विकिस्रोतः

ऋग्वेदः सूक्तं ६.१

	ऋग्वेदः - मण्डल ६	
	सूक्तं ६.१	सूक्तं ६.२ →
	बार्हस्पत्यो भरद्वाजः	

दे. अग्निः। त्रिष्टुप् ।

त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतास्या धियो अभवो दस्म होता ।
त्वं सीं वृषन्नकृणोर्दुष्टरीतु सहो विश्वस्मै सहसे सहध्यै ॥१॥
अधा होता न्यसीदो यजीयानिळस्पद इषयन्नीड्यः सन् ।
तं त्वा नरः प्रथमं देवयन्तो महो राये चितयन्तो अनु ग्मन् ॥२॥
वृतेव यन्तं बहुभिर्वसव्यैस्त्वे रयिं जागृवांसो अनु ग्मन् ।
रुशन्तमग्निं दर्शतं बृहन्तं वपावन्तं विश्वहा दीदिवांसम् ॥३॥
पदं देवस्य नमसा व्यन्तः श्रवस्यवः श्रव आपन्नमृक्तम् ।
नामानि चिद्दधिरे यज्ञियानि भद्रायां ते रणयन्त संदृष्टौ ॥४॥
त्वां वर्धन्ति क्षितयः पृथिव्यां त्वां राय उभयासो जनानाम् ।
त्वं त्राता तरणे चेत्यो भूः पिता माता सदमिन्मानुषाणाम् ॥५॥

सपर्येण्यः स प्रियो विक्ष्वग्निर्होता मन्द्रो नि षसादा यजीयान् ।
तं त्वा वयं दम आ दीदिवांसमुप ज्ञुबाधो नमसा सदेम ॥६॥
तं त्वा वयं सुध्यो नव्यमग्ने सुम्नायव ईमहे देवयन्तः ।
त्वं विशो अनयो दीद्यानो दिवो अग्ने बृहता रोचनेन ॥७॥
विशां कविं विश्पतिं शश्वतीनां नितोशनं वृषभं चर्षणीनाम् ।
प्रेतीषणिमिषयन्तं पावकं राजन्तमग्निं यजतं रयीणाम् ॥८॥
सो अग्न ईजे शशमे च मर्तो यस्त आनट् समिधा हव्यदातिम् ।
य आहुतिं परि वेदा नमोभिर्विश्वेत्स वामा दधते त्वोतः ॥९॥
अस्मा उ ते महि महे विधेम नमोभिरग्ने समिधोत हव्यैः ।
वेदी सूनो सहसो गीर्भिरुक्थैरा ते भद्रायां सुमतौ यतेम ॥१०॥
आ यस्ततन्थ रोदसी वि भासा श्रवोभिश्च श्रवस्यस्तरुत्रः ।
बृहद्भिर्वाजै स्थविरेभिरस्मे रेवद्भिरग्ने वितरं वि भाहि ॥११॥
नृवद्वसो सदमिद्धेह्यस्मे भूरि तोकाय तनयाय पश्वः ।
पूर्वीरिषो बृहतीरारेअघा अस्मे भद्रा सौश्रवसानि सन्तु ॥१२॥
पुरूण्यग्ने पुरुधा त्वाया वसूनि राजन्वसुता ते अश्याम् ।
पुरूणि हि त्वे पुरुवार सन्त्यग्ने वसु विधते राजनि त्वे ॥१३॥

सायणभाष्यम्

भारद्वाजे षष्ठे मण्डले षष्ठानुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र 'त्वं ह्यग्ने' इति त्रयोदशर्चं प्रथमं सूक्तम् । ' त्वं ह्यमे सप्तोनेति बार्हस्पत्यो भरद्वाजः षष्ठं मण्डलमपश्यत्' इत्यनुक्रान्तत्वात् मण्डलद्रष्टा स एव भरद्वाज ऋषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । मण्डलादिपरिभाषया अग्निर्देवता । पशोः हविषि अवदीयमाने मैत्रावरुणेनानुवचनीयमिदं मनोतासूक्तम् । सुत्रितं -- ' त्वं ह्यग्ने प्रथमं इत्यन्वाह' (आश्व. श्रौ. ३. ६) इति । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसि एतदादिसूक्तषट्कं द्वितीयवर्जम् । सूत्रितं च--- त्वं ह्यग्ने प्रथम इति षण्णां द्वितीयमुद्धरेत् ' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । आद्या उपाकरणे विनियुक्ता। सूत्रं नु पूर्वमन्त्र उक्तम् ॥

त्वं ह्य॑ग्ने प्रथ॒मो म॒नोता॒स्या धि॒यो अभ॑वो दस्म॒ होता॑ ।

त्वं सीं॑ वृषन्नकृणोर्दु॒ष्टरी॑तु॒ सहो॒ विश्व॑स्मै॒ सह॑से॒ सह॑ध्यै ॥१

त्वम् । हि । अ॒ग्ने॒ । प्र॒थ॒मः । म॒नोता॑ । अ॒स्याः । धि॒यः । अभ॑वः । द॒स्म॒ । होता॑ ।

त्वम् । सी॒म् । वृ॒ष॒न् । अ॒कृ॒णोः॒ । दु॒स्तरी॑तु । सहः॑ । विश्व॑स्मै । सह॑से । सह॑ध्यै ॥१

त्वम् । हि । अग्ने । प्रथमः । मनोता । अस्या । धियः । अभवः । दस्म । होता ।

त्वम् । सीम् । वृषन् । अकृणोः । दुस्तरीतु । सहः। विश्वस्मै । सहसे । सहध्यै ॥ १ ॥

हे "अग्ने प्रथमः देवानां मध्ये प्रथमः प्रतमः प्रकृष्टतमः पूर्वभावी वा “त्वं मनोता “हि देवानां मनो यत्रोतं संबद्धं भवति तादृशो भवसि । हिशब्दः ‘अग्निः सर्वा मनोताग्नौ मनोताः संगच्छन्ते' (ऐ. ब्रा. २. १०) इत्यादिब्राह्मणप्रसिद्धिद्योतनार्थः । हे “दस्म दर्शनीय अस्याः “धियः अस्य कर्मणः होता देवानामाह्वाता "अभवः भवसि । हे वृषन् कामानां वर्षितः “त्वं "सीं सर्वतः "दुष्टरीतु दुर्हिंस्यमहिंस्यं "सहः बलम् "अकृणोः अकरोः । किमर्थम् । विश्वस्मै "सहसे सर्वस्यापि बलवतः शत्रोः "सहध्यै अभिभवनाय ।। ।

अधा॒ होता॒ न्य॑सीदो॒ यजी॑यानि॒ळस्प॒द इ॒षय॒न्नीड्य॒ः सन् ।

तं त्वा॒ नरः॑ प्रथ॒मं दे॑व॒यन्तो॑ म॒हो रा॒ये चि॒तय॑न्तो॒ अनु॑ ग्मन् ॥२

अध॑ । होता॑ । नि । अ॒सी॒दः॒ । यजी॑यान् । इ॒ळः । प॒दे । इ॒षय॑न् । ईड्यः॑ । सन् ।

तम् । त्वा॒ । नरः॑ । प्र॒थ॒मम् । दे॒व॒ऽयन्तः॑ । म॒हः । रा॒ये । चि॒तय॑न्तः । अनु॑ । ग्म॒न् ॥२

अध । होता । नि । असीदः । यजीयान् । इळः । पदे । इषयन् । ईड्यः । सन् ।

तम् । त्वा । नरः । प्रथमम् । देवऽयन्तः । महः । राये । चितयन्तः । अनु । ग्मन् ॥२॥

"अध अधुना हे अग्ने "यजीयान् अतिशयेन यष्टा त्वं होता होमनिष्पादकः सन् "इळः भूम्याः वेदिलक्षणायाः "पदे स्थाने “न्यसीदः निषण्णवानसि । किं कुर्वन् । "इषयन् पशुपुरोडाशादिलक्षणमन्नमिच्छन् "ईड्यः स्तुत्यः "सन् । “तं तादृशं "त्वा त्वां "प्रथमम् इतरदेवताभ्यः पूर्वं "देवयन्तः देवं त्वामात्मन इच्छन्तः "नरः नेतारो मनुष्या ऋत्विग्यजमानाः "महः महते "राये धनाय “चितयन्तः जानन्तः स्तुत्या ज्ञापयन्तो वा "अनु "ग्मन् अन्वगच्छन् पूर्वम् ॥

वृ॒तेव॒ यन्तं॑ ब॒हुभि॑र्वस॒व्यै॒३॒॑स्त्वे र॒यिं जा॑गृ॒वांसो॒ अनु॑ ग्मन् ।

रुशं॑न्तम॒ग्निं द॑र्श॒तं बृ॒हन्तं॑ व॒पाव॑न्तं वि॒श्वहा॑ दीदि॒वांसं॑म् ॥३

वृ॒ताऽइ॑व । यन्तं॑म् । ब॒हुऽभिः॑ । व॒स॒व्यैः॑ । त्वे इति॑ । र॒यिम् । जा॒गृ॒ऽवांसः॑ । अनु॑ । ग्म॒न् ।

रुशं॑न्तम् । अ॒ग्निम् । द॒र्श॒तम् । बृ॒हन्तं॑म् । व॒पाऽव॑न्तम् । वि॒श्वहा॑ । दी॒दि॒ऽवांसं॑म् ॥३

वृताऽइव । यन्तम् । बहुऽभिः । वसव्यैः । त्वे इति । रयिम् । जागृऽवांसः । अनु । ग्मन् ।

रुशन्तम् । अग्निम् । दर्शतम् । बृहन्तम् । वपाऽवन्तम् । विश्वहा । दीदिऽवांसम् ।। ३ ।।

“वृतेव मार्गेण । इवेति संप्रत्यर्थे । लोकद्वयमध्यगतेन मार्गेण बहुभिः अनेकैः "वसव्यैः वसुभिः ।। स्वार्थिकस्तद्धितप्रत्ययः । यजमानानां निवासयोग्यैर्वा सार्धं यन्तं गच्छन्तं त्वाम् अनु “ग्मन् अनुगच्छन्ति । संभजन्ते यजमानाः । कीदृशास्ते । “त्वे त्वयि देवे "रयिं धनं "जागृवांसः प्रयच्छन्त इत्यर्थः । कीदृशं त्वामित्युच्यते । रुशन्तं दीप्तवर्णम् अग्निम् अङ्गनादिगुणविशिष्टं दर्शतं दर्शनीयं “बृहन्तं महान्तं “वपावन्तं "विश्वहा सर्वेषु कालेषु दीदिवांसं दीप्यमानम् ॥

प॒दं दे॒वस्य॒ नम॑सा॒ व्यन्तः॑ श्रव॒स्यव॒ः श्रव॑ आप॒न्नमृ॑क्तम् ।

नामा॑नि चिद्दधिरे य॒ज्ञिया॑नि भ॒द्रायां॑ ते रणयन्त॒ संदृ॑ष्टौ ॥४

प॒दम् । दे॒वस्य॑ । नम॑सा । व्यन्तः॑ । श्र॒व॒स्यवः॑ । श्रवः॑ । आ॒प॒न् । अमृ॑क्तम् ।

नामा॑नि । चि॒त् । द॒धि॒रे॒ । य॒ज्ञिया॑नि । भ॒द्रायां॑म् । ते॒ । र॒ण॒य॒न्त॒ । सम्ऽदृ॑ष्टौ ॥४

पदम् । देवस्य । नमसा । व्यन्तः । श्रवस्यवः । श्रवः । आपन् । अमृक्तम् ।

नामानि । चित् । दधिरे । यज्ञियानि । भद्रायाम् । ते। रणयन्त । सम्ऽदृष्टौ ।। ४ ।।

“देवस्य द्योतमानस्याग्नेः "पदम् आहवनीयस्थानं "नमसा हविषा स्तोत्रेण वा "व्यन्तः गच्छन्तः “श्रवस्यवः अन्नमिच्छन्तः पूर्वे यजमानाः “श्रवः सर्वत्र श्रूयमाणमन्नम् अमृक्तम् अन्यैरपरिबाध्यम् “आपन् आप्नुवन्ति । हे अग्ने ते तव “भद्रायां स्तुत्यायां "संदृष्टौ निमित्तायां "रणयन्त रमयन्ति । "यज्ञियानि यज्ञयोग्यानि नामानि नमनीयानि वैश्वानरो जातवेदा इत्यादीनि दधिरे धारयन्ति । अथवा नमनसाधनानि स्तोत्राणि दधिरे ।।

त्वां व॑र्धन्ति क्षि॒तयः॑ पृथि॒व्यां त्वां राय॑ उ॒भया॑सो॒ जना॑नाम् ।

त्वं त्रा॒ता त॑रणे॒ चेत्यो॑ भूः पि॒ता मा॒ता सद॒मिन्मानु॑षाणाम् ॥५

त्वाम् । व॒र्ध॒न्ति॒ । क्षि॒तयः॑ । पृ॒थि॒व्याम् । त्वाम् । रायः॑ । उ॒भया॑सः । जना॑नाम् ।

त्वम् । त्रा॒ता । त॒र॒णे॒ । चेत्यः॑ । भूः॒ । पि॒ता । मा॒ता । सद॑म् । इत् । मानु॑षाणाम् ॥५

त्वाम् । वर्धन्ति । क्षितयः । पृथिव्याम् । त्वाम् । रायः । उभयासः । जनानाम् ।

त्वम् । त्राता । तरणे । चेत्यः । भूः । पिता । माता। सदम् । इत् । मानुषाणाम् ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वां क्षितयः मनुष्या ऋत्विजः "पृथिव्यां वेदिलक्षणायां "वर्धन्ति वर्धयन्ति । "उभयासः उभयविधानि पश्वपशुरूपाणि "जनानां यजमानानां संबन्धीनि "रायः धनानि ऋत्विजः अध्वर्य्वादयः त्वां त्वामुद्दिश्य वर्धन्ति । अथवा उभयविधानि धनानि गवादीनि जनानां पुत्रादीनाम् अर्थाय प्राप्तुं त्वां वर्धन्ति । हे "तरणे दुःखात्तारकाग्ने “त्वं चेत्यः ज्ञातव्यः स्तुत्यः सन् “त्राता रक्षिता "भूः भवसि । किंच "मानुषाणां मनुष्याणां स्तोतृणामस्माकं "सदमित् सर्वदा “पिता "माता च मातापितृस्थानीय भूः भवसि ॥ ॥ ३५ ॥

स॒प॒र्येण्य॒ः स प्रि॒यो वि॒क्ष्व१॒॑ग्निर्होता॑ म॒न्द्रो नि ष॑सादा॒ यजी॑यान् ।

तं त्वा॑ व॒यं दम॒ आ दी॑दि॒वांस॒मुप॑ ज्ञु॒बाधो॒ नम॑सा सदेम ॥६

स॒प॒र्येण्यः॑ । सः । प्रि॒यः । वि॒क्षु । अ॒ग्निः । होता॑ । म॒न्द्रः । नि । स॒सा॒द॒ । यजी॑यान् ।

तम् । त्वा॒ । व॒यम् । दमे॑ । आ । दी॒दि॒ऽवांस॑म् । उप॑ । ज्ञु॒ऽबाधः॑ । नम॑सा । स॒दे॒म॒ ॥६

सपर्येण्यः । सः । प्रियः । विक्षु । अग्निः । होता । मन्द्रः । नि । ससाद । यजीयान् ।

तम् । त्वा । वयम् । दमे । आ । दीदिऽवांसम् । उप । ज्ञुऽबाधः । नमसा । सदेम ॥ ६ ॥

"सः "अग्निः सपर्येण्यः पूज्यः "प्रियः कामानां पूरकः विक्षु प्रजासु "होता होमनिष्पादकः “मन्द्रः मदनीयः "यजीयान् अतिशयेन इतरदेवानां यष्टा यजनायो वा । एवं महानुभावोऽग्निः “नि “षसाद निषण्णोऽभूत् । अथ प्रत्यक्षकृतः। "तं "त्वा तादृशं त्वां वयं यजमानाः "दमे गृहे "दीदिवांसं दीप्यमानं "ज्ञुबाधः जानुनी बाधयन्तः अवनतजानवः प्रणताः सन्तः नमसा स्तोत्रेण “उप “आ “सदेम आसादयेम । अथवा उपासीदेमेत्येवमाशास्ते ॥

तं त्वा॑ व॒यं सु॒ध्यो॒३॒॑ नव्य॑मग्ने सुम्ना॒यव॑ ईमहे देव॒यन्तः॑ ।

त्वं विशो॑ अनयो॒ दीद्या॑नो दि॒वो अ॑ग्ने बृह॒ता रो॑च॒नेन॑ ॥७

त्वम् । त्वा॒ । व॒यम् । सु॒ऽध्यः॑ । नव्य॑म् । अ॒ग्ने॒ । सु॒म्न॒ऽयवः॑ । ई॒म॒हे॒ । दे॒व॒ऽयन्तः॑ ।

त्वम् । विशः॑ । अ॒न॒यः॒ । दीद्या॑नः । दि॒वः । अ॒ग्ने॒ । बृ॒ह॒ता । रो॒च॒नेन॑ ॥७

तम् । त्वा । वयम् । सुऽध्यः । नव्यम् । अग्ने । सुम्नऽयवः । ईमहे । देवऽयन्तः ।

त्वम् । विशः । अनयः । दीद्यानः । दिवः । अग्ने । बृहता । रोचनेन ।। ७ ।।

हे अग्ने तं तादृशं महानुभावं नव्यं स्तुत्यं “त्वा त्वां “सुध्यः शोभनबुद्धयः “सुम्नायवः सुखमिच्छन्तः “देवयन्तः देवं स्वामिच्छन्तः “वयम् ईमहे याचामहे । स्तुम इत्यर्थः । हे अग्ने त्वं "दीद्यानः दीप्यमानः सन् । केन । "बृहता महता "रोचनेन रोचमानेन तेजसा दीद्यानः विशः प्रजाः स्तोतॄनस्मान् "दिवः स्वर्गम् अनयः अगमयः । रोचनेनादित्येन दिवमगमय इति वा संबन्धः । आदित्यमार्गेणेत्यर्थः ॥

वि॒शां क॒विं वि॒श्पतिं॒ शश्व॑तीनां नि॒तोश॑नं वृष॒भं च॑र्षणी॒नाम् ।

प्रेती॑षणिमि॒षय॑न्तं पाव॒कं राज॑न्तम॒ग्निं य॑ज॒तं र॑यी॒णाम् ॥८

वि॒शाम् । क॒विम् । वि॒श्पति॑म् । शश्व॑तीनाम् । नि॒ऽतोश॑नम् । वृ॒ष॒भम् । च॒र्ष॒णी॒नाम् ।

प्रेति॑ऽइषणिम् । इ॒षय॑न्तम् । पा॒व॒कम् । राज॑न्तम् । अ॒ग्निम् । य॒ज॒तम् । र॒यी॒णाम् ॥८

विशाम् । कविम् । विश्पतिम् । शश्वतीनाम् । निऽतोशनम् । वृषभम् । चर्षणीनाम् ।

प्रेतिऽइषणिम् । इषयन्तम् । पावकम् । राजन्तम् । अग्निम् । यजतम् । रयीणाम् ॥ ८॥

“शश्वतीनां नित्यानां विशाम् ऋत्विग्यजमानलक्षणानां विश्पतिं स्वामिनं कविं क्रान्तदर्शिनं “नितोशनं शत्रूणां हिंसकं वृषभं कामानां वर्षकं चर्षणीनां स्तोतॄणां मनुष्याणां प्रेतीषणिं प्राप्तगमनम् इषयन्तम् अन्नं कुर्वन्तं पावकं शोधकं “राजन्तं दीप्यमानं दीपयन्तं वा रयीणां लाभाय यजतं यष्टव्यम् "अग्निं स्तुम इति शेषः ॥

सो अ॑ग्न ईजे शश॒मे च॒ मर्तो॒ यस्त॒ आन॑ट् स॒मिधा॑ ह॒व्यदा॑तिम् ।

य आहु॑तिं॒ परि॒ वेदा॒ नमो॑भि॒र्विश्वेत्स वा॒मा द॑धते॒ त्वोतः॑ ॥९

सः । अ॒ग्ने॒ । ई॒जे॒ । श॒श॒मे । च॒ । मर्तः॑ । यः । ते॒ । आन॑ट् । स॒म्ऽइधा॑ । ह॒व्यऽदा॑तिम् ।

यः । आऽहु॑तिम् । परि॑ । वे॒द॒ । नमः॑ऽभिः । विश्वा॑ । इत् । सः । वा॒मा । द॒ध॒ते॒ । त्वाऽऊ॑तः ॥९

सः । अग्ने । ईजे । शशमे । च । मर्तः । यः । ते । आनट् । सम्ऽइधा । हव्यऽदातिम् ।

यः । आऽहुतिम् । परि । वेद । नमःऽभिः । विश्वा । इत्। सः । वामा । दधते । त्वाऽऊतः ॥९॥

हे अग्ने त्वां “सः "मर्तः स यजमानः “ईजे यजते । “शशमे च स्तौति । ' शशमानः ' (नि. ३. १४. २२) इति स्तुतिकर्मसु पाठादिदमपि स्तुतिकर्म । “यः यजमानः “ते तव “समिधा सह “हव्यदातिं हविषां दानम् “आनट् करोति । किंच “यः यजमानः “नमोभिः स्तुतिभिः "आहुतिम् आज्यादिलक्षणां "परि “वेद परितो वेत्ति । ददातीत्यर्थः । सः यजमानः “त्वोतः त्वया रक्षितः सन् "विश्वेत् सर्वाणि "वामा वननीयानि धनानि “दधते धारयति ।।

अ॒स्मा उ॑ ते॒ महि॑ म॒हे वि॑धेम॒ नमो॑भिरग्ने स॒मिधो॒त ह॒व्यैः ।

वेदीं॑ सूनो सहसो गी॒र्भिरु॒क्थैरा ते॑ भ॒द्रायां॑ सुम॒तौ य॑तेम ॥१०

अ॒स्मै । ऊं॒ इति॑ । ते॒ । महि॑ । म॒हे । वि॒धे॒म॒ । नमः॑ऽभिः । अ॒ग्ने॒ । स॒म्ऽइधा॑ । उ॒त । ह॒व्यैः ।

वेदी॑ । सू॒नो॒ इति॑ । स॒ह॒स॒ः । गी॒ःऽभिः । उ॒क्थैः । आ । ते॒ । भ॒द्रायां॑म् । सु॒ऽम॒तौ । य॒ते॒म॒ ॥१०

अस्मै । ऊँ इति । ते । महि । महे । विधेम । नमःऽभिः । अग्ने । सम्ऽइधा । उत । हव्यैः ।

वेदी । सूनो इति । सहसः । गीःऽभिः । उक्थैः । आ । ते । भद्रायाम् । सुऽमतौ । यतेम ।।१०।।

हे अग्ने महे महते “अस्मै “ते तुभ्यं “महि महत् अत्यधिकं “विधेम परिचरेम। कैरित्युच्यते । “नमोभिः नमस्कारैः “समिधा वा “उत अपि च “हव्यैः हविर्भिः । हे “सहसः “सूनो “वेदी वेद्यां “गीर्भिः स्तोत्रैः “उक्थैः शस्त्रैश्च विधेमेति संबन्धः । किंच “ते तव “भद्रायां स्तुत्यायां “सुमतौ शोभनानुग्रहबुद्धौ आ "यतेम आगच्छेम । भवमेत्यर्थः ॥

आ यस्त॒तन्थ॒ रोद॑सी॒ वि भा॒सा श्रवो॑भिश्च श्रव॒स्य१॒॑स्तरु॑त्रः ।

बृ॒हद्भि॒र्वाजै॒ः स्थवि॑रेभिर॒स्मे रे॒वद्भि॑रग्ने वित॒रं वि भा॑हि ॥११

आ । यः । त॒तन्थ॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । वि । भा॒सा । श्रवः॑ऽभिः । च॒ । श्र॒व॒स्यः॑ । तरु॑त्रः ।

बृ॒हत्ऽभिः॑ । वाजैः॑ । स्थवि॑रेभिः । अ॒स्मे इति॑ । रे॒वत्ऽभिः॑ । अ॒ग्ने॒ । वि॒ऽत॒रम् । वि । भा॒हि॒ ॥११

आ । यः । ततन्थ । रोदसी इति । वि। भासा । श्रवःऽभिः । च । श्रवस्यः । तरुत्रः ।।

बृहत्ऽभिः । वाजैः । स्थविरेभिः । अस्मे इति । रेवत्ऽभिः । अग्ने । विऽतरम् । वि । भाहि ॥११॥

हे अग्ने "यः त्वं रोदसी द्यावापृथिव्यौ भासा दीप्त्या "वि “आ “ततन्थ व्यतनोः। किंच "तरुत्रः तारकस्त्वं श्रवोभिः स्तुतिभिः श्रवस्यः च भवसि हे तादृश अग्ने "बृहद्भिः महद्भिः “वाजैः अन्नैः स्थविरेभिः स्थविरैः स्थूलैः "रेवद्भिः रयिमद्भिः “अस्मे अस्मदर्थं “वितरं विशिष्टतरं “वि “भाहि विशेषेण दीप्यस्व ।।

नृ॒वद्व॑सो॒ सद॒मिद्धे॑ह्य॒स्मे भूरि॑ तो॒काय॒ तन॑याय प॒श्वः ।

पू॒र्वीरिषो॑ बृह॒तीरा॒रेअ॑घा अ॒स्मे भ॒द्रा सौ॑श्रव॒सानि॑ सन्तु ॥१२

नृ॒ऽवत् । व॒सो॒ इति॑ । सद॑म् । इत् । धे॒हि॒ । अ॒स्मे इति॑ । भूरि॑ । तो॒काय॑ । तन॑याय । प॒श्वः ।

पू॒र्वीः । इषः॑ । बृ॒ह॒तीः । आ॒रेऽअ॑घाः । अ॒स्मे इति॑ । भ॒द्रा । सौ॒श्र॒व॒सानि॑ । स॒न्तु॒ ॥१२

नृऽवत् । वसो इति । सदम् । इत् । धेहि । अस्मे इति । भूरि । लोकाय । तनयायः। पश्वः ।।

पूर्वीः । इषः । बृहतीः । आरेऽअघाः । अस्मे इति । भद्रा । सौश्रवसानि । सन्तु ॥ १२ ॥

हे "वसो वासक धनवन् वाग्ने "नृवत् मनुष्यैरुपेतं धनं सदमित् सर्वदा अस्मे अस्मासु “धेहि स्थापय । किंच "भूरि प्रभूतान् पश्वः पशूंश्च धेहि। किमर्थम्। "तोकाय अस्मत्पुत्राय “तनयाय तत्पुत्राय । किंच “पूर्वीः पूरयित्र्यः कामानां बह्वयो वा “बृहतीः महत्यः “आरेअघाः । आरे दूरेऽघानि यासु ताः । तादृश्यः “इषः उक्तलक्षणान्यन्नानि भद्रा भद्राणि “सौश्रवसानि सुश्रवस्त्यानि “अस्मे अस्मासु “सन्तु भवन्तु ।।

“पुरूण्यग्ने' इति त्रयोदशी उखासंभरणीयेष्टौ अग्नेः क्षत्रवतोऽनुवाक्या । सूत्रितं च--- पुरूण्यग्ने पुरुधा त्वाया स चित्र चित्रं चितयन्तमस्मे' (आश्व. श्रौ. ४. १) इति ॥

पु॒रूण्य॑ग्ने पुरु॒धा त्वा॒या वसू॑नि राजन्व॒सुता॑ ते अश्याम् ।

पु॒रूणि॒ हि त्वे पु॑रुवा॒र॒ सन्त्यग्ने॒ वसु॑ विध॒ते राज॑नि॒ त्वे ॥१३

पु॒रूणि॑ । अ॒ग्ने॒ । पु॒रु॒धा । त्वा॒ऽया । वसू॑नि । रा॒ज॒न् । व॒सुता॑ । ते॒ । अ॒श्या॒म् ।

पु॒रूणि॑ । हि । त्वे इति॑ । पु॒रु॒ऽवा॒र॒ । सन्ति॑ । अग्ने॑ । वसु॑ । वि॒ध॒ते । राज॑नि । त्वे इति॑ ॥१३

पुरूणि । अग्ने । पुरुधा । त्वाऽया । वसूनि । राजन् । वसुता । ते । अश्याम् ।

पुरूणि । हि । त्वे इति । पुरुऽवार । सन्ति । अग्ने । वसु । विधते । राजनि । त्वे इति ॥१३॥

हे “अग्ने “राजन् "ते तव “पुरूणि बहूनि “पुरुधा गवश्विादिरूपेण बहुप्रकाराणि “वसूनि धनानि “वसुता वसुतायै वसुमत्त्वाय “अश्यां व्याप्नुयां भुञ्जीय वा । अत्र भरतस्वामी वसुतात इत्येकपदं सप्तम्यन्तं चकार भट्टभास्करमिश्रोऽप्येकपदं संबुद्ध्यन्तं चकार । हे “पुरुवार बहुभिर्वरणीय “अग्ने राजनि राजमाने “त्वे त्वयि “पुरूणि बहूनि “वसु वसूनि “त्वे त्वां “विधते परिचरते मह्यं दातव्यानि “सन्ति ॥ ॥ ३६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाँश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये चतुर्थाष्टके चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

मण्डल ६

ऋग्वेदः सूक्तं ६.२

ऋग्वेदः - मण्डल ६

← सूक्तं ६.१ सूक्तं ६.२ सूक्तं ६.३ →

बार्हस्पत्यो भरद्वाजः

दे. अग्निः। अनुष्टुप्, ११ शक्वरी

त्वं हि क्षैतवद्यशोऽग्ने मित्रो न पत्यसे ।

त्वं विचर्षणे श्रवो वसो पुष्टिं न पुष्यसि ॥१॥

त्वां हि ष्मा चर्षणयो यज्ञेभिर्गीर्भिरीळते ।

त्वां वाजी यात्यवृको रजस्तूर्विश्वचर्षणिः ॥२॥

सजोषस्त्वा दिवो नरो यज्ञस्य केतुमिन्धते ।

यद्ध स्य मानुषो जनः सुम्नायुर्जुह्वे अध्वरे ॥३॥

ऋधद्यस्ते सुदानवे धिया मर्तः शशमते ।

ऊती ष बृहतो दिवो द्विषो अंहो न तरति ॥४॥

समिधा यस्त आहुतिं निशितिं मर्त्यो नशत् ।

वयावन्तं स पुष्यति क्षयमग्ने शतायुषम् ॥५॥

त्वेषस्ते धूम ऋण्वति दिवि षञ्छुक्र आततः ।

सूरो न हि द्युता त्वं कृपा पावक रोचसे ॥६॥

अधा हि विक्ष्वीड्योऽसि प्रियो नो अतिथिः ।

रण्वः पुरीव जूर्यः सूनुर्न त्रययाय्यः ॥७॥

क्रत्वा हि द्रोणे अज्यसेऽग्ने वाजी न कृत्व्यः ।

परिज्मेव स्वधा गयोऽत्यो न ह्वार्यः शिशुः ॥८॥

त्वं त्या चिदच्युताग्ने पशुर्न यवसे ।

धामा ह यत्ते अजर वना वृश्चन्ति शिक्वसः ॥९॥

वेषि ह्यध्वरीयतामग्ने होता दमे विशाम् ।

समृधो विश्पते कृणु जुषस्व हव्यमङ्गिरः ॥१०॥

अच्छा नो मित्रमहो देव देवानग्ने वोचः सुमतिं रोदस्योः ।

वीहि स्वस्तिं सुक्षितिं दिवो नॄन्द्विषो अंहांसि दुरिता तरेम ता तरेम तवावसा तरेम ॥११॥

सायणभाष्यम्

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ पञ्चमाध्याय आरभ्यते । षष्ठमण्डलस्य षडनुवाकात्मकस्य प्रथमेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र ‘त्वं हि' इत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षमाग्नेयम् । अन्त्या षट्पञ्चाशदक्षरा शक्वरी आदितो दशानुष्टुभः । अनुक्रम्यते हि- त्वं ह्येकादशानुष्टुभं शक्वर्यन्तम्' इति । प्रातरनुवाक आग्नये क्रतौ आनुष्टुभे छन्दसीदं सूक्तमुत्तमावर्जं विनियुक्तम् । सूत्र्यते हि-- त्वं हि क्षैतवदग्ना यो होताजनिष्ट' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । आश्विनशस्त्रे चैतत् शंसनीयं प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् । अङ्गिरसां द्विरात्रे द्वितीयेऽहनीदमेव सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितं च--- त्वं हि क्षैतवदिति चाज्यम्' (आश्व. श्रौ. १०. २) इति ॥

त्वं हि क्षैत॑व॒द्यशोऽग्ने॑ मि॒त्रो न पत्य॑से ।

त्वं वि॑चर्षणे॒ श्रवो॒ वसो॑ पु॒ष्टिं न पु॑ष्यसि ॥१

त्वम् । हि । क्षैत॑ऽवत् । यशः॑ । अग्ने॑ । मि॒त्रः । न । पत्य॑से ।

त्वम् । वि॒ऽच॒र्ष॒णे॒ । श्रवः॑ । वसो॒ इति॑ । पु॒ष्टिम् । न । पु॒ष्य॒सि॒ ॥१

त्वम् । हि । क्षैतऽवत् । यशः । अग्ने । मित्रः । न । पत्यसे ।

त्वम् । विऽचर्षणे । श्रवः । वसो इति । पुष्टिम् । न । पुष्यसि ।। १ ।।

हे अग्ने त्वं हि त्वं खलु "क्षैतवत् । क्षितिः क्षयोऽपचयः । तत्संबन्धि क्षैतं शुष्कं काष्ठम् । तद्युक्तं यशः अन्नं हविर्लक्षणं “पत्यसे अभिपतसि गच्छसि । तत्र दृष्टान्तः । मित्रो न । अहरभिमानी देवो मित्रः । स इव । यद्वा यश इति गृहनाम । क्षैतवत् । क्षैतं निवासकं हविर्लक्षणमन्नम् । तद्युक्तं यजमानगृहं मित्रभूतः पुरुष इवाभिपतसि । यद्वा पत्यतिरैश्वर्यकर्मा । ईदृशमन्नं पत्यसे ईशिषे । अतः कारणात् हे “विचर्षणे विशेषेण सर्वस्य द्रष्टः “वसो वासकाग्ने “त्वं “श्रवः श्रवणीयमन्नं यजमानगृहस्थं “न । अयं नशब्दश्चार्थे । अन्नकार्यभूतां पुष्टिं च पुष्यसि वर्धयसि ॥

त्वां हि ष्मा॑ चर्ष॒णयो॑ य॒ज्ञेभि॑र्गी॒र्भिरीळ॑ते ।

त्वां वा॒जी या॑त्यवृ॒को र॑ज॒स्तूर्वि॒श्वच॑र्षणिः ॥२

त्वाम् । हि । स्म॒ । च॒र्ष॒णयः॑ । य॒ज्ञेभिः॑ । गी॒ःऽभिः । ईळ॑ते ।

त्वाम् । वा॒जी । या॒ति॒ । अ॒वृ॒कः । र॒ज॒ःऽतूः । वि॒श्वऽच॑र्षणिः ॥२

त्वाम् । हि । स्म । चर्षणयः । यज्ञेभिः । गीःऽभिः । ईळते ।

त्वाम् । वाजी । याति । अवृकः । रजःऽतूः । विश्वऽचर्षणिः ॥२

हे अग्ने “त्वां हि "स्म त्वामेव खलु “चर्षणयः मनुष्याः “यज्ञेभिः यज्ञसाधनैर्हविभिः “गीर्भिः स्तुतिभिः “ईळते स्तुवन्ति । अपि च “वाजी । वाजो गमनम् । तद्वान् सूर्यः “त्वां “याति गच्छति । प्रविशतीत्यर्थः । तथा च श्रूयते – 'अग्निं वावादित्यः सायं प्रविशति तस्मादग्निर्दूरान्नक्तं ददृशे ' (तै. ब्रा. २.१.२.९) इति । वाजिशब्दश्च सूर्यवाचकत्वेन क्वचित् श्रूयते - अग्निर्वायुः सूर्यस्ते वै वाजिनः' (तै.. ब्रा. १. ६. ३. ९) इति ‘वायुः सप्तिरादित्यो वाजी' (तै. ब्रा, १.३.६) इति च । कीदृशो वाजी । “अवृकः हिंसकरहितः “रजस्तूः । उदकमत्र रज उच्यते । तस्य वृष्टिलक्षणस्य प्रेरयिता । यद्वा । रजसां लोकानां तरिता गन्ता “विश्वचर्षणिः सर्वस्य द्रष्टा ।।

स॒जोष॑स्त्वा दि॒वो नरो॑ य॒ज्ञस्य॑ के॒तुमि॑न्धते ।

यद्ध॒ स्य मानु॑षो॒ जनः॑ सुम्ना॒युर्जु॒ह्वे अ॑ध्व॒रे ॥३

स॒ऽजोषः॑ । त्वा॒ । दि॒वः । नरः॑ । य॒ज्ञस्य॑ । के॒तुम् । इ॒न्ध॒ते॒ ।

यत् । ह॒ । स्यः । मानु॑षः । जनः॑ । सु॒म्न॒ऽयुः । जु॒ह्वे । अ॒ध्व॒रे ॥३

सऽजोषः । त्वा । दिवः । नरः । यज्ञस्य । केतुम् । इन्धते ।

यत् । ह । स्यः । मानुषः । जनः । सुम्नऽयुः । जुह्वे । अध्वरे ॥३

हे अग्ने “सजोषः सजोषसः सह प्रीयमाणाः “दिवः स्तुतेः “नरः नेतार ऋत्विजः “यज्ञस्य “केतुं प्रज्ञापकं “त्वा त्वाम् “इन्धते समिद्धं कुर्वन्ति । कदेति चेदुच्यते । “यद्ध यदा खलु “स्यः सः “मानुषः मनोरपत्यभूतः “जनः जातो यजमानो होता वा “सुम्नायुः सुम्नं सुखमात्मन इच्छन् “अध्वरे हिंसाप्रत्यवायरहिते यज्ञे “जुह्वे त्वामाह्वयति तदेत्यर्थः ॥

ऋध॒द्यस्ते॑ सु॒दान॑वे धि॒या मर्तः॑ श॒शम॑ते ।

ऊ॒ती ष बृ॑ह॒तो दि॒वो द्वि॒षो अंहो॒ न त॑रति ॥४

ऋध॑त् । यः । ते॒ । सु॒ऽदान॑वे । धि॒या । मर्तः॑ । श॒शम॑ते ।

ऊ॒ती । सः । बृ॒ह॒तः । दि॒वः । द्वि॒षः । अंहः॑ । न । त॒र॒ति॒ ॥४

ऋधत् । यः । ते । सुऽदानवे । धिया । मर्तः । शशमते ।

ऊती । सः । बृहतः । दिवः । द्विषः । अंहः । न । तरति ॥४

“ऋधत् । स यजमान ऋध्नुयात् हे अग्ने “सुदानवे शोभनदानाय तुभ्यम् ॥ षष्ठ्यर्थं चतुर्थी ॥ तव संबन्धिना “धिया कर्मणा “यः “मर्तः मरणधर्मा यजमानः “शशमते शाम्यति । यद्वा । शमतिः स्तुतिकर्मा । त्वदर्थं कर्मणा युक्तः सन् स्तौति । “सः यजमानः “बृहतः महतः “दिवः दीप्तस्य तव संबन्धिन्या “ऊती ऊत्या रक्षया “द्विषः द्वेष्टॄन् “अंहो “न आहननशीलं पापमिव “तरति अतिक्रामति ॥

स॒मिधा॒ यस्त॒ आहु॑तिं॒ निशि॑तिं॒ मर्त्यो॒ नश॑त् ।

व॒याव॑न्त॒ं स पु॑ष्यति॒ क्षय॑मग्ने श॒तायु॑षम् ॥५

स॒म्ऽइधा॑ । यः । ते॒ । आऽहु॑तिम् । निऽशि॑तिम् । मर्त्यः॑ । नश॑त् ।

व॒याऽव॑न्तम् । सः । पु॒ष्य॒ति॒ । क्षय॑म् । अ॒ग्ने॒ । श॒तऽआ॑युषम् ॥५

सम्ऽइधा । यः । ते । आऽहुतिम् । निऽशितिम् । मर्त्यः । नशत् ।

वयाऽवन्तम् । सः । पुष्यति । क्षयम् । अग्ने । शतऽआयुषम् ॥५

हे “अग्ने, “समिधा समिन्धनहेतुभूतेनेध्मेन सह “ते त्वदीयां “निशितिं निशितां तनूकृतां मन्त्रसंस्कृताम् “आहुतिं “यः “मर्त्यः मनुष्यः “नशत् व्याप्नुयात् । नशतिर्व्याप्तिकर्मा । “सः मनुष्यो यजमानः “वयावन्तम् । वयाः शाखाः पुत्रपौत्रादिलक्षणाः । तद्युक्तं “शतायुषं बहुविधान्नं चिरकालजीवनं वा “क्षयं गृहं “पुष्यति पोषयति वर्धयति । तत्र चिरकालमवतिष्ठत इत्यर्थः ॥ ॥ १ ॥

त्वे॒षस्ते॑ धू॒म ऋ॑ण्वति दि॒वि षञ्छु॒क्र आत॑तः ।

सूरो॒ न हि द्यु॒ता त्वं कृ॒पा पा॑वक॒ रोच॑से ॥६

त्वे॒षः । ते॒ । धू॒मः । ऋ॒ण्व॒ति॒ । दि॒वि । सन् । शु॒क्रः । आऽत॑तः ।

सूरः॑ । न । हि । द्यु॒ता । त्वम् । कृ॒पा । पा॒व॒क॒ । रोच॑से ॥६

त्वेषः । ते । धूमः । ऋण्वति । दिवि । सन् । शुक्रः । आऽततः ।

सूरः । न । हि । द्युता । त्वम् । कृपा । पावक । रोचसे ॥६

हे अग्ने “त्वेषः दीप्तस्य “ते तव “शुक्रः निर्मलः शुभ्रवर्णो वा “धूमः "दिवि अन्तरिक्षे “आततः विस्तीर्णः “सन् “ऋण्वति मेघात्मना परिणतो गच्छति । अपि च हे “पावक शोधकाग्ने “सूरो “न सूर्य इव “कृपा अभिमुखीकरणसमर्थया स्तुत्या स्तूयमानः “त्वं “द्युता दीप्त्या "रोचसे “हि दीप्यसे खलु ॥

अधा॒ हि वि॒क्ष्वीड्योऽसि॑ प्रि॒यो नो॒ अति॑थिः ।

र॒ण्वः पु॒रीव॒ जूर्यः॑ सू॒नुर्न त्र॑य॒याय्यः॑ ॥७

अध॑ । हि । वि॒क्षु । ईड्यः॑ । असि॑ । प्रि॒यः । नः॒ । अति॑थिः ।

र॒ण्वः । पु॒रिऽइ॑व । जूर्यः॑ । सू॒नुः । न । त्र॒य॒याय्यः॑ ॥७

अध । हि । विक्षु । ईड्यः । असि । प्रियः । नः । अतिथिः ।

रण्वः । पुरिऽइव । जूर्यः । सूनुः । न । त्रययाय्यः ॥७

“अध अपि च "विक्षु प्रजासु हे अग्ने त्वम् “ईड्यः स्तुत्यः “असि भवसि । “हि यस्मादर्थे । यस्मादेवं तस्मात् “नः अस्माकम् 'अतिथिः । लुप्तोपममेतत् । अतिथिरिव “प्रियः असि । यद्वा । हविर्वहनाय सततगामी भूत्वास्माकं प्रियोऽसि । तथा “पुरीव नगर्यां "जूर्यः जीर्णो वृद्धो हितोपदेष्टा राजेव “रण्वः रमणीयो गन्तव्यो वा भवसि । तथा “सूनुर्न पुत्र इव “त्रययाय्यः यजमानैः त्रातव्यः पालयितव्यो भवसि । त्रायतेरेतद्रूपम् । यद्वैतत्सूनोर्विशेषणम् । विघातपःकर्मलक्षणं त्रयं यातीति त्रययाय्यः । यातेरौणादिक आय्यप्रत्ययः । स्पृहयाय्य इति यथा । अथवा त्रययाय्यो जन्मत्रयं प्राप्तः । जन्मत्रयं स्मर्यते-’ मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धनात् । तृतीयं यज्ञदीक्षाया इति जन्मत्रयं स्मृतम्' (मनु. २. १६९) इति । तादृशः पुत्र इव रण्वो रमणीयोऽसि ॥

क्रत्वा॒ हि द्रोणे॑ अ॒ज्यसेऽग्ने॑ वा॒जी न कृत्व्यः॑ ।

परि॑ज्मेव स्व॒धा गयोऽत्यो॒ न ह्वा॒र्यः शिशुः॑ ॥८

क्रत्वा॑ । हि । द्रोणे॑ । अ॒ज्यसे॑ । अग्ने॑ । वा॒जी । न । कृत्व्यः॑ ।

परि॑ज्माऽइव । स्व॒धा । गयः॑ । अत्यः॑ । न । ह्वा॒र्यः । शिशुः॑ ॥८

क्रत्वा । हि । द्रोणे । अज्यसे । अग्ने । वाजी । न । कृत्व्यः ।

परिज्माऽइव । स्वधा । गयः । अत्यः । न । ह्वार्यः । शिशुः ॥८

हे “अग्ने “क्रत्वा कर्मणा मन्थनरूपेण “द्रोणे द्रुमे काष्ठेऽरण्यां विद्यमानस्त्वम् “अज्यसे “हि व्यज्यसे खलु । तथा “वाजी “न वेजनवानश्व इव “कृत्व्यः । कृत्वीति कर्मनाम । हविर्वहनादीनां कर्मणां कर्ता । स यथा पुरुषं वहति तद्वद्धविर्वहनमग्नेरश्वसादृश्यम् । तथा “परिज्मेव परितः सर्वत्र गन्ता वायुरिव दावानलादिरूपेण सर्वत्र गन्ता त्वं “स्वधा । अन्ननामैतत् । अन्नं “गयः गृहं च भवसि । उभयोर्दातेत्यर्थः । अपि च “शिशुः जातमात्रो बालोऽपि त्वम् “अत्यो “न सततगामी जात्यश्व इव "ह्वार्यः कुटिलमितस्ततो गन्तासि । ‘ह्वृ कौटिल्ये' इत्यस्यैतद्रूपम् ।।।

कारीर्यामग्नेर्धामच्छदो वैकल्पिक्यनुवाक्या ‘ त्वं त्या' इति । सूत्रितं च - त्वं त्या चिदच्युता धामन्ते विश्वं भुवनमधिश्रितमिति वा ' (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

त्वं त्या चि॒दच्यु॒ताग्ने॑ प॒शुर्न यव॑से ।

धामा॑ ह॒ यत्ते॑ अजर॒ वना॑ वृ॒श्चन्ति॒ शिक्व॑सः ॥९

त्वम् । त्या । चित् । अच्युता । अग्ने । पशुः । न । यवसे ।

धाम । ह । यत् । ते । अजर । वना । वृश्चन्ति । शिक्वसः ॥९

त्वम् । त्या । चित् । अच्युता । अग्ने । पशुः । न । यवसे ।

धाम । ह । यत् । ते । अजर । वना । वृश्चन्ति । शिक्वसः ॥९

हे “अग्ने “त्वं “त्या तानि काष्ठानि । चिच्छब्दोऽपिशब्दसमानार्थो भिन्नक्रमः। “अच्युता अच्युतानि च्यावयितुमशक्यान्यपि । अत्सीति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । “यवसे घासे विसृष्टः “पशुर्न पशुरिव । स यथा सर्वं भक्षयति तथा त्वं प्रौढकाष्ठादीनि क्षणमात्रेण दहसीत्यर्थः । हे “अजर जरारहिताग्ने “यत् यस्य ॥ ‘ सुपां सुलुक्° ' इति षष्ठ्या लुक् ॥ “शिक्वसः दीप्तस्य “ते तव “धाम धामानि तेजांसि “वना वननीयानि संभजनीयान्यरण्यानि “वृश्चन्ति छिन्दन्ति भक्षयन्ति स त्वमिति पूर्वत्रान्वयः। “ह इत्येतत्पादपूरणम् ॥

वेषि ह्यध्वरीयतामग्ने होता दमे विशाम् ।

समृधो विश्पते कृणु जुषस्व हव्यमङ्गिरः ॥१०

वेषि । हि । अध्वरिऽयताम् । अग्ने । होता । दमे । विशाम् ।

सम्ऽऋधः । विश्पते । कृणु । जुषस्व । हव्यम् । अङ्गिरः ॥१०

वेषि । हि । अध्वरिऽयताम् । अग्ने । होता । दमे । विशाम् ।

सम्ऽऋधः । विश्पते । कृणु । जुषस्व । हव्यम् । अङ्गिरः ॥१०

हे “अग्ने “अध्वरीयताम् अध्वरं यज्ञमात्मन इच्छतां “विशां यजमानानां “दमे गृहे त्वं “होता देवानामाह्वाता सन् “वेषि “हि स्तुतिं हवींषि वा यतः कामयसे अतः कारणात् “विश्पते विशां पालकाग्ने “समृधः समृद्धानस्मान् यजमानान् “कृणु कुरु । कृत्वा च हे “अङ्गिरः अङ्गनादिगुणयुक्त अङ्गाररूप वाग्ने “हव्यम् अस्मदीयं हविः "जुषस्व सेवस्व ।।।

अच्छा नो मित्रमहो देव देवानग्ने वोचः सुमतिं रोदस्योः ।

वीहि स्वस्तिं सुक्षितिं दिवो नॄन्द्विषो अंहांसि दुरिता तरेम ता तरेम तवावसा तरेम ॥११

अच्छ । नः । मित्रऽमहः । देव । देवान् । अग्ने । वोचः । सुऽमतिम् । रोदस्योः ।

वीहि । स्वस्तिम् । सुऽक्षितिम् । दिवः । नॄन् । द्विषः । अंहांसि । दुःऽइता । तरेम । ता । तरेम । तव । अवसा । तरेम ॥११

अच्छ । नः । मित्रऽमहः । देव । देवान् । अग्ने । वोचः । सुऽमतिम् । रोदस्योः ।

वीहि । स्वस्तिम् । सुऽक्षितिम् । दिवः । नॄन् । द्विषः । अंहांसि । दुःऽइता । तरेम । ता । तरेम । तव । अवसा । तरेम ॥११

हे “मित्रमहः अनुकूलदीप्ते “देव दानादिगुणयुक्त “अग्ने “रोदस्योः द्यावापृथिव्योर्वर्तमानस्त्वं “देवान् यष्टव्यानिन्द्रादीन् “अच्छ आभिमुख्येन "नः अस्माकं “सुमतिं स्तुतिं “वोचः ब्रूहि । “दिवः स्तुतेः “नॄन् नेतॄनस्मान् “सुक्षितिं शोभननिवासयुक्तं “स्वस्तिम् अविनाशं “वीहि गमय ॥ वेतिरत्र अन्तर्भावितण्यर्थो द्रष्टव्यः । वयं च “द्विषः द्वेष्टॄन शत्रून् “अंहांसि पापानि "दुरिता तत्फलरूपाणि दुर्गमनानि च “तरेम अतिक्रामेम । तथा “ता तानि व्यवहितानि जन्मान्तरकृतानि च पापादीनि “तरेम । उक्त एवार्थो दाढर्याय पुनरुच्यते । हे अग्ने “तव “अवसा रक्षणेन द्वेष्टृप्रभृतीनत्यन्तं “तरेम ॥ ॥ २ ॥

मण्डल ६

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_६.२&oldid=209197" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं ६.३

ऋग्वेदः - मण्डल ६

← सूक्तं ६.२ सूक्तं ६.३ सूक्तं ६.४ →

बार्हस्पत्यो भरद्वाजः

दे. अग्निः। त्रिष्टुप्।

अग्ने स क्षेषदृतपा ऋतेजा उरु ज्योतिर्नशते देवयुष्टे ।

यं त्वं मित्रेण वरुणः सजोषा देव पासि त्यजसा मर्तमंहः ॥१॥

ईजे यज्ञेभिः शशमे शमीभिरृधद्वारायाग्नये ददाश ।

एवा चन तं यशसामजुष्टिर्नांहो मर्तं नशते न प्रदृप्तिः ॥२॥

सूरो न यस्य दृशतिररेपा भीमा यदेति शुचतस्त आ धीः ।

हेषस्वतः शुरुधो नायमक्तोः कुत्रा चिद्रण्वो वसतिर्वनेजाः ॥३॥

तिग्मं चिदेम महि वर्पो अस्य भसदश्वो न यमसान आसा ।

विजेहमानः परशुर्न जिह्वां द्रविर्न द्रावयति दारु धक्षत् ॥४॥

स इदस्तेव प्रति धादसिष्यञ्छिशीत तेजोऽयसो न धाराम् ।

चित्रध्रजतिररतिर्यो अक्तोर्वेर्न द्रुषद्वा रघुपत्मजंहाः ॥५॥

स ईं रेभो न प्रति वस्त उस्राः शोचिषा रारपीति मित्रमहाः ।
नक्तं य ईमरुषो यो दिवा नॄनमर्त्यो अरुषो यो दिवा नॄन् ॥६॥
दिवो न यस्य विधतो नवीनोद्वृषा रुक्ष ओषधीषु नूनोत् ।
घृणा न यो ध्रजसा पत्मना यन्ना रोदसी वसुना दं सुपत्नी ॥७॥
धायोभिर्वा यो युज्येभिरर्कैर्विद्युन्न दविद्योत्स्वेभिः शुष्मैः ।
शर्धो वा यो मरुतां ततक्ष ऋभुर्न त्वेषो रभसानो अद्यौत् ॥८॥

सायणभाष्यम्

‘ अग्ने स क्षेषत्' इत्यष्टर्चं तृतीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । अनुक्रान्तं च----‘अग्नेऽष्टौ' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

अग्ने॒ स क्षे॑षदृत॒पा ऋ॑ते॒जा उ॒रु ज्योति॑र्नशते देव॒युष्टे॑ ।

यं त्वं मि॒त्रेण॒ वरु॑णः स॒जोषा॒ देव॒ पासि॒ त्यजं॑सा॒ मर्त॒मंहः॑ ॥१

अग्ने॑ । सः । क्षे॒ष॒त् । ऋ॒त॒ऽपाः । ऋ॒ते॒ऽजाः । उ॒रु । ज्योतिः॑ । न॒श॒ते॒ । दे॒व॒ऽयुः । ते॒ ।

यम् । त्वम् । मि॒त्रेण॑ । वरु॑णः । स॒ऽजोषाः॑ । देव॑ । पासि॑ । त्यजं॑सा । मर्त॑म् । अंहः॑ ॥१

अग्ने । सः । क्षेषत् । ऋतऽपाः । ऋतेऽजाः । उरु । ज्योतिः । नशते । देवऽयुः । ते ।

यम् । त्वम् । मित्रेण । वरुणः । सऽजोषाः । देव । पासि । त्यजसा । मर्तम् । अंहः ॥१

हे अग्ने “सः यजमानः “क्षेषत् क्षियति निवसति । चिरकालं जीवेदित्यर्थः । कीदृशो यजमानः । “ऋतपाः ऋतस्य यज्ञस्य पालकः “ऋतेजाः यज्ञनिमित्तं जातः । उषित्वा च “ते त्वदीयं “देवयुः देवानात्मन इच्छन् स यजमानः “उरु विस्तीर्णं “ज्योतिः सूर्याख्यं “नशते प्राप्नोति । हे “देव द्योतमानाग्ने “यं “मर्तं मनुष्यं यजमानं “मित्रेण “वरुणः । तृतीयार्थे प्रथमा । वरुणेन च “सजोषाः सह प्रीयमाणः “त्वं “त्यजसा त्याजनसाधनेनायुधेन “अंहः अंहसः पापात् "पासि रक्षसि स यजमानः इति पूर्वत्र संबन्धः ।।

ई॒जे य॒ज्ञेभिः॑ शश॒मे शमी॑भिर्ऋ॒धद्वा॑राया॒ग्नये॑ ददाश ।

एवा चन तं यशसामजुष्टिर्नांहो मर्तं नशते न प्रदृप्तिः ॥२

ईजे । यज्ञेभिः । शशमे । शमीभिः । ऋधत्ऽवाराय । अग्नये । ददाश ।

एव । चन । तम् । यशसाम् । अजुष्टिः । न । अंहः । मर्तम् । नशते । न । प्रऽदृप्तिः ॥२

ईजे । यज्ञेभिः । शशमे । शमीभिः । ऋधत्ऽवाराय । अग्नये । ददाश ।

एव । चन । तम् । यशसाम् । अजुष्टिः । न । अंहः । मर्तम् । नशते । न । प्रऽदृप्तिः ॥२

यः यजमानः “ऋधद्वाराय ऋधत्समृद्धं वारं वरणीयं धनं यस्य तादृशाय “अग्नये “ददाश हवींषि ददाति स यजमानः “यज्ञेभिः सर्वैर्यज्ञैः “ईजे इष्टवान् भवति । तथा “शमीभिः कर्मभिः कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः “शशमे शान्तश्च भवति । आग्नेयेन यागेन सर्वं फलं लभत इत्यर्थः। अपि च “तं यजमानं “यशसां यशस्विनां पुत्राणाम् “अजुष्टिः अप्राप्तिः न “एव “नशते नैव प्राप्नोति । पुत्रवान् भवत्येवेत्यर्थः । तथा “मर्तं मनुष्यं तम् “अंहः पापं “न नशते । तथा “प्रदृप्तिः अनर्थहेतुः प्रदर्पश्च तं “न प्राप्नोति ।।

सूरो न यस्य दृशतिररेपा भीमा यदेति शुचतस्त आ धीः ।

हेषस्वतः शुरुधो नायमक्तोः कुत्रा चिद्रण्वो वसतिर्वनेजाः ॥३

सूरः । न । यस्य । दृशतिः । अरेपाः । भीमा । यत् । एति । शुचतः । ते । आ । धीः ।

हेषस्वतः । शुरुधः । न । अयम् । अक्तोः । कुत्र । चित् । रण्वः । वसतिः । वनेऽजाः ॥३

सूरः । न । यस्य । दृशतिः । अरेपाः । भीमा । यत् । एति । शुचतः । ते । आ । धीः ।

हेषस्वतः । शुरुधः । न । अयम् । अक्तोः । कुत्र । चित् । रण्वः । वसतिः । वनेऽजाः ॥३

“सूरो “न सूर्यस्येव “यस्य अग्नेः “दृशतिः दर्शनम् "अरेपाः पापरहितम् । हे अग्ने “यत् यस्य “ते तव “शुचतः ज्वलतः “धीः धारयित्री ज्वाला “भीमा भयंकरा सती “आ समन्तात् “एति गच्छति । यः "अयम् अग्निः “हेषस्वतः शब्दयुक्ता: “शुरुधो “न शुचः शोकस्य रोधयित्रीर्गाश्च “अक्तोः । अक्तुरिति रात्रिनाम । तेन च तंत्र संचारी राक्षसादिर्लक्ष्यते । राक्षसादेः स्वभूता ददातीति शेषः । सोऽयं “वसतिः सर्वेषामावासभूतः “वनेजाः अरण्ये जायमानः “कुत्रा “चित् क्वचिदेव स्थाने पर्वताग्रादौ रण्वः रमणीयो भवति ॥

तिग्मं चिदेम महि वर्पो अस्य भसदश्वो न यमसान आसा ।

विजेहमानः परशुर्न जिह्वां द्रविर्न द्रावयति दारु धक्षत् ॥४

ति॒ग्मम् । चि॒त् । एम॑ । महि॑ । वर्पः॑ । अ॒स्य॒ । भस॑त् । अश्वः॑ । न । य॒म॒सा॒नः । आ॒सा ।

वि॒ऽजेह॑मानः । प॒र॒शुः । न । जि॒ह्वाम् । द्र॒विः । न । द्र॒व॒य॒ति॒ । दारु॑ । धक्ष॑त् ॥४

तिग्मम् । चित् । एम । महि । वर्पः । अस्य । भसत् । अश्वः । न । यमसानः । आसा ।

विऽजेहमानः । परशुः । न । जिह्वाम् । द्रविः । न । द्रवयति । दारु । धक्षत् ॥४

“अस्य अग्नेः “एम गमनसाधनभूतो मार्गः “तिग्मं तीक्ष्णं स्प्रष्टुमशक्यत्वात् । अस्य च "वर्पः रूपं “महि महत् प्रभूतं “भसत् दीप्यते ॥ ' भस भर्स्।नदीप्त्योः' इति धातुः । कीदृशोऽग्निः । “अश्वो “न अश्व इव “आसा आस्येन “यमसानः तृणादिकं नियच्छन् । तथा “परशुर्न । यथा परशुः स्वकीयां धारां काष्ठे प्रक्षिपति तथा स्वकीयां “जिह्वां ज्वालां “विजेहमानः तरुगुल्मादौ प्रक्षिपन् । तथा “दारु काष्ठं “धक्षत् दहन् “द्रविर्न। द्राविर्राथावयिता स्वर्णकारः। स यथा स्वर्णादिकं द्रावयति तथा सर्वं वनं “द्रावयति । मूर्तभूतं सर्वं भस्मसात्करोतीत्यर्थः ।।

स इदस्ते॑व॒ प्रति॑ धादसि॒ष्यं॑छिशी॑त॒ तेजोऽय॑सो॒ न धारा॑ं ।

चि॒त्रध्र॑जतिरर॒तिर्यो अ॒क्तोर्वेर्न द्रु॒षद्वा॑ रघु॒पत्म॑जंहाः ॥५

सः । इत् । अस्ता॑ऽइव । प्रति॑ । धा॒त् । अ॒सि॒ष्यन् । शिशी॑त । तेजः॑ । अय॑सः । न । धारा॑म् ।

चि॒त्रऽध्र॑जतिः । अ॒र॒तिः । यः । अ॒क्तोः । वेः । न । द्रु॒ऽसद्वा॑ । र॒घु॒पत्म॑ऽजंहाः ॥५

सः । इत् । अस्ताऽइव । प्रति । धात् । असिष्यन् । शिशीत । तेजः । अयसः । न । धाराम् ।

चित्रऽध्रजतिः । अरतिः । यः । अक्तोः । वेः । न । द्रुऽसद्वा । रघुपत्मऽजंहाः ॥५

“स “इत् स खल्वग्निः “अस्तेव बाणादेः क्षेप्तेव “प्रति “धात् स्वकीयज्वालां प्रतिधत्ते । यथा धन्वी लक्ष्याभिमुख्येन बाणं संधत्ते तथा ज्वालां संधत्त इत्यर्थः । प्रतिधाय च “असिष्यन् ज्वालां प्रक्षेप्स्यन् "तेजः स्वकीयं “शिशीत निश्यति तीक्ष्णीकरोति । तत्र दृष्टान्तः । “अयसो “न “धाराम् । यथा अयोमयस्य परश्वादेर्धारां प्रक्षेप्तुकामस्तीक्ष्णीकरोति तद्वत् । तीक्ष्णीकृत्य च “चित्रध्रजतिः विचित्रगतिः “अक्तोः रात्रेः “अरतिः अभिगन्ता "वेर्न पक्षीव “द्रुषद्वा वृक्षेषु सीदन् “रघुपत्मजंहाः लघुपतनसमर्थपादः । एवंभूतः सन् “यः अग्निर्वर्तते स इति पूर्वत्रान्वयः ॥ ॥ ३ ॥

स ईं॑ रे॒भो न प्रति॑ वस्त उ॒स्राः शो॒चिषा॑ रारपीति मि॒त्रम॑हाः ।

नक्तं॒ य ईम॑रु॒षो यो दिवा॒ नृनम॑र्त्यो अरु॒षो यो दिवा॒ नॄन् ॥६

सः । ई॒म् । रे॒भः । न । प्रति॑ । व॒स्ते॒ । उ॒स्राः । शो॒चिषा॑ । र॒र॒पी॒ति॒ । मि॒त्रऽम॑हाः ।

नक्त॑म् । यः । ई॒म् । अ॒रु॒षः । यः । दिवा॑ । नॄन् । अम॑र्त्यः । अ॒रु॒षः । यः । दिवा॑ । नॄन् ॥६

सः । ईम् । रेभः । न । प्रति । वस्ते । उस्राः । शोचिषा । ररपीति । मित्रऽमहाः ।

नक्तम् । यः । ईम् । अरुषः । यः । दिवा । नॄन् । अमर्त्यः । अरुषः । यः । दिवा । नॄन् ॥६

“स “ईं सोऽयमग्निः “रेभो “न स्तुत्यः सूर्य इव “उस्राः दीप्ता ज्वालाः “प्रति “वस्ते आच्छादयति । तथा “मित्रमहाः सर्वेषामनुकूलप्रकाशः सन् “शोचिषा तेजसा “रारपीति भृशं शब्दं करोति । “यः “ईं योऽयमग्निः “नक्तं रात्रौ “अरुषः आरोचमानः सन् “दिवा अहनीव “नॄन् मनुष्यान् स्वस्वकार्ये प्रेरयति । पुनर्यच्छब्दः पूरकः । तथा “अमर्त्यः अमरणधर्मा “अरुषः आरोचमानो रोषरहितो वा “यः अग्निः “दिवा द्योतमानेन तेजसा “नॄन् नेतॄनात्मीयान् रश्मीन् प्रेरयति स इति पूर्वत्र संबन्धः । यद्वा । नक्तं रात्रौ योऽयमग्निररुष आरोचमानो यश्च मरणरहितोऽग्निर्दिवा अह्नि नॄन् नेतॄन् देवान् हविर्भिः संयोजयति । यः दिवा नॄनिति पुनरुक्तिरादरार्था ।

दि॒वो न यस्य॑ विध॒तो नवी॑नो॒द्वृषा॑ रु॒क्ष ओष॑धीषु नूनोत् ।

घृणा॒ न यो ध्रज॑सा॒ पत्म॑ना॒ यन्ना रोद॑सी॒ वसु॑ना॒ दं सु॒पत्नी॑ ॥७

दि॒वः । न । यस्य॑ । वि॒ध॒तः । नवी॑नोत् । वृषा॑ । रु॒क्षः । ओष॑धीषु । नू॒नो॒त् ।

घृणा॑ । न । यः । ध्रज॑सा । पत्म॑ना । यन् । आ । रोद॑सी॒ इति॑ । वसु॑ना । दम् । सु॒पत्नी॒ इति॑ सु॒ऽपत्नी॑ ॥७

दिवः । न । यस्य । विधतः । नवीनोत् । वृषा । रुक्षः । ओषधीषु । नूनोत् ।

घृणा । न । यः । ध्रजसा । पत्मना । यन् । आ । रोदसी इति । वसुना । दम् । सुपत्नी इति सुऽपत्नी ॥७

“दिवो “न दीप्तस्य सूर्यस्येव “विधतः विधातू रश्मीकुर्वतः “यस्य अग्नेः “नवीनोत् भृशं शब्दोऽभूत् । एतदेव व्याचष्टे । “वृषा कामानां वर्षिता “रुक्षः दीप्तः सोऽग्निः “ओषधीषु दह्यमानासु "नूनोत् भृशं शब्दमकरोत् । “यः च “घृणा “न संचलनशीलेन दीप्तेनेव “ध्रजसा गमनशीलेन तेजसा “पत्मना इतस्तत उत्पतता “यन् गच्छन् वर्तते सोऽग्निः “दम् अस्मच्छत्रून् दमयन् “सुपत्नी शोभनपतिके “रोदसी द्यावापृथिव्यौ "वसुना धनेन “आ पूरयति ।

धायो॑भिर्वा॒ यो युज्ये॑भिर॒र्कैर्वि॒द्युन्न द॑विद्यो॒त्स्वेभि॒ः शुष्मै॑ः ।

शर्धो॑ वा॒ यो म॒रुतां॑ त॒तक्ष॑ ऋ॒भुर्न त्वे॒षो र॑भसा॒नो अ॑द्यौत् ॥८

धाय॑ःऽभिः । वा॒ । यः । युज्ये॑भिः । अ॒र्कैः । वि॒ऽद्युत् । न । द॒वि॒द्यो॒त् । स्वेभि॑ः । शुष्मै॑ः ।

शर्ध॑ः । वा॒ । यः । म॒रुता॑म् । त॒तक्ष॑ । ऋ॒भुः । न । त्वे॒षः । र॒भ॒सा॒नः । अ॒द्यौ॒त् ॥८

धायःऽभिः । वा । यः । युज्येभिः । अर्कैः । विऽद्युत् । न । दविद्योत् । स्वेभिः । शुष्मैः ।

शर्धः । वा । यः । मरुताम् । ततक्ष । ऋभुः । न । त्वेषः । रभसानः । अद्यौत् ॥८

“यः अग्निः “धायोभिर्वा धारकैरश्वैरिव "युज्येभिः युज्यैः स्वयमेव युज्यमानैः “अर्कैः अर्चनीयैः दीप्तिभिर्गच्छति सोऽग्निः “विद्युन्न विद्युदिव “स्वेभिः स्वकीयैः “शुष्मैः शोषकैस्तेजोभिः "दविद्योत् विद्योतते । “यः च "मरुताम् एतत्संज्ञकानां देवानां “शर्धो “वा बलमिव “ततक्ष तनूकरोति सर्वं तीक्ष्णीकरोति । शोषयतीति यावत् । सोऽयम् “ऋभुर्न उरु भासमानः सूर्य इव “त्वेषः दीप्तः “रभसानः वेगं कुर्वन् “अद्यौत् विद्योतते प्रकाशते ॥ ॥ ४ ॥

मण्डल ६

ऋग्वेदः सूक्तं ६.४

दे. अग्निः। त्रिष्टुप्।

यथा होतर्मनुषो देवताता यज्ञेभिः सूनो सहसो यजासि ।

एवा नो अद्य समना समानानुशन्नग्न उशतो यक्षि देवान् ॥१॥

स नो विभावा चक्षणिर्न वस्तोरग्निर्वन्दारु वेद्यश्चनो धात् ।

विश्वायुर्यो अमृतो मर्त्येषूषर्भुद्भूदतिथिर्जातवेदाः ॥२॥

द्यावो न यस्य पनयन्त्यभ्वं भासांसि वस्ते सूर्यो न शुक्रः ।

वि य इनोत्यजरः पावकोऽश्नस्य चिच्छिश्नथत्पूर्व्याणि ॥३॥

वद्मा हि सूनो अस्यद्मसद्वा चक्रे अग्निर्जनुषाज्मान्नम् ।

स त्वं न ऊर्जसन ऊर्जं धा राजेव जेरवृके क्षेष्यन्तः ॥४॥

नितिक्ति यो वारणमन्नमत्ति वायुर्न राष्ट्र्यत्येत्यक्तून् ।

तुर्याम यस्त आदिशामरातीरत्यो न ह्रुतः पततः परिह्रुत् ॥५॥

आ सूर्यो न भानुमद्भिरर्कैरग्ने ततन्थ रोदसी वि भासा ।

चित्रो नयत्परि तमांस्यक्तः शोचिषा पत्मन्नौशिजो न दीयन् ॥६॥

त्वां हि मन्द्रतममर्कशोकैर्ववृमहे महि नः श्रोष्यग्ने ।

इन्द्रं न त्वा शवसा देवता वायुं पृणन्ति राधसा नृतमाः ॥७॥

नू नो अग्नेऽवृकेभिः स्वस्ति वेषि रायः पथिभिः पर्ष्यंहः ।

ता सूरिभ्यो गृणते रासि सुम्नं मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥८॥

सायणभाष्यम्

' यथा होतः' इत्यष्टर्चं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । “यथा होतः' इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ।।

यथा॑ होत॒र्मनु॑षो दे॒वता॑ता य॒ज्ञेभि॑ः सूनो सहसो॒ यजा॑सि ।

ए॒वा नों अ॒द्य सं॑म॒ना सं॑मा॒नानु॒शन्न॑ग्न उश॒तो य॑क्षि दे॒वान् ॥१

यथा॑ । हो॒त॒ः । मनु॑षः । दे॒वऽता॑ता । य॒ज्ञेभि॑ः । सू॒नो॒ इति॑ । स॒ह॒स॒ः । यजा॑सि ।

ए॒व । न॒ः । अ॒द्य । स॒म॒ना । स॒मा॒नान् । उ॒शन् । अ॒ग्ने॒ । उ॒श॒तः । य॒क्षि॒ । दे॒वान् ॥१

यथा । होतः । मनुषः । देवऽताता । यज्ञेभिः । सूनो इति । सहसः । यजासि ।

एव । नः । अद्य । समना । समानान् । उशन् । अग्ने । उशतः । यक्षि । देवान् ॥१

हे “होतः देवानामाह्वातः “सहसः “सूनो बलस्य पुत्राग्ने "यथा येन प्रकारेण “मनुषः मनोः प्रजापतेर्यजमानस्य “देवताता । यज्ञनामैतत् । देवतातौ यज्ञे “यज्ञेभिः यजमानसाधनैर्हविर्भिः "यजासि देवान् यजसि “एव' एवं' हे "अग्ने "नः अस्माकम् "अद्य अस्मिन् यज्ञे "समानान् त्वत्सदृशानिन्द्रादीन “उशन् कामयमानस्त्वम् "उशतः कामयमानानु यष्टयान “देवान् "समना क्षिप्रं "यक्षि यज । यद्वा । समानं मन्यन्ते अस्मिन् देवानिति समनो यज्ञः । तस्मिन्निति योज्यम् ।।

स नो॑ वि॒भावा॑ च॒क्षणि॒र्न वस्तो॑र॒ग्निर्व॒॑न्दारु॒ वेद्य॒श्चनो॑ धात् ।

वि॒श्वायु॒र्यो अ॒मृतो॒ मर्त्ये॑षूष॒र्भुद्भूदति॑थिर्जा॒तवे॑दाः ॥२

सः । नः॒ । वि॒भाऽवा॑ । च॒क्षणिः॑ । न । वस्तोः॑ । अ॒ग्निः । व॒न्दारु॑ । वेद्यः॑ । चनः॑ । धा॒त् ।

वि॒श्वऽआ॑युः । यः । अ॒मृतः॑ । मर्त्ये॑षु । उ॒षः॒ऽभुत् । भूत् । अति॑थिः । जा॒तऽवे॑दाः ॥२

सः । नः । विभाऽवा । चक्षणिः । न । वस्तोः । अग्निः । वन्दारु । वेद्यः । चनः । धात् ।

विश्वऽआयुः । यः । अमृतः । मर्त्येषु । उषःऽभुत् । भूत् । अतिथिः । जातऽवेदाः ॥२

"वस्तोः अहनि "चक्षणिर्न प्रकाशकः सूर्य इव "विभावा विशेषेण दीप्यमानः "वेद्यः सर्वैर्ज्ञातव्यो लम्भनीयो वा "सः “अग्निः "नः अस्मभ्यं "वन्दारु वन्दनीयं स्तुत्यं "चनः अन्नं “धात् दधातु प्रयच्छत्वित्यर्थः। "विश्वायुः सर्वान्नः सर्वेषां जीवनहेतुर्वा "अमृतः मरणरहितः “अतिथिः हविर्वहनाय सततगामी “जातवेदाः जातानां वेदिता जातधनो वा एवंभूतः "यः अग्निः "मर्त्येषु मनुष्येषु यजमानेषु "उषर्भुद्भूत् उषःकालेऽग्निहोत्रहोमार्थं प्रबुद्धो भवति स इति पूर्वत्रान्वयः ॥

द्यावो॒ न यस्य॑ प॒नय॒न्त्यभ्वं॒ भासाँ॑सि वस्ते॒ सूर्यो॒ न शु॒क्रः ।

वि य इ॒नोत्य॒जरः॑ पाव॒कोऽश्न॑स्य चिच्छिश्नथत्पू॒र्व्याणि॑ ॥३

द्यावः॑ । न । यस्य॑ । प॒नय॑न्ति । अभ्व॑म् । भासाँ॑सि । व॒स्ते॒ । सूर्यः॑ । न । शु॒क्रः ।

वि । यः । इ॒नोति॑ । अ॒जरः॑ । पा॒व॒कः । अश्न॑स्य । चि॒त् । शि॒श्न॒थ॒त् । पू॒र्व्याणि॑ ॥३

द्यावः । न । यस्य । पनयन्ति । अभ्वम् । भासांसि । वस्ते । सूर्यः । न । शुक्रः ।

वि । यः । इनोति । अजरः । पावकः । अश्नस्य । चित् । शिश्नथत् । पूर्व्याणि ॥३

“न इति संप्रत्यर्थे । उक्तं च- अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यर्थे प्रयोगः' (निरु. ७. ३१) इति । “द्यावः स्तोतारः संप्रतीदानीं "यस्य अग्नेः "अभ्वं महत्कर्म “पनयन्ति स्तुवन्ति सोऽग्निः "सूर्यो "न सूर्य इव “शुक्रः शुक्लवर्णः सन् "भासांसि तेजांसि “वस्ते आच्छादयति । "यः च "अजरः जरारहितः “पावकः सर्वस्य शोधकोऽग्निः “वि “इनोति भासा सर्वं व्याप्नोति सोऽयम् "अश्नस्य “चित् व्यापनशीलस्यापि राक्षसादेः "पूर्व्याणि चिरंतनानि पुराणि “शिश्नथत् हिनस्ति । ' श्नथ क्नथ हिंसायाम् । इति धातुः ॥

व॒द्मा हि सू॑नो॒ अस्य॑द्म॒सद्वा॑ च॒क्रे अ॒ग्निर्ज॒नुषाज्मान्न॑ ।

स त्वं नं ऊर्जसन ऊर्जं धा राजेंव जेरवृके क्षेष्यंतः ॥४

वृह्मा । हि । सूनो इतिं । असिं । अद्मऽसद्वां । चक्रे । अग्निः । जनुषां । अज्मं । अन्नंम् ।

सः । त्वम् । नः । ऊर्जऽसने । ऊर्जम् । धाः । राजांऽइव । जेः । अवृके । क्षेषि । अन्तरितिं ॥४

वद्मा । हि । सूनो इति । असि । अद्मऽसद्वा । चक्रे । अग्निः । जनुषा । अज्म । अन्नम् ।

सः । त्वम् । नः । ऊर्जऽसने । ऊर्जम् । धाः । राजाऽइव । जेः । अवृके । क्षेषि । अन्तरिति ॥४

हे "सूनो सहसः पुत्र । यद्वा 'षू प्रेरणे' । सर्वस्य प्रेरकाग्ने "वद्मा वदनीयः स्तुत्यः "असि "हि । परः पादः परोक्षकृतः । अद्मसद्वा अद्मसु अदनीयेषु हविःषु सीदन् हविःस्वीकरणायोपविशन् "अग्निः "जनुषा जन्मना स्वभावतः एव अज्म । गृहनामैतत् । गृहम् "अन्नं च यजमानानां "चक्रे करोति । "ऊर्जसने ऊर्जस्यान्नस्य दातरग्ने "नः अस्मभ्यं "सः तादृशः "त्वम् "ऊर्जम् अन्नं "धाः देहि । तथा "राजेव "जेः अस्मच्छत्रून् जय । एतत्सर्वार्थम् "अवृके राक्षसादिभिर्बाधकैर्वियुक्तेऽस्मदीयेऽग्न्यागारे "अन्तः मध्ये "क्षेषि निवस ॥

नितिंक्ति यो वांरणमन्नमत्तिं वायुर्न राष्ट्र्यत्येंत्यक्तून् ।

तुर्याम यस्तं आदिशामरांतीरत्यो न ह्रुतः पतंतः परिह्रुत् ॥५

निऽतिंक्ति । यः । वारणम् । अन्नंम् । अत्तिं । वायुः । न । राष्ट्रीं । अतिं । एति । अक्तून् ।

तुर्यामं । यः । ते । आऽदिशाम् । अरांतीः । अत्यः । न । ह्रुतः । पतंतः । परिऽह्रुत् ॥५

निऽतिक्ति । यः । वारणम् । अन्नम् । अत्ति । वायुः । न । राष्ट्री । अति । एति । अक्तून् ।

तुर्याम । यः । ते । आऽदिशाम् । अरातीः । अत्यः । न । ह्रुतः । पततः । परिऽह्रुत् ॥५

"यः अग्निः "वारणं तमसां निवारकं स्वकीयं तेजः "नितिक्ति निश्यति तीक्ष्णीकरोति । ' तिज निशाने' इति धातुः । यश्च "अन्नं यष्टृभिर्दीयमानं हविर्लक्षणम् "अत्ति भक्षयति । तथा च श्रूयते -- अन्नादो वा एषोऽन्नपतिर्यदग्निः' (ऐ. ब्रा. १. ८) इति। सोऽग्निः "वायुर्न वायुरिव "राष्ट्री । ईश्वरनामैतत् । राष्ट्रं राज्यम् । तद्वान् । वायुर्यथा स्वमाहात्म्येन सर्वमीष्टे तद्वत् । सर्वस्येश्वर इत्यर्थः । तादृशः सन् "अक्तून् रात्रीः "अत्येति अतिक्रामति । तद्गतमन्धकारं तिरस्करोतीत्यर्थः । वयं च त्वत्प्रसादात् "तुर्याम तं हिंस्याम "यः जनः "ते तुभ्यम् "आदिशाम् आदिश्यमानानां दीयमानानां हविषाम् "अरातीः अरातिरदाता । छान्दसो दीर्घः । यद्वा । अरातीर्धनस्य अदातॄन् ते त्वां प्रत्यादिशामादेष्टॄणामाचक्षाणानामस्माकं यो जनो विरोधी तं हिंस्याम । त्वं च "अत्यो "न शीघ्रगामी जात्यश्व इव "ह्रुतः हिंसकान् "पततः आभिमुख्येन गच्छतः शत्रून् "परिह्रुत् परिगत्य हन्ता भव ॥ ह्वरतेर्हिंसार्थस्यैतद्रूपम् ॥ ॥५॥

आ सूर्यो॒ न भा॑नु॒मद्भि॑र॒र्कैरग्ने॑ त॒तंथ॒ रोद॑सी॒ वि भा॒सा ।

चि॒त्रो न॑य॒त्परि॒ तमां॑स्य॒क्तः शो॒चिषा॒ पत्म॑न्नौशि॒जो न दीय॑न् ॥६

आ । सूर्यः॑ । न । भा॒नु॒मत्ऽभिः॑ । अ॒र्कैः । अग्ने॑ । त॒तन्थ॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । वि । भा॒सा ।

चि॒त्रः । न॒य॒त् । परि॑ । तमां॑सि । अ॒क्तः । शो॒चिषा॑ । पत्म॑न् । औ॒शि॒जः । न । दीय॑न् ॥६

आ । सूर्यः । न । भानुमत्ऽभिः । अर्कैः । अग्ने । ततन्थ । रोदसी इति । वि । भासा ।

चित्रः । नयत् । परि । तमांसि । अक्तः । शोचिषा । पत्मन् । औशिजः । न । दीयन् ॥६

हे “अग्ने रोदसी द्यावापृथिव्यौ भासा दीप्त्या “वि “आ “ततन्थ विशेषणाच्छादयसि । सत्र दृष्टान्तः। “भानुमद्भिः प्रभवद्भिः अर्कैः अर्कनीयैः किरणैः सूर्यो “न । यथा सूर्य आतनोति तद्वत् । परोऽर्धर्चः परोक्षकृतः । पत्मन् । पतत्यस्मिन्निति पत्म मार्गः । तस्मिन औशिजो न । उशिजः स्तोतारः । स्तुत्यतया तत्संबन्ध्यौशिजः सूर्यः । स इव "दीयन् गच्छन् "शोचिषा तेजसा “अक्तः संश्लिष्टः अत एव “चित्रः चायनीयोऽग्निः “तमांसि नैशन्यन्धकाराणि "परि “णयत् परिणयति परितो गमयति । सर्वस्मादपि दिग्भागान्निवर्तयतीत्यर्थः ॥

त्वां हि मं॒द्रत॑ममर्कशो॒कैर्व॑वृ॒महे॒ महि॑ नः॒ श्रोष्य॑ग्ने ।

इं॒द्रं॒ न त्वा॒ शव॑सा दे॒वता॑ वा॒युं पृं॑णंति॒ राध॑सा॒ नृत॑माः ॥७

त्वाम् । हि । म॒न्द्रऽत॑मम् । अ॒र्क॒ऽशो॒कैः । व॒वृ॒महे॑ । महि॑ । नः॒ । श्रोषि॑ । अ॒ग्ने॒ ।

इन्द्र॑म् । न । त्वा॒ । शव॑सा । दे॒वता॑ । वा॒युम् । पृ॒ण॒न्ति॒ । राध॑सा । नृऽत॑माः ॥७

त्वाम् । हि । मन्द्रऽतमम् । अर्कऽशोकैः । ववृमहे । महि । नः । श्रोषि । अग्ने ।

इन्द्रम् । न । त्वा । शवसा । देवता । वायुम् । पृणन्ति । राधसा । नृऽतमाः ॥७

हे “अग्ने मन्द्रतमं स्तुत्यतमं “त्वाम् अर्कशोकैः अर्चनीयैः पूजनीयैः शोकैर्दीप्तिभिर्युक्तं "हि यस्मात् "ववृमहे वृणीमहे संभजामहे । यद्वा । अर्कशोकैरर्चनीयैः प्रशस्यैर्दीप्तिकरणैः स्तोत्रैः साधनभूतैस्त्वां संभजामहे तस्मात् "महि महत् "नः अस्मदीयं स्तोत्रं “श्रोषि शृणु । हे अग्ने "नृतमाः स्तुतीनां नेतृतमा ऋत्विजः “शवसा बलेन "वायुं गन्तारम् । यद्वा । वायुमिव शवसा युक्तम् "इन्द्रं "न इन्द्रमिव “देवता देवतात्मानं त्वां "राधसा हविर्लक्षणेन धनेन “पृणन्ति प्रीणयन्ति । देवताशब्दात् द्वितीयायाः ‘सुपां सुलुक्' इति लुक् ॥

नू नों अग्नेऽवृकेभिः स्वस्ति वेषिं रायः पथिभिः पर्ष्यंहः ।

ता सूरिभ्यों गृणते रांसि सुम्नं मदेंम शतहिंमाः सुवीराः ॥८

नु । नः । अग्ने । अवृकेभिः । स्वस्ति । वेषिं । रायः । पथिऽभिः । पर्षि । अंहः ।

ता । सूरिऽभ्यः । गृणते । रासि । सुम्नम् । मदेंम । शतऽहिंमाः । सुऽवीराः ॥८

नु । नः । अग्ने । अवृकेभिः । स्वस्ति । वेषि । रायः । पथिऽभिः । पर्षि । अंहः ।

ता । सूरिऽभ्यः । गृणते । रासि । सुम्नम् । मदेम । शतऽहिमाः । सुऽवीराः ॥८

हे "अग्ने “नः अस्मान् "अवृकेभिः । वृकाः स्तेनाः । तद्रहितैः "पथिभिः मार्गैः "रायः धनानि “नु क्षिप्रं "स्वस्ति क्षेमेण "वेषि गमय प्रापय । “अंहः अंहसः पापात् "पर्षि । उक्तलक्षणैर्मार्गैः पारय चास्मान् । यानि त्वया "सूरिभ्यः स्तोतृभ्यो देयानि सुम्नानि “ता तानि “सुम्नं सुम्नानि सुखानि “गृणते स्तुवते मह्यं "रासि देहि । वयं च "शतहिमाः शतं हेमन्तान् संवत्सरान् "सुवीराः । वीर्याज्जायन्त इति वीराः पुत्रादयः । शोभनपुत्रपौत्रादिसहिताः सन्तः "मदेम हृष्याम ॥ ॥ ६ ॥

मण्डल ६

ऋग्वेदः सूक्तं ६.५

दे. अग्निः। त्रिष्टुप्।

हुवे वः सूनुं सहसो युवानमद्रोघवाचं मतिभिर्यविष्ठम् ।
य इन्वति द्रविणानि प्रचेता विश्ववाराणि पुरुवारो अध्रुक् ॥१॥
त्वे वसूनि पुर्वणीक होतर्दोषा वस्तोरेरिरे यज्ञियासः ।
क्षामेव विश्वा भुवनानि यस्मिन्त्सं सौभगानि दधिरे पावके ॥२॥
त्वं विक्षु प्रदिवः सीद आसु क्रत्वा रथीरभवो वार्याणाम् ।
अत इनोषि विधते चिकित्वो व्यानुषग्जातवेदो वसूनि ॥३॥
यो नः सनुत्यो अभिदासदग्ने यो अन्तरो मित्रमहो वनुष्यात् ।
तमजरेभिर्वृषभिस्तव स्वैस्तपा तपिष्ठ तपसा तपस्वान् ॥४॥
यस्ते यज्ञेन समिधा य उक्थैरर्केभिः सूनो सहसो ददाशत् ।
स मर्त्येष्वमृत प्रचेता राया द्युम्नेन श्रवसा वि भाति ॥५॥

स तत्कृधीषितस्तूयमग्ने स्पृधो बाधस्व सहसा सहस्वान् ।
यच्छस्यसे द्युभिरक्तो वचोभिस्तज्जुषस्व जरितुर्घोषि मन्म ॥६॥
अश्याम तं काममग्ने तवोती अश्याम रयिं रयिवः सुवीरम् ।
अश्याम वाजमभि वाजयन्तोऽश्याम द्युम्नमजराजरं ते ॥७॥

सायणभाष्यम्

‘ हुवे वः' इति सप्तर्चं पञ्चमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । तथा चानुक्रम्यते--‘हुवे वः सप्त' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

हु॒वे वः॑ सू॒नुं सह॑सो॒ युवा॑न॒मद्रो॑घवाचं म॒तिभि॒र्यवि॑ष्ठं ।

य इन्व॑ति॒ द्रवि॑णानि॒ प्रचे॑ता वि॒श्ववा॑राणि पुरु॒वारो॑ अ॒ध्रुक् ॥१

हु॒वे । व॒ः । सू॒नुम् । सह॑सः । युवा॑नम् । अद्रो॑घऽवाचम् । म॒तिऽभिः॑ । यवि॑ष्ठम् ।

यः । इन्व॑ति । द्रवि॑णानि । प्रऽचे॑ताः । वि॒श्वऽवा॑राणि । पु॒रु॒ऽवारः॑ । अ॒ध्रुक् ॥१

हुवे । वः । सूनुम् । सहसः । युवानम् । अद्रोघऽवाचम् । मतिऽभिः । यविष्ठम् ।

यः । इन्वति । द्रविणानि । प्रऽचेताः । विश्वऽवाराणि । पुरुऽवारः । अध्रुक् ॥१

हे अग्ने “यः । व्यत्ययेन बहुवचनन्। त्वां "मतिभिः मननीयैः स्तोत्रैः "हुवे आह्वयामि । कीदृशम् । "सहसः बलस्य "सूनुं पुत्रम् । अग्निर्हि बलेन मथ्यमानो जायते । "युवानं नित्यतरुणं फलस्य मिश्रयितारं वा “अद्रोघवाचम् । अर्दोग्धव्या प्रशस्ता स्तुतिरूपा वाक् यस्मिन् प्रयुज्यते तादृशम् । “यविष्ठम् अतिशयेन युवानम् । प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानः "पुरुवारः पुरुभिर्बहुभिर्वरणीयः संभजनीयः "अध्रुक् अद्रोग्धा यजमानानाम् एवंभूतः "यः अग्निः "विश्ववाराणि सर्वैर्वरणीयानि संभजनीयानि प्रशस्यानि "द्रविणानि धनानि "इन्वति प्रेरयति । स्तोतृभ्यो ददातीति यावत् । तं त्वां हुव इति पूर्वत्र संबन्धः ॥

त्वे वसू॑नि पुर्वणीक होतर्दो॒षा वस्तो॒रेरि॑रे य॒ज्ञियां॑सः ।

क्षामेंव॒ विश्वा॒ भुव॑नानि॒ यस्मि॒न्त्सं सौभ॑गानि दधि॒रे पा॑व॒के ॥२

त्वे इति॑ । वसू॑नि । पु॒रु॒ऽअ॒नी॒क॒ । हो॒त॒रिति॑ । दो॒षा । वस्तोः॑ । आ । ई॒रि॒रे॒ । य॒ज्ञिया॑सः ।

क्षाम॑ऽइव । विश्वा॑ । भुव॑नानि । यस्मि॑न् । सम् । सौभ॑गानि । द॒धि॒रे । पा॒व॒के ॥२

त्वे इति । वसूनि । पुरुऽअनीक । होतः । दोषा । वस्तोः । आ । ईरिरे । यज्ञियासः ।

क्षामऽइव । विश्वा । भुवनानि । यस्मिन् । सम् । सौभगानि । दधिरे । पावके ॥२

हे "पुर्वणीक बहुज्वाल "होतः देवानामाह्वातरग्ने “त्वे त्वयि "दोषा रात्रौ “वस्तोः अहनि च “यज्ञियासः यज्ञार्हा यजमाना: “वसूनि हविर्लक्षणानि धनानि “एरिरे आभिमुख्येन' प्रेरयन्ति प्रापयन्ति । जुह्वतीत्यर्थः । "विश्वा विश्वानि सर्वाणि "भुवनानि भूतजातानि “क्षामेव क्षमायां भूम्यामिव "यस्मिन् “पावके शोधकेऽग्नौ "सौभगानि धनानि "सं "दधिरे देवाः सम्यक् निहितवन्तः। ‘अग्नौ वामं वसु सं न्यदधत' (तै. सं. १. ५, १. १ (https://sa.wikisource.org/s/1e2m)) इति ब्राह्मणम् । तस्मिंस्त्वयीति पूर्वत्र योज्यम् ॥

त्वं वि॒क्षु प्र॒दिवः॑ सीद आ॒सु क्रत्वा॑ र॒थीर॑भवो॒ वार्या॑णां ।

अत॑ इनोषि विध॒ते चि॑कित्वो॒ व्या॑नु॒षग्जा॑तवेदो॒ वसू॑नि ॥३

त्वम् । वि॒क्षु । प्र॒ऽदिवः॑ । सी॒दः॒ । आ॒सु । क्रत्वा॑ । र॒थीः । अ॒भ॒वः॒ । वार्या॑णाम् ।

अतः॑ । इ॒नो॒षि॒ । वि॒ध॒ते । चि॒कि॒त्वः॒ । वि । आ॒नु॒षक् । जा॒त॒ऽवे॒दः॒ । वसू॑नि ॥३

त्वम् । विक्षु । प्रऽदिवः । सीदः । आसु । क्रत्वा । रथीः । अभवः । वार्याणाम् ।

अतः । इनोषि । विधते । चिकित्वः । वि । आनुषक् । जातऽवेदः । वसूनि ॥३

हे अग्ने “त्वं "प्रदिवः । पुराणनामैतत् । पुरातनकालीनासु "विक्षु प्रजासु "आसु परिदृश्यमानासु च “सीदः सीदसि । वैश्वानरात्मना वर्तसे। तथा “क्रत्वा आत्मीयेन कर्मणा "वार्याणां वरणीयानां धनानां "रथीरभवः । रंहयिता' यजमानेभ्यः प्रापयिताभूः । अतः कारणात् हे “चिकित्वः विद्वन् "जातवेदः जातानां प्राणिनां वेदितरग्ने “विधते परिचरते यजमानाय “वसूनि धनानि “आनुषक् अनुषक्तं सततं यथा भवति तथा “वि “इनोषि विविधं प्रेरयसि ॥

यो नः॒ सनु॑त्यो अभि॒दास॑दग्ने॒ यो अंत॑रो मित्रमहो वनु॒ष्यात् ।

तम॒जरे॑भि॒र्वृष॑भि॒स्तव॒ स्वैस्तपा॑ तपिष्ठ तप॑सा॒ तप॑स्वान् ॥४

यः । न॒ः । सनु॑त्यः । अ॒भि॒ऽदास॑त् । अ॒ग्ने॒ । यः । अन्त॑रः । मि॒त्र॒ऽम॒ह॒ः । व॒नु॒ष्यात् ।

तम् । अ॒जरे॑भिः । वृष॑ऽभिः । तव॑ । स्वैः । तप॑ । त॒पि॒ष्ठ॒ । तप॑सा । तप॑स्वान् ॥४

यः । नः । सनुत्यः । अभिऽदासत् । अग्ने । यः । अन्तरः । मित्रऽमहः । वनुष्यात् ।

तम् । अजरेभिः । वृषऽभिः । तव । स्वैः । तप । तपिष्ठ । तपसा । तपस्वान् ॥४

हे "अग्ने "यः शत्रुः "सनुत्यः । सनुतरित्यन्तर्हितनाम । अन्तर्हिते देशे वर्तमानः सन् "नः अस्मान् अभिदासत् उपक्षयति बाधते । "यः च "अन्तर: अभ्यन्तरवर्ती सन् हे "मित्रमहः अनुकूलदीप्ते मित्राणां महयितर्वाग्ने “वनुष्यात् हिंस्यात् “तम् उभयविधं हे “तपिष्ठ तप्तृतमाग्ने “तपसा तेजसा “तपस्वान् तेजस्वी त्वम् "अजरेभिः जरारहितैः "वृषभिः वर्षितृभिः वृष्टिहेतुभूतैः “तव "स्वैः स्वभूतैः असाधारणैस्तेजोभिः "तप दह ॥

यस्ते॑ य॒ज्ञेन॑ स॒मिधा॒ य उ॒क्थैर॒र्केभि॑ः सूनो सहसो॒ ददा॑शत् ।

स मर्त्ये॑ष्वमृत॒ प्रचे॑ता रा॒या द्यु॒म्नेन॒ श्रव॑सा॒ वि भा॑ति ॥५

यः । ते॒ । य॒ज्ञेन॑ । स॒म्ऽइधा॑ । यः । उ॒क्थैः । अ॒र्केभि॑ः । सू॒नो॒ इति॑ । स॒ह॒स॒ः । ददा॑शत् ।

सः । मर्त्ये॑षु । अ॒मृ॒त॒ । प्रऽचे॑ताः । रा॒या । द्यु॒म्नेन॑ । श्रव॑सा । वि । भा॒ति॒ ॥५

यः । ते । यज्ञेन । सम्ऽइधा । यः । उक्थैः । अर्केभिः । सूनो इति । सहसः । ददाशत् ।

सः । मर्त्येषु । अमृत । प्रऽचेताः । राया । द्युम्नेन । श्रवसा । वि । भाति ॥५

हे "सहसः "सूनो बलस्य पुत्राग्ने "ते त्वां "यः यजमानः "यज्ञेन यागेन “ददाशत् परिचरति । “यः च "समिधा समिन्धनसाधनेनेध्मेन । यश्च “उक्थैः शस्त्रैः "अर्केभिः अर्चनीयैः स्तोत्रैश्च परिचरति हे "अमृत मरणधर्मरहिताग्ने "सः यजमानः मर्त्येषु मनुष्येषु "प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानः सन् “राया धनेन “द्युम्नेन द्योतमानेन “श्रवसा श्रवणीयेनान्नेन यशसा वा “वि “भाति विशेषेण प्रकाशते ॥

स तत्कृ॑धीषि॒तस्तूय॑मग्ने॒ स्पृधो॑ बाधस्व॒ सह॑सा॒ सह॑स्वान् ।

यच्छ॒स्यसे॒ द्युभि॑र॒क्तो वचो॑भि॒स्तज्जु॑षस्व जरि॒तुर्घोषि॒ मन्म॑ ॥६

सः । तत् । कृ॒धि॒ । इ॒षि॒तः । तूय॑म् । अ॒ग्ने॒ । स्पृधः॑ । बा॒ध॒स्व॒ । सह॑सा । सह॑स्वान् ।

यत् । श॒स्यसे॑ । द्युऽभि॑ः । अ॒क्तः । वच॑ःऽभिः । तत् । जु॒ष॒स्व॒ । ज॒रि॒तुः । घोषि॑ । मन्म॑ ॥६

सः । तत् । कृधि । इषितः । तूयम् । अग्ने । स्पृधः । बाधस्व । सहसा । सहस्वान् ।

यत् । शस्यसे । द्युऽभिः । अक्तः । वचःऽभिः । तत् । जुषस्व । जरितुः । घोषि । मन्म ॥६

हे "अग्ने "सः त्वम् "इषितः प्रेषितः सन् “तूयं क्षिप्रं “तत् "कृधि कुरु । किं तदित्यत आह । "सहस्वान् बलवांस्त्वं "स्पृधः स्पर्धमानान् "सहसा बलेन परेषामभिभवनसमर्थेन तेजसा वा “बाधस्व विनाशय । “द्युभिः द्योतमानैस्तेजोभिः "अक्तः संसिक्तस्त्वं "वचोभिः स्तुतिरूपैर्वाक्यैः “यच्छस्यसे यत्स्तूयसे । त्वामुद्दिश्य यत् स्तोत्रं स्तोतृभिः क्रियत इत्यर्थः । "तत् "मन्म मननीयं “घोषि घोषणीयं "जरितुः स्तोत्रं "जुषस्व सेवस्व ।।

अग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालमित्यस्य ‘अश्याम' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च---‘अश्याम तं काममग्ने तवोतीति कामाय' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ।।

अ॒श्याम॒ तं काम॑मग्ने॒ तवो॒ती अ॒श्याम॑ र॒यिं र॑यिवः सु॒वीर॑ं ।

अ॒श्याम॒ वाज॑म॒भि वा॒जय॑ंतो॒ऽश्याम॑ द्यु॒म्नम॑जरा॒जर॑ं ते ॥७

अ॒श्याम॑ । तम् । काम॑म् । अ॒ग्ने॒ । तव॑ । ऊ॒ती । अ॒श्याम॑ । र॒यिम् । र॒यि॒ऽव॒ः । सु॒ऽवीर॑म् ।

अ॒श्याम॑ । वाज॑म् । अ॒भि । वा॒जय॑न्तः । अ॒श्याम॑ । द्यु॒म्नम् । अ॒ज॒र॒ । अ॒जर॑म् । ते॒ ॥७

अश्याम । तम् । कामम् । अग्ने । तव । ऊती । अश्याम । रयिम् । रयिऽवः । सुऽवीरम् ।

अश्याम । वाजम् । अभि । वाजयन्तः । अश्याम । द्युम्नम् । अजर । अजरम् । ते ॥७

हे "अग्ने “तव संबन्धिन्या "ऊती ऊत्या रक्षया “तं "कामम् "अश्याम प्राप्नुयाम । तमेव कामं विवृणोति । हे "रयिवः धनवन्नग्ने "सुवीरं शोभनपुत्रादियुक्तं "रयिं धनम् "अश्याम प्राप्नुयाम । तथा “वाजयन्तः वाजमन्नमात्मन इच्छन्तो वयं "वाजं त्वया दत्तमन्नम् "अभि आभिमुख्येन “अश्याम प्राप्नुयाम । हे "अजर जरारहिताग्ने "ते त्वदीयम् "अजरं जरारहितं "द्युम्नं द्योतमानं यशश्च “अश्याम प्राप्नुयाम ॥ ॥ ७ ॥

मण्डल ६

ऋग्वेदः सूक्तं ६.६

ऋग्वेदः - मण्डल ६
← सूक्तं ६.५ सूक्तं ६.६ सूक्तं ६.७ →
बार्हस्पत्यो भरद्वाजः

दे. अग्निः। त्रिष्टुप्।

प्र नव्यसा सहसः सूनुमच्छा यज्ञेन गातुमव इच्छमानः ।

वृश्चद्वनं कृष्णयामं रुशन्तं वीती होतारं दिव्यं जिगाति ॥१॥

स श्वितानस्तन्यतू रोचनस्था अजरेभिर्नानदद्भिर्यविष्ठः ।

यः पावकः पुरुतमः पुरूणि पृथून्यग्निरनुयाति भर्वन् ॥२॥

वि ते विष्वग्वातजूतासो अग्ने भामासः शुचे शुचयश्चरन्ति ।

तुविम्रक्षासो दिव्या नवग्वा वना वनन्ति धृषता रुजन्तः ॥३॥

ये ते शुक्रासः शुचयः शुचिष्मः क्षां वपन्ति विषितासो अश्वाः ।

अध भ्रमस्त उर्विया वि भाति यातयमानो अधि सानु पृश्नेः ॥४॥

अध जिह्वा पापतीति प्र वृष्णो गोषुयुधो नाशनिः सृजाना ।

शूरस्येव प्रसितिः क्षातिरग्नेर्दुर्वर्तुर्भीमो दयते वनानि ॥५॥

आ भानुना पार्थिवानि ज्रयांसि महस्तोदस्य धृषता ततन्थ ।

स बाधस्वाप भया सहोभि स्पृधो वनुष्यन्वनुषो नि जूर्व ॥६॥

स चित्र चित्रं चितयन्तमस्मे चित्रक्षत्र चित्रतमं वयोधाम् ।

चन्द्रं रयिं पुरुवीरं बृहन्तं चन्द्र चन्द्राभिर्गृणते युवस्व ॥७॥

सायणभाष्यम्

'प्र नव्यसा' इति सप्तर्चं षष्ठं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम्। 'प्र नव्यसा' इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ।।

प्र नव्यं॑सा॒ सहं॑सः सू॒नुमच्छा॑ य॒ज्ञेन॑ गा॒तुमवं॑ इ॒च्छमा॑नः ।

वृ॒श्चद्वं॑नं कृ॒ष्णया॑मं॒ रुश॑न्तं वी॒ती होता॑रं दि॒व्यं जि॑गाति ॥१

प्र । नव्यं॑सा । सहं॑सः । सू॒नुम् । अच्छं॑ । य॒ज्ञेन॑ । गा॒तुम् । अवः॑ । इ॒च्छमा॑नः ।

वृ॒श्चत्ऽवं॑नम् । कृ॒ष्णया॑मम् । रुश॑न्तम् । वी॒ती । होता॑रम् । दि॒व्यम् । जि॒गा॒ति॒ ॥१

प्र । नव्यसा । सहसः । सूनुम् । अच्छ । यज्ञेन । गातुम् । अवः । इच्छमानः ।

वृश्चत्ऽवनम् । कृष्णयामम् । रुशन्तम् । वीती । होतारम् । दिव्यम् । जिगाति ॥१

“गातुम् उपगन्तव्यं स्तोतव्यं वा "सहसः "सूनुं बलस्य पुत्रमग्निम् "अवः अन्नं रक्षणं वा “इच्छमानः इच्छन् स्तोता "नव्यसा नवतरेण "यज्ञेन युक्तः सन् "अच्छ आभिमुख्येन “प्र “जिगाति प्रकर्षेण गच्छति । कीदृशमग्निम् । वृश्चद्वनं वृक्णं छिन्नं दग्धं वनं येन तादृशं "कृष्णयामं कृष्णवर्त्मानं “रुशन्तं श्वेतवर्णं “वीती वीत्या कान्तेन यज्ञेन “होतारं यष्टारं "दिव्यं दिवि भवम् ॥

स श्वि॑ता॒नस्त॑न्य॒तू रो॑चन॒स्था अ॒जरे॑भि॒र्नान॑दद्भि॒र्यवि॑ष्ठः ।

यः पा॑व॒कः पु॑रु॒तमः॑ पु॒रूणि॑ पृ॒थून्य॒ग्निर॑नु॒याति॒ भर्व॑न् ॥२

सः । श्वि॒ता॒नः । त॒न्य॒तुः । रो॒च॒न॒ऽस्थाः । अ॒जरे॑भिः । नान॑दत्ऽभिः । यवि॑ष्ठः ।

यः । पा॒व॒कः । पु॒रु॒ऽतमः॑ । पु॒रूणि॑ । पृ॒थूनि॑ । अ॒ग्निः । अ॒नु॒ऽयाति॑ । भर्व॑न् ॥२

सः । श्वितानः । तन्यतुः । रोचनऽस्थाः । अजरेभिः । नानदत्ऽभिः । यविष्ठः ।

यः । पावकः । पुरुऽतमः । पुरूणि । पृथूनि । अग्निः । अनुऽयाति । भर्वन् ॥२

"सः अग्निः "श्वितानः श्वेतमानः श्वेतवर्णो वर्तते । "तन्यतुः शब्दकारी "रोचनस्थाः। रोचन्ते अस्मिन् ग्रहनक्षत्रादीनीति रोचनमन्तरिक्षम् । तत्र स्थितः "अजरेभिः जरारहितैः "नानदद्भिः अत्यर्थं शब्दं कुर्वद्भिर्मरुद्भिर्युक्तो रश्मिभिर्वा "यविष्ठः युवतमः । "यः "पावकः शोधकः "अग्निः "पुरुतमः अतिशयेन प्रभूतः सन् "पुरूणि बहूनि "पृथूनि स्थूलानि काष्ठानि "भर्वन्' भक्षयन् "अनुयाति अनुगच्छति स इत्थमित्थं वर्तत इति पूर्वत्र संबन्धः ॥

गार्हपत्यादीनां मिथः संसर्गेऽग्नये विविचय इष्टिः कर्तव्या । तत्र 'वि ते' इत्येषानुवाक्या (आश्व. श्रौ. ३. १३) ॥

वि ते॒ विष्व॒ग्वात॑जूतासो अग्ने॒ भामा॑सः शुचे॒ शुच॑यश्चरंति ।

तु॒वि॒म्र॒क्षासो॑ दि॒व्या नव॑ग्वा॒ वना॑ वनंति धृष॒ता रु॒जंतः॑ ॥३

वि । ते॒ । विष्व॑क् । वात॑ऽजूतासः । अ॒ग्ने॒ । भामा॑सः । शु॒चे॒ । शुच॑यः । च॒र॒न्ति॒ ।

तु॒वि॒ऽम्र॒क्षासः॑ । दि॒व्याः । नव॑ऽग्वाः । वना॑ । व॒न॒न्ति॒ । धृ॒ष॒ता । रु॒जन्तः॑ ॥३

वि । ते । विष्वक् । वातऽजूतासः । अग्ने । भामासः । शुचे । शुचयः । चरन्ति ।

तुविऽम्रक्षासः । दिव्याः । नवऽग्वाः । वना । वनन्ति । धृषता । रुजन्तः ॥३

हे "शुचे शुद्ध दीप्त वा "अग्ने "ते त्वदीयाः "वातजूतासः वातेन प्रेरिताः शुचयः निर्मलाः "भामासः दीप्तयः "विष्वक् सर्वतः "वि "चरन्ति विविधं गच्छन्ति । "तुविम्रक्षासः बहूनि काष्ठानि स्पृशन्तः "दिव्याः दिवि द्योतमानेऽग्नौ भवाः "नवग्वाः नूतनगमनास्ते रश्मयः "वना वनानि "वनन्ति संभजन्ते । दहन्तीत्यर्थः । किं कुर्वन्तः । "धृषता धर्षकेण तेजसा "रुजन्तः वनानि भञ्जयन्तः ।।

ये ते॑ शु॒क्रासः॒ शुच॑यः शुचिष्मः॒ क्षां वप॑न्ति॒ विषि॑तासो॒ अश्वाः॑ ।

अध॑ भ्र॒मस्त॑ उर्वि॒या वि भा॑ति या॒तय॑माना॒ अधि॒ सानु॒ पृश्नेः॑ ॥४

ये । ते॒ । शु॒क्रासः॑ । शुच॑यः । शु॒चि॒ष्मः॒ । क्षाम् । वप॑न्ति । विऽसि॑तासः । अश्वाः॑ ।

अध॑ । भ्र॒मः । ते॒ । उ॒र्वि॒या । वि । भा॒ति॒ । या॒तय॑मानः । अधि॑ । सानु॑ । पृश्नेः॑ ॥४

ये । ते । शुक्रासः । शुचयः । शुचिष्मः । क्षाम् । वपन्ति । विऽसितासः । अश्वाः ।

अध । भ्रमः । ते । उर्विया । वि । भाति । यातयमानः । अधि । सानु । पृश्नेः ॥४

हे “शुचिष्मः दीप्तिमन्नग्ने “ते तव "शुक्रासः शुभ्राः “ये “शुचयः दीप्तयः “क्षां पृथिवीं भूमिं “वपन्ति मुण्डयन्ति । केशस्थानीयानोषधिवनस्पतीन् दहन्तीत्यर्थः । ‘ अग्निर्ह दाति रोमा पृथिव्याः' (ऋ. सं. १. ६५. ४) इति निगमान्तरम् । ते रश्मयः "विषितासः विमुक्ताः "अश्वाः इव इतस्ततो गच्छन्तीति शेषः । "अध अस्मिन् काले “ते त्वदीयः "भ्रमः भ्रमणशीलो ज्वालासमूहः "पृश्नेः नानारूपाया भूमेः "अधि उपरि "सानु समुच्छ्रितं देशं पर्वताग्रादिकं प्रति “यातयमानः स्वकीयमग्रं व्यापारयन् "उर्विया उरु बहुलं "वि “भाति विशेषेण प्रकाशते ॥

अध॑ जि॒ह्वा पा॑पतीति॒ प्र वृष्णो॑ गोषु॒युधो॒ नाशनिः॑ सृजा॒ना ।

शूर॑स्येव॒ प्रसि॑तिः क्षा॒तिर॒ग्नेर्दु॒र्वर्तु॑र्भी॒मो द॑यते॒ वना॑नि ॥५

अध॑ । जि॒ह्वा । पा॒प॒ती॒ति॒ । प्र । वृष्णः॑ । गो॒षु॒ऽयुधः॑ । न । अ॒शनिः॑ । सृ॒जा॒ना ।

शूर॑स्यऽइव । प्रऽसि॑तिः । क्षा॒तिः । अ॒ग्नेः । दु॒ःऽवर्तुः॑ । भी॒मः । द॒य॒ते॒ । वना॑नि ॥५

अध । जिह्वा । पापतीति । प्र । वृष्णः । गोषुऽयुधः । न । अशनिः । सृजाना ।

शूरस्यऽइव । प्रऽसितिः । क्षातिः । अग्नेः । दुःऽवर्तुः । भीमः । दयते । वनानि ॥५

"अध अपि च "वृष्णः वर्षितुरग्नेः "जिह्वा ज्वाला “प्र "पापतीति प्रकर्षेण पुनःपुनः पतति गच्छति । तत्र दृष्टान्तः । "गोषुयुधो "नाशनिः "सृजाना । असुरैरपहृतास गोषु युध्यन्निन्द्रो गोषुयुत् । तस्मात् सृज्यमानाशनिर्वज्र इव । तथा “शूरस्येव शौर्योपेतस्य नरस्य “प्रसितिः प्रबन्धनं यथान्यैः दुःसहमेवम् "अग्नेः "क्षातिः ज्वाला सोढुमशक्येत्यर्थः । क्षीयन्ते दह्यन्तेऽस्यामोषधवनस्पतय इति क्षायतेरधिकरणे क्तिन् । अपि च "दुर्वर्तुः दुर्वारोऽन्यैर्वारयितुमशक्यः "भीमः भयंकरोऽग्निः “वनानि “दयते दहति । दयतिरत्र दहतिकर्मा ।।।

आ भा॒नुना॒ पार्थि॑वानि॒ ज्रयां॑सि म॒हस्तो॒दस्य॑ धृष॒ता त॑तंथ ।

स बा॑ध॒स्वाप॑ भ॒या सहो॑भिः॒ स्पृधो॑ वनु॒ष्यन्व॒नुषो॒ नि जूर्व ॥६

आ । भा॒नुना॑ । पार्थि॑वानि । ज्रयां॑सि । म॒हः । तो॒दस्य॑ । धृ॒ष॒ता । त॒त॒न्थ॒ ।

सः । बा॒ध॒स्व॒ । अप॑ । भ॒या । सहः॑ऽभिः । स्पृधः॑ । व॒नु॒ष्यन् । व॒नुषः॑ । नि । जू॒र्व॒ ॥६

आ । भानुना । पार्थिवानि । ज्रयांसि । महः । तोदस्य । धृषता । ततन्थ ।

सः । बाधस्व । अप । भया । सहःऽभिः । स्पृधः । वनुष्यन् । वनुषः । नि । जूर्व ॥६

हे अग्ने "भानुना दीप्त्या "पार्थिवानि पृथिव्यां भवानि "ज्रयांसि ॥ ज्रयतिर्गतिकर्मा ।। गन्तव्यानि स्थानानि “महः महतः “तोदस्य प्रेरकस्य “धृषता धर्षकेण रश्मिना सह “श्रा “ततन्थ अस्तृणासि आच्छादयसि । "सः त्वं "भया भयकरणानि “अप “बाधस्वः। तथा “सहोभिः अभिभवनसमर्थैर्बलैस्तेजोभिर्वा "स्पृधः स्पर्धमानान् “वनुष्यन् हिंसन् “वनुषः हिंसकान् । शत्रूनिति । "नि “जूर्व निजहि ।। जूर्वतिर्हन्तिकर्मा ॥

उखासंभरणीयेष्टावग्नेः क्षत्रवतः ‘स चित्र' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च -- स चित्र चित्रं चितयन्तमस्मे अग्निरीशे बृहतः क्षत्रियस्य' (आश्व. श्रौ. ४. १) इति ।

स चिंत्र चि॒त्रं चि॒तयँतम॒स्मे चित्रंक्षत्र चि॒त्रतंमं वयो॒धां ।

चं॒द्रं र॒यिं पुं॑रु॒वीरँ बृ॒हंतं॒ चंद्रं॑ चं॒द्राभिं॑र्गृण॒ते युंवस्व ॥७

सः । चि॒त्र॒ । चि॒त्रम् । चि॒तयं॑न्तम् । अ॒स्मे इतिं । चित्रं॑ऽक्षत्र । चि॒त्रऽतं॑मम् । व॒यः॒ऽधाम् ।

च॒न्द्रम् । र॒यिम् । पु॒रु॒ऽवीरं॑म् । बृ॒हन्तं॑म् । चन्द्रं॑ । च॒न्द्राभिः॑ । गृ॒ण॒ते । यु॒व॒स्व॒ ॥७

सः । चित्र । चित्रम् । चितयन्तम् । अस्मे इति । चित्रऽक्षत्र । चित्रऽतमम् । वयःऽधाम् ।

चन्द्रम् । रयिम् । पुरुऽवीरम् । बृहन्तम् । चन्द्र । चन्द्राभिः । गृणते । युवस्व ॥७

हे "चित्र चायनीय हे "चित्रक्षेत्र विचित्रबल चायनीयधन वा हे “चन्द्र आह्लादकाग्ने "सः तादृशस्त्वं "चन्द्राभिः आह्लादयित्रीभिः स्तुतिभिः "गृणते स्तुवते । वचनव्यत्ययः । स्तुवद्भ्यः "अस्मे अस्मभ्यं दातुं "रयिं धनं "युवस्व पृथक् कुरु । कीदृशं रयिम् । “चित्रं चायनीयं "चितयन्तं ज्ञापयन्तम् । धनेन हि पुरुषः प्रख्यायते। “चित्रतमम् अतिशयेनाश्चर्यभूतं "वयोधां वयसोऽन्नस्य धातारं प्रदातारं "चन्द्रम् आह्लादकं "पुरुवीरं पुरुभिर्बहुभिर्वीरैः पुत्रपौत्रादिभिर्युक्तं "बृहन्तं महान्तम् । ईदृशं धनमस्मभ्यं प्रयच्छेत्यर्थः ॥ ॥ ८ ॥

मण्डल ६

ऋग्वेदः सूक्तं ६.७

ऋग्वेदः - मण्डल ६

← सूक्तं ६.६ | सूक्तं ६.७ | सूक्तं ६.८ →

बार्हस्पत्यो भरद्वाजः

दे. वैश्वानरोऽग्निः। त्रिष्टुप्, ६-७ जगती

मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृत आ जातमग्निम् ।
कविं सम्राजमतिथिं जनानामासन्ना पात्रं जनयन्त देवाः ॥१॥
नाभिं यज्ञानां सदनं रयीणां महामाहावमभि सं नवन्त ।
वैश्वानरं रथ्यमध्वराणां यज्ञस्य केतुं जनयन्त देवाः ॥२॥
त्वद्विप्रो जायते वाज्यग्ने त्वद्वीरासो अभिमातिषाहः ।
वैश्वानर त्वमस्मासु धेहि वसूनि राजन्स्पृहयाय्याणि ॥३॥
त्वां विश्वे अमृत जायमानं शिशुं न देवा अभि सं नवन्ते ।
तव क्रतुभिरमृतत्वमायन्वैश्वानर यत्पित्रोरदीदेः ॥४॥
वैश्वानर तव तानि व्रतानि महान्यग्ने नकिरा दधर्ष ।
यज्जायमानः पित्रोरुपस्थेऽविन्दः केतुं वयुनेष्वह्नाम् ॥५॥

वैश्वानरस्य विमितानि चक्षसा सानूनि दिवो अमृतस्य केतुना ।

तस्येदु विश्वा भुवनाधि मूर्धनि वया इव रुरुहुः सप्त विस्रुहः ॥६॥

वि यो रजांस्यमिमीत सुक्रतुर्वैश्वानरो वि दिवो रोचना कविः ।

परि यो विश्वा भुवनानि पप्रथेऽदब्धो गोपा अमृतस्य रक्षिता ॥७॥

सायणभाष्यम्

‘ मूर्धानम्' इति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं वैश्वानराग्निदेवताकम् । षष्ठीसप्तम्यौ जगत्यौ शिष्टाः पञ्च त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तं- मूर्धानं वैश्वानरीयं हि द्विजगत्यन्तम्' इति । गतः सूक्तविनियोगः । विषुवत्याग्निमारुत आद्यस्तृचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । तथैव सूत्रितं--- मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या मूर्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या इति वा ' (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति ॥

मू॒र्धानं॑ दि॒वो अ॑र॒तिं पृ॑थि॒व्या वै॑श्वान॒रमृ॒त आ जा॒तम॒ग्निं ।

क॒विं स॒म्राज॒मति॑थिं॒ जना॑नामा॒सन्ना पात्रं॑ जनयंत दे॒वाः ॥१

मू॒र्धान॑म् । दि॒वः । अ॒र॒तिम् । पृ॒थि॒व्याः । वै॒श्वा॒न॒रम् । ऋ॒ते । आ । जा॒तम् । अ॒ग्निम् ।

क॒विम् । स॒म्ऽराज॑म् । अति॑थिम् । जना॑नाम् । आ॒सन् । आ । पात्र॑म् । ज॒न॒य॒न्त॒ । दे॒वाः ॥१

मूर्धानम् । दिवः । अरतिम् । पृथिव्याः । वैश्वानरम् । ऋते । आ । जातम् । अग्निम् ।

कविम् । सम्ऽराजम् । अतिथिम् । जनानाम् । आसन् । आ । पात्रम् । जनयन्त । देवाः ॥१

“मूर्धानं शिरोभूतम् । कस्य । “दिवः द्युलोकस्य “पृथिव्याः प्रथिताया भूमेः “अरतिं गन्तारम् । यद्वा । गन्तव्यं स्वामिनं “वैश्वानरं विश्वेषां नराणां संबन्धिनम् “ऋते । ऋतमिति सत्यस्य यज्ञस्य वा नाम । निमित्तसप्तम्येषा । ऋतनिमित्तम् "आ आभिमुख्येन “जातं सृष्ट्यादावुत्पन्नं “कविं क्रान्तदर्शिनं “सम्राजं सम्यग्राजमानं “जनानां यजमानानाम् “अतिथिं हविर्वहनाय सततं गन्तारम् । यद्वा । अतिथिवत्पूज्यम् । “आसन् आसनि आस्ये । द्वितीयार्थे सप्तमी । आस्यभूतम् । अग्निलक्षणेनास्येन हि देवा हवींषि भुञ्जते । “पात्रं पातारं रक्षकम् । यद्वा । आस्येन धारकम् । एवंगुणविशिष्टं वैश्वानराग्निं “देवाः स्तोतार ऋत्विजो देवा एव वा “आ “जनयन्त । यज्ञाभिमुख्येन अजीजनन् । अरण्योः सकाशादुदपादयन् ॥

नाभिं य॒ज्ञानां॒ सद॑नं रयी॒णां म॒हामा॑हा॒वम॒भि सं न॑वंत ।

वै॒श्वा॒न॒रं र॒थ्य॑मध्व॒राणां॑ य॒ज्ञस्य॑ के॒तुं ज॑नयंत दे॒वाः ॥२

नाभि॑म् । य॒ज्ञाना॑म् । सद॑नम् । र॒यी॒णाम् । म॒हाम् । आ॒ऽहा॒वम् । अ॒भि । सम् । न॒व॒न्त॒ ।

वै॒श्वा॒न॒रम् । र॒थ्य॑म् । अ॒ध्व॒राणा॑म् । य॒ज्ञस्य॑ । के॒तुम् । ज॒न॒य॒न्त॒ । दे॒वाः ॥२

नाभिम् । यज्ञानाम् । सदनम् । रयीणाम् । महाम् । आऽहावम् । अभि । सम् । नवन्त ।

वैश्वानरम् । रथ्यम् । अध्वराणाम् । यज्ञस्य । केतुम् । जनयन्त । देवाः ॥२

“यज्ञानां ज्योतिष्टोमादियागानां “नाभिं नहनं बन्धकं तथा “रयीणां धनानां “सदनं स्थानमैकनिलयं “महां महान्तम् “आहावम् । आहूयन्तेऽस्मिन्नाहुतय इत्याहावः । तादृशम् । यद्वा । वृष्ट्युदकधारणमाहावं निपानस्थानीयम् । एवंभूतमग्निम् “अभि अभितः “सं “नवन्त स्तोतारः सम्यक् स्तुवन्ति । तथा “वैश्वानरं विश्वेषां नराणां संबन्धिनम् “अध्वराणां यज्ञानां “रथ्यं रथिनम् । यथा रथी स्वरथं नयति तद्वन्नेतारं ग्राहयितारं गमयितारं “यज्ञस्य “केतुं प्रज्ञापकम् । एवंविधमग्निं “देवाः स्तोतार ऋत्विजो देवा एव वा “जनयन्त जनयन्ति मथनेनोत्पादयन्ति ॥

त्वद्विप्रो॑ जायते वा॒ज्य॑ग्ने॒ त्वद्वी॒रासो॑ अभिमाति॒षाहः॑ ।

वैश्वा॑नर॒ त्वम॒स्मासु॑ धेहि॒ वसू॑नि राजन्त्स्पृह॒याय्या॑णि ॥३

त्वत् । विप्रः॑ । जा॒य॒ते॒ । वा॒जी । अ॒ग्ने॒ । त्वत् । वी॒रासः॑ । अ॒भि॒मा॒ति॒ऽसहः॑ ।

वैश्वा॑नर । त्वम् । अ॒स्मासु॑ । धे॒हि॒ । वसू॑नि । रा॒ज॒न् । स्पृ॒ह॒याय्या॑णि ॥३

त्वत् । विप्रः । जायते । वाजी । अग्ने । त्वत् । वीरासः । अभिमातिऽसहः ।

वैश्वानर । त्वम् । अस्मासु । धेहि । वसूनि । राजन् । स्पृहयाय्याणि ॥३

हे “अग्ने “वाजी हविर्लक्षणान्नवान् पुरुषः “त्वत् त्वत्तः सकाशात् “विप्रः मेधावी “जायते । तुभ्यं हविर्दानेन मेधावी भवति । तथा “वीरासः वीराः “त्वत् त्वत्तः अभिमातिषाहः अभिमातीनां शत्रूणामभिभवितारो जायन्ते । यस्मादेवं तस्मात् हे “वैश्वानर “राजन् राजमानाग्ने “त्वमस्मासु त्वद्भक्तेषु "स्पृहयाय्याणि स्पृहणीयानि “वसूनि धनानि “धेहि निधेहि ॥

त्वां विश्वे॑ अमृत॒ जाय॑मानं॒ शिशुं॒ न दे॒वा अ॒भि सं न॑वंते ।

तव॒ क्रतु॑भिरमृत॒त्वमा॑य॒न्वैश्वा॑नर॒ यत्पि॒त्रोरदी॑देः ॥४

त्वाम् । विश्वे॑ । अ॒मृ॒त॒ । जाय॑मानम् । शिशु॑म् । न । दे॒वाः । अ॒भि । सम् । न॒व॒न्ते॒ ।

तव॑ । क्रतु॑ऽभिः । अ॒मृ॒त॒ऽत्वम् । आ॒य॒न् । वैश्वा॑नर । यत् । पि॒त्रोः । अदी॑देः ॥४

त्वाम् । विश्वे । अमृत । जायमानम् । शिशुम् । न । देवाः । अभि । सम् । नवन्ते ।

तव । क्रतुऽभिः । अमृतऽत्वम् । आयन् । वैश्वानर । यत् । पित्रोः । अदीदेः ॥४

हे “अमृत मरणधर्मरहिताग्ने “विश्वे सर्वे “देवाः स्तोतारः “जायमानम् अरण्योः सकाशात् उत्पद्यमानं “त्वां “शिशुं न पुत्रमिव “अभि “सं “नवन्ते अभिसंस्तुवन्ति । यद्वा । दीव्यन्तीति देवा रश्मयः । ते सर्वे जायमानं त्वामभि सं नवन्ते अभिसंगच्छन्ते यथा पितरः पुत्रमभिगच्छन्ति । अपि च हे “वैश्वानर अग्ने “यत् यदा “पित्रोः पालयित्र्योर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये “अदीदेः दीप्यसे तदानीं “तव त्वदीयैः क्रतुभिः कर्मभिर्ज्योतिष्टोमादिभिर्यागैः “अमृतत्वं देवत्वम् “आयन् यजमानाः प्राप्नुवन्ति ।

वैश्वा॑नर॒ तव॒ तानि॑ व्र॒तानि॑ म॒हान्य॑ग्ने॒ नकि॒रा द॑धर्ष ।

यज्जाय॑मानः पि॒त्रोरु॒पस्थेऽवि॑न्दः के॒तुं व॒युने॒ष्वह्ना॑म् ॥५

वैश्वा॑नर । तव॑ । तानि॑ । व्र॒तानि॑ । म॒हानि॑ । अ॒ग्ने॒ । नकिः॑ । आ । द॒ध॒र्ष॒ ।

यत् । जाय॑मानः । पि॒त्रोः । उ॒पऽस्थे॑ । अवि॑न्दः । के॒तुम् । व॒युने॑षु । अह्ना॑म् ॥५

वैश्वानर । तव । तानि । व्रतानि । महानि । अग्ने । नकिः । आ । दधर्ष ।

यत् । जायमानः । पित्रोः । उपऽस्थे । अविन्दः । केतुम् । वयुनेषु । अह्नाम् ॥५

हे "वैश्वानर विश्वेषां नराणां संबन्धिन् “अग्ने “तव त्वदीयानि “तानि प्रसिद्धानि “व्रतानि कर्माणि “महानि महान्ति “नकिरा “दधर्ष न कश्चनान्यो धर्षयति बाधते । “यत् यदा त्वं “पित्रोः द्यावापृथिव्योः “उपस्थे उपस्थानेऽन्तरिक्ष “वयुनेषु गन्तव्येषु मार्गेषु “जायमानः सन् "अह्नां “केतुं प्रज्ञापकं सूर्यं स्वर्भानुनावृतम् “अविन्दः अलम्भयः । तमोरूपमसुरं स्वतेजसा निवारयन्नस्थापय इत्यर्थः । तदा तानि व्रतानीति पूर्वत्रान्वयः ।।

वै॒श्वा॒न॒रस्य॒ विमि॑तानि॒ चक्ष॑सा॒ सानू॑नि दि॒वो अ॒मृत॑स्य के॒तुना॑ ।

तस्येदु॒ विश्वा॒ भुव॒नाधि॑ मू॒र्धनि॑ व॒या इ॑व रुरुहुः स॒प्त वि॒स्रुहः॑ ॥६

वै॒श्वा॒न॒रस्य॑ । विऽमि॑तानि । चक्ष॑सा । सानू॑नि । दि॒वः । अ॒मृत॑स्य । के॒तुना॑ ।

तस्य॑ । इत् । ऊं॒ इति॑ । विश्वा॑ । भुव॑ना । अधि॑ । मू॒र्धनि॑ । व॒याःऽइ॑व । रु॒रु॒हुः॒ । स॒प्त । वि॒ऽस्रुहः॑ ॥६

वैश्वानरस्य । विऽमितानि । चक्षसा । सानूनि । दिवः । अमृतस्य । केतुना ।

तस्य । इत् । ऊं इति । विश्वा । भुवना । अधि । मूर्धनि । वयाःऽइव । रुरुहुः । सप्त । विऽस्रुहः ॥६

“वैश्वानरस्य विश्वनरहितस्याग्नेः “चक्षसा तेजसा “अमृतस्य उदकस्य “केतुना प्रज्ञापकेन “दिवः द्युलोकस्य “सानूनि समुच्छ्रितस्थलानि नक्षत्ररूपाणि “विमितानि निर्मितानि । यद्वा । दिवोऽन्तरिक्षस्य सानूनि समुच्छ्रितप्रदेशा मेघात्मका विमितानि निर्मिताः । धूमविकारत्वात्तेषाम् । “तस्येदु तस्यैव वैश्वानरस्य “मूर्धनि मूर्धस्थानीय उपरि वर्तमाने धूमे मेघात्मना परिणते “विश्वा विश्वानि व्याप्तानि “भुवना भुवनान्युदकानि “अधि वसन्ति । यद्वा । वैश्वानरात्मकस्य परब्रह्मणो मूर्धन्युपरिप्रदेशे सर्वाणि भूतजातान्यधिवसन्ति । तथा “वयाः शाखाः “इव “सप्त सर्पणशीलाः सप्तसंख्याः वा “विस्रुहः नद्यश्च गङ्गाद्याः “रुरुहुः रोहन्ति । अस्मादेव वैश्वानरात् प्रादुर्भवन्ति । आहुतिद्वारा सकलं जगदग्नेः सकाशादुत्पद्यत इत्यर्थः ।

वि यो रजां॒स्यमि॑मीत सु॒क्रतु॑र्वैश्वान॒रो वि दि॒वो रो॑च॒ना क॒विः ।

परि॒ यो विश्वा॒ भुव॑नानि पप्र॒थेऽद॑ब्धो गो॒पा अ॒मृत॑स्य रक्षि॒ता ॥७

वि । यः । रजां॑सि । अमि॑मीत । सु॒ऽक्रतुः॑ । वै॒श्वा॒न॒रः । वि । दि॒वः । रो॒च॒ना । क॒विः ।

परि॑ । यः । विश्वा॑ । भुव॑नानि । प॒प्र॒थे । अद॑ब्धः । गो॒पाः । अ॒मृत॑स्य । र॒क्षि॒ता ॥७

वि । यः । रजांसि । अमिमीत । सुऽक्रतुः । वैश्वानरः । वि । दिवः । रोचना । कविः ।

परि । यः । विश्वा । भुवनानि । पप्रथे । अदब्धः । गोपाः । अमृतस्य । रक्षिता ॥७

“सुक्रतुः सुकर्मा “वैश्वानरः विश्वेषां नराणां हितः “यः अग्निः “रजांसि उदकानि लोकान् वा “वि “अमिमीत निर्मितवान् । तथा “दिवः द्युलोकस्य संबन्धीनि “रोचना रोचमानानि दीप्यमानानि नक्षत्रादीनि “कविः क्रान्तदर्शी सन् योऽग्निः “वि अमिमीत । “यः च “विश्वा सर्वाणि “भुवनानि भूतजातानि व्याप्तान्युदकानि वा “परि “पप्रथे परितोऽप्रथयत् सोऽयम् “अदब्धः केनाप्यहिंसितः “गोपाः सर्वस्य गोपायिता रक्षिता “अमृतस्य अमरणहेतोरुदकस्य “रक्षिता पालयिता सन् वर्तत इति शेषः ॥ ॥ ९ ॥

टिप्पणी

डा. फतहसिंहः

वैश्वानरोपरि डा. फतहसिंहेन कृता टिप्पणी एवं वैदिकसंदर्भाः (http://puranastudy.byethost14.com/pur_index27/vaishvanara.htm)

६.७.१ मूर्धानं दिवो इति

अग्निर्वैश्वानरस्य (https://sa.wikisource.org/s/2ic2) (ग्रामगेयः)

साम ११४० (https://sa.wikisource.org/s/3kk)

भासे (https://sa.wikisource.org/s/2ic0)

मण्डल ६

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_६.७&oldid=314565" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं ६.८

ऋग्वेदः - मण्डल ६
← सूक्तं ६.७ सूक्तं ६.८ सूक्तं ६.९ →
बार्हस्पत्यो भरद्वाजः

दे. वैश्वानरोऽग्निः। जगती, ७ त्रिष्टुप्

पृक्षस्य वृष्णो अरुषस्य नू सहः प्र नु वोचं विदथा जातवेदसः ।
वैश्वानराय मतिर्नव्यसी शुचिः सोम इव पवते चारुरग्नये ॥१॥
स जायमानः परमे व्योमनि व्रतान्यग्निर्व्रतपा अरक्षत ।
व्यन्तरिक्षममिमीत सुक्रतुर्वैश्वानरो महिना नाकमस्पृशत् ॥२॥
व्यस्तभ्नाद्रोदसी मित्रो अद्भुतोऽन्तर्वावदकृणोज्ज्योतिषा तमः ।
वि चर्मणीव धिषणे अवर्तयद्वैश्वानरो विश्वमधत्त वृष्ण्यम् ॥३॥
अपामुपस्थे महिषा अगृभ्णत विशो राजानमुप तस्थुरृग्मियम् ।
आ दूतो अग्निमभरद्विवस्वतो वैश्वानरं मातरिश्वा परावतः ॥४॥
युगेयुगे विदथ्यं गृणद्भ्योऽग्ने रयिं यशसं धेहि नव्यसीम् ।
पव्येव राजन्नघशंसमजर नीचा नि वृश्च वनिनं न तेजसा ॥५॥

अस्माकमग्ने मघवत्सु धारयाऽनामि क्षत्रमजरं सुवीर्यम् ।

वयं जयेम शतिनं सहस्रिणं वैश्वानर वाजमग्ने तवोतिभिः ॥६॥

अदब्धेभिस्तव गोपाभिरिष्टेऽस्माकं पाहि त्रिषधस्थ सूरीन् ।

रक्षा च नो ददुषां शर्धो अग्ने वैश्वानर प्र च तारी स्तवानः ॥७॥

सायणभाष्यम्

‘पृक्षस्य' इति सप्तर्चमष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं वैश्वानराग्निदेवताकम् । आदितः षट् जगत्यः सप्तमी त्रिष्टुप् । तथा चानुक्रान्तं – पृक्षस्यान्त्या त्रिष्टुप्' इति । चातुर्विंशिकेऽहन्याग्निमारूते इदं सूक्तं वैश्वानरीयनिविद्धानम् । सूत्रितं च-' पृक्षस्य वृष्णो वृष्ण शर्धाय' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । आभिप्लविके पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोः पञ्चमेऽहनीदमेव सूक्तं वैश्वानरनिविद्धानम् । सूत्रितं च-’ पृक्षस्य वृष्णो वृष्णे शर्धाय नू चित्सहोजा इत्याग्निमारुतम्' (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति । विषुवत्याग्निमारुत आद्यौ तृचौ स्तोत्रियानुरूपौ । सूत्रितं च - पृक्षस्य वृष्णो अरुषस्य नू सह इति स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति ॥

पृ॒क्षस्य॒ वृष्णो॑ अरु॒षस्य॒ नू सहः॒ प्र नु वो॑चं वि॒दथा॑ जा॒तवे॑दसः ।

वै॒श्वा॒न॒राय॑ म॒तिर्नव्य॑सी॒ शुचिः॒ सोम॑ इव पवते॒ चारु॑र॒ग्नये॑ ॥१

पृ॒क्षस्य॑ । वृष्णः॑ । अ॒रु॒षस्य॑ । नु । सहः॑ । प्र । नु । वो॒च॒म् । वि॒दथा॑ । जा॒तऽवे॑दसः ।

वै॒श्वा॒न॒राय॑ । म॒तिः । नव्य॑सी । शुचिः॑ । सोमः॑ऽइव । प॒व॒ते॒ । चारुः॑ । अ॒ग्नये॑ ॥१

पृक्षस्य । वृष्णः । अरुषस्य । नु । सहः । प्र । नु । वोचम् । विदथा । जातऽवेदसः ।

वैश्वानराय । मतिः । नव्यसी । शुचिः । सोमःऽइव । पवते । चारुः । अग्नये ॥१

“पृक्षस्य संपृक्तस्य व्याप्तस्य । यद्वा । पृक्षं हविर्लक्षणमन्नम् । तद्वतः । “वृष्णः कामानां वर्षितुः “अरुषस्य आरोचमानस्य “जातवेदसः जातानां वेदितुर्वैश्वानराग्नेः "सहः बलमभिभवनसमर्थं “विदथा विदथे यज्ञे “नु क्षिप्रं “प्र “वोचं प्रब्रवीमि । प्रकर्षेण स्तौमीत्यर्थः । एको नुशब्दः पूरकः । “नव्यसी नवतरा “शुचिः निर्मला यद्वा स्तोतॄणां शोधयित्री “चारुः शोभना “मतिः मननीया स्तुतिश्चास्मै “वैश्वानराय "अग्नये “पवते । मत्सकाशात् स्रवति । स्वयमेव निर्गच्छतीत्यर्थः । “सोमइव। यथा सोमो दशापवित्रात् स्रवति तद्वत् ॥

स जाय॑मानः पर॒मे व्यो॑मनि व्र॒तान्य॒ग्निर्व्र॑त॒पा अ॑रक्षत ।

व्यं१॒॑तरि॑क्षममिमीत सु॒क्रतु॑र्वैश्वान॒रो म॑हि॒ना नाक॑मस्पृशत् ॥२

सः । जाय॑मानः । प॒र॒मे । विऽओ॑मनि । व्र॒तानि॑ । अ॒ग्निः । व्र॒त॒ऽपाः । अ॒र॒क्ष॒त॒ ।

वि । अ॒न्तरि॑क्षम् । अ॒मि॒मी॒त॒ । सु॒ऽक्रतुः॑ । वै॒श्वा॒न॒रः । म॒हि॒ना । नाक॑म् । अ॒स्पृ॒श॒त् ॥२

सः । जायमानः । परमे । विऽओमनि । व्रतानि । अग्निः । व्रतऽपाः । अरक्षत ।

वि । अन्तरिक्षम् । अमिमीत । सुऽक्रतुः । वैश्वानरः । महिना । नाकम् । अस्पृशत् ॥२

“सः वैश्वानरः “अग्निः “व्रतपाः व्रतस्य पालकः “परमे उत्कृष्टे “व्योमनि व्योम्न्याकाशे “जायमानः सूर्यात्मना प्रादुर्भवन् “व्रतानि कर्माणि लौकिकानि वैदिकानि च "अरक्षत रक्षति । “अन्तरिक्षं च “वि “अमिमीत । एतदुपलक्षितांस्त्रीन् लोकान्निर्मितवान् । तथा “सुक्रतुः शोभनकर्मा “वैश्वानरः अग्निः “महिना स्वमहिम्ना तेजसा “नाकं द्युलोकम् “अस्पृशत् स्पृशति स्म ।।

व्यं॑स्तभ्ना॒द्रोद॑सी मि॒त्रो अद्भु॑तोऽ॑न्त॒र्वाव॑दकृणो॒ज्ज्योति॑षा॒ तमः॑ ।

वि चर्म॑णीव धि॒षणे॑ अवर्तयद्वैश्वान॒रो विश्व॑मधत्त॒ वृष्ण्य॑ं ॥३

वि । अ॒स्त॒भ्ना॒त् । रोद॑सी॒ इति॑ । मि॒त्रः । अद्भु॑तः । अ॒न्तः॒ऽवाव॑त् । अ॒कृ॒णो॒त् । ज्योति॑षा । तमः॑ ।

वि । चर्म॑णी इ॒वेति॒ चर्म॑णीऽइव । धि॒षणे॒ इति॑ । अ॒व॒र्त॒य॒त् । वै॒श्वा॒न॒रः । विश्व॑म् । अ॒ध॒त्त॒ । वृष्ण्य॑म् ॥३

वि । अस्तभ्नात् । रोदसी इति । मित्रः । अद्भुतः । अन्तःऽवावत् । अकृणोत् । ज्योतिषा । तमः ।

वि । चर्मणी इवेति चर्मणीऽइव । धिषणे इति । अवर्तयत् । वैश्वानरः । विश्वम् । अधत्त । वृष्ण्यम् ॥३

“मित्रः मित्रभूतः सर्वेषाम् “अद्भुतः महान् आश्चर्यभूतो वा वैश्वानरोऽग्निः “रोदसी द्यावापृथिव्यौ “व्यस्तभ्नात् विशेषेण स्तम्भितवान् । यथाधो न पततस्तथा स्वकीयदेशे स्थापितवानित्यर्थः । तथा “ज्योतिषा तेजसा “तमः अन्धकारं च "अन्तर्वावत् अन्तर्हितं तिरोहितम् “अकृणोत् अकरोत् । वावदिति वातेर्गतिकर्मणो यङ्लुगन्तस्य रूपम् । अपि च “धिषणे धारयित्र्यौ द्यावापृथिव्यौ “चर्मणीव यथा पशोर्विशसिता द्वे चर्मणी शोषणार्थं प्रसारयति तथा “वि “अवर्तयत् विवृते विस्तृते अकरोत् । किं बहुना "वैश्वानरः अयमग्निः “विश्वं सर्वं वृष्ण्यं वीर्यम् "अधत्त धत्ते धारयति ॥

अ॒पामु॒पस्थे॑ महि॒षा अ॑गृभ्णत॒ विशो॒ राजा॑न॒मुप॑ तस्थुर्ऋ॒ग्मिय॑ं ।

आ दू॒तो अ॒ग्निम॑भरद्वि॒वस्व॑तो वैश्वान॒रं मा॑त॒रिश्वा॑ परा॒वतः॑ ॥४

अ॒पाम् । उ॒प॒ऽस्थे॑ । म॒हि॒षाः । अ॒गृ॒भ्ण॒त॒ । विशः॑ । राजा॑नम् । उप॑ । त॒स्थु॒ः । ऋ॒ग्मिय॑म् ।

आ । दू॒तः । अ॒ग्निम् । अ॒भ॒र॒त् । वि॒वस्व॑तः । वै॒श्वा॒न॒रम् । मा॒त॒रिश्वा॑ । प॒रा॒ऽवतः॑ ॥४

अपाम् । उपऽस्थे । महिषाः । अगृभ्णत । विशः । राजानम् । उप । तस्थुः । ऋग्मियम् ।

आ । दूतः । अग्निम् । अभरत् । विवस्वतः । वैश्वानरम् । मातरिश्वा । पराऽवतः ॥४

आप इत्यन्तरिक्षनाम । “अपाम् अन्तरिक्षस्य “उपस्थे उपस्थाने मध्ये “महिषाः । महन्नामैतत् । महान्तो मरुतः “अगृभ्णत अगृह्णन् । इमं वैश्वानरं वैद्युतात्मना वर्तमानमजानन्नित्यर्थः । गृहीत्वा च “विशः प्रजाः “राजानं स्वामिनम् “ऋग्मियम् अर्चनीयम्' “उप “तस्थुः अस्तुवन् । अपि चेमं “वैश्वानरम् “अग्निं पुरा सूर्यसमीपे विद्यमानं “दूतः वेगवान् देवानां दूतो वा “मातरिश्वा वायुः “परावतः दूरदेशात् "विवस्वतः आदित्यात् "आ "अभरत् इमं लोकं प्रत्याजहार ॥

यु॒गेयु॑गे विद॒थ्यं॑ गृ॒णद्भ्योऽग्ने॑ र॒यिं य॒शसं॑ धेहि॒ नव्य॑सीं ।

प॒व्येव॑ राजन्न॒घशं॑समजर नी॒चा नि वृ॑श्च व॒निनं॒ न तेज॑सा ॥५

यु॒गेऽयु॑गे । वि॒द॒थ्य॑म् । गृ॒णत्ऽभ्यः॑ । अग्ने॑ । र॒यिम् । य॒शस॑म् । धे॒हि॒ । नव्य॑सीम् ।

प॒व्याऽइ॑व । रा॒ज॒न् । अ॒घऽशं॑सम् । अ॒ज॒र॒ । नी॒चा । नि । वृ॒श्च॒ । व॒निन॑म् । न । तेज॑सा ॥५

युगेऽयुगे । विदथ्यम् । गृणत्ऽभ्यः । अग्ने । रयिम् । यशसम् । धेहि । नव्यसीम् ।

पव्याऽइव । राजन् । अघऽशंसम् । अजर । नीचा । नि । वृश्च । वनिनम् । न । तेजसा ॥५

हे “अग्ने “युगेयुगे काले काले “विदथ्यम् । विदथो यज्ञः । तदर्हं त्वामुद्दिश्य “नव्यसीं नवतरां स्तुतिं “गृणद्भ्यः उच्चारयितृभ्योऽस्मभ्यं “रयिं धनं “यशसं यशस्विनं पुत्रं च “धेहि विधेहि कुरु । किंच हे “राजन् राजमान “अजर जरारहिताग्ने “पव्येव वज्रेणेवात्मीयेन “तेजसा “वनिनं “न वृक्षमिव “अघशंसम् अघस्यानर्थस्य शंसितारं शत्रुं “नीचा नीचीनो न्यग्भूतो यथा भवति तथा “नि “वृश्च निजहि ॥

अ॒स्माक॑मग्ने म॒घव॑त्सु धार॒याऽना॑मि क्ष॒त्रम॒जरं॑ सु॒वीर्यं॑ ।

व॒यं ज॑येम श॒तिनं॑ सह॒स्रिणं॒ वैश्वा॑नर॒ वाज॑मग्ने॒ तवो॒तिभिः॑ ॥६

अ॒स्माक॑म् । अ॒ग्ने॒ । म॒घव॑त्ऽसु । धा॒र॒य॒ । अना॑मि । क्ष॒त्रम् । अ॒जर॑म् । सु॒ऽवीर्य॑म् ।

व॒यम् । ज॒ये॒म॒ । श॒तिन॑म् । स॒ह॒स्रिण॑म् । वैश्वा॑नर । वाज॑म् । अ॒ग्ने॒ । तव॑ । ऊ॒तिऽभिः॑ ॥६

अस्माकम् । अग्ने । मघवत्ऽसु । धारय । अनामि । क्षत्रम् । अजरम् । सुऽवीर्यम् ।

वयम् । जयेम । शतिनम् । सहस्रिणम् । वैश्वानर । वाजम् । अग्ने । तव । ऊतिऽभिः ॥६

हे "अग्ने "अस्माकम् । सप्तम्यर्थे षष्टी । अस्मासु "मघवत्सु हविर्लक्षणेन धनेन युक्तेषु "क्षत्रं धनं "धारय स्थापय । कीदृशम् । "अनामि अनमनीयमनपहार्यम् "अजरं जरारहितमनश्वरं "सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतम् । किंच हे "वैश्वानर "अग्ने "तवोतिभिः त्वत्संबन्धिभी रक्षणैः "वयं "शतिनं शतसंख्यायुक्तं शतपुरुषयुक्तं वा तथा "सहस्रिणं "वाजम् अन्नं "जयेम लभेमहि ।

अद॑ब्धेभि॒स्तव॑ गो॒पाभि॑रिष्टे॒ऽस्माकं॑ पाहि त्रिषधस्थ सू॒रीन् ।

रक्षा॑ च नो द॒दुषां॒ शर्धो॑ अग्ने॒ वैश्वा॑नर॒ प्र च॑ तारीः॒ स्तवा॑नः ॥७

अद॑ब्धेभिः । तव॑ । गो॒पाभिः॑ । इ॒ष्टे॒ । अ॒स्माक॑म् । पा॒हि॒ । त्रि॒ऽस॒ध॒स्थ॒ । सू॒रीन् ।

रक्ष॑ । च॒ । नः॒ । द॒दुषा॑म् । शर्धः॑ । अ॒ग्ने॒ । वैश्वा॑नर । प्र । च॒ । ता॒रीः॒ । स्तवा॑नः ॥७

अदब्धेभिः । तव । गोपाभिः । इष्टे । अस्माकम् । पाहि । त्रिऽसधस्थ । सूरीन् ।

रक्ष । च । नः । ददुषाम् । शर्धः । अग्ने । वैश्वानर । प्र । च । तारीः । स्तवानः ॥७

हे "इष्टे यष्टव्य एषणीय वा "त्रिषधस्थ त्रिषु लोकेषु सहावस्थायिन् यद्वा आहवनीयादिषु त्रिष्वायतनेषु यष्टव्यैर्देवैः सहावतिष्ठमानाग्ने "अदब्धेभिः केनाप्यहिंसितैः "तव त्वदीयैः "गोपाभिः गोपकैः रक्षकैस्तेजोभिः "अस्माकं "सूरीन् अस्मदीयान् स्तोतॄन् "पाहि रक्ष । हे "वैश्वानर "अग्ने "ददुषां हवींषि दत्तवतां "नः अस्माकं "शर्धः बलं "रक्ष "च । "स्तवानः स्तूयमानस्त्वं "प्र "च "तारीः प्रवर्धय च ॥ ॥ १० ॥

टिप्पणी

डा. फतहसिंहः

वैश्वानरोपरि डा. फतहसिंहेन कृता टिप्पणी एवं वैदिकसंदर्भाः (http://puranastudy.byethost14.com/pur_index27/vaishvanara.htm)

मण्डल ६

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_६.८&oldid=209203" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं ६.९

ऋग्वेदः - मण्डल ६
← सूक्तं ६.८ सूक्तं ६.९ सूक्तं ६.१० →
बार्हस्पत्यो भरद्वाजः

दे. वैश्वानरोऽग्निः। त्रिष्टुप्, (७ प्रस्तारपंक्तिर्वा)

अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च वि वर्तेते रजसी वेद्याभिः ।

वैश्वानरो जायमानो न राजावातिरज्ज्योतिषाग्निस्तमांसि ॥१॥

नाहं तन्तुं न वि जानाम्योतुं न यं वयन्ति समरेऽतमानाः ।

कस्य स्वित्पुत्र इह वक्त्वानि परो वदात्यवरेण पित्रा ॥२॥

स इत्तन्तुं स वि जानात्योतुं स वक्त्वान्यृतुथा वदाति ।

य ईं चिकेतदमृतस्य गोपा अवश्चरन्परो अन्येन पश्यन् ॥३॥

अयं होता प्रथमः पश्यतेममिदं ज्योतिरमृतं मर्त्येषु ।

अयं स जज्ञे ध्रुव आ निषत्तोऽमर्त्यस्तन्वा वर्धमानः ॥४॥

ध्रुवं ज्योतिर्निहितं दृशये कं मनो जविष्ठं पतयत्स्वन्तः ।

विश्वे देवाः समनसः सकेता एकं क्रतुमभि वि यन्ति साधु ॥५॥

वि मे कर्णा पतयतो वि चक्षुर्वीदं ज्योतिर्हृदय आहितं यत् ।

वि मे मनश्चरति दूरआधीः किं स्विद्वक्ष्यामि किमु नू मनिष्ये ॥६॥

विश्वे देवा अनमस्यन्भियानास्त्वामग्ने तमसि तस्थिवांसम् ।

वैश्वानरोऽवतूतये नोऽमर्त्योऽवतूतये नः ॥७॥

सायणभाष्यम्

'अहश्च' इति सप्तर्चं नवमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं वैश्वानराग्निदेवताकम् । अनुक्रान्तं च- 'अहश्च' इति । व्यूळहे दशरात्रे षष्ठेऽहन्याग्निमारुतशस्त्रे वैश्वानरनिविद्धानमिदम् । सूत्र्यते हि- अहश्च कृष्णं मध्वो वो नाम ' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ।।

अह॑श्च कृ॒ष्णमह॒रर्जु॑नं च॒ वि व॑र्तेते॒ रज॑सी वे॒द्याभिः॑ ।

वै॒श्वा॒न॒रो जाय॑मानो॒ न राजावा॑तिर॒ज्ज्योति॑षा॒ग्निस्तमां॑सि ॥१

अहः॑ । च॒ । कृ॒ष्णम् । अहः॑ । अर्जु॑नम् । च॒ । वि । व॒र्ते॒ते॒ इति॑ । रज॑सी॒ इति॑ । वे॒द्याभिः॑ ।

वै॒श्वा॒न॒रः । जाय॑मानः । न । राजा॑ । अव॑ । अ॒ति॒र॒त् । ज्योति॑षा । अ॒ग्निः । तमां॑सि ॥१

अहः । च । कृष्णम् । अहः । अर्जुनम् । च । वि । वर्तेते इति । रजसी इति । वेद्याभिः ।

वैश्वानरः । जायमानः । न । राजा । अव । अतिरत् । ज्योतिषा । अग्निः । तमांसि ॥१

आहरति पुरुषोऽस्मिन् कर्माणीति "अहः। "कृष्ण कृष्णवर्णम् । एतत्सामानाधिकरण्यादहःशब्दो रात्रिवचनः । तमसा कृष्णवर्णा रात्रिः "च "अर्जुनं "च सौरेण तेजसा शुक्लवर्णम् "अहः दिवसश्च "रजसी स्वस्वभासा सर्वं जगद्रञ्जयन्तौ "वेद्याभिः वेदितव्याभिरनुकूलतया ज्ञातव्याभिः स्वप्रवृत्तिभिः "वि "वर्तेते विविधं पर्यावर्तते । यद्वा । रजसी द्यावापृथिव्यौ । उपलक्षणमेतत् । लोकत्रयं प्रत्यावर्तेते । एतच्च वैश्वानराग्नेराज्ञया इति शेषः । स हि देवतात्वेनात्र प्रतिपाद्यः । स च "वैश्वानरः "अग्निः "जायमानो "न "राजा प्रादुर्भवन् प्रवर्धमानः राजेव "ज्योतिषा तेजसा "तमांसि "अवातिरत् अवतिरतिर्वधकर्मा । अवतिरति विनाशयति ।

नाहं तंतुं न वि जा॑ना॒म्योतु॒ं न यं वयं॑ति सम॒रेऽत॑मानाः ।

कस्यं स्वित्पुत्र इह वक्त्वानि पुरो वंदात्यवंरेण पित्रा ॥२

न । अहम् । तन्तुंम् । न । वि । जानामि । ओतुंम् । न । यम् । वयंन्ति । समऽअरे । अतंमानाः ।

कस्यं । स्वित् । पुत्रः । इह । वक्त्वानि । पुरः । वदाति । अवंरेण । पित्रा ॥२

न । अहम् । तन्तुम् । न । वि । जानामि । ओतुम् । न । यम् । वयन्ति । सम्ऽअरे । अतमानाः ।

कस्य । स्वित् । पुत्रः । इह । वक्त्वानि । परः । वदाति । अवरेण । पित्रा ॥२

वैश्वानरस्य महत्त्वमाख्यास्यन्नृषिस्तदर्थं यज्ञं वस्त्रात्मकतया रूपयन् तस्य दुर्ज्ञानत्वमनया प्रतिपादयतीति यज्ञवादिनो मन्यन्ते । “तन्तुम् । तन्तवः पटस्य प्रागायतानि सूत्राणि । तानि च यज्ञात्मकस्य वस्त्रस्य गायत्र्यादीनि छन्दांसि स्तुतशस्त्राणि च । तानि "अहं “न “वि “जानामि । तथा “ओतुम् । ओतवस्तिरश्चीनानि सूत्राणि । तानि चात्र यजूंष्याध्वर्यवाणि कर्माणि च । तान्यहं “न वि जानामि । अपि चैतदुभयसाध्यं तं पटं यज्ञलक्षणं “न वि जानामि “यं पटं यज्ञलक्षणं “समरे संगमने देवयजने “अतमानाः सततं चेष्टमाना ऋत्विजः “वयन्ति तन्तूनोतूंश्च संतन्वन्ति । वस्त्ररूपेण निष्पादयन्ति इत्यर्थः । “इह अस्मिन् लोके “कस्य “स्वित् । स्विदिति वितर्के । कस्य खलु “पुत्रः मनुष्यः “वक्त्वानि वक्तव्यानि तानीमानि “परः परस्तादमुष्मिन् लोके वर्तमानो यः सूर्यस्तस्य “पित्रा “अवरेण अवस्तात् अस्मिन् लोके वर्तमानेन वैश्वानराग्निनानुशिष्टः सन् “वदाति वदेत्। न कश्चिदपि प्रवदितुं शक्नोतीत्यर्थः । एतच्च संप्रदायविद्भिरुक्तं- वैश्वानरस्य पुत्रोऽसौ परस्ताद्दिवि यः स्थितः । छन्दांस्यध्वरवस्त्रस्य स्तुतशस्त्राणि तन्तवः ॥ यजूंषि चेष्टाश्चौतुः स्याद्वस्त्रं वातव्यमध्वरः । परः परः स्थितः सूर्यः पिताग्निः पार्थिवो मतः' इति ।। रूपकतया जगत्सृष्टेर्दुर्ज्ञानत्वमनया प्रतिपादयतीत्यात्मविदो मन्यन्ते । तन्तुं तन्तून् तन्तुस्थानानि सूक्ष्माणि वियदादीन्यपञ्चीकृतानि भूतानि न विजानामि । ओतुमोतून् पञ्चीकृतानि स्थूलान्योतुस्थानीयान्यपि वियदादीनि न विजानामि । न च तत्कार्यं पटस्थानीयं प्रपञ्चं विजानामि यं प्रपञ्चं समरे तन्तुनामोतूनां च संगमनेऽतमानाः सततं चेष्टमानाः संसारिणो वयन्ति उत्पादयन्ति । तेषां भोगार्थमीश्वरः सृजतीति कर्तृत्वमुपचर्यते । इहास्मिन्विषये परः परस्ताद्बुद्धेरविषये वर्तमानानि वक्त्वानि वक्तव्यानीमान्यवरेणार्वाचीनेन सृष्ट्युत्तरकालमुत्पन्नेन पित्रा स्वजनकेनानुशिष्टः सन् कस्य खलु पुत्रो वदाति । वदेत् । स्वोत्पत्तेः प्राचीनं वृत्तान्तमजानानः कश्चिदपि न वदेदित्यर्थः ॥

स इत्तंतुं स वि जानात्योतुं स वक्त्वान्यृतुथा वंदाति ।

य ईं चिकेंतदमृतस्य गोपा अवश्चरंन्परो अन्येन पश्यंन् ॥३

सः । इत् । तन्तुंम् । सः । वि । जानाति । ओतुंम् । सः । वक्त्वानि । ऋतुऽथा । वदाति ।

यः । ईम् । चिकेंतत् । अमृतंस्य । गोपाः । अवः । चरंन् । परः । अन्येनं । पश्यंन् ॥३

सः । इत् । तन्तुम् । सः । वि । जानाति । ओतुम् । सः । वक्त्वानि । ऋतुऽथा । वदाति ।

यः । ईम् । चिकेतत् । अमृतस्य । गोपाः । अवः । चरन् । परः । अन्येन । पश्यन् ॥३

यद्यपि उक्तेन प्रकारेण दुर्ज्ञानानि तथाप्येतानि वैश्वानरोऽग्निः जानाति वदति चेत्यनया प्रतिपादयति। “स “इत् स एव वैश्वानरोऽग्निः “तन्तुं तन्तुस्थानीयानि गायत्र्यादीनि छन्दांसि स्तुतशस्त्राणि “वि “जानाति तथा “सः एव “ओतुम् ओतुस्थानीयानि यजूंष्याध्वर्यवाणि च कर्माणि वि जानाति । “ऋतुथा काले काले तत्तदनुष्ठानसमये “वक्त्वानि वक्तव्यानि च तानि “वदाति वदेत् । “यः अयं वैश्वानरः “अमृतस्य “गोपाः उदकस्य गोपायिता रक्षिता “अवः अवस्तात् भूलोके “चरन् पार्थिवाग्निरूपेण संचरन् “परः परस्ताद्दिवि “अन्येन सूर्यात्मना “पश्यन् सर्वं जगत् प्रकाशयन् “ईम् इमानि परिदृश्यमानानि सर्वाणि भूतानि “चिकेतत् जानाति स एवेति पूर्वत्र संबन्धः । यद्वा । स इत् स एव तन्तुं तन्तुस्थानीयानि सूक्ष्मभूतानि वि जानाति नान्यः कश्चित् । तथौतुमोतुस्थानीयानि स्थूलभूतानि च स एव वि जानाति । स एव वक्त्वानि वक्तव्यान्युपदेष्टव्यानीमान्यृतुथा काले काले यदा यदा विद्यासंप्रदायोच्छेदस्तदा तदा वदाति वदेत् । कोऽसौ यो विजानीयाद्वदेच्चेत्यत आह । यो वैश्वानरो विश्वनरात्मकः परमात्मामृतस्यामृतत्वस्य विमोक्षणस्य गोपा रक्षितावोऽवस्तात् संसारदशायां चरन् अन्तःकरणोपेतः जीवात्मभावेन संचरन् परः परस्तादविद्याया ऊर्ध्वं वर्तमानेनान्येनोक्तविलक्षणेन निरुपाधिकेन सच्चिदादिलक्षणेन रूपेण पश्यन् सर्वं जगत् प्रकाशयन् ईमिमानि चिकेतत् जानाति । तथा च परमात्मानं प्रकृत्य श्रूयते - तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' (श्वे. उ. ६.१४) इति ॥

अ॒यं होता॑ प्रथ॒मः पश्य॑ते॒मम्इ॒दं ज्योति॑र॒मृतं॒ मर्त्ये॑षु ।

अ॒यं स ज॑ज्ञे ध्रु॒व आ निष॒त्तोऽम॑र्त्यस्त॒न्वा॒३॒॑ वर्ध॑मानः ॥४

अ॒यम् । होता॑ । प्र॒थ॒मः । पश्य॑त । इ॒मम् । इ॒दम् । ज्योतिः॑ । अ॒मृत॑म् । मर्त्ये॑षु ।

अ॒यम् । सः । ज॒ज्ञे॒ । ध्रु॒वः । आ । निऽस॑त्तः । अम॑र्त्यः । त॒न्वा॑ । वर्ध॑मानः ॥४

अयम् । होता । प्रथमः । पश्यत । इमम् । इदम् । ज्योतिः । अमृतम् । मर्त्येषु ।

अयम् । सः । जज्ञे । ध्रुवः । आ । निऽसत्तः । अमर्त्यः । तन्वा । वर्धमानः ॥४

“अयं वैश्वानरोऽग्निः “प्रथमः आद्यः “होता । मानुषो हि होता द्वितीयः । हे मनुष्यास्तम् “इमं “पश्यत भजतेत्यर्थः । “मर्त्येषु मरणस्वभावेषु शरीरेषु “अमृतं मरणरहितम् “इदं वैश्वानराख्यं “ज्योतिः जठररूपेण वर्तत इत्यर्थः । अपि च “सः “अयम् अग्निः “ध्रुवः निश्चलः “आ समन्तात् "निषत्तः निषण्णः सर्वव्यापी अत एव “अमर्त्यः मरणरहितोऽपि “तन्वा शरीरेण संबन्धात् जज्ञे जायते । “वर्धमानः च भवतीति उपचर्यते ।।।

ध्रु॒वं ज्योति॒र्निहि॑तं दृ॒शये॒ कं मनो॒ जवि॑ष्ठं प॒तय॑त्स्व॒न्तः ।

विश्वें दे॒वाः समंनसः॒ सकें॑ता॒ एकं॒ क्रतुं॑मभि वि यँति सा॒धु ॥५

ध्रु॒वम् । ज्योतिः॑ । निऽहिंतम् । दृ॒शयें । कम् । मनः॑ । जविंष्ठम् । प॒तयंत्ऽसु । अ॒न्तरितिं ।

विश्वें । दे॒वाः । सऽमंनसः । सऽकेंताः । एकंम् । क्रतुं॑म् । अ॒भि । वि । या॒न्ति॒ । सा॒धु ॥५

ध्रुवम् । ज्योतिः । निऽहितम् । दृशये । कम् । मनः । जविष्ठम् । पतयत्ऽसु । अन्तरिति ।

विश्वे । देवाः । सऽमनसः । सऽकेताः । एकम् । क्रतुम् । अभि । वि । यान्ति । साधु ॥५

“ध्रुवं निश्चलं “मनः मनसः तस्मादपि “जविष्ठम् अतिशयेन वेगवत् ईदृशं वैश्वानराख्यं “ज्योतिः “पतयत्सु गच्छत्सु जङ्गमेषु प्राणिषु “अन्तः मध्ये “निहितं प्रजापतिना स्थापितम् । किमर्थम् । “दृशये "कम् । दर्शनार्थम् । किंच “विश्वे सर्वे “देवाः च “समनसः समानमनस्काः “सकेताः समानप्रज्ञाश्च सन्तः “एकं मुख्यं गन्तारं वा “क्रतुं कर्मणां कर्तारं “साधु सम्यक “अभि “वि "यन्ति आभिमुख्येन विविधं प्राप्नुवन्ति सेवन्त इत्यर्थः । यद्वा । पतयत्सु गच्छत्सु प्राणिष्वन्तर्मध्ये हृदये मनो जविष्ठं मनसोऽप्यतिशयेन वेगयुक्तं ध्रुवं निश्चलं निर्विकल्पम् । तथा च वाजसनेयकम्-- अनेजदेकं मनसो जवीयः' (वा. सं. ४०. ४) इति । ज्योतिर्ब्रह्म चैतन्यं निहितम् । न केनचित् स्थापितम् । “यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन' (तै. आ. ८. १) इति हि श्रूयते । किमर्थम् । दृशये दर्शनार्थम् । ज्ञानेन हि सर्वं जानन्ति । अपि च । दीव्यन्तीति देवा इन्द्रियाणि । विश्व सर्वे देवाः सर्वाणीन्द्रियाणि चक्षुराद्याः समनसो मनसा सह वर्तमानाः सकेताः सतेजस्काः सन्त एकमद्वितीय क्रतुं सृष्टयादीनां कर्मणां कर्तारं विश्वनरात्मकं परमात्मानमभिलक्ष्य साधु सम्यक् वि यन्ति विविधं गच्छन्ति । देवा एव वेममभि वि यन्ति । आभिमुख्येन विविधमुपयन्ति । उपासत इत्यर्थः । तथा च श्रूयते -- तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्' (बृ. उ. ४. ४. १६) इति ।।

वि मे॒ कर्णां पतयतो॒ वि चक्षु॒र्वी॒३॑दं ज्योति॒र्हृदं॑य॒ आहिंतं॒ यत् ।

वि मे॒ मनं॑श्चरति दू॒रआं॑धीः॒ किं स्विं॑द्व॒क्ष्यामि॒ किमु॒ नू मं॑निष्ये ॥६

वि । मे॒ । कर्णां । प॒त॒य॒तः॒ । वि । चक्षुः॑ । वि । इ॒दम् । ज्योतिः॑ । हृदं॑ये । आऽहिंतम् । यत् ।

वि । मे॒ । मनः॑ । च॒र॒ति॒ । दू॒रेऽआं॑धीः । किम् । स्वि॒त् । व॒क्ष्यामिं । किम् । ऊं॒ इतिं । नु । म॒नि॒ष्ये॒ ॥६

वि । मे । कर्णा । पतयतः । वि । चक्षुः । वि । इदम् । ज्योतिः । हृदये । आऽहितम् । यत् ।

वि । मे । मनः । चरति । दूरेऽआधीः । किम् । स्वित् । वक्ष्यामि । किम् । ऊं इति । नु । मनिष्ये ॥६

वैश्वानरं श्रोतुकामस्य “मे मम “कर्णा कर्णौ “वि “पतयतः विविधं गच्छतः । श्रोतव्यानां तदीयगुणानां बहुत्वात् । तथा वैश्वानरं दिदृक्षमाणस्य मम “चक्षुः इन्द्रियं “वि पतयति विविधं गच्छति । दृष्टव्यानां तदीयरूपाणां बहुत्वात् । तथा “ज्योतिः प्रकाशकं हृदये हृदयपुण्डरीके “आहितं निहितं “यत् बुद्ध्याख्यं तत्त्वम् “इदमपि “वि पतयति विविधं गच्छति वैश्वानरात्मानं ज्ञातुम् । अपि च

“दूरआधीः । दूरे विप्रकृष्टे विषय अधीराध्यानं यस्य तादृशम् । छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । “मे मदीयं “मनः च “वि “चरति विविधं प्रवर्तते । एवमहमहमिकया सर्वेष्विन्द्रियेषु प्रवृत्तेषु “किं “स्वित् अहं वैश्वानरस्य रूपमिति “वक्ष्यामि । “किमु “नु किमु खलु संप्रति “मनिष्ये मनसा प्रपत्स्ये । वैश्वानरस्य गुणानामनन्तत्वात् मन्दप्रज्ञेन मया ज्ञातुं न शक्यत इत्यर्थः ॥

विश्वे॑ दे॒वा अ॑नमस्यन्भिया॒नास्त्वाम॑ग्ने॒ तम॑सि तस्थि॒वांस॑म् ।

वै॒श्वा॒न॒रो॑ऽवतू॒तये॒ नोऽम॑र्त्योऽवतू॒तये॑ नः ॥७

विश्वे॑ । दे॒वाः । अ॒न॒म॒स्य॒न् । भि॒या॒नाः । त्वाम् । अ॒ग्ने॒ । तम॑सि । त॒स्थि॒ऽवांस॑म् ।

वै॒श्वा॒न॒रः । अ॒व॒तु॒ । ऊ॒तये॑ । न॒ः । अम॑र्त्यः । अ॒व॒तु॒ । ऊ॒तये॑ । न॒ः ॥७

विश्वे । देवाः । अनमस्यन् । भियानाः । त्वाम् । अग्ने । तमसि । तस्थिऽवांसम् ।

वैश्वानरः । अवतु । ऊतये । नः । अमर्त्यः । अवतु । ऊतये । नः ॥७

हे वैश्वानर “तमसि अन्धकारे “तस्थिवांसं स्थितवन्तं “त्वां “विश्वे सर्वे “देवाः "अनमस्यन् नमस्कुर्वन्ति । कुतो हेतोः । “भियानाः अन्धकाराद्भीताः । तादृशः “अमर्त्यः मरणरहितः “वैश्वानरः अग्निः “नः अस्मान् “ऊतये ऊत्या रक्षणेन “अवतु रक्षतु । पुनरुक्तिरादरार्था ॥ ॥ ११ ॥

टिप्पणी

डा. फतहसिंहः

वैश्वानरोपरि डा. फतहसिंहेन कृता टिप्पणी एवं वैदिकसंदर्भाः (http://puranastudy.byethost14.com/pur_index27/vaishvanara.htm)

मण्डल ६

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_६.९&oldid=209204" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं ६.१०

ऋग्वेदः - मण्डल ६

← सूक्तं ६.९ सूक्तं ६.१० सूक्तं ६.११ →

बार्हस्पत्यो भरद्वाजः

दे. अग्निः। त्रिष्टुप्, ७ द्विपदा विराट्

पुरो वो मन्द्रं दिव्यं सुवृक्तिं प्रयति यज्ञे अग्निमध्वरे दधिध्वम् ।
पुर उक्थेभिः स हि नो विभावा स्वध्वरा करति जातवेदाः ॥१॥
तमु द्युमः पुर्वणीक होतरग्ने अग्निभिर्मनुष इधानः ।
स्तोमं यमस्मै ममतेव शूषं घृतं न शुचि मतयः पवन्ते ॥२॥
पीपाय स श्रवसा मर्त्येषु यो अग्नये ददाश विप्र उक्थैः ।
चित्राभिस्तमूतिभिश्चित्रशोचिर्व्रजस्य साता गोमतो दधाति ॥३॥
आ यः पप्रौ जायमान उर्वी दूरेदृशा भासा कृष्णाध्वा ।
अध बहु चित्तम ऊर्म्यायास्तिरः शोचिषा ददृशे पावकः ॥४॥
नू नश्चित्रं पुरुवाजाभिरूती अग्ने रयिं मघवद्भ्यश्च धेहि ।
ये राधसा श्रवसा चात्यन्यान्सुवीर्येभिश्चाभि सन्ति जनान् ॥५॥

इमं यज्ञं चनो धा अग्न उशन्यं त आसानो जुहुते हविष्मान् ।

भरद्वाजेषु दधिषे सुवृक्तिमवीर्वाजस्य गध्यस्य सातौ ॥६॥

वि द्वेषांसीनुहि वर्धयेळां मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥७॥

सायणभाष्यम्

'पुरो वः' इति सप्तर्चं दशमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षमाग्नेयम् । सप्तमी विंशिका द्विपदा विराट् शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तं - ' पुरो वो द्विपदान्तम् ' इति । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसीदमादीनि चत्वारि सूक्तानि । सूत्रितं च -पुरो वो मन्द्रमिति चत्वारि तं सुप्रतीकमिति षट्' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

पु॒रो वो॑ म॒न्द्रं दि॒व्यं सु॑वृ॒क्तिं प्र॑य॒ति य॒ज्ञे अ॒ग्निम॑ध्व॒रे द॑धिध्वम् ।

पु॒र उ॒क्थेभि॒ः स हि नो॑ वि॒भावा॑ स्वध्व॒रा क॑रति जा॒तवे॑दाः ॥१

पु॒रः । व॒: । म॒न्द्रम् । दि॒व्यम् । सु॒ऽवृ॒क्तिम् । प्र॒ऽय॒ति । य॒ज्ञे । अ॒ग्निम् । अ॒ध्व॒रे । द॒धि॒ध्व॒म् ।

पु॒रः । उ॒क्थेभिः॑ । सः । हि । न॒: । वि॒भाऽवा॑ । सु॒ऽअ॒ध्व॒रा । क॒र॒ति॒ । जा॒तऽवे॑दाः ॥१

पुरः । वः । मन्द्रम् । दिव्यम् । सुऽवृक्तिम् । प्रऽयति । यज्ञे । अग्निम् । अध्वरे । दधिध्वम् ।

पुरः । उक्थेभिः । सः । हि । नः । विभाऽवा । सुऽअध्वरा । करति । जातऽवेदाः ॥१

हे ऋत्विग्यजमानाः "वः यूयं "मन्द्रं मोदनं स्तुत्यं वा “दिव्यं दिवि भवं "सुवृक्तिं सुष्ठु दोषैर्वर्जितं सुखेनावर्जनीयं वा एवंगुणम् "अग्निं "प्रयति प्रगच्छति प्रवर्तमाने "अध्वरे रक्षःप्रभृतिभिरहिंस्ये हिंसाप्रत्यवायरहिते वास्मिन् "यज्ञे “पुरः "दधिध्वं पुरस्तादाहवनीयरूपेण धारयत । यद्वा । पुरोधसं कुरुत । "उक्थेभिः स्तुतशस्त्रैश्च “पुरः "दधिध्वम् । "विभावा विशेषेण दीप्यमानः "जातवेदाः जातानां वेदिता "सः अग्निः “हि यस्मात् "नः अस्मान् "स्वध्वरा शोभनयागान् "करति करोति तस्मात् पुरो दधिध्वमित्यन्वयः ॥

तमु॑ द्युमः पुर्वणीक होत॒रग्ने॑ अ॒ग्निभि॒र्मनु॑ष इधा॒नः ।

स्तोमं॒ यम॑स्मै म॒मते॑व शू॒षं घृ॒तं न शुचि॑ म॒तय॒ः पवन्ते ॥२

तम् । ऊं इतिं । द्युऽम॒ः । पु॒रु॒ऽअ॒नी॒क॒ । हो॒त॒ः । अग्नें । अ॒ग्निऽभिः॑ । मनु॑षः । इ॒धा॒नः ।

स्तोम॑म् । यम् । अ॒स्मै॒ । म॒मता॑ऽइव । शू॒षम् । घृ॒तम् । न । शुचिं । म॒तयः॑ । प॒व॒न्ते॒ ॥२

तम् । ऊं इति । द्युऽमः । पुरुऽअनीक । होतः । अग्ने । अग्निऽभिः । मनुषः । इधानः ।

स्तोमम् । यम् । अस्मै । ममताऽइव । शूषम् । घृतम् । न । शुचि । मतयः । पवन्ते ॥२

हे "द्युमः दीप्तिमन् "पुर्वणीक बहुज्वाल "होतः देवानामाह्वातः "अग्ने "अग्निभिः तवावयवभूतैरन्यैरग्निभिः सार्धम् "इधानः समिध्यमानः दीप्तः सन् "मनुषः मनुष्यस्य स्तोतुः "तमु तं स्तोमं श्रृण्विति शेषः । उ इति पादपूरणम् । "यं "स्तोमं स्तोत्रं "शूषं सुखकरं "घृतं "न पवित्राभ्याम् उत्पूतं घृतमिव "शुचि शुद्धम् "अस्मै अग्नये "मतयः मन्तारः स्तोतारः "ममतेव । ममता नाम ब्रह्मवादिनी दीर्घतमसो माता । सेव "पवन्ते पुनन्ति संस्कुर्वन्ति दोषवर्जितमुच्चारयन्तीत्यर्थः । तं स्तोममित्यन्वयः ॥

पी॒पाय॒ स श्रव॑सा॒ मर्त्ये॑षु॒ यो अ॒ग्नये॑ द॒दाश॒ विप्र॑ उ॒क्थैः ।

चि॒त्राभि॒स्तमू॒तिभि॑श्चि॒त्रशो॑चिर्व्र॒जस्य॑ सा॒ता गोम॑तो दधाति ॥३

पी॒पाय॑ । सः । श्रव॑सा । मर्त्ये॑षु । यः । अ॒ग्नये॑ । द॒दाश॑ । विप्रः॑ । उ॒क्थैः ।

चि॒त्राभिः॑ । तम् । ऊ॒तिऽभिः॑ । चि॒त्रऽशो॑चिः । व्र॒जस्य॑ । सा॒ता । गोऽम॑तः । द॒धा॒ति॒ ॥३

पीपाय । सः । श्रवसा । मर्त्येषु । यः । अग्नये । ददाश । विप्रः । उक्थैः ।

चित्राभिः । तम् । ऊतिऽभिः । चित्रऽशोचिः । व्रजस्य । साता । गोऽमतः । दधाति ॥३

"सः यजमानः "मर्त्येषु मनुष्येषु मध्ये "श्रवसा अन्नेन "पीपाय वर्धते "विप्रः मेधावी "यः यजमानः "उक्थैः स्तुतिभिः सार्धं हवींषि "ददाश प्रयच्छति । "तं यजमानं "चित्रशोचिः विचित्रदीप्तिरग्निः "चित्राभिः आश्चर्यभूताभिः "ऊतिभिः रक्षाभिः "गोमतः गोभिर्युक्तस्य "व्रजस्य गोष्ठस्य "साता सातौ संभजने "दधाति धारयति ।।

आ यः प॒प्रौ जाय॑मान उ॒र्वी दू॑रे॒दृशा॑ भा॒सा कृ॒ष्णाध्वा॑ ।

अध॑ ब॒हु चि॒त्तम॒ ऊर्म्या॑यास्ति॒रः शो॒चिषा॑ ददृशे पाव॒कः ॥४

आ । यः । प॒प्रौ । जाय॑मानः । उ॒र्वी इति॑ । दू॒रे॒ऽदृशा॑ । भा॒सा । कृ॒ष्णऽअ॑ध्वा ।

अध॑ । ब॒हु । चि॒त् । तमः॑ । ऊर्म्या॑याः । ति॒रः । शो॒चिषा॑ । द॒दृ॒शे॒ । पा॒व॒कः ॥४

आ । यः । पप्रौ । जायमानः । उर्वी इति । दूरेऽदृशा । भासा । कृष्णऽअध्वा ।

अध । बहु । चित् । तमः । ऊर्म्यायाः । तिरः । शोचिषा । ददृशे । पावकः ॥४

“कृष्णाध्वा कृष्णवर्त्मा "यः अग्निः "जायमानः प्रादुर्भवन् "उर्वी विस्तीर्णे द्यावापृथिव्यौ "दूरेदृशा दूरे दृश्यमानया “भासा दीप्त्या “आ “पप्रौ आपूरयति सः "पावकः अग्निः "अध अनन्तरम् “ऊर्म्यायाः। रात्रिनामैतत् । रात्रेः संबन्धि “बहु "चित् बह्वपि “तमः अन्धकारं "शोचिषा दीप्त्या “तिरः तिरस्कुर्वन् "ददृशे दृश्यते ॥

नू नं॑श्चि॒त्रं पु॑रु॒वाजा॑भिरू॒ती अग्ने॑ र॒यिं म॒घव॑द्भ्यश्च धेहि ।

ये राध॑सा॒ श्रव॑सा॒ चात्य॒न्यान्सु॒वीर्ये॑भिश्चा॒भि सन्ति॒ जना॑न् ॥५

नु । न॒ः । चि॒त्रम् । पु॒रु॒ऽवाजा॑भिः । ऊ॒ती । अग्ने॑ । र॒यिम् । म॒घव॑त्ऽभ्यः । च॒ । धे॒हि॒ ।

ये । राध॑सा । श्रव॑सा । च॒ । अति॑ । अ॒न्यान् । सु॒ऽवीर्ये॑भिः । च॒ । अ॒भि । सन्ति॑ । जना॑न् ॥५

नु । नः । चित्रम् । पुरुऽवाजाभिः । ऊती । अग्ने । रयिम् । मघवत्ऽभ्यः । च । धेहि ।

ये । राधसा । श्रवसा । च । अति । अन्यान् । सुऽवीर्येभिः । च । अभि । सन्ति । जनान् ॥५

हे "अग्ने "मघवद्भ्यः हविर्लक्षणधनयुक्तेभ्यः "नः अस्मभ्यं "पुरुवाजाभिः बह्वन्नैः “ऊती ऊतिभिः रक्षणैः सह “चित्रं चायनीयं "रयिं धनं "नु क्षिप्रं “धेहि देहि प्रयच्छ। चशब्दो वक्ष्यमाणेन समुच्चयार्थः । "ये "राधसा धनेन “श्रवसा अन्नेन च "सुवीर्येभिः शोभनैर्वीर्यैश्च “अन्यान् "जनान् मनुष्यान् “अति अतिशयेन "अभि "सन्ति अभिभवन्ति तादृशान् पुत्रांश्चास्मभ्यं देहीत्यर्थः ॥

इ॒मं य॒ज्ञं चनो॑ धा अग्न उ॒शन्यं त॑ आसा॒नो जु॑हु॒ते ह॒विष्मा॑न् ।

भ॒रद्वा॑जेषु दधिषे सुवृ॒क्तिमवी॒र्वाज॑स्य॒ गध्य॑स्य सा॒तौ ॥६

इ॒मम् । य॒ज्ञम् । चनः॑ । धा॒ः । अ॒ग्ने॒ । उ॒शन् । यम् । ते॒ । आ॒सा॒नः । जु॒हु॒ते । ह॒विष्मा॑न् ।

भ॒रत्ऽवा॑जेषु । द॒धि॒षे॒ । सु॒ऽवृ॒क्तिम् । अवीः॑ । वाज॑स्य । गध्य॑स्य । सा॒तौ ॥६

इमम् । यज्ञम् । चनः । धाः । अग्ने । उशन् । यम् । ते । आसानः । जुहुते । हविष्मान् ।

भरत्ऽवाजेषु । दधिषे । सुऽवृक्तिम् । अवीः । वाजस्य । गध्यस्य । सातौ ॥६

हे "अग्ने "उशन् कामयमानस्त्वम् “इमं पुरोवर्ति "यज्ञं यागसाधनं “चनः हविर्लक्षणमन्नं “धाः धेहि । स्वात्मनि धारय । “यं च पुरोडाशादिकम् "आसानः आसीन उपविशन् "हविष्मान् हविर्युक्तो यजमानः “ते तुभ्यं त्वदर्थं "जुहूते जुहोति तमिममित्यन्वयः । अपि च "भरद्वाजेषु ऋषिषु “सुवृक्तिं सुष्ठु दोषैर्वर्जितां स्तुतिं “दधिषे धारय । “गध्यस्य । गध्यतिर्मिश्रीभावकर्मा । मिश्रणीयस्य प्राप्यस्य "वाजस्य अन्नस्य “सातौ संभजने निमित्तभूते "अवीः तानृषीन् रक्ष च ॥

वि द्वेषांसीनुहि वर्धयेळां मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥७

वि । द्वेषांसि । इनुहि । वर्धय । इळाम् । मदेम । शतऽहिमाः । सुऽवीराः ॥७

वि । द्वेषांसि । इनुहि । वर्धय । इळाम् । मदेम । शतऽहिमाः । सुऽवीराः ॥७

हे अग्ने "द्वेषांसि द्वेष्टॄन शत्रून् "वि “इनुहि विविधं गमय । “इळाम् अन्नं चास्मदीयं "वर्धय । वयं च "सुवीराः शोभनैर्वीरैः पुत्रपौत्रादिभिरुपेताः सन्तः "शतहिमाः शतं हेमन्तान् संवत्सरान् “मदेम मोदेम तृप्ता भूयास्म ॥ ॥ १२ ॥

मण्डल ६

ऋग्वेदः सूक्तं ६.११

ऋग्वेदः - मण्डल ६

← सूक्तं ६.१० | सूक्तं ६.११ | सूक्तं ६.१२ →

बार्हस्पत्यो भरद्वाजः

दे. अग्निः। त्रिष्टुप् ।

यजस्व होतरिषितो यजीयानग्ने बाधो मरुतां न प्रयुक्ति ।

आ नो मित्रावरुणा नासत्या द्यावा होत्राय पृथिवी ववृत्याः ॥१॥

त्वं होता मन्द्रतमो नो अध्रुगन्तर्देवो विदथा मर्त्येषु ।

पावकया जुह्वा वह्निरासाग्ने यजस्व तन्वं तव स्वाम् ॥२॥

धन्या चिद्धि त्वे धिषणा वष्टि प्र देवाञ्जन्म गृणते यजध्यै ।

वेपिष्ठो अङ्गिरसां यद्ध विप्रो मधुच्छन्दो भनति रेभ इष्टौ ॥३॥

अदिद्युतत्स्वपाको विभावाग्ने यजस्व रोदसी उरूची ।

आयुं न यं नमसा रातहव्या अञ्जन्ति सुप्रयसं पञ्च जनाः ॥४॥

वृञ्जे ह यन्नमसा बर्हिरग्नावयामि स्रुग्घृतवती सुवृक्तिः ।

अम्यक्षि सद्म सदने पृथिव्या अश्रायि यज्ञः सूर्ये न चक्षुः ॥५॥

दशस्या नः पुर्वणीक होतर्देवेभिरग्ने अग्निभिरिधानः ।

रायः सूनो सहसो वावसाना अति स्रसेम वृजनं नांहः ॥६॥

सायणभाष्यम्

‘यजस्व होतः' इति षड्टचमेकादशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । अनुक्रम्यते च--- ‘ यजस्व षट्' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

यजं॑स्व होतरिषि॒तो यजी॑या॒नग्ने॒ बाधो॑ म॒रुतां॒ न प्रयु॑क्ति ।

आ नो॑ मि॒त्रावरु॑णा॒ नास॑त्या॒ द्यावा॑ हो॒त्राय॑ पृथि॒वी व॑वृत्याः ॥१

यजं॑स्व । हो॒त॒ः । इ॒षि॒तः । यजी॑यान् । अग्ने॑ । बाध॑ः । म॒रुता॑म् । न । प्रऽयु॑क्ति ।

आ । न॒ः । मि॒त्रावरु॑णा । नास॑त्या । द्यावा॑ । हो॒त्राय॑ । पृ॒थि॒वी इति॑ । व॒वृ॒त्या॒ः ॥१

यजस्व । होतः । इषितः । यजीयान् । अग्ने । बाधः । मरुताम् । न । प्रऽयुक्ति ।

आ । नः । मित्रावरुणा । नासत्या । द्यावा । होत्राय । पृथिवी इति । ववृत्याः ॥१

हे “होतः देवानामाह्वातः “अग्ने "यजीयान् यष्टृतमस्त्वम् "इषितः प्रेषितोऽस्माभिः प्रार्थितः सन् । ”न इति संप्रत्यर्थे । संप्रति "प्रयुक्ति प्रयुक्तौ प्रयुज्यमाने यज्ञे “मरुतां देवानां "बाधः शत्रूणां बाधकं गणं "यजस्व । यद्वैतद्वाक्यद्वयम् । हे होतरग्ने यजस्व देवानित्येकं वाक्यम् । प्रयुज्यत इति प्रयुक्ति बलम् । मरुतां न प्रयुक्ति मरुतां बलमिवास्मच्छत्रून् बाधः बाधस्वेति द्वितीयं वाक्यम् । अपि च “मित्रावरुणा । अहरभिमानी देवो मित्रो वरुणो रात्र्यभिमानी । तौ च "नासत्या सत्यस्य नेतारौ सत्यस्वभाववेव वा नासिकाप्रभवौ वाश्विनौ “द्यावापृथिवी दिवं च पृथिवीं च एतांश्च देवान् “होत्राय अस्मद्यज्ञाय तदर्थम् "आ “ववृत्याः आवर्तय आवहेत्यर्थः ।।

त्वं होता॑ म॒न्द्रत॑मो नो अ॒ध्रुग॒न्तर्दे॒वो वि॒दथा॒ मर्त्ये॑षु ।

पा॒व॒कया॑ जु॒ह्वा॒३॒ वह्नि॑रा॒साग्ने॒ यजं॑स्व त॒न्वं१॒ तव॒ स्वाम् ॥२

त्वम् । होता॑ । म॒न्द्रऽत॑मः । न॒ः । अ॒ध्रुक् । अ॒न्तः । दे॒वः । वि॒दथा॑ । मर्ते॑षु ।

पा॒व॒कया॑ । जु॒ह्वा॑ । वह्नि॑ः । आ॒सा । अग्ने॑ । यजं॑स्व । त॒न्व॑म् । तव॑ । स्वाम् ॥२

त्वम् । होता । मन्द्रऽतमः । नः । अध्रुक् । अन्तः । देवः । विदथा । मर्तेषु ।

पावकया । जुह्वा । वह्निः । आसा । अग्ने । यजस्व । तन्वम् । तव । स्वाम् ॥२

हे अग्ने "त्वं "मर्त्येषु मनुष्येषु "अन्तः मध्ये वर्तमानः "विदथा विदथे यज्ञे "होता देवानामाह्वाता भवसि । कीदृशस्त्वम् । "मन्द्रतमः स्तुत्यतमः "नः अस्माकम् "अध्रुक् अद्रोग्धास्मदर्थं द्रोहरहितो वा। सर्वदा मित्रभूत इत्यर्थः ।"देवः दानादिगुणयुक्तः । अपि च हे "अग्ने "जुह्वा । हूयन्तेऽस्यामाहुतय इति जुहूर्ज्वाला । तया "पावकया शोधयित्र्या "आसा आस्येन देवानामास्यभूतया "वह्निः हविषां वोढा त्वं "तव "स्वां स्वभूतां स्विष्टकृदाख्यां "तन्वं तनूं "यजस्व ॥

धन्या॑ चि॒द्धि त्वे धि॒षणा॒ वष्टि॒ प्र दे॒वाञ्जन्म॑ गृण॒ते यज॑ध्यै ।

वेपि॑ष्ठो॒ अङ्गि॑रसां॒ यद्ध॒ विप्रो॒ मधु॑ च्छ॒न्दो भन॑ति रे॒भ इ॒ष्टौ ॥३

धन्या॑ । चि॒त् । हि । त्वे इति॑ । धि॒षणा॑ । वष्टि॑ । प्र । दे॒वान् । जन्म॑ । गृ॒ण॒ते । यज॑ध्यै ।

वेपि॑ष्ठः । अङ्गि॑रसाम् । यत् । ह॒ । विप्रः॑ । मधु॑ । छ॒न्दः । भन॑ति । रे॒भः । इ॒ष्टौ ॥३

धन्या । चित् । हि । त्वे इति । धिषणा । वष्टि । प्र । देवान् । जन्म । गृणते । यजध्यै ।

वेपिष्ठः । अङ्गिरसाम् । यत् । ह । विप्रः । मधु । छन्दः । भनति । रेभः । इष्टौ ॥३

"धन्या धनमिच्छन्ती धनहेतुभूता "धिषणा स्तुतिर्हे अग्ने "त्वे त्वां "वष्टि कामयते । "चिद्धि इत्येतत् पादपूरणम् । किमर्थम् । "देवान् यष्टव्यानिन्द्रादीन् "प्र "यजध्यै प्रकर्षेण यष्टुं त्वदीयं "जन्म प्रादुर्भावं "गृणते स्तुवते यजमानायेदृग्भूतयजमानार्थम् । "यद्ध यदा खलु "अङ्गिरसाम् ऋषीणां मध्ये "वेपिष्ठः अतिशयेन स्तुतेः प्रेरयिता "विप्रः मेधावी "रेभः स्तोता भरद्वाजः "इष्टौ यज्ञे "मधु मधुवत् मदकरं "छन्दः स्तोत्रं "भनति उच्चारयति तदा धिषणा वष्टीत्यन्वयः ।

अदि॑द्युत॒त्स्वपा॑को वि॒भावा॑ग्ने॒ यज॑स्व॒ रोद॑सी उरू॒ची ।

आ॒युं न यं नम॑सा रा॒तह॑व्या अ॒ञ्जन्ति॑ सुप्र॒यसं॒ पञ्च॒ जना॑ः ॥४

अदि॑द्युतत् । सु । अपा॑कः । वि॒भाऽवा॑ । अग्ने॑ । यज॑स्व । रोद॑सी॒ इति॑ । उ॒रू॒ची इति॑ ।

आ॒युम् । न । यम् । नम॑सा । रा॒तऽह॑व्याः । अ॒ञ्जन्ति॑ । सु॒ऽप्र॒यस॑म् । पञ्च॑ । जनाः॑ ॥४

अदिद्युतत् । सु । अपाकः । विभाऽवा । अग्ने । यजस्व । रोदसी इति । उरूची इति ।

आयुम् । न । यम् । नमसा । रातऽहव्याः । अञ्जन्ति । सुऽप्रयसम् । पञ्च । जनाः ॥४

अयमग्निः “सु “अदिद्युतत् । सुष्ठु द्योतते दीप्यते । कथंभूतः । “अपाकः । पाकः पक्तव्यप्रज्ञो मूर्खः । तद्विलक्षणोऽपाकः । “विभावा दीप्तिमान् । शेषः प्रत्यक्षकृतः । हे “अग्ने स त्वम् "उरूची उरु विस्तीर्णमञ्चन्त्यौ विस्तृते “रोदसी द्यावापृथिव्यौ "यजस्व हविषा पूजय । “आयुं “न मनुष्यमतिथिमिव “यं “पञ्च “जनाः मनुष्या ऋत्विग्यजमानलक्षणाः “रातहव्याः दत्तहविष्काः सन्तः "सुप्रयसं शोभनहविर्लक्षणान्नमग्निं “नमसा अन्नेन हविर्लक्षणेन “अञ्जन्ति सिञ्चन्ति तर्पयन्ति स त्वं यजस्वेत्यन्वयः॥

वृ॒ञ्जे ह॒ यन्नम॑सा ब॒र्हिर॒ग्नावया॑मि॒ स्रुग्घृ॒तव॑ती सुवृ॒क्तिः ।

अम्य॑क्षि॒ सद्म॒ सद॑ने पृथि॒व्या अश्रा॑यि य॒ज्ञः सूर्ये॒ न चक्षु॑ः ॥५

वृ॒ञ्जे । ह॒ । यत् । नम॑सा । ब॒र्हिः । अ॒ग्नौ । अया॑मि । स्रुक् । घृ॒तऽव॑ती । सु॒ऽवृ॒क्तिः ।

अम्य॑क्षि । सद्म॑ । सद॑ने । पृ॒थि॒व्याः । अश्रा॑यि । य॒ज्ञः । सूर्ये॑ । न । चक्षुः॑ ॥५

वृञ्जे । ह । यत् । नमसा । बर्हिः । अग्नौ । अयामि । स्रुक् । घृतऽवती । सुऽवृक्तिः ।

अम्यक्षि । सद्म । सदने । पृथिव्याः । अश्रायि । यज्ञः । सूर्ये । न । चक्षुः ॥५

“यत् "ह यदा खलु “नमसा हविषा सह “अग्नौ अग्निसमीपे “बर्हिः “वृञ्जे । वृजिश्छेदनार्थः । छिद्यते । आह्रियत इत्यर्थः । “सुवृक्तिः सुष्ठु दोषैर्वर्जिता “घृतवती घृतपूर्णा “स्रुक् “अयामि नियम्यते बर्हिष्यासाद्यते । तथा “पृथिव्याः भूमेः “सदने स्थाने “सद्म हविरासादनार्था वेदिः “अम्यक्षि । म्यक्षतिर्गतिकर्मा । गम्यते परिगृह्यते । तदानीं “यज्ञः “अश्रायि यजमाने आश्रितो भवति । तत्र दृष्टान्तः । “सूर्ये “न “चक्षुः । यथा सूर्ये सर्वस्य प्रेरक आदित्ये प्रकाशकं तेजः समवैति तद्वत् ॥

द॒श॒स्या न॑ः पुर्वणीक होतर्दे॒वेभि॑रग्ने अ॒ग्निभि॑रिधा॒नः ।

रा॒यः सू॑नो सहसो वावसा॒ना अति॑ स्रसेम वृ॒जन॒ं नांह॑ः ॥६

द॒श॒स्य । न॒ः । पु॒रु॒ऽअ॒नी॒क॒ । हो॒त॒ः । दे॒वेभिः॑ । अ॒ग्ने॒ । अ॒ग्निऽभिः॑ । इ॒धा॒नः ।

रा॒यः । सू॒नो॒ इति॑ । स॒ह॒स॒ः । व॒व॒सा॒नाः । अति॑ । स्र॒से॒म॒ । वृ॒जन॑म् । न । अंहः॑ ॥६

दशस्य । नः । पुरुऽअनीक । होतः । देवेभिः । अग्ने । अग्निऽभिः । इधानः ।

रायः । सूनो इति । सहसः । ववसानाः । अति । स्रसेम । वृजनम् । न । अंहः ॥६

हे “पुर्वणीक बहुज्वाल “होतः देवानामाह्वातः “अग्ने “देवेभिः देवैर्द्योतमानैरन्यैः “अग्निभिः त्वद्विभूतिभूतैः सार्धम् “इधानः इध्यमानो दीप्यमानः सन् "नः अस्मभ्यं “रायः धनानि “दशस्य प्रयच्छ । हे “सहसः "सूनो बलस्य पुत्राग्ने “वावसानाः हविषा त्वामाच्छादयन्तो वयं “वृजनं “न शत्रुमिव "अंहः पापम् “अति “स्रसेम अतिगच्छेम । अतिक्रामेमेत्यर्थः ॥ ॥ १३ ॥

मण्डल ६

ऋग्वेदः सूक्तं ६.१२

ऋग्वेदः - मण्डल ६
← सूक्तं ६.११ सूक्तं ६.१२ सूक्तं ६.१३ →
बार्हस्पत्यो भरद्वाजः

दे. अग्निः। त्रिष्टुप् (६ पुरस्ताज्ज्योतिर्वा)

मध्ये होता दुरोणे बर्हिषो राळग्निस्तोदस्य रोदसी यजध्यै ।
अयं स सूनुः सहस ऋतावा दूरात्सूर्यो न शोचिषा ततान ॥१॥
आ यस्मिन्त्वे स्वपाके यजत्र यक्षद्राजन्सर्वतातेव नु द्यौः ।
त्रिषधस्थस्ततरुषो न जंहो हव्या मघानि मानुषा यजध्यै ॥२॥
तेजिष्ठा यस्यारतिर्वनेराट् तोदो अध्वन्न वृधसानो अद्यौत् ।
अद्रोघो न द्रविता चेतति त्मन्नमर्त्योऽवर्त्र ओषधीषु ॥३॥
सास्माकेभिरेतरी न शूषैरग्नि ष्टवे दम आ जातवेदाः ।
द्र्वन्नो वन्वन्क्रत्वा नार्वोस्रः पितेव जारयायि यज्ञैः ॥४॥
अध स्मास्य पनयन्ति भासो वृथा यत्तक्षदनुयाति पृथ्वीम् ।
सद्यो यः स्यन्द्रो विषितो धवीयानृणो न तायुरति धन्वा राट् ॥५॥

स त्वं नो अर्वन्निदाया विश्वेभिरग्ने अग्निभिरिधानः ।

वेषि रायो वि यासि दुच्छुना मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥६॥

सायणभाष्यम्

‘ मध्ये होता ' इति षड्टचं द्वादशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ‘मध्ये ' इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

मध्ये॒ होता॑ दुरो॒णे ब॒र्हिषो॒ राळ॒ग्निस्तो॒दस्य॒ रोद॑सी॒ यज॑ध्यै ।

अ॒यं स सू॒नुः सह॑स ऋ॒तावा॑ दू॒रात्सूर्यो॒ न शो॒चिषा॑ ततान ॥१

मध्ये॑ । होता॑ । दु॒रो॒णे । ब॒र्हिषः॑ । राट् । अ॒ग्निः । तो॒दस्य॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । यज॑ध्यै ।

अ॒यम् । सः । सू॒नुः । सह॑सः । ऋ॒तऽवा॑ । दू॒रात् । सूर्यः॑ । न । शो॒चिषा॑ । त॒ता॒न॒ ॥१

मध्ये । होता । दुरोणे । बर्हिषः । राट् । अग्निः । तोदस्य । रोदसी इति । यजध्यै ।

अयम् । सः । सूनुः । सहसः । ऋतऽवा । दूरात् । सूर्यः । न । शोचिषा । ततान ॥१

“होता देवानामाह्वाता “बर्हिषः यज्ञस्य “राट् राजा "अग्निः “तोदस्य । तुद्यते तपसा पीड्यत इति तोदो यजमानः । तस्य “दुरोणे गृहे “मध्ये निषीदतीति शेषः। किमर्थम् । “रोदसी द्यावापृथिव्यौ “यजध्यै यष्टुम् । “सः तादृशः "अयं “सहसः “सूनुः सहसस्पुत्रः “ऋतावा सत्यवान् यज्ञवान् वाग्निः “सूर्यो “न सूर्य इव “दूरात् दूरत एव “शोचिषा तेजसा “ततान आतनोति विस्तारयति । दूरदेशे वर्तमानोऽपि सूर्य इव सर्वं जगद्भासयतीत्यर्थः ।।

आ यस्मि॒न्त्वे स्वपा॑के यजत्र॒ यक्ष॑द्राजन्स॒र्वता॑तेव॒ नु द्यौः ।

त्रि॒ष॒धस्थ॑स्तत॒रुषो॒ न जंहो॑ ह॒व्या म॒घानि॒ मानु॑षा॒ यज॑ध्यै ॥२

आ । यस्मि॑न् । त्वे इति॑ । सु । अपा॑के । य॒ज॒त्र॒ । यक्ष॑त् । रा॒ज॒न् । स॒र्वता॑ताऽइव । नु । द्यौः ।

त्रि॒ऽस॒धस्थः॑ । त॒त॒रुषः॑ । न । जंहः॑ । ह॒व्या । म॒घानि॑ । मानु॑षा । यज॑ध्यै ॥२

आ । यस्मिन् । त्वे इति । सु । अपाके । यजत्र । यक्षत् । राजन् । सर्वताताऽइव । नु । द्यौः ।

त्रिऽसधस्थः । ततरुषः । न । जंहः । हव्या । मघानि । मानुषा । यजध्यै ॥२

“द्यौः स्तोता “सर्वतातेव । इवशब्दः पूरकः । यज्ञनामैतत् । सर्वतातौ सर्वैस्तायमाने यज्ञे । यद्वा । सर्वशब्दात् स्वार्थिकस्तातिप्रत्ययः । सर्वः स्तोता हे “यजत्र यष्टव्य “राजन् राजमानाग्ने “अपाके प्राज्ञे “त्वे “यस्मिन् त्वे त्वयि “सु अत्यन्तं “नु क्षिप्रम् "आ “यक्षत् आयजति हवींषि जुहोति “त्रिषधस्थः त्रिषु लोकेषु सहं स्थितः । यद्वा । गार्हपत्यादिरूपेण त्रिधावस्थितः । तादृशस्त्वं “ततरुषो “न तरिता सूर्य इव “जंहः शीघ्रं गन्ता भव । जंह इति हन्तेर्गतिकर्मणो रूपम् । यद्वा । ‘ तॄ प्लवनतरणयोः ' इत्यस्मात् क्वसौ रूपं ततर्वानिति । तस्य षष्ठ्यां रूपमेतत् ततरुष इति ॥ तरितुः सूर्यस्येव जंहो वेगः तव भवत्वित्यर्थः । किमर्थम् । “मघानि मंहनीयानि प्रशस्यानि “मानुषा मनुष्याणां संबन्धीनि “हव्या हव्यानि हवींषि “यजध्यै यष्टुं देवेभ्यो दातुम् ॥

तेजिं॑ष्ठा॒ यस्या॑र॒तिर्व॑ने॒राट् तो॒दो अध्व॒न्न वृ॑धसा॒नो अ॑द्यौत् ।

अ॒द्रो॒घो न द्र॑वि॒ता चे॑तति॒ त्मन्नम॑र्त्योऽव॒र्त्र ओष॑धीषु ॥३

तेजि॑ष्ठा । यस्य॑ । अ॒र॒तिः । व॒ने॒ऽराट् । तो॒दः । अध्व॑न् । न । वृ॒ध॒सा॒नः । अ॒द्यौ॒त् ।

अ॒द्रो॒घः । न । द्र॒वि॒ता । चे॒त॒ति॒ । त्मन् । अम॑र्त्यः । अ॒व॒र्त्रः । ओष॑धीषु ॥३

तेजिष्ठा । यस्य । अरतिः । वनेऽराट् । तोदः । अध्वन् । न । वृधसानः । अद्यौत् ।

अद्रोघः । न । द्रविता । चेतति । त्मन् । अमर्त्यः । अवर्त्रः । ओषधीषु ॥३

“यस्य अग्नेः “अरतिः गन्त्री ज्वाला "तेजिष्ठा अतिशयेन तेजस्विनी सती “वनेराट् दावरूपेण अरण्ये राजमाना वर्तते “वृधसानः वर्धमानः सोऽग्निः “तोदो “अध्वन्न । तोदः सर्वस्य प्रेरकः सूर्यः । स इवाध्वनि स्वमार्गेऽन्तरिक्षे अद्यौत् द्योतते प्रकाशते । अपि च "अद्रोघो न अद्रोग्धव्यः । यद्वा । प्राणरूपेण सर्वेषामद्रोग्धा वायुरिव तादृशः “अमर्त्यः मरणरहितः सोऽग्निः “ओषधीषु । औषः पाक एषु धीयत इत्योषधयो वनानि । तेषु “द्रविता शीघ्रगामी सन् “अवर्त्रः केनाप्यवारणीयश्च भवन् “त्मन् आत्मना स्वप्रकाशेनैव “चेतति चेतयति सर्वं जगत् ज्ञापयति ।।

सास्माके॑भिरे॒तरी॒ न शू॒षैर॒ग्निः ष्ट॑वे॒ दम॒ आ जा॒तवे॑दाः ।

द्रव॑न्नो व॒न्वन्क्रत्वा॒ नार्वो॒स्रः पि॒तेव॑ जार॒यायि॑ य॒ज्ञैः ॥४

सः । अ॒स्माके॑भिः । ए॒तरि॑ । न । शू॒षैः । अ॒ग्निः । स्त॒वे॒ । दमे॑ । आ । जा॒तऽवे॑दाः ।

द्रुऽअ॑न्नः । व॒न्वन् । क्रत्वा॑ । न । अर्वा॑ । उ॒स्रः । पि॒ताऽइ॑व । जा॒र॒यायि॑ । य॒ज्ञैः ॥४

सः । अस्माकेभिः । एतरि । न । शूषैः । अग्निः । स्तवे । दमे । आ । जातऽवेदाः ।

द्रुऽअन्नः । वन्वन् । क्रत्वा । न । अर्वा । उस्रः । पिताऽइव । जारयायि । यज्ञैः ॥४

"जातवेदाः जातधनो जातप्रज्ञो वा "सः "अग्निः "अस्माकेभिः अस्मदीयैः स्तोतृभिः "एतरी "न । एतरि गन्तरि याचमाने पुरुषे विद्यमानानि स्तोत्राणि यथात्यन्तं सुखकराणि तथा "शूषैः सुखकरैः स्तोत्रैः "दमे अस्मदीये यज्ञगृहे "आ आभिमुख्येन "स्तवे स्तूयते । अपि च "द्र्वन्नः । द्रुर्द्रुमः । स एवान्नं यस्य स तथोक्तः । अत एव "वन्वन् वनानि संभजन "क्रत्वा "न क्रतुना आत्मीयेन कर्मणा च "अर्वा गन्ता च भवति । तत्र दृष्टान्तः । "उस्रः "पितेव । पिता पालयिता वत्सानां जनको वोस्रो वृषभ इव । स यथा मैथुनार्थं शीघ्रं गच्छति तद्वत् । "यज्ञैः यज्ञवद्भिर्यजमानैश्च "जारयायि स्तूयते । जरतेः स्तुतिकर्मणः एतद्रूपम् ।।

अध॑ स्मास्य पनयन्ति॒ भासो॒ वृथा॒ यत्तक्ष॑दनु॒याति॑ पृ॒थ्वीम् ।

स॒द्यो यः स्य॒न्द्रो विषि॑तो॒ धवी॑यानृ॒णो न ता॒युरति॒ धन्वा॑ राट् ॥५

अध॑ । स्म॒ । अ॒स्य॒ । प॒न॒य॒न्ति॒ । भासः॑ । वृथा॑ । यत् । तक्ष॑त् । अ॒नु॒ऽयाति॑ । पृ॒थ्वीम् ।

स॒द्यः । यः । स्य॒न्द्रः । विऽसि॑तः । धवी॑यान् । ऋ॒णः । न । ता॒युः । अति॑ । धन्व॑ । राट् ॥५

अध । स्म । अस्य । पनयन्ति । भासः । वृथा । यत् । तक्षत् । अनुऽयाति । पृथ्वीम् ।

सद्यः । यः । स्यन्द्रः । विऽसितः । धवीयान् । ऋणः । न । तायुः । अति । धन्व । राट् ॥५

"अध अस्मिँल्लोके । "स्म इति पूरकः । "अस्य अग्नेः "भासः रश्मीन् "पनयन्ति स्तोतारः स्तुवन्ति । "यत् यदा "वृथा अनायासेन "तक्षत् तक्षन् तनूकुर्वन् वनानि सम्यग्दहन् "पृथ्वीं विस्तीर्णामरण्यभुवम् "अनुयाति अनुगच्छति तदानीं पनयन्ति इत्यन्वयः । "यः अग्निः "स्पन्द्रः स्पन्दनवान् "विषितः विमुक्तः प्रतिबन्धरहितः अत एव "सद्यः शीघ्रं "धवीयान् गन्तृतमो भवति । क इव । "ऋणो "न "तायुः । ऋणोतिर्गतिकर्मा । तायुरिति स्तेननाम । यथा स्तेनः शीघ्रं गन्ता भवति तद्वत् सोऽयमग्निः "धन्व मरुभूमिमतिक्रम्य "राट् राजते । यद्वा । धन्वन्त्यस्मादाप इति धन्वान्तरिक्षम् । अतिशयेनान्तरिक्षम् आक्रम्य राजते ॥

स त्वं नो॑ अर्व॒न्निदा॑या॒ विश्वे॑भिरग्ने अ॒ग्निभि॑रिधा॒नः ।

वेषि॑ रा॒यो वि या॑सि दु॒च्छुना॒ मदे॑म श॒तहि॑माः सु॒वीरा॑ः ॥६

सः । त्वम् । न॒ः । अ॒र्व॒न् । निदा॑याः । विश्वे॑भिः । अ॒ग्ने॒ । अ॒ग्निऽभिः॑ । इ॒धा॒नः ।

वेषिं । रा॒यः । वि । या॒सि॒ । दु॒च्छुनाः॑ । मदे॑म । श॒तऽहि॑माः । सु॒ऽवीराः॑ ॥६

सः । त्वम् । नः । अर्वन् । निदायाः । विश्वेभिः । अग्ने । अग्निऽभिः । इधानः ।

वेषि । रायः । वि । यासि । दुच्छुनाः । मदेम । शतऽहिमाः । सुऽवीराः ॥६

हे "अर्वन् गन्तः “अग्ने “सः तादृशः “त्वं “निदायाः निन्दित्र्याः प्रजाया निन्दाया एव वा पाहीति शेषः । कथंभूतः सन् । “विश्वेभिः सर्वैः “अग्निभिः त्वच्छाखाभूतैः “इधानः' इध्यमानः सन् । “रायः धनानि चास्मान् “वेषि गमय प्रापय । यद्वा । हविर्लक्षणानि धनानि वेषि कामयसे । “दुच्छुनाः दुःखकारिणीः शत्रुसेनाः “वि “यासि च विविधं गमयसि च । वयं च "सुवीराः शोभनपुत्रपौत्राः सन्तः “शतहिमाः शतं संवत्सरान् “मदेम मोदेम ॥ ॥ १४ ॥

मण्डल ६

ऋग्वेदः सूक्तं ६.१३

दे. अग्निः। त्रिष्टुप्।

त्वद्विश्वा सुभग सौभगान्यग्ने वि यन्ति वनिनो न वयाः ।
श्रुष्टी रयिर्वाजो वृत्रतूर्ये दिवो वृष्टिरीड्यो रीतिरपाम् ॥१॥
त्वं भगो न आ हि रत्नमिषे परिज्मेव क्षयसि दस्मवर्चाः ।
अग्ने मित्रो न बृहत ऋतस्यासि क्षत्ता वामस्य देव भूरेः ॥२॥
स सत्पतिः शवसा हन्ति वृत्रमग्ने विप्रो वि पणेर्भर्ति वाजम् ।
यं त्वं प्रचेत ऋतजात राया सजोषा नप्त्रापां हिनोषि ॥३॥
यस्ते सूनो सहसो गीर्भिरुक्थैर्यज्ञैर्मर्तो निशितिं वेद्यानट् ।
विश्वं स देव प्रति वारमग्ने धत्ते धान्यं पत्यते वसव्यैः ॥४॥
ता नृभ्य आ सौश्रवसा सुवीराग्ने सूनो सहसः पुष्यसे धाः ।
कृणोषि यच्छवसा भूरि पश्वो वयो वृकायारये जसुरये ॥५॥

वद्मा सूनो सहसो नो विहाया अग्ने तोकं तनयं वाजि नो दाः ।

विश्वाभिर्गीर्भिरभि पूर्तिमश्यां मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥६॥

सायणभाष्यम्

' त्वद्विश्वा ' इति षड्टचं त्रयोदशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ‘ त्वद्विश्वा ' इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

त्वद्विश्वा॑ सुभग॒ सौभ॑गा॒न्यग्ने॒ वि य॑न्ति व॒निनो॒ न व॒याः ।

श्रु॒ष्टी र॒यिर्वाजो॑ वृत्र॒तूर्ये॑ दि॒वो वृ॒ष्टिरीड्यो॑ री॒तिर॒पाम् ॥१

त्वत् । विश्वा॑ । सु॒ऽभ॒ग॒ । सौभ॑गानि । अग्ने॑ । वि । या॒न्ति॒ । व॒निनः॑ । न । व॒याः ।

श्रु॒ष्टी । र॒यिः । वाजः॑ । वृ॒त्र॒ऽतूर्ये॑ । दि॒वः । वृ॒ष्टिः । ईड्यः॑ । री॒तिः । अ॒पाम् ॥१

त्वत् । विश्वा । सुऽभग । सौभगानि । अग्ने । वि । यान्ति । वनिनः । न । वयाः ।

श्रुष्टी । रयिः । वाजः । वृत्रऽतूर्ये । दिवः । वृष्टिः । ईड्यः । रीतिः । अपाम् ॥१

हे “सुभग शोभनधन “अग्ने “विश्वा विश्वानि सर्वाणि “सौभगानि धनानि “त्वत् त्वत्तः “वि “यन्ति विविधं निर्गच्छन्ति । हिरण्यमूलत्वात् सर्वेषां धनानां हिरण्यं चाग्नेः सकाशादुत्पन्नम्। तस्य रेतः परापतत्तद्धिरण्यमभवत् ' (तै. ब्रा. १. १. ३. ८) इति श्रुतेः । निर्गमने दृष्टान्तः । “वनिनो “न “वयाः । यथा वृक्षाच्छाखा विविधं निर्गच्छन्ति तद्वत् । तथा “रयिः पशुसंघश्च त्वत्सकाशादेव “श्रुष्टी क्षिप्रं व्येति निर्गच्छति । ‘ पशवो वै रयिः पशूनेवावरुन्धे ' (तै. सं. १. ५. ७.२) इति तैत्तिरीयकम् । “वृत्रतूर्ये वृत्राणां शत्रूणां हिंसके संग्रामे शत्रून् जेतुं “वाजः बलं च त्वत्तो व्येति । “दिवः अन्तरिक्षात् या “वृष्टिः सापि त्वत्त एव व्येति । ‘ अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ' (मनु. ३.७६) इति स्मरणात् । अतस्त्वम् “ईड्यः सर्वैः स्तुत्यः सन् “अपाम् उदकानां “रीतिः गमयिता भवसि ॥

त्वं भगो॑ न॒ आ हि रत्न॑मि॒षे परि॑ज्मेव क्षयसि द॒स्मव॑र्चाः ।

अग्ने॑ मि॒त्रो न बृ॑ह॒त ऋ॒तस्यासि॑ क्ष॒त्ता वा॒मस्य॑ देव॒ भूरेः॑ ॥२

त्वम् । भगः॑ । नः॒ । आ । हि । रत्न॑म् । इ॒षे । परि॑ज्माऽइव । क्ष॒य॒सि॒ । द॒स्मऽव॑र्चाः ।

अग्ने॑ । मि॒त्रः । न । बृ॒ह॒तः । ऋ॒तस्य॑ । असि॑ । क्ष॒त्ता । वा॒मस्य॑ । दे॒व॒ । भूरेः॑ ॥२

त्वम् । भगः । नः । आ । हि । रत्नम् । इषे । परिज्माऽइव । क्षयसि । दस्मऽवर्चाः ।

अग्ने । मित्रः । न । बृहतः । ऋतस्य । असि । क्षत्ता । वामस्य । देव । भूरेः ॥२

हे अग्ने "भगः भजनीयः "त्वं "नः अस्मभ्यं "रत्नं रमणीयं धनम् "आ "इषे आगमय प्रयच्छ॥ ' इण् गतौ ' इत्यस्यैतद्रूपम् । "हि इति पूरकः । "दस्मवर्चाः दर्शनीयदीप्तिस्त्वं "परिज्मेव परितो गन्ता वायुरिव "क्षयसि सर्वत्र निवससि। यद्वा । क्षयतिरैश्वर्यकर्मा । सर्वस्येशिषे । हे "अग्ने "मित्रो "न प्रमीतेस्त्रायको देव इव "बृहतः महतः "ऋतस्य उदकस्य यज्ञस्य वा "क्षत्ता "असि । क्षदतिरत्र दानकर्मा । दाता भवसि । तथा हे "देव द्योतमानाग्ने "भूरेः बहुलस्य "वामस्य वननीयस्य धनस्य च दाता भवसीत्यनुषङ्गः ॥

स सत्प॑ति॒ः शव॑सा हन्ति वृ॒त्रमग्ने॒ विप्रो॒ वि प॒णेर्भ॑र्ति॒ वाज॑म् ।

यं त्वं प्र॑चेत ऋतजात रा॒या स॒जोषा॒ नप्त्रा॒पां हि॒नोषि॑ ॥३

सः । सत्ऽप॑तिः । शव॑सा । ह॒न्ति॒ । वृ॒त्रम् । अ॒ग्ने॒ । विप्रः॑ । वि । प॒णेः । भ॒र्ति॒ । वाज॑म् ।

यम् । त्वम् । प्र॒ऽचे॒त॒ः । ऋ॒त॒ऽजा॒त॒ । रा॒या । स॒ऽजोषाः॑ । नप्त्रा॑ । अ॒पाम् । हि॒नोषि॑ ॥३

सः । सत्ऽपतिः । शवसा । हन्ति । वृत्रम् । अग्ने । विप्रः । वि । पणेः । भर्ति । वाजम् ।

यम् । त्वम् । प्रऽचेतः । ऋतऽजात । राया । सऽजोषाः । नप्त्रा । अपाम् । हिनोषि ॥३

हे "अग्ने "सत्पतिः सतां पालयिता "सः पुरुषः "वृत्रम् आवरकं शत्रुं "शवसा बलेन "हन्ति । स च "विप्रः मेधावी सन् "पणेः वणिजः एतन्नाम्नोऽसुरस्य वा "वाजम् अन्नं बलं वा "वि "भर्ति वियुज्य हरति ॥ ' हृग्रहोर्भः' इति भत्वम् ॥ हे "प्रचेतः प्रकृष्टज्ञान "ऋतजात । ऋतमिति यज्ञनाम । तदर्थं जाताग्ने "अपां "नप्त्रा न पातयित्रा पुत्रेण मध्यमस्थानेन वैद्युताग्निना "सजोषाः संगतः "त्वं "यं पुरुषं "राया ॥ चतुर्थ्यर्थे तृतीया ॥ धनार्थं "हिनोषि प्रेरयसि स हन्तीत्यन्वयः ॥

यस्ते॑ सूनो सहसो गी॒र्भिरु॒क्थैर्य॒ज्ञैर्मर्तो॒ निशि॑तिं वे॒द्यान॑ट् ।

विश्वं॒ स दे॑व॒ प्रति॒ वार॑मग्ने ध॒त्ते धा॒न्यं१॒ पत्य॑ते वस॒व्यै॒ः ॥४

यः । ते॒ । सू॒नो॒ इति॑ । स॒ह॒सः॒ । गी॒ःऽभिः । उ॒क्थैः । य॒ज्ञैः । मर्तः॑ । निऽशि॑तम् । वे॒द्या । आन॑ट् ।

विश्वं॑म् । सः । दे॒व॒ । प्रति॑ । वार॑म् । अ॒ग्ने॒ । ध॒त्ते । धा॒न्य॑म् । पत्य॑ते । व॒स॒व्यैः॑ ॥४

यः । ते । सूनो इति । सहसः । गीःऽभिः । उक्थैः । यज्ञैः । मर्तः । निऽशितम् । वेद्या । आनट् ।

विश्वम् । सः । देव । प्रति । वारम् । अग्ने । धत्ते । धान्यम् । पत्यते । वसव्यैः ॥४

हे "सहसः "सूनो बलस्य पुत्राग्ने "ते तव "निशितिं तैक्ष्ण्यं "यः "मर्तः मनुष्यो यजमानः "गीर्भिः स्तुतिभिः "उक्थैः शस्त्रैः "यज्ञैः यजनसाधनैर्हविर्भिश्च "वेद्या वेद्यां यज्ञभूमौ "आनट् प्रापयति "सः मर्तो हे "देव द्योतमान "अग्ने "विश्वं सर्वम् "अरं पर्याप्तम् । वाशब्दश्चार्थे । "धान्यं च "प्रति "धत्ते प्रतिधारयति । "वसव्यैः वसुभिश्च "पत्यते संगच्छते ।।

ता नृभ्य॒ आ सौश्रव॒सा सु॒वीराग्ने॑ सूनो सहसः पु॒ष्यसे॑ धाः ।

कृ॒णोषि॒ यच्छव॑सा॒ भूरि॑ प॒श्वो वयो॒ वृका॑या॒रये॒ जसु॑रये ॥५

ता । नृऽभ्यः॑ । आ । सौ॒श्र॒व॒सा । सु॒ऽवीरा॑ । अग्ने॑ । सू॒नो॒ इति॑ । स॒ह॒सः॒ । पु॒ष्यसे॑ । धाः॒ ।

कृ॒णोषि॑ । यत् । शव॑सा । भूरि॑ । प॒श्वः । वयः॑ । वृका॑य । अ॒रये॑ । जसु॑रये ॥५

ता । नृऽभ्यः । आ । सौश्रवसा । सुऽवीरा । अग्ने । सूनो इति । सहसः । पुष्यसे । धाः ।

कृणोषि । यत् । शवसा । भूरि । पश्वः । वयः । वृकाय । अरये । जसुरये ॥५

हे "सहसः "सूनो सहसस्पुत्र "अग्ने "सुवीरा शोभनैः पुत्रैरुपेतानि "सौश्रवसा सुश्रवांसि शोभनान्यन्नानि "ता तानि "नृभ्यः शत्रुजनेभ्यः "आ आहृत्य "धाः अस्मासु धेहि । किमर्थम् । "पुष्यसे पोषार्थम् । यद्वा । नृभ्यः स्तुतीनां नेतृभ्योऽस्मभ्यम् आ धेहि आभिमुख्येन प्रयच्छ । "शवसा बलेन युक्तस्त्वं "भूरि बहुलं "पश्वः पशोः संबन्धि दध्यादिलक्षणं "यत् "वयः अन्नं "वृकाय अदात्रे "जसुरये उपक्षपयित्रे "अरये शत्रवे "कृणोषि करोषि तदन्नमाहृत्य प्रयच्छेत्यर्थः ।।

व॒द्मा सू॑नो सहसो नो॒ विहा॑या॒ अग्ने॑ तो॒कं तन॑यं वा॒जि नो॑ दाः ।

विश्वा॑भिर्गी॒र्भिर॒भि पू॒र्तिम॑श्यां॒ मदे॑म श॒तहि॑माः सु॒वीराः॑ ॥६

व॒द्मा । सू॒नो॒ इति॑ । स॒ह॒सः॒ । नः॒ । विऽहा॑याः । अग्ने॑ । तो॒कम् । तन॑यम् । वा॒जि । नः॒ । दाः॒ ।

विश्वा॑भिः । गीः॒ऽभिः । अ॒भि । पू॒र्तिम् । अ॒श्या॒म् । मदे॑म । श॒तऽहि॑माः । सु॒ऽवीराः॑ ॥६

वद्मा । सूनो इति । सहसः । नः । विऽहायाः । अग्ने । तोकम् । तनयम् । वाजि । नः । दाः ।

विश्वाभिः । गीःऽभिः । अभि । पूर्तिम् । अश्याम् । मदेम । शतऽहिमाः । सुऽवीराः ॥६

हे “सहसः “सूनो “अग्ने “विहायाः । महन्नामैतत् । महांस्त्वं “नः अस्माकं “वद्मा वदिता हितोपदेष्टा भव । अपि च “तोकं पुत्रं “तनयं तत्पुत्रं च “वाजि अन्नयुक्तं “नः अस्मभ्यं “दाः देहि । अहं स्तोता “विश्वाभिः सर्वाभिः “गीर्भिः त्वद्विषयाभिः “पूर्तिं कामानां संपूर्तिम् “अभि “अश्याम् अभिप्राप्नुयाम् । अन्यद्गतम् ॥ ॥ १५ ॥

टिप्पणी

६.१३.२ क्षत्ता - क्षदतिरत्र दानकर्मा(सायणभाष्य)।

क्षद् संवृतौ । सौत्रधातुरयम् । (शब्दकल्पद्रुमः (https://sa.wikisource.org/s/awu))

अभिक्षत्तारो(ऋ. २.२९.२ (https://sa.wikisource.org/s/le)) - अभितः शत्रूणां हिंसितारः (सायणभाष्यः)

उपोहश्च समूहश्च क्षत्तारौ ते प्रजापते - अथर्ववेद ३.२४.७ (https://sa.wikisource.org/s/1dc5) । उप समीपं ऊहति प्रापयति धान्यादिकं इति उपोहः(सायणभाष्यम्)

यत्क्षत्तारं ह्वयत्या श्रावयत्येव तत्॥ यत्प्रतिशृणोति प्रत्याश्रावयत्येव तत्॥ शौअ ९.६.५० (https://sa.wikisource.org/s/188o) ॥ (ध्यातव्यम् - प्रयाजकर्मसु आश्रावण - प्रत्याश्रावण)

क्षत्ता दौवारिकः(सार्वत्रिक)

मण्डल ६

ऋग्वेदः सूक्तं ६.१४

ऋग्वेदः - मण्डल ६
← सूक्तं ६.१३ सूक्तं ६.१४ सूक्तं ६.१५ →
बार्हस्पत्यो भरद्वाजः

दे. अग्निः। अनुष्टुप्, ६ शक्वरी।

अग्ना यो मर्त्यो दुवो धियं जुजोष धीतिभिः ।

भसन्नु ष प्र पूर्व्य इषं वुरीतावसे ॥१॥

अग्निरिद्धि प्रचेता अग्निर्वेधस्तम ऋषिः ।

अग्निं होतारमीळते यज्ञेषु मनुषो विशः ॥२॥

नाना ह्यग्नेऽवसे स्पर्धन्ते रायो अर्यः ।

तूर्वन्तो दस्युमायवो व्रतैः सीक्षन्तो अव्रतम् ॥३॥

अग्निरप्सामृतीषहं वीरं ददाति सत्पतिम् ।

यस्य त्रसन्ति शवसः संचक्षि शत्रवो भिया ॥४॥

अग्निर्हि विद्मना निदो देवो मर्तमुरुष्यति ।

सहावा यस्यावृतो रयिर्वाजेष्ववृतः ॥५॥

अच्छा नो मित्रमहो देव देवानग्ने वोचः सुमतिं रोदस्योः ।

वीहि स्वस्तिं सुक्षितिं दिवो नॄन्द्विषो अंहांसि दुरिता तरेम ता तरेम तवावसा तरेम ॥६॥

सायणभाष्यम्

‘ अग्ना यः' इति षड़ृचं चतुर्दशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षमाग्नेयम् । षष्ठी शक्वरी शिष्टाः पञ्चानुष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम् - अग्ना य आनुष्टुभं शक्वर्यन्तम्' इति । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतावाश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । सूत्रितं च - ' अग्ना यो होताजनिष्ट ' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । अत्रेश्चतुर्वीराख्ये चतूरात्रेऽहीने तृतीयेऽहनीदं सूक्तमाज्यशस्वम् । सूत्रितं च - अग्ना यो मर्त्यो दुव इति तृतीये ' (आश्व. श्रौ. १०. २) इति ॥

अ॒ग्ना यो मर्त्यो॒ दुवो॒ धियं॑ जु॒जोष॑ धी॒तिभि॑ः ।

भस॒न्नु ष प्र पू॒र्व्य इषं॑ वु॒री॒ताव॑से ॥१

अ॒ग्ना । यः । मर्त्यः॑ । दुवः॑ । धिय॑म् । जु॒जोष॑ । धी॒तिऽभिः॑ ।

भस॑त् । नु । सः । प्र । पू॒र्व्यः । इष॑म् । वु॒री॒त॒ । अव॑से ॥१

अग्ना । यः । मर्त्यः । दुवः । धियम् । जुजोष । धीतिऽभिः ।

भसत् । नु । सः । प्र । पूर्व्यः । इषम् । वुरीत । अवसे ॥१

“यो “मर्यः मनुष्यः “अग्ना अग्नावग्निविषयं “दुवः परिचरणं “धियं कर्म च यज्ञादिलक्षणं “धीतिभिः स्तुतिभिः सार्धं “जुजोष सेवते आचरति “सः मर्त्यः “पूर्व्यः पूर्वेषां मुख्यः सन् "नु क्षिप्रं “प्र “भसत् प्रभासेत । प्रकृष्टप्रकाशवान् भवेत् । “अवसे पुत्रादीनां रक्षणार्थम् “इषम् अन्नं स “वुरीत वृणीत संभजेत । शत्रुसकाशाल्लभेतेत्यर्थः ॥

अ॒ग्निरिद्धि प्रचे॑ता अ॒ग्निर्वे॒धस्त॑म॒ ऋषि॑ः ।

अ॒ग्निं होता॑रमीळते य॒ज्ञेषु॒ मनु॑षो॒ विश॑ः ॥२

अ॒ग्निः । इत् । हि । प्रऽचे॑ताः । अ॒ग्निः । वे॒धःऽत॑मः । ऋषिः॑ ।

अ॒ग्निम् । होता॑रम् । ई॒ळ॒ते॒ । य॒ज्ञेषु॑ । मनु॑षः । विशः॑ ॥२

अग्निः । इत् । हि । प्रऽचेताः । अग्निः । वेधःऽतमः । ऋषिः ।

अग्निम् । होतारम् । ईळते । यज्ञेषु । मनुषः । विशः ॥२

“अग्निरित् अग्निरेव “प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानवान् नान्यः कश्चित् । “हि यस्मादेवं तस्मात् "वेधस्तमः विधातृतमोऽतिशयेन हविर्वहनादीनां कर्मणां कर्ता “ऋषिः सर्वस्य द्रष्टा च भवति । “मनुषः मनुष्यस्य यजमानस्य “विशः प्रजाः ऋत्विग्लक्षणाः "होतारं देवानामाह्वातारं तादृशम् “अग्निं “यज्ञेषु यागेषु “ईळते स्तुवन्ति ॥

नाना॒ ह्य१॒॑ग्नेऽव॑से॒ स्पर्ध॑न्ते॒ रायो॑ अ॒र्यः ।

तूर्व॑न्तो॒ दस्यु॑मा॒यवो॑ व्र॒तैः सीक्ष॑न्तो अव्र॒तम् ॥३

नाना॑ । हि । अ॒ग्ने॒ । अव॑से । स्पर्ध॑न्ते । रायः॑ । अ॒र्यः ।

तूर्व॑न्तः । दस्यु॑म् । आ॒यवः॑ । व्र॒तैः । सीक्ष॑न्तः । अ॒व्र॒तम् ॥३

नाना । हि । अग्ने । अवसे । स्पर्धन्ते । रायः । अर्यः ।

तूर्वन्तः । दस्युम् । आयवः । व्रतैः । सीक्षन्तः । अव्रतम् ॥३

हे “अग्ने “अर्यः अरेः शत्रोः “रायः धनानि “अवसे त्वत्स्तोतॄणां रक्षणार्थं "नाना शत्रुसकाशात् पृथग्भूताः "स्पर्धन्ते । अहमेव पलियान्यहमेव पालयानीति स्पर्धा कुर्वन्ति । “आयवः मनुष्यास्ते च स्तोतारः “दस्युम् उपक्षपयितारं शत्रुं “तूर्वन्तः हिंसन्तः “व्रतैः त्वद्देवत्यैर्यागैः “अव्रतं व्रतविरोधिनं च पुरुषं “सीक्षन्तः सोढुमभिभवितुमिच्छन्तो भवन्ति ॥

अ॒ग्निर॒प्सामृ॑ती॒षहं॑ वी॒रं द॑दाति॒ सत्प॑तिम् ।

यस्य॒ त्रस॑न्ति॒ शव॑सः सं॒चक्षि॒ शत्र॑वो भि॒या ॥४

अ॒ग्निः । अ॒प्साम् । ऋ॒ति॒ऽसह॑म् । वी॒रम् । द॒दा॒ति॒ । सत्ऽप॑तिम् ।

यस्य॑ । त्रस॑न्ति । शव॑सः । स॒म्ऽचक्षि॑ । शत्र॑वः । भि॒या ॥४

अग्निः । अप्साम् । ऋतिऽसहम् । वीरम् । ददाति । सत्ऽपतिम् ।

यस्य । त्रसन्ति । शवसः । सम्ऽचक्षि । शत्रवः । भिया ॥४

अयम् “अग्निः “वीरं पुत्रं “ददाति स्तोतृभ्यः प्रयच्छति । कीदृशं पुत्रम् । “अप्साम् अपामाप्तव्यानां कर्मणां सनितारं संभक्तारम् “ऋतीषहम् ऋतीनामरातीनां सोढारमभिभवितारं “सत्पतिं सतां कर्मणां पालयितारम् । “यस्य वीरस्य “संचक्षि संदर्शने सति “शवसः बलात् “भिया भीत्या “शत्रवः “त्रसन्ति उद्विजन्ते तं वीरमित्यन्वयः ॥

अ॒ग्निर्हि वि॒द्मना॑ नि॒दो दे॒वो मर्त॑मुरु॒ष्यति॑ ।

स॒हावा॒ यस्यावृ॑तो र॒यिर्वाजे॒ष्ववृ॑तः ॥५

अ॒ग्निः । हि । वि॒द्मना॑ । नि॒दः । दे॒वः । मर्त॑म् । उ॒रु॒ष्यति॑ ।

स॒हऽवा॑ । यस्य॑ । अवृ॑तः । र॒यिः । वाजे॑षु । अवृ॑तः ॥५

अग्निः । हि । विद्मना । निदः । देवः । मर्तम् । उरुष्यति ।

सहऽवा । यस्य । अवृतः । रयिः । वाजेषु । अवृतः ॥५

“सहावा । सहो बलम् । तद्वान् “देवः दानादिगुणयुक्तः “अग्निः “विद्मना ज्ञानेन युक्तः सन् तं “मर्त मनुष्यं यजमानं “निदः निन्दकात् “उरुष्यति रक्षति । “हि इति पूरकः । “यस्य मर्तस्य “रयिः हविर्लक्षणं धनम् “अवृतः रक्षः प्रभृतिभिरनाच्छादितं "वाजेषु यज्ञेषु “अवृतः अन्यैर्यजमानैः असंभक्तं तं हविष्मन्तं यजमानमुरुष्यतीत्यन्वयः ॥

अच्छा॑ नो मित्रमहो देव दे॒वानग्ने॒ वोच॑ः सुम॒तिं रोद॑स्योः ।

वी॒हि स्व॒स्तिं सु॑क्षि॒तिं दि॒वो नॄन्द्वि॒षो अंहाँ॑सि दुरि॒ता त॑रेम॒ ता त॑रेम॒ तवाव॑सा तरेम ॥६

अच्छ॑ । न॒ः । मि॒त्र॒ऽम॒ह॒ः । दे॒व॒ । दे॒वान् । अग्ने॑ । वोच॑ः । सु॒ऽम॒तिम् । रोद॑स्योः ।

वी॒हि । स्व॒स्तिम् । सु॒ऽक्षि॒तिम् । दि॒वः । नॄन् । द्वि॒षः । अंहाँ॑सि । दु॒ःऽइ॒ता । त॒रे॒म॒ । ता । त॒रे॒म॒ । तव॑ । अव॑सा । त॒रे॒म॒ ॥६

अच्छ । नः । मित्रऽमहः । देव । देवान् । अग्ने । वोचः । सुऽमतिम् । रोदस्योः ।

वीहि । स्वस्तिम् । सुऽक्षितिम् । दिवः । नॄन् । द्विषः । अंहांसि । दुःऽइता । तरेम । ता । तरेम । तव । अवसा । तरेम ॥६

व्याख्यातेयम्। अक्षरार्थस्तु । अनुकूलदीप्ते दानादिगुणयुक्ताग्ने द्यावापृथिव्योरभिगतस्त्वमस्मदीयां सुष्टुतिं यष्टव्यान् देवान् प्रति वोचः प्रब्रूहि । स्तुतेर्नेतॄनस्मांश्च सुनिवासमविनाशं गमय । वयं च त्वत्प्रसादात् द्वेष्टॄन् पापानि तत्फलानि दुर्गमनानि चातिक्रामेम । व्यवहितानि जन्मान्तरकृतानि च तान्यतिक्रामेम । त्वदीयेन रक्षणेनात्यन्तमतिक्रामेमेति ॥ ॥ १६

मण्डल ६

ऋग्वेदः सूक्तं ६.१५

ऋग्वेदः - मण्डल ६
← सूक्तं ६.१४ सूक्तं ६.१५ सूक्तं ६.१६ →
बार्हस्पत्यो भरद्वाजो, वीतहव्य आङ्गिरसो वा

दे. अग्निः। जगती, ३-१५ शक्वरी, ६ अतिशक्वरी, १०-१४, १६, १९ त्रिष्टुप्, १७ अनुष्टुप्, १८ बृहती।

इममू षु वो अतिथिमुषर्बुधं विश्वासां विशां पतिमृञ्जसे गिरा ।
वेतीद्दिवो जनुषा कच्चिदा शुचिर्ज्योक्चिदत्ति गर्भो यदच्युतम् ॥१॥
मित्रं न यं सुधितं भृगवो दधुर्वनस्पतावीड्यमूर्ध्वशोचिषम् ।
स त्वं सुप्रीतो वीतहव्ये अद्भुत प्रशस्तिभिर्महयसे दिवेदिवे ॥२॥
स त्वं दक्षस्यावृको वृधो भूरर्यः परस्यान्तरस्य तरुषः ।
रायः सूनो सहसो मर्त्येष्वा छर्दिर्यच्छ वीतहव्याय सप्रथो भरद्वाजाय सप्रथः ॥३॥
द्युतानं वो अतिथिं स्वर्णरमग्निं होतारं मनुषः स्वध्वरम् ।
विप्रं न द्युक्षवचसं सुवृक्तिभिर्हव्यवाहमरतिं देवमृञ्जसे ॥४॥
पावकया यश्चितयन्त्या कृपा क्षामन्रुरुच उषसो न भानुना ।
तूर्वन्न यामन्नेतशस्य नू रण आ यो घृणे न ततृषाणो अजरः ॥५॥

अग्निमग्निं वः समिधा दुवस्यत प्रियम्प्रियं वो अतिथिं गृणीषणि ।
उप वो गीर्भिरमृतं विवासत देवो देवेषु वनते हि वार्यं देवो देवेषु वनते हि नो दुवः ॥६॥
समिद्धमग्निं समिधा गिरा गृणे शुचिं पावकं पुरो अध्वरे ध्रुवम् ।
विप्रं होतारं पुरुवारमद्रुहं कविं सुम्नैरीमहे जातवेदसम् ॥७॥
त्वां दूतमग्ने अमृतं युगेयुगे हव्यवाहं दधिरे पायुमीड्यम् ।
देवासश्च मर्तासश्च जागृविं विभुं विश्पतिं नमसा नि षेदिरे ॥८॥
विभूषन्नग्न उभयाँ अनु व्रता दूतो देवानां रजसी समीयसे ।
यत्ते धीतिं सुमतिमावृणीमहेऽध स्मा नस्त्रिवरूथः शिवो भव ॥९॥
तं सुप्रतीकं सुदृशं स्वञ्चमविद्वांसो विदुष्टरं सपेम ।
स यक्षद्विश्वा वयुनानि विद्वान्प्र हव्यमग्निरमृतेषु वोचत् ॥१०॥
तमग्ने पास्युत तं पिपर्षि यस्त आनट् कवये शूर धीतिम् ।
यज्ञस्य वा निशितिं वोदितिं वा तमित्पृणक्षि शवसोत राया ॥११॥
त्वमग्ने वनुष्यतो नि पाहि त्वमु नः सहसावन्नवद्यात् ।
सं त्वा ध्वस्मन्वदभ्येतु पाथः सं रयि स्पृहयाय्यः सहस्री ॥१२॥
अग्निर्होता गृहपतिः स राजा विश्वा वेद जनिमा जातवेदाः ।
देवानामुत यो मर्त्यानां यजिष्ठः स प्र यजतामृतावा ॥१३॥
अग्ने यदद्य विशो अध्वरस्य होतः पावकशोचे वेष्ट्वं हि यज्वा ।
ऋता यजासि महिना वि यद्भूर्हव्या वह यविष्ठ या ते अद्य ॥१४॥
अभि प्रयांसि सुधितानि हि ख्यो नि त्वा दधीत रोदसी यजध्यै ।
अवा नो मघवन्वाजसातावग्ने विश्वानि दुरिता तरेम ता तरेम तवावसा तरेम ॥१५॥
अग्ने विश्वेभिः स्वनीक देवैरूर्णावन्तं प्रथमः सीद योनिम् ।
कुलायिनं घृतवन्तं सवित्रे यज्ञं नय यजमानाय साधु ॥१६॥
इममु त्यमथर्ववदग्निं मन्थन्ति वेधसः ।

यमङ्कूयन्तमानयन्नमूरं श्याव्याभ्यः ॥१७॥

जनिष्वा देववीतये सर्वताता स्वस्तये ।

आ देवान्वक्ष्यमृताँ ऋतावृधो यज्ञं देवेषु पिस्पृशः ॥१८॥

वयमु त्वा गृहपते जनानामग्ने अकर्म समिधा बृहन्तम् ।

अस्थूरि नो गार्हपत्यानि सन्तु तिग्मेन नस्तेजसा सं शिशाधि ॥१९॥

सायणभाष्यम्

'इममू षु वः' इत्येकोनविंशत्यृचं पञ्चदशं सूक्तमाङ्गिरसस्य वीतहव्यस्य भरद्वाजस्य वार्षमाग्नेयम् । आदौ नव जगत्यस्तृतीयाषष्ठ्यौ तु शक्वर्यतिशक्वर्यौ पञ्चदशी शक्करी सप्तदश्यनुबष्टादशी बृहती दशम्याद्याः पञ्च षोडश्येकोनविंशी चेति सप्त त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम् - 'इममू ष्वेकोना वीतहव्य ऋषिर्वा जागतं प्राग्दशम्यास्तृतीयापञ्चदश्यौ शक्वर्यौ षष्ठ्यतिशक्वर्यनुष्टुब्बृहत्या उपान्त्ये' इति । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतावाश्विनशस्त्रे चादितो नवर्चः । सूत्रितं च - ' इममू षु वो अतिथिमुषर्बुधमिति नव' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । दशरात्रे पञ्चमेऽहनि आद्यं नवर्चमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितं च --- इममू षु वो अतिथिमुषर्बुधमिति नवाज्यम् ' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ।।

इ॒मम॒ू षु वो॒ अति॑थिमुष॒र्बुधं॒ विश्वा॑सां वि॒शां पति॑मृञ्जसे गि॒रा ।

वेतीद्दि॒वो ज॒नुषा॒ कच्चि॒दा शुचि॒र्ज्योक्चि॑दत्ति॒ गर्भो॒ यदच्यु॑तम् ॥१

इ॒मम् । ऊँ॒ इति॑ । सु । व॒ः । अति॑थिम् । उ॒ष॒ःऽबुध॑म् । विश्वा॑साम् । वि॒शाम् । पति॑म् । ऋ॒ञ्ज॒से॒ । गि॒रा ।

वेति॑ । इत् । दि॒वः । ज॒नुषा॑ । कत् । चि॒त् । आ । शुचि॑ः । ज्योक् । चि॒त् । अ॒त्ति॒ । गर्भ॑ः । यत् । अच्यु॑तम् ॥१

इमम् । ऊं इति । सु । वः । अतिथिम् । उषःऽबुधम् । विश्वासाम् । विशाम् । पतिम् । ऋञ्जसे । गिरा ।

वेति । इत् । दिवः । जनुषा । कत् । चित् । आ । शुचिः । ज्योक् । चित् । अत्ति । गर्भः । यत् । अच्युतम् ॥१

हे वीतहव्य ऋषे भरद्वाज वा “वः त्वम् । विभक्तिवचनयोर्व्यत्ययः ॥ “इममु इममेवाग्निं “गिरा स्तुत्या "सु “ऋञ्जसे सुष्ठु प्रसाधय ।' ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मा' इति यास्कः । कीदृशम् । “अतिथि सततं गन्तारम् । यद्वा । अतिथिवत्पूज्यम् । “उषर्बुधम् उषसि प्रबुद्धं “विश्वासां सर्वासां “विशां प्रजानां “पतिं पालयितारम् । “जनुषा जन्मना स्वत एव “शुचिः शुद्धो निर्मलो वाग्निः "कच्चित् कदाचित्

कस्मिंश्चिद्यागकाले “दिवः द्युलोकात् “आ “वेति आगच्छति । तदानीं प्रसाधयेत्यन्वयः । एवं प्रसाधितोऽग्निः “गर्भः अरण्योर्मध्ये गर्भवद्वर्तमानः । यद्वा । द्यावापृथिव्योर्गर्भभूतः सन् “यत् हविः “अच्युतं च्युतिरहितं नित्यमग्निहोत्रादिसाधनभूतं पयःप्रभृतिकं तत् ज्योक्चित् चिरकालम् “अत्ति भक्षयति ॥

मि॒त्रं न यं सुधि॑तं॒ भृग॑वो द॒धुर्वन॒स्पता॒वीड्य॑मू॒र्ध्वशो॑चिषम् ।

स त्वं सुप्री॑तो वी॒तह॑व्ये अद्भुत॒ प्रश॑स्तिभिर्महयसे दि॒वेदि॑वे ॥२

मि॒त्रम् । न । यम् । सुऽधि॑तम् । भृग॑वः । द॒धुः । वन॒स्पतौ॑ । ईड्य॑म् । ऊ॒र्ध्वऽशो॑चिषम् ।

सः । त्वम् । सुऽप्री॑तः । वी॒तऽह॑व्ये । अ॒द्भु॒त॒ । प्रश॑स्तिऽभिः । म॒ह॒य॒से॒ । दि॒वेऽदि॑वे ॥२

मित्रम् । न । यम् । सुऽधितम् । भृगवः । दधुः । वनस्पतौ । ईड्यम् । ऊर्ध्वऽशोचिषम् ।

सः । त्वम् । सुऽप्रीतः । वीतऽहव्ये । अद्भुत । प्रशस्तिऽभिः । महयसे । दिवेऽदिवे ॥२

“वनस्पतौ अरण्यां “सुधितं सुष्ठु निहितम् "ईड्यं स्तुत्यम् “ऊर्ध्वशोचिषम् उच्छ्रिततेजस्कं “यम् अग्निं त्वां “मित्रं “न मित्रमिव सखिभूतमिव “भृगवः महर्षयः “दधुः आदधुः गृहे स्थापितवन्तः, हे “अद्भुत महन्नग्ने "सः तादृशः “त्वं “वीतहव्ये एतत्संज्ञ ऋषौ "सुप्रीतः सुष्ठु प्रीयमाणो भव । यतः “दिवेदिवे प्रतिदिनं “प्रशस्तिभिः प्रकृष्टैः स्तोत्रैः "महयसे पूज्यसे । भरद्वाज ऋषिश्चेत् वीतहव्ये दत्तहविष्के भरद्वाज इति योजनीयम् ॥

स त्वं दक्ष॑स्यावृ॒को वृ॒धो भू॑र्र्यः पर॒स्यान्त॑रस्य॒ तरु॑षः ।

रा॒यः सू॑नो सहसो॒ मर्त्ये॒ष्वा छ॒र्दिर्य॑च्छ वी॒तह॑व्याय स॒प्रथो॑ भ॒रद्वा॑जाय स॒प्रथ॑ः ॥३

सः । त्वम् । दक्ष॑स्य । अ॒वृ॒कः । वृ॒धः । भूः॒ । अ॒र्यः । पर॑स्य । अन्त॑रस्य । तरु॑षः ।

रा॒यः । सू॒नो॒ इति॑ । स॒ह॒सः॒ । मर्त्ये॑षु । आ । छ॒र्दिः । य॒च्छ॒ । वी॒तऽह॑व्याय । स॒ऽप्रथः॑ । भ॒रत्ऽवा॑जाय । स॒ऽप्रथः॑ ॥३

सः । त्वम् । दक्षस्य । अवृकः । वृधः । भूः । अर्यः । परस्य । अन्तरस्य । तरुषः ।

रायः । सूनो इति । सहसः । मर्त्येषु । आ । छर्दिः । यच्छ । वीतऽहव्याय । सऽप्रथः । भरत्ऽवाजाय । सऽप्रथः ॥३

हे अग्ने “सः तादृशः “अवृकः बाधकरहितः “त्वं “दक्षस्य अनुष्ठानसमर्थस्य “वृधः वर्धयिता "भूः भवसि । तथा “परस्य विप्रकृष्टस्य “अर्यः अरेः शत्रोः “अन्तरस्य अन्तिकतरस्य संनिकृष्टस्य शत्रोः “तरुषः तरिता भवसि । अतः कारणात् हे “सहसः “सूनो “सप्रथः

सर्वतः पृथुस्त्वं “मर्त्येषु मनुष्येषु मध्ये “भरद्वाजाय संभृतहविर्लक्षणान्नाय “वीतहव्याय । वीतं गमितं हव्यं हविर्येन तादृशाय भरद्वाजायेति वा योज्यम् । “रायः धनानि "छर्दिः गृहं “आ “यच्छ प्रयच्छ । सप्रथ इति पुनरुक्तिरादरार्था ॥

द्यु॒ता॒नं वो॒ अति॑थिं॒ स्व॑र्णरम॒ग्निं होता॑रं॒ मनु॑षः स्वध्व॒रम् ।

विप्रं॒ न द्यु॒क्षव॑चसं सुवृ॒क्तिभि॑र्हव्य॒वाह॑मर॒तिं दे॒वमृ॑ञ्जसे ॥४

द्यु॒ता॒नम् । व॒: । अति॑थिम् । स्व॑:ऽनरम् । अ॒ग्निम् । होता॑रम् । मनु॑षः । सु॒ऽअ॒ध्व॒रम् ।

विप्र॑म् । न । द्यु॒क्षऽव॑चसम् । सु॒वृ॒क्तिऽभि॑: । ह॒व्य॒ऽवाह॑म् । अ॒र॒तिम् । दे॒वम् । ऋ॒ञ्ज॒से॒ ॥४

द्युतानम् । वः । अतिथिम् । स्वःऽनरम् । अग्निम् । होतारम् । मनुषः । सुऽअध्वरम् ।

विप्रम् । न । द्युक्षऽवचसम् । सुवृक्तिऽभिः । हव्यऽवाहम् । अरतिम् । देवम् । ऋञ्जसे ॥४

हे वीतहव्य त्वं “सुवृक्तिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः "हव्यवाहं हविषां वोढारं "देवम् “अग्निम् “ऋञ्जसे प्रसाधय । कीदृशम् । “द्युतानं दीप्यमानं “वः युष्माकम् “अतिथिम् अतिथिवत्पूज्यं “स्वर्णरं स्वर्गस्य नेतारं “मनुषः मनोः प्रजापतेर्यज्ञे “होतारं देवानामाह्वातारं “स्वध्वरं शोभनयज्ञं “विप्रं “न मेधाविनं विपश्चितमिव “द्युक्षवचसम् । दीप्तेर्निवासभूतं द्युक्षम् । तादृशवाक्योपेतम् “अरतिम् अर्यं स्वामिनम् ॥

पा॒व॒कया॒ यश्चि॒तय॑न्त्या कृ॒पा क्षाम॑न्रुरु॒च उ॒षसो॒ न भा॒नुना॑ ।

तूर्व॒न्न याम॒न्नेत॑शस्य॒ नू रण॒ आ यो घृ॒णे न त॑तृषा॒णो अ॒जर॑: ॥५

पा॒व॒कया॑ । यः । चि॒तय॑न्त्या । कृ॒पा । क्षाम॑न् । रु॒रु॒चे । उ॒षस॑: । न । भा॒नुना॑ ।

तूर्व॑न् । न । याम॑न् । एत॑शस्य । नु । रणे॑ । आ । यः । घृ॒णे । न । त॒तृ॒षा॒णः । अ॒जर॑: ॥५

पावकया । यः । चितयन्त्या । कृपा । क्षामन् । रुरुचे । उषसः । न । भानुना ।

तूर्वन् । न । यामन् । एतशस्य । नु । रणे । आ । यः । घृणे । न । ततृषाणः । अजरः ॥५

"यः अग्निः “पावकया शोधयित्र्या “चितयन्त्या चेतयन्त्या प्रज्ञापयन्त्या "कृपा दीप्त्या “क्षामन् भूम्यां “रुरुचे दीप्यते । “उषसो “न “भानुना । यथोषसः प्रकाशेन भासन्ते तद्वत् । अपि च "यामन् यामनि संग्रामे “तूर्वन्न शत्रून् हिंसन् पुरुष इव “एतशस्य एतत्संज्ञकस्य ऋषेः “रणे सूर्येण सह संग्रामे सहायार्थं “यः अग्निः “नु क्षिप्रम् आ “घृणे आदीप्यते । ‘प्रैतशं सूर्ये पस्पृधानम्' (ऋ.

सं. १. ६१. १५) इति निगमान्तरम् । नूनं सर्वे देवास्तस्य साहाय्यमकार्षुः । यश्च “ततृषाणः तृषितः प्रभावेन सर्वभक्षणशीलः "अजरः जरारहितश्च भवति तं देवमृञ्जस इति पूर्वस्यामृचि संबन्धः ॥ ॥ १७ ॥

अ॒ग्निम॑ग्निं वः स॒मिधा॑ दुवस्यत प्रि॒यम्प्रि॑यं वो॒ अति॑थिं गृणी॒षणि॑ ।

उप॑ वो गी॒र्भिर॒मृतं॑ विवासत दे॒वो दे॒वेषु॒ वन॑ते॒ हि वार्यं॑ दे॒वो दे॒वेषु॒ वन॑ते॒ हि नो॒ दुव॑ः ॥६

अ॒ग्निम्ऽअ॑ग्निम् । व॒ः । स॒म्ऽइधा॑ । दु॒व॒स्य॒त॒ । प्रि॒यम्ऽप्रि॑यम् । व॒ः । अति॑थिम् । गृ॒णी॒षणि॑ ।

उप॑ । व॒ः । गी॒ःऽभिः । अ॒मृत॑म् । वि॒वा॒स॒त॒ । दे॒वः । दे॒वेषु॑ । वन॑ते । हि । वार्य॑म् । दे॒वः । दे॒वेषु॑ । वन॑ते । हि । न॒ः । दुव॑ः ॥६

अग्निम्ऽअग्निम् । वः । सम्ऽइधा । दुवस्यत । प्रियम्ऽप्रियम् । वः । अतिथिम् । गृणीषणि ।

उप । वः । गीःऽभिः । अमृतम् । विवासत । देवः । देवेषु । वनते । हि । वार्यम् । देवः । देवेषु । वनते । हि । नः । दुवः ॥६

हे अस्मदीयाः स्तोतारः “वः यूयं “प्रियंप्रियम् अत्यन्तं प्रियं “वः युष्माकम् “अतिथिम् अतिथिवत्पूज्यं “गृणीषणि शब्दनीयं स्तुत्यम् “अग्निमग्निम् अग्निमेव । नान्यं देवमित्यर्थः । “समिधा समिन्धनेन समिद्भिर्वा “दुवस्यत परिचरत । यद्वा । गृणीषणीति सप्तम्यन्तम् । गृणीषणि स्तोत्रे विषयतया वर्तमानम् । अपि च “वः यूयम् “अमृतम् अमरणमग्निं “गीर्भिः स्तुतिभिरुपेत्य “विवासत परिवरत । “हि यस्मात् “देवेषु मध्ये “देवः दानादिगुणयुक्तोऽग्निः “वार्यं वरणीयं समिदादिकं “वनते संभजते । “हि यस्माच्च “देवेषु मध्ये “देवः अग्निः “नः अस्माकं “दुवः परिचरणं “वनते संभजते तस्मात् दुवस्यतेत्यन्वयः ।।

दशमेऽहन्याग्निमारुते ‘समिद्धम्' इति तृचो जातवेदस्यनिविद्धानार्थः । सूत्रितं च -- ‘ समिद्धमग्निं समिधा गिरा गृण इति तृचश्च ' (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति ।।

समि॑द्धम॒ग्निं स॒मिधा॑ गि॒रा गृ॑णे॒ शुचिं॑ पाव॒कं पु॒रो अ॑ध्व॒रे ध्रु॒वम् ।

विप्रं॒ होता॑रं पुरु॒वार॑म॒द्रुहं॑ क॒विं सु॒म्नैरी॑महे जा॒तवे॑दसम् ॥७

सम्ऽइ॑द्धम् । अ॒ग्निम् । स॒म्ऽइधा॑ । गि॒रा । गृ॒णे॒ । शुचि॑म् । पा॒व॒कम् । पु॒रः । अ॒ध्व॒रे । ध्रु॒वम् ।

विप्र॑म् । होता॑रम् । पु॒रु॒ऽवार॑म् । अ॒द्रुह॑म् । क॒विम् । सु॒म्नैः । ई॒म॒हे॒ । जा॒तऽवे॑दसम् ॥७

सम्ऽइद्धम् । अग्निम् । सम्ऽइधा । गिरा । गृणे । शुचिम् । पावकम् । पुरः । अध्वरे । ध्रुवम् ।

विप्रम् । होतारम् । पुरुऽवारम् । अद्रुहम् । कविम् । सुम्नैः । ईमहे । जातऽवेदसम् ॥७

“समिद्धं सम्यग्दीप्तम् “अग्निं “समिधा ससिन्धनहेतुभूतया “गिरा स्तुत्या “गृणे स्तौमि । यद्वा । समिधा समिद्भिर्दारुभिः समिद्धं सम्यगिद्धम् । अपि च “शुचिं स्वयं शुद्धं “पावकं सर्वेषां शोधकं “ध्रुवं निश्चलं तमग्निम् “अध्वरे यज्ञे पुरस्करोमीति शेषः । तथा “विप्रं मेधाविनं “होतारं देवानामाह्वातारं “पुरुवारं बहुभिर्वरणीयम् “अद्रुहम् अद्रोग्धारं सर्वेषामनुकूलं "कविं क्रान्तदर्शिनं “जातवेदसं जातानां वेदितारमग्निं “सुम्नैः सुखकरैः स्तोत्रैः “ईमहे संभजामहे । यद्वा द्वितीयार्थे तृतीया । सुम्नानि धनानीमहे याचामहे ॥

त्वां दू॒तम॑ग्ने अ॒मृतं॑ यु॒गेयु॑गे हव्य॒वाहं॑ दधिरे पा॒युमीड्य॑म् ।

दे॒वास॑श्च॒ मर्ता॑सश्च॒ जागृ॑विं वि॒भुं वि॒श्पतिं॒ नम॑सा॒ नि षे॑दिरे ॥८

त्वाम् । दू॒तम् । अ॒ग्ने॒ । अ॒मृत॑म् । यु॒गेऽयु॑गे । ह॒व्य॒ऽवाह॑म् । द॒धि॒रे॒ । पा॒युम् । ईड्य॑म् ।

दे॒वासः॑ । च॒ । मर्ता॑सः । च॒ । जागृ॑विम् । वि॒ऽभुम् । वि॒श्पति॑म् । नम॑सा । नि । से॒दि॒रे॒ ॥८

त्वाम् । दूतम् । अग्ने । अमृतम् । युगेऽयुगे । हव्यऽवाहम् । दधिरे । पायुम् । ईड्यम् ।

देवासः । च । मर्तासः । च । जागृविम् । विऽभुम् । विश्पतिम् । नमसा । नि । सेदिरे ॥८

हे “अग्ने “त्वां “देवासः देवाः “च “मर्तासः मनुष्याः “च “दूतं “दधिरे विदधिरे कृतवन्तः । कीदृशं त्वाम् । “अमृतम् अमरणं 'युगेयुगे काले काले तत्तद्यागानुष्ठानसमये “हव्यवाहं हव्यानां हविषां वोढारं “पायुं पालयितारम् “ईड्यं स्तुत्यम् । अपि च त उभयविधा "जागृविं जागरणशीलं “विभुं व्याप्तं “विश्पतिं विशां प्रजानां पालयितारं तमग्निं "नमसा नमस्कारेण हविर्लक्षणान्नेन वा “नि “षेदिरे उपसेदिरे ॥

वि॒भूष॑न्नग्न उ॒भयाँ॒ अनु॑ व्र॒ता दू॒तो दे॒वानां॒ रज॑सी॒ समी॑यसे ।

यत्ते॑ धी॒तिं सु॑म॒तिमा॑वृणी॒महेऽध॑ स्मा नस्त्रि॒वरू॑थः शि॒वो भ॑व ॥९

वि॒ऽभूष॑न् । अ॒ग्ने॒ । उ॒भया॑न् । अनु॑ । व्र॒ता । दू॒तः । दे॒वाना॑म् । रज॑सी॒ इति॑ । सम् । ई॒य॒से॒ ।

यत् । ते॒ । धी॒तिम् । सु॒ऽम॒तिम् । आ॒ऽवृ॒णी॒महे॑ । अध॑ । स्म॒ । नः॒ । त्रि॒ऽवरू॑थः । शि॒वः । भ॒व॒ ॥९

विऽभूषन् । अग्ने । उभयान् । अनु । व्रता । दूतः । देवानाम् । रजसी इति । सम् । ईयसे ।

यत् । ते । धीतिम् । सुऽमतिम् । आऽवृणीमहे । अध । स्म । नः । त्रिऽवरूथः । शिवः । भव ॥९

हे “अग्ने “उभयान उभयविधान् देवान् मनुष्यांश्च “विभूषन् विशेषेण भूषयन् अलंकुर्वंस्त्वम् “अनु “व्रता व्रतान्यनु व्रतेषु कर्मसु यागेषु “देवानां “दूतः सन् “रजसी द्यावापृथिव्यौ "समीयसे संचरसि । देवानानेतुं द्युलोकं गच्छसि हवींषि च नेतुमिमं लोकम् । किंच “यत् यस्मात् “ते तुभ्यं त्वदर्थं “धीति कर्म "सुमतिं शोभनां स्तुतिं च "आवृणीमहे वयं संभजामहे “अध अतः कारणात् “त्रिवरूथः त्रिस्थानस्त्वं “नः अस्माकं “शिवः सुखकरः “भव। "स्म इत्येतत् पादपूरणम् ॥

प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसि तं सुप्रतीकम् ' इत्याद्याः षड्चः । सूत्रितं च - तं सुप्रतीकमिति षट् ' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥ ।

तं सु॒प्रतीकं॑ सु॒दृशं॒ स्वञ्च॒मवि॑द्वांसो वि॒दुष्ट॑रं सपेम ।

स य॑क्ष॒द्विश्वा॑ व॒युना॑नि वि॒द्वान्प्र ह॒व्यम॒ग्निर॒मृते॑षु वोचत् ॥१०

तम् । सु॒ऽप्रती॑कम् । सु॒ऽदृश॑म् । सु॒ऽअञ्च॑म् । अवि॑द्वांसः । वि॒दुःऽत॑रम् । स॒पे॒म॒ ।

सः । य॒क्ष॒त् । विश्वा॑ । व॒युना॑नि । वि॒द्वान् । प्र । ह॒व्यम् । अ॒ग्निः । अ॒मृते॑षु । वो॒च॒त् ॥१०

तम् । सुऽप्रतीकम् । सुऽदृशम् । सुऽअञ्चम् । अविद्वांसः । विदुःऽतरम् । सपेम ।

सः । यक्षत् । विश्वा । वयुनानि । विद्वान् । प्र । हव्यम् । अग्निः । अमृतेषु । वोचत् ॥१०

“अविद्वांसः वैदुष्यरहिता अल्पमतयो वयं “विदुष्टरं विद्वत्तरं सर्वज्ञं “तम् अग्निं "सपेम परिचरेम ।। कीदृशम् । "सुप्रतीकं शोभनाङ्गं "सुदृशं शोभनद्रष्टारं “स्वञ्चं सुष्ठ्वञ्चन्तं गच्छन्तम् । किंच “सः तादृशः अग्निः "यक्षत् देवान् यजतु । “विश्वा सर्वाणि "वयुनानि । ज्ञाननामैतत् । इह तु ज्ञातव्ये वर्तते ।। ज्ञातव्यान्यर्थजातानि “विद्वान् जानन् “अग्निः "अमृतेषु मरणरहितेषु देवेषु “हव्यम् अस्मदीयं हविः “प्र “वोचत् प्रब्रवीतु । युष्मदर्थं हविः कल्पितं तदर्थं यूयमागच्छतेत्येवं कथयतु ॥ ॥ १८ ॥

तम॑ग्ने पास्यु॒त तं पि॑पर्षि॒ यस्त॒ आन॑ट् क॒वये॑ शूर धी॒तिम् ।

य॒ज्ञस्य॑ वा॒ निशि॑तिं॒ वोदि॑तिं वा॒ तमित्पृ॑णक्षि॒ शव॑सो॒त रा॒या ॥११

तम् । अ॒ग्ने॒ । पा॒सि॒ । उ॒त । तम् । पि॒प॒र्षि॒ । यः । ते॒ । आन॑ट् । क॒वये॑ । शू॒र॒ । धी॒तिम् ।

य॒ज्ञस्य॑ । वा॒ । निऽशि॑तिम् । वा॒ । उत्ऽइ॑तिम् । वा॒ । तम् । इत् । पृ॒ण॒क्षि॒ । शव॑सा । उ॒त । रा॒या ॥११

तम् । अग्ने । पासि । उत । तम् । पिपर्षि । यः । ते । आनट् । कवये । शूर । धीतिम् ।

यज्ञस्य । वा । निऽशितिम् । वा । उत्ऽइतिम् । वा । तम् । इत् । पृणक्षि । शवसा । उत । राया ॥११

हे “अग्ने “तं पुरुषं “पासि रक्षसि । “उत अपि च “तं "पिपर्षि कामैः पूरयसि । “यः पुरुषो हे “शूर शौर्यवन्नग्ने “कवये क्रान्तदर्शनाय “ते तुभ्यं त्वदर्थं “धीतिं कर्म स्तुतिं वा “आनट् प्राप्नोति । यद्वा । ‘ क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । कविं त्वां धीतिमानट् प्रापयति । तं पासीत्यन्वयः । अपि च “यज्ञस्य यागस्य “वा तत्साधनभूतस्य हविषो वा “निशितिं “वा ।निशितिः संस्कारः । तं वा “उदितिम् उद्गमनं “वा आनट् प्रापयति “तमित् तमेव “शवसा बलेन “पृणक्षि पूरयसि । “उत अपि च “राया धनेन पूरयसि ।।

त्वम॑ग्ने वनुष्य॒तो नि पा॑हि॒ त्वमु॑ नः सहसावन्नव॒द्यात् ।

सं त्वा॑ ध्वस्म॒न्वद॒भ्ये॑तु॒ पाथ॒ः सं र॒यिः स्पृ॑ह॒याय्य॑ः सह॒स्री ॥१२

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । व॒नु॒ष्य॒तः । नि । पा॒हि॒ । त्वम् । ऊं॒ इति॑ । न॒ः । स॒ह॒सा॒ऽव॒न् । अ॒व॒द्यात् ।

सम् । त्वा॒ । ध्व॒स्म॒न्ऽवत् । अ॒भि । ए॒तु॒ । पाथ॑ः । सम् । र॒यिः । स्पृ॒ह॒याय्य॑ः । स॒ह॒स्री ॥१२

त्वम् । अग्ने । वनुष्यतः । नि । पाहि । त्वम् । ऊं इति । नः । सहसाऽवन् । अवद्यात् ।

सम् । त्वा । ध्वस्मन्ऽवत् । अभि । एतु । पाथः । सम् । रयिः । स्पृहयाय्यः । सहस्री ॥१२

हे “अग्ने “त्वं “वनुष्यतः हिंसकाच्छत्रोः “नि नितरामस्मान्रक्ष। हे सहसावन् बलवन्नग्ने “त्वमु त्वमेव “नः अस्मान् “अवद्यात् पापात् निपाहि। “त्वा त्वां “ध्वस्मन्वत् ध्वंसनवत् ध्वस्तदोषं “पाथः हविर्लक्षणमस्माभिर्दत्तमन्नं “सम् “अभ्येतु सम्यगभिगच्छतु । “स्पृहयाय्यः स्पृहणीयः “सहस्री सहस्रसंख्यायुक्तः “रयिः त्वया दत्तं धनं सम्यगभिगच्छतु ।।

व्यूळ्हे दशरात्रे - पञ्चमेऽहन्याग्निमारुते ‘ अग्निर्होता ' इति तृचो जातवेदसनिविद्धानीयः । सूत्रितं च - अग्निर्होता गृहपतिः स राजेति तिस्रः ' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति । पत्नीसंयाजेषु गृहपतेराद्यानुवाक्या । सूत्रितं च --- अग्निर्होता गृहपतिः स राजा हव्यवाळग्निरजरः पिता न इति पत्नीसंयाजाः ' (आश्व श्रौ. १. १०) इति । आश्विनशस्त्रस्यैषैव प्रतिपत् । सूत्रितं च - अग्निर्होता गृहपतिः स राजेति प्रतिपदेकपातिनी पच्छः ' (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति ॥

अ॒ग्निर्होता॑ गृ॒हप॑ति॒ः स राजा॒ विश्वा॑ वेद॒ जनि॑मा जा॒तवे॑दाः ।

दे॒वाना॑मु॒त यो मर्त्या॑नां॒ यजि॑ष्ठ॒ः स प्र य॑जतामृ॒तावा॑ ॥१३

अ॒ग्निः । होता॑ । गृ॒हऽप॑तिः । सः । राजा॑ । विश्वा॑ । वे॒द॒ । जनि॑म । जा॒तऽवे॑दाः ।

दे॒वाना॑म् । उ॒त । यः । मर्त्या॑नाम् । यजि॑ष्ठः । सः । प्र । य॒ज॒ता॒म् । ऋ॒तऽवा॑ ॥१३

अग्निः । होता । गृहऽपतिः । सः । राजा । विश्वा । वेद । जनिम । जातऽवेदाः ।

देवानाम् । उत । यः । मर्त्यानाम् । यजिष्ठः । सः । प्र । यजताम् । ऋतऽवा ॥१३

“होता देवानामाह्वाता “राजा राजमानः “सः “अग्निः “गृहपतिः गृहाणां पतिरधिपतिर्भवति । तथा “विश्वा विश्वानि सर्वाणि “जनिम जन्मानि जन्मवन्ति भूतजातानि “जातवेदाः जातप्रज्ञः सन् “वेद वेत्ति जानाति । "यः अग्निः “देवानाम् इन्द्रादीनाम् “उत अपि च “मर्त्यानां मनुष्याणां च मध्ये “यजिष्ठः अतिशयेन यष्टा भवति “ऋतावा । ऋतं सत्यं यज्ञो वा । तद्वान् “सः अग्निः “प्र “यजतां प्रकर्षेण देवान् यजतु ॥

‘ अग्ने यदद्य' इति दर्शपूर्णमासयोः स्विष्टकृतो याज्या । सूत्रितं च - ‘ अग्ने यदद्य विशो अध्वरस्य होतरित्यनवानं यजति ' (आश्व. श्रौ. १. ६) इति ॥

अग्ने॒ यद॒द्य वि॒शो अ॑ध्वरस्य होत॒ः पाव॑कशोचे॒ वेष्ट्वं हि यज्वा॑ ।

ऋ॒ता य॑जासि महि॒ना वि यद्भूर्ह॒व्या व॑ह यविष्ठ॒ या तें अ॒द्य ॥१४

अग्नें । यत् । अ॒द्य । वि॒शः । अ॒ध्व॒र॒स्य॒ । हो॒त॒रिति॑ । पाव॑कऽशोचे । वेः । त्वम् । हि । यज्वा॑ ।

ऋ॒ता । य॒जा॒सि॒ । म॒हि॒ना । वि । यत् । भूः । ह॒व्या । व॒ह॒ । य॒वि॒ष्ठ॒ । या । ते॒ । अ॒द्य ॥१४

अग्ने । यत् । अद्य । विशः । अध्वरस्य । होतरिति । पावकऽशोचे । वेः । त्वम् । हि । यज्वा ।

ऋता । यजासि । महिना । वि । यत् । भूः । हव्या । वह । यविष्ठ । या । ते । अद्य ॥१४

हे “अध्वरस्य “होतः यज्ञस्य निष्पादक “पावकशोचे शोधकदीप्ते एवंभूत हे “अग्ने “अद्य अस्मिन् काले “विशः मनुष्यस्य यजमानस्य “यत् कर्तव्यं तत् "वेः कामयस्व । “हि यस्मात् “त्वं “यज्वा देवानां यष्टा भवसि तस्मात् “ऋता ऋते यज्ञे "यजासि देवान् यज । अपि च "महिना महिम्ना स्वमाहात्म्येन “यत् यस्मात् "वि “भूः विभवसि व्याप्तो भवसि अतः कारणात् हे "यविष्ठ युवतमाग्ने “ते तुभ्यं त्वदर्थम् “अद्य इदानीं “या यानि हव्यानि जुहुमस्तानि "हव्या हव्यानि हवींषि “वह । स्वकीयां स्विष्टकृदाख्यां तनुं प्रापय ॥

अ॒भि प्रयां॑सि॒ सुधि॑तानि॒ हि ख्यो नि त्वा॑ दधीत॒ रोद॑सी॒ यज॑ध्यै ।

अवा॑ नो मघव॒न्वाज॑साता॒वग्ने॒ विश्वा॑नि दुरि॒ता त॑रेम॒ ता त॑रेम॒ तवाव॑सा तरेम ॥१५

अ॒भि । प्रयां॑सि । सुऽधि॑तानि । हि । ख्यः । नि । त्वा॒ । द॒धी॒त॒ । रोद॑सी॒ इति॑ । यज॑ध्यै ।

अव॑ । न॒ः । म॒घ॒ऽव॒न् । वाज॑ऽसातौ । अग्नें । विश्वा॑नि । दु॒ःऽइ॒ता । त॒रे॒म॒ । ता । त॒रे॒म॒ । तव॑ । अव॑सा । त॒रे॒म॒ ॥१५

अभि । प्रयांसि । सुऽधितानि । हि । ख्यः । नि । त्वा । दधीत । रोदसी इति । यजध्यै ।

अव । नः । मघऽवन् । वाजऽसातौ । अग्ने । विश्वानि । दुःऽइता । तरेम । ता । तरेम । तव । अवसा । तरेम ॥१५

हे अग्ने “सुधितानि सुनिहितानि वेयामासादितानि “प्रयांसि अन्नानि हविर्लक्षणानि “अभि “ख्यः अभिपश्यसि । “हि पूरकः । तादृशं त्वां “रोदसी द्यावापृथिव्यावेतदुपलक्षितान् सर्वान् देवान् “यजध्यै यष्टुं “नि “दधीत । अयं यजमानो निहितवान् । हे “मघवन् “अग्ने “नः अस्मान् “वाजसातौ संग्रामे अन्नस्य संभजने वा निमित्तभूते “अव रक्ष । वयं च “विश्वानि सर्वाणि “दुरिता दुरितानि दुःखानि “तरेम अतिक्रामेम । अन्यद्गतम् ॥ ॥ १९ ॥

अग्निप्रणयने ‘अग्ने विश्वेभिः' इत्येषानुवक्तव्या । सूत्रितं च - अग्ने विश्वेभिः स्वनीक देवैरित्यर्धर्च आरमेत्' (आश्व. श्रौ. २. १७) इति ॥

अग्ने॒ विश्वे॑भिः स्वनीक दे॒वैरूर्णा॑वन्तं प्रथ॒मः सी॑द॒ योनि॑म् ।

कु॒ला॒यिनं॑ घृ॒तव॑न्तं सवि॒त्रे य॒ज्ञं न॑य॒ यज॑मानाय सा॒धु ॥१६

अग्ने॑ । विश्वे॑भिः । सु॒ऽअ॒नी॒क॒ । दे॒वैः । ऊर्णा॑ऽवन्तम् । प्र॒थ॒मः । सी॒द॒ । योनि॑म् ।

कु॒ला॒यिन॑म् । घृ॒तऽव॑न्तम् । स॒वि॒त्रे । य॒ज्ञम् । न॒य॒ । यज॑मानाय । सा॒धु ॥१६

अग्ने । विश्वेभिः । सुऽअनीक । देवैः । ऊर्णाऽवन्तम् । प्रथमः । सीद । योनिम् ।

कुलायिनम् । घृतऽवन्तम् । सवित्रे । यज्ञम् । नय । यजमानाय । साधु ॥१६

हे “स्वनीक सुज्वाल “अग्ने “विश्वेभिः विश्वैः सर्वैः “देवैः सह “ऊर्णावन्तम् ऊर्णास्तुकावन्तं “योनिम् उत्तरवेदिलक्षणं स्थानं "प्रथमः सर्वेषु देवेषु मुख्यस्त्वं “सीद उपविश। कीदृशं योनिम् । “कुलायिनम् । कुलायो नीडम् । तत्सदृशं गुग्गुल्वादिसंभारेणोपेतम् । तथा च श्रूयते -- ' कुलायमिव ह्येतद्यज्ञे क्रियते यत्पैतुदारवाः परिधयो गुग्गुलूर्णास्तुकाः सुगन्धितेजनानि ' (ऐ. ब्रा. १. २८) इति । “घृतवन्तं व्याघारणाज्ययुक्तम् । एवमुत्तरवेद्यां निषण्णस्त्वं “सवित्रे हविषां प्रेरयित्रे "यजमानाय । षष्ठ्यर्थे चतुर्थ्येषा । ईदृशस्य यजमानस्य “यज्ञं “साधु आर्जवेन “नय देवान् प्रापय ॥

इ॒ममु॒ त्यम॑थर्व॒वद॒ग्निं म॑न्थन्ति वे॒धस॑ः ।

यम॑ङ्कू॒यन्त॒मान॑य॒न्नमू॑रं श्या॒व्या॑भ्यः ॥१७

इ॒मम् । ऊं॒ इति॑ । त्यम् । अ॒थ॒र्व॒ऽवत् । अ॒ग्निम् । म॒न्थ॒न्ति॒ । वे॒धसः॑ ।

यम् । अ॒ङ्कु॒ऽयन्त॑म् । आ । अन॑यन् । अमू॑रम् । श्या॒व्या॑भ्यः ॥१७

इमम् । ऊं इति । त्यम् । अथर्वऽवत् । अग्निम् । मन्थन्ति । वेधसः ।

यम् । अङ्कुऽयन्तम् । आ । अनयन् । अमूरम् । श्याव्याभ्यः ॥१७

“वेधसः कर्मणां विधातार ऋत्विजः “इमं दृश्यमानं “त्यं तं पूर्वोक्तगुणम् “अग्निम् “अथर्ववत् यथाथर्वाख्य ऋषिः पुरामथ्नात् तथा “मन्थन्ति मथ्नन्ति । अरण्योः सकाशाज्जनयन्ति । “अङ्कूयन्तम् । कुत्सितमञ्चनं गमनम् अङ्कु। तदात्मन इच्छन्तं देवेभ्यो निर्गत्येतस्ततः पलायमानम् "अमूरम् अमूढं “यम् अग्निं “श्याव्याभ्यः । श्यावीति रात्रिनाम । तत्र भवास्तमसः संहतयः श्याव्याः । ताभ्यः सकाशात् “आनयन् आगमयन् तं मन्थन्तीत्यन्वयः ॥

जनि॑ष्वा दे॒ववी॑तये स॒र्वता॑ता स्व॒स्तये॑ ।

आ दे॒वान्व॑क्ष्य॒मृताँ॑ ऋता॒वृधो॑ य॒ज्ञं दे॒वेषु॑ पिस्पृशः ॥१८

जनि॑ष्व । दे॒वऽवी॑तये । स॒र्वऽता॑ता । स्व॒स्तये॑ ।

आ । दे॒वान् । व॒क्षि॒ । अ॒मृता॑न् । ऋ॒त॒ऽवृधः॑ । य॒ज्ञम् । दे॒वेषु॑ । पि॒स्पृ॒शः॒ ॥१८

जनिष्व । देवऽवीतये । सर्वऽताता । स्वस्तये ।

आ । देवान् । वक्षि । अमृतान् । ऋतऽवृधः । यज्ञम् । देवेषु । पिस्पृशः ॥१८

हे अग्ने “सर्वताता सर्वैस्तायमाने यज्ञे मथ्यमानस्त्वं “जनिष्व प्रादुर्भव । किमर्थम् । “देववीतये देवकामाय यजमानाय । षष्ठ्यर्थे चतुर्थ्येषा । ईदृशस्य यजमानस्य “स्वस्तये अविनाशार्थम् । जनित्वा च “अमृतान् मरणरहितान् “ऋतावृधः यज्ञस्य वर्धयितॄन् "देवान् “आ “वक्षि आवह । तदनन्तरं तेषु "देवेषु अस्मदीयं “यज्ञं “पिस्पृशः स्पर्शय । प्रापयेत्यर्थः ॥

व॒यमु॑ त्वा गृहपते जनाना॒मग्ने॒ अक॑र्म स॒मिधा॑ बृ॒हन्त॑म् ।

अ॒स्थू॒रि नो॒ गार्ह॑पत्यानि सन्तु ति॒ग्मेन॑ न॒स्तेज॑सा॒ सं शि॑शाधि ॥१९

व॒यम् । ऊं॒ इति॑ । त्वा॒ । गृ॒ह॒ऽप॒ते॒ । ज॒ना॒ना॒म् । अग्ने॑ । अक॑र्म । स॒म्ऽइधा॑ । बृ॒हन्त॑म् ।

अ॒स्थू॒रि । नः॒ । गार्ह॑ऽपत्यानि । स॒न्तु॒ । ति॒ग्मेन॑ । नः॒ । तेज॑सा । सम् । शि॒शा॒धि॒ ॥१९

वयम् । ऊं इति । त्वा । गृहऽपते । जनानाम् । अग्ने । अकर्म । सम्ऽइधा । बृहन्तम् ।

अस्थूरि । नः । गार्हऽपत्यानि । सन्तु । तिग्मेन । नः । तेजसा । सम् । शिशाधि ॥१९

हे “गृहपते यज्ञानां पालक “अग्ने “जनानां प्राणिनां मध्ये “वयम् वयमेवं “त्वा त्वां “समिधा समिन्धनेन “बृहन्तं महान्तम् “अकर्म कृतवन्तः स्मः । अतः कारणात् “नः अस्माकं “गार्हपत्यानि गृहपतित्वानि “अस्थरि अस्थूरीणि । एकाश्वयुक्तः शकटः स्थूरिरित्युच्यते तद्विपरीतो बहभिरश्वैरुपेतः शकटोऽस्थूरिः । तेन च संपूर्णता लक्ष्यते । अस्थूरीणि पुत्रपशुधनादिभिः संपूर्णानि भवन्तु । अपि च “नः अस्मान् “तिग्मेन तीक्ष्णेन “तेजसा “सं “शिशाधि सम्यङ्निश्य सम्यक् तीक्ष्णीकुरु । संयोजयेत्यर्थः ॥ ॥ २० ॥ ॥ १ ॥

टिप्पणी

६.१५.५ पावकया यः चितयन्त्या कृपा इति

ऽग्ने पावक रोचिषेति दक्षिणम्पक्षं स नः पावक दीदिव इति पुच्छं पावकया यश्चितयन्त्या कृपेत्युत्तरम्पावकं पावकमिति यद्वै शिवं शान्तं तत्पावकं शमयत्येवैनमेतत्। माश ९,१,२,३० (https://sa.wikisource.org/s/eyd) ।

मण्डल ६

ऋग्वेदः सूक्तं ६.१६

ऋग्वेदः - मण्डल ६
← सूक्तं ६.१५ सूक्तं ६.१६ सूक्तं ६.१७ →
बार्हस्पत्यो भरद्वाजः

दे. अग्निः। गायत्री, १, ६ वर्धमाना, २७, ४७-४८ अनुष्टुप्, ४६ त्रिष्टुप्।

त्वमग्ने यज्ञानां होता विश्वेषां हितः ।

देवेभिर्मानुषे जने ॥१॥

स नो मन्द्राभिरध्वरे जिह्वाभिर्यजा महः ।

आ देवान्वक्षि यक्षि च ॥२॥

वेत्था हि वेधो अध्वनः पथश्च देवाञ्जसा ।

अग्ने यज्ञेषु सुक्रतो ॥३॥

त्वामीळे अध द्विता भरतो वाजिभिः शुनम् ।

ईजे यज्ञेषु यज्ञियम् ॥४॥

त्वमिमा वार्या पुरु दिवोदासाय सुन्वते ।

भरद्वाजाय दाशुषे ॥५॥

त्वं दूतो अमर्त्य आ वहा दैव्यं जनम् ।
शृण्वन्विप्रस्य सुष्टुतिम् ॥६॥
त्वामग्ने स्वाध्यो मर्तासो देववीतये ।
यज्ञेषु देवमीळते ॥७॥
तव प्र यक्षि संदृशमुत क्रतुं सुदानवः ।
विश्वे जुषन्त कामिनः ॥८॥
त्वं होता मनुर्हितो वह्निरासा विदुष्टरः ।
अग्ने यक्षि दिवो विशः ॥९॥
अग्न आ याहि वीतये गृणानो हव्यदातये ।
नि होता सत्सि बर्हिषि ॥१०॥
तं त्वा समिद्भिरङ्गिरो घृतेन वर्धयामसि ।
बृहच्छोचा यविष्ठ्य ॥११॥
स नः पृथु श्रवाय्यमच्छा देव विवाससि ।
बृहदग्ने सुवीर्यम् ॥१२॥
त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्थत ।
मूर्ध्नो विश्वस्य वाघतः ॥१३॥
तमु त्वा दध्यङ्ङृषिः पुत्र ईधे अथर्वणः ।
वृत्रहणं पुरंदरम् ॥१४॥
तमु त्वा पाथ्यो वृषा समीधे दस्युहन्तमम् ।
धनंजयं रणेरणे ॥१५॥
एह्यू षु ब्रवाणि तेऽग्न इत्थेतरा गिरः ।
एभिर्वर्धास इन्दुभिः ॥१६॥
यत्र क्व च ते मनो दक्षं दधस उत्तरम् ।

तत्रा सदः कृणवसे ॥१७॥

नहि ते पूर्तमक्षिपद्भुवन्नेमानां वसो ।

अथा दुवो वनवसे ॥१८॥

आग्निरगामि भारतो वृत्रहा पुरुचेतनः ।

दिवोदासस्य सत्पतिः ॥१९॥

स हि विश्वाति पार्थिवा रयिं दाशन्महित्वना ।

वन्वन्नवातो अस्तृतः ॥२०॥

स प्रत्नवन्नवीयसाग्ने द्युम्नेन संयता ।

बृहत्ततन्थ भानुना ॥२१॥

प्र वः सखायो अग्नये स्तोमं यज्ञं च धृष्णुया ।

अर्च गाय च वेधसे ॥२२॥

स हि यो मानुषा युगा सीदद्धोता कविक्रतुः ।

दूतश्च हव्यवाहनः ॥२३॥

ता राजाना शुचिव्रतादित्यान्मारुतं गणम् ।

वसो यक्षीह रोदसी ॥२४॥

वस्वी ते अग्ने संदृष्टिरिषयते मर्त्याय ।

ऊर्जो नपादमृतस्य ॥२५॥

क्रत्वा दा अस्तु श्रेष्ठोऽद्य त्वा वन्वन्सुरेक्णाः ।

मर्त आनाश सुवृक्तिम् ॥२६॥

ते ते अग्ने त्वोता इषयन्तो विश्वमायुः ।

तरन्तो अर्यो अरातीर्वन्वन्तो अर्यो अरातीः ॥२७॥

अग्निस्तिग्मेन शोचिषा यासद्विश्वं न्यत्रिणम् ।

अग्निर्नो वनते रयिम् ॥२८॥

सुवीरं रयिमा भर जातवेदो विचर्षणे ।

जहि रक्षांसि सुक्रतो ॥२९॥

त्वं नः पाह्यंहसो जातवेदो अघायतः ।

रक्षा णो ब्रह्मणस्कवे ॥३०॥

यो नो अग्ने दुरेव आ मर्तो वधाय दाशति ।

तस्मान्नः पाह्यंहसः ॥३१॥

त्वं तं देव जिह्वया परि बाधस्व दुष्कृतम् ।

मर्तो यो नो जिघांसति ॥३२॥

भरद्वाजाय सप्रथः शर्म यच्छ सहन्त्य ।

अग्ने वरेण्यं वसु ॥३३॥

अग्निर्वृत्राणि जङ्घनद्द्रविणस्युर्विपन्यया ।

समिद्धः शुक्र आहुतः ॥३४॥

गर्भे मातुः पितुष्पिता विदिद्युतानो अक्षरे ।

सीदन्नृतस्य योनिमा ॥३५॥

ब्रह्म प्रजावदा भर जातवेदो विचर्षणे ।

अग्ने यद्दीदयद्दिवि ॥३६॥

उप त्वा रण्वसंदृशं प्रयस्वन्तः सहस्कृत ।

अग्ने ससृज्महे गिरः ॥३७॥

उप च्छायामिव घृणेरगन्म शर्म ते वयम् ।

अग्ने हिरण्यसंदृशः ॥३८॥

य उग्र इव शर्यहा तिग्मशृङ्गो न वंसगः ।

अग्ने पुरो रुरोजिथ ॥३९॥

आ यं हस्ते न खादिनं शिशुं जातं न बिभ्रति ।

विशामग्निं स्वध्वरम् ॥४०॥

प्र देवं देववीतये भरता वसुवित्तमम् ।

आ स्वे योनौ नि षीदतु ॥४१॥

आ जातं जातवेदसि प्रियं शिशीतातिथिम् ।

स्योन आ गृहपतिम् ॥४२॥

अग्ने युक्ष्वा हि ये तवाश्वासो देव साधवः ।

अरं वहन्ति मन्यवे ॥४३॥

अच्छा नो याह्या वहाभि प्रयांसि वीतये ।

आ देवान्सोमपीतये ॥४४॥

उदग्ने भारत द्युमदजस्रेण दविद्युतत् ।

शोचा वि भाह्यजर ॥४५॥

वीती यो देवं मर्तो दुवस्येदग्निमीळीताध्वरे हविष्मान् ।

होतारं सत्ययजं रोदस्योरुत्तानहस्तो नमसा विवासेत् ॥४६॥

आ ते अग्न ऋचा हविर्हृदा तष्टं भरामसि ।

ते ते भवन्तूक्षण ऋषभासो वशा उत ॥४७॥

अग्निं देवासो अग्रियमिन्धते वृत्रहन्तमम् ।

येना वसून्याभृता तृळ्हा रक्षांसि वाजिना ॥४८॥

सायणभाष्यम्

द्वितीयेऽनुवाकेऽष्ट सूक्तानि । तत्र त्वमग्ने यज्ञानाम् ' इत्यष्टाचत्वारिंशदृचं प्रथमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षमाग्नेयम् । आद्या षष्ठी च वर्धमाना गायत्री ' षट्कसप्तकाष्टकाः सा वर्धमाना ' इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । सप्तविंश्यनुष्टुप् । 'आ ते अग्ने, अग्निं देवासः' इत्येते ऋचावनुष्टुभौ। तयोः पूर्वा 'वीती यो देवम् इति त्रिष्टुप् । शिष्टा द्वाचत्वारिंशदृचो गायत्र्यः । तथा चानुक्रम्यते-- ' त्वमग्नेऽष्टाचत्वारिंशद्गायत्रं वर्धमानाद्या षष्ठी च सप्तविंश्यनुष्टुप् त्रिष्टुप्पूर्वे चान्त्ये ' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराग्नेये क्रतौ

गायत्रे छन्दसीदं सूक्तमुच्यते । तत्रान्त्यास्तिस्र ऋच उद्धर्तव्याः । सूत्र्यते हि -- त्वमग्ने यज्ञानामिति तिस्र उत्तमा उद्धरेत्' (आश्व. श्रौ. ४.१३.७ (https://sa.wikisource.org/s/1auy)) इति । विश्वजित्याग्निमारुते बृहत्साम यद्यग्निष्टोमसाम स्यात्तदानीमाद्याः षड्चः स्तोत्रियानुरूपार्थाः । सूत्रितं हि - त्वमग्ने यज्ञानामिति स्तोत्रियानुरूपौ ' (आश्व. श्रौ. ८.७.११ (https://sa.wikisource.org/s/1aul)) इति ।।

त्वम॑ग्ने य॒ज्ञानां॒ होता॒ विश्वे॑षां हि॒तः ।

दे॒वेभि॒र्मानु॑षे॒ जने॑ ॥१

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । य॒ज्ञाना॑म् । होता॑ । विश्वे॑षाम् । हि॒तः ।

दे॒वेभिः॑ । मानु॑षे । जने॑ ॥१

त्वम् । अग्ने । यज्ञानाम् । होता । विश्वेषाम् । हितः ।

देवेभिः । मानुषे । जने ॥१

हे "अग्ने "त्वं "विश्वेषां सर्वेषां सप्तसंस्थारूपेण भिन्नानां "यज्ञानां "होता होमनिष्पादकोऽसि । यद्वा । यज्ञानां संबन्धी देवानामाह्वाता भवसि । कुत इत्यत आह । यस्मात् त्वं "मानुषे मनोः संबन्धिनि मनुष्ये "जने यजमाने "देवेभिः देवैः "हितो होतृत्वेन निहितोऽसि तस्मादित्यर्थः ॥

स नो॑ म॒न्द्राभि॑रध्व॒रे जि॒ह्वाभि॑र्यजा म॒हः ।

आ दे॒वान्व॑क्षि॒ यक्षि॑ च ॥२

सः । न॒ः । म॒न्द्राभिः॑ । अ॒ध्व॒रे । जि॒ह्वाभिः॑ । य॒ज॒ । म॒हः ।

आ । दे॒वान् । व॒क्षि॒ । यक्षि॑ । च॒ ॥२

सः । नः । मन्द्राभिः । अध्वरे । जिह्वाभिः । यज । महः ।

आ । देवान् । वक्षि । यक्षि । च ॥२

हे अग्ने "सः त्वं "नः अस्माकम् "अध्वरे यज्ञे "मन्द्राभिः मदकरीभिः स्तुत्याभिर्वा "जिह्वाभिः ज्वालाभिः "महः महतः "देवान् "यज हविर्भिस्तर्पय । कथं तदित्युच्यते । देवान् यष्टव्यानिन्द्रादीन् "आ "वक्षि आवह । ततः "यक्षि "च यज च। हवींषि तेभ्यो देहीत्यर्थः ॥

पाथिकृत्यामग्नेः पथिकृतोऽनुवाक्या ‘वेत्था' इत्येषा । सूत्रितं च – ' वेत्था हि वेधो अध्वन आ देवानामपि पन्थामगन्म ' (आश्व. श्रौ. ३. १०) इति ॥

वेत्था॒ हि वे॑धो॒ अध्व॑नः प॒थश्च॑ दे॒वाञ्ज॑सा ।

अग्ने॑ य॒ज्ञेषु॑ सुक्रतो ॥३

वेत्थ॑ । हि । वे॒ध॒ः । अध्व॑नः । प॒थः । च॒ । दे॒व॒ । अञ्ज॑सा ।

अग्ने॑ । य॒ज्ञेषु॑ । सु॒क्र॒तो॒ इति॑ सुऽक्रतो ॥३

वेत्थ । हि । वेधः । अध्वनः । पथः । च । देव । अञ्जसा ।

अग्ने । यज्ञेषु । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ॥३

हे "वेधः विधातः "सुक्रतो शोभनकर्मन् "देव दानादिगुणयुक्त "अग्ने त्वं "यज्ञेषु दर्शपूर्णमासादियागेषु "अध्वनः महामार्गान् “पथश्च क्षुद्रमार्गांश्च “अञ्जसा आर्जवेन "वेत्थ जानासि। “हि यस्मादेवं तस्मात् कारणाद्यज्ञमार्गात् भ्रष्टं यजमानं पुनस्तं मार्गं प्रापयेत्यर्थः ॥

त्वामी॑ळे॒ अध॑ द्वि॒ता भ॑र॒तो वा॒जिभि॑ः शु॒नम् ।

ई॒जे य॒ज्ञेषु॑ य॒ज्ञियं॑म् ॥४

त्वाम् । ई॒ळे॒ । अध॑ । द्वि॒ता । भ॒र॒तः । वा॒जिऽभिः॑ । शु॒नम् ।

ई॒जे । य॒ज्ञेषु॑ । य॒ज्ञियं॑म् ॥४

त्वाम् । ईळे । अध । द्विता । भरतः । वाजिऽभिः । शुनम् ।

ईजे । यज्ञेषु । यज्ञियम् ॥४

हे अग्ने “त्वां “भरतः दौष्यन्तिरेतत्संज्ञो राजा “वाजिभिः । वाजो हविर्लक्षणमन्नम् । तद्वद्भिः ऋत्विग्भिः सह "द्विता द्विविधमिष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहाररूपेण द्विधा भिन्नं “शुनं सुखमुद्दिश्य "ईळे स्तुतवान्। स्तुत्वा च "यज्ञियं यज्ञार्हं त्वां "यज्ञेषु । तृतीयार्थे सप्तमी । यज्ञैः "ईजे इष्टवान् । तस्मै त्वम् उभयविधं सुखं प्रादा इत्यर्थः ॥

त्वमि॒मा वार्या॑ पु॒रु दिवो॑दासाय सुन्व॒ते ।

भ॒रद्वा॑जाय दा॒शुषे॑ ॥५

त्वम् । इ॒मा । वार्या॑ । पु॒रु । दिव॑ःऽदासाय । सु॒न्व॒ते ।

भ॒रत्ऽवा॑जाय । दा॒शुषे॑ ॥५

त्वम् । इमा । वार्या । पुरु । दिवःऽदासाय । सुन्वते ।

भरत्ऽवाजाय । दाशुषे ॥५

हे अग्ने “त्वम् “इमा इमानि दृश्यमानानि “पुरु पुरूणि बहूनि "वार्या वार्याणि वरणीयानि संभजनीयानि धनानि "दिवोदासाय "सुन्वते । लुप्तोपममेतत् । यथा सोमाभिषवं कुर्वते दिवोदासाख्याय राज्ञे प्रादास्तथा "दाशुषे हवींषि दत्तवते "भरद्वाजाय ऋषये देहीति शेषः ॥ ॥ २१ ॥

त्वं दू॒तो अम॑र्त्य॒ आ व॑हा॒ दैव्यं॒ जन॑म् ।

शृ॒ण्वन्विप्र॑स्य सुष्टु॒तिम् ॥६

त्वम् । दू॒तः । अम॑र्त्यः । आ । व॒ह॒ । दैव्य॑म् । जन॑म् ।

शृ॒ण्वन् । विप्र॑स्य । सु॒ऽस्तु॒तिम् ॥६

त्वम् । दूतः । अमर्त्यः । आ । वह । दैव्यम् । जनम् ।

शृण्वन् । विप्रस्य । सुऽस्तुतिम् ॥६

“अमर्त्यः अमरणधर्मः “त्वं "दूतः भूत्वा "दैव्यं देवसंबन्धिनं "जनम् "आ "वह अस्मद्यज्ञ आनय । किं कुर्वन् । 'विप्रस्य मेधाविनो भरद्वाजस्य "सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं “शृण्वन् ।

त्वाम॑ग्ने स्वा॒ध्यो॒३॒॑ मर्ता॑सो दे॒ववी॑तये ।

य॒ज्ञेषु॑ दे॒वमी॑ळते ॥७

त्वाम् । अ॒ग्ने॒ । सु॒ऽआ॒ध्य॑ः । मर्ता॑सः । दे॒वऽवी॑तये ।

य॒ज्ञेषु॑ । दे॒वम् । ई॒ळ॒ते॒ ॥७

त्वाम् । अग्ने । सुऽआध्यः । मर्तासः । देवऽवीतये ।

यज्ञेषु । देवम् । ईळते ॥७

हे "अग्ने "देवं योतमानं "त्वां "स्वाध्यः शोभनाध्यानाः ”मर्तासः मनुष्याः "देववीतये देवाना तर्पणार्थं यज्ञेषु "ईळते स्तुवन्ति याचन्ते वा ॥

तव॒ प्र य॑क्षि सं॒दृश॑मु॒त क्रतुं॑ सु॒दान॑वः ।

विश्वे॑ जुषन्त का॒मिन॑ः ॥८

तव॑ । प्र । य॒क्षि॒ । स॒म्ऽदृश॑म् । उ॒त । क्रतु॑म् । सु॒ऽदान॑वः ।

विश्वे॑ । जु॒षन्त॒ । का॒मिनः॑ ॥८

तव । प्र । यक्षि । सम्ऽदृशम् । उत । क्रतुम् । सुऽदानवः ।

विश्वे । जुषन्त । कामिनः ॥८

हे अग्ने “तव “संदृशं सम्यग्दर्शनीयं यद्वा सम्यग्द्रष्टारं सर्वस्य भासकं तेजः “प्र “यक्षि प्रयजे । प्रकर्षेण पूजयामि । "उत अपि च "सुदानवः सुदानोः शोभनदानस्य तव “क्रतुं कर्म प्रज्ञानं वा पूजयामि । न केवलमहमेव किन्त्वन्ये "विश्वे सर्वेऽपि यजमानाः "कामिनः त्वदनुग्रहात्तैस्तैः कामैः उपेताः सन्तः "जुषन्त । त्वदीयं संदृशं क्रतुं च सेवन्ते । ।

त्वं होता॒ मनु॑र्हितो॒ वह्नि॑रा॒सा वि॒दुष्ट॑रः ।

अग्ने॒ यक्षि॑ दि॒वो विश॑ः ॥९

त्वम् । होता॑ । मनुः॑ऽहितः । वह्निः॑ । आ॒सा । वि॒दुःऽत॑रः ।

अग्ने॑ । यक्षि॑ । दि॒वः । विशः॑ ॥९

त्वम् । होता । मनुःऽहितः । वह्निः । आसा । विदुःऽतरः ।

अग्ने । यक्षि । दिवः । विशः ॥९

हे "अग्ने "त्वं "होता होतृत्वेन "मनुर्हितः मनुनाहितोऽसि । “आसा आस्येनास्यभूतया ज्वालया “वह्निः हविषां वोढा "विदुष्टरः अतिशयेन विद्वान् । अतः कारणात् त्वं "दिवः द्युलोकसंबन्धिनीः "विशः दैवीः प्रजाः "यक्षि यज ।

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीषु ' अग्न आ याहि ' इत्याद्यास्तिस्रः । सूत्रितं च - अग्न आ याहि वीतये गृणान ईळेऽन्यो नमस्यस्तिरः' (आश्व. श्रौ. १.२) इति । गार्हपत्याहवनीययोर्मिथः संसर्गेऽग्नये वीतयेऽष्टाकपालः पुरोडाशः । तस्य 'अग्न आ याहि ' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च - ' अग्न आ याहि वीतये यो अग्निं देववीतये ' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

अग्न॒ आ या॑हि वी॒तये॑ गृणा॒नो ह॒व्यदा॑तये ।

नि होता॑ सत्सि ब॒र्हिषि॑ ॥१०

अग्ने॑ । आ । या॒हि॒ । वी॒तये॑ । गृ॒णा॒नः । ह॒व्यऽदा॑तये ।

नि । होता॑ । स॒त्सि॒ । ब॒र्हिषि॑ ॥१०

अग्ने । आ । याहि । वीतये । गृणानः । हव्यऽदातये ।

नि । होता । सत्सि । बर्हिषि ॥१०

हे अग्ने त्वम् "आ "याहि आगच्छ । किमर्थम् । "वीतये हविषां भक्षणार्थम् । किंच "हव्यदातये हव्यानि हवींषि देवेभ्यो दातुम् । "गृणानः स्तूयमानस्त्वं "बर्हिषि आस्तीर्णे दर्भे "होता सन् "नि "सत्सि निषीद उपविश ॥ ॥ २२ ॥

तं त्वा॑ स॒मिद्भि॑रङ्गिरो घृ॒तेन॑ वर्धयामसि ।

बृ॒हच्छो॑चा यविष्ठ्य ॥११

तम् । त्वा॒ । स॒मित्ऽभिः॑ । अ॒ङ्गि॒रः॒ । घृ॒तेन॑ । व॒र्ध॒या॒म॒सि॒ ।

बृ॒हत् । शो॒च॒ । य॒वि॒ष्ठ्य॒ ॥११

तम् । त्वा । समित्ऽभिः । अङ्गिरः । घृतेन । वर्धयामसि ।

बृहत् । शोच । यविष्ठ्य ॥११

हे अङ्गिरः, अङ्गनादिगुणयुक्त अङ्गाररूप वाङ्गिरसः पुत्र वाग्ने "तं पूर्वोक्तगुणं "त्वा त्वां "समिद्भिः समिन्धनहेतुभिर्दारुभिः "घृतेन आज्येन च "वर्धयामसि वर्धयामः । अतो हे "यविष्ठ्य युवतमाग्ने "बृहत् महदत्यन्तं "शोच दीप्यस्व ॥

स नः॑ पृ॒थु श्र॒वाय्य॒मच्छा॑ देव विवाससि ।

बृ॒हद॑ग्ने सु॒वीर्य॑म् ॥१२

सः । न॒ः । पृ॒थु । श्र॒वाय्य॑म् । अच्छ॑ । दे॒व॒ । वि॒वा॒स॒सि॒ ।

बृ॒हत् । अ॒ग्ने॒ । सु॒ऽवीर्य॑म् ॥१२

सः । नः । पृथु । श्रवाय्यम् । अच्छ । देव । विवाससि ।

बृहत् । अग्ने । सुऽवीर्यम् ॥१२

हे "देव द्योतमानाग्ने “सः पूर्वोक्तगुणस्त्वं "पृथु विस्तीर्णं “श्रवाय्यं श्रवणीयं प्रशस्यं “बृहत् महत् "सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं धनं "नः अस्मान् "अच्छ "विवाससि अभिगमय । अत्र वाजसनेयकम् -- ‘ अच्छा देव विवाससीति तन्नो गमयेत्येवैतदाह ' (श. ब्रा. १. ४. १. २७) इति ।।

अग्निमन्थने ‘ त्वामग्ने पुष्करादधि ' इत्याद्यास्तिस्र ऋचोऽनूच्याः । सूत्रितं च- ‘ त्वामग्ने पुष्करादधीति तिसृणामर्धर्चं शिष्ट्वारमेत्' (आश्व. श्रौ. २.१६) इति ॥

त्वाम॑ग्ने॒ पुष्क॑रा॒दध्यथ॑र्वा॒ निर॑मन्थत ।

मू॒र्ध्नो विश्व॑स्य वा॒घत॑ः ॥१३

त्वाम् । अ॒ग्ने॒ । पुष्क॑रात् । अधि॑ । अथ॑र्वा । निः । अ॒म॒न्थ॒त॒ ।

मू॒र्ध्नः । विश्व॑स्य । वा॒घतः॑ ॥१३

त्वाम् । अग्ने । पुष्करात् । अधि । अथर्वा । निः । अमन्थत ।

मूर्ध्नः । विश्वस्य । वाघतः ॥१३

हे "अग्ने "अथर्वा एतत्संज्ञक ऋषिः "त्वां "पुष्करादधि पुष्करपर्णे “निरमन्थत । अरण्योः सकाशात् अजनयत् । कीदृशात् पुष्करात् । "मूर्ध्नः मूर्धवद्धारकात् "विश्वस्य सर्वस्य जगतः "वाघतः वाहकात् । पुष्करपर्णे हि प्रजापतिर्भूमिमप्रथयत् ' तत्पुष्करपर्णेऽप्रथयत्' (तै. ब्रा. १.१.३.६) इति श्रुतेः ।। भूमिश्च सर्वजगत आधारभूतेति पुष्करपर्णस्य सर्वजगद्धारकत्वम् । अत्र पुष्करशब्देन पुष्करपर्णमभिधीयत इति । एतच्च तैत्तिरीयके विस्पष्टमाम्नातं- ‘ त्वामग्ने पुष्करादधीत्याह पुष्करपर्णे ह्येनमुपश्रितमविन्दत् ' (तै. सं. ५.१.४.४) इति ॥

तमु॑ त्वा द॒ध्यङ्ङृषि॑ः पु॒त्र ईं॑धे॒ अथ॑र्वणः ।

वृ॒त्र॒हणं॑ पुरं॒द॒रम् ॥१४

तम् । ऊ॒ं इति॑ । त्वा॒ । द॒ध्यङ् । ऋषिः॑ । पु॒त्रः । ई॒धे॒ । अथ॑र्वणः ।

वृ॒त्र॒ऽहन॑म् । पु॒र॒म्ऽद॒रम् ॥१४

तम् । ऊं इति । त्वा । दध्यङ् । ऋषिः । पुत्रः । ईधे । अथर्वणः ।

वृत्रऽहनम् । पुरम्ऽदरम् ॥१४

हे अग्ने य उक्तगुणः "तमु तमेव त्वाम् "अथर्वणः "पुत्रः “दध्यङ् एतत्संज्ञः “ऋषिः "ईधे दीपितवान् । कीदृशम् । "वृत्रहणम् आवरकाणां शत्रूणां हन्तारं “पुरंदरम् असुरपुराणां दारयितारम् ॥

तमु॑ त्वा पा॒थ्यो वृषा॒ समी॑धे दस्यु॒हन्त॑मम् ।

धु॒नं॒जु॒यं रणे॑रणे ॥१५

तम् । ऊ॒ं इति॑ । त्वा॒ । पा॒थ्यः । वृषा॑ । सम् । ई॒धे॒ । द॒स्यु॒हन्ऽत॑मम् ।

धु॒न॒म्ऽज॒यम् । रणे॑ऽरणे ॥१५

तम् । ऊं इति । त्वा । पाथ्यः । वृषा । सम् । ईधे । दस्युहन्ऽतमम् ।

धनम्ऽजयम् । रणेऽरणे ॥१५

"पाथ्यो “वृषा नाम कश्चिदृषिः "तमु तमेव “त्वा त्वां हे अग्ने "समीधे समैन्ध समदीपयत् । कीदृशम् । "दस्युहन्तमम् अतिशयेन दस्यूनामुपक्षपयितॄणां शत्रूणां हन्तारं “रणेरणे युद्धे युद्धे “धनंजयं धनानां जेतारम् ॥ ॥ २३ ।।

उक्थ्ये क्रतौ तृतीयसवने मैत्रावरुणस्य ‘एह्यू षु' इत्यादिकौ तृचौ स्तोत्रियानुरूपौ (आश्व. श्रौ. ६. १) । आभिप्लविकेषूक्थ्येषु त्वेतौ वैकल्पिकौ स्तौत्रियानुरूपौ । आभिप्लविकेषूक्थ्येषु सूत्रितं च- ‘ एह्यू षु ब्रवाणि त आग्निरगामि भारतः ' (आश्व. श्रौ. ७.८) इति । पौनराधेयिक्यामिष्टावुत्तराज्यभागस्य ‘एह्यू षु ' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च - ‘एह्यू षु ब्रवाणि त इत्याग्नेयावाज्यभागौ ' (आश्व. श्रौ. २.८) इति ॥

एह्यू॒ षु ब्रवा॑णि॒ तेऽग्न॑ इ॒त्थेत॑रा॒ गिर॑ः ।

ए॒भिर्व॑र्धास॒ इन्दु॑भिः ॥१६

आ । इ॒हि॒ । ऊ॒ँ इति॑ । सु । ब्र॒वा॑णि । ते॒ । अग्ने॑ । इ॒त्था । इत॑राः । गिरः॑ ।

ए॒भिः । व॒र्धा॒से॒ । इन्दु॑ऽभिः ॥१६

आ । इहि । ऊं इति । सु । ब्रवाणि । ते । अग्ने । इत्था । इतराः । गिरः ।

एभिः । वर्धासे । इन्दुऽभिः ॥१६

हे अग्ने “एहि आगच्छ । "ते तुभ्यं त्वदर्थं “गिरः स्तुतीः “इत्था इत्थमनेन प्रकारेण "सु सुष्ठु “ब्रवाणि इत्याशास्यते । ताः स्तुतीः श्रृण्वित्यर्थः । “उ इत्येतत्पूरकम् । "इतराः असुरैः कृताः स्तुतीः शृण्विति शेषः । तथा च ब्राह्मणम्- 'अग्न इत्थेतरा गिर इत्यसुर्या ह वा इतरा गिरः ' (ऐ. ब्रा ३.४९) इति । अपि चागतस्त्वम् “एभिः एतैः “इन्दुभिः सोमैः "वर्धासे वर्धस्व ॥

यत्र॒ क्व॑ च ते॒ मनो॒ दक्षं॑ दधस॒ उत्त॑रम् ।

तत्रा॒ सदः॑ कृणवसे ॥१७

यत्र॑ । क्व॑ । च॒ । ते॒ । मनः॑ । दक्ष॑म् । द॒ध॒से॒ । उत्ऽत॑रम् ।

तत्र॑ । सदः॑ । कृ॒ण॒व॒से॒ ॥१७

यत्र । क्व । च । ते । मनः । दक्षम् । दधसे । उत्ऽतरम् ।

तत्र । सदः । कृणवसे ॥१७

हे अग्ने "ते तव "मनः अनुग्रहात्मकमन्तःकरणं "यत्र यस्मिन् देशे "क्व “च कस्मिंश्चिद्यजमाने वर्तते "तत्र तस्मिन् यजमाने "उत्तरम् उद्धततरं श्रेष्ठं "दक्षं बलकरमन्नं वा “दधसे धारयसि । तथा “सदः स्थानं च "कृणवसे । तस्मिन् यजमाने करोषि ॥

न॒हि ते॑ पू॒र्तम॑क्षि॒पद्भुव॑न्नेमानां वसो ।

अथा॒ दुवो॑ वनवसे ॥१८

न॒हि । ते॒ । पू॒र्तम् । अ॒क्षि॒ऽपत् । भुव॑त् । ने॒मा॒ना॒म् । व॒सो॒ इति॑ ।

अथ॑ । दुवः॑ । व॒न॒व॒से॒ ॥१८

नहि । ते । पूर्तम् । अक्षिऽपत् । भुवत् । नेमानाम् । वसो इति ।

अथ । दुवः । वनवसे ॥१८

हे अग्ने "ते त्वदीयं “पूर्तं पूरकं तेजः "अक्षिपत् अक्ष्णोः पातकं विनाशकं “नहि भुवत् न भवतु । सर्वदास्माकं दर्शनसामर्थ्यं करोतु । हे "नेमानां "वसो । नेमशब्दोऽल्पवाची । मनुष्याणां मध्ये कतिपयानां यजमानानां वासक । "अथ अतः कारणात् "दुवः अस्माभिर्यजमानैः कृतं परिचरणं “वनवसे संभजस्व ॥

आग्निरंगामि भारंतो वृत्रहा पुंरुचेतंनः ।

दिवोंदासस्य सत्पंतिः ॥१९

आ । अग्निः । अगामि । भारंतः । वृत्रऽहा । पुरुऽचेतंनः ।

दिवःऽदासस्य । सत्ऽपंतिः ॥१९

आ । अग्निः । अगामि । भारतः । वृत्रऽहा । पुरुऽचेतनः ।

दिवःऽदासस्य । सत्ऽपतिः ॥१९

अयम् "अग्निः “आ “अगामि । अस्माभिः स्तुतिभिरभ्यगम्यत । कीदृशः । “भारतः हविषां भर्ता "दिवोदासस्य एतत्संज्ञस्य राज्ञः "वृत्रहा वृत्राणां शत्रूणां हन्ता "पुरुचेतनः पुरूणां बहूनां चेतयिता ज्ञाता । सर्वज्ञ इत्यर्थः । "सत्पतिः सतां यजमानानां पालयिता ।।

स हि विश्वाति पार्थिवा रयिं दाशंन्महित्वना ।

वन्वन्नवांतो अस्तृंतः ॥२०

सः । हि । विश्वां । अतिं । पार्थिवा । रयिम् । दाशंत् । महिऽत्वना ।

वन्वन् । अवांतः । अस्तृंतः ॥२०

सः । हि । विश्वा । अति । पार्थिवा । रयिम् । दाशत् । महिऽत्वना ।

वन्वन् । अवातः । अस्तृतः ॥२०

“स “हि स खल्वग्निः “विश्वा विश्वानि सर्वाणि "पार्थिवा पृथिव्यां भवानि भूतजातानि "महित्वना महत्त्वेन स्वमहिम्नातिक्रामन् "रयिं धनं "दाशत् अस्मभ्यं ददातु । यद्वा । विश्वं सर्वं पार्थिवं पृथिव्यां विद्यमानं रयिं धनम् "अति अतिशयेन दाशत् ददातु। कीदृशोऽग्निः

। महित्वना महत्त्वेन तेजसा "वन्वन् काष्ठानि शत्रून् वा हिंसन् "अवातः अन्यैः शत्रुभिरप्रतिगतः "अस्तृतः केनाप्यहिंसितः ॥ ॥ २४ ॥

स प्र॑त्न॒वन्नवी॑य॒साग्ने॑ द्यु॒म्नेन॑ सं॒यता॑ ।

बृ॒हत्त॑तन्थ भा॒नुना॑ ॥२१

सः । प्र॒त्न॒ऽवत् । नवी॑यसा । अग्ने॑ । द्यु॒म्नेन॑ । स॒म्ऽयता॑ ।

बृ॒हत् । त॒त॒न्थ॒ । भा॒नुना॑ ॥२१

सः । प्रत्नऽवत् । नवीयसा । अग्ने । द्युम्नेन । सम्ऽयता ।

बृहत् । ततन्थ । भानुना ॥२१

हे "अग्ने यः पूर्वोक्तगुणविशिष्टः "सः तादृशस्त्वं “प्रत्नवत् प्रत्नेन पुराणेन "नवीयसा नवतरेण “द्युम्नेन द्योतमानेन "संयता संगच्छता सम्यग्व्याप्नुवता "भानुना तेजसा “बृहत् महदन्तरिक्षं "ततन्थ विस्तारयसि ॥

प्र व॑ः सखायो अ॒ग्नये॒ स्तोमं॑ य॒ज्ञं च॑ धृष्णु॒या ।

अर्च॒ गाय॑ च वे॒धसे॑ ॥२२

प्र । व॒ः । स॒खा॒यः॒ । अ॒ग्नये॑ । स्तोम॑म् । य॒ज्ञम् । च॒ । धृ॒ष्णु॒ऽया ।

अर्च॑ । गाय॑ । च॒ । वे॒धसे॑ ॥२२

प्र । वः । सखायः । अग्नये । स्तोमम् । यज्ञम् । च । धृष्णुऽया ।

अर्च । गाय । च । वेधसे ॥२२

हे "सखायः समानख्याना ऋत्विजः "वः यूयं “धृष्णुया शत्रूणां धर्षकाय "वेधसे विधात्रे “अग्नये "स्तोमं स्तोत्रं "गाय गायत । तथा "यज्ञं यजनसाधनं हविः च” "प्र “अर्च प्रयच्छत ।।

स हि यो मानु॑षा यु॒गा सीद॒द्धोता॑ क॒विक्र॑तुः ।

दू॒तश्च॑ हव्य॒वाह॑नः ॥२३

सः । हि । यः । मानु॑षा । यु॒गा । सीद॑त् । होता॑ । क॒विऽक्र॑तुः ।

दू॒तः । च॒ । ह॒व्य॒ऽवाह॑नः ॥२३

सः । हि । यः । मानुषा । युगा । सीदत् । होता । कविऽक्रतुः ।

दूतः । च । हव्यऽवाहनः ॥२३

“स "हि स खल्वग्निः "सीदत् सीदतु । अस्मदीये यज्ञे बर्हिष्युपविशतु । "यः अग्निः "होता देवानामाह्वाता "कविक्रतुः क्रान्तप्रज्ञः "मानुषा “युगा मानुषाणि युगानि मनुष्यसंबन्धिनो यज्ञार्हान् कालविशेषान् येषु यागाः अनुष्ठीयन्ते । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ एतावन्तं कालं देवानां “दूतः । सः "हव्यवाहनः हविषां वोढा "च भवति ॥

ता राजा॑ना॒ शुचि॑व्रतादि॒त्यान्मारु॑तं ग॒णम् ।

वसो॒ यक्षी॒ह रोद॑सी ॥२४

ता । राजा॑ना । शुचि॑ऽव्रता । आ॒दि॒त्यान् । मारु॑तम् । ग॒णम् ।

वसो॒ इति॑ । यक्षि॑ । इ॒ह । रोद॑सी॒ इति॑ ॥२४

ता । राजाना । शुचिऽव्रता । आदित्यान् । मारुतम् । गणम् ।

वसो इति । यक्षि । इह । रोदसी इति ॥२४

“ता तौ प्रसिद्धौ "राजाना राजमानौ "शुचित्रता शुचिकर्माणौ मित्रावरुणौ "आदित्यान् अदितेः पुत्रान् धात्रादीन् "मारुतं "गणं मरुतां संघं च "रोदसी द्यावापृथिव्यौ च एतान् देवान् हे “वसो वासकाग्ने “इह अस्मिन् यज्ञे "यक्षि यज ।।

वस्वीं॑ ते अग्ने॒ संदृ॑ष्टिरिषय॒ते मर्त्या॑य ।

ऊर्जो॑ नपाद॒मृत॑स्य ॥२५

वस्वी॑ । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । सम्ऽदृ॑ष्टिः । इ॒ष॒ऽय॒ते । मर्त्या॑य ।

ऊर्जः॑ । न॒पा॒त् । अ॒मृत॑स्य ॥२५

वस्वी । ते । अग्ने । सम्ऽदृष्टिः । इषऽयते । मर्त्याय ।

ऊर्जः । नपात् । अमृतस्य ॥२५

हे “ऊर्जो "नपात् बलस्य पुत्र “अग्ने “अमृतस्य मरणरहितस्य “ते तव “संदृष्टिः दीप्तिः “वस्वी वासयित्री । प्रशस्येत्यर्थः । सो “मर्त्याय मनुष्याय यजमानाय “इषयते । इषमन्नमिच्छति'। ददातीत्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

क्रत्वा॒ दा अ॑स्तु॒ श्रेष्ठो॒ऽद्य त्वा॑ व॒न्वन्सु॒रेक्णा॑ः ।

मर्त॑ आनाश सुवृ॒क्तिम् ॥२६

क्रत्वा॑ । दाः । अ॒स्तु॒ । श्रेष्ठः॑ । अ॒द्य । त्वा॒ । व॒न्वन् । सु॒ऽरेक्णाः॑ ।

मर्तः॑ । आ॒ना॒श॒ । सु॒ऽवृ॒क्तिम् ॥२६

क्रत्वा । दाः । अस्तु । श्रेष्ठः । अद्य । त्वा । वन्वन् । सुऽरेक्णाः ।

मर्तः । आनाश । सुऽवृक्तिम् ॥२६

हे अग्ने "अद्य इदानीं "क्रत्वा कर्मणा परिचरणात्मना त्वां "वन्वन् संभजन “दाः हवींषि दाता यजमानः "श्रेष्ठः अतिशयेन प्रशस्यः "अस्तु । "सुरेक्णाः शोभनधनश्चास्तु । तथा सः “मर्तः मनुष्यः सुवृक्तिं त्वद्विषयां सुष्टुतिं च "आनाश व्याप्नोतु । तव सर्वदा स्तोता भवत्वित्यर्थः ॥

ते ते॑ अग्ने॒ त्वोता॑ इ॒षय॑न्तो॒ विश्व॒मायु॑ः ।

तर॑न्तो अ॒र्यो अरा॑तीर्व॒न्वन्तो॑ अ॒र्यो अरा॑तीः ॥२७

ते । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । त्वाऽऊ॑ताः । इ॒षय॑न्तः । विश्व॑म् । आयुः॑ ।

तर॑न्तः । अ॒र्यः । अरा॑तीः । व॒न्वन्तः॑ । अ॒र्यः । अरा॑तीः ॥२७

ते । ते । अग्ने । त्वाऽऊताः । इषयन्तः । विश्वम् । आयुः ।

तरन्तः । अर्यः । अरातीः । वन्वन्तः । अर्यः । अरातीः ॥२७

हे "अग्ने "ते त्वदीया ये त्वां स्तुवन्ति "ते स्तोतारः "त्वोताः त्वयोता रक्षिता अत एव "इषयन्तः इषमात्मन इच्छन्तः सन्तः विश्वं सर्वम् "आयुः अन्नं लभन्त इति शेषः । आयुरेव वा शतवर्षलक्षणमिषयन्त इच्छन्तः प्राप्नुवन्तीति शेषः । तथा "अर्यः अरीनभिगन्त्रीः

“अरातीः काश्चित् शत्रुसेनाः “तरन्तः अतिक्रामन्तः "अर्यः अभिगन्त्रीः “अरातीः काश्चन शत्रुसेनाः “वन्वन्तः हिंसन्तश्च भवन्तीति शेषः ।।

अ॒ग्निस्ति॒ग्मेन॑ शो॒चिषा॒ यास॒द्विश्वं॒ न्य१॒॑त्रिण॑म् ।

अ॒ग्निर्नो॑ वनते र॒यिम् ॥२८

अ॒ग्निः । ति॒ग्मेन॑ । शो॒चिषा॑ । यास॑त् । विश्व॑म् । नि । अ॒त्रिण॑म् ।

अ॒ग्निः । न॒: । व॒न॒ते॒ । र॒यिम् ॥२८

अग्निः । तिग्मेन । शोचिषा । यासत् । विश्वम् । नि । अत्रिणम् ।

अग्निः । नः । वनते । रयिम् ॥२८

अयम् अग्निः “तिग्मेन तीक्ष्णेन “शोचिषा तेजसा "विश्वं सर्वम् "अत्रिणम् अत्तारं राक्षसादिकं “नि "यासत् निहन्तु । अपि च "नः अस्मभ्यम् "अग्निः "रयिं धनं "वनते ददातु ॥

सु॒वीरं॑ र॒यिमा भ॑र॒ जात॑वेदो॒ विच॑र्षणे ।

ज॒हि रक्षां॑सि सुक्रतो ॥२९

सु॒ऽवीर॑म् । र॒यिम् । आ । भ॒र॒ । जात॑ऽवेदः । वि॒ऽच॑र्षणे ।

ज॒हि । रक्षां॑सि । सु॒क्र॒तो॒ इति॑ सुऽक्रतो ॥२९

सुऽवीरम् । रयिम् । आ । भर । जातऽवेदः । विऽचर्षणे ।

जहि । रक्षांसि । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ॥२९

हे "जातवेदः जातप्रज्ञान जातधन वा "विचर्षणे विशेषेण द्रष्टरग्ने “सुवीरं शोभनैर्वीरैः पुत्रपौत्रादिभिरुपेतं "रयिं धनम् "आ "भर आहर। तथा हे "सुक्रतो सुकर्मन्नग्ने "रक्षांसि च "जहि विनाशय ॥

त्वं न॑ः पा॒ह्यंह॑सो॒ जात॑वेदो अघाय॒तः ।

रक्षा॑ णो ब्रह्मणस्कवे ॥३०

त्वम् । न॒ः । पा॒हि॒ । अंह॑सः । जात॑ऽवेदः । अ॒घ॒ऽय॒तः ।

रक्ष॑ । न॒ः । ब्र॒ह्म॒णः॒ । क॒वे॒ ॥३०

त्वम् । नः । पाहि । अंहसः । जातऽवेदः । अघऽयतः ।

रक्ष । नः । ब्रह्मणः । कवे ॥३०

हे “जातवेदः “त्वं “नः अस्मान् "अंहसः पापात् "पाहि रक्ष। तथा हे ब्रह्मणस्कवे स्तुतिरूपस्य मन्त्रस्य कवे कावयितः शब्दयितरग्ने । अग्निर्हि शब्दमुत्पादयति । तथा च स्मर्यते - ‘ मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् । मारुतस्तूरसि चरन् मन्द्रं जनयति स्वरम् ' (पा. शि. ६-७) इति । तादृशाग्ने "अघायतः अघमनर्थमस्माकमिच्छतः शत्रोश्च "नः अस्मान् "रक्ष ॥ ॥ २६ ॥

यो नो॑ अग्ने दु॒रेव॒ आ मर्तो॑ व॒धाय॒ दाश॑ति ।

तस्मा॑न्नः पा॒ह्यंह॑सः ॥३१

यः । न॒ः । अ॒ग्ने॒ । दु॒ःऽएव॑ः । आ । मर्त॑ः । व॒धाय॑ । दाश॑ति ।

तस्मा॑त् । न॒ः । पा॒हि॒ । अंह॑सः ॥३१

यः । नः । अग्ने । दुःऽएवः । आ । मर्तः । वधाय । दाशति ।

तस्मात् । नः । पाहि । अंहसः ॥३१

हे "अग्ने "दुरेवः दुष्टाभिप्रायः "यः “मर्तः मनुष्यः “वधाय स्वस्यायुधाय “नः अस्मान् "आ "दाशति अभिप्रयच्छति । आयुधेनास्मान् हन्तीत्यर्थः । "तस्मात् मनुष्यात् "अंहसः पापाच्च "नः अस्मान् "पाहि रक्ष ॥

त्वं तं दे॑व जि॒ह्वया॒ परि॑ बाधस्व दु॒ष्कृत॑म् ।

मर्तो॒ यो नो॒ जिघां॑सति ॥३२

त्वम् । तम् । दे॒व॒ । जि॒ह्वया॑ । परि॑ । बा॒ध॒स्व॒ । दुः॒ऽकृत॑म् ।

मर्त॑ः । यः । न॒ः । जिघां॑सति ॥३२

त्वम् । तम् । देव । जिह्वया । परि । बाधस्व । दुःऽकृतम् ।

मर्तः । यः । नः । जिघांसति ॥३२

हे "देव द्योतमानाग्ने "त्वं "तं वक्ष्यमाणं "दुष्कृतं दुष्कर्मकारिणं मनुष्यं "जिह्वया ज्वालया “परि “बाधस्व सर्वतो जहि । "यः “मर्तः मनुष्यः "नः अस्मान् "जिघांसति हन्तुमिच्छति ॥

भ॒रद्वा॑जाय स॒प्रथ॑ः शर्म॑ यच्छ सहन्त्य ।

अग्ने॒ वरे॑ण्यं॒ वसु॑ ॥३३

भ॒रत्ऽवा॑जाय । स॒ऽप्रथ॑ः । शर्म॑ । य॒च्छ॒ । स॒ह॒न्त्य॒ ।

अग्ने॑ । वरे॑ण्यम् । वसु॑ ॥३३

भरत्ऽवाजाय । सऽप्रथः । शर्म । यच्छ । सहन्त्य ।

अग्ने । वरेण्यम् । वसु ॥३३

हे सहन्त्य शत्रूणामभिभवितः "अग्ने "भरद्वाजाय मह्यमृषये "सप्रथः सर्वतः पृथु विस्तीर्णं “शर्म सुखं गृहं वा "यच्छ देहि । तथा “वरेण्यं वरणीयं "वसु धनं च देहि ।।

पौर्णमास्यामाग्नेयाज्यभागस्यानुवाक्या ‘अग्निर्वृत्राणि' इत्येषा । सूत्रितं च - अग्निर्वृत्राणि जङ्घनदिति पूर्वस्याज्यभागस्यानुवाक्या' (आश्व. श्रौ. १. ५), इति । इष्टिपशुसोमेषु च यत्र वृधन्वन्तौ पुष्टिमन्तावित्यादिविशेषविधिर्न दृश्यते तत्र सर्वत्रैषैव प्रथमाज्यभागानुवाक्या। उपसद्याग्नेयस्यैषानुवाक्या सायंकालीनस्य त्वेषैव याज्या । सूत्रितं च - ‘ अग्निर्वृत्राणि जङ्घनद्य उग्रइव शर्यहेति विपर्यासो याज्यानुवाक्यानाम् ' (आश्व. श्रौ. ४. ८) इति ।

अ॒ग्निर्वृ॒त्राणि॑ जङ्घनद्द्रविण॒स्युर्वि॑प॒न्यया॑ ।

समि॑द्धः शु॒क्र आहु॑तः ॥३४

अ॒ग्निः । वृ॒त्राणि॑ । ज॒ङ्घ॒न॒त् । द्र॒वि॒ण॒स्युः । वि॒प॒न्यया॑ ।

सम्ऽइ॑द्धः । शु॒क्रः । आऽहु॑तः ॥३४

अग्निः । वृत्राणि । जङ्घनत् । द्रविणस्युः । विपन्यया ।

सम्ऽइद्धः । शुक्रः । आऽहुतः ॥३४

“विपन्यया स्तुत्या स्तूयमानः “द्रविणस्युः द्रविणं धनं स्तोतॄणामिच्छन् यद्वा हविर्लक्षणं धनमात्मन इच्छन् “अग्निः “वृत्राणि आवरकाणि रक्षःप्रभृतीनि तमांसि वा “जङ्घनत् भृशं हन्तु । कीदृशोऽग्निः । “समिद्धः सम्यग्दीप्तः अत एव “शुक्रः शुक्लवर्णः “आहुतः हविर्भिरभिहुतः ।।

गर्भे॑ मा॒तुः पि॒तुष्पि॒ता वि॑दिद्युता॒नो अ॒क्षरे॑ ।

सीद॑न्नृ॒तस्य॒ योनि॒मा ॥३५

गर्भे॑ । मा॒तुः । पि॒तुः । पि॒ता । वि॒ऽदि॒द्यु॒ता॒नः । अ॒क्षरे॑ ।

सीद॑न् । ऋ॒तस्य॑ । योनि॑म् । आ ॥३५

गर्भे । मातुः । पितुः । पिता । विऽदिद्युतानः । अक्षरे ।

सीदन् । ऋतस्य । योनिम् । आ ॥३५

अत्र मातृपितृशब्दाभ्यां भूद्यौश्चाभिधीयेते । 'द्यौर्वः पिता पृथिवी माता' (ऋ. सं. १. १९१. ६) इति श्रुतेः । “मातुः भूम्याः “गर्भे गर्भस्थाने मध्ये “अक्षरे क्षरणरहिते वेद्याख्ये स्थाने “विदिद्युतानः विशेषेण दीप्यमानः “पितुः “पिता द्युलोकस्य पालयिता हविषां प्रदानेन । एवंभूतोऽग्निः “ऋतस्य यज्ञस्य “योनिम् उत्तरवेद्याख्यं धिष्ण्यम् ॥ सप्तम्यर्थे द्वितीया ॥ “आ "सीदन् उत्तरवेद्यामुपविशन् अग्निर्वृत्राणि जङ्घनदित्यन्वयः ॥ ॥ २७ ॥

ब्रह्म॑ प्र॒जाव॒दा भ॑र॒ जात॑वेदो॒ विच॑र्षणे ।

अग्ने॒ यद्दी॒दय॑द्दि॒वि ॥३६

ब्रह्म॑ । प्र॒जाऽव॑त् । आ । भ॒र॒ । जात॑ऽवेदः । विऽच॑र्षणे ।

अग्ने॑ । यत् । दी॒दय॑त् । दि॒वि ॥३६

ब्रह्म । प्रजाऽवत् । आ । भर । जातऽवेदः । विऽचर्षणे ।

अग्ने । यत् । दीदयत् । दिवि ॥३६

हे "जातवेदः जातानां वेदितः “विचर्षणे विशेषेण द्रष्टः “अग्ने “प्रजावत् पुत्रपौत्रसहितं “ब्रह्म अन्नम् “आ “भर आहर। “यत् ब्रह्म “दिवि द्युलोके “दीदयत् दीप्यते देवेषु मध्ये यत्प्रशस्तमन्नं राजते तदाहरेत्यर्थः ॥

उप॑ त्वा र॒ण्वसं॑दृशं॒ प्रय॑स्वन्तः सहस्कृत ।

अग्ने॑ ससृ॒ज्महे॒ गिर॑ः ॥३७

उप॑ । त्वा॒ । र॒ण्वऽसं॑न्दृशम् । प्रय॑स्वन्तः । स॒ह॒ःऽकृ॒त॒ ।

अग्ने॑ । स॒सृ॒ज्महे॑ । गिर॑ः ॥३७

उप । त्वा । रण्वऽसन्दृशम् । प्रयस्वन्तः । सहःऽकृत ।

अग्ने । ससृज्महे । गिरः ॥३७

हे “सहस्कृत सहसा बलेनोत्पन्न “अग्ने “प्रयस्वन्तः हविर्लक्षणन्नवन्तो वयं “रण्वसंदृशं रमणीयसंदर्शनं स्तोतव्यसंदर्शनं वा “त्वा त्वाम् “उप प्रति “गिरः स्तुतीः “ससृज्महे विसृजामः उच्चारयाम इत्यर्थः ॥

उप॑ च्छा॒यामि॑व॒ घृणे॒रग॑न्म॒ शर्म॑ ते व॒यम् ।

अग्ने॒ हिर॑ण्यसंदृशः ॥३८

उप॑ । छा॒याम्ऽइ॑व । घृणेः॑ । अग॑न्म । शर्म॑ । ते॒ । व॒यम् ।

अग्ने॑ । हिर॑ण्यऽसन्दृशः ॥३८

उप । छायाम्ऽइव । घृणेः । अगन्म । शर्म । ते । वयम् ।

अग्ने । हिरण्यऽसन्दृशः ॥३८

हे “अग्ने “हिरण्यसंदृशः हितरमणीयतेजसो हिरण्यवद्रोचमानतेजसो वा “घृणेः दीप्तस्य “ते तव “शर्म शरणमाश्रयणम् “उप “अगन्म उपगच्छाम । तत्र दृष्टान्तः । “छायामिव । यथा घर्मार्ताः संतप्ताश्छायामुपगच्छन्ति तद्वत् ॥

उपसदि प्रातःकालीनस्याग्नेयस्य ‘य उग्रइव' इति याज्या सायंकालीनस्य त्वेषैवानुवाक्या । सूत्रितं च--- अग्निर्वृत्राणि जङ्घनद्य उग्रइव शर्यहा ' (आश्व. श्रौ. ४. ८) इति ॥

य उ॒ग्र इ॑व शर्य॒हा ति॒ग्मशृं॑ङ्गो॒ न वंस॑गः ।

अग्ने॒ पुरो॑ रु॒रोजि॑थ ॥३९

यः । उ॒ग्रःऽइ॑व । श॒र्य॒ऽहा । ति॒ग्मऽशृं॑ङ्गः । न । वंस॑गः ।

अग्ने॑ । पुरः॑ । रु॒रोजि॑थ ॥३९

यः । उग्रःऽइव । शर्यऽहा । तिग्मऽशृङ्गः । न । वंसगः ।

अग्ने । पुरः । रुरोजिथ ॥३९

“यः अग्निः “उग्रइव उद्गूर्णबलो धन्वीव “शर्यहा शर्यैर्बाणैः शत्रूणां हन्ता “तिग्मशृङ्गो “न “वंसगः तीक्ष्णशृङ्गो वननीयगतिर्वृषभ इव हे “अग्ने स त्वं “पुरः आसुरीस्तिस्रः पुरीः “रोजिथ भग्नवानसि । 'रुद्रो वा एष यदग्निः' (तै. ब्रा. २. १. ३. १) इति श्रुतेः रुद्रकृतमपि त्रिपुरदहनमग्निकृतमेवेत्यग्निः स्तूयते । यद्वा । त्रिपुरदहनसाधनभूते बाणेऽग्नेरनीकत्वेनावस्थानादग्निः पुराणि भग्नवानित्युच्यते । 'देवासुरा वा एषु लोकेषु समयतन्त' (ऐ. ब्रा. १. २३) इत्यादिकं ब्राह्मणमनुसंधेयम् ॥

अग्निमन्थने जायमानेऽग्नौ ' आ यं हस्ते ' इत्येषानुवाक्या। सूत्रितं च- ' आ यं हस्ते न खादिनमित्यर्धर्चं आरमेत् ' (आश्व. श्रौ. २. १६) इति ॥

आ यं हस्ते॒ न खा॒दिनं॒ शिशुं॑ जा॒तं न बिभ्र॑ति ।

वि॒शाम॒ग्निं स्व॑ध्व॒रम् ॥४०

आ । यम् । हस्ते॑ । न । खा॒दिन॑म् । शिशु॑म् । जा॒तम् । न । बिभ्र॑ति ।

वि॒शाम् । अ॒ग्निम् । सु॒ऽअ॒ध्व॒रम् ॥४०

आ । यम् । हस्ते । न । खादिनम् । शिशुम् । जातम् । न । बिभ्रति ।

विशाम् । अग्निम् । सुऽअध्वरम् ॥४०

मन्थनोत्पन्नं “यम् अग्निं “शिशुम् "जातं “न जातं पुत्रमिव “हस्ते “आ “बिभ्रति हस्तेष्वभिमुखं धारयन्त्यध्वर्यवः । पूर्वो नशब्दः पुरस्तादुपचारोऽप्युपमार्थीयः। “खादिनं “न भक्षकं व्याघ्रादिमिव । यथा तं बिभ्रतः पुरुषा अवहितास्तथाभूता इत्यर्थः। यद्वा संप्रत्यर्थे संप्रतीदानीं खादिनं हविषां भक्षकं यम् अग्निं हस्ते धारयन्ति "विशां जनानां “स्वध्वरं शोभनयागस्य निष्पादकं तम् “अग्निं हे ऋत्विजः परिचरतेति शेषः ॥ ॥ २८॥

अग्निमन्थने जातस्याग्नेराहवनीये प्रहरणसमये 'प्र देवं देववीतये' इति द्वृचोऽनुवक्तव्यः । सूत्रितं च--- प्र देवं देववीतय इति द्वे अग्निनाग्निः समिध्यते ' (आश्व. श्रौ. २. १६) इति ॥

प्र दे॒वं दे॒ववी॑तये॒ भर॑ता वसु॒वित्त॑मम् ।

आ स्वे योनौ॒ नि षी॑दतु ॥४१

प्र । दे॒वम् । दे॒वऽवी॑तये । भर॑त । व॒सु॒वित्ऽत॑मम् ।

आ । स्वे । योनौ॑ । नि । सी॒द॒तु॒ ॥४१

प्र । देवम् । देवऽवीतये । भरत । वसुवित्ऽतमम् ।

आ । स्वे । योनौ । नि । सीदतु ॥४१

हे अध्वर्यवः' "देवं द्योतमानं "वसुवित्तमं वसूनां धनानां वेदयितारं लम्भयितारमग्निं "प्र "भरत प्रहरत । आहवनीयेऽग्नौ प्रक्षिपत । किमर्थम् । "देववीतये देवानां भक्षणार्थम् । तथा च ब्राह्मणं - ' प्र देवं देववीतये भरता वसुवित्तममिति प्रह्रियमाणायाभिरूपा यद्यज्ञेऽभिरूपं तत्समृद्धम् ' (ऐ.ब्रा. १. १६) इति । स चाग्निः "स्वे "योनौ कारणे स्थाने आहवनीये "आ "नि "षीदतु अभिनिषण्णो भवतु । ब्राह्मणं च भवति – एष ह वा अस्य स्वो योनिर्यदग्निरग्नेः' (ऐ. ब्रा. १. १६) इति ॥

आ जा॒तं जा॒तवे॑दसि प्रि॒यं शि॑शी॒ताति॑थिम् ।

स्यो॒न आ गृ॒हप॑तिम् ॥४२

आ । जा॒तम् । जा॒तऽवे॑दसि । प्रि॒यम् । शि॒शी॒त॒ । अति॑थिम् ।

स्यो॒ने । आ । गृ॒हऽप॑तिम् ॥४२

आ । जातम् । जातऽवेदसि । प्रियम् । शिशीत । अतिथिम् ।

स्योने । आ । गृहऽपतिम् ॥४२

हे अध्वर्यवः "जातं प्रादुर्भूतम् "अतिथिम् । लुप्तोपममेतत् । अतिथिमिव "प्रियं अत एव "गृहपतिं गृहाणां स्वामिनमग्निं "जातवेदसि जातप्रज्ञे "स्योने सुखकरे आहवनीयेऽग्नौ "आ "शिशीत ।। अन्तर्णीतण्यर्थस्य शीङ एतद्रूपम् ॥ शाययत स्थापयत ॥ यद्वा । ' श्यैङ् गतौ ' इत्यस्य छान्दसं रूपम् ॥ गमयत । प्रापयतेत्यर्थः ॥ 'शो तनूकरणे ' इत्यस्य वा रूपम् । श्यत तीक्ष्णीकुरुत। संस्कुरुत । प्रहरतेति यावत् । द्वितीय आकारः पूरकः । 'जात इतरो जातवेदा इतरः ' (ऐ. ब्रा. १. १६) इत्यादिकं ब्राह्मणमत्रानुसंधेयम् ॥

अग्ने॑ यु॒क्ष्वा हि ये तवाश्वा॑सो देव सा॒धव॑ः ।

अरं॒ वह॑न्ति म॒न्यवे॑ ॥४३

अग्ने॑ । यु॒क्ष्व । हि । ये । तव॑ । अश्वा॑सः । दे॒व॒ । सा॒धवः॑ ।

अर॑म् । वह॑न्ति । म॒न्यवे॑ ॥४३

अग्ने । युक्ष्व । हि । ये । तव । अश्वासः । देव । साधवः ।

अरम् । वहन्ति । मन्यवे ॥४३

हे “देव द्योतमान “अग्ने तानश्वान् "युक्ष्व आत्मीये रथे योजय। "ये “तव त्वदीयाः “साधवः साधकाः सुशीला वा “अश्वासः अश्वाः “अरम् अलं पर्याप्तं “वहन्ति । किमर्थम् । “मन्यवे । मन्यते यष्टव्यत्वेन देवानत्रेति मन्युर्यागः । तदर्थं तानश्वान् रथे युक्ष्वेत्यर्थः । “हि खलु ॥

अच्छा॑ नो या॒ह्या व॑हा॒भि प्रयां॑सि वी॒तये॑ ।

आ दे॒वान्सोम॑पीतये ॥४४

अच्छ॑ । नः॒ । या॒हि॒ । आ । व॒ह॒ । अ॒भि । प्रयां॑सि । वी॒तये॑ ।

आ । दे॒वान् । सोम॑ऽपीतये ॥४४

अच्छ । नः । याहि । आ । वह । अभि । प्रयांसि । वीतये ।

आ । देवान् । सोमऽपीतये ॥४४

हे अग्ने “नः अस्मान् “अच्छ आभिमुख्येन “याहि आगच्छ । तथा “प्रयांसि हविर्लक्षणान्यन्नानि अभिलक्ष्य "देवान् “आ “वह । किमर्थम् । “वीतये तेषां हविषां स्वादनार्थम् । तथा “सोमपीतये सोमपानार्थं च तान् देवान् “आ वह ॥

उद॑ग्ने भारत द्यु॒मदज॑स्रेण॒ दवि॑द्युतत् ।

शोचा॒ वि भा॑ह्यजर ॥४५

उत् । अ॒ग्ने॒ । भा॒र॒त॒ । द्यु॒ऽमत् । अज॑स्रेण । दवि॑द्युतत् ।

शोच॑ । वि । भा॒हि॒ । अ॒ज॒र॒ ॥४५

उत् । अग्ने । भारत । द्युऽमत् । अजस्रेण । दविद्युतत् ।

शोच । वि । भाहि । अजर ॥४५

हे “भारत हविषां भर्तः “अग्ने “उत् "शोच उद्गततरं दीप्यस्व । तदेव विवृणोति । हे “अजर जरारहिताग्ने "दविद्युतत् भृशं द्योतमानस्त्वं “द्युमत् द्युमता दीप्तिमता ॥ ‘सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया लुक् ॥ “अजस्रेण अविच्छेदेन तेजसा “वि “भाहि विशेषेण प्रकाशस्व ॥ यद्वा । भातिरत्रान्तर्णीतण्यर्थः ॥ त्वं प्रथममुद्दीप्यस्व पश्चादात्मीयेनं तेजसा सर्वं जगत् प्रकाशयेति योजनीयम् ॥ ॥ २९॥

वी॒ती यो दे॒वं मर्तो॑ दुव॒स्येद॒ग्निमी॑ळीताध्व॒रे ह॒विष्मा॑न् ।

होता॑रं सत्य॒यजं॑ रोद॑स्योरुत्ता॒नह॑स्तो॒ नम॒सा वि॑वासेत् ॥४६

वी॒ती । यः । दे॒वम् । मर्तः॑ । दु॒व॒स्येत् । अ॒ग्निम् । ई॒ळी॒त॒ । अ॒ध्व॒रे । ह॒विष्मा॑न् ।

होता॑रम् । स॒त्य॒ऽयजं॑म् । रोद॑स्योः । उ॒त्ता॒नऽह॑स्तः । नमं॑सा । आ । वि॒वा॒से॒त् ॥४६

वीती । यः । देवम् । मर्तः । दुवस्येत् । अग्निम् । ईळीत । अध्वरे । हविष्मान् ।

होतारम् । सत्यऽयजम् । रोदस्योः । उत्तानऽहस्तः । नमसा । आ । विवासेत् ॥४६

"यः “मर्तः मनुष्यः "हविष्मान् हविर्भि र्युक्तो यजमानः “वीती वीत्या कान्तेन हविर्लक्षणेनान्नेन यं कंचन "देवं "दुवस्येत् परिचरेत् तस्मिन् “अध्वरे यज्ञे “अग्निम् “ईळीत स्तुवीत । सर्वेषु यागेष्वग्निः पूज्यत इत्यर्थः । कीदृशमग्निम् । “रोदस्योः द्यावापृथिव्योर्लोकद्वये वर्तमानानां देवानां “होतारम् आह्वातारं "सत्ययजं सत्येनावितथेन हविषा यष्टारम् । किंचायं यजमान ईदृशमग्निम् "उत्तानहस्तः कृताञ्जलिपुटः सन् "नमसा नमस्कारेण हविषा वा “आ “विवासेत् परिचरेत् ॥

आ ते॑ अग्न ऋ॒चा ह॒विर्हृ॒दा त॒ष्टं भ॑रामसि ।

ते ते॑ भवन्तू॒क्षण॑ ऋष॒भासो॑ व॒शा उ॒त ॥४७

आ । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । ऋ॒चा । ह॒विः । हृ॒दा । त॒ष्टम् । भ॒रा॒म॒सि॒ ।

ते । ते॒ । भ॒व॒न्तु॒ । उ॒क्षणः॑ । ऋ॒ष॒भासः॑ । व॒शाः । उ॒त ॥४७

आ । ते । अग्ने । ऋचा । हविः । हृदा । तष्टम् । भरामसि ।

ते । ते । भवन्तु । उक्षणः । ऋषभासः । वशाः । उत ॥४७

अनयाध्ययनं प्रशस्यत इत्याश्वलायनो मन्यते (आश्व. गृ. १. १. ५)। हे “अग्ने “ते तुभ्यं “हृदा हृदयेन “तष्टं संस्कृतम् “ऋचा ऋग्रूपेण वर्तमानं हविः ऋचमेव हविः कृत्वा “आ “भरामसि आहरामः । त इति तच्छब्देन प्रकृतमृग्रूपं हविः परामृश्यते । प्रतिनिर्दिश्यमानापेक्षया पुंस्त्वबहुत्वे । ऋग्रूपं तद्धविः “ते तुभ्यम् “उक्षणः उक्षाणः सेचनसमर्थाः “ऋषभासः ऋषभाः “उत अपि च “वशाः च “भवन्तु । ऋषभवशारूपेण परिणतं सत् त्वद्भक्षणाय भवत्विति शेषः ॥

अ॒ग्निं दे॒वासो॑ अग्रि॒यमि॒न्धते॑ वृत्र॒हन्त॑मम् ।

येना॒ वसू॒न्याभृ॑ता तृ॒ळ्हा रक्षां॑सि वा॒जिना॑ ॥४८

अ॒ग्निम् । दे॒वासः॑ । अ॒ग्रि॒यम् । इ॒न्धते॑ । वृ॒त्र॒हन्ऽत॑मम् ।

येन॑ । वसू॑नि । आऽभृ॑ता । तृ॒ळ्हा । रक्षां॑सि । वा॒जिना॑ ॥४८

अग्निम् । देवासः । अग्रियम् । इन्धते । वृत्रहन्ऽतमम् ।

येन । वसूनि । आऽभृता । तृळ्हा । रक्षांसि । वाजिना ॥४८

“अग्रियं मुख्यं “वृत्रहन्तमम् अतिशयेन वृत्रस्य हन्तारमिमम् “अग्निं “देवासः देवाः “इन्धते दीपयन्ति । “येन अग्निना “वसूनि असुरैरपहृतानि धनानि हविर्लक्षणान्यन्नानि वा “आभृता असुरसकाशाद्यजमानाद्वाहृतानि । येन च "वाजिना बलवताग्निना “रक्षांसि यज्ञविरोधीनि “तृळ्हा तृढानि हिंसितानि तमग्निमिन्धत इत्यन्वयः ॥ ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये चतुर्थाष्टके पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

टिप्पणी

६.१६.१ त्वमग्ने यज्ञानां इति

होतोपरि पौराणिकसंदर्भाः (http://puraana.tripod.com/pur_index30/pva14.htm)

होतोपरि टिप्पणी (http://puraana.tripod.com/pur_index30/hotaa.htm)

सौपर्णम् (https://sa.wikisource.org/s/29f4)

बृहत् साम (https://sa.wikisource.org/s/29ew)

६.१६.२ स नो मन्द्राभिरध्वरे जिह्वाभिर्यजा महः । आ देवान्वक्षि यक्षि च

जिह्वा उपरि टिप्पणी (https://vedastudy.wixsite.com/puranastudy/%E0%A4%9C-%E0%A4%B9-%E0%A4%B5-jihvaa)

६.१६.१० अग्न आ याहि वीतये इति

द्र. ग्रामगेयः साम १ (https://sa.wikisource.org/s/29e3)

संभावित व्याख्या (https://sites.google.com/site/vedastudy/sadhvi-salakatankata/sama)

संभावित व्याख्या (http://puranastudy.onlinewebshop.net/pur_index29/sama1.htm) (दर्पणम्)

६.१६.११ तं त्वा समिद्धिरङ्गिर इति

नृमेधश् च परुच्छेपश् च ब्रह्मवाद्यम् अवदेताम् अस्मिन् दाराव् आर्द्रे ऽग्निं जनयाव यतरो नौ ब्रह्मीयान् इति नृमेधो ऽभ्य् अवदत् स धूमम् अजनयत् परुच्छेपो ऽभ्य् अवदत् सो ऽग्निम् अजनयत् । ऋष इत्य् अब्रवीत् ॥ यत् समावद् विद्व कथा त्वम् अग्निम् अजीजनो नाहम् इति सामिधेनीनाम् एवाहं वर्णं वेदेत्य् अब्रवीत् । यद् घृतवत् पदम् अनूच्यते स आसां वर्णस् तं त्वा समिद्भिर् अङ्गिर इत्य्(ऋ. ६.१६.११) आह सामिधेनीष्व् एव तज् ज्योतिर् जनयति – तै.सं. २.५.८.४ (https://sa.wikisource.org/s/1e26)

६.१६.१३ त्वामग्ने पुष्करादधि अथर्वा इति

पुष्करोपरि टिप्पणी (http://puranastudy.freeoda.com/pur_index18/pushkar1.htm)

६.१६.१६ एह्यूषु ब्रवाणि ते इति

मण्डल ६

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_६.१६&oldid=315741" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं ६.१७

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्, १५ द्विपदा त्रिष्टुप्

पिबा सोममभि यमुग्र तर्द ऊर्वं गव्यं महि गृणान इन्द्र ।
वि यो धृष्णो वधिषो वज्रहस्त विश्वा वृत्रममित्रिया शवोभिः ॥१॥
स ईं पाहि य ऋजीषी तरुत्रो यः शिप्रवान्वृषभो यो मतीनाम् ।
यो गोत्रभिद्वज्रभृद्यो हरिष्ठाः स इन्द्र चित्राँ अभि तृन्धि वाजान् ॥२॥
एवा पाहि प्रत्नथा मन्दतु त्वा श्रुधि ब्रह्म वावृधस्वोत गीर्भिः ।
आविः सूर्यं कृणुहि पीपिहीषो जहि शत्रूँरभि गा इन्द्र तृन्धि ॥३॥
ते त्वा मदा बृहदिन्द्र स्वधाव इमे पीता उक्षयन्त द्युमन्तम् ।
महामनूनं तवसं विभूतिं मत्सरासो जर्हृषन्त प्रसाहम् ॥४॥
येभिः सूर्यमुषसं मन्दसानोऽवासयोऽप दृळ्हानि दर्द्रत् ।
महामद्रिं परि गा इन्द्र सन्तं नुत्था अच्युतं सदसस्परि स्वात् ॥५॥

तव क्रत्वा तव तद्दंसनाभिरामासु पक्वं शच्या नि दीधः ।
और्णोर्दुर उस्रियाभ्यो वि दृळ्होदूर्वाद्गा असृजो अङ्गिरस्वान् ॥६॥
पप्राथ क्षां महि दंसो व्युर्वीमुप द्यामृष्वो बृहदिन्द्र स्तभायः ।
अधारयो रोदसी देवपुत्रे प्रत्ने मातरा यह्वी ऋतस्य ॥७॥
अध त्वा विश्वे पुर इन्द्र देवा एकं तवसं दधिरे भराय ।
अदेवो यदभ्यौहिष्ट देवान्स्वर्षाता वृणत इन्द्रमत्र ॥८॥
अध द्यौश्चित्ते अप सा नु वज्राद्द्वितानमद्भियसा स्वस्य मन्योः ।
अहिं यदिन्द्रो अभ्योहसानं नि चिद्विश्वायुः शयथे जघान ॥९॥
अध त्वष्टा ते मह उग्र वज्रं सहस्रभृष्टिं ववृतच्छताश्रिम् ।
निकाममरमणसं येन नवन्तमहिं सं पिणगृजीषिन् ॥१०॥
वर्धान्यं विश्वे मरुतः सजोषाः पचच्छतं महिषाँ इन्द्र तुभ्यम् ।
पूषा विष्णुस्त्रीणि सरांसि धावन्वृत्रहणं मदिरमंशुमस्मै ॥११॥
आ क्षोदो महि वृतं नदीनां परिष्ठितमसृज ऊर्मिमपाम् ।
तासामनु प्रवत इन्द्र पन्थां प्रार्दयो नीचीरपसः समुद्रम् ॥१२॥
एवा ता विश्वा चकृवांसमिन्द्रं महामुग्रमजुर्यं सहोदाम् ।
सुवीरं त्वा स्वायुधं सुवज्रमा ब्रह्म नव्यमवसे ववृत्यात् ॥१३॥
स नो वाजाय श्रवस इषे च राये धेहि द्युमत इन्द्र विप्रान् ।
भरद्वाजे नृवत इन्द्र सूरीन्दिवि च स्मैधि पार्ये न इन्द्र ॥१४॥
अया वाजं देवहितं सनेम मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥१५॥

सायणभाष्यम्

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

चतुर्थाष्टके षष्ठोऽध्याय आरभ्यते । षष्ठे मण्डले द्वितीयेऽनुवाके प्रथमं सूक्तं व्याख्यातम् । तत्र ' पिबा सोमम् ' इति पञ्चदशर्चं द्वितीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभम् । अन्त्या द्विपदा त्रिष्टुप् । तथा चानुक्रान्तं-- पिब पञ्चोनैन्द्रं त्रैष्टुभं द्विपदान्तम्' इति । अभिजिति मरुत्वतीयशस्त्रे एतन्निविद्धानम्। सूत्रितं च- पिबा सोमं तमु ष्टुहीति मध्यंदिनः ' (आश्व. श्रौ. ८. ५) इति । समूळ्हे दशरात्रेऽष्टमेऽहनि मरुस्वतीयशस्त्रे एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च- ' पिबा सोममभि तमस्य द्यावापृथिवी' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति । सूर्यस्तुन्नाम्न्येकाहे मरुत्वतीये एतत्सूक्तं निविद्धानम् । सूत्र्यते हि-' सूर्यस्तुता यशस्कामः पिबा सोममभि' (अश्व. श्रौ. ९. ८) इति । महाव्रतेऽपि मरुत्वतीये एतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं- पिबा सोममभि यमुग्र तर्दः कया शुभा सवयसः सनीळाः ' (ऐ. आ. ५. १. १) इति । माध्यंदिने सवने आद्यास्तिस्रो होतृमैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिनां प्रस्थितयाज्याः । सूत्रितं च-' पिबा सोममभि यमुग्र तर्द इति तिस्रोऽर्वाङेहि सोमकामं त्वाहुः' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥ ।

पिबा॒ सोम॑म॒भि यमु॑ग्र॒ तर्द॑ ऊ॒र्वं गव्यं॒ महि॑ गृणा॒न इ॑न्द्र ।

वि यो धृ॑ष्णो॒ वधि॑षो वज्रहस्त॒ विश्वा॑ वृ॒त्रम॑मि॒त्रिया॒ शवो॑भिः ॥१

पिब॑ । सोम॑म् । अ॒भि । यम् । उ॒ग्र॒ । तर्दः॑ । ऊ॒र्वम् । गव्य॑म् । महि॑ । गृ॒णा॒नः । इ॒न्द्र॒ ।

वि । यः । धृ॒ष्णो॒ इति॑ । वधि॑षः । व॒ज्र॒ऽह॒स्त॒ । विश्वा॑ । वृ॒त्रम् । अ॒मि॒त्रिया॑ । शवः॑ऽभिः ॥१

पिब । सोमम् । अभि । यम् । उग्र । तर्दः । ऊर्वम् । गव्यम् । महि । गृणानः । इन्द्र ।

वि । यः । धृष्णो इति । वधिषः । वज्रऽहस्त । विश्वा । वृत्रम् । अमित्रिया । शवःऽभिः ॥१

हे "उग्र उद्गूर्णबल "इन्द्र “गृणानः अङ्गिरोभिः स्तूयमानस्त्वं "यं सोमम् "अभि उद्दिश्य । पातुमित्यर्थः । "महि महत् “गव्यं गोसंबन्धि “ऊर्वं पणिभिरपहृतं समूहं “तर्दः प्रकाशितवानसि । तृदिर्हिंसाकर्मात्र प्रकाशनार्थः । तं "सोमं "पिब पानं कुरु । हे “धृष्णो शत्रूणां धर्षक “वज्रहस्त वज्रपाणे हे इन्द्र “यः त्वं "शवोभिः बलैः सहितः सन् "विश्वा विश्वं “वृत्रम् आवरकम् "अमित्रिया अमित्रं शत्रुम् ॥ अमित्रशब्दात् द्वितीयैकवचनस्येयादेशः ॥ “वि “वधिषः व्यवधीः स त्वं सोमं पिबेति संबन्धः ॥

स ईं॑ पाहि॒ य ऋ॑जी॒षी तरु॑त्रो॒ यः शिप्र॑वान्वृष॒भो यो म॑ती॒नाम् ।

यो गो॑त्र॒भिद्व॑ज्र॒भृद्यो ह॑रि॒ष्ठाः स इ॑न्द्र चि॒त्राँ अ॒भि तृ॑न्धि॒ वाजा॑न् ॥२

सः । ई॒म् । पा॒हि॒ । यः । ऋ॒जी॒षी । तरु॑त्रः । यः । शिप्र॑ऽवान् । वृ॒ष॒भः । यः । म॒ती॒नाम् ।

यः । गो॒त्र॒ऽभित् । व॒ज्र॒ऽभृत् । यः । ह॒रि॒ऽस्थाः । सः । इ॒न्द्र॒ । चि॒त्रान् । अ॒भि । तृ॒न्धि॒ । वाजा॑न् ॥२

सः । ईम् । पाहि । यः । ऋजीषी । तरुत्रः । यः । शिप्रऽवान् । वृषभः । यः । मतीनाम् ।

यः । गोत्रऽभित् । वज्रऽभृत् । यः । हरिऽस्थाः । सः । इन्द्र । चित्रान् । अभि । तृन्धि । वाजान् ॥२

हे इन्द्र “ऋजीषी । ऋजीषशब्देन गतरसः सोमोऽभिधीयते । तद्वान् “यः त्वं “तरुत्रः शत्रूणां तारकोऽसि “यः त्वं "शिप्रवान् शोभनहनुरसि “यः त्वं “मतीनां स्तोतॄणाम् ॥ मन्यतेः स्तुतिकर्मणः कर्तरि क्तिच् ॥ “वृषभः कामानां वर्षितासि “सः त्वम् "ईम् एनं सोमं "पाहि पिब । हे इन्द्र यस्त्वं “वज्रभृत् वज्रधरः "यः त्वं "गोत्रभित् गोत्राणां पर्वतानां मेघानां वा भेत्तासि “यः त्वं "हरिष्ठाः हर्योः स्थातासि हे “इन्द्र "सः त्वं "चित्रान् विचित्रान् “वाजान् अन्नानि “अभि “तृन्धि अस्मभ्यं प्रकाशय ॥

ए॒वा पा॑हि प्र॒त्नथा॒ मन्द॑तु त्वा श्रु॒धि ब्रह्म॑ वावृ॒धस्वो॒त गी॒र्भिः ।

आ॒विः सूर्यं॑ कृणु॒हि पी॑पि॒हीषो॑ ज॒हि शत्रूँ॑र॒भि गा इ॑न्द्र तृन्धि ॥३

ए॒व । पा॒हि॒ । प्र॒त्नऽथा॑ । मन्द॑तु । त्वा॒ । श्रु॒धि । ब्रह्म॑ । व॒वृ॒धस्व॑ । उ॒त । गीः॒ऽभिः ।

आ॒विः । सूर्य॑म् । कृ॒णु॒हि । पी॒पि॒हि । इषः॑ । ज॒हि । शत्रू॑न् । अ॒भि । गाः । इ॒न्द्र॒ । तृ॒न्धि॒ ॥३

एव । पाहि । प्रत्नऽथा । मन्दतु । त्वा । श्रुधि । ब्रह्म । ववृधस्व । उत । गीःऽभिः ।

आविः । सूर्यम् । कृणुहि । पीपिहि । इषः । जहि । शत्रून् । अभि । गाः । इन्द्र । तृन्धि ॥३

हे इन्द्र त्वं "प्रत्नथा प्रत्नान् पुराणान् सोमान् यथापिबः तथा “एव एवम् इममस्मदीयं सोमं “पाहि पिब । स च सोमस्त्वया पीतः सन् “त्वा त्वां “मन्दतु मदयतु । “ब्रह्म अस्माभिः कृतं स्तोत्रं “श्रुधि शृणु । “उत अपि च “गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः “ववृधस्व त्वं वर्धस्व । अपि च "सूर्यं सर्वस्य प्रेरकं देवम् "आविः कृणुहि आविष्कुरु । वयं सूर्यं यथा पश्येम तथा कुर्वित्यर्थः । "इषः अन्नानि च “पीपिहि अस्मभ्यं प्यायय" । "शत्रून् अस्मत्सपत्नान् "जहि नाशय । हे “इन्द्र त्वं पणिभिरपहृताः “गाः "अभि “तृन्धि प्रकाशय ॥

ते त्वा॒ मदा॑ बृहदि॑न्द्र स्वधाव इ॒मे पी॒ता उ॑क्षयन्त द्यु॒मन्त॑म् ।

म॒हामनू॑नं त॒वसं॒ विभू॑तिं मत्स॒रासो॑ जर्हृषन्त प्र॒साह॑म् ॥४

ते । त्वा॒ । मदाः॑ । बृ॒हत् । इ॒न्द्र॒ । स्व॒धा॒ऽव॒ः । इ॒मे । पी॒ताः । उ॒क्ष॒य॒न्त॒ । द्यु॒ऽमन्त॑म् ।

म॒हाम् । अनू॑नम् । त॒वस॑म् । विऽभू॑तिम् । म॒त्स॒रासः॑ । ज॒र्हृ॒ष॒न्त॒ । प्र॒ऽसह॑म् ॥४

ते । त्वा । मदाः । बृहत् । इन्द्र । स्वधाऽवः । इमे । पीताः । उक्षयन्त । द्युऽमन्तम् ।

महाम् । अनूनम् । तवसम् । विऽभूतिम् । मत्सरासः । जर्हृषन्त । प्रऽसहम् ॥४

हे "स्वधावः अन्नवन् "इन्द्र “मदाः मदकराः “ते “इमे "पीताः सोमाः "द्युमन्तं दीप्तिमन्तं “त्वा त्वां "बृहत् अत्यन्तम् "उक्षयन्त सेचयन्तु । अपि च हे इन्द्र त्वां "मत्सरासः मदकराः सोमाः “जर्हृषन्त भृशं हर्षयन्तु । कीदृशम् । "महां महान्तं प्रभूतम् "अनूनं सर्वगुणैर्न्यूनतारहितम् । संपूर्णगुणमित्यर्थः । “तवसं प्रवृद्धं "विभूतिं विभवन्तं "प्रसाहं शत्रूणामभिभवितारम् ।।

येभि॒ः सूर्य॑मु॒षसं॑ मन्दसा॒नोऽवा॑स॒योऽप॑ दृ॒ळ्हानि॒ दर्द्र॑त् ।

म॒हामद्रिं॒ परि॒ गा इ॑न्द्र॒ सन्तं॑ नु॒त्था अच्यु॑तं॒ सद॑स॒स्परि॒ स्वात् ॥५

येभिः॑ । सूर्य॑म् । उ॒षस॑म् । म॒न्द॒सा॒नः । अवा॑सयः । अप॑ । दृ॒ळ्हानि॑ । दर्द्र॑त् ।

म॒हाम् । अद्रि॑म् । परि॑ । गाः । इ॒न्द्र॒ । सन्त॑म् । नु॒त्थाः । अच्यु॑तम् । सद॑सः । परि॑ । स्वात् ॥५

येभिः । सूर्यम् । उषसम् । मन्दसानः । अवासयः । अप । दृळ्हानि । दर्द्रत् ।

महाम् । अद्रिम् । परि । गाः । इन्द्र । सन्तम् । नुत्थाः । अच्युतम् । सदसः । परि । स्वात् ॥५

हे इन्द्र "येभिः यैः सोमैः "मन्दसानः मोदमानस्त्वं "सूर्यं सर्वस्य प्रेरकं देवम् "उषसम् उषोदेवतां च “अवासयः स्वस्थाने न्यवासयः । अथवा सूर्योषसौ यथा तमांसि विवासयतस्तथाकार्षीः । किं कुर्वन् । "दृळ्हानि दृढानि तमांसि “अप "दर्द्रत् अपदारयन् । किंच हे “इन्द्र त्वं पणिभिः अपहृताः “गाः "परि "सन्तं परितो विद्यमानं "महां महान्तम् "अद्रिं पर्वतं “नुत्थाः अनुदः। कीदृशम् । "स्वात् स्वकीयात् "सदसः स्थानात् "परि परितः “अच्युतम् अविचालितं विनाशरहितम् । स्थिरमित्यर्थः ॥ ॥ १ ॥

तव॒ क्रत्वा॒ तव॒ तद्दं॒सना॑भिरा॒मासु॑ प॒क्वं शच्या॒ नि दी॑धः ।

और्णो॒र्दुर॑ उ॒स्रिया॑भ्यो॒ वि दृ॒ळ्होदू॒र्वाद्गा अ॑सृजो॒ अङ्गि॑रस्वान् ॥६

तव॑ । क्रत्वा॑ । तव॑ । तत् । दं॒सना॑भिः । आ॒मासु॑ । प॒क्वम् । शच्या॑ । नि । दी॒धु॒रिति॑ दीधः ।

और्णोः॑ । दुरः॑ । उ॒स्रिया॑भ्यः । वि । दृ॒ळ्हा । उत् । ऊ॒र्वात् । गाः । अ॒सृ॒जः॒ । अङ्गि॑रस्वान् ॥६

तव । क्रत्वा । तव । तत् । दंसनाभिः । आमासु । पक्वम् । शच्या । नि । दीधरिति दीधः ।

और्णोः । दुरः । उस्रियाभ्यः । वि । दृळ्हा । उत् । ऊर्वात् । गाः । असृजः । अङ्गिरस्वान् ॥६

हे इन्द्र “तव “क्रत्वा त्वदीयया प्रज्ञया “तव “दंसनाभिः त्वदीयैः कर्मभिः "शच्या सामर्थ्येन "आमासु अपक्वासु गोषु "पक्वं परिणतं "तत् प्रसिद्धं पयः “नि “दीधः नितरां धास्यसि । अपि च हे इन्द्र त्वम् "उस्रियाभ्यः गोभ्यः। गा निर्गमयितुमित्यर्थः । “दृळ्हा दृढानि । वलेन पाषाणादिभिर्दृढीकृतानीत्यर्थः । "दुरः द्वाराणि "वि “और्णोः उद्घाटितवानसि । "अङ्गिरस्वान् अङ्गिरोभिर्युक्तस्त्वम् “ऊर्वात् समूहात् । गोष्ठादित्यर्थः । "गाः “उत् असृजः उदगमयः ॥

प॒प्राथ॒ क्षां महि॒ दंसो॒ व्यु१॒॑र्वीमुप॒ द्यामृ॒ष्वो बृ॒हदिं॑न्द्र स्तभायः ।

अधा॑रयो॒ रोद॑सी दे॒वपु॑त्रे प्र॒त्ने मा॒तरा॑ य॒ह्वी ऋ॒तस्य॑ ॥७

प॒प्राथ॑ । क्षाम् । महिं॑ । दंसः॑ । वि । उ॒र्वीम् । उप॑ । द्याम् । ऋ॒ष्वः । बृ॒हत् । इ॒न्द्र॒ । स्त॒भा॒य॒ः ।

अधा॑रयः । रोद॑सी॒ इति॑ । दे॒वपु॑त्रे॒ इति॑ दे॒वऽपु॑त्रे । प्र॒त्ने इति॑ । मा॒तरा॑ । य॒ह्वी इति॑ । ऋ॒तस्य॑ ॥७

पप्राथ । क्षाम् । महि । दंसः । वि । उर्वीम् । उप । द्याम् । ऋष्वः । बृहत् । इन्द्र । स्तभायः ।

अधारयः । रोदसी इति । देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे । प्रत्ने इति । मातरा । यह्वी इति । ऋतस्य ॥७

हे इन्द्र त्वं "महि महता "दंसः दंससा कर्मणा "उर्वीं विस्तीर्णां "क्षां भूमिं “वि “पप्राथ विशेषेण पूरितवानसि । 'प्रा पूरणे' इति धातुः । हे "इन्द्र "ऋष्वः महांस्त्वं "बृहत् बृहतीं "द्यां दिवम् "उप "स्तभायः उपस्तभ्नासि । निरालम्बं वितिष्ठन्ती द्यौर्यथा न पततीन्द्रस्तथा करोतीत्यर्थः । अपि च त्वं "रोदसी द्यावापृथिव्यौ "अधारयः पोषणैर्धारयसि । कीदृश्यौ । “देवपुत्रे । देवाः पुत्रा ययोस्ते । “प्रत्ने पुराणे "मातरा मातरौ निर्मात्र्यौ “ऋतस्य उदकस्य यज्ञस्य वा “यह्वी यह्व्यौ महत्यौ । यद्वा । विश्वस्य मातरौ ऋतस्य ब्रह्मणो यह्वी पुत्र्यौ । यहुरित्यपत्यनामैतत् ।।

अध॑ त्वा॒ विश्वे॑ पु॒र इ॑न्द्र दे॒वा एकं॑ त॒वसं॑ दधिरे॒ भरा॑य ।

अदे॑वो॒ यद॒भ्यौहि॑ष्ट दे॒वान्स्व॑र्षाता वृणत॒ इन्द्र॒मत्र॑ ॥८

अध॑ । त्वा॒ । विश्वे॑ । पु॒रः । इ॒न्द्र॒ । दे॒वाः । एक॑म् । त॒वस॑म् । द॒धि॒रे॒ । भरा॑य ।

अदे॑वः । यत् । अ॒भि । औहि॑ष्ट । दे॒वान् । स्व॑ःऽसाता । वृ॒ण॒ते॒ । इन्द्र॑म् । अत्र॑ ॥८

अध । त्वा । विश्वे । पुरः । इन्द्र । देवाः । एकम् । तवसम् । दधिरे । भराय ।

अदेवः । यत् । अभि । औहिष्ट । देवान् । स्वःऽसाता । वृणते । इन्द्रम् । अत्र ॥८

“अध अधुना अस्मिन् काले "विश्वे "देवाः सर्वे वह्न्यादयो हे “इन्द्र “एकं मुख्यं "तवसं प्रवृद्धं बलवन्तं "त्वा त्वां "भराय संग्रामाय "पुरः "दधिरे पुरस्तात् चक्रिरे । "यत् यदा "अदेवः वृत्रोऽसुरः “देवान् “अभ्यौहिष्ट संग्रामार्थमभिगतवान् । ओहतिर्गतिकर्मा । किंचास्मिन् काले "स्वर्षाता स्वर्षातौ संग्रामे "इन्द्रं "वृणते संभजन्ते स्म । मरुत इति शेषः । मरुतो हीन्दं देवेषु पलायितेषु समभजन्नित्यर्थः। अधुना पुरो दधिरे इति संबन्धः ।।

अध॒ द्यौश्चि॑त्ते॒ अप॒ सा नु वज्रा॑द्द्वि॒ताන॑मद्भि॒यसा॒ स्वस्य॑ म॒न्योः ।

अहिं॒ यदिन्द्रो॑ अ॒भ्योह॑सानं॒ नि चि॑द्वि॒श्वायुः॑ श॒यथे॑ ज॒घान॑ ॥९

अध॑ । द्यौः । चि॒त् । ते॒ । अप॑ । सा । नु । वज्रा॑त् । द्वि॒ता । अ॒न॒म॒त् । भि॒यसा॑ । स्वस्य॑ । म॒न्योः ।

अहि॑म् । यत् । इन्द्रः॑ । अ॒भि । ओह॑सानम् । नि । चि॒त् । वि॒श्वऽआ॑युः । श॒यथे॑ । ज॒घान॑ ॥९

अध । द्यौः । चित् । ते । अप । सा । नु । वज्रात् । द्विता । अनमत् । भियसा । स्वस्य । मन्योः ।

अहिम् । यत् । इन्द्रः । अभि । ओहसानम् । नि । चित् । विश्वऽआयुः । शयथे । जघान ॥९

“सा प्रसिद्धा देवानामाश्रयत्वेन “द्यौश्चित् द्युलोकोऽपि हे इन्द्र “अध अधुनास्मिन् काले "द्विता द्विधा द्विप्रकारात् "ते त्वदीयात् "वज्रात् "स्वस्य आत्मीयात् "मन्योः क्रोधाच्च “भियसा भयेन “अप “अनमत् अपननाम। "नु इति पूरणः । "विश्वायुः बह्वन्नः “इन्द्रः "यत् यदा "अभ्योहसानम् अभिगच्छन्तम् "अहिं वृत्रं “शयथे शयननिमित्ते । मरणायेत्यर्थः । “नि “जघान न्यवधीत् । “चित् इति पूरणः । यदा वृत्रं जघानास्मिन् काले द्यौर्ननामेति संबन्धः ।।

अध॒ त्वष्टा॑ ते म॒ह उ॑ग्र॒ वज्रं॑ स॒हस्र॑भृष्टिं ववृतच्छ॒ताश्रि॑म् ।

निका॑मम॒रम॑णसं॒ येन॒ नव॑न्त॒महिं॒ सं पि॑णगृजीषिन् ॥१०

अध॑ । त्वष्टा॑ । ते॒ । म॒हः । उ॒ग्र॒ । वज्र॑म् । स॒हस्र॑ऽभृष्टिम् । व॒वृ॒त॒त् । श॒तऽअ॑श्रिम् ।

निऽका॑मम् । अ॒रऽम॑नसम् । येन॑ । नव॑न्तम् । अहि॑म् । सम् । पि॒ण॒क् । ऋ॒जी॒षि॒न् ॥१०

अध । त्वष्टा । ते । महः । उग्र । वज्रम् । सहस्रऽभृष्टिम् । ववृतत् । शतऽअश्रिम् ।

निऽकामम् । अरऽमनसम् । येन । नवन्तम् । अहिम् । सम् । पिणक् । ऋजीषिन् ॥१०

“अध अधुना हे “उग्र उद्गूर्णबलेन्द्र "महः महतः “ते तव “त्वष्टा देवशिल्पी “वज्रं “ववृतत् न्यवर्तयत् निष्पन्नं कृतवान् । कीदृशम् । "सहस्रभृष्टिं सहस्रधारं “शताश्रिं शतपर्वाणम् । हे “ऋजीषिन् गतरससोमवन्निन्द्र "येन वज्रेण "निकामम् । नियतः कामो यस्य तम् ।

"अरमणसम् । शत्रूणामरमभिगन्तृ मनो यस्य तम् । "नवन्तं शब्दायमानम् "अहिं वृत्रमसुरं "सं "पिणक् संपिष्टवानसि तं वज्रं कृतवानित्यर्थः । ॥ २ ॥

वर्धा॒न्यं विश्वे॑ म॒रुत॑ः स॒जोषा॒ः पच॑च्छ॒तं म॑हि॒षाँ इ॑न्द्र॒ तुभ्य॑म् ।

पू॒षा विष्णु॒स्त्रीणि॒ सरां॑सि धावन्वृत्र॒हणं॑ मदि॒रमं॒शुम॑स्मै ॥११

वर्धा॑न् । यम् । विश्वे॑ । म॒रुतः॑ । स॒ऽजोषाः॑ । पच॑त् । श॒तम् । म॒हि॒षान् । इ॒न्द्र॒ । तुभ्य॑म् ।

पू॒षा । विष्णुः॑ । त्रीणि॑ । सरां॑सि । धा॒व॒न् । वृ॒त्र॒ऽहन॑म् । म॒दि॒रम् । अं॒शुम् । अ॒स्मै॒ ॥११

वर्धान् । यम् । विश्वे । मरुतः । सऽजोषाः । पचत् । शतम् । महिषान् । इन्द्र । तुभ्यम् ।

पूषा । विष्णुः । त्रीणि । सरांसि । धावन् । वृत्रऽहनम् । मदिरम् । अंशुम् । अस्मै ॥११

“सजोषाः सह प्रीयमाणाः "विश्वे "मरुतः सर्वे देवा हे “इन्द्र "यं त्वां "वर्धान् स्तोत्रैर्वर्धयन्ति हे इन्द्र तस्मै "तुभ्यं "पूषा एतन्नामको देवः "विष्णुः एतन्नामकश्च "शतं शतसंख्याकान् "महिषान् पुंपशून् "पचत् पचेत् । अपि च “अस्मै तुभ्यं "सरांसि द्रोणकलशपूतभृदाधवनीयाख्यानि “त्रीणि पात्राणि “अंशुं सोमं “धावन् अगच्छन् । सोमैः पात्राणि पूर्यन्त इत्यर्थः । कीदृशं सोमम् । "मदिरं मदकरं “वृत्रहणं वृत्राणां शत्रूणां हन्तारम् । अत्र वृत्रहञ्छब्देन सोमोऽभिधीयते । पीते हि सति सोमे वृत्राणि हन्तुमिन्द्रः समर्थो भवतीति यावत् ॥

आ क्षोदो॒ महि॑ वृ॒तं न॒दीनां॒ परि॑ष्ठितमसृज ऊ॒र्मिम॒पाम् ।

तासा॒मनु॑ प्र॒वत॑ इन्द्र॒ पन्थां॒ प्रार्द॑यो॒ नीची॑र॒पस॑ः समु॒द्रम् ॥१२

आ । क्षोदः॑ । महि॑ । वृ॒तम् । न॒दीना॑म् । परि॑ऽस्थितम् । अ॒सृ॒जः॒ । ऊ॒र्मिम् । अ॒पाम् ।

तासा॑म् । अनु॑ । प्र॒ऽवतः॑ । इ॒न्द्र॒ । पन्था॑म् । प्र । आ॒र्द॒यः॒ । नीचीः॑ । अ॒पसः॑ । स॒मु॒द्रम् ॥१२

आ । क्षोदः । महि । वृतम् । नदीनाम् । परिऽस्थितम् । असृजः । ऊर्मिम् । अपाम् ।

तासाम् । अनु । प्रऽवतः । इन्द्र । पन्थाम् । प्र । आर्दयः । नीचीः । अपसः । समुद्रम् ॥१२

हे इन्द्र त्वं "महि महत् "वृतं वृत्रेण परिवृतमाच्छादितं "परिष्ठितं परितः स्थितं "नदीनां सिन्धूनां संबन्धि "क्षोदः उदकम् “आ “असृजः आ समन्तात् सृष्टवानसि । येन नद्यः पूर्णाः प्रवहेयुस्तदित्यर्थः । "अपाम् उदकानाम् "ऊर्मिं समूहं सृष्टवानसि । पुनर्वचनमादरार्थम् । हे “इन्द्र "तासां नदीनां संबन्धिनः "पन्थां पथो मार्गान् "प्रवतः प्रवणान् "अनु अकार्षीरिति शेषः ।

अन्वित्युपसर्गयोग्यक्रियाध्याहारः । किंच "नीचीः प्रवणाभिमुखीः । वेगयुक्ता इत्यर्थः । "अपसः अपः उदकानि । अपस इत्यप एवार्थे वर्तते । "समुद्रम् उदधिं "प्रार्दयः प्रागमयः । अत्रार्दयतिर्नयनकर्मा ॥

एवा ता विश्वा॑ चकृ॒वांस॒मिन्द्रं॑ म॒हामु॒ग्रम॑जु॒र्यं स॑हो॒दाम् ।

सु॒वीरं॑ त्वा स्वायु॒धं सु॒वज्र॒मा ब्रह्म॒ नव्य॒मव॑से ववृत्यात् ॥१३

ए॒व । ता । विश्वा॑ । च॒कृ॒ऽवांस॑म् । इन्द्र॑म् । म॒हाम् । उ॒ग्रम् । अ॒जु॒र्य॑म् । स॒ह॒ःऽदाम् ।

सु॒ऽवीर॑म् । त्वा॒ । सु॒ऽआ॒यु॒धम् । सु॒ऽवज्र॑म् । आ । ब्रह्म॑ । नव्य॑म् । अव॑से । व॒वृ॒त्या॒त् ॥१३

एव । ता । विश्वा । चकृऽवांसम् । इन्द्रम् । महाम् । उग्रम् । अजुर्यम् । सहःऽदाम् ।

सुऽवीरम् । त्वा । सुऽआयुधम् । सुऽवज्रम् । आ । ब्रह्म । नव्यम् । अवसे । ववृत्यात् ॥१३

हे इन्द्र “त्वा त्वां "नव्यं नूतनमन्यैरकृतपूर्वं "ब्रह्म अस्माभिः कृतं स्तोत्रम् "अवसे अस्माकं रक्षणाय “आ “ववृत्यात् आवर्तयतु । कीदृशं त्वाम् । "एव एवमुक्तप्रकारेण “ता तानि प्रसिद्धानि "विश्वा विश्वानि सर्वाणि कर्माणि "चकृवांसं कृतवन्तम् "इन्द्रम् ईश्वरं "महां महान्तम् “उग्रम् ओजस्विनम् “अजुर्यम् अजरं "सहोदां सहसो बलस्य दातारं "सुवीरं शोभना वीरा मरुतो यस्य तं "स्वायुधं शोभनायुधं "सुवज्रं शोभनवज्रोपेतम् ॥

स नो॑ वाजा॑य॒ श्रव॑स इ॒षे च॑ रा॒ये धे॑हि द्यु॒मत॑ इन्द्र॒ विप्रा॑न् ।

भ॒रद्वा॑जे नृ॒वत॑ इन्द्र सू॒रीन्दि॒वि च॑ स्मैधि॒ पार्ये॑ न इन्द्र ॥१४

सः । न॒ः । वाजा॑य । श्रव॑से । इ॒षे । च॒ । रा॒ये । धे॒हि॒ । द्यु॒ऽमत॑ः । इ॒न्द्र॒ । विप्रा॑न् ।

भ॒रत्ऽवा॑जे । नृ॒ऽवत॑ः । इ॒न्द्र॒ । सू॒रीन् । दि॒वि । च॒ । स्म॒ । ए॒धि॒ । पार्ये॑ । न॒ः । इ॒न्द्र॒ ॥१४

सः । नः । वाजाय । श्रवसे । इषे । च । राये । धेहि । द्युऽमतः । इन्द्र । विप्रान् ।

भरत्ऽवाजे । नृऽवतः । इन्द्र । सूरीन् । दिवि । च । स्म । एधि । पार्ये । नः । इन्द्र ॥१४

हे “इन्द्र "सः त्वं "द्युमतः दीप्तिमतः "विप्रान् मेधाविनः "नः अस्मान् "वाजाय बलाय “श्रवसे यशसे “इषे “च अन्नाय च "राये धनाय “धेहि धारय। अपि च हे “इन्द्र “भरद्वाजे मयि "नृवतः मनुष्यवतः । परिचारकयुक्तानित्यर्थः । "सूरीन् तव स्तोतॄन् पुत्रपौत्रान् कुर्विति शेषः । हे “इन्द्र त्वं “पार्ये पारणीये आगामिनि "च “दिवि दिवसे “एधि "स्म “नः । अस्माकं रक्षिता खलु भवेत्यर्थः ॥

षष्ठेऽहनि तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रेऽनुरूपतृचस्य अया वाजम्' इति तृतीया । सूत्रितं च- अया वाजं देवहितं सनेमेति स्तोत्रियानुरूपौ ' (आश्व. श्रौ. ८. ३) इति ।

अ॒या वाजं॑ दे॒वहि॑तं सनेम॒ मदे॑म श॒तहि॑माः सु॒वीरा॑ः ॥१५

अ॒या । वाज॑म् । दे॒वऽहि॑तम् । स॒ने॒म॒ । मदे॑म । श॒तऽहि॑माः । सु॒ऽवीराः॑ ॥१५

अया । वाजम् । देवऽहितम् । सनेम । मदेम । शतऽहिमाः । सुऽवीराः ॥१५

“अया अनया स्तुत्या देवहितं देवेन द्योतमानेनेन्द्रेण दत्तं “वाजम् अन्नं "सनेम वयं संभजेम । अपि च "सुवीराः शोभनपुत्रोपेताः वयं “शतहिमाः शतसंवत्सरान् "मदेम हृष्याम ॥ ॥ ३ ॥

मण्डल ६

ऋग्वेदः सूक्तं ६.१८

बार्हस्पत्यो भरद्वाजः

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्

तमु ष्टुहि यो अभिभूत्योजा वन्वन्नवातः पुरुहूत इन्द्रः ।

अषाळ्हमुग्रं सहमानमाभिर्गीर्भिर्वर्ध वृषभं चर्षणीनाम् ॥१॥

स युध्मः सत्वा खजकृत्समद्वा तुविम्रक्षो नदनुमाँ ऋजीषी ।

बृहद्रेणुश्च्यवनो मानुषीणामेकः कृष्टीनामभवत्सहावा ॥२॥

त्वं ह नु त्यददमायो दस्यूँरेकः कृष्टीरवनोरार्याय ।

अस्ति स्विन्नु वीर्यं तत्त इन्द्र न स्विदस्ति तदृतुथा वि वोचः ॥३॥

सदिद्धि ते तुविजातस्य मन्ये सहः सहिष्ठ तुरतस्तुरस्य ।

उग्रमुग्रस्य तवसस्तवीयोऽरध्रस्य रध्रतुरो बभूव ॥४॥

तन्नः प्रत्नं सख्यमस्तु युष्मे इत्था वदद्भिर्वलमङ्गिरोभिः ।

हन्नच्युतच्युद्दस्मेषयन्तमृणोः पुरो वि दुरो अस्य विश्वाः ॥५॥

स हि धीभिर्हव्यो अस्त्युग्र ईशानकृन्महति वृत्रतूर्ये ।
स तोकसाता तनये स वज्री वितन्तसाय्यो अभवत्समत्सु ॥६॥
स मज्मना जनिम मानुषाणाममर्त्येन नाम्नाति प्र सर्स्रे ।
स द्युम्नेन स शवसोत राया स वीर्येण नृतमः समोकाः ॥७॥
स यो न मुहे न मिथू जनो भूत्सुमन्तुनामा चुमुरिं धुनिं च ।
वृणक्पिप्रुं शम्बरं शुष्णमिन्द्रः पुरां च्यौत्नाय शयथाय नू चित् ॥८॥
उदावता त्वक्षसा पन्यसा च वृत्रहत्याय रथमिन्द्र तिष्ठ ।
धिष्व वज्रं हस्त आ दक्षिणत्राभि प्र मन्द पुरुदत्र मायाः ॥९॥
अग्निर्न शुष्कं वनमिन्द्र हेती रक्षो नि धक्ष्यशनिर्न भीमा ।
गम्भीरय ऋष्वया यो रुरोजाध्वानयद्दुरिता दम्भयच्च ॥१०॥
आ सहस्रं पथिभिरिन्द्र राया तुविद्युम्न तुविवाजेभिरर्वाक् ।
याहि सूनो सहसो यस्य नू चिददेव ईशे पुरुहूत योतोः ॥११॥
प्र तुविद्युम्नस्य स्थविरस्य घृष्वेर्दिवो ररप्शे महिमा पृथिव्याः ।
नास्य शत्रुर्न प्रतिमानमस्ति न प्रतिष्ठिः पुरुमायस्य सह्योः ॥१२॥
प्र तत्ते अद्या करणं कृतं भूत्कुत्सं यदायुमतिथिग्वमस्मै ।
पुरू सहस्रा नि शिशा अभि क्षामुत्तूर्वयाणं धृषता निनेथ ॥१३॥
अनु त्वाहिघ्ने अध देव देवा मदन्विश्वे कवितमं कवीनाम् ।
करो यत्र वरिवो बाधिताय दिवे जनाय तन्वे गृणानः ॥१४॥
अनु द्यावापृथिवी तत्त ओजोऽमर्त्या जिहत इन्द्र देवाः ।
कृष्वा कृत्नो अकृतं यत्ते अस्त्युक्थं नवीयो जनयस्व यज्ञैः ॥१५॥

सायणभाष्यम्

'तमु ष्टुहि' इति पञ्चदशर्चं तृतीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रम्यते-- तमु ष्टुहि' इति । अभिजिति निष्केवल्य एतन्निविद्धानम् । सूत्रितं च--- तमु ष्टुहीति मध्यंदिनः ' (आश्व. श्रौ. ८.५) इति । इन्द्राग्न्योः कुलायनाम्न्येकाहेऽपि निष्केवल्य एतन्निविद्धानम् । सूत्रितं च--' तिष्ठा हरी तमु ष्टुहीति मध्यंदिनः ' (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्ये । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं-' तमु ष्टुहि यो अभिभूत्योजाः सुत इत्त्वं निमिश्ल इन्द्र सोम इति त्रीणि' (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

तमु॑ ष्टुहि॒ यो अ॒भिभू॑त्योजा व॒न्वन्नवा॑तः पुरुहू॒त इन्द्रः॑ ।

अषा॑ळ्हमु॒ग्रं सह॑मानमा॒भिर्गी॒र्भिर्व॑र्ध वृष॒भं च॑र्षणी॒नाम् ॥१

तम् । ऊं॒ इति॑ । स्तु॒हि॒ । यः । अ॒भिभू॑तिऽओजाः । व॒न्वन् । अवा॑तः । पु॒रु॒ऽहू॒तः । इन्द्रः॑ ।

अषा॑ळ्हम् । उ॒ग्रम् । सह॑मानम् । आ॒भिः । गी॒ःऽभिः । व॒र्ध॒ । वृ॒ष॒भम् । च॒र्ष॒णी॒नाम् ॥१

तम् । ऊं इति । स्तुहि । यः । अभिभूतिऽओजाः । वन्वन् । अवातः । पुरुऽहूतः । इन्द्रः ।

अषाळ्हम् । उग्रम् । सहमानम् । आभिः । गीःऽभिः । वर्ध । वृषभम् । चर्षणीनाम् ॥१

“अभिभूत्योजाः अभिभावुकतेजाः “वन्वन् शत्रून् हिंसन् “अवातः शत्रुभिरहिंसितः ॥ वनोतेर्निष्ठान्तस्य नञ्पूर्वस्य रूपम् । यद्वा वातेर्वातम् ॥ अनभिगतः "पुरुहूतः बहुभिराहूतः "यः “इन्द्रः अस्तीति शेषः । हे भरद्वाज “तमु “ष्टुहि तमेवेन्द्रं स्तुहि । अपि च “आभिः वक्ष्यमाणाभिः “गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः तमिन्द्रं “वर्ध वर्धय । कीदृशम् । "अषाळ्हम् अनभिभूतम् “उग्रम् उद्गूर्णम् ओजस्विनं वा "सहमानं शत्रूनभिभवन्तं "चर्षणीनां प्रजानां संबन्धिनं “वृषभं वर्षितारम् ॥

स यु॒ध्मः सत्वा॑ खज॒कृत्स॒मद्वा॑ तुविम्र॒क्षो न॑दनु॒माँ ऋ॑जी॒षी ।

बृ॒हद्रे॑णु॒श्च्यव॑नो॒ मानु॑षीणा॒मेकः॑ कृष्टी॒नाम॑भवत्स॒हावा॑ ॥२

सः । यु॒ध्मः । सत्वा॑ । ख॒ज॒ऽकृत् । स॒मत्ऽवा॑ । तु॒वि॒ऽम्र॒क्षः । न॒द॒नु॒ऽमान् । ऋ॒जी॒षी ।

बृ॒हत्ऽरे॑णुः । च्यव॑नः । मानु॑षीणाम् । एकः॑ । कृ॒ष्टी॒नाम् । अ॒भ॒व॒त् । स॒हऽवा॑ ॥२

सः । युध्मः । सत्वा । खजऽकृत् । समत्ऽवा । तुविऽम्रक्षः । नदनुऽमान् । ऋजीषी ।

बृहत्ऽरेणुः । च्यवनः । मानुषीणाम् । एकः । कृष्टीनाम् । अभवत् । सहऽवा ॥२

“बृहद्रेणुः बृहतो महतो रेणोः पांसोरुत्थापकः । संग्रामेष्विति यावत् । “एकः मुख्यः "सहावा बलवान् "सः इन्द्रः "मानुषीणां मनोः संबन्धिनीनां "कृष्टीनां प्रजानां यजमानानां "च्यवनः अभिगन्ता “अभवत् आसीत् । कीदृशः । "युध्मः योद्धा "सत्वा दाता ।

सनोतेरिदं रूपम् । “खजकृत् खजानां संग्रामाणां कर्ता । खज इति संग्रामनामैतत् । "समद्वा । यजमानैः सह मदः समत् तद्वान् । "तुविम्रक्षः । मृक्षतिः संस्नेहनकर्मा । तुवीनां बहूनां वर्षणेन संस्नेहनकर्ता "नदनुमान् शब्दवान् "ऋजीषी । ऋजीषशब्देन सवनद्वयाभिषुतः पुनस्तृतीयसवनेऽप्यभिषुतः सोम उच्यते । तद्वान् ।

त्वं ह॒ नु त्यद॑दमायो॒ दस्यूँ॒रेक॑ः कृ॒ष्टीर॑वनो॒रार्या॑य ।

अस्ति॑ स्वि॒न्नु वी॒र्यं१॒ तत्त॑ इन्द्र॒ न स्वि॑दस्ति॒ तदृ॑तु॒था वि वो॑चः ॥३

त्वम् । ह॒ । नु । त्यत् । अ॒द॒म॒य॒ः । दस्यू॑न् । एक॑ः । कृ॒ष्टीः । अ॒व॒नो॒ः । आर्या॑य ।

अस्ति॑ । स्वि॒त् । नु । वी॒र्य॑म् । तत् । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । न । स्वि॒त् । अ॒स्ति॒ । तत् । ऋ॒तु॒ऽथा । वि । वो॒च॒ः ॥३

त्वम् । ह । नु । त्यत् । अदमयः । दस्यून् । एकः । कृष्टीः । अवनोः । आर्याय ।

अस्ति । स्वित् । नु । वीर्यम् । तत् । ते । इन्द्र । न । स्वित् । अस्ति । तत् । ऋतुऽथा । वि । वोचः ॥३

हे इन्द्र “त्यत् स्यः स “त्वम् । त्यदिति तच्छब्दपर्यायः । अत्र लिङ्गव्यत्ययः । “दस्यून् कर्महीनान् जनान् “नु क्षिप्रम् “अदमयः दान्तानकरोः । हशब्दः पूरणार्थः । अपि च “एक: मुख्यस्त्वं “कृष्टीः पुत्रदासादीन् “आर्याय कर्मकृते जनाय “अवनोः अददाः । एवं स्तुवन्नप्यृषिरिन्द्रं यदा नाद्राक्षीत् तदा तस्य वीर्यसद्भावे विचिकित्समानः परार्धर्चमाह । हे “इन्द्र “ते तव यत् पूर्वमुक्तं “तत् “वीर्यं सामर्थ्यं “स्विन्नु “अस्ति । किं स्विद्भवति । स्विन्नु इति विचिकित्सायाम् । यद्वा “नास्ति “स्वित् । “तत् बलम् “ऋतुथा काले काले “वि "वोचः विशेषेण ब्रूहि ॥

सदिद्धि ते॑ तुविजा॒तस्य॒ मन्ये॒ सह॑ः सहिष्ठ तु॒रतस्तु॒रस्य॑ ।

उ॒ग्रमु॒ग्रस्य॑ त॒वस॒स्तवी॒योऽर॑ध्रस्य रध्र॒तुरो॑ बभूव ॥४

सत् । इत् । हि । ते॒ । तु॒वि॒ऽजा॒तस्य॑ । मन्ये॑ । सह॑ः । स॒हि॒ष्ठ॒ । तु॒र॒तः । तु॒रस्य॑ ।

उ॒ग्रम् । उ॒ग्रस्य॑ । त॒वस॑ः । तवी॑यः । अर॑ध्रस्य । र॒ध्र॒ऽतुर॑ः । ब॒भू॒व॒ ॥४

सत् । इत् । हि । ते । तुविऽजातस्य । मन्ये । सहः । सहिष्ठ । तुरतः । तुरस्य ।

उग्रम् । उग्रस्य । तवसः । तवीयः । अरध्रस्य । रध्रऽतुरः । बभूव ॥४

पूर्वमन्त्रे इन्द्रस्य बलसदसद्भावं संदिह्य अनया बलमस्त्येवेत्यवधारयन्नाह । हि यस्मादर्थे । “हि यस्मात् कारणात् हे 'सहिष्ठ बलवत्तमेन्द्र “तुविजातस्य बहुयज्ञेषु प्रादुर्भूतस्य “तुरतः अस्मान् हिंसतः “तुरस्य शत्रूणां हिंसितुर्बलवतो वा “ते तव “सहः बलं

“सदित् विद्यमानमेवाहं “मन्ये। “उग्रस्य ओजस्विनः “तवसः प्रवृद्धस्य “अरध्रस्य शत्रुभिर्वशीकर्तुमशक्यस्य । रधेर्वशीकरणार्थस्य रूपम् । “रध्रतुरः वशीकरणीयानां सपत्नानां हिंसकस्य तव बलं “बभूव भवत्येव । कीदृशम् । “उग्रम् उद्गूर्णं “तवीयः प्रवृद्धतरम् । यतस्त्वं वृत्रादीन् शत्रून् हंसि अतस्ते बलं विद्यत एवेत्यर्थः ॥

तन्नः॑ प्र॒त्नं स॒ख्यम॑स्तु यु॒ष्मे इ॒त्था वद॑द्भिर्व॒लमङ्गि॑रोभिः ।

हन्न॑च्युतच्युद्दस्मे॒षय॑न्तमृ॒णोः पुरो॒ वि दुरो॑ अस्य॒ विश्वाः॑ ॥५

तत् । न॒ः । प्र॒त्नम् । स॒ख्यम् । अ॒स्तु॒ । यु॒ष्मे इति॑ । इ॒त्था । वद॑त्ऽभिः । व॒लम् । अङ्गि॑रःऽभिः ।

हन् । अ॒च्यु॒त॒ऽच्यु॒त् । द॒स्म॒ । इ॒षय॑न्तम् । ऋ॒णोः । पुरः॑ । वि । दुरः॑ । अ॒स्य॒ । विश्वाः॑ ॥५

तत् । नः । प्रत्नम् । सख्यम् । अस्तु । युष्मे इति । इत्था । वदत्ऽभिः । वलम् । अङ्गिरःऽभिः ।

हन् । अच्युतऽच्युत् । दस्म । इषयन्तम् । ऋणोः । पुरः । वि । दुरः । अस्य । विश्वाः ॥५

“प्रत्नं पुराणम् । चिरकालानुवर्तीत्यर्थः । “तत् प्रसिद्धं “नः अस्मदीयं “सख्यं स्तुत्यस्तोतृलक्षणं सखित्वं हे इन्द्र “युष्मे युष्मासु “अस्तु । पूजार्थं बहुवचनम् । हे “अच्युतच्युत् अच्युतानामविचलितानां च्यावक हे “दस्म दर्शनीयेन्द्र त्वम् “इषयन्तम् आयुधानि प्रेरयन्तं “वलम् एतन्नामानमसुरम् “इत्था सत्यमेव “वदद्भिः त्वां स्तुवद्भिः “अङ्गिरोभिः सह “हन् हतवानसि । अपि च "अस्य वलस्य “पुरः नगराणि "वि “ऋणोः व्यगमयः । वियुक्तान्यकार्षीरित्यर्थः । “विश्वाः सर्वाः "दुरः पुरीणां द्वारश्च व्यृणोः ॥ ॥ ४ ॥

स हि धी॒भिर्हव्यो॒ अस्त्यु॒ग्र ई॑शान॒कृन्म॑ह॒ति वृ॑त्र॒तूर्ये॑ ।

स तो॒कसा॑ता॒ तन॑ये॒ स व॒ज्री वि॑तन्त॒साय्यो॑ अभवत्स॒मत्सु॑ ॥६

सः । हि । धी॒भिः । हव्यः॑ । अस्ति॑ । उ॒ग्रः । ई॒शा॒न॒ऽकृत् । म॒ह॒ति । वृ॒त्र॒ऽतूर्ये॑ ।

सः । तो॒कऽसा॑ता । तन॑ये । सः । व॒ज्री । वि॒त॒न्त॒साय्यः॑ । अ॒भ॒व॒त् । स॒मत्ऽसु॑ ॥६

सः । हि । धीभिः । हव्यः । अस्ति । उग्रः । ईशानऽकृत् । महति । वृत्रऽतूर्ये ।

सः । तोकऽसाता । तनये । सः । वज्री । वितन्तसाय्यः । अभवत् । समत्ऽसु ॥६

“उग्रः ओजस्वी “ईशानकृत् । स्तोतॄन् ईशानान् समर्थान् करोतीति ईशानकृत् । “सः इन्द्रः “महति प्रभूते “वृत्रतूर्ये संग्रामे । वृत्रतूर्य इति संग्रामनामैतत् । “धीभिः स्तोतृभिः स्तुतिभिर्वा “हव्यः जयार्थिभिराह्वातव्यः “अस्ति भवति । हिशब्दः पादपूरणः । “तोकसाता तोकस्य पुत्रस्य सातौ लाभे निमित्ते “तनये तत्पुत्रे निमित्ते सति “सः इन्द्रः आह्वातव्योऽस्ति । "वज्री वज्रवान् “सः इन्द्रः “समत्सु

संग्रामेषु वितन्तसाय्यः विशेषेण विस्तार्यः स्तोत्रैर्वन्दनीयः "अभवत् भवति । यद्वा वितन्तसाय्यः शत्रूणां हिंसकः । तन्तस इति धातुर्हिंसाकर्मा । तस्य कर्तरि रूपम् ॥

स म॒ज्मना॒ जनि॑म॒ मानु॑षाणा॒मम॑र्त्येन॒ नाम्नाति॒ प्र स॑र्स्रे ।

स द्यु॒म्नेन॒ स शव॑सो॒त रा॒या स वी॒र्ये॑ण॒ नृत॑म॒ः समो॑काः ॥७

सः । म॒ज्मना॑ । जनि॑म । मानु॑षाणाम् । अम॑र्त्येन । नाम्ना॑ । अति॑ । प्र । स॒र्स्रे॒ ।

सः । द्यु॒म्नेन॑ । सः । शव॑सा । उ॒त । रा॒या । सः । वी॒र्ये॑ण । नृऽत॑मः । सम्ऽओ॑काः ॥७

सः । मज्मना । जनिम । मानुषाणाम् । अमर्त्येन । नाम्ना । अति । प्र । सर्स्रे ।

सः । द्युम्नेन । सः । शवसा । उत । राया । सः । वीर्येण । नृऽतमः । सम्ऽओकाः ॥७

"सः इन्द्रः "अमर्त्येन विनाशरहितेन "नाम्ना शत्रूणां नमयित्रा "मज्मना बलेन । मज्मनेति बलनामैतत् । "मानुषाणां मनुष्याणां "जनिम जन्म । संघमित्यर्थः । "अति "प्र "सर्स्रे अतिप्रपेदे । "सः इन्द्रः "द्युम्नेन यशसा "समोकाः समानस्थानो भवति । किंच "सः इन्द्रः "शवसा बलेन समोका भवति । "उत अपि च "नृतमः नेतृतमः "सः इन्द्रः "राया धनेन "वीर्येण सामर्थ्येन च समोका भवति ॥

स यो न मु॒हे न मिथू॒ जनो॒ भूत्सु॒मन्तु॑नामा॒ चुमु॑रिं॒ धुनि॑ं च ।

वृ॒णक्पिप्रुं॑ शम्ब॑रं॒ शुष्ण॒मिन्द्र॑ः पु॒रां च्यौ॒त्नाय॑ श॒यथा॑य॒ नू चि॑त् ॥८

सः । यः । न । मु॒हे । न । मिथु॑ । जनः॑ । भूत् । सु॒मन्तु॑ऽनामा । चुमु॑रिम् । धुनि॑म् । च॒ ।

वृ॒णक् । पिप्रु॑म् । शम्ब॑रम् । शुष्ण॑म् । इन्द्रः॑ । पु॒राम् । च्यौ॒त्नाय॑ । श॒यथा॑य । नु । चि॒त् ॥८

सः । यः । न । मुहे । न । मिथु । जनः । भूत् । सुमन्तुऽनामा । चुमुरिम् । धुनिम् । च ।

वृणक् । पिप्रुम् । शम्बरम् । शुष्णम् । इन्द्रः । पुराम् । च्यौत्नाय । शयथाय । नु । चित् ॥८

"यः इन्द्रः "न "मुहे संग्रामे कदापि न मुह्यति । यश्च "मिथु मिथ्या वृथा "जनः जनयिता "न "भूत् न भवति किंतु "सुमन्तुनामा प्रज्ञाननामा। प्रख्यातनामेत्यर्थः । "सः "इन्द्रः "पुरां शत्रुसंबन्धिनीनां पुरीणां "च्यौत्नाय च्यवनाय नाशनाय "शयथाय शत्रूणां मरणाय च "नृ "चित् शीघ्रमेव कर्म कुरुत इति शेषः । तथा "चुमुरिं "धुनिं "च एतन्नामकावसुरौ "वृणक् अवृणक् हिंसितवान् । वृणक्तिर्हिंसाकर्मा । अपि च "पिप्रुं "शम्बरं "शुष्णम् एतन्नामकान् त्रीनसुरान् हिंसितवान् ॥

उदावता त्वक्षसा पन्यसा च वृत्रहत्याय रथमिन्द्र तिष्ठ ।

धिष्व वज्रं हस्त आ दक्षिणत्राभि प्र मन्द पुरुदत्र मायाः ॥९

उत्ऽअवता । त्वक्षसा । पन्यसा । च । वृत्रऽहत्याय । रथम् । इन्द्र । तिष्ठ ।

धिष्व । वज्रम् । हस्ते । आ । दक्षिणऽत्रा । अभि । प्र । मन्द । पुरुऽदत्र । मायाः ॥९

उत्ऽअवता । त्वक्षसा । पन्यसा । च । वृत्रऽहत्याय । रथम् । इन्द्र । तिष्ठ ।

धिष्व । वज्रम् । हस्ते । आ । दक्षिणऽत्रा । अभि । प्र । मन्द । पुरुऽदत्र । मायाः ॥९

हे “इन्द्र “उदवता उद्गच्छता । अवतिरत्र गतिकर्मा । “त्वक्षसा शत्रूणां तनूकर्त्रा “पन्यसा स्तुत्यतरेण' बलेन युक्तस्त्वं “वृत्रहत्याय शत्रुहननाय स्वकीयं “रथं “च “तिष्ठ आरोह । तथा “दक्षिणत्रा दक्षिणे “हस्ते पाणौ “वज्रं स्वकीयमायुधम् “आ “धिष्व आधत्स्व । तदनन्तरं हे “पुरुदत्र बहुधनेन्द्र त्वमासुरीः “मायाः “अभि अभिगम्य “प्र “मन्द प्रकर्षेण जहि । अत्र मन्दतिर्वधकर्मा ।।

अग्निर्न शुष्कं वनमिन्द्र हेती रक्षो नि धक्ष्यशनिर्न भीमा ।

गम्भीरय ऋष्वया यो रुरोजाध्वानयद्दुरिता दम्भयच्च ॥१०

अग्निः । न । शुष्कम् । वनम् । इन्द्र । हेती: । रक्षः । नि । धक्षि । अशनिः । न । भीमा ।

गम्भीरया । ऋष्वया । यः । रुरोज । अध्वनयत् । दुःऽइता । दम्भयत् । च ॥१०

अग्निः । न । शुष्कम् । वनम् । इन्द्र । हेतीः । रक्षः । नि । धक्षि । अशनिः । न । भीमा ।

गम्भीरया । ऋष्वया । यः । रुरोज । अध्वनयत् । दुःऽइता । दम्भयत् । च ॥१०

“अग्निर्न अग्निरिव । नशब्द उपमार्थीयः । यथाग्निः “शुष्कं नीरसं “वनं वृक्षसमूहं दहति हे “इन्द्र “हेतिः त्वदीयं वज्रं तद्वच्छत्रून् नाशयति । तदेवाह । “अशनिर्न “भीमा । यथाशनिर्भीमा भवति तद्वद्भयंकरस्त्वं “रक्षः राक्षसं “नि “धक्षि वज्रेण नितरां दह । “यः इन्द्रः “गम्भीरया शत्रुभिरधर्षणीयया “ऋष्वया महत्या । अश्व इति महन्नामैतत् । हेत्या “रुरोज शत्रून् बभञ्ज। “अध्वनयत् युद्धे गर्जनलक्षणं शब्दं करोति च । तथा “दुरिता दुरितानि “दम्भयच्च भिनत्ति च । स त्वं रक्षो नि धक्षीति पूर्वेणान्वयः ॥ ॥ ५ ॥

आ सहस्रं पथिभिरिन्द्र राया तुविद्युम्न तुविवाजेभिरर्वाक् ।

याहि सूनो सहसो यस्य नू चिददेव ईशे पुरुहूत योतोः ॥११

आ । सहस्रम् । पथिऽभिः । इन्द्र । राया । तुविऽद्युम्न । तुविऽवाजेभिः । अर्वाक् ।

याहि । सूनो इति । सहसः । यस्य । नु । चित् । अदेवः । ईशे । पुरुऽहूत । योतोः ॥११

आ । सहस्रम् । पथिऽभिः । इन्द्र । राया । तुविऽद्युम्न । तुविऽवाजेभिः । अर्वाक् ।

याहि । सूनो इति । सहसः । यस्य । नु । चित् । अदेवः । ईशे । पुरुऽहूत । योतोः ॥११

हे "तुविद्युम्न बहुधन हे "सहसः "सूनो बलस्य पुत्र "इन्द्र । ' ओजसो जातमुत मन्य एनम्' (ऋ. सं. १०. ७३. १०) इति निगमान्तरे बलपुत्रत्वं सिद्धम् । "राया धनेन युक्तस्त्वं "सहस्रं सहस्रेण । बहुभिरित्यर्थः । "तुविवाजेभिः बहुबलैः "पथिभिः । पतन्ति गच्छन्त्यमीभिरिति पन्थानो वाहाः । तैः "अर्वाक् मदभिमुखः सन् "आ "याहि आगच्छ । हे "पुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र "यस्य तव "योतोः बलादिभिः पृथक्कर्तुं "अदेवः कश्चिदसुरः "नू "चित् "ईशे नेष्टे । अत्र नू चिदिति निषेधार्थे वर्तते ॥

प्र तुविद्युम्नस्य स्थविरस्य घृष्वेर्दिवो ररप्शे महिमा पृथिव्याः ।

नास्य शत्रुर्न प्रतिमानमस्ति न प्रतिष्ठिः पुरुमायस्य सह्योः ॥१२

प्र । तुविऽद्युम्नस्य । स्थविरस्य । घृष्वेः । दिवः । ररप्शे । महिमा । पृथिव्याः ।

न । अस्य । शत्रुः । न । प्रतिऽमानम् । अस्ति । न । प्रतिऽस्थिः । पुरुऽमायस्य । सह्योः ॥१२

प्र । तुविऽद्युम्नस्य । स्थविरस्य । घृष्वेः । दिवः । ररप्शे । महिमा । पृथिव्याः ।

न । अस्य । शत्रुः । न । प्रतिऽमानम् । अस्ति । न । प्रतिऽस्थिः । पुरुऽमायस्य । सह्योः ॥१२

"तुविद्युम्नस्य बहुयशसो बहुधनस्य वा "स्थविरस्य प्रवृद्धस्य "घृष्वेः शत्रूणां घर्षकस्येन्द्रस्य "महिमा महत्त्वं "दिवः द्युलोकात् "पृथिव्याः भूमेश्च "प्र "ररप्शे प्रररिचे । विरप्शीति महन्नामसु पाठात् नाम्नां च प्रायेण धातुजन्यत्वात् रप्शतिरत्रातिशयवाची । "पुरुमायस्य बहुप्रज्ञस्य "सह्योः शत्रूणामभिभवितुः "अस्य इन्द्रस्य "शत्रुः शातयिता "न अस्ति । "प्रतिमानं प्रतिनिधिः "न "अस्ति । अस्य "प्रतिष्ठिः प्रतिष्ठाश्रयः "न अस्ति । स एव सर्वस्य प्रतिष्ठेत्यर्थः ।।

प्र तत्ते अद्या करणं कृतं भूत्कुत्सं यदायुमतिथिग्वमस्मै ।

पुरू सहस्रा नि शिशा अभि क्षामुत्तूर्वयाणं धृषता निनेथ ॥१३

प्र । तत् । ते॒ । अ॒द्य । कर॑णम् । कृ॒तम् । भू॒त् । कुत्सं॑म् । यत् । आ॒युम् । अ॒ति॒थि॒ऽग्वम् । अ॒स्मै॒ ।

पु॒रु । स॒हस्रा॑ । नि । शि॒शा॒ः । अ॒भि । क्षाम् । उत् । तूर्व॑याणम् । धृ॒ष॒ता । नि॒ने॒थ॒ ॥१३

प्र । तत् । ते । अद्य । करणम् । कृतम् । भूत् । कुत्सम् । यत् । आयुम् । अतिथिऽग्वम् । अस्मै ।

पुरु । सहस्रा । नि । शिशाः । अभि । क्षाम् । उत् । तूर्वयाणम् । धृषता । निनेथ ॥१३

“अद्य इदानीमपि हे इन्द्र “ते त्वया “कृतं “करणं तत्कर्म “प्र "भूत् प्रभवति प्रकाशते । किं तदित्युच्यते । “कुत्सं शुष्णात् राक्षसादेतन्नामानमृषिं च “आयुं शत्रुभ्यः सकाशात् एतत्संज्ञकं पौरूरवसम् “अतिथिग्वम् अतिथीनामभिगन्तारं दिवोदासं च शम्बरात् ररक्षिथेति “यत् करणं “तत् प्रभवतीति पूर्वेण संबन्धः । ररक्षिथेति द्वितीयाश्रुतेरुचितक्रियाध्याहारः । अपि च “अस्मै अनन्तरोक्ताय अतिथिग्वाय “पुरु पुरूणि बहूनि “सहस्रा सहस्राणि शम्बरस्य धनानि “नि “शिशाः अददाः । इन्द्रः शम्बरं हत्वा तस्य धनानि दिवोदासाय ददावित्यर्थः । तथा हे इन्द्र त्वं “धृषता धर्षणेन त्वदीयेन वज्रेण शम्बरं हत्वा “क्षां पृथिवीम् “अभि अभिलक्ष्य पृथिव्यां वर्तमानं “तूर्वयाणं त्वरितगमनं दिवोदासम् “उत् "निनेथ आपद्य्अ उदगमयः ॥

अनुक्रीनाम्न्येकाहे मरुत्वतीयशस्त्रे ‘अनु त्वाहिघ्ने' इति सूक्तमुखीया । सूत्रितं च-’ अनु त्वाहिघ्ने अध देव देवा अनु ते दायि मह इन्द्रियाय' (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

अनु॒ त्वाहिं॑घ्ने॒ अध॑ देव दे॒वा मद॒न्विश्वे॑ क॒वित॑मं कवी॒नाम् ।

करो॒ यत्र॒ वरि॑वो बाधि॒ताय॑ दि॒वे जना॑य त॒न्वे॑ गृणा॒नः ॥१४

अनु॑ । त्वा॒ । अहि॑ऽघ्ने । अध॑ । दे॒व॒ । दे॒वाः । मद॑न् । विश्वे॑ । क॒विऽत॑मम् । क॒वी॒नाम् ।

करः॑ । यत्र॑ । वरि॑वः । बा॒धि॒ताय॑ । दि॒वे । जना॑य । त॒न्वे॑ । गृ॒णा॒नः ॥१४

अनु । त्वा । अहिऽघ्ने । अध । देव । देवाः । मदन् । विश्वे । कविऽतमम् । कवीनाम् ।

करः । यत्र । वरिवः । बाधिताय । दिवे । जनाय । तन्वे । गृणानः ॥१४

हे “देव द्योतमानेन्द्र “त्वा त्वाम् “अध अस्मिन् काले “विश्वे सर्वे “देवाः स्तोतारः “अहिघ्ने मेघहननाय । वृष्टिप्रदानायेत्यर्थः । “अनु “मदन् अनुमदन्ति अनुस्तुवन्ति । कीदृशं त्वाम् । “कवीनां मेधाविनां मध्ये “कवितमम् अत्यन्तं कविम् । “यत्र यस्मिन् काले “गृणानः स्तोतृभिः स्तूयमानस्त्वं “बाधिताय दारिद्र्यादिभिः पीडिताय “दिवे स्तोत्रे “जनाय “तन्वे स्तोतॄणां तनयाय च “वरिवः धनं “करः अकरोः अददाः । अथवा हे देवेन्द्र अधास्मिन् काले विश्वे सर्वे देवाः सुराः । अहिर्वृत्र एवोच्यते । तस्य हननाय कवीनां कवितमं त्वामनुमदन्ति । यत्र यस्मिन् स्तोत्रे सति बाधिताय असुरैः पीडिताय दिवे द्युलोकनिवासाय जनाय तन्वे शोभायै वृत्रहननेन तव शोभार्थं वरिवश्चकर्थ ॥

अनु॒ द्यावा॑पृथि॒वी तत्त॒ ओजोऽम॑र्त्या जिहत इन्द्र दे॒वाः ।

कृ॒ष्वा कृ॑त्नो॒ अकृ॑तं॒ यत्ते॒ अस्त्यु॒क्थं नवी॑यो जनयस्व य॒ज्ञैः ॥१५

अनु॑ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । तत् । ते॒ । ओजः॑ । अम॑र्त्याः । जि॒ह॒ते॒ । इ॒न्द्र॒ । दे॒वाः ।

कृ॒ष्व । कृ॒त्नो॒ इति॑ । अकृ॑तम् । यत् । ते॒ । अस्ति॑ । उ॒क्थम् । नवी॑यः । ज॒न॒य॒स्व॒ । य॒ज्ञैः ॥१५

अनु । द्यावापृथिवी इति । तत् । ते । ओजः । अमर्त्याः । जिहते । इन्द्र । देवाः ।

कृष्व । कृत्नो इति । अकृतम् । यत् । ते । अस्ति । उक्थम् । नवीयः । जनयस्व । यज्ञैः ॥१५

हे “इन्द्र “ते त्वदीयं “तत् प्रसिद्धम् "ओजः बलं द्यावापृथिवी “अनु जिहाते । “अमर्त्याः अमरणधर्माणः “देवाः त्वदीयं बलमनु “जिहते अनुगच्छन्ति । हे “कृत्नो बहूनां कर्मणां कर्तः “ते त्वदीयम् “अकृतं “यत् कर्म “अस्ति तत् “कृष्व कुरुष्व । तदनन्तरं “यज्ञैः यज्ञेषु “नवीयः नवतरम् “उक्थं स्तोत्रं “जनयस्व ॥ ॥ ६ ॥

मण्डल ६

ऋग्वेदः सूक्तं ६.१९

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्।

महाँ इन्द्रो नृवदा चर्षणिप्रा उत द्विबर्हा अमिनः सहोभिः ।

अस्मद्र्यग्वावृधे वीर्यायोरुः पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत् ॥१॥

इन्द्रमेव धिषणा सातये धाद्बृहन्तमृष्वमजरं युवानम् ।

अषाळ्हेन शवसा शूशुवांसं सद्यश्चिद्यो वावृधे असामि ॥२॥

पृथू करस्ना बहुला गभस्ती अस्मद्र्यक्सं मिमीहि श्रवांसि ।

यूथेव पश्वः पशुपा दमूना अस्माँ इन्द्राभ्या ववृत्स्वाजौ ॥३॥

तं व इन्द्रं चतिनमस्य शाकैरिह नूनं वाजयन्तो हुवेम ।

यथा चित्पूर्वे जरितार आसुरनेद्या अनवद्या अरिष्टाः ॥४॥

धृतव्रतो धनदाः सोमवृद्धः स हि वामस्य वसुनः पुरुक्षुः ।

सं जग्मिरे पथ्या रायो अस्मिन्त्समुद्रे न सिन्धवो यादमानाः ॥५॥

शविष्ठं न आ भर शूर शव ओजिष्ठमोजो अभिभूत उग्रम् ।

विश्वा द्युम्ना वृष्ण्या मानुषाणामस्मभ्यं दा हरिवो मादयध्यै ॥६॥

यस्ते मदः पृतनाषाळमृध्र इन्द्र तं न आ भर शूशुवांसम् ।

येन तोकस्य तनयस्य सातौ मंसीमहि जिगीवांसस्त्वोताः ॥७॥

आ नो भर वृषणं शुष्ममिन्द्र धनस्पृतं शूशुवांसं सुदक्षम् ।

येन वंसाम पृतनासु शत्रून्तवोतिभिरुत जामीँरजामीन् ॥८॥

आ ते शुष्मो वृषभ एतु पश्चादोत्तरादधरादा पुरस्तात् ।

आ विश्वतो अभि समेत्वर्वाङिन्द्र द्युम्नं स्वर्वद्धेह्यस्मे ॥९॥

नृवत्त इन्द्र नृतमाभिरूती वंसीमहि वामं श्रोमतेभिः ।

ईक्षे हि वस्व उभयस्य राजन्धा रत्नं महि स्थूरं बृहन्तम् ॥१०॥

मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानमकवारिं दिव्यं शासमिन्द्रम् ।

विश्वासाहमवसे नूतनायोग्रं सहोदामिह तं हुवेम ॥११॥

जनं वज्रिन्महि चिन्मन्यमानमेभ्यो नृभ्यो रन्धया येष्वस्मि ।

अधा हि त्वा पृथिव्यां शूरसातौ हवामहे तनये गोष्वप्सु ॥१२॥

वयं त एभिः पुरुहूत सख्यैः शत्रोःशत्रोरुत्तर इत्स्याम ।

घ्नन्तो वृत्राण्युभयानि शूर राया मदेम बृहता त्वोताः ॥१३॥

सायणभाष्यम्

‘ महाँ इन्द्रः' इति त्रयोदशर्चं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं च--- 'महान्त्सप्तोना' इति । माध्यंदिने सवने सोमातिरेके शस्त्रं भवति । तत्रेदं सूक्तम् । सूत्रितं च - महाँ इन्द्रो नृवद्विष्णोर्नु कम्' (आश्व, श्रौ. ६. ७) इति । समूळ्हे द्वितीये छन्दोमे मरुस्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च - महाँ इन्द्रो नृवदिति मरुत्वतीयम्' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति ।

म॒हाँ इन्द्रो॑ नृ॒वदा च॑र्षणि॒प्रा उ॒त द्वि॒बर्हा॑ अमि॒नः सहो॑भिः ।

अ॒स्म॒द्र्य॑ग्वावृधे वी॒र्या॑यो॒रुः पृ॒थुः सुकृ॑तः क॒र्तृभि॑र्भूत् ॥१

म॒हान् । इन्द्रः॑ । नृ॒ऽवत् । आ । च॒र्षि॒णि॒ऽप्राः । उ॒त । द्वि॒ऽबर्हाः॑ । अ॒मि॒नः । सहः॑ऽभिः ।

अ॒स्म॒द्र्य॑क् । व॒वृ॒धे॒ । वी॒र्या॑य । उ॒रुः । पृ॒थुः । सुऽकृ॑तः । क॒र्तृऽभिः॑ । भू॒त् ॥१

महान् । इन्द्रः । नृऽवत् । आ । चर्षणिऽप्राः । उत । द्विऽबर्हाः । अमिनः । सहःऽभिः ।

अस्मद्र्यक् । ववृधे । वीर्याय । उरुः । पृथुः । सुऽकृतः । कर्तृऽभिः । भूत् ॥१

“नृवत् यथा नेता राजा भृत्यादीनां कामानां पूरयिता तद्वत् “चर्षणिप्राः चर्षणीनां स्तोतृजनानां कामानां पूरकः “महान् प्रभूतः “इन्द्रः “आ गच्छतु । आ इत्युपसर्गदर्शनात् गच्छत्वित्याख्यातस्याध्याहारः । “उत अपि च “द्विबर्हाः द्वयोर्लोकयोः परिवृढः “सहोभिः शत्रुबलैः “अमिनः अहिंसनीयः इन्द्रः “अस्मद्य् क् अस्मदभिमुखं यथा भवति तथा “वीर्याय वीरकर्मकरणाय “ववृधे वर्धते । “उरुः शरीरेण विस्तीर्णः “पृथुः गुणैः प्रथितः “कर्तृभिः यजमानैः “सुकृतः “भूत् सुष्ठु परिचरितो भवति ॥

इन्द्र॑मे॒व धि॒षणा॑ सा॒तये॑ धाद्बृ॒हन्त॑मृ॒ष्वम॒जरं॒ युवा॑नम् ।

अषा॑ळ्हेन॒ शव॑सा शूशु॒वांसं॑ स॒द्यश्चि॒द्यो वा॑वृ॒धे असा॑मि ॥२

इन्द्र॑म् । ए॒व । धि॒षणा॑ । सा॒तये॑ । धा॒त् । बृ॒हन्त॑म् । ऋ॒ष्वम् । अ॒जर॑म् । युवा॑नम् ।

अषा॑ळ्हेन । शव॑सा । शू॒शु॒ऽवांस॑म् । स॒द्यः । चि॒त् । यः । व॒वृ॒धे । असा॑मि ॥२

इन्द्रम् । एव । धिषणा । सातये । धात् । बृहन्तम् । ऋष्वम् । अजरम् । युवानम् ।

अषाळ्हेन । शवसा । शूशुऽवांसम् । सद्यः । चित् । यः । ववृधे । असामि ॥२

“धिषणा अस्मदीया स्तुतिः “सातये दानाय “इन्द्रमेव “धात् धारयति । कीदृशम् । “बृहन्तं महान्तम् “ऋष्वं गन्तारम् “अजरं जरारहितं “युवानं नित्यतरुणम् “अषाळ्हेन शत्रुभिरनभिभूतेन “शवसा बलेन “शूशुवांसं प्रवृद्धम् । श्वयतेरिदं रूपम् । “यः इन्द्रः “सद्यश्चित् सद्य एव जातमात्रः सन् "असामि अनल्पमधिकं यथा भवति तथा “ववृधे वर्धते ॥

पृ॒थू क॒रस्ना॑ बहु॒ला गभ॑स्ती अस्म॒द्र्य१॒॑क्सं मि॑मीहि॒ श्रवां॑सि ।

यू॒थेव॑ प॒श्वः प॑शु॒पा दमू॑ना अ॒स्माँ इ॑न्द्रा॒भ्या व॑वृत्स्वा॒जौ ॥३

पृ॒थू इति॑ । क॒रस्ना॑ । ब॒हु॒ला । गभ॑स्ती॒ इति॑ । अ॒स्म॒द्र्य॑क् । सम् । मि॒मी॒हि॒ । श्रवां॑सि ।

यू॒थाऽइ॑व । प॒श्वः । प॒शु॒ऽपाः । दमू॑नाः । अ॒स्मान् । इ॒न्द्र॒ । अ॒भि । आ । व॒वृ॒त्स्व॒ । आ॒जौ ॥३

पृथू इति । करस्ना । बहुला । गभस्ती इति । अस्मद्र्यक् । सम् । मिमीहि । श्रवांसि ।

यूथाऽइव । पश्वः । पशुऽपाः । दमूनाः । अस्मान् । इन्द्र । अभि । आ । ववृत्स्व । आजौ ॥३

हे इन्द्र त्वं “पृथू विस्तीर्णौ “करस्ना कर्मणां कर्तारौ “बहुला बहुप्रदौ “गभस्ती त्वदीयौ बाहू “श्रवांसि अन्नानि । दातुमिति शेषः। “अस्मद्र्यक् अस्मदभिमुखं “सं “मिमीहि कुरु । किंच हे “इन्द्र “दमूनाः दान्तमनास्त्वम् “आजौ संग्रामे “अस्मान् “अभि ”आ “ववृत्स्व अभ्यावर्तस्व । तत्र दृष्टान्तः । “पशुपाः पशूनां पालकः “पश्वः पशूनां “यूथेव यूथानि यथा आवर्तयति तद्वत् ॥

तं व॒ इन्द्रं॑ च॒तिनं॑मस्य शा॒कैरि॒ह नू॒नं वा॑ज॒यन्तो॑ हुवेम ।

यथा॑ चि॒त्पूर्वे॑ जरि॒तार॑ आ॒सुरने॑द्या अनव॒द्या अरि॑ष्टाः ॥४

तम् । व॒: । इन्द्र॑म् । च॒तिन॑म् । अ॒स्य॒ । शा॒कैः । इ॒ह । नू॒नम् । वा॒ज॒ऽयन्तः॑ । हु॒वे॒म॒ ।

यथा॑ । चि॒त् । पूर्वे॑ । ज॒रि॒तारः॑ । आ॒सुः । अने॑द्याः । अ॒न॒व॒द्याः । अरि॑ष्टाः ॥४

तम् । वः । इन्द्रम् । चतिनम् । अस्य । शाकैः । इह । नूनम् । वाजऽयन्तः । हुवेम ।

यथा । चित् । पूर्वे । जरितारः । आसुः । अनेद्याः । अनवद्याः । अरिष्टाः ॥४

"नूनम् अद्य “इह अस्मिन् यज्ञे “वाजयन्तः अन्नमिच्छन्तो वयं स्तोतारः “शाकैः शक्तैः समर्थैः “अस्य तव सहायैर्मरुद्भिः सहितं “चतिनं शत्रूणां चातकम् । नाशकमित्यर्थः । “इन्द्रं परमेश्वरं “तं “वः प्रसिद्धं त्वां “हुवेम स्तुमः । “यथा “चित् यथैव “पूर्वे पुरातनाः “जरितारः स्तोतारः “अनेद्याः अनिन्द्याः "अनवद्याः पापरहिताः “अरिष्टाः अहिंसिताश्च “आसुः बभूवुः हे इन्द्र त्वत्प्रसादात् वयमपि तथैव भवेमेत्यर्थः ॥

धृ॒तव्र॑तो धन॒दाः सोम॑वृद्धः॒ स हि वा॒मस्य॒ वसु॑नः पुरु॒क्षुः ।

सं ज॑ग्मिरे प॒थ्या॒३॒ रायो॑ अस्मिन्त्समु॒द्रे न सिन्ध॑वो॒ याद॑मानाः ॥५

धृ॒तऽव्र॑तः । ध॒न॒ऽदाः । सोम॑ऽवृद्धः । सः । हि । वा॒मस्य॑ । वसु॑नः । पु॒रु॒ऽक्षुः ।

सम् । ज॒ग्मि॒रे॒ । प॒थ्याः॑ । रायः॑ । अ॒स्मि॒न् । स॒मु॒द्रे । न । सिन्ध॑वः । याद॑मानाः ॥५

धृतऽव्रतः । धनऽदाः । सोमऽवृद्धः । सः । हि । वामस्य । वसुनः । पुरुऽक्षुः ।

सम् । जग्मिरे । पथ्याः । रायः । अस्मिन् । समुद्रे । न । सिन्धवः । यादमानाः ॥५

“स “हि स खलु इन्द्रः “धृतव्रतः धृतकर्मा । “धनदाः स एव धनप्रदः । कीदृशस्य धनस्येत्याकाङ्क्षायामुपसर्जनीभूतस्यापि धनस्य विशेषणे वामस्य वसुन इति । “वामस्य वननीयस्य “वसुनः श्रेष्ठस्य । यद्वा वसुनो धनस्य स्वामीति शेषः। “सोमवृद्धः स एव सोमेन प्रवृद्धः । “पुरुक्षुः बह्वन्नः स एव । “अस्मिन् इन्द्रे एव “पथ्याः स्तोतॄणां हितानि “रायः धनानि “सं “जग्मिरे संगच्छन्ते । तत्र दृष्टान्तः । “सिन्धवः नद्यः “समुद्रे “न यथा समुद्रे “यादमानाः अभिगच्छन्त्यस्तद्वत् ॥ ॥ ७ ॥

शवि॑ष्ठं न॒ आ भ॑र शूर॒ शव॒ ओजि॑ष्ठ॒मोजो॑ अभिभूत उ॒ग्रम् ।

विश्वा॑ द्यु॒म्ना वृष्ण्या॒ मानु॑षाणाम॒स्मभ्यं॑ दा हरिवो माद॒यध्यै॑ ॥६

शवि॑ष्ठम् । न॒ः । आ । भ॒र॒ । शू॒र॒ । शवः॑ । ओजि॑ष्ठम् । ओजः॑ । अ॒भि॒ऽभू॒ते॒ । उ॒ग्रम् ।

विश्वा॑ । द्यु॒म्ना । वृष्ण्या॑ । मानु॑षाणाम् । अ॒स्मभ्य॑म् । दा॒ः । ह॒रि॒ऽव॒ः । मा॒द॒यध्यै॑ ॥६

शविष्ठम् । नः । आ । भर । शूर । शवः । ओजिष्ठम् । ओजः । अभिऽभूते । उग्रम् ।

विश्वा । द्युम्ना । वृष्ण्या । मानुषाणाम् । अस्मभ्यम् । दाः । हरिऽवः । मादयध्यै ॥६

हे “शूर विक्रान्तेन्द्र “शविष्ठं बलवत्तमं “शवः बलं “नः अस्मभ्यम् “आ “भर आहर । हे “अभिभूते शत्रूणामभिभावुकेन्द्र “उग्रम् अप्रसह्यम् “ओजिष्ठम् ओजस्वितमम् “ओजः दीप्तिमस्मभ्यमा भर । “विश्वा विश्वानि सर्वाणि “वृष्ण्या वृष्ण्यानि सेचनसमर्थानि “द्युम्ना द्युम्नानि द्योतमानानि यानि धनानि “मानुषाणां मनुष्याणां भोग्यतया कल्पितानि हे “हरिवः हरिवन्निन्द्र तानि धनानि “मादयध्यै अस्मान् मादयितुम् “अस्मभ्यं "दाः प्रयच्छ ॥

यस्ते॒ मद॑ः पृतना॒षाळमृ॑ध्र इन्द्र॒ तं न॒ आ भ॑र शूशु॒वांस॑म् ।

येन॑ तो॒कस्य॒ तन॑यस्य सा॒तौ मं॑सी॒महि॑ जिगी॒वांस॒स्त्वोता॑ः ॥७

यः । ते॒ । मदः॑ । पृ॒त॒ना॒षाट् । अमृ॑ध्रः । इन्द्र॑ । तम् । न॒ः । आ । भ॒र॒ । शू॒शु॒ऽवांस॑म् ।

येन॑ । तो॒कस्य॑ । तन॑यस्य । सा॒तौ । मं॒सी॒महि॑ । जि॒गी॒वांसः॑ । त्वाऽऊ॑ताः ॥७

यः । ते । मदः । पृतनाषाट् । अमृध्रः । इन्द्र । तम् । नः । आ । भर । शूशुऽवांसम् ।

येन । तोकस्य । तनयस्य । सातौ । मंसीमहि । जिगीवांसः । त्वाऽऊताः ॥७

“पृतनाषाट् शत्रुसेनानामभिभविता “अमृध्रः अहिंसितः “यः “मदः हर्षः हे “इन्द्र “ते त्वया देयः “शूशुवांसं प्रवृद्धं “तं मदं “नः अस्मभ्यम् “आ “भर आहर । “त्वोताः त्वया रक्षिताः “जिगीवांसः जितवन्तो वयं “तोकस्य पुत्रस्य “तनयस्य तत्पुत्रस्य च “सातौ लाभे निमित्तभूते सति “येन हर्षेण “मंसीमहि त्वां स्तुवीमहि तमा भरेति पूर्वेणान्वयः ॥

आ नों भर॒ वृष॑णं॒ शुष्म॑मिन्द्र धन॒स्पृतं॑ शूशु॒वांसं॑ सु॒दक्ष॑म् ।

येन॒ वंसा॑म॒ पृत॑नासु॒ शत्रू॒न्तवो॒तिभि॑रु॒त जा॒मीँर॒जा॑मीन् ॥८

आ । न॒ः । भ॒र॒ । वृष॑णम् । शुष्म॑म् । इ॒न्द्र॒ । ध॒न॒ऽस्पृत॑म् । शू॒शु॒ऽवांस॑म् । सु॒ऽदक्ष॑म् ।

येन॑ । वंसा॑म । पृत॑नासु । शत्रू॑न् । तव॑ । ऊ॒तिऽभिः॑ । उ॒त । जा॒मीन् । अजा॑मीन् ॥८

आ । नः । भर । वृषणम् । शुष्मम् । इन्द्र । धनऽस्पृतम् । शूशुऽवांसम् । सुऽदक्षम् ।

येन । वंसाम । पृतनासु । शत्रून् । तव । ऊतिऽभिः । उत । जामीन् । अजामीन् ॥८

हे “इन्द्र त्वं “वृषणं वर्षितारं “शुष्मं सेनालक्षणं बलं “नः अस्मभ्यम् “आ “भर आहर । कीदृशम् । “धनस्पृतं धनस्य पालकं “शूशुवांसं प्रवृद्धं “सुदक्षं शोभनबलम् । हे इन्द्र “तवोतिभिः त्वदीयाभी रक्षाभिः “पृतनासु संग्रामेषु । पृतना इति संग्रामनाम । “येन बलेन “शत्रून् “वंसाम हनाम। उतेत्यत्र भिन्नक्रमः । “जामीन् बन्धून् “उत अपि च “अजामीन् शत्रूंश्च येन शुष्मेण वंसाम तं शुष्ममा भरेति पूर्वेण संबन्धः ॥

आ ते॒ शुष्मो॑ वृष॒भ ए॑तु प॒श्चादोत्त॒राद॑ध॒रादा पु॒रस्ता॑त् ।

आ वि॒श्वतो॑ अ॒भि समे॑त्व॒र्वाङिन्द्र॑ द्यु॒म्नं स्व॑र्वद्धेह्य॒स्मे ॥९

आ । ते॒ । शुष्म॑ः । वृ॒ष॒भः । ए॒तु॒ । प॒श्चात् । आ । उ॒त्त॒रात् । अ॒ध॒रात् । आ । पु॒रस्ता॑त् ।

आ । वि॒श्वत॑ः । अ॒भि । सम् । ए॒तु॒ । अ॒र्वाङ् । इन्द्र॑ । द्यु॒म्नम् । स्व॑ःऽवत् । धे॒हि॒ । अ॒स्मे इति॑ ॥९

आ । ते । शुष्मः । वृषभः । एतु । पश्चात् । आ । उत्तरात् । अधरात् । आ । पुरस्तात् ।

आ । विश्वतः । अभि । सम् । एतु । अर्वाङ् । इन्द्र । द्युम्नम् । स्वःऽवत् । धेहि । अस्मे इति ॥९

हे इन्द्र “वृषभः वर्षिता “ते त्वदीयं “शुष्मः बलम् “अर्वाङ् अस्मदभिमुखः सन् "पश्चात् पश्चिमभागात् “आ “एतु आगच्छतु । “उत्तरात् उत्तरभागात् “आ गच्छतु । अधरात् दक्षिणभागाच्चैतु। “पुरस्तात् पूर्वभागाच्च “आ गच्छतु । “विश्वतः सर्वस्माद्दिग्भागात् “अभि अस्मानभिलक्ष्य “आ “समेतु सम्यगागच्छतु । हे “इन्द्र त्वं “स्वर्वत् सुखयुक्तं “द्युम्नं धनम् “अस्मे अस्मभ्यं “धेहि प्रयच्छ ॥

नृवत्त इन्द्र नृतमाभिरूती वंसीमहि वामं श्रोमतेभिः ।

ईक्षे हि वस्व उभयस्य राजन्धा रत्नं महि स्थूरं बृहन्तम् ॥१०

नृऽवत् । ते । इन्द्र । नृऽतमाभिः । ऊती । वंसीमहि । वामम् । श्रोमतेभिः ।

ईक्षे । हि । वस्वः । उभयस्य । राजन् । धाः । रत्नम् । महि । स्थूरम् । बृहन्तम् ॥१०

नृऽवत् । ते । इन्द्र । नृऽतमाभिः । ऊती । वंसीमहि । वामम् । श्रोमतेभिः ।

ईक्षे । हि । वस्वः । उभयस्य । राजन् । धाः । रत्नम् । महि । स्थूरम् । बृहन्तम् ॥१०

“नृवत् मनुष्यैः परिचारकजनैर्युक्तं "श्रोमतेभिः श्रोतव्यैर्यशोभिः सहितं "वामं वननीयं धनं हे “इन्द्र “ते त्वत्तः “नृतमाभिः नेतृतमाभिः “ऊती ऊतिभी रक्षाभिः “वंसीमहि वयं संभजेमहि । “हि यस्मात् कारणात् हे “राजन् राजमानेन्द्र त्वम् “उभयस्य पार्थिवस्य दिव्यस्य च “वस्वः धनस्य “ईक्षे ईशिषे तस्मात् कारणात् "महि महान्तं “स्थूरं विपुलं "बृहन्तं गुणैः परिवृढं "रत्नं रमणीयं धनम् । अत्र रत्नशब्दः पुल्लिँङ्गः । “धाः धेहि ॥

मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानमकवारिं दिव्यं शासमिन्द्रम् ।

विश्वासाहमवसे नूतनायोग्रं सहोदामिह तं हुवेम ॥११

मरुत्वन्तम् । वृषभम् । ववृधानम् । अकवऽअरिम् । दिव्यम् । शासम् । इन्द्रम् ।

विश्वऽसहम् । अवसे । नूतनाय । उग्रम् । सहःऽदाम् । इह । तम् । हुवेम ॥११

मरुत्वन्तम् । वृषभम् । ववृधानम् । अकवऽअरिम् । दिव्यम् । शासम् । इन्द्रम् ।

विश्वऽसहम् । अवसे । नूतनाय । उग्रम् । सहःऽदाम् । इह । तम् । हुवेम ॥११

“इह अस्मिन् यज्ञे "नूतनाय अभिनवाय “अवसे रक्षणाय “तं प्रसिद्धम् “इन्द्रं "हुवेम स्तुमः। आह्वयामो वा । कीदृशम् । “मरुत्वन्तं मरुद्भिर्युक्तं “वृषभं कामानां वर्षितारं “ववृधानं प्रवृद्धम् “अकवारिम् अकुत्सितशत्रुं “दिव्यं द्योतमानं “शासं शासितारं “विश्वसहं विश्वस्य लोकस्य अभिभवितारम् “उग्रम् ओजस्विनं “सहोदां बलप्रदम्।

जनं॑ वज्रि॒न्महि॑ चि॒न्मन्य॑मानमे॒भ्यो नृभ्यो॑ रन्धया॒ येष्वस्मि॑ ।

अधा॒ हि त्वा॑ पृथि॒व्यां शूर॑सातौ॒ हवा॑महे॒ तन॑ये॒ गोष्व॒प्सु ॥१२

जन॑म् । व॒ज्रि॒न् । महि॑ । चि॒त् । मन्य॑मानम् । ए॒भ्यः । नृऽभ्यः॑ । र॒न्ध॒य॒ । येषु॑ । अस्मि॑ ।

अध॑ । हि । त्वा॒ । पृ॒थि॒व्याम् । शूर॑ऽसातौ । हवा॑महे । तन॑ये । गोषु॑ । अ॒प्ऽसु ॥१२

जनम् । वज्रिन् । महि । चित् । मन्यमानम् । एभ्यः । नृऽभ्यः । रन्धय । येषु । अस्मि ।

अध । हि । त्वा । पृथिव्याम् । शूरऽसातौ । हवामहे । तनये । गोषु । अप्ऽसु ॥१२

"येषु येषां नृणां मध्येऽहम् “अस्मि एको भवामि हे "वज्रिन् वज्रवन् इन्द्र त्वम् “एभ्यो “नृभ्य मनुष्येभ्यः “महि महदत्यन्तमात्मानं “मन्यमानं “जनम् । बहुमन्यमानमित्यर्थः । “रन्धय वशीकुरु “चित् इति पादपूरणः । “अध अधुना "पृथिव्यां भूम्यां “शूरसातौ युद्धे प्रवृत्ते सति “तनये पुत्रे निमित्तं च “गोषु पशुषु “अप्सु उदकेषु च निमित्तेषु हे इन्द्र “त्वा द्युलोके स्थितं त्वां “हवामहे वयमाह्वयामः ।

व॒यं त॑ ए॒भिः पु॑रुहूत स॒ख्यैः शत्रोः॑शत्रो॒रुत्त॑र॒ इत्स्या॑म ।

घ्नन्तो॑ वृ॒त्राण्यु॒भया॑नि शूर रा॒या म॑देम बृह॒ता त्वोताः॑ ॥१३

व॒यम् । ते॒ । ए॒भिः । पु॒रु॒ऽहू॒त॒ । स॒ख्यैः । शत्रोः॑ऽशत्रोः । उत्ऽत॑रे । इत् । स्या॒म॒ ।

घ्नन्तः॑ । वृ॒त्राणि॑ । उ॒भया॑नि । शू॒र॒ । रा॒या । म॒दे॒म॒ । बृ॒ह॒ता । त्वाऽऊ॑ताः ॥१३

वयम् । ते । एभिः । पुरुऽहूत । सख्यैः । शत्रोःऽशत्रोः । उत्ऽतरे । इत् । स्याम ।

घ्नन्तः । वृत्राणि । उभयानि । शूर । राया । मदेम । बृहता । त्वाऽऊताः ॥१३

हे “पुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र “एभिः प्रसिद्धैः “सख्यैः स्तोत्रलक्षणैः सखिकर्मभिः “ते त्वया सह “वयम् “उभयानि जामिरूपाण्यजामिरूपाणि “वृत्राणि अमित्राणि “घ्नन्तः हिंसन्तः “शत्रोःशत्रो सर्वस्माच्छत्रोः "उत्तरे “इत् “स्याम अधिका एव भवेम । हे “शूर विक्रान्तेन्द्र “त्वोताः वयं त्वया रक्षिताः सन्तः “बृहता महता “राया धनेन “मदेम हृष्यामः ॥ ॥ ८ ॥

मण्डल ६

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_६.१९&oldid=315349" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं ६.२०

ऋग्वेदः - मण्डल ६
← सूक्तं ६.१९ सूक्तं ६.२० सूक्तं ६.२१ →
बार्हस्पत्यो भरद्वाजः

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्, ७ विराट्

द्यौर्न य इन्द्राभि भूमार्यस्तस्थौ रयिः शवसा पृत्सु जनान् ।
तं नः सहस्रभरमुर्वरासां दद्धि सूनो सहसो वृत्रतुरम् ॥१॥
दिवो न तुभ्यमन्विन्द्र सत्रासुर्यं देवेभिर्धायि विश्वम् ।
अहिं यद्वृत्रमपो वव्रिवांसं हन्नृजीषिन्विष्णुना सचानः ॥२॥
तूर्वन्नोजीयान्तवसस्तवीयान्कृतब्रह्मेन्द्रो वृद्धमहाः ।
राजाभवन्मधुनः सोम्यस्य विश्वासां यत्पुरां दर्त्नुमावत् ॥३॥
शतैरपद्रन्पणय इन्द्रात्र दशोणये कवयेऽर्कसातौ ।
वधैः शुष्णस्याशुषस्य मायाः पित्वो नारिरेचीत्किं चन प्र ॥४॥
महो द्रुहो अप विश्वायु धायि वज्रस्य यत्पतने पादि शुष्णः ।
उरु ष सरथं सारथये करिन्द्रः कुत्साय सूर्यस्य सातौ ॥५॥

प्र श्येनो न मदिरमंशुमस्मै शिरो दासस्य नमुचेर्मथायन् ।

प्रावन्नमीं साप्यं ससन्तं पृणग्राया समिषा सं स्वस्ति ॥६॥

वि पिप्रोरहिमायस्य दृळ्हाः पुरो वज्रिञ्छवसा न दर्दः ।

सुदामन्तद्रेक्णो अप्रमृष्यमृजिश्वने दात्रं दाशुषे दाः ॥७॥

स वेतसुं दशमायं दशोणिं तूतुजिमिन्द्रः स्वभिष्टिसुम्नः ।

आ तुग्रं शश्वदिभं द्योतनाय मातुर्न सीमुप सृजा इयध्यै ॥८॥

स ईं स्पृधो वनते अप्रतीतो बिभ्रद्वज्रं वृत्रहणं गभस्तौ ।

तिष्ठद्धरी अध्यस्तेव गर्ते वचोयुजा वहत इन्द्रमृष्वम् ॥९॥

सनेम तेऽवसा नव्य इन्द्र प्र पूरव स्तवन्त एना यज्ञैः ।

सप्त यत्पुरः शर्म शारदीर्दर्द्धन्दासीः पुरुकुत्साय शिक्षन् ॥१०॥

त्वं वृध इन्द्र पूर्व्यो भूर्वरिवस्यन्नुशने काव्याय ।

परा नववास्त्वमनुदेयं महे पित्रे ददाथ स्वं नपातम् ॥११॥

त्वं धुनिरिन्द्र धुनिमतीरृणोरपः सीरा न स्रवन्तीः ।

प्र यत्समुद्रमति शूर पर्षि पारया तुर्वशं यदुं स्वस्ति ॥१२॥

तव ह त्यदिन्द्र विश्वमाजौ सस्तो धुनीचुमुरी या ह सिष्वप् ।

दीदयदित्तुभ्यं सोमेभिः सुन्वन्दभीतिरिध्मभृतिः पक्थ्यर्कैः ॥१३॥

सायणभाष्यम्

‘ द्यौर्न य इन्द्र' इति त्रयोदशर्चं पञ्चमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षमैन्द्रं त्रैष्टुभम् । ‘वि पिप्रोः इत्येषा सप्तमी दशाक्षरचतुष्टययुक्ता विराट् । अनुक्रम्यते च – ' द्यौर्न वि पिप्रोर्विराट' इति । पृष्ठ्यषडहस्य षष्ठेऽहनि तृतीयसवने उक्थ्यस्तोत्राणि यदि द्विपदासु स्तुवीरन् यदि वाग्निष्टोमसंस्थः स्यात् तदानीं माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकः स्वशस्त्र आरम्भणीयाभ्य ऊर्ध्वमेतत्सूक्तं शंसेत् । सूत्रितं च--- द्यौर्न य इन्द्रेत्यच्छावाकः' (आश्व. श्रौ. ८. ४) इति । इदमेव सूक्तम् इन्द्राविष्णवोरुत्क्रान्तिनाम्न्येकाहे निष्केवल्यनिविद्धानम् । ' द्यौर्न य इन्द्रेति मध्यंदिनः ' (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति ॥

द्यौर्न य इन्द्राभि भूमार्यस्तस्थौ रयिः शवसा पृत्सु जनान् ।

तं नः सहस्रंभरमुर्वरासां दद्धि सूनो सहसो वृत्रतुरम् ॥१

द्यौः । न । यः । इन्द्र । अभि । भूम । अर्यः । तस्थौ । रयिः । शवसा । पृत्ऽसु । जनान् ।

तम् । नः । सहस्रंऽभरम् । उर्वराऽसाम् । दद्धि । सूनो इति । सहसः । वृत्रऽतुरम् ॥१

द्यौः । न । यः । इन्द्र । अभि । भूम । अर्यः । तस्थौ । रयिः । शवसा । पृत्ऽसु । जनान् ।

तम् । नः । सहस्रऽभरम् । उर्वराऽसाम् । दद्धि । सूनो इति । सहसः । वृत्रऽतुरम् ॥१

“यः “रयिः पुत्ररूपं धनं “शवसा बलेन “पृत्सु संग्रामेषु “अर्यः अरीन् शत्रून् “जनान् “अभि “तस्थौ आक्रामेत् । तत्र दृष्टान्तः। “द्यौर्न । द्योतमानः सूर्यो यथा "भूम भूतानि आक्रामति तद्वत् । हे “सहसः “सूनो बलस्य पुत्र “इन्द्र त्वं “तं पुत्रं “नः अस्मभ्यं “दद्धि देहि । कीदृशम् । सहस्रभरं सहस्रस्य धनस्य भर्तारम् “उर्वरासाम् उर्वराणां सस्याढ्यानां भूमीनां सनितारं संभक्तारं “वृत्रतुरं वृत्राणां शत्रूणां तरितारं तुर्वितारं वा ।।

दिवो न तुभ्यमन्विन्द्र सत्रासुर्यं देवेभिर्धायि विश्वम् ।

अहिं यद्वृत्रमपो वव्रिवांसं हन्नृजीषिन्विष्णुना सचानः ॥२

दिवः । न । तुभ्यम् । अनु । इन्द्र । सत्रा । असुर्यम् । देवेभिः । धायि । विश्वम् ।

अहिम् । यत् । वृत्रम् । अपः । वव्रिऽवांसम् । हन् । ऋजीषिन् । विष्णुना । सचानः ॥२

दिवः । न । तुभ्यम् । अनु । इन्द्र । सत्रा । असुर्यम् । देवेभिः । धायि । विश्वम् ।

अहिम् । यत् । वृत्रम् । अपः । वव्रिऽवांसम् । हन् । ऋजीषिन् । विष्णुना । सचानः ॥२

“दिवो “न दिवे सूर्यायेव हे “इन्द्र “तुभ्यं “सत्रा सत्यमेव “विश्वं व्याप्तम् "असुर्यम् असुरत्वं बलं “देवेभिः देवैः स्तोतृभिः अनु “धायि व्यधायि । अकारि । स्तोत्रैः स्तूयमाना देवता बलवती भवतीत्यर्थः । हे “ऋजीषिन् विगतरससोमेन्द्र “विष्णुना “सचानः संगच्छमानस्त्वम् । ‘षच समवाये' इति धातो रूपम् । “यत् येनासुर्येण “अपः उदकानि “वव्रिवांसं परिवृण्वन्तम् “अहिम् आगत्य हन्तारं "वृत्रम् असुरं “हन् अहन् अवधीः तद्बलं व्यधायीति पूर्वेण संबन्धः ।।

तूर्वन्नोजीयान्तवसस्तवीयान्कृतब्रह्मेन्द्रो वृद्धमहाः ।

राजा॑भव॒न्मधु॑नः सो॒म्यस्य॒ विश्वा॑सां॒ यत्पु॒रां द॒र्त्नुमाव॑त् ॥३

तूर्व॑न् । ओजी॑यान् । त॒वसः॑ । तवी॑यान् । कृ॒तऽब्र॑ह्मा । इन्द्रः॑ । वृ॒द्धऽम॑हाः ।

राजा॑ । अ॒भ॒व॒त् । मधु॑नः । सो॒म्यस्य॑ । विश्वा॑साम् । यत् । पु॒राम् । द॒र्त्नुम् । आव॑त् ॥३

तूर्वन् । ओजीयान् । तवसः । तवीयान् । कृतऽब्रह्मा । इन्द्रः । वृद्धऽमहाः ।

राजा । अभवत् । मधुनः । सोम्यस्य । विश्वासाम् । यत् । पुराम् । दर्त्नुम् । आवत् ॥३

"यत् यदा "इन्द्रः "विश्वासां सर्वासां "पुरां पुरीणां "दर्त्नुं दारकं वज्रम् "आवत् प्रापत् तदा "सोम्यस्य सोममयस्य "मधुनः मधुररसस्य "राजा "अभवत् स्वामी आसीत् । कीदृशः । "तूर्वन् हिंसकान् हिंसन् "ओजीयान् अतिशयेनौजस्वी "तवसः बलवतः "तवीयान् बलवत्तरः कृतब्रह्मा ।। कृतं ब्रह्म स्तोत्रं यस्मै स्तोतृभिः सः । अथवा कृतं दत्तं ब्रह्म अन्नं येन स्तोतृभ्यः सः । "वृद्धमहाः वृद्धतेजाः । एवंभूत इन्द्रो राजाभवदिति ।।

श॒तैर॑पद्रन्प॒णय॑ इ॒न्द्रात्र॒ दशो॑णये क॒वये॒ऽर्कसा॑तौ ।

व॒धैः शुष्ण॑स्या॒शुष॑स्य मा॒याः पि॒त्वो नारि॑रेची॒त्किं च॒न प्र ॥४

श॒तैः । अ॒प॒द्र॒न् । प॒णयः॑ । इ॒न्द्र॒ । अत्र॑ । दश॑ऽओणये । क॒वये॑ । अ॒र्कऽसा॑तौ ।

व॒धैः । शुष्ण॑स्य । अ॒शुष॑स्य । मा॒याः । पि॒त्वः । न । अ॒रि॒रे॒ची॒त् । किम् । च॒न । प्र ॥४

शतैः । अपद्रन् । पणयः । इन्द्र । अत्र । दशऽओणये । कवये । अर्कऽसातौ ।

वधैः । शुष्णस्य । अशुषस्य । मायाः । पित्वः । न । अरिरेचीत् । किम् । चन । प्र ॥४

"अत्र अस्मिन् "अर्कसातौ । अर्कोऽन्नं प्राप्यतेऽस्मिन्नित्यर्कसातिर्युद्धम् । तस्मिन् "दशोणये बहुहविष्कात् "कवये मेधाविनः । पञ्चम्यर्थे चतुर्थी । हे "इन्द्र त्वत्सहायात् कुत्सात् बिभ्यतः "पणयः एतन्नामकासुराः "शतैः शतसंख्याकैः बलैः सार्धम् "अपद्रन् अपाद्रवन् । अपलायन्त । अपि चेन्द्रः "अशुषस्य अशुष्कस्य । संपूर्णबलस्येत्यर्थः । "शुष्णस्य एतन्नामकासुरस्य कुत्सस्य शत्रोः "मायाः कपटान् "वधैः हननसाधनैरायुधैः "न "प्र "अरिरेचीत् प्ररिक्तानतिरिक्तान्नाकरोत् । "पित्वः अन्नस्य । पितुरित्यन्ननामैतत् । "किं "चन किंचिदपि न प्रारिरेचीत् । तदीयमन्नं सर्वमप्यपाहारयत् ॥

म॒हो द्रु॒हो अप॑ वि॒श्वायु॑ धायि॒ वज्र॑स्य॒ यत्पत॑ने॒ पादि॒ शुष्णः॑ ।

उ॒रु ष स॒रथं॒ सार॑थये क॒रिन्द्रः॑ कुत्सा॑य॒ सूर्य॑स्य सा॒तौ ॥५

म॒हः । द्रु॒हः । अप॑ । वि॒श्वऽआ॑यु । धा॒यि॒ । वज्र॑स्य । यत् । पत॑ने । पादि॑ । शुष्णः॑ ।

उ॒रु । सः । स॒ऽरथ॑म् । सार॑थये । क॒: । इन्द्रः॑ । कुत्सा॑य । सूर्य॑स्य । सा॒तौ ॥५

महः । द्रुहः । अप । विश्वऽआयु । धायि । वज्रस्य । यत् । पतने । पादि । शुष्णः ।

उरु । सः । सऽरथम् । सारथये । कः । इन्द्रः । कुत्साय । सूर्यस्य । सातौ ॥५

“यत् यदा सः “शुष्णः असुरः “वज्रस्य “पतने पाते "पादि अगच्छत् । अम्रियतेत्यर्थः । तदा “महः महतः “द्रुहः द्रोग्धुः शुष्णस्य संबन्धि “विश्वायु सर्वगतम् । बलमिति शेषः । “अप “धायि अपहितमकारि। तिरस्कृतमित्यर्थः । “सः “इन्द्रः “सारथये सारथिभूताय “कुत्साय “सरथं समानरथं “सूर्यस्य “सातौ भजने निमित्तभूते “उरु विस्तीर्णं यथा भवति तथा “कः अकरोत् । तथा चोक्तं - कुत्सायेन्द्रोऽसुरं शुष्णं जिघांसुः कुत्समात्मनः । सारथिं कल्पयित्वास्य शत्रुं शुष्णमहंस्ततः । कुत्सस्य रक्षां बहुलां चकारेत्यनयोच्यते' इति ॥ ॥ ९ ॥

प्र श्ये॒नो न म॑दि॒रम॒ंशुम॑स्मै॒ शिरो॑ दा॒सस्य॒ नमु॑चेर्मथा॒यन् ।

प्राव॒न्नमीं॑ सा॒प्यं स॒सन्तं॑ पृ॒णग्रा॒या समि॒षा सं स्व॒स्ति ॥६

प्र । श्ये॒नः । न । म॒दि॒रम् । अ॒ंशुम् । अ॒स्मै॒ । शिरः॑ । दा॒सस्य॑ । नमु॑चेः । म॒था॒यन् ।

प्र । आ॒व॒त् । नमी॑म् । सा॒प्यम् । स॒सन्त॑म् । पृ॒णक् । रा॒या । सम् । इ॒षा । सम् । स्व॒स्ति ॥६

प्र । श्येनः । न । मदिरम् । अंशुम् । अस्मै । शिरः । दासस्य । नमुचेः । मथायन् ।

प्र । आवत् । नमीम् । साप्यम् । ससन्तम् । पृणक् । राया । सम् । इषा । सम् । स्वस्ति ॥६

“श्येनः सुपर्णश्च । “न इत्ययं शब्दः समुच्चये वर्तते । “अस्मै इन्द्राय “मदिरं मदकरम् “अंशुं सोमम् । “प्र इति आ इत्यस्यार्थे वर्तते । आहरत् । उपसर्गदर्शनाच्चाख्यातमध्याह्रियते । किंचायमिन्द्रोऽपि “दासस्य प्राणिनामुपक्षपयितुः नमुचेः एतन्नाम्नोऽसुरस्य “शिरः शीर्षं "मथायन् मन्थनं कुर्वन् “साप्यं सपस्य पुत्रं “ससन्तं स्वपन्तं “नमीम् एतत्संज्ञकमृषिं “प्रावत् प्रारक्षत् । "स्वस्ति अविनाशेन "राया पश्वादिधनेन “इषा अन्नेन च तमृषिं "सं "पृणक् समयोजयत् ॥

वि पिप्रो॒रहि॑मायस्य दृ॒ळ्हाः पुरो॑ वज्रि॒ञ्छव॑सा॒ न द॑र्दः ।

सुदा॑म॒न्तद्रेक्णो॑ अप्रमृ॒ष्यमृ॒जिश्व॑ने दा॒त्रं दा॒शुषे॑ दाः ॥७

वि । पिप्रोः॑ । अहि॑ऽमायस्य । दृ॒ळ्हाः । पुरः॑ । व॒ज्रि॒न् । शव॑सा । न । द॒र्द॒रिति॑ दर्दः ।

सुऽदा॑मन् । तत् । रेक्णः॑ । अ॒प्र॒ऽमृ॒ष्यम् । ऋ॒जिश्व॑ने । दा॒त्रम् । दा॒शुषे॑ । दाः॒ ॥७

वि । पिप्रोः । अहिऽमायस्य । दृळ्हाः । पुरः । वज्रिन् । शवसा । न । दर्दरिति दर्दः ।

सुऽदामन् । तत् । रेक्णः । अप्रऽमृष्यम् । ऋजिश्वने । दात्रम् । दाशुषे । दाः ॥७

हे “वज्रिन् वज्रवन्निन्द्र त्वम् “अहिमायस्य आहन्त्र्यो माया यस्य “पिप्रोः एतन्नाम्नोऽसुरस्य संबन्धिनीः “दृळ्हाः दृढानि “पुरः प्राकारादीनि दुर्गाणि “शवसा बलेन “वि "दर्दः विदारितवानसि । “न इति पादपूरणः । त्वं पिप्रोर्नृमणः प्रारुजः पुरः ' (ऋ. सं. १. ५१. ५); ‘शतं पूर्भिरायसीभिर्नि पाहि' (ऋ. सं. ७. ३. ७) इति दर्शनात् । अपि च हे सुदामन् शोभनदानेन्द्र त्वं “दात्रं हविर्लक्षणं धनं “दाशुषे दत्तवते “ऋजिश्वने एतन्नामकाय राजर्षये “अप्रमृष्यं केनाप्यबाध्यं “तत् तस्य स्वभूतं "रेक्णः धनं “दाः अदाः दत्तवानसि ।।

स वे॑त॒सुं दश॑माय॒ं दशो॑णिं॒ तूतु॑जि॒मिन्द्रः॑ स्वभि॒ष्टिसु॑म्नः ।

आ तुग्र॒ं शश्व॒दिभ॒ं द्योत॑नाय मा॒तुर्न सी॒मुप॑ सृजा इ॒यध्यै॑ ॥८

सः । वे॒त॒सुम् । दश॑ऽमायम् । दश॑ऽओणिम् । तूतु॑जिम् । इन्द्रः॑ । स्व॒भि॒ष्टिऽसु॑म्नः ।

आ । तुग्र॑म् । शश्व॑त् । इभ॑म् । द्योत॑नाय । मा॒तुः । न । सी॒म् । उप॑ । सृ॒ज॒ । इ॒यध्यै॑ ॥८

सः । वेतसुम् । दशऽमायम् । दशऽओणिम् । तूतुजिम् । इन्द्रः । स्वभिष्टिऽसुम्नः ।

आ । तुग्रम् । शश्वत् । इभम् । द्योतनाय । मातुः । न । सीम् । उप । सृज । इयध्यै ॥८

"स्वभिष्टिसुम्नः सुष्ठु अभ्येषणीयान्यभिगम्यानि सुम्नानि सुखानि येन देयानि “सः “इन्द्रः “दशमायं बहुवञ्चनं “वेतसुं वेतसुनामानमसुरं “दशोणिम् एतन्नामकं च "तूतुजिं तूतुजिनामकं च “आ अपि च “तुग्रं तुग्रनामकमसुरं तथा “इभम् एतन्नामकमसुरं च "इयध्यै एतुं “द्योतनाय एतत्संज्ञाय राज्ञे “शश्वत् “उप "सृज उपासृजत् । वशीचकार । तत्र दृष्टान्तः । “मातुर्न मातुर्जनन्या इव पुत्रम् । यथा मात्रे पुत्रो वशीभवति तद्वत् वशं चकारेत्यर्थः । “सीम् इति पादपूरणः ॥

स ई॒ं स्पृधो॑ वनते॒ अप्र॑तीतो॒ बिभ्र॒द्वज्र॑ं वृत्र॒हण॒ं गभ॑स्तौ ।

तिष्ठ॒द्धरी॒ अध्य॑स्तेव॒ गर्ते॑ वचो॒युजा॑ वहत॒ इन्द्र॑मृ॒ष्वम् ॥९

सः । ई॒म् । स्पृधः॑ । व॒न॒ते॒ । अप्र॑तिऽइतः । बिभ्र॑त् । वज्र॑म् । वृ॒त्र॒ऽहन॑म् । गभ॑स्तौ ।

तिष्ठ॑त् । हरी॒ इति॑ । अधि॑ । अस्ता॑ऽइव । गर्ते॑ । व॒चः॒ऽयुजा॑ । व॒ह॒तः॒ । इन्द्र॑म् । ऋ॒ष्वम् ॥९

सः । ईम् । स्पृधः । वनते । अप्रतिऽइतः । बिभ्रत् । वज्रम् । वृत्रऽहनम् । गभस्तौ ।

तिष्ठत् । हरी इति । अधि । अस्ताऽइव । गर्ते । वचःऽयुजा । वहतः । इन्द्रम् । ऋष्वम् ॥९

“गभस्तौ हस्ते “वृत्रहणं वृत्राणां शत्रूणां हन्तारं "वज्रं स्वकीयमायुधं “बिभ्रत् धारयन् “अप्रतीतः शत्रुभिरप्रतिगतः “सः इन्द्रः “स्पृधः स्पर्धमानान् “ईम् इमान् वृत्रप्रभृतीन शत्रून् “वनते हन्ति । “हरी स्वकीयावश्वौ “अधि “तिष्ठत् आरोहति । तत्र दृष्टान्तः । “अस्तेव “गर्ते । यथा क्षेप्ता शूरो रथेऽधितिष्ठति तद्वत् । तथा “वचोयुजा वचोमात्रेण युज्यमानौ । यद्वा । स्तोतॄणां स्तुतिभिर्युज्यमानौ तौ हरी च “ऋष्वं महान्तम् “इन्द्रं "वहतः ॥

स॒नेम॒ तेऽव॑सा॒ नव्य॑ इन्द्र॒ प्र पू॒रव॑ः स्तवन्त ए॒ना य॒ज्ञैः ।

स॒प्त यत्पुर॒ः शर्म॒ शार॑दी॒र्दर्द्धन्दासी॑ः पुरु॒कुत्सा॑य॒ शिक्ष॑न् ॥१०

स॒नेम॑ । ते॒ । अव॑सा । नव्यः॑ । इ॒न्द्र॒ । प्र । पू॒रवः॑ । स्त॒व॒न्ते॒ । ए॒ना । य॒ज्ञैः ।

स॒प्त । यत् । पुरः॑ । शर्म॑ । शार॑दीः । दर्त् । हन् । दासीः॑ । पु॒रु॒ऽकुत्सा॑य । शिक्ष॑न् ॥१०

सनेम । ते । अवसा । नव्यः । इन्द्र । प्र । पूरवः । स्तवन्ते । एना । यज्ञैः ।

सप्त । यत् । पुरः । शर्म । शारदीः । दर्त् । हन् । दासीः । पुरुऽकुत्साय । शिक्षन् ॥१०

हे “इन्द्र “ते त्वदीयेन “अवसा रक्षणेन “नव्यः नवीयः नवतरं त्वया दीयमानं धनं “सनेम वयं स्तोतारो भजेमहि । “पूरवः मनुष्याः स्तोतारः “एना अनेन स्तोत्रेण युक्तैः “यज्ञैः “प्र “स्तवन्ते त्वां स्तुवन्ति । “यत् यस्मात् कारणात् "दासीः कर्मणामुपक्षपयित्रीः शत्रुप्रजाः "हन् घ्नन् हिंसन् “पुरुकुत्साय एतन्नामकाय राज्ञे “शिक्षन् धनानि प्रयच्छन् हे इन्द्र त्वं “शारदीः शरन्नाम्नोऽसुरस्य संबन्धिनीः “सप्त सप्तसंख्याकाः “पुरः पुरीः “शर्म शर्मणा वज्रेण “दर्त् विदारितवानसि तस्मात् कारणात् त्वां स्तोतारः स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

त्वं वृ॒ध इ॑न्द्र पू॒र्व्यो भू॑र्वरिव॒स्यन्नु॒शने॑ का॒व्याय॑ ।

परा॒ नव॑वास्त्वमनु॒देय॑ं म॒हे पि॒त्रे द॑दाथ॒ स्वं नपा॑तम् ॥११

त्वम् । वृ॒धः । इ॒न्द्र॒ । पू॒र्व्यः । भूः॒ । व॒रि॒व॒स्यन् । उ॒शने॑ । का॒व्याय॑ ।

परा॑ । नव॑ऽवास्त्वम् । अ॒नु॒ऽदेय॑म् । म॒हे । पि॒त्रे । द॒दा॒थ॒ । स्वम् । नपा॑तम् ॥११

त्वम् । वृधः । इन्द्र । पूर्व्यः । भूः । वरिवस्यन् । उशने । काव्याय ।

परा । नवऽवास्त्वम् । अनुऽदेयम् । महे । पित्रे । ददाथ । स्वम् । नपातम् ॥११

हे “इन्द्र “पूर्व्यः पुरातनः “त्वं “काव्याय कविपुत्राय “उशने उशनसे भार्गवाय “वरिवस्यन् धनमिच्छन् “वृधः “भूः स्तोतॄणां वर्धको भवसि । “अनुदेयम् अनुदातव्यं धनं “नववास्त्वम् एतन्नामकमसुरं पराहत्य “स्वं स्वकीयमौशनसं “नपातं युद्धे शत्रुभिर्गृहीतं पुत्रं “महे महते “पित्रे पालयितव्याय उशनसे “परा “ददाथ । तस्य शत्रुं हत्वा प्रकर्षेण दत्तवानसि ॥

त्वं धुनि॑रिन्द्र॒ धुनि॑मतीॠ॒णोर॒पः सी॒रा न स्रव॑न्तीः ।

प्र यत्स॑मु॒द्रमति॑ शूर॒ पर्षि॑ पा॒रया॑ तु॒र्वशं॒ यदुं॑ स्व॒स्ति ॥१२

त्वम् । धुनिः॑ । इ॒न्द्र॒ । धुनि॑ऽमतीः । ऋ॒णोः । अ॒पः । सी॒राः । न । स्रव॑न्तीः ।

प्र । यत् । स॒मु॒द्रम् । अति॑ । शू॒र॒ । पर्षि॑ । पा॒रय॑ । तु॒र्वश॑म् । यदु॑म् । स्व॒स्ति ॥१२

त्वम् । धुनिः । इन्द्र । धुनिऽमतीः । ऋणोः । अपः । सीराः । न । स्रवन्तीः ।

प्र । यत् । समुद्रम् । अति । शूर । पर्षि । पारय । तुर्वशम् । यदुम् । स्वस्ति ॥१२

हे "इन्द्र “धुनिः शत्रूणां कम्पयिता “त्वं “धुनिमतीः धुनिर्नामासुरो यासु निरोधकतया विद्यते ताः “अपः उदकानि "सीरा “न नदीरिव “स्रवन्तीः प्रवहन्तीः “ऋणोः अगमयः । धुनिं हत्वा तेन निरोधितान्युदकानि प्रवाहयतीत्यर्थः । हे “शूर वीरेन्द्र “यत् यदा “समुद्रम् “अति अतिक्रम्य “प्र “पर्षि प्रतीर्णो भवसि तदा समुद्रपारे तिष्ठन्तौ “तुर्वशं “यदुं च "स्वस्ति क्षेमेण “पारय अपारयः । समुद्रमतारयः ।।

तव॑ ह॒ त्यदि॑न्द्र॒ विश्व॑मा॒जौ स॒स्तो धुनी॒चुमु॑री॒ या ह॒ सिष्व॑प् ।

दी॒दय॒दित्तुभ्यं॒ सोमे॑भिः सु॒न्वन्द॒भीति॑रि॒ध्मभृ॑तिः प॒क्थ्य१॒र्कैः ॥१३

तव॑ । ह॒ । त्यत् । इ॒न्द्र॒ । विश्व॑म् । आ॒जौ । स॒स्तः । धुनी॒चुमु॑री॒ इति॑ । या । ह॒ । सिस्व॑प् ।

दी॒दय॑त् । इत् । तुभ्य॑म् । सोमे॑भिः । सु॒न्वन् । द॒भीतिः॑ । इ॒ध्मऽभृ॑तिः । प॒क्थी । अ॒र्कैः ॥१३

तव । ह । त्यत् । इन्द्र । विश्वम् । आजौ । सस्तः । धुनीचुमुरी इति । या । ह । सिस्वप् ।

दीदयत् । इत् । तुभ्यम् । सोमेभिः । सुन्वन् । दभीतिः । इध्मऽभृतिः । पक्थी । अर्कैः ॥१३

हे “इन्द्र “आजौ संग्रामे “तव “ह तवैव “विश्वं व्याप्तं “त्यत् तादृशं कर्म भवति । कीदृशमिति तदुच्यते । “या यौ “धुनीचुमुरी । धुनिश्च चुमुरिश्चेत्येतन्नामकावसुरौ । “सिष्वप् त्वमस्वापयः तावसुरौ “सन्तः संग्रामे सुप्तवन्तौ । मृतावित्यर्थः ॥ भूतार्थे व्यत्ययेन लट् । द्वितीयो हशब्दः पादपूरणः ॥ तदनन्तरं हे इन्द्र “तुभ्यं त्वदर्थं “सुन्वन् सोमानभिषुण्वन् “पक्थी पक्थवान् हवींषि पक्ववान् “इध्मभृतिः इध्मानां भर्ता आहर्ता वा “दभीतिः नाम राजर्षिः “सोमेभिः सोमैः “अर्कैः हविर्लक्षणैरन्नैः “दीदयदित् दीप्यत एव । धुनिं चुमुरिं तस्मै जघन्थेत्यर्थः । त्वं नि दस्युं चुमुरिं धुनिं च ' (ऋ. सं. ७. १९. ४) इति हि दर्शनात् ॥ ॥ १० ॥

मण्डल ६

ऋग्वेदः सूक्तं ६.२१

दे. इन्द्रः, ९,११ विश्वे देवाः। त्रिष्टुप्।

इमा उ त्वा पुरुतमस्य कारोर्हव्यं वीर हव्या हवन्ते ।

धियो रथेष्ठामजरं नवीयो रयिर्विभूतिरीयते वचस्या ॥१॥

तमु स्तुष इन्द्रं यो विदानो गिर्वाहसं गीर्भिर्यज्ञवृद्धम् ।

यस्य दिवमति मह्ना पृथिव्याः पुरुमायस्य रिरिचे महित्वम् ॥२॥

स इत्तमोऽवयुनं ततन्वत्सूर्येण वयुनवच्चकार ।

कदा ते मर्ता अमृतस्य धामेयक्षन्तो न मिनन्ति स्वधावः ॥३॥

यस्ता चकार स कुह स्विदिन्द्रः कमा जनं चरति कासु विक्षु ।

कस्ते यज्ञो मनसे शं वराय को अर्क इन्द्र कतमः स होता ॥४॥

इदा हि ते वेविषतः पुराजाः प्रत्नास आसुः पुरुकृत्सखायः ।

ये मध्यमास उत नूतनास उतावमस्य पुरुहूत बोधि ॥५॥

तं पृच्छन्तोऽवरासः पराणि प्रत्ना त इन्द्र श्रुत्यानु येमुः ।

अर्चामसि वीर ब्रह्मवाहो यादेव विद्म तात्त्वा महान्तम् ॥६॥

अभि त्वा पाजो रक्षसो वि तस्थे महि जज्ञानमभि तत्सु तिष्ठ ।

तव प्रत्नेन युज्येन सख्या वज्रेण धृष्णो अप ता नुदस्व ॥७॥

स तु श्रुधीन्द्र नूतनस्य ब्रह्मण्यतो वीर कारुधायः ।

त्वं ह्यापिः प्रदिवि पितॄणां शश्वद्बभूथ सुहव एष्टौ ॥८॥

प्रोतये वरुणं मित्रमिन्द्रं मरुतः कृष्वावसे नो अद्य ।

प्र पूषणं विष्णुमग्निं पुरंधिं सवितारमोषधीः पर्वताँश्च ॥९॥

इम उ त्वा पुरुशाक प्रयज्यो जरितारो अभ्यर्चन्त्यर्कैः ।

श्रुधी हवमा हुवतो हुवानो न त्वावाँ अन्यो अमृत त्वदस्ति ॥१०॥

नू म आ वाचमुप याहि विद्वान्विश्वेभिः सूनो सहसो यजत्रैः ।

ये अग्निजिह्वा ऋतसाप आसुर्ये मनुं चक्रुरुपरं दसाय ॥११॥

स नो बोधि पुरएता सुगेषूत दुर्गेषु पथिकृद्विदानः ।

ये अश्रमास उरवो वहिष्ठास्तेभिर्न इन्द्राभि वक्षि वाजम् ॥१२॥

सायणभाष्यम्

‘इमा उ त्वा' इति द्वादशर्चं षष्ठं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । नवम्येकादशी च वैश्वदेव्यौ । तथा चानुक्रम्यते-’ इमा उ द्वादश नवम्येकादश्यौ वैश्वदेव्यौ' इति । उपहव्यनाम्न्येकाहे इदं सूक्तं मरुत्वतीयनिविद्धानम् । सूत्रितं च-’ इमा उ त्वा य एक इदिति मध्यंदिनः' (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति । इन्द्राविष्ण्वोत्क्रान्तिनाम्न्येकाहेऽपीदं मरुत्वतीयनिविद्धानम् । सूत्रितं च-’ इमा उ त्वा द्यौर्न य इन्द्रेति मध्यंदिनः ' (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति । तृतीये छन्दोमेऽपि मरुत्वतीय इदं सूक्तम् । सूत्रितं च- प्र मन्दिन इमा उ त्वेति मरुत्वतीयम् ' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति ॥

इ॒मा उ॑ त्वा पुरु॒तम॑स्य का॒रोर्हव्यं॑ वीर॒ हव्या॑ हवन्ते ।

धियो॑ रथे॒ष्ठाम॒जरं॒ नवी॑यो र॒यिर्विभू॑तिरीयते वच॒स्या ॥१

इ॒माः । ऊँ॒ इति॑ । त्वा॒ । पु॒रु॒ऽतम॑स्य । का॒रोः । हव्य॑म् । वी॒र॒ । हव्याः॑ । ह॒व॒न्ते॒ ।

धियः॑ । र॒थे॒ऽस्थाम् । अ॒जर॑म् । नवी॑यः । र॒यिः । विऽभू॑तिः । ई॒य॒ते॒ । व॒च॒स्या ॥१

इमाः । ऊं इति । त्वा । पुरुऽतमस्य । कारोः । हव्यम् । वीर । हव्याः । हवन्ते ।

धियः । रथेऽस्थाम् । अजरम् । नवीयः । रयिः । विऽभूतिः । ईयते । वचस्या ॥१

“पुरुतमस्य बहुलं कामं काङ्क्षतः । ‘तमु अभिकाङ्क्षायाम्' इति धातुः । “कारोः स्तोतुर्भरद्वाजस्य संबन्धिन्यः “हव्याः स्तुत्याः प्रशस्याः “इमाः “धियः स्तुतयो हे “वीर शूरेन्द्र "हव्यं “त्वा त्वां “हवन्ते ह्वयन्ति । कीदृशम् । “रथेस्थां रथे स्थितम् “अजरं जरारहितं “नवीयः नवीयांसं नवतरम्। “उ इति पूरणः । अपि च “वचस्या स्तुत्या श्रेष्ठा “विभूतिः जगतो विभवहेतुः “रयिः हविर्लक्षणं धनम् “ईयते त्वामभिगच्छति ॥

तमु॑ स्तुष॒ इन्द्रं॒ यो विदा॑नो॒ गिर्वा॑हसं गी॒र्भिर्य॒ज्ञवृ॑द्धम् ।

यस्य॒ दिव॒मति॑ म॒ह्ना पृ॑थि॒व्याः पु॑रुमा॒यस्य॑ रिरि॒चे म॑हि॒त्वम् ॥२

तम् । ऊँ॒ इति॑ । स्तु॒षे॒ । इन्द्र॑म् । यः । विदा॑नः । गिर्वा॑हसम् । गी॒ःऽभिः । य॒ज्ञऽवृ॑द्धम् ।

यस्य॑ । दिव॑म् । अति॑ । म॒ह्ना । पृ॒थि॒व्याः । पु॒रु॒ऽमा॒यस्य॑ । रि॒रि॒चे । म॒हि॒ऽत्वम् ॥२

तम् । ऊं इति । स्तुषे । इन्द्रम् । यः । विदानः । गिर्वाहसम् । गीःऽभिः । यज्ञऽवृद्धम् ।

यस्य । दिवम् । अति । मह्ना । पृथिव्याः । पुरुऽमायस्य । रिरिचे । महिऽत्वम् ॥२

"यः इन्द्रः “विदानः सर्वं विद्वान् सर्वैर्ज्ञायमानो वा “गिर्वाहसं गीर्भिर्वहनीयं “यज्ञवृद्धं यज्ञैः प्रवृद्धं “तमु तमेव “इन्द्रं “स्तुषे स्तुवे। “पुरुमायस्य बहुप्रज्ञस्य बहुवञ्चनस्य वा “यस्य इन्द्रस्य “महित्वं माहात्म्यं “दिवं दिवो द्युलोकात् । पञ्चम्यर्थे द्वितीया । “पृथिव्याः भूलोकात् “मह्ना महिम्ना “अति “रिरिचे अतिरिच्यते तं स्तुवे इति संबन्धः ॥

स इत्तमो॑ऽवयु॒नं त॑त॒न्वत्सूर्ये॑ण व॒युन॑वच्चकार ।

क॒दा ते॒ मर्ता॑ अ॒मृत॑स्य॒ धामेय॑क्षन्तो॒ न मि॑नन्ति स्वधावः ॥३

सः । इत् । तमः॑ । अ॒व॒यु॒नम् । त॒त॒न्वत् । सूर्ये॑ण । व॒युन॑ऽवत् । च॒का॒र॒ ।

क॒दा । ते॒ । मर्ताः॑ । अ॒मृत॑स्य । धाम॑ । इय॑क्षन्तः । न । मि॒न॒न्ति॒ । स्व॒धा॒ऽवः॒ ॥३

सः । इत् । तमः । अवयुनम् । ततन्वत् । सूर्येण । वयुनऽवत् । चकार ।

कदा । ते । मर्ताः । अमृतस्य । धाम । इयक्षन्तः । न । मिनन्ति । स्वधाऽवः ॥३

"स "इत् स एवेन्द्रः "अवयुनम् अप्रज्ञानम् । प्रज्ञाननाशनमित्यर्थः । "ततन्वत् वृत्रेण विस्तीर्यमाणं "तमः अन्धकारं दिवि "सूर्येण दिव्यारोपितेन देवेन "वयुनवत् प्रकाशवत् "चकार कृतवान् । परोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः । हे "स्वधावः बलवन्निन्द्र "मर्ताः मनुष्याः "अमृतस्य नित्यस्य "ते त्वदीयं "धाम स्वर्गाख्यं स्थानम् । तत्रस्थान् देवानित्यर्थः । "इयक्षन्तः यष्टुमिच्छन्तः "कदा कदाचित् । सर्वदेत्यर्थः ।। "न "मिनन्ति किमपि प्राणिजातं न हिंसन्ति ।।

यस्ता च॒कार॒ स कुह॑ स्वि॒दिन्द्रः॒ कमा जनं॑ चरति॒ कासु॑ वि॒क्षु ।

कस्ते॑ य॒ज्ञो मनं॑से॒ शं वरा॑य॒ को अ॒र्क इं॑न्द्र कत॒मः स होता॑ ॥४

यः । ता । च॒कार॑ । सः । कुह॑ । स्वि॒त् । इन्द्रः॑ । कम् । आ । जनं॑म् । च॒र॒ति॒ । कासु॑ । वि॒क्षु ।

कः । ते॒ । य॒ज्ञः । मनं॑से । शम् । वरा॑य । कः । अ॒र्कः । इ॒न्द्र॒ । क॒त॒मः । सः । होता॑ ॥४

यः । ता । चकार । सः । कुह । स्वित् । इन्द्रः । कम् । आ । जनम् । चरति । कासु । विक्षु ।

कः । ते । यज्ञः । मनसे । शम् । वराय । कः । अर्कः । इन्द्र । कतमः । सः । होता ॥४

"यः इन्द्रः "ता तान्युक्तानि प्रसिद्धानि वृत्रवधादीनि कर्माणि "चकार अकरोत् "सः "इन्द्रः अद्य "कुह "स्वित् क्व स्विद्वर्तते । "कं "जनं कमपि देशम् "आ "चरति "कासु "विक्षु प्रजासु वर्तत इतीन्द्रस्य विभूतिमहत्त्वात् न निश्चेतुं शक्यम् । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे "इन्द्र "कः कीदृशः "यज्ञः "ते तव "मनसे चेतसे "शं सुखकरो भवति । "वराय तव वरणाय "कः कीदृशः "अर्कः मन्त्रः समर्थो भवति । "होता आह्वाता तव वरणाय यः समर्थो भवति "सः होता "कतमः च भवति ॥

इ॒दा हि ते॒ वेवि॑षतः पुरा॒जाः प्र॒त्नास॑ आ॒सुः पु॑रुकृ॒त्सखा॑यः ।

ये म॑ध्य॒मास॑ उ॒त नूत॑नास उ॒ताव॒मस्य॑ पुरुहूत बोधि ॥५

इ॒दा । हि । ते॒ । वेवि॑षतः । पु॒रा॒ऽजाः । प्र॒त्नासः॑ । आ॒सुः । पु॒रु॒ऽकृ॒त् । सखा॑यः ।

ये । म॒ध्य॒मासः॑ । उ॒त । नूत॑नासः । उ॒त । अ॒व॒मस्य॑ । पु॒रु॒ऽहू॒त॒ । बो॒धि॒ ॥५

इदा । हि । ते । वेविषतः । पुराऽजाः । प्रत्नासः । आसुः । पुरुऽकृत् । सखायः ।

ये । मध्यमासः । उत । नूतनासः । उत । अवमस्य । पुरुऽहूत । बोधि ॥५

“पुराजाः पूर्वस्मिन् काले जाताः “प्रत्नासः पुराणाः अङ्गिरःप्रभृतयः “इदा “हि इदानीमिव । हिशब्द उपमार्थे वर्तते । “वेविषतः कर्माणि प्राप्नुवन्तो हे पुरुकृत् बहूनां कर्मणां कर्तरिन्द्र “ते तव “सखायः स्तोतारः “आसुः बभूवुः । ये “मध्यमासः मध्यमकालजाः “उत अपि च ये “नूतनासः अद्यतना यतस्तेऽपि सर्वे ते स्तोतारो बभूवुः अतः कारणात् “उत अपि च “अवमस्य अर्वाचीनस्य ममापि स्तोत्रं हे “पुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र त्वं “बोधि बुध्यस्व ॥ ॥ ११ ॥

तं पृ॒च्छन्तोऽव॑रास॒ः पर॑ाणि प्र॒त्ना त॑ इन्द्र॒ श्रुत्यानु॑ येमुः ।

अर्चा॑मसि वीर ब्रह्मवाहो॒ यादे॒व वि॒द्म तात्त्वा॑ म॒हान्त॑म् ॥६

तम् । पृ॒च्छन्त॑ः । अव॑रासः । पर॑ाणि । प्र॒त्ना । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । श्रुत्या॑ । अनु॑ । ये॒मु॒ः ।

अर्चा॑मसि । वी॒र॒ । ब्र॒ह्म॒ऽवा॒ह॒ः । यात् । ए॒व । वि॒द्म । तात् । त्वा॒ । म॒हान्त॑म् ॥६

तम् । पृच्छन्तः । अवरासः । पराणि । प्रत्ना । ते । इन्द्र । श्रुत्या । अनु । येमुः ।

अर्चामसि । वीर । ब्रह्मऽवाहः । यात् । एव । विद्म । तात् । त्वा । महान्तम् ॥६

हे "वीर शूर “ब्रह्मवाहः ब्रह्मभिर्मन्त्रैर्वहनीय “इन्द्र “अवरासः अर्वाचीनाः मनुष्याः “तम् उक्तगुणोपेतं त्वां “पृच्छन्तः अर्चन्तः । पृच्छतिरर्चतिकर्मा । “पराणि प्रकृष्टानि “प्रत्ना प्रत्नानि पुराणानि “श्रुत्या श्रुत्यानि श्रोतव्यानि “ते त्वदीयानि कर्माणि “अनु “येमुः। अनुयमनं निबन्धनम् । स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिर्निबबन्धुः । तथा वयमपि “महान्तं प्रभूतं “त्वा त्वाम् अर्चामसि अर्चामः स्तुमः । “यादेव यान्येव कर्माणि विद्म जानीमः “तात् तैः कर्मभिः स्तुम इति संबन्धः ॥

अ॒भि त्वा॒ पाजो॑ र॒क्षसो॒ वि त॑स्थे॒ महि॑ जज्ञा॒नम॒भि तत्सु ति॑ष्ठ ।

तव॑ प्र॒त्नेन॒ युज्ये॑न॒ सख्या॒ वज्रे॑ण धृष्णो॒ अप॒ ता नु॑दस्व ॥७

अ॒भि । त्वा॒ । पाज॑ः । र॒क्षस॑ः । वि । त॒स्थे॒ । महि॑ । ज॒ज्ञा॒नम् । अ॒भि । तत् । सु । ति॒ष्ठ॒ ।

तव॑ । प्र॒त्नेन॑ । युज्ये॑न । सख्या॑ । वज्रे॑ण । धृ॒ष्णो॒ इति॑ । अप॑ । ता । नु॒द॒स्व॒ ॥७

अभि । त्वा । पाजः । रक्षसः । वि । तस्थे । महि । जज्ञानम् । अभि । तत् । सु । तिष्ठ ।

तव । प्रत्नेन । युज्येन । सख्या । वज्रेण । धृष्णो इति । अप । ता । नुदस्व ॥७

“रक्षसः रक्षसां संबन्धि “पाजः सेनालक्षणं बलं हे इन्द्र “त्वा “अभि त्वामभिमुखं “वि “तस्थे प्रतिष्ठते । तथा त्वमपि "महि महत् "जज्ञानं प्रादुर्भवत् “तत् बलम् “अभि अभिमुखः सन् “सु सुष्ठु “ तिष्ठ स्थिरो भव । स्थित्वा च हे “धृष्णो शत्रूणां धर्षकेन्द्र “तव त्वदीयेन “वज्रेण “ता तद्बलम् अप “नुदस्व अपगतं प्रेरय । छिन्धीत्यर्थः । कीदृशेन । “प्रत्नेन पुराणेन "युज्येन नियोज्येन “सख्या नित्यसहायेन ॥

स तु श्रु॑धीन्द्र॒ नूत॑नस्य ब्रह्मण्य॒तो वी॑र कारुधायः ।

त्वं ह्या॒३॒॑पिः प्र॒दिवि॑ पितॄ॒णां शश्व॑द्ब॒भूथ॑ सु॒हव॒ एष्टौ॑ ॥८

सः । तु । श्रु॒धि॒ । इ॒न्द्र॒ । नूत॑नस्य । ब्र॒ह्म॒ण्य॒तः । वी॒र॒ । का॒रु॒ऽधा॒य॒ः ।

त्वम् । हि । आ॒पिः । प्र॒ऽदिवि॑ । पि॒तॄ॒णाम् । शश्व॑त् । ब॒भूथ॑ । सु॒ऽहवः॑ । आऽइ॑ष्टौ ॥८

सः । तु । श्रुधि । इन्द्र । नूतनस्य । ब्रह्मण्यतः । वीर । कारुऽधायः ।

त्वम् । हि । आपिः । प्रऽदिवि । पितॄणाम् । शश्वत् । बभूथ । सुऽहवः । आऽइष्टौ ॥८

हे "कारुधायः कारूणां स्तोतॄणां धारक हे “वीर “इन्द्र “सः प्रसिद्धस्त्वं “नूतनस्य इदानींतनस्य “ब्रह्मण्यतः ब्रह्म स्तोत्रं कर्तुमिच्छतो मम स्तोत्रं “तु क्षिप्रं “श्रुधि शृणुहि । यस्मात् कारणात् हे इन्द्र “त्वम् “एष्टौ आयजने अभिकामने वा सति सुहवः शोभनाह्वानः सन् "प्रदिवि पूर्वस्मिन् काले पितॄणाम् अङ्गिरसाम् “आपिः बन्धुः “शश्वत् चिरकालं “बभूथ अभूः तस्मात् कारणात् मदीयं स्तोत्रं श्रुधीति संबन्धः ॥

प्रोतये॒ वरु॑णं मि॒त्रमिन्द्रं॑ म॒रुत॑ः कृ॒ष्वाव॑से नो अ॒द्य ।

प्र पू॒षणं॒ विष्णु॑म॒ग्निं पुरं॑धिं सवि॒तार॒मोष॑धी॒ः पर्व॑ताँश्च ॥९

प्र । ऊ॒तये॑ । वरु॑णम् । मि॒त्रम् । इन्द्र॑म् । म॒रुतः॑ । कृ॒ष्व॒ । अव॑से । न॒ः । अ॒द्य ।

प्र । पू॒षण॑म् । विष्णु॑म् । अ॒ग्निम् । पुर॑म्ऽधि॑म् । स॒वि॒तार॑म् । ओष॑धीः । पर्व॑तान् । च॒ ॥९

प्र । ऊतये । वरुणम् । मित्रम् । इन्द्रम् । मरुतः । कृष्व । अवसे । नः । अद्य ।

प्र । पूषणम् । विष्णुम् । अग्निम् । पुरम्ऽधिम् । सवितारम् । ओषधीः । पर्वतान् । च ॥९

अस्यामृचि विश्वे देवाः स्तूयन्ते । हे भरद्वाज “अद्य इदानीं “वरुणं राज्यभिमानिनं च “मित्रम् अहरभिमानिनं च “इन्द्रं च प्रसिद्धं “मरुतः मरुद्गणांश्च “नः अस्माकम् “ऊतये तर्पणाय “अवसे रक्षणाय च “प्र “कृष्व अभिमुखीकुरुष्व । किंच “पूषणम् एतत्संज्ञकं च “विष्णुं सर्वव्यापिनं देवं च “पुरंधिं पुरुधियं पुरुकर्माणम् “अग्निं च “सवितारं सर्वस्य प्रेरकं देवम् “ओषधीः ओषध्यभिमानिनो देवान् “पर्वतांश्च अद्रीनित्येतान् देवान् अस्माकं तर्पणाय रक्षणाय च प्रकृष्व स्तुत्या अभिमुखीकुरु ॥

इ॒म उ॑ त्वा पुरुशाक प्रयज्यो जरि॒तारो॑ अ॒भ्य॑र्चन्त्य॒र्कैः ।

श्रु॒धी हव॒मा हु॑व॒तो हु॑वा॒नो न त्वावाँ॑ अ॒न्यो अ॑मृत॒ त्वद॑स्ति ॥१०

इ॒मे । उ॒ इति॑ । त्वा॒ । पु॒रु॒ऽशा॒क॒ । प्र॒य॒ज्यो॒ इति॑ प्रऽयज्यो । ज॒रि॒तारः॑ । अ॒भि । अ॒र्च॒न्ति॒ । अ॒र्कैः ।

श्रु॒धि । हव॑म् । आ । हु॒व॒तः । हु॒वा॒नः । न । त्वाऽवा॑न् । अ॒न्यः । अ॒मृ॒त॒ । त्वत् । अ॒स्ति॒ ॥१०

इमे । ऊं इति । त्वा । पुरुऽशाक । प्रयज्यो इति प्रऽयज्यो । जरितारः । अभि । अर्चन्ति । अर्कैः ।

श्रुधि । हवम् । आ । हुवतः । हुवानः । न । त्वाऽवान् । अन्यः । अमृत । त्वत् । अस्ति ॥१०

हे “पुरुशाक बहुशक्ते हे “प्रयज्यो प्रकृष्टेन यजनीयेन्द्र “त्वा त्वाम् “इमे “जरितारः स्तोतारः “अर्कैः अर्चनीयैः स्तोत्रैः "अभ्यर्चन्ति अभिष्टुवन्ति । तथा हे “अमृत अमरणशीलेन्द्र “हुवानः स्तूयमानस्त्वम् “आ “हुवतः अभिष्टुवतो मम “हवं स्तोत्रं “श्रुधि शृणु । किंच “त्वावान् त्वत्सदृशो देवः “त्वत् "अन्यः न “अस्ति ।।

नू म॒ आ वाच॒मुप॑ याहि वि॒द्वान्विश्वे॑भिः सूनो सहसो॒ यज॑त्रैः ।

ये अ॑ग्निजि॒ह्वा ऋ॑त॒साप॑ आ॒सुर्ये मनुं॑ च॒क्रुरुप॑रं॒ दसा॑य ॥११

नु । मे॒ । आ । वाच॑म् । उप॑ । या॒हि॒ । वि॒द्वान् । विश्वे॑भिः । सू॒नो॒ इति॑ । स॒ह॒स॒ः । यज॑त्रैः ।

ये । अ॒ग्नि॒ऽजि॒ह्वाः । ऋ॒त॒ऽसापः॑ । आ॒सुः । ये । मनु॑म् । च॒क्रुः । उप॑रम् । दसा॑य ॥११

नु । मे । आ । वाचम् । उप । याहि । विद्वान् । विश्वेभिः । सूनो इति । सहसः । यजत्रैः ।

ये । अग्निऽजिह्वाः । ऋतऽसापः । आसुः । ये । मनुम् । चक्रुः । उपरम् । दसाय ॥११

इयं च वैश्वदेवीत्युक्तम् । हे “सहसः “सूनो बलस्य पुत्रेन्द्र “विद्वान् सर्वज्ञस्त्वं “यजत्रैः यजनीयैः “विश्वेभिः सर्वैर्देवैः सह “नु क्षिप्रं “मे मदीया वाचः स्तुतिरूपाणि वचांसि “उप अभि “आ “याहि आगच्छ । एवंभूतमिन्द्रं प्रार्थयत ऐन्द्रत्वात् सूक्तस्य । "ये देवाः

“अग्निजिह्वाः । अग्निर्जिह्वास्थानीयो येषां ते । “ऋतसापः ऋतं यज्ञं स्पृशन्तः “आसुः भवन्ति “ये च देवाः “दसाय शत्रूणामुपक्षपणाय “मनुं राजर्षिम् “उपरं दस्यूनामुपरिभवं “चक्रुः कृतवन्तः तैः सहागच्छेति पूर्वेण संबन्धः ॥

स नों बोधि पुरएता सुगेषूत दुर्गेषुं पथिकृद्विदांनः ।

ये अश्रंमास उरवो वहिंष्ठास्तेभिंर्न इन्द्राभि वंक्षि वाजंम् ॥१२

सः । नः । बोधि । पुरःऽएता । सुऽगेषुं । उत । दुःऽगेषुं । पथिऽकृत् । विदांनः ।

ये । अश्रंमासः । उरवः । वहिंष्ठाः । तेभिः । नः । इन्द्र । अभि । वक्षि । वाजंम् ॥१२

सः । नः । बोधि । पुरःऽएता । सुऽगेषु । उत । दुःऽगेषु । पथिऽकृत् । विदानः ।

ये । अश्रमासः । उरवः । वहिष्ठाः । तेभिः । नः । इन्द्र । अभि । वक्षि । वाजम् ॥१२

हे “इन्द्र “पथिकृत् वर्त्मनां कर्ता “विदानः सर्वं विद्वान् “सः त्वं “सुगेषु सुखेन गन्तव्येषु "उत अपि च “दुर्गेषु दुःखेन गन्तव्येषु च मार्गेषु “नः अस्माकं “पुरएता पुरो गन्ता “बोधि भव । बोधीति भवतेर्लोण्मध्यमपुरुषैकवचनस्य छान्दसं रूपम् । “अश्रमासः श्रमरहिताः “उरवः महान्तः “वहिष्ठाः वोढृतमाः तव “ये अश्वाः सन्ति हे इन्द्र “तेभिः तैरश्वैः “नः अस्मभ्यं “वाजम् अन्नम् “अभि “वक्षि अभिवह ॥ ॥ १२ ॥

मण्डल ६

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_६.२१&oldid=310167" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं ६.२२

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्।

य एक इद्धव्यश्चर्षणीनामिन्द्रं तं गीर्भिरभ्यर्च आभिः ।

यः पत्यते वृषभो वृष्ण्यावान्सत्यः सत्वा पुरुमायः सहस्वान् ॥१॥

तमु नः पूर्वे पितरो नवग्वाः सप्त विप्रासो अभि वाजयन्तः ।

नक्षद्दाभं ततुरिं पर्वतेष्ठामद्रोघवाचं मतिभिः शविष्ठम् ॥२॥

तमीमह इन्द्रमस्य रायः पुरुवीरस्य नृवतः पुरुक्षोः ।

यो अस्कृधोयुरजरः स्वर्वान्तमा भर हरिवो मादयध्यै ॥३॥

तन्नो वि वोचो यदि ते पुरा चिज्जरितार आनशुः सुम्नमिन्द्र ।

कस्ते भागः किं वयो दुध्र खिद्वः पुरुहूत पुरूवसोऽसुरघ्नः ॥४॥

तं पृच्छन्ती वज्रहस्तं रथेष्ठामिन्द्रं वेपी वक्वरी यस्य नू गीः ।

तुविग्राभं तुविकूर्मिं रभोदां गातुमिषे नक्षते तुम्रमच्छ ॥५॥

अया ह त्यं मायया वावृधानं मनोजुवा स्वतवः पर्वतेन ।

अच्युता चिद्वीळिता स्वोजो रुजो वि दृळ्हा धृषता विरप्शिन् ॥६॥

तं वो धिया नव्यस्या शविष्ठं प्रत्नं प्रत्नवत्परितंसयध्यै ।

स नो वक्षदनिमानः सुवह्मेन्द्रो विश्वान्यति दुर्गहाणि ॥७॥

आ जनाय द्रुह्वणे पार्थिवानि दिव्यानि दीपयोऽन्तरिक्षा ।

तपा वृषन्विश्वतः शोचिषा तान्ब्रह्मद्विषे शोचय क्षामपश्च ॥८॥

भुवो जनस्य दिव्यस्य राजा पार्थिवस्य जगतस्त्वेषसंदृक् ।

धिष्व वज्रं दक्षिण इन्द्र हस्ते विश्वा अजुर्य दयसे वि मायाः ॥९॥

आ संयतमिन्द्र णः स्वस्तिं शत्रुतूर्याय बृहतीममृध्राम् ।

यया दासान्यार्याणि वृत्रा करो वज्रिन्सुतुका नाहुषाणि ॥१०॥

स नो नियुद्भिः पुरुहूत वेधो विश्ववाराभिरा गहि प्रयज्यो ।

न या अदेवो वरते न देव आभिर्याहि तूयमा मद्र्यद्रिक् ॥११॥

सायणभाष्यम्

“य एक इत्' इत्येकादशर्चं सप्तमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तं-- ‘ य एक एकादश इति । आभिप्लविके प्रथमेऽहनि दशरात्रस्य प्रथमेऽहनि च माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रेऽहीनसूक्तस्य स्थाने त्रीणि संपातसूक्तानि । तेष्विदं द्वितीयं सूक्तम् । सूत्रितं च-- य एक इद्यस्तिग्मशृङ्गः' (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति । उपहव्यनाम्न्येकाहेऽपीदं निष्केवल्यनिविद्धानम् । सूत्रितं च-’ य एक इदिति मध्यंदिनः ' (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति ॥

य एक॒ इद्धव्य॑श्चर्षणी॒नामिन्द्रं॒ तं गी॒र्भिर॒भ्य॑र्च आ॒भिः ।

यः पत्य॑ते वृष॒भो वृष्ण्या॑वान्स॒त्यः सत्वा॑ पुरुमा॒यः सह॑स्वान् ॥१

यः । एकः॑ । इत् । हव्यः॑ । च॒र्ष॒णी॒नाम् । इन्द्र॑म् । तम् । गीः॒ऽभिः । अ॒भि । अ॒र्चे॒ । आ॒भिः ।

यः । पत्यते । वृषभः । वृष्ण्यऽवान् । सत्यः । सत्वा । पुरुऽमायः । सहस्वान् ॥१

यः । एकः । इत् । हव्यः । चर्षणीनाम् । इन्द्रम् । तम् । गीःऽभिः । अभि । अर्चे । आभिः ।

यः । पत्यते । वृषभः । वृष्ण्यऽवान् । सत्यः । सत्वा । पुरुऽमायः । सहस्वान् ॥१

“यः इन्द्रः “चर्षणीनां प्रजानामापत्सु “एक “इत् एक एव “हव्यः ह्वातव्यः “आभिः “गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः “तम् “इन्द्रम् “अभ्यर्चे अभिष्टौमि । “यः इन्द्रः “पत्यते स्तोतॄनभिगच्छति । यद्वा । पत्यते लोकानामीष्टे । कीदृशः । “वृषभः कामानां वर्षिता “वृष्ण्यावान् बलवान् “सत्यः अविसंवादी “सत्वा शत्रूणां सादयिता कामानां दाता वा । सदेर्वा सनोतेर्वेदं रूपम् । “पुरुमायः बहुप्रज्ञः “सहस्वान् अभिभवनवान् तमिन्द्रमभिष्टौमीति संबन्धः ।।

तमु नः पूर्वे पितरो नवग्वाः सप्त विप्रासो अभि वाजयन्तः ।

नक्षद्दाभं ततुरिं पर्वतेष्ठामद्रोघवाचं मतिभिः शविष्ठम् ॥२

तम् । ऊं इति । नः । पूर्वे । पितरः । नवऽग्वाः । सप्त । विप्रासः । अभि । वाजयन्तः ।

नक्षत्ऽदाभम् । ततुरिम् । पर्वतेऽस्थाम् । अद्रोघऽवाचम् । मतिऽभिः । शविष्ठम् ॥२

तम् । ऊं इति । नः । पूर्वे । पितरः । नवऽग्वाः । सप्त । विप्रासः । अभि । वाजयन्तः ।

नक्षत्ऽदाभम् । ततुरिम् । पर्वतेऽस्थाम् । अद्रोघऽवाचम् । मतिऽभिः । शविष्ठम् ॥२

“पूर्वे प्रत्नाः “नवग्वाः नवभिर्मासैः सत्रमनुष्ठितवन्तः “सप्त सप्तसंख्याकाः “विप्रासः विप्रा मेधाविनः “वाजयन्तः वाजमन्नं हविर्लक्षणमिन्द्रस्य कुर्वन्तः । इन्द्रं वा वाजिनं बलिनं कुर्वन्तः । तत्करोतीति णिच् । एवंभूताः “नः अस्माकं “पितरः अङ्गिरसः “तमु तमेवेन्द्रं “मतिभिः स्तुतिभिः “अभि। तुष्टुवुरिति शेषः । कीदृशम् । “नक्षद्दाभम् । नक्षतिर्गतिकर्मा । अभिगच्छतां शत्रूणां दम्भितारं हिंसितारं “ततुरिं तरितारं "पर्वतेष्ठां पर्वतेष्ववस्थितम् अद्रोघवाचम् । अद्रोग्धव्या अनतिक्रमणीया वागाज्ञारूपा यस्य तम् । “शविष्ठं बलवत्तमम् ॥

तमीमह इन्द्रमस्य रायः पुरुवीरस्य नृवतः पुरुक्षोः ।

यो अस्कृधोयुरजरः स्वर्वान्तमा भर हरिवो मादयध्यै ॥३

तम् । ईमहे । इन्द्रम् । अस्य । रायः । पुरुऽवीरस्य । नृऽवतः । पुरुऽक्षोः ।

यः । अस्कृधोयुः । अजरः । स्वःऽवान् । तम् । आ । भर । हरिऽवः । मादयध्यै ॥३

तम् । ईमहे । इन्द्रम् । अस्य । रायः । पुरुऽवीरस्य । नृऽवतः । पुरुऽक्षोः ।

यः । अस्कृधोयुः । अजरः । स्वःऽवान् । तम् । आ । भर । हरिऽवः । मादयध्यै ॥३

“पुरुवीरस्य बहुपुत्रपौत्रयुक्तस्य “नृवतः परिचारकजनसहितस्य “पुरुक्षोः बह्वन्नस्य बहुयशसो वा “अस्य “रायः इदं धनम् । द्वितीयार्थे षष्ठी । “तम् “इन्द्रम् “ईमहे याचामहे । “यः रयिः “अस्कृधोयुः अविच्छिन्नः “अजरः जराहानिरहितः “स्वर्वान् सुखयुक्तो हे “हरिवः हरिवन स्वकीयाश्वोपेतेन्द्र त्वं “तं रयिं “मादयध्यै अस्मान् मादयितुम् “आ “भर आहर ।।

तन्नो॒ वि वो॑चो॒ यदि॑ ते पु॒रा चि॑ज्जरि॒तार॑ आन॒शुः सु॒म्नमि॑न्द्र ।

कस्ते॑ भा॒गः किं वयो॑ दुध्र खिद्व॒ः पुरु॑हूत पुरूवसोऽसुर॒घ्नः ॥४

तत् । न॒ः । वि । वो॒च॒ः । यदि॑ । ते॒ । पु॒रा । चि॒त् । ज॒रि॒तार॑ः । आ॒न॒शुः । सु॒म्नम् । इ॒न्द्र॒ ।

कः । ते॒ । भा॒गः । किम् । वय॑ः । दु॒ध्र॒ । खि॒द्व॒ः । पुरु॑ऽहूत । पु॒रु॒व॒सो॒ इति॑ पुरुऽवसो । अ॒सु॒र॒ऽघ्नः ॥४

तत् । नः । वि । वोचः । यदि । ते । पुरा । चित् । जरितारः । आनशुः । सुम्नम् । इन्द्र ।

कः । ते । भागः । किम् । वयः । दुध्र । खिद्वः । पुरुऽहूत । पुरुवसो इति पुरुऽवसो । असुरऽघ्नः ॥४

हे "इन्द्र “यदि “ते तव “पुरा “चित् पूर्वस्मिन् काले “जरितारः स्तोतारः “सुम्नं सुखम् “आनशुः “तत तत्सुखं “नः अस्माकं “वि “वोचः विब्रूहि । “दुध्र दुर्धर हे “खिद्वः शत्रूणां खेदयितर्हे पुरुहूत हे “पुरूवसो इन्द्र “असुरघ्नः असुराणां हन्तुः “ते तव यज्ञेषु “कः “भागः क्लृप्तः । “वयः हविर्लक्षणमन्नं “किं क्लृप्तम् । यदि केचित् चिरंतनाः पूर्वकालेऽपि त्वत्तः सकाशात् सुखं लेभिरे तर्ह्यहमपि तत् सुखं लप्स्ये इति विचार्य सुखप्राप्तिविलम्बो ममासोढव्यो भवेदित्यर्थः ।।

तं पृ॒च्छन्ती॒ वज्र॑हस्तं रथे॒ष्ठामिन्द्रं॒ वेपी॒ वक्व॑री॒ यस्य॒ नू गीः ।

तु॒वि॒ग्रा॒भं तु॑विकू॒र्मिं र॑भो॒दां गा॒तुमि॑षे॒ नक्ष॑ते॒ तुम्र॒मच्छ॑ ॥५

तम् । पृ॒च्छन्ती॑ । वज्र॑ऽहस्तम् । र॒थे॒ऽस्थाम् । इन्द्र॑म् । वेपी॑ । वक्व॑री । यस्य॑ । नु । गीः ।

तु॒वि॒ऽग्रा॒भम् । तु॒वि॒ऽकू॒र्मिम् । र॒भ॒ःऽदाम् । गा॒तुम् । इ॒षे॒ । नक्ष॑ते । तुम्र॑म् । अच्छ॑ ॥५

तम् । पृच्छन्ती । वज्रऽहस्तम् । रथेऽस्थाम् । इन्द्रम् । वेपी । वक्वरी । यस्य । नु । गीः ।

तुविऽग्राभम् । तुविऽकूर्मिम् । रभःऽदाम् । गातुम् । इषे । नक्षते । तुम्रम् । अच्छ ॥५

पूर्वयोपालब्ध इन्द्र ऋषये कामान् प्रायच्छत् ततः स कामपूर्ण ऋषिराह । “वज्रहस्तं वज्रपाणिं “रथेष्ठां रथे स्थितं “तम् “इन्द्रं पृच्छन्ती अर्चयन्ती । पृच्छतिरर्चतिकर्मा । “वेपी । वेपो यागादिलक्षणं कर्म । तद्वती “वक्वरी गुणानां वक्त्री “गीः ईदृशी स्तुतिः “यस्य यजमानस्य भवति । कीदृशमिन्द्रं पृच्छन्ती। "तुविग्राभं तुवीनां बहूनां ग्रहीतारं तुविकूर्मिं बहुकर्माणं “रभोदां रभसो बलस्य दातारम् । “नु इति पूरणः । स यजमानः “गातुं सुखम् “इषे गच्छति । किंच “तुम्रं ग्लापयितारं शत्रुम् "अच्छ अभिमुखं “नक्षते गच्छति ॥ ॥ १३ ॥

अ॒या ह॒ त्यं मा॒यया॑ वावृधा॒नं मं॑नो॒जुवा॑ स्वतव॒ः पर्व॑तेन ।

अच्यु॑ता चिद्वीळि॒ता स्वो॑जो रु॒जो वि दृ॒ळ्हा धृ॑ष॒ता वि॑रप्शिन् ॥६

अ॒या । ह॒ । त्यम् । मा॒यया॑ । व॒वृ॒धा॒नम् । म॒नः॒ऽजुवा॑ । स्व॒ऽत॒व॒ः । पर्व॑तेन ।

अच्यु॑ता । चि॒त् । वी॒ळि॒ता । सु॒ऽओ॒जः॒ । रु॒जः । वि । दृ॒ळ्हा । धृ॒ष॒ता । वि॒ऽर॒प्शि॒न् ॥६

अया । ह । त्यम् । मायया । ववृधानम् । मनःऽजुवा । स्वऽतवः । पर्वतेन ।

अच्युता । चित् । वीळिता । सुऽओजः । रुजः । वि । दृळ्हा । धृषता । विऽरप्शिन् ॥६

हे “स्वतवः स्वभूतबलेन्द्र त्वं “मनोजुवा मनोवद्गच्छता अनेन “पर्वतेन बहुपर्वणा स्वकीयेनायुधेन वज्रेण । 'वज्रेण शतपर्वणा ' (ऋ. सं. १. ८०. ६) इति दर्शनात् । “अया अनया “मायया “ववृधानं वर्धमानं “त्यं तं प्रसिद्धं वृत्रं “वि “रुजः विशेषेणाभाङ्क्षीः । तथा हे “स्वोजः शोभनतेजः हे “विरप्शिन् हे महन्निन्द्र त्वम् “अच्युता अच्युतानि “चित् विनाशरहितान्यपि “वीळिता वीळितानि अशिथिलीकृतानि “दृळ्हा दृढानि पुराणि “धृषता धर्षकेण वज्रेण व्यरुजः भग्नवानसि ।।

तं वो॑ धि॒या नव्य॑स्या॒ शवि॑ष्ठं प्र॒त्नं प्र॑त्न॒वत्प॑रितं॒स॒यध्यै॑ ।

स नो॑ वक्षदनिमा॒नः सु॒वह्मेन्द्रो॒ विश्वा॒न्यति॑ दु॒र्गहा॑णि ॥७

तम् । व॒ः । धि॒या । नव्य॑स्या । शवि॑ष्ठम् । प्र॒त्नम् । प्र॒त्न॒ऽवत् । प॒रि॒ऽत॒ं॒स॒यध्यै॑ ।

सः । न॒ः । व॒क्ष॒त् । अ॒नि॒ऽमा॒नः । सु॒ऽवह्मा॑ । इन्द्र॑ः । विश्वा॑नि । अति॑ । दु॒ःऽगहा॑नि ॥७

तम् । वः । धिया । नव्यस्या । शविष्ठम् । प्रत्नम् । प्रत्नऽवत् । परिऽतंसयध्यै ।

सः । नः । वक्षत् । अनिऽमानः । सुऽवह्मा । इन्द्रः । विश्वानि । अति । दुःऽगहानि ॥७

“नव्यस्या नवतरया “धिया स्तुत्या “शविष्ठं बलवत्तमं “प्रत्नं पुराणं हे इन्द्र “तं “वः त्वां “प्रत्नवत् चिरंतना ऋषयः इव “परितंसयध्यै परितो विस्तारयितुम् । अहं प्रवृत्तोऽस्मीति शेषः । “अनिमानः अपरिमाणः सुवह्मा शोभनवहनः “सः “इन्द्रः "विश्वानि समस्तानि “दुर्गहाणि दुर्गाणि “नः अस्मभ्यम् “अति “वक्षत् अतिवहतु ।।

आ जना॑य॒ द्रुह्व॑णे॒ पार्थि॑वानि दि॒व्यानि॑ दीपयो॒ऽन्तरि॑क्षा ।

तपा॑ वृषन्वि॒श्वत॑ः शो॒चिषा॒ तान्ब्र॑ह्म॒द्विषे॑ शोचय॒ क्षाम॒पश्च॑ ॥८

आ । जना॑य । द्रुह्व॑णे । पार्थि॑वानि । दि॒व्यानि॑ । दी॒प॒य॒: । अ॒न्तरि॑क्षा ।

तप॑ । वृ॒ष॒न् । वि॒श्वतः॑ । शो॒चिषा॑ । तान् । ब्र॒ह्म॒ऽद्विषे॑ । शो॒च॒य॒ । क्षाम् । अ॒पः । च॒ ॥८

आ । जनाय । द्रुह्वणे । पार्थिवानि । दिव्यानि । दीपयः । अन्तरिक्षा ।

तप । वृषन् । विश्वतः । शोचिषा । तान् । ब्रह्मऽद्विषे । शोचय । क्षाम् । अपः । च ॥८

हे इन्द्र त्वं “द्रुह्वणे साधुजनानां द्रोग्धुः “जनाय जनस्य राक्षसादेः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ “पार्थिवानि पृथिव्यां भवानि “दिव्यानि दिवि भवानि “अन्तरिक्षा अन्तरिक्षे भवानि च स्थानानि “आ “दीपयः आ समन्तात् तापय । हे “वृषन् कामानां वर्षितरिन्द्र त्वं “विश्वतः सर्वतो विद्यमानान् “तान् राक्षसादीन् “शोचिषा त्वदीयया दीप्त्या “तप दह। किंच “ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणद्वेष्ट्रे राक्षसादये । ब्रह्मद्विषं दग्धुमित्यर्थः। “क्षां पृथिवीम् “अपश्च अन्तरिक्षं च “शोचय दीपय । आप इत्यन्तरिक्षनामैतत् ॥

भुवो॒ जन॑स्य दि॒व्यस्य॒ राजा॒ पार्थि॑वस्य॒ जग॑तस्त्वेषसंदृक् ।

धि॒ष्व वज्रं॒ दक्षि॑ण इन्द्र॒ हस्ते॒ विश्वा॑ अजुर्य दयसे॒ वि मा॒याः ॥९

भुवः॑ । जन॑स्य । दि॒व्यस्य॑ । राजा॑ । पार्थि॑वस्य । जग॑तः । त्वे॒षऽस॒न्दृ॒क् ।

धि॒ष्व । वज्र॑म् । दक्षि॑णे । इ॒न्द्र॒ । हस्ते॑ । विश्वा॑ । अ॒जु॒र्य॒ । द॒य॒से॒ । वि । मा॒याः ॥९

भुवः । जनस्य । दिव्यस्य । राजा । पार्थिवस्य । जगतः । त्वेषऽसन्दृक् ।

धिष्व । वज्रम् । दक्षिणे । इन्द्र । हस्ते । विश्वा । अजुर्य । दयसे । वि । मायाः ॥९

हे “त्वेषसंदृक् दीप्तदर्शनेन्द्र “दिव्यस्य दिवि भवस्य “जनस्य “राजा ईश्वरः “भुवः भवसि । “जगतः जङ्गमस्य “पार्थिवस्य च राजा भवसि । “दक्षिणे “हस्ते “वज्रं “धिष्व निधेहि। तेन च निहितेन वज्रेण “विश्वाः सर्वा आसुरीः "मायाः “वि “दयसे विबाधसे । ‘ दयः दानहिंसागतिरक्षणेषु' इति धातुः । हे “इन्द्र “अजुर्य जरयितुमशक्येन्द्र त्वमिति ।।

आ सं॒यत॑मिन्द्र णः स्व॒स्तिं श॑त्रु॒तूर्या॑य बृह॒तीमऽमृ॑ध्राम् ।

यया॒ दासा॒न्यार्या॑णि वृ॒त्रा करो॑ वज्रिन्सु॒तुका॒ नाहु॑षाणि ॥१०

आ । स॒म्ऽयत॑म् । इ॒न्द्र॒ । नः॒ । स्व॒स्तिम् । श॒त्रु॒ऽतूर्या॑य । बृ॒ह॒तीम् । अमृ॑ध्राम् ।

यया॑ । दासा॑नि । आर्या॑णि । वृ॒त्रा । करः॑ । व॒ज्रि॒न् । सु॒ऽतुका॑ । नाहु॑षाणि ॥१०

आ । सम्ऽयतम् । इन्द्र । नः । स्वस्तिम् । शत्रुऽतूर्याय । बृहतीम् । अमृध्राम् ।

यया । दासानि । आर्याणि । वृत्रा । करः । वज्रिन् । सुऽतुका । नाहुषाणि ॥१०

हे “इन्द्र “शत्रुतूर्याय शत्रूणां तारणाय "बृहतीं महतीम् “अमृध्राम् अहिंसितां “संयतं संयतीं संगच्छमानां “स्वस्तिं क्षेमलक्षणां संपदं हे इन्द्र “नः अस्मभ्यम् “आ भर । “वज्रिन् वज्रवन्निन्द्र “यया स्वस्त्या "दासानि कर्महीनानि मनुष्यजातानि “आर्याणि कर्मयुक्तानि “करः अकरोः । “नाहुषाणि मनुष्यसंबन्धीनि । नहुषा इति मनुष्यनामैतत् । “वृत्रा वृत्राणि शत्रून् “सुतुका सुतुकानि शोभनहिंसोपेतान्यकरोः ॥

स नो॑ नि॒युद्भि॑ः पुरुहूत वेधो वि॒श्ववा॑राभि॒रा ग॑हि प्रयज्यो ।

न या अदे॑वो॒ वर॑ते॒ न दे॒व आभि॑र्याहि॒ तूय॒मा म॑द्र्य॒द्रिक् ॥११

सः । नः॒ । नि॒युत्ऽभिः॑ । पु॒रु॒ऽहू॒त॒ । वे॒धः॒ । वि॒श्वऽवा॑राभिः । आ । ग॒हि॒ । प्र॒य॒ज्यो॒ इति॑ प्रऽयज्यो ।

न । याः । अदे॑वः । वर॑ते । न । दे॒वः । आ । आ॒भिः॒ । या॒हि॒ । तूय॑म् । आ । म॒द्र्य॒द्रिक् ॥११

सः । नः । नियुत्ऽभिः । पुरुऽहूत । वेधः । विश्वऽवाराभिः । आ । गहि । प्रयज्यो इति प्रऽयज्यो ।

न । याः । अदेवः । वरते । न । देवः । आ । आभिः । याहि । तूयम् । आ । मद्र्यद्रिक् ॥११

हे "पुरुहूत हे “वेधः विधातर्हे "प्रयज्यो प्रकृष्टेन यजनीयेन्द्र “सः त्वं विश्ववाराभिः विश्वैर्वरणीयाभिः संभजनीयाभिः “नियुद्भिः अश्वैः “नः अस्मान् “आ “गहि आगच्छ । “अदेवः असुरः “या नियुतो यानश्वान् “न “वरते न वारयति “देवः च “न वरते “आभिः नियुद्भिः “तूयम् "आ क्षिप्रमेव “मद्र्यद्रिक् मदभिमुखः सन् “आ “याहि आगच्छ। अद्र्यागमस्य द्विर्वचनं छान्दसम् ॥ ॥ १४ ॥

मण्डल ६

ऋग्वेदः सूक्तं ६.२३

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्।

सुत इत्त्वं निमिश्ल इन्द्र सोमे स्तोमे ब्रह्मणि शस्यमान उक्थे ।

यद्वा युक्ताभ्यां मघवन्हरिभ्यां बिभ्रद्वज्रं बाह्वोरिन्द्र यासि ॥१॥

यद्वा दिवि पार्ये सुष्विमिन्द्र वृत्रहत्येऽवसि शूरसातौ ।

यद्वा दक्षस्य बिभ्युषो अबिभ्यदरन्धयः शर्धत इन्द्र दस्यून् ॥२॥

पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमं प्रणेनीरुग्रो जरितारमूती ।

कर्ता वीराय सुष्वय उ लोकं दाता वसु स्तुवते कीरये चित् ॥३॥

गन्तेयान्ति सवना हरिभ्यां बभ्रिर्वज्रं पपिः सोमं ददिर्गाः ।

कर्ता वीरं नर्यं सर्ववीरं श्रोता हवं गृणत स्तोमवाहाः ॥४॥

अस्मै वयं यद्वावान तद्विविष्म इन्द्राय यो नः प्रदिवो अपस्कः ।

सुते सोमे स्तुमसि शंसदुक्थेन्द्राय ब्रह्म वर्धनं यथासत् ॥५॥

ब्रह्माणि हि चकृषे वर्धनानि तावत्त इन्द्र मतिभिर्विविष्मः ।

सुते सोमे सुतपाः शंतमानि राण्ड्या क्रियास्म वक्षणानि यज्ञैः ॥६॥

स नो बोधि पुरोळाशं रराणः पिबा तु सोमं गोऋजीकमिन्द्र ।

एदं बर्हिर्यजमानस्य सीदोरुं कृधि त्वायत उ लोकम् ॥७॥

स मन्दस्वा ह्यनु जोषमुग्र प्र त्वा यज्ञास इमे अश्नुवन्तु ।

प्रेमे हवासः पुरुहूतमस्मे आ त्वेयं धीरवस इन्द्र यम्याः ॥८॥

तं वः सखायः सं यथा सुतेषु सोमेभिरीं पृणता भोजमिन्द्रम् ।

कुवित्तस्मा असति नो भराय न सुष्विमिन्द्रोऽवसे मृधाति ॥९॥

एवेदिन्द्रः सुते अस्तावि सोमे भरद्वाजेषु क्षयदिन्मघोनः ।

असद्यथा जरित्र उत सूरिरिन्द्रो रायो विश्ववारस्य दाता ॥१०॥

सायणभाष्यम्

'सुत इत्' इति दशर्चमष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'सुत इद्दश' इत्यनुक्रान्तम् । विषुवति निष्केवल्ये इदं सूक्तम् । सूत्रितं च – सुत इत्त्वमेष प्र पूर्वीः' (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्ये इदमादीनि त्रीणि सूक्तानि । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं - सुत इत्त्वं निमिश्ल इन्द्र सोम इति त्रीणि ' (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

सु॒त इत्त्वं निमि॑श्ल इन्द्र॒ सोमे॒ स्तोमे॒ ब्रह्म॑णि श॒स्यमा॑न उ॒क्थे ।

यद्वा॑ यु॒क्ताभ्यां॑ मघव॒न्हरि॑भ्यां॒ बिभ्र॒द्वज्रं॑ बा॒ह्वोरि॑न्द्र॒ यासि॑ ॥१

सु॒ते । इत् । त्वम् । निऽमि॑श्लः । इ॒न्द्र॒ । सोमे॑ । स्तोमे॑ । ब्रह्म॑णि । श॒स्यमा॑ने । उ॒क्थे ।

यत् । वा॒ । यु॒क्ताभ्या॑म् । म॒घ॒ऽव॒न् । हरि॑ऽभ्याम् । बिभ्र॑त् । वज्र॑म् । बा॒ह्वोः । इ॒न्द्र॒ । यासि॑ ॥१

सुते । इत् । त्वम् । निऽमिश्लः । इन्द्र । सोमे । स्तोमे । ब्रह्मणि । शस्यमाने । उक्थे ।

यत् । वा । युक्ताभ्याम् । मघऽवन् । हरिऽभ्याम् । बिभ्रत् । वज्रम् । बाह्वोः । इन्द्र । यासि ॥१

“सोमे “सुते “इत् अभिषुत एव सति “ब्रह्मणि बृहति महति “स्तोमे स्तोत्रे उच्चार्यमाणे सति “उक्थे शस्त्रे “शस्यमाने सति हे “इन्द्र “त्वं “निमिश्लः निमिश्रः सन् हरी संयोजयन् हे “मघवन् धनवन् “इन्द्र त्वं “बाह्वोः हस्तयोः “वज्रं स्वकीयमायुधं “बिभ्रत् धारयन् “युक्ताभ्यां रथे नियुक्ताभ्यां “हरिभ्याम् अश्वाभ्यां “यासि “यद्वा आगच्छसीति यच्च तत्सोमेऽभिषुते इति संबन्धः ॥

यद्वा॑ दि॒वि पार्ये॒ सुष्वि॑मिन्द्र वृ॒त्रहत्येऽव॑सि॒ शूर॑सातौ ।

यद्वा॒ दक्ष॑स्य बि॒भ्युषो॒ अबि॑भ्य॒दर॑न्धय॒ः शर्ध॑त इन्द्र॒ दस्यू॑न् ॥२

यत् । वा॒ । दि॒वि । पार्ये॑ । सुस्वि॑म् । इ॒न्द्र॒ । वृ॒त्रऽहत्ये॑ । अव॑सि । शूर॑ऽसातौ ।

यत् । वा॒ । दक्ष॑स्य । बि॒भ्युषः॑ । अबि॑भ्यत् । अर॑न्धयः । शर्ध॑तः । इ॒न्द्र॒ । दस्यू॑न् ॥२

यत् । वा । दिवि । पार्ये । सुस्विम् । इन्द्र । वृत्रऽहत्ये । अवसि । शूरऽसातौ ।

यत् । वा । दक्षस्य । बिभ्युषः । अबिभ्यत् । अरन्धयः । शर्धतः । इन्द्र । दस्यून् ॥२

हे “इन्द्र त्वं “दिवि द्युलोके “शूरसातौ शूरैः भटैः संभजनीये “वृत्रहत्ये युद्धे च “पार्ये प्राप्तव्ये सति “सुष्विम् अभिषोतारं यजमानम् “अवसि “यद्वा रक्षसीति यच्च । वेति समुच्चये । “दक्षस्थ यज्ञादिषु समर्थस्य “बिभ्युषः शत्रुभ्यो बिभ्यतो जनस्य “शर्धतः संग्रामे उत्सहमानान् “दस्यून् उपक्षपयितॄनि शत्रून् हे “इन्द्र त्वम् “अबिभ्यत् भीतिरहितः सन् “अरन्धयः “यद्वा वशीकरोषीति यच्च तत्सर्वं सोमेऽभिषुते इति पूर्वेण संबन्धः । तथा चोक्तं-- यद्वाह्वोर्धारयन्वज्रं हरिभ्यां यासि वृत्रहन् । यच्च रक्षसि संग्रामे नॄन् सोममभिषुण्वतः ।। यच्च कर्मसु दक्षस्य यजमानस्य येऽरयः । वशीकरोषि तांस्तस्मै बिभ्यते भीतिवर्जितः ॥ तत्सोमेऽभिषुते स्तोत्रशस्त्रयोश्च प्रवृत्तयोः । इति द्वृचोऽयमेकार्थः सुत इत्त्वमिति द्वयम्' इति ॥

पाता॑ सु॒तमिन्द्रो॑ अस्तु॒ सोमं॑ प्रणे॒नीरु॒ग्रो ज॑रि॒तार॑मू॒ती ।

कर्ता॑ वी॒राय॒ सुष्व॑य उ लो॒कं दाता॒ वसु॑ स्तुव॒ते की॒रये॑ चित् ॥३

पाता॑ । सु॒तम् । इन्द्रः॑ । अ॒स्तु॒ । सोम॑म् । प्र॒ऽने॒नीः । उ॒ग्रः । ज॒रि॒तार॑म् । ऊ॒ती ।

कर्ता॑ । वी॒राय॑ । सुस्व॑ये । ऊँ॒ इति॑ । लो॒कम् । दाता॑ । वसु॑ । स्तु॒व॒ते । की॒रये॑ । चि॒त् ॥३

पाता । सुतम् । इन्द्रः । अस्तु । सोमम् । प्रऽनेनीः । उग्रः । जरितारम् । ऊती ।

कर्ता । वीराय । सुस्वये । ऊं इति । लोकम् । दाता । वसु । स्तुवते । कीरये । चित् ॥३

“इन्द्रः “सुतम् अभिषुतं “सोमं “पाता "अस्तु पानशीलो भवतु ॥ तृनन्तत्वात् ‘ न लोकाव्ययनिष्ठा' इति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ कीदृशः । “ऊती ऊत्या मार्गेण “जरितारं स्तोतारं “प्रणेनीः प्रकर्षेण नेता “उग्रः उद्गूर्णः “वीराय यज्ञादिकर्मसु दक्षाय “सुष्वये सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय “लोकं स्थानं “कर्ता । दातेत्यर्थः । “उ इति पादपूरणः । “स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते “कीरये “चित् । चिदिति चार्थे । स्तोत्रे च । कीरिरिति स्तोतृनामैतत् । “वसु धनं “दाता अस्तु ।।

गन्तेयान्ति सवना हरिभ्यां बभ्रिर्वज्रं पपिः सोमं ददिर्गाः ।

कर्ता वीरं नर्यं सर्ववीरं श्रोता हवं गृणतः स्तोमवाहाः ॥४

गन्ता । इयन्ति । सवना । हरिऽभ्याम् । बभ्रिः । वज्रम् । पपिः । सोमम् । ददिः । गाः ।

कर्ता । वीरम् । नर्यम् । सर्वऽवीरम् । श्रोता । हवम् । गृणतः । स्तोमऽवाहाः ॥४

गन्ता । इयन्ति । सवना । हरिऽभ्याम् । बभ्रिः । वज्रम् । पपिः । सोमम् । ददिः । गाः ।

कर्ता । वीरम् । नर्यम् । सर्वऽवीरम् । श्रोता । हवम् । गृणतः । स्तोमऽवाहाः ॥४

इन्द्रः “हरिभ्यां स्वकीयाभ्याम् “इयन्ति हृदयस्थानि त्रीणि “सवना सवनानि “गन्ता गमनशीलो भवतु । कीदृशः । “वज्रं स्वकीयमायुधं “बभ्रिः भर्ता धारकः “सोमम् अभिषुतं “पपिः पाता “गा। ददिः दाता “नर्यं मनुष्यहितं “सर्ववीरं बहुपुत्रोपेतं “वीरं पुत्रं “कर्ता यजमानाय दाता “गृणतः स्तुवतः स्तोतुः संबन्धि “हवं स्तोत्रं “श्रोता श्रावकः “स्तोमवाहाः स्तोमैः स्तोत्रैर्वहनीयः ।।

अस्मै वयं यद्वावान तद्विविष्म इन्द्राय यो नः प्रदिवो अपस्कः ।

सुते सोमे स्तुमसि शंसदुक्थेन्द्राय ब्रह्म वर्धनं यथासत् ॥५

अस्मै । वयम् । यत् । ववान । तत् । विविष्मः । इन्द्राय । यः । नः । प्रऽदिवः । अपः । करिति कः ।

सुते । सोमे । स्तुमसि । शंसत् । उक्था । इन्द्राय । ब्रह्म । वर्धनम् । यथा । असत् ॥५

अस्मै । वयम् । यत् । ववान । तत् । विविष्मः । इन्द्राय । यः । नः । प्रऽदिवः । अपः । करिति कः ।

सुते । सोमे । स्तुमसि । शंसत् । उक्था । इन्द्राय । ब्रह्म । वर्धनम् । यथा । असत् ॥५

“प्रदिवः पुराणैः “यः इन्द्रः “नः अस्मदर्थम् “अप: पोषणादिकं कर्म “कः करोति अयमिन्द्रः “यत् स्तोत्रादिकं “ववान कामयते “अस्मै “इन्द्राय “वयं “तद्विविष्मः व्याप्नुमः । कुर्म इत्यर्थः । “सोमे “सुते अभिषुते सति “स्तुमसि स्तुमः । इन्द्राय स्तोत्राणि कुर्मः। “उक्था

उक्थानि शस्त्राणि “शंसत् शंसन्तः । प्रथमाबहुवचनस्य लुक् । “ब्रह्म हविर्लक्षणमन्नम् “इन्द्राय इन्द्रार्थं “वर्धनं “यथा वृद्धिकरम् “असत् स्यात् तथा कुर्म इत्यर्थः ॥ ॥ १५ ॥

ब्रह्मा॑णि॒ हि च॑कृ॒षे वर्ध॑नानि॒ ताव॑त्त इन्द्र म॒तिभि॑र्विविष्मः ।

सु॒ते सोमे॑ सुतपा॒ः शंत॑मानि॒ राण्ड्या॑ क्रियास्म॒ वक्ष॑णानि य॒ज्ञैः ॥६

ब्रह्मा॑णि । हि । च॒कृ॒षे । वर्ध॑नानि । ताव॑त् । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । म॒तिऽभिः॑ । वि॒वि॒ष्म॒ः ।

सु॒ते । सोमे॑ । सु॒त॒ऽपा॒ः । शम्ऽत॑मानि । रान्द्र्या॑ । क्रि॒या॒स्म॒ । वक्ष॑णानि । य॒ज्ञैः ॥६

ब्रह्माणि । हि । चकृषे । वर्धनानि । तावत् । ते । इन्द्र । मतिऽभिः । विविष्मः ।

सुते । सोमे । सुतऽपाः । शम्ऽतमानि । रान्द्र्या । क्रियास्म । वक्षणानि । यज्ञैः ॥६

हे “इन्द्र त्वं “हि यस्मात् कारणात् “ब्रह्माणि स्तोत्राणि “वर्धनानि स्वयमेव वृद्धिकराणि “चकृषे कृतवानसि तस्मात् कारणात् “तावत् तावन्ति तादृशानि स्तोत्राणि “ते तुभ्यं “मतिभिः बुद्धिभिर्वयं “विविष्मः व्याप्नुमः । वर्धनानि स्तोत्राणि मम यथा भवेयुस्त्वं तादृशानि कल्पितवानसीत्यर्थः। अपि च हे “सुतपाः अभिषुतस्य सोमस्य पातस्त्वामुद्दिश्य “सुते “सोमे अभिषुते सति “शंतमानि सुखकृत्तमानि “रान्द्र्या रान्द्युा णि रमणीयानि “यज्ञैः हविर्भिर्युक्तानि “वक्षणानि वाहकानि स्तोत्राणि “क्रियास्म करवाम ॥

स नो॑ बोधि पुरो॒ळाशं॒ ररा॑ण॒ः पिबा॒ तु सोमं॒ गोऋ॑जीकमिन्द्र ।

एदं ब॒र्हिर्यज॑मानस्य सीदो॒रुं कृ॑धि त्वाय॒त उ॑ लो॒कम् ॥७

सः । न॒ः । बो॒धि॒ । पु॒रो॒ळाश॑म् । ररा॑णः । पिब॑ । तु । सोम॑म् । गोऽऋ॑जीकम् । इ॒न्द्र॒ ।

आ । इ॒दम् । ब॒र्हिः । यज॑मानस्य । सी॒द॒ । उ॒रुम् । कृ॒धि॒ । त्वा॒ऽय॒तः । उ॒ँ इति॑ । लो॒कम् ॥७

सः । नः । बोधि । पुरोळाशम् । रराणः । पिब । तु । सोमम् । गोऽऋजीकम् । इन्द्र ।

आ । इदम् । बर्हिः । यजमानस्य । सीद । उरुम् । कृधि । त्वाऽयतः । ऊं इति । लोकम् ॥७

हे “इन्द्र “रराणः रममाणः “सः त्वं “नः अस्मदीयं “पुरोडाशम् एतल्लक्षणं हविः “बोधि बुध्यस्व । किंच “गोऋजीकं गोविकारदध्यादिभिः संस्कृतमभिषुतं “सोमं “तु क्षिप्रं “पिब पिबेः । तदर्थं च “यजमानस्य संबन्धि “इदं “बर्हिः “आ “सीद अभिविश । तदनन्तरं “त्वायतः त्वामिच्छतो यजमानस्य “लोकं स्थानम् “उरुं विस्तीर्णं “कृधि कुरु । “उ इति पूरणः ॥

स मं॑न्दस्वा॒ ह्यनु॒ जोष॑मुग्र॒ प्र त्वा॑ य॒ज्ञास॑ इ॒मे अ॑श्नुवन्तु ।

प्रेमे हवा॑सः पुरुहू॒तम॒स्मे आ त्वे॒यं धीरव॑स इन्द्र यम्याः ॥८

सः । म॒न्द॒स्व॒ । हि । अनु॑ । जोष॑म् । उ॒ग्र॒ । प्र । त्वा॒ । य॒ज्ञासः॑ । इ॒मे । अ॒श्नु॒व॒न्तु॒ ।

प्र । इ॒मे । हवा॑सः । पु॒रु॒ऽहू॒तम् । अ॒स्मे इति॑ । आ । त्वा॒ । इ॒यम् । धीः । अव॑से । इ॒न्द्र॒ । य॒म्याः॒ ॥८

सः । मन्दस्व । हि । अनु । जोषम् । उग्र । प्र । त्वा । यज्ञासः । इमे । अश्नुवन्तु ।

प्र । इमे । हवासः । पुरुऽहूतम् । अस्मे इति । आ । त्वा । इयम् । धीः । अवसे । इन्द्र । यम्याः ॥८

हे “उग्र उद्गूर्णबलेन्द्र “सः त्वम् “अनु जोषं कामानुगुणं यथा भवति तथा “मन्दस्व मोदस्व ॥ हिशब्दः पादपूरणः । हियोगे मन्दस्वेत्याख्यातस्य व्यत्ययात् सर्वानुदात्तत्वम् ।। “इमे “यज्ञासः यज्ञाः सोमाः “त्वा त्वां “प्र “अश्नुवन्तु प्राप्नुवन्तु । हे पुरुहूत बहुभिराहूत “इन्द्र त्वाम् “अस्मे अस्मदीयानि “इमे “हवासः हवाः स्तोत्राणि प्राप्नुवन्तु । “इयं “धीः स्तुतिः “त्वा त्वाम् “अवसे अस्माकं रक्षणाय “आ “यम्याः आयच्छतु नियच्छतु । ।

तं व॑ः सखाय॒ः सं यथा॑ सु॒तेषु॒ सोमे॑भिरीं॑ पृणता भो॒जमिन्द्र॑म् ।

कु॒वित्तस्मा॒ अस॑ति नो॒ भरा॑य॒ न सुष्वि॒मिन्द्रोऽव॑से मृधाति ॥९

तम् । व॒ः । स॒खा॒य॒ः । सम् । यथा॑ । सु॒तेषु॑ । सोमे॑भिः । ई॒म् । पृ॒ण॒त॒ । भो॒जम् । इन्द्र॑म् ।

कु॒वित् । तस्मै॑ । अस॑ति । न॒ः । भरा॑य । न । सुस्वि॑म् । इन्द्रः॑ । अव॑से । मृ॒धा॒ति॒ ॥९

तम् । वः । सखायः । सम् । यथा । सुतेषु । सोमेभिः । ईम् । पृणत । भोजम् । इन्द्रम् ।

कुवित् । तस्मै । असति । नः । भराय । न । सुस्विम् । इन्द्रः । अवसे । मृधाति ॥९

हे “सखायः स्तोतारः “वः यूयं सोमेषु “सुतेषु अभिषुतेषु सत्सु “भोजं दातारं “तम् “ईम् एतम् “इन्द्रं सोमेभिः सोमैर्यथाकामं “सं “पृणत संपूरयत । “तस्मै इन्द्राय “कुवित् बहूपकरणम् । कुविदिति बहुनामैतत् । “असति अस्तु । किमर्थम् । “नः अस्माकं “भराय भरणाय पोषणाय । “इन्द्रः “सुष्विम् अभिषवणशीलं यजमानम् "अवसे तर्पणाय “न “मृधाति न बाधते ॥

ए॒वेदिन्द्र॑ः सु॒ते अ॑स्तावि॒ सोमे॑ भ॒रद्वा॑जेषु॒ क्षय॒दिन्म॒घोन॑ः ।

अस॒द्यथा॑ जरि॒त्र उ॒त सू॒रिरिन्द्रो॑ रा॒यो वि॒श्ववा॑रस्य दा॒ता ॥१०

ए॒व । इत् । इन्द्रः॑ । सु॒ते । अ॒स्ता॒वि॒ । सोमे॑ । भ॒रत्ऽवा॑जेषु । क्षय॑त् । इत् । म॒घोनः॑ ।

अस॑त् । यथा॑ । ज॒रि॒त्रे । उ॒त । सू॒रिः । इन्द्रः॑ । रा॒यः । वि॒श्वऽवा॑रस्य । दा॒ता ॥१०

एव । इत् । इन्द्रः । सुते । अस्तावि । सोमे । भरत्ऽवाजेषु । क्षयत् । इत् । मघोनः ।

असत् । यथा । जरित्रे । उत । सूरिः । इन्द्रः । रायः । विश्वऽवारस्य । दाता ॥१०

“मघोनः धनवतो हविष्मतो यजमानस्य “क्षयत् ईश्वरः “इन्द्रः “सोमे “सुते अभिषुते सति “भरद्वाजेषु भरद्वाजे मयि “एव एवम् “अस्तावि स्तुतोऽभूत । “इन्द्रः “जरित्रे स्तोत्रे “सूरिः सन्मार्गे प्रेरकः “यथा “असत् भवेत । “उत अपि च "विश्ववारस्य विश्वैर्वरणीयस्य "रायः धनस्य “दाता यथा भवेत् तथा अस्तावीति संबन्धः । इदिति द्वयं पूरणम् ॥ ॥ १६ ॥ ॥ २ ॥

टिप्पणी

६.२३.१ सुत इत्त्वं निमिश्ल इति

मघवा/माघ उपरि टिप्पणी (https://www.angelfire.com/in4/vedastudy/pur_index23/maagha.htm)

अभिप्लवषडहे गौर्द्वितीयमहः -- सुत इत् त्वम् निमिश्ल इन्द्र सोम इति निष्केवल्यम् । स्तोमे ब्रह्माणि शस्यमान उक्थ इत्य् उद्वत् तस्य उक्तम् ब्राह्मणम् । - कौब्रा. २०.३ (https://sa.wikisource.org/s/188c)

मण्डल ६

ऋग्वेदः सूक्तं ६.२४

ऋग्वेदः - मण्डल ६
← सूक्तं ६.२३ सूक्तं ६.२४ सूक्तं ६.२५ →
बार्हस्पत्यो भरद्वाजः

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्।

वृषा मद इन्द्रे श्लोक उक्था सचा सोमेषु सुतपा ऋजीषी ।
अर्चत्र्यो मघवा नृभ्य उक्थैर्द्युक्षो राजा गिरामक्षितोतिः ॥१॥
ततुरिर्वीरो नर्यो विचेताः श्रोता हवं गृणत उर्व्यूतिः ।
वसुः शंसो नरां कारुधाया वाजी स्तुतो विदथे दाति वाजम् ॥२॥
अक्षो न चक्र्योः शूर बृहन्प्र ते मह्ना रिरिचे रोदस्योः ।
वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वया व्यूतयो रुरुहुरिन्द्र पूर्वीः ॥३॥
शचीवतस्ते पुरुशाक शाका गवामिव स्रुतयः संचरणीः ।
वत्सानां न तन्तयस्त इन्द्र दामन्वन्तो अदामानः सुदामन् ॥४॥
अन्यदद्य कर्वरमन्यदु श्वोऽसच्च सन्मुहुराचक्रिरिन्द्रः ।
मित्रो नो अत्र वरुणश्च पूषार्यो वशस्य पर्येतास्ति ॥५॥

वि त्वदापो न पर्वतस्य पृष्ठादुक्थेभिरिन्द्रानयन्त यज्ञैः ।

तं त्वाभिः सुष्टुतिभिर्वाजयन्त आजिं न जग्मुर्गिर्वाहो अश्वाः ॥६॥

न यं जरन्ति शरदो न मासा न द्याव इन्द्रमवकर्शयन्ति ।

वृद्धस्य चिद्वर्धतामस्य तनू स्तोमेभिरुक्थैश्च शस्यमाना ॥७॥

न वीळवे नमते न स्थिराय न शर्धते दस्युजूताय स्तवान् ।

अज्रा इन्द्रस्य गिरयश्चिदृष्वा गम्भीरे चिद्भवति गाधमस्मै ॥८॥

गम्भीरेण न उरुणामत्रिन्प्रेषो यन्धि सुतपावन्वाजान् ।

स्था ऊ षु ऊर्ध्व ऊती अरिषण्यन्नक्तोर्व्युष्टौ परितक्म्यायाम् ॥९॥

सचस्व नायमवसे अभीक इतो वा तमिन्द्र पाहि रिषः ।

अमा चैनमरण्ये पाहि रिषो मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥१०॥

सायणभाष्यम्

तृतीयेऽनुवाके विंशतिसूक्तानि । तत्र 'वृषा मदः' इति दशर्चं प्रथमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'वृषा' इत्यनुक्रान्तम् । विषुवति निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च-- वृषा मदः प्र मंहिष्ठाय' (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति ॥

वृषा॒ मद॒ इन्द्रे॒ श्लोक॑ उ॒क्था सचा॒ सोमे॑षु सुत॒पा ऋ॑जी॒षी ।

अ॒र्च॒त्र्यो॑ म॒घवा॒ नृभ्य॑ उ॒क्थैर्द्यु॒क्षो राजा॑ गि॒रामक्षि॑तोतिः ॥१

वृषा॑ । मदः॑ । इन्द्रे॑ । श्लोकः॑ । उ॒क्था । सचा॑ । सोमे॑षु । सु॒त॒ऽपाः । ऋ॒जी॒षी ।

अ॒र्च॒त्र्यः॑ । म॒घऽवा॑ । नृऽभ्यः॑ । उ॒क्थैः । द्यु॒क्षः । राजा॑ । गि॒राम् । अक्षि॑तऽऊतिः ॥१

वृषा । मदः । इन्द्रे । श्लोकः । उक्था । सचा । सोमेषु । सुतऽपाः । ऋजीषी ।

अर्चत्र्यः । मघऽवा । नृऽभ्यः । उक्थैः । द्युक्षः । राजा । गिराम् । अक्षितऽऊतिः ॥१

“सोमेषु सोमवत्सु यागेषु “इन्द्रे सोमपानजनितः मदः वृषा यजमानस्य कामानां वर्षको भवति । यद्वा । सर्वजनाह्लादकस्य वर्षणस्य कर्ता भवति । “उक्था उक्थेन शस्त्रेण "सचा सह “श्लोकः स्तोत्ररूपः शब्दः वृषा भवति । सुतपाः अभिषुतस्य सोमस्य पाता “ऋजीषी ऋजीषं गतरसमपि सोमं न परित्यजन् “मघवा धनवान् स चेन्द्रः “नृभ्यः स्तुतीनां नेतृभ्यः “उक्थैः स्तोत्रैः “अर्चत्र्यः अर्चनीयो भवति । “द्युक्षः द्युलोकनिवासः "गिरां स्तुतीनां “राजा ईश्वर इन्द्रः “अक्षितोतिः अक्षीणरक्षश्च भवति ॥

तुतुं॑रिर्वी॒रो नर्यो॒ विचे॑ता॒ः श्रोता॒ हवं॑ गृण॒त उ॒र्व्यू॑तिः ।

वसु॒ः शंसो॑ न॒रां का॒रुधा॑या वा॒जी स्तु॒तो वि॒दथे॑ दाति॒ वाजं॑म् ॥२

तुतुं॑रिः । वी॒रः । नर्यः॑ । विऽचे॑ताः । श्रोता॑ । हवं॑म् । गृ॒ण॒तः । उ॒र्वि॑ऽऊ॑तिः ।

वसुः॑ । शंसः॑ । न॒राम् । का॒रुऽधा॑याः । वा॒जी । स्तु॒तः । वि॒दथे॑ । दा॒ति॒ । वाजं॑म् ॥२

ततुरिः । वीरः । नर्यः । विऽचेताः । श्रोता । हवम् । गृणतः । उर्विऽऊतिः ।

वसुः । शंसः । नराम् । कारुऽधायाः । वाजी । स्तुतः । विदथे । दाति । वाजम् ॥२

“वाजी अन्नवान् इन्द्रः “विदथे यज्ञेऽस्माभिः “स्तुतः “सन् “वाजम् अन्नं “दाति अस्मभ्यं ददाति । कीदृश इन्द्रः । “ततुरिः शत्रूणां हिंसकः “वीरः विक्रान्तः “नर्यः नरहितः “विचेताः विविक्तज्ञानः “हवम् अस्मदीयं स्तोत्रं “श्रोता “गृणतः स्तुवतः स्तोतृजनस्य “उर्व्यूतिः विस्तृतरक्षः “वसुः वासयिता “नरां नृणां स्तोतृजनानां “शंसः शंसनीयः “कारुधायाः कारूणां स्तोतॄणां धारयिता। एवंभूत इन्द्रो वाजं ददातीति संबन्धः ॥

अक्षो॒ न च॒क्र्यो॒ः शूर बृ॒हन्प्र ते॑ म॒ह्ना रि॑रिचे॒ रोदं॑स्योः ।

वृ॒क्षस्य॒ नु ते॑ पुरुहूत व॒या व्यू॒३॑तयो॑ रुरुहुरिन्द्र पू॒र्वीः ॥३

अक्षः॑ । न । च॒क्र्योः॑ । शू॒र॒ । बृ॒हन् । प्र । ते॒ । म॒ह्ना । रि॒रि॒चे॒ । रोदं॑स्योः ।

वृ॒क्षस्यं॑ । नु । ते॒ । पु॒रु॒ऽहू॒त॒ । व॒याः । वि । ऊ॒तयः॑ । रु॒रु॒हुः॒ । इ॒न्द्र॒ । पू॒र्वीः ॥३

अक्षः । न । चक्र्योः । शूर । बृहन् । प्र । ते । मह्ना । रिरिचे । रोदस्योः ।

वृक्षस्य । नु । ते । पुरुऽहूत । वयाः । वि । ऊतयः । रुरुहुः । इन्द्र । पूर्वीः ॥३

हे “शूर विक्रान्तेन्द्र “बृहन महान् “ते त्वदीयः "मह्ना महिमा “रोदस्योः द्यावापृथिव्योः “प्र “रिरिचे अतिरिच्यते । द्यावापृथिवीभ्यामित्यर्थः । अत्र दृष्टान्तः । “चक्र्योः चक्रयोः “अक्षो “न । रथसंबन्ध्यक्षो यथा चक्राभ्यां बहिर्गतस्तद्वत् । हे “पुरुहूत

बहुभिराहूत “इन्द्र त्वदीयाः “पूर्वीः बह्वयः् “ऊतयः रक्षाः “वि “रुरुहुः विशेषेण रोहन्ति । तत्र दृष्टान्तः । “वृक्षस्य “नु । यथा वृक्षस्य “वयाः शाखाः विरोहन्ति तद्वत् ॥

शचीं॑वतस्ते पुरुशाक॒ शाका॒ गवा॑मिव स्रु॒तय॑ः सं॒चर॑णीः ।

व॒त्साना॒ं न त॒न्तय॑स्त इन्द्र॒ दाम॑न्वन्तो अदा॒मान॑ः सुदामन् ॥४

शचीं॑ऽवतः । ते॒ । पु॒रु॒ऽशा॒क॒ । शाकाः॑ । गवा॑म्ऽइव । स्रु॒तयः॑ । स॒म्ऽचर॑णीः ।

व॒त्साना॑म् । न । त॒न्तयः॑ । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । दाम॑न्ऽवन्तः । अ॒दा॒मानः॑ । सु॒ऽदा॒म॒न् ॥४

शचीऽवतः । ते । पुरुऽशाक । शाकाः । गवाम्ऽइव । स्रुतयः । सम्ऽचरणीः ।

वत्सानाम् । न । तन्तयः । ते । इन्द्र । दामन्ऽवन्तः । अदामानः । सुऽदामन् ॥४

हे “पुरुशाक बहुकर्मन्निन्द्र “शचीवतः प्रज्ञावतः “ते त्वदीयाः “शाकाः शक्तयः कर्माणि वा सर्वतः संचरन्तीति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । “गवामिव धेनूनां “स्रुतयः मार्गा यथा “संचरणीः सर्वत्र संचारिणो भवन्ति तद्वत् । अपि च “वत्सानां “न “तन्तयः । तन्तिर्नाम दीर्घप्रसारिता रज्जुः यत्र नियतैर्विशाखदामभिः बहवो वत्सा बध्यन्ते । यथा तन्तयो बहूनां वत्सानां बन्धका हे “सुदामन् शोभनदान “इन्द्र तथा “ते त्वदीयाः शाकाः “दामन्वन्तः बन्धनवन्तः बहूनां शत्रूणां बन्धकाः “अदामानः स्वयमन्यैरबद्धाः ॥

अ॒न्यद॒द्य कर्व॑रम॒न्यदु॒ श्वोऽस॑च्च॒ सन्मुहु॑राच॒क्रिरिन्द्र॑ः ।

मि॒त्रो नो॒ अत्र॒ वरु॑णश्च पू॒षार्यो वश॑स्य पर्ये॒तास्ति॑ ॥५

अ॒न्यत् । अ॒द्य । कर्व॑रम् । अ॒न्यत् । उ॒ँ इति॑ । श्वः । अस॑त् । च॒ । सत् । मुहुः॑ । आ॒ऽच॒क्रिः । इन्द्रः॑ ।

मि॒त्रः । न॒ः । अत्र॑ । वरु॑णः । च॒ । पू॒षा । अ॒र्यः । वश॑स्य । प॒रि॒ऽए॒ता । अ॒स्ति॒ ॥५

अन्यत् । अद्य । कर्वरम् । अन्यत् । ऊं इति । श्वः । असत् । च । सत् । मुहुः । आऽचक्रिः । इन्द्रः ।

मित्रः । नः । अत्र । वरुणः । च । पूषा । अर्यः । वशस्य । परिऽएता । अस्ति ॥५

अयमिन्द्रः “अद्य अस्मिन् दिवसे “अन्यत् “कर्वरम् । कर्मनामैतत् । कर्म करोति । “अन्यदु अन्यदेव उक्तविलक्षणमेव कर्म “श्वः परस्मिन् दिने करोति । एतदेव विव्रियते । “असच्च अशुभम् अशनिपातनादिकं “सत् वर्षणादिकं शोभनं कर्म च । यद्वा । त्रिशिरसो विश्वरूपस्य वधादिकम् असत्कर्म लोकोपद्रवकारिणो वृत्रादेरसुरस्य वधादिरूपं सत्कर्म च “मुहुः पुनःपुनरसौ “इन्द्रः “आचक्रिः कर्ता भवति । एवं परस्परविलक्षणं कर्म स्वमहिम्ना पुनःपुनरावर्तयन् प्रतिदिवसमन्यदेव परेषामसाधारणं कर्म

करोतीत्यर्थः । एवंविध इन्द्रः “अत्र अस्मिन् यज्ञे “नः अस्माकं “वशस्य कामयितव्यस्य फलस्य स्वर्गादेः “पर्येतास्ति परिगमयिता भवतु । अस्तेर्लेटि रूपम् । “मित्रः अहरभिमानी देवः “वरुणः रात्र्यभिमानी “पूषा पोषको देवः “अर्यः प्रेरकः सविता एते “च इन्द्रेण नियम्यमाना अस्मदीयस्य कामस्य परिगमयितारः सन्तु । यद्वा । मित्रादयोऽप्यत्र स्वप्राधान्येन अभिधीयन्ते । मित्रादय इन्द्रः प्रत्येकमस्मदीयस्य कामस्य पर्येतास्तु । तथा च बृहद्देवतायामुक्तं---'प्रोतयेऽन्यदिति त्वेते वैश्वदेव्यावृचौ स्मृते' इति ॥ ॥ १७ ॥

वि त्वदापो॒ न पर्व॑तस्य पृ॒ष्ठादु॒क्थेभि॑रिन्द्रानयन्त य॒ज्ञैः ।

तं त्वा॒भिः सु॑ष्टु॒तिभि॑र्वा॒जय॑न्त आ॒जिं न ज॑ग्मुर्गिर्वाहो॒ अश्वा॑ः ॥६

वि । त्वत् । आपः॑ । न । पर्व॑तस्य । पृ॒ष्ठात् । उ॒क्थेभिः॑ । इ॒न्द्र॒ । अ॒न॒य॒न्त॒ । य॒ज्ञैः ।

तम् । त्वा॒ । आ॒भिः । सु॒स्तु॒तिऽभिः॑ । वा॒जय॑न्तः । आ॒जिम् । न । ज॒ग्मु॒ः । गि॒र्वा॒ह॒ः । अश्वाः॑ ॥६

वि । त्वत् । आपः । न । पर्वतस्य । पृष्ठात् । उक्थेभिः । इन्द्र । अनयन्त । यज्ञैः ।

तम् । त्वा । आभिः । सुस्तुतिऽभिः । वाजयन्तः । आजिम् । न । जग्मुः । गिर्वाहः । अश्वाः ॥६

हे "इन्द्र “त्वत् त्वत्सकाशात् “उक्थेभिः उक्थैः शस्त्रैः “यज्ञैः हविर्भिश्च स्तोतारः कामानात्मनः “वि “अनयन्त विविधं प्रापयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । “पर्वतस्य अद्रेः "पृष्ठात् उपरिभागात् "आपो “न अप उदकानि यथा तद्वत् । अपि च हे “गिर्वाहः गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः वहनीयेन्द्र “तं प्रसिद्धं “त्वा त्वां “वाजयन्तः बलिनं कुर्वन्तः । यद्वा । वाजमन्नमिच्छन्तो भरद्वाजाः स्तोतारः “आभिः पूर्वोक्ताभिः “सुष्टुतिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः “जग्मुः प्रापुः । क्षिप्रगमने दृष्टान्तः । “अश्वाः वाहाः "आजिं “न संग्रामं यथा शीघ्रं प्रापुस्तद्वत् ।।

न यं जर॑न्ति श॒रदो॒ न मासा॒ न द्याव॒ इन्द्र॑मवक॒र्शय॑न्ति ।

वृ॒द्धस्य॑ चिद्वर्धतामस्य त॒नूः स्तोमे॑भिरु॒क्थैश्च॑ श॒स्यमा॑ना ॥७

न । यम् । जर॑न्ति । श॒रदः॑ । न । मासाः॑ । न । द्यावः॑ । इन्द्र॑म् । अ॒व॒ऽक॒र्शय॑न्ति ।

वृ॒द्धस्य॑ । चि॒त् । व॒र्ध॒ता॒म् । अ॒स्य॒ । त॒नूः । स्तोमे॑भिः । उ॒क्थैः । च॒ । श॒स्यमा॑ना ॥७

न । यम् । जरन्ति । शरदः । न । मासाः । न । द्यावः । इन्द्रम् । अवऽकर्शयन्ति ।

वृद्धस्य । चित् । वर्धताम् । अस्य । तनूः । स्तोमेभिः । उक्थैः । च । शस्यमाना ॥७

“शरदः संवत्सराः “यम् इन्द्रं “न “जरन्ति न जरयन्ति नापक्षीणयन्ति । तथा “मासाः च नापक्षीणयन्ति । तथा “द्यावः दिवसाश्च यम् “इन्द्रं “न “अवकर्शयन्ति नाल्पीभावयन्ति “वृद्धस्य “चित् प्रवृद्धस्यापि “अस्य इन्द्रस्य “तनूः शरीरं “स्तोमेभिः अस्मदीयैः स्तोत्रैः “उक्थैश्च शस्त्रैश्च “शस्यमाना स्तूयमाना सती “वर्धतां प्रवृद्धा भवतु ॥

न वी॒ळवे॒ नम॑ते॒ न स्थि॒राय॒ न शर्ध॑ते॒ दस्यु॑जूताय स्त॒वान् ।

अज्रा॒ इन्द्र॑स्य गि॒रय॑श्चिदृ॒ष्वा ग॑म्भी॒रे चि॑द्भवति गा॒धम॑स्मै ॥८

न । वी॒ळवे॑ । नम॑ते । न । स्थि॒राय॑ । न । शर्ध॑ते । दस्यु॑ऽजूताय । स्त॒वान् ।

अज्राः॑ । इन्द्र॑स्य । गि॒रयः॑ । चि॒त् । ऋ॒ष्वाः । ग॒म्भी॒रे । चि॒त् । भ॒व॒ति॒ । गा॒धम् । अ॒स्मै॒ ॥८

न । वीळवे । नमते । न । स्थिराय । न । शर्धते । दस्युऽजूताय । स्तवान् ।

अज्राः । इन्द्रस्य । गिरयः । चित् । ऋष्वाः । गम्भीरे । चित् । भवति । गाधम् । अस्मै ॥८

“स्तवान् अस्माभिः स्तूयमान इन्द्रः “वीळवे दृढगात्राय यजमानाय “न “नमते न वशीभवति । “स्थिराय युद्धेऽविचलिताय च “न नमते । “शर्धते उत्सहमानाय “दस्युजूताय कर्मवर्जितैः प्रेरिताय यजमानाय “न वशीभवति । यद्यपि स्तोतारो बहुगुणाः सन्ति तथापीन्द्रस्तेभ्यो दस्युसहितेभ्यो न वशीभवतीत्यर्थः । अपि च “ऋष्वाः महान्तः “गिरयश्चित् पर्वता अपि “इन्द्रस्य “अज्राः सुगमनाः क्षेपणीया भवन्ति । “गम्भीरे “चित् अगाधेऽपि स्थाने “अस्मै इन्द्राय “गाधम् एवं स्थानं विषयो “भवति ॥

ग॒म्भी॒रेण॑ न उ॒रुणा॑मत्रि॒न्प्रेषो य॑न्धि सुतपाव॒न्वाजा॑न् ।

स्था ऊ॒ षु ऊ॒र्ध्व ऊ॒ती अरि॑षण्यन्न॒क्तोर्व्यु॑ष्टौ॒ परि॑तक्म्यायाम् ॥९

ग॒म्भी॒रेण॑ । न॒ः । उ॒रुणा॑ । अ॒म॒त्रि॒न् । प्र । इ॒षः । य॒न्धि॒ । सु॒त॒ऽपा॒व॒न् । वाजा॑न् ।

स्थाः । ऊं॒ इति॑ । सु । ऊ॒र्ध्वः । ऊ॒ती । अरि॑षण्यन् । अ॒क्तोः । विऽउ॑ष्टौ । परि॑ऽतक्म्यायाम् ॥९

गम्भीरेण । नः । उरुणा । अमत्रिन् । प्र । इषः । यन्धि । सुतऽपावन् । वाजान् ।

स्थाः । ऊं इति । सु । ऊर्ध्वः । ऊती । अरिषण्यन् । अक्तोः । विऽउष्टौ । परिऽतक्म्यायाम् ॥९

हे “अमत्रिन् । अमत्रं बलम् । तद्वन् हे “सुतपावन् सुतस्य सोमस्य पातरिन्द्र “गम्भीरेण केनापि दुरवगाहेन “उरुणा विस्तीर्णेन मनसा “नः अस्मभ्यम् “इषः अन्नानि “वाजान् बलानि च “प्र “यन्धि प्रयच्छ । किंच “अक्तोः रात्रेः “व्युष्टौ विवासे अह्नि “परितक्म्यायां रात्रौ हे इन्द्र त्वम् “ऊती अस्माकं रक्षायै हे इन्द्र “अरिषण्यन् अहिंसंस्त्वम् “ऊर्ध्वः उद्युक्तः "स्था “ऊ “षु सुष्ठु तिष्ठैव ॥

सचस्व नायमवसे अभीक इतो वा तमिन्द्र पाहि रिषः ।

अमा चैनमरण्ये पाहि रिषो मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥१०

सचस्व । नायम् । अवसे । अभीके । इतः । वा । तम् । इन्द्र । पाहि । रिषः ।

अमा । च । एनम् । अरण्ये । पाहि । रिषः । मदेम । शतऽहिमाः । सुऽवीराः ॥१०

सचस्व । नायम् । अवसे । अभीके । इतः । वा । तम् । इन्द्र । पाहि । रिषः ।

अमा । च । एनम् । अरण्ये । पाहि । रिषः । मदेम । शतऽहिमाः । सुऽवीराः ॥१०

हे "इन्द्र त्वं "नायं कर्मणां स्तुतीनां च नेतारम् "अभीके संग्रामे "अवसे रक्षणाय "सचस्व सेवस्य । "इतो "वा अस्मात् संनिकृष्टाच्च "रिषः शत्रोः अमुतो विप्रकृष्टाच्छत्रोश्च । वाशब्दोऽनुक्तेन विवक्षितेन समुच्चयार्थः । हे इन्द्र "तं स्तोतारं "पाहि रक्ष । तथा "अमा "च गृहे च । अमेति गृहनाम । "अरण्ये कानने च "रिषः शत्रोः "पाहि तं रक्ष । तदनन्तरं "सुवीराः शोभनपुत्रा वयं "शतहिमाः शतसंवत्सरान् "मदेम हृष्याम ॥ ॥ १८ ॥

मण्डल ६

ऋग्वेदः सूक्तं ६.२५

ऋग्वेदः - मण्डल ६
← सूक्तं ६.२४ सूक्तं ६.२५ सूक्तं ६.२६ →
बार्हस्पत्यो भरद्वाजः

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्

या त ऊतिरवमा या परमा या मध्यमेन्द्र शुष्मिन्नस्ति ।

ताभिरू षु वृत्रहत्येऽवीर्न एभिश्च वाजैर्महान्न उग्र ॥१॥

आभि स्पृधो मिथतीररिषण्यन्नमित्रस्य व्यथया मन्युमिन्द्र ।

आभिर्विश्वा अभियुजो विषूचीरार्याय विशोऽव तारीर्दासीः ॥२॥

इन्द्र जामय उत येऽजामयोऽर्वाचीनासो वनुषो युयुज्रे ।

त्वमेषां विथुरा शवांसि जहि वृष्ण्यानि कृणुही पराचः ॥३॥

शूरो वा शूरं वनते शरीरैस्तनूरुचा तरुषि यत्कृण्वैते ।

तोके वा गोषु तनये यदप्सु वि क्रन्दसी उर्वरासु ब्रवैते ॥४॥

नहि त्वा शूरो न तुरो न धृष्णुर्न त्वा योधो मन्यमानो युयोध ।

इन्द्र नकिष्ट्वा प्रत्यस्त्येषां विश्वा जातान्यभ्यसि तानि ॥५॥

स पत्यत उभयोर्नृम्णमयोर्यदी वेधसः समिथे हवन्ते ।

वृत्रे वा महो नृवति क्षये वा व्यचस्वन्ता यदि वितन्तसैते ॥६॥

अध स्मा ते चर्षणयो यदेजानिन्द्र त्रातोत भवा वरूता ।

अस्माकासो ये नृतमासो अर्य इन्द्र सूरयो दधिरे पुरो नः ॥७॥

अनु ते दायि मह इन्द्रियाय सत्रा ते विश्वमनु वृत्रहत्ये ।

अनु क्षत्रमनु सहो यजत्रेन्द्र देवेभिरनु ते नृषह्ये ॥८॥

एवा न स्पृधः समजा समत्स्विन्द्र रारन्धि मिथतीरदेवीः ।

विद्याम वस्तोरवसा गृणन्तो भरद्वाजा उत त इन्द्र नूनम् ॥९॥

सायणभाष्यम्

‘ या त ऊतिः' इति नवर्चं द्वितीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तं-- ‘ या ते नव' इति । पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोर्द्वितीयेऽहनीदं सूक्तं निष्केवल्यनिविद्धानम् । सूत्रितं च -- ’ या त ऊतिरवमेति मध्यंदिनः ' (आश्व. श्रौ. ७. ६) इति ॥

या त॑ ऊ॒तिर॑व॒मा या प॑र॒मा या म॑ध्य॒मेन्द्र॑ शुष्मि॒न्नस्ति॑ ।

ताभि॑रू॒ षु वृ॑त्र॒हत्ये॑ऽवीर्न ए॒भिश्च॒ वाजै॑र्म॒हान्न॑ उग्र ॥१

या । ते॒ । ऊ॒तिः । अ॒व॒मा । या । प॒र॒मा । या । म॒ध्य॒मा । इ॒न्द्र॒ । शु॒ष्मि॒न् । अस्ति॑ ।

ताभिः॑ । ऊ॒ं इति॑ । सु । वृ॒त्र॒ऽहत्ये॑ । अ॒वीः॒ । नः॒ । ए॒भिः । च॒ । वाजैः॑ । म॒हान् । नः॒ । उ॒ग्र॒ ॥१

या । ते । ऊतिः । अवमा । या । परमा । या । मध्यमा । इन्द्र । शुष्मिन् । अस्ति ।

ताभिः । ऊं इति । सु । वृत्रऽहत्ये । अवीः । नः । एभिः । च । वाजैः । महान् । नः । उग्र ॥१

हे “शुष्मिन् बलवन् “इन्द्र “ते त्वदीया “या “ऊतिः या रक्षा “अवमा अधमा “अस्ति । “या “परमा उत्कृष्टास्ति । "या “मध्यमा अस्ति । “ताभिः ऊतिभिः “वृत्रहत्ये युद्धे “नः अस्मान् "सु अत्यन्तम् “अवीः पालय । किंच हे “उग्र उद्गूर्णेन्द्र “महान् त्वम् “एभिः भोज्यसाधनैः “वाजैः अन्नैः “च “नः अस्मान् संयोजयेति शेषः ।

आभि॒ः स्पृधो॑ मिथ॒तीररि॑षण्यन्न॒मित्र॑स्य व्यथया म॒न्युमि॑न्द्र ।

आभि॒र्विश्वा॑ अभि॒युजो॒ विषू॑ची॒रार्या॑य॒ विशोऽव॑ तारी॒र्दासी॑ः ॥२

आभिः॑ । स्पृधः॑ । मि॒थ॒तीः । अरि॑षण्यन् । अ॒मित्र॑स्य । व्य॒थ॒य॒ । म॒न्युम् । इ॒न्द्र॒ ।

आभिः॑ । विश्वाः॑ । अ॒भि॒ऽयुजः॑ । विषू॑चीः । आर्या॑य । विशः॑ । अव॑ । ता॒री॒ः । दासीः॑ ॥२

आभिः । स्पृधः । मिथतीः । अरिषण्यन् । अमित्रस्य । व्यथय । मन्युम् । इन्द्र ।

आभिः । विश्वाः । अभिऽयुजः । विषूचीः । आर्याय । विशः । अव । तारीः । दासीः ॥२

हे “इन्द्र “आभिः अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः “मिथतीः शत्रुसैन्यानि हिंसतीः “स्पृधः अस्मदीयाः सेनाः “अरिषण्यन् अहिंसन् । पालयन्नित्यर्थः । “अमित्रस्य शत्रोः “मन्युं संग्रामादिषु विद्यमानं कोपं “व्यथय नाशय । अपि च "आभिः स्तुतिभिरेव “अभियुजः अभियोक्त्रीः “विषूचीः सर्वतो विद्यमानाः "दासीः कर्मणामुपक्षपयित्रीः “विश्वाः सर्वाः “विशः प्रजाः “आर्याय यज्ञादिकर्मकृते यजमानाय "अव “तारीः विनाशय ।।

इन्द्र॑ जा॒मय॑ उ॒त येऽजा॑मयोऽर्वाची॒नासो॑ व॒नुषो॑ युयु॒ज्रे ।

त्वमे॑षां विथु॒रा शवां॑सि ज॒हि वृष्ण्या॑नि कृणु॒ही परा॑चः ॥३

इन्द्र॑ । जा॒मयः॑ । उ॒त । ये । अजा॑मयः । अ॒र्वा॒ची॒नासः॑ । व॒नुषः॑ । यु॒यु॒ज्रे ।

त्वम् । ए॒षा॒म् । वि॒थु॒रा । शवां॑सि । ज॒हि । वृष्ण्या॑नि । कृ॒णु॒हि । परा॑चः ॥३

इन्द्र । जामयः । उत । ये । अजामयः । अर्वाचीनासः । वनुषः । युयुज्रे ।

त्वम् । एषाम् । विथुरा । शवांसि । जहि । वृष्ण्यानि । कृणुहि । पराचः ॥३

हे “इन्द्र “जामयः ज्ञातिरूपाः संनिकृष्टा ये शत्रवः। “उत अपि च "अजामयः दूरदेशे स्थिता “ये शत्रवः “अर्वाचीनासः अस्मदभिमुखाः “वनुषः हिंसन्तः “युयुज्रे उद्युक्ता भवन्ति “एषाम् उभयविधानां शत्रूणां संबन्धीनि “शवांसि बलानि “विथुरा विथुराणि हीनानि “त्वं कुर्विति शेषः । तथा वृष्ण्यानि एषां वीर्याणि "जहि नाशय । किंच “पराचः उभयविधान् शत्रून् पराचः पराङ्मुखान् “कृणुहि कुरु ॥

शूरो॑ वा॒ शूरं॑ वनते॒ शरी॑रैस्तनू॒रुचा॒ तरु॑षि॒ यत्कृ॒ण्वैते॑ ।

तो॒के वा॒ गोषु॒ तन॑ये॒ यद॒प्सु वि क्रन्द॑सी उ॒र्वरा॑सु॒ ब्रवै॑ते ॥४

शूरः॑ । वा॒ । शूर॑म् । व॒न॒ते॒ । शरी॑रैः । त॒नू॒ऽरुचा॑ । तरु॑षि । यत् । कृ॒ण्वैते॒ इति॑ ।

तो॒के । वा॒ । गोषु॑ । तन॑ये । यत् । अ॒प्ऽसु । वि । क्रन्द॑सी॒ इति॑ । उ॒र्वरा॑सु । ब्रवै॑ते॒ इति॑ ॥४

शूरः । वा । शूरम् । वनते । शरीरैः । तनूऽरुचा । तरुषि । यत् । कृण्वैते इति ।

तोके । वा । गोषु । तनये । यत् । अप्ऽसु । वि । क्रन्दसी इति । उर्वरासु । ब्रवैते इति ॥४

हे इन्द्र “शूरः त्वदनुगृहीतो वीरः “शरीरैः अङ्गैः “शूरं “वा वीरमपि “वनते हन्ति । वेत्ययमपीत्यस्यार्थे वर्तते । यद्वा । वेत्यनेन विकल्पाभिधायकेन अशूरो वा त्वदनुगृहीतः सन् शूरं वनते । कदा वनत इत्येतदाह । “तनूरुचा शरीरेण शोभमानौ परस्परविरोधिनौ "तरुषि युद्धे “यत् यदा “कृण्वेते संग्रामं कुर्वाते । “यत् यदा च “तोके “वा पुत्रनिमित्ते वा “गोषु निमित्तभूतासु वा “तनये पौत्रे निमित्तभूते वा “अप्सु उदकेषु निमित्तेषु वा “उर्वरासु सर्वसस्याढ्यासु भूमिषु निमित्तासु “क्रन्दसी क्रन्दमानावाक्रोशन्तौ “वि “ब्रवैते विवदेते । हे इन्द्र पुत्रादिलाभजयः त्वदनुगृहीतस्य भवतीत्यर्थः ॥

न॒हि त्वा॒ शूरो॒ न तु॒रो न धृ॒ष्णुर्न त्वा॑ यो॒धो मन्य॑मानो यु॒योध॑ ।

इन्द्र॒ नकि॑ष्ट्वा॒ प्रत्य॑स्त्येषां॒ विश्वा॑ जा॒तान्य॒भ्य॑सि॒ तानि॑ ॥५

न॒हि । त्वा॒ । शूरः॑ । न । तु॒रः । न । धृ॒ष्णुः । न । त्वा॒ । यो॒धः । मन्य॑मानः । यु॒योध॑ ।

इन्द्र॑ । नकिः॑ । त्वा॒ । प्रति॑ । अ॒स्ति॒ । ए॒षा॒म् । विश्वा॑ । जा॒तानि॑ । अ॒भि । अ॒सि॒ । तानि॑ ॥५

नहि । त्वा । शूरः । न । तुरः । न । धृष्णुः । न । त्वा । योधः । मन्यमानः । युयोध ।

इन्द्र । नकिः । त्वा । प्रति । अस्ति । एषाम् । विश्वा । जातानि । अभि । असि । तानि ॥५

हे इन्द्र “त्वा त्वया सह “शूरः विक्रान्तजनः “नहि “युयोध न युध्यते । तथा “तुरः अन्येषां शत्रूणां हिंसकः स त्वया “न युयोध । “धृष्णुः धर्षकः “न युयोध। “मन्यमानः युद्धे क्रुध्यन् “योधः भटः “त्वा त्वया “न युयोध। हे “इन्द्र “एषां शूरादीनां मध्ये कश्चन “त्वा तव “नकिः “प्रत्यस्ति प्रतिनिधिर्नास्ति । "विश्वा विश्वानि “जातानि प्रादुर्भूतानि “तानि शूरादीनि त्वम् “अभ्यसि अभिभवसि ॥ ॥ १९ ॥

स प॑त्यत उ॒भयो॑र्नृ॒म्णम॒योर्यदी॑ वे॒धसः॑ समि॒थे हव॑न्ते ।

वृ॒त्रे वा॑ म॒हो नृ॒वति॒ क्षये॑ वा॒ व्यच॑स्वन्ता॒ यदि॑ वितन्त॒सैते॑ ॥६

सः । प॒त्य॒ते॒ । उ॒भयोः॑ । नृ॒म्णम् । अ॒योः । यदि॑ । वे॒धसः॑ । स॒म्ऽइ॒थे । हव॑न्ते ।

वृ॒त्रे । वा॒ । म॒हः । नृ॒ऽवति॑ । क्षये॑ । वा॒ । व्यच॑स्वन्ता । यदि॑ । वि॒त॒न्त॒सैते॒ इति॑ ॥६

सः । पत्यते । उभयोः । नृम्णम् । अयोः । यदि । वेधसः । सम्ऽइथे । हवन्ते ।

वृत्रे । वा । महः । नृऽवति । क्षये । वा । व्यचस्वन्ता । यदि । वितन्तसैते इति ॥६

“अयोः अनयोः “उभयोः मध्ये "सः जनः “नृम्णं धनं "पत्यते ईष्टे । कयोर्मध्ये क ईष्ट इत्येतदुभयमाह । “यदि यस्य जनस्य । यदीति निपातो यस्यार्थे वर्तते । “समिथे यज्ञे “वेधसः कर्मणां विधातार ऋत्विजः “हवन्ते इन्द्रं स्तुवन्ति स ईष्ट इति संबन्धः । “महः महति प्रभूते “वृत्रे “वा निरोधे निमित्ते वा “नृवति परिचारकमनुष्ययुक्ते “क्षये “वा गृहनिमित्ते वा व्यचस्वन्तौ “यदि यौ जनौ । यदीति यावित्यर्थे वर्तते। “वितन्तसैते वियुध्येते तयोर्मध्ये इति संबन्धः ॥ तसेः उपक्षयकर्मणः विपूर्वात् वितन्तसैते इति भवति । यद्वा । तन्तस इति धातुः कण्ड्वादिषु पठ्यते तस्मादिदं रूपमिति ॥

अध॑ स्मा ते चर्ष॒णयो॒ यदेजा॒निन्द्र॑ त्रा॒तोत भ॑वा वरू॒ता ।

अ॒स्माका॑सो॒ ये नृत॑मासो अ॒र्य इन्द्र॑ सू॒रयो॑ दधि॒रे पु॒रो न॑ः ॥७

अध॑ । स्म॒ । ते॒ । च॒र्ष॒णयः॑ । यत् । एजा॑न् । इन्द्र॑ । त्रा॒ता । उ॒त । भ॒व॒ । व॒रू॒ता ।

अ॒स्माका॑सः । ये । नृऽत॑मासः । अ॒र्यः । इन्द्र॑ । सू॒रयः॑ । द॒धि॒रे । पु॒रः । न॒ः ॥७

अध । स्म । ते । चर्षणयः । यत् । एजान् । इन्द्र । त्राता । उत । भव । वरूता ।

अस्माकासः । ये । नृऽतमासः । अर्यः । इन्द्र । सूरयः । दधिरे । पुरः । नः ॥७

“अध “स्म अपि च हे “इन्द्र “ते त्वदीयाः “चर्षणयः पुरुषाः “यत् यदा “एजान् एजेयुः भीत्या कम्पेयुः त्वं तेषां “त्राता पालकः “भव। “उत अपि च “वरूता संभक्ता भव । “अस्माकासः अस्मदीयाः “नृतमासः नेतृतमाः "ये मनुष्या हे इन्द्र त्वाम् “अर्यः अरयः । प्रापयितार इत्यर्थः । तेषां त्राता भव । हे “इन्द्र “सूरयः ये स्तोतारः “नः अस्मान् “पुरः “दधिरे पुरश्चक्रिरे । तेषां च त्राता भवेति ॥

साकमेधेषु माहेन्द्र्यामिष्टौ इन्द्रस्य वृत्रघ्नो याज्या । सूत्रितं च-' अनु ते दायि मह इन्द्रियाय विश्वकर्मन्हविषा वावृधानः ' (आश्व. श्रौ. २. १८) इति । अनुक्रीनाम्न्येकाहे निष्केवल्य एषैव सूक्तमुखीया । सूत्रितं च- अनु ते दायि मह इन्द्रियाय कथो नु ते परि चराणि विद्वानिति द्वे' (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

अनु ते दायि मह इन्द्रियार्य सुत्रा ते विश्वमनु वृत्रहत्ये।

अनु॑ ते दायि म॒ह इ॑न्द्रि॒याय॑ स॒त्रा ते॒ विश्व॒मनु॑ वृत्र॒हत्ये॑ ।

अनु॑ क्ष॒त्रमनु॒ सहो॑ यज॒त्रेन्द्र॑ दे॒वेभि॒रनु॑ ते नृ॒षह्ये॑ ॥८

अनु॑ । ते॒ । दा॒यि॒ । म॒हे । इ॒न्द्रि॒याय॑ । स॒त्रा । ते॒ । विश्व॑म् । अनु॑ । वृ॒त्र॒ऽहत्ये॑ ।

अनु॑ । क्ष॒त्रम् । अनु॑ । सहः॑ । य॒ज॒त्र॒ । इन्द्र॑ । दे॒वेभिः॑ । अनु॑ । ते॒ । नृ॒ऽसह्ये॑ ॥८

अनु । ते । दायि । महे । इन्द्रियाय । सत्रा । ते । विश्वम् । अनु । वृत्रऽहत्ये ।

अनु । क्षत्रम् । अनु । सहः । यजत्र । इन्द्र । देवेभिः । अनु । ते । नृऽसह्ये ॥८

हे इन्द्र “महे महते “ते तुभ्यम् “इन्द्रियाय ऐश्वर्यार्थम् “अनु “दायि अन्वदायि । अनुदीयते स्म । “वृत्रहत्ये वृत्रवधे निमित्ते “ते तुभ्यं “विश्वं समस्तं “सत्रा सत्यम् “अनु दायि । कैः किमनु दायीति तदुभयमाह । येन विश्वं बिभर्ति तत् “क्षत्रं बलम् “अनु दायि । येन शत्रूनभिभवति तद्गुणविशिष्टं “सहः बलम् “अनु दायि । हे “यजत्र यजनीय “इन्द्र “ते तुभ्यं “नृषह्ये युद्धे “देवेभिः सर्वैर्देवैरेतत्सर्वम् “अनु दायि ॥

ए॒वा न॒ः स्पृध॒ः सम॑जा स॒मत्स्विन्द्र॑ रार॒न्धि मि॑थ॒तीरदे॑वीः ।

वि॒द्याम॒ वस्तो॒रव॑सा गृ॒णन्तो॑ भ॒रद्वा॑जा उ॒त त॑ इन्द्र नू॒नम् ॥९

ए॒व । न॒ः । स्पृधः॑ । सम् । अ॒ज॒ । स॒मत्ऽसु॑ । इन्द्र॑ । र॒र॒न्धि । मि॒थ॒तीः । अदे॑वीः ।

वि॒द्याम॑ । वस्तोः॑ । अव॑सा । गृ॒णन्तः॑ । भ॒रत्ऽवा॑जाः । उ॒त । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । नू॒नम् ॥९

एव । नः । स्पृधः । सम् । अज । समत्ऽसु । इन्द्र । ररन्धि । मिथतीः । अदेवीः ।

विद्याम । वस्तोः । अवसा । गृणन्तः । भरत्ऽवाजाः । उत । ते । इन्द्र । नूनम् ॥९

हे “इन्द्र “एव एवं स्तुतस्त्वं “नः अस्मदीयाः “स्पृधः शत्रुसेनाः “समत्सु संग्रामेषु “समज शत्रुवधार्थं प्रेरय । किंच “मिथतीः हिंसतीः “अदेवीः आसुरीः सेनाः “ररन्धि अस्मदर्थं वशीकुरु । “उत अपि च हे “इन्द्र "ते “गृणन्तः त्वां स्तुवन्तः “भरद्वाजाः वयम् “अवसा अन्नेन सह “वस्तोः वासस्य । निवासमित्यर्थः । “नूनम् अवश्यं “विद्याम लभेमहि ॥ ॥ २० ॥

मण्डल ६

ऋग्वेदः सूक्तं ६.२६

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्।

श्रुधी न इन्द्र ह्वयामसि त्वा महो वाजस्य सातौ वावृषाणाः ।
सं यद्विशोऽयन्त शूरसाता उग्रं नोऽवः पार्ये अहन्दाः ॥१॥
त्वां वाजी हवते वाजिनेयो महो वाजस्य गध्यस्य सातौ ।
त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्पतिं तरुत्रं त्वां चष्टे मुष्टिहा गोषु युध्यन् ॥२॥
त्वं कविं चोदयोऽर्कसातौ त्वं कुत्साय शुष्णं दाशुषे वर्क् ।
त्वं शिरो अमर्मणः पराहन्नतिथिग्वाय शंस्यं करिष्यन् ॥३॥
त्वं रथं प्र भरो योधमृष्वमावो युध्यन्तं वृषभं दशद्युम् ।
त्वं तुग्रं वेतसवे सचाहन्त्वं तुजिं गृणन्तमिन्द्र तूतोः ॥४॥
त्वं तदुक्थमिन्द्र बर्हणा कः प्र यच्छता सहस्रा शूर दर्षि ।
अव गिरेर्दासं शम्बरं हन्प्रावो दिवोदासं चित्राभिरूती ॥५॥

त्वं श्रद्धाभिर्मन्दसानः सोमैर्दभीतये चुमुरिमिन्द्र सिष्वप् ।

त्वं रजिं पिठीनसे दशस्यन्षष्टिं सहस्रा शच्या सचाहन् ॥६॥

अहं चन तत्सूरिभिरानश्यां तव ज्याय इन्द्र सुम्नमोजः ।

त्वया यत्स्तवन्ते सधवीर वीरास्त्रिवरूथेन नहुषा शविष्ठ ॥७॥

वयं ते अस्यामिन्द्र द्युम्नहूतौ सखायः स्याम महिन प्रेष्ठाः ।

प्रातर्दनिः क्षत्रश्रीरस्तु श्रेष्ठो घने वृत्राणां सनये धनानाम् ॥८॥

सायणभाष्यम्

'श्रुधी न इन्द्र' इत्यष्टर्चं तृतीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रम्यते- श्रुधी नोऽष्टौ ' इति । विनियोगो लैङ्गिकः ।।

श्रुधी नं इन्द्र ह्वयांमसि त्वा महो वाजंस्य सातौ वांवृषाणाः ।

सं यद्विशोऽयंन्त शूरंसाता उग्रं नोऽवः पार्ये अहंन्दाः ॥१

श्रुधि । नः । इन्द्र । ह्वयांमसि । त्वा । महः । वाजंस्य । सातौ । ववृषाणाः ।

सम् । यत् । विशः । अयंन्त । शूरंऽसातौ । उग्रम् । नः । अवः । पार्ये । अहंन् । दाः ॥१

श्रुधि । नः । इन्द्र । ह्वयामसि । त्वा । महः । वाजस्य । सातौ । ववृषाणाः ।

सम् । यत् । विशः । अयन्त । शूरऽसातौ । उग्रम् । नः । अवः । पार्ये । अहन् । दाः ॥१

हे “इन्द्र “ववृषाणाः सोमैस्त्वां सिञ्चन्तो वयं स्तोतारः “महः महतः “वाजस्य अन्नस्य “सातौ लाभार्थं “त्वा त्वां “ह्वयामसि आह्वयामः । हे इन्द्र त्वं “नः अस्माकं तदाह्वानं “श्रुधि शृणु । “यत् यदा “विशः जनाः “शूरसातौ युद्धे “सम् “अयन्त संगच्छन्ते तदा “पार्ये अन्तिमे “अहन् अहनि दिवसे “नः अस्मभ्यम् “उग्रम् उद्गूर्णम् “अवः रक्षणं "दाः अदाः प्रयच्छ ॥

त्वां वाजी हंवते वाजिनेयो महो वाजंस्य गध्यंस्य सातौ ।

त्वां वृत्रेष्विंन्द्र सत्पंतिं तरुंत्रं त्वां चंष्टे मुष्टिहा गोषु युध्यंन् ॥२

त्वाम् । वा॒जी । हु॒व॒ते॒ । वा॒जि॒ने॒यः । म॒हः । वाज॑स्य । गध्य॑स्य । सा॒तौ ।

त्वाम् । वृ॒त्रेषु॑ । इ॒न्द्र॒ । सत्ऽप॑तिम् । तरु॑त्रम् । त्वाम् । च॒ष्टे॒ । मु॒ष्टि॒ऽहा । गोषु॑ । युध्य॑न् ॥२

त्वाम् । वाजी । हवते । वाजिनेयः । महः । वाजस्य । गध्यस्य । सातौ ।

त्वाम् । वृत्रेषु । इन्द्र । सत्ऽपतिम् । तरुत्रम् । त्वाम् । चष्टे । मुष्टिऽहा । गोषु । युध्यन् ॥२

"वाजी हविर्लक्षणान्नवान् "वाजिनेयः वाजिन्याः पुत्रो भरद्वाजो हे इन्द्र "त्वां "गध्यस्य सर्वैः प्राप्यस्य "महः महतः "वाजस्य अन्नस्य "सातौ लाभे निमित्ते "हवते स्तौति । अपि च हे "इन्द्र "सत्पतिं सज्जनानां पालकं "तरुत्रं दुर्जनानां तारकं "त्वां "वृत्रेषु उपद्रवेषु निमित्तेषु भरद्वाजो हवते । "मुष्टिहा मुष्टिबलेन शत्रूणां हन्ता "गोषु निमित्तभूतासु "युध्यन् शत्रुभिः सह युद्धं कुर्वन् भरद्वाजः "त्वां "चष्टे पश्यति । प्रतिपालयते ॥

त्वं क॒विं चो॑दयो॒ऽर्कसा॑तौ॒ त्वं कुत्सा॑य॒ शुष्णं॑ दा॒शुषे॑ वर्क् ।

त्वं शिरो॑ अम॒र्मण॒ः परा॑हन्नतिथि॒ग्वाय॒ शंस्यं॑ करि॒ष्यन् ॥३

त्वम् । क॒विम् । चो॒द॒यः॒ । अ॒र्कऽसा॑तौ । त्वम् । कुत्सा॑य । शुष्ण॑म् । दा॒शुषे॑ । व॒र्क् ।

त्वम् । शिरः॑ । अ॒म॒र्मणः॑ । परा॑ । अ॒ह॒न् । अ॒ति॒थि॒ऽग्वाय॑ । शंस्य॑म् । क॒रि॒ष्यन् ॥३

त्वम् । कविम् । चोदयः । अर्कऽसातौ । त्वम् । कुत्साय । शुष्णम् । दाशुषे । वर्क् ।

त्वम् । शिरः । अमर्मणः । परा । अहन् । अतिथिऽग्वाय । शंस्यम् । करिष्यन् ॥३

हे इन्द्र "त्वम् "अर्कसातौ अन्नलाभार्थं "कविं भार्गवमृषिं "चोदयः अचोदयः । प्रैरयः । किंच हे इन्द्र "त्वं "दाशुषे हविर्दत्तवते "कुत्साय "शुष्णम् असुरं "वर्क् छेदितवानसि ॥ वर्क् इति वृणक्छेदनार्थस्य लुङि रूपम् ॥ तथा "त्वम् "अतिथिग्वाय अतिथीनामभिगन्त्रे दिवोदासाय "शंस्यं स्तुत्यं सुखं "करिष्यन् "अमर्मणः मर्महीनमात्मानं मन्यमानस्य शम्बरस्थ "शिरः शीर्षं "पराहन् अवधीः ॥

त्वं रथं॒ प्र भ॑रो यो॒धमृ॒ष्वमावो॒ युध्य॑न्तं वृष॒भं दश॑द्युम् ।

त्वं तुग्रं॑ वेत॒सवे॒ सचा॑ह॒न्त्वं तुजिं॑ गृ॒णन्त॑मिन्द्र तूतोः ॥४

त्वम् । रथ॑म् । प्र । भ॒रः॒ । यो॒धम् । ऋ॒ष्वम् । आवः॑ । युध्य॑न्तम् । वृ॒ष॒भम् । दश॑ऽद्युम् ।

त्वम् । तुग्रम् । वेतसवे । सचा । अहन् । त्वम् । तुजिम् । गृणन्तम् । इन्द्र । तूतोरिति तूतोः ॥४

त्वम् । रथम् । प्र । भरः । योधम् । ऋष्वम् । आवः । युध्यन्तम् । वृषभम् । दशऽद्युम् ।

त्वम् । तुग्रम् । वेतसवे । सचा । अहन् । त्वम् । तुजिम् । गृणन्तम् । इन्द्र । तूतोरिति तूतोः ॥४

हे इन्द्र "त्वं वृषभसंज्ञकाय राज्ञे "योधं युद्धसाधनम् "ऋष्वं महान्तं "रथं "प्र "भरः प्रापयः । अपि च "युध्यन्तं शत्रुभिः सह युद्धं कुर्वन्तं "दशद्युं दश दिवसा युध्यतो यस्य गताः तं "वृषभम् एतदाख्यं राजानम् "आवः युद्धादपीपलः । किंच "त्वं "वेतसवे एतान्नाम्ने राज्ञे "सचा सहायभूतः सन् "तुग्रम् असुरम् "अहन् हतवानसि । वेतसुर्नाम कश्चिदसुरः । अत्र तस्मादन्योऽसावुच्यते । यद्वा । वेतसव इति तृतीयार्थे चतुर्थी । वेतसुनासुरेण सहितं तुग्रं हतवानसि । तथा च मन्त्रं .....यते--- ' अहं पितेव वेतसूँरभिष्टये तुग्रं कुत्साय स्मदिभं च रन्धयम्' (ऋ. सं. १०. ४९. ३) इति । हे "इन्द्र "त्वं "गृणन्तं त्वां स्तुवन्तं "तुजिम् एतदाख्यं राजानं "तूतोः अवर्धयः ॥

त्वं तदुक्थमिंन्द्र बुर्हणां कः प्र यच्छता सहस्रां शूर दर्षि ।

अवं गिरेर्दासं शम्बंरं हुन्प्रावो दिवोंदासं चित्राभिंरूती ॥५

त्वम् । तत् । उक्थम् । इन्द्र । बुर्हणां । कुरिरितिं कः । प्र । यत् । शता । सहस्रां । शूर । दर्षि ।

अवं । गिरेः । दासंम् । शम्बंरम् । हुन् । प्र । आवः । दिवःऽदासम् । चित्राभिः । ऊती ॥५

त्वम् । तत् । उक्थम् । इन्द्र । बर्हणा । करिति कः । प्र । यत् । शता । सहस्रा । शूर । दर्षि ।

अव । गिरेः । दासम् । शम्बरम् । हन् । प्र । आवः । दिवःऽदासम् । चित्राभिः । ऊती ॥५

हे "इन्द्र "बर्हणा बर्हणः शत्रूणां हिंसकः "त्वम् "उक्थं प्रशस्यं "तत् कर्म "कः अकरोः । किं तत्कर्मेत्युच्यते । हे "शूर वीरेन्द्र त्वं "शता शतानि "सहस्रा सहस्राणि च शम्बरस्य अनुचरान् भटान् "प्र "दर्षि विदारितवानसि । तथा च निगमान्तरे-'अध्वर्यवो यः शतं शम्बरस्य' (ऋ. सं. २. १४, ६) इति । तथा त्वं "दासं यज्ञादिकर्मणामुपक्षपयितारं "गिरेः पर्वतान्निर्गतं "शम्बरम् असुरम् "अव "हन् अवावधीः । तथापि श्रूयते– "यः शम्बरं पर्वतेषु क्षियन्तम्' (ऋ. सं. २. १२. ११) इति । किंच "चित्राभिः विचित्राभिः "ऊती ऊतिभिः रक्षाभिः "दिवोदासं राजानं "प्रावः प्रकर्षेण पालयसि स्म ॥ ॥ २१ ॥

त्वं श्रद्धाभिंर्मन्दसानः सोमैंर्दभीतंये चुमुंरिमिन्द्र सिष्वप् ।

त्वं रुजिं पिठींनसे दशस्यन्षष्टिं सहस्रा शच्या सचांहन् ॥६

त्वम् । श्र॒द्धाभिः॑ । म॒न्द॒सा॒नः । सोमैः॑ । द॒भीत॑ये । चुमु॑रिम् । इ॒न्द्र॒ । सि॒स्व॒प् ।

त्वम् । र॒जिम् । पिठी॑नसे । द॒श॒स्यन् । ष॒ष्टिम् । स॒हस्रा॑ । शच्या॑ । सचा॑ । अ॒ह॒न् ॥६

त्वम् । श्रद्धाभिः । मन्दसानः । सोमैः । दभीतये । चुमुरिम् । इन्द्र । सिस्वप् ।

त्वम् । रजिम् । पिठीनसे । दशस्यन् । षष्टिम् । सहस्रा । शच्या । सचा । अहन् ॥६

हे “इन्द्र “श्रद्धाभिः श्रद्धापुरःसरमादरातिशयेनानुष्ठितैः कर्मभिः मन्दसानः मोदमानः । यच्छ्रद्धया युक्तं कर्म तत्सारवत् भवति । तथा च श्रूयते–' यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति' (छ. उ. १. १. १०) इति । “सोमैः च मन्दसानः “त्वं “दभीतये एतन्नामकाय राजर्षये “चुमुरिम् एतदाख्यमसुरं “सिष्वप् अस्वापयः । अवधीरित्यर्थः । किंच हे इन्द्र “त्वं “पिठीनसे एतन्नामकाय “रजिम् एतदाख्यां कन्यां वा राज्यं वा “दशस्यन् प्रयच्छन् “शच्या प्रज्ञया “षष्टिं षष्टिसंख्याकानि "सहस्रा भटानां सहस्राणि "सचा सह युगपदेव "अहन अवधीः ॥

अ॒हं च॒न तत्सू॒रिभि॑रानश्यां॒ तव॒ ज्याय॑ इन्द्र सु॒म्नमोज॑ः ।

त्वया॒ यत्स्तव॑न्ते सधवीर वी॒रास्त्रि॒वरू॑थेन॒ नहु॑षा शविष्ठ ॥७

अ॒हम् । च॒न । तत् । सू॒रिऽभिः॑ । आ॒न॒श्या॒न् । तव॑ । ज्यायः॑ । इ॒न्द्र॒ । सु॒म्नम् । ओजः॑ ।

त्वया॑ । यत् । स्तव॑न्ते । स॒ध॒ऽवी॒र॒ । वी॒राः । त्रि॒ऽवरू॑थेन । नहु॑षा । श॒वि॒ष्ठ॒ ॥७

अहम् । चन । तत् । सूरिऽभिः । आनश्यान् । तव । ज्यायः । इन्द्र । सुम्नम् । ओजः ।

त्वया । यत् । स्तवन्ते । सधऽवीर । वीराः । त्रिऽवरूथेन । नहुषा । शविष्ठ ॥७

हे “सधवीर वीरैः सहित “शविष्ठ बलवत्तमेन्द्र “वीराः स्तोतारः “त्रिवरूथेन । त्रीणि वरूथान्यावरकाणि भुवनानि यस्य तेन । “नहुषा शत्रूणां बन्धकेन “त्वया दत्तं “यत् “सुम्नं सुखम् “ओजः बलं च “स्तवन्ते स्तुवन्ति हे “इन्द्र “तव त्वया दत्तं “ज्यायः अतिशयेन प्रशस्यं “तत् सुम्नमोजः “अहं "चन अहमपि भरद्वाजः “सूरिभिः मदीयैः स्तोतृभिः सह "आनश्यां प्राप्नुयाम् ॥

व॒यं तें अ॒स्यामिं॑न्द्र द्यु॒म्नहू॑तौ॒ सखा॑यः स्याम महिन॒ प्रेष्ठा॑ः ।

प्रात॑र्दनिः क्षत्र॒श्रीर॑स्तु॒ श्रेष्ठों घ॒ने वृ॒त्राणां॑ स॒नये॒ धना॑नाम् ॥८

व॒यम् । ते॒ । अ॒स्याम् । इ॒न्द्र॒ । द्यु॒म्नऽहू॑तौ । सखा॑यः । स्या॒म॒ । म॒हि॒न॒ । प्रेष्ठाः॑ ।

प्रातर्दनिः । क्ष॒त्र॒ऽश्रीः । अ॒स्तु॒ । श्रेष्ठः॑ । घ॒ने । वृ॒त्राणा॑म् । स॒नये॑ । धना॑नाम् ॥८

वयम् । ते । अस्याम् । इन्द्र । द्युम्नऽहूतौ । सखायः । स्याम । महिन । प्रेष्ठाः ।

प्रातर्दनिः । क्षत्रऽश्रीः । अस्तु । श्रेष्ठः । घने । वृत्राणाम् । सनये । धनानाम् ॥८

हे "महिन पूजनीय "इन्द्र "ते त्वदर्थं "सखायः स्तोतारः "वयम् "अस्यां "द्युम्नहूतौ अस्मिन् धननिमित्ते स्तोत्रे "प्रेष्ठाः अतिशयेन प्रियाः "स्याम भवेम । "प्रातर्दनिः प्रतर्दनो नाम राजा । तस्य पुत्रः "क्षत्रश्रीः एतन्नामको मम याज्यो राजा "श्रेष्ठः "अस्तु सर्वेषामुत्कृष्टो भवतु । किमर्थम् । "वृत्राणां शत्रूणां "घने वधाय च "धनानां वसूनां "सनये संभजनाय च श्रेष्ठोऽस्त्विति संबन्धः ॥ ॥२२॥

मण्डल ६

ऋग्वेदः सूक्तं ६.२७

दे. इन्द्रः, ८ अभ्यावर्ती चायमानः (दानं)। त्रिष्टुप्

किमस्य मदे किम्वस्य पीताविन्द्रः किमस्य सख्ये चकार ।

रणा वा ये निषदि किं ते अस्य पुरा विविद्रे किमु नूतनासः ॥१॥

सदस्य मदे सद्वस्य पीताविन्द्रः सदस्य सख्ये चकार ।

रणा वा ये निषदि सत्ते अस्य पुरा विविद्रे सदु नूतनासः ॥२॥

नहि नु ते महिमनः समस्य न मघवन्मघवत्त्वस्य विद्म ।

न राधसोराधसो नूतनस्येन्द्र नकिर्ददृश इन्द्रियं ते ॥३॥

एतत्त्यत्त इन्द्रियमचेति येनावधीर्वरशिखस्य शेषः ।

वज्रस्य यत्ते निहतस्य शुष्मात्स्वनाच्चिदिन्द्र परमो ददार ॥४॥

वधीदिन्द्रो वरशिखस्य शेषोऽभ्यावर्तिने चायमानाय शिक्षन् ।

वृचीवतो यद्धरियूपीयायां हन्पूर्वे अर्धे भियसापरो दर्त् ॥५॥

त्रिंशच्छतं वर्मिण इन्द्र साकं यव्यावत्यां पुरुहूत श्रवस्या ।

वृचीवन्तः शरवे पत्यमानाः पात्रा भिन्दाना न्यर्थान्यायन् ॥६॥

यस्य गावावरुषा सूयवस्यू अन्तरू षु चरतो रेरिहाणा ।

स सृञ्जयाय तुर्वशं परादाद्वृचीवतो दैववाताय शिक्षन् ॥७॥

द्वयाँ अग्ने रथिनो विंशतिं गा वधूमतो मघवा मह्यं सम्राट् ।

अभ्यावर्ती चायमानो ददाति दूणाशेयं दक्षिणा पार्थवानाम् ॥८॥

सायणभाष्यम्

' किमस्य मदे' इत्यष्टर्चं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षम् । अनुक्रान्तं च– किमस्यान्त्या चायमानस्याभ्यावर्तिनो दानस्तुतिः' इति । भरद्वाज ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । अन्त्यायास्तु दानस्तुतिरूपत्वात् 'या तेनोच्यते' इति न्यायेन दानमेव देवता । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

कि॒मंस्य मदे॒ किम्वंस्य पी॒ताविन्द्रः॒ किमंस्य स॒ख्ये चंकार ।

रणां वा॒ ये नि॒षदि॒ किं ते अंस्य पु॒रा विंविद्रे॒ किमु॒ नूतंनासः ॥१

किम् । अ॒स्य॒ । मदें । किम् । ऊं॒ इतिं । अ॒स्य॒ । पी॒तौ । इन्द्रः॑ । किम् । अ॒स्य॒ । स॒ख्ये । च॒का॒र॒ ।

रणाः॑ । वा॒ । ये । नि॒ऽसदिं । किम् । ते । अ॒स्य॒ । पु॒रा । वि॒वि॒द्रे॒ । किम् । ऊं॒ इतिं । नूतंनासः ॥१

किम् । अस्य । मदे । किम् । ऊं इति । अस्य । पीतौ । इन्द्रः । किम् । अस्य । सख्ये । चकार ।

रणाः । वा । ये । निऽसदि । किम् । ते । अस्य । पुरा । विविद्रे । किम् । ऊं इति । नूतनासः ॥१

भरद्वाज ऋषिः फलविलम्बनासहिष्णुः सन् अनयेन्द्रमाक्षिपति । “अस्य सोमस्य “मदे सति “इन्द्रः “किं “चकार कृतवान् । “किमु किंच “अस्य सोमस्य “पीतौ पाने सति किं चकार । “अस्य सोमस्य “सख्ये सखित्वे “किं चकार । पानात् पूर्वम् इन्द्रः सोमेन सह वसतीत्यर्थः । “अस्य सोमस्य “निषदि गृहे “रणा “वा "ये स्तोतारश्च सन्ति ते स्तोतारः “पुरा पूर्वं हे इन्द्र “ते त्वत्तः “किं “विविद्रे किं लेभिरे । “नूतनासः नूतना इदानींतनाः स्तोतारश्च “किमु लेभिरे ॥

सदं॑स्य॒ मदे॒ सद्वं॑स्य पी॒ताविन्द्र॒ः सदं॑स्य स॒ख्ये चं॑कार ।

रणा॑ वा॒ ये नि॒षदि॒ सत्ते अं॑स्य पु॒रा विं॑वि॒द्रे सदु॒ नूतं॑नासः ॥२

सत् । अ॒स्य॒ । मदें । सत् । ऊं॒ इतिं । अ॒स्य॒ । पी॒तौ । इन्द्रः॑ । सत् । अ॒स्य॒ । स॒ख्ये । च॒का॒र॒ ।

रणाः॑ । वा॒ । ये । नि॒ऽसदिं । सत् । ते । अ॒स्य॒ । पु॒रा । वि॒वि॒द्रे॒ । सत् । ऊं॒ इतिं । नूतं॑नासः ॥२

सत् । अस्य । मदे । सत् । ऊं इति । अस्य । पीतौ । इन्द्रः । सत् । अस्य । सख्ये । चकार ।

रणाः । वा । ये । निऽसदि । सत् । ते । अस्य । पुरा । विविद्रे । सत् । ऊं इति । नूतनासः ॥२

एवमाक्षिप्त इन्द्रस्तस्मा ऋषय ईप्सितं धनं प्रददौ । तदनन्तरमृषिरिन्द्रसकाशात् संपूर्णकामः सन् पुरा यान्युपालम्भप्रतिपादकानि वाक्यान्युवाच इदानीं तानि निराकरोति । “इन्द्रः “अस्य सोमस्य “मदे “सत् शुभं कर्म “चकार । “अस्य सोमस्य “पीतौ पाने “सत् शुभं कर्म चकार । “अस्य “सख्ये “सत् शुभं कर्म चकार । "ये “रणा “वा स्तोतारश्च ते “निषदि गृहे । यज्ञगृह इत्यर्थः । “पुरा पूर्वं हे इन्द्र “ते त्वत्तः “सत् शुभं कर्म “विविद्रे लेभिरे । “नूतनासः इदानींतनाः स्तोतारः “सदु शुभमेव कर्म लेभिरे ॥

न॒हि नु तें महि॒मन॒ः समस्य॒ न मं॑घवन्मघव॒त्त्वस्यं वि॒द्म ।

न राधं॑सोराधसो॒ नूतं॑न॒स्येन्द्र॒ नकिं॑र्ददृश इन्द्रि॒यं तें ॥३

न॒हि । नु । ते॒ । म॒हि॒मनः॑ । स॒म॒स्य॒ । न । म॒घ॒ऽव॒न् । म॒घ॒व॒त्ऽत्वस्यं । वि॒द्म ।

न । राधं॑सःऽराधसः । नूतं॑नस्य । इन्द्रं॑ । नकिः॑ । द॒दृ॒शे॒ । इ॒न्द्रि॒यम् । ते॒ ॥३

नहि । नु । ते । महिमनः । समस्य । न । मघऽवन् । मघवत्ऽत्वस्य । विद्म ।

न । राधसःऽराधसः । नूतनस्य । इन्द्र । नकिः । ददृशे । इन्द्रियम् । ते ॥३

हे “मघवन् धनवन्निन्द्र "ते त्वदीयस्य “समस्य समस्तस्य “महिमनः महिम्नो महिमानं “नहि “विद्म वयं न जानीमः । नुशब्दः पूरणः । तथा “मघवत्त्वस्य त्वदीयस्य धनिकत्वस्य च वयं न जानीमः । "नूतनस्य स्तुत्यस्य “राधसोराधसः त्वदीयं सर्वं धनं च न जानीमः । सर्वत्र द्वितीयार्थे षष्ठी । हे “इन्द्र “ते त्वदीयम् “इन्द्रियं सामर्थ्यं “नकिर्ददृशे केनापि न दृश्यते ॥

ए॒तत्त्यत्तं इन्द्रि॒यमं॑चेति॒ येनाव॑धीर्व॒रशिं॑खस्य॒ शेषः॑ ।

वज्र॑स्य॒ यत्ते॒ निह॑तस्य॒ शुष्मा॑त्स्व॒नाच्चि॑दिन्द्र पर॒मो द॒दार॑ ॥४

ए॒तत् । त्यत् । ते॒ । इ॒न्द्रि॒यम् । अ॒चे॒ति॒ । येन॑ । अव॑धीः । व॒रऽशि॑खस्य । शेषः॑ ।

वज्र॑स्य । यत् । ते॒ । निऽह॑तस्य । शुष्मा॑त् । स्व॒नात् । चि॒त् । इ॒न्द्र॒ । प॒र॒मः । द॒दार॑ ॥४

एतत् । त्यत् । ते । इन्द्रियम् । अचेति । येन । अवधीः । वरऽशिखस्य । शेषः ।

वज्रस्य । यत् । ते । निऽहतस्य । शुष्मात् । स्वनात् । चित् । इन्द्र । परमः । ददार ॥४

हे इन्द्र “येन वीर्येण “वरशिखस्य । वरशिखो नाम कश्चिदसुरः । तस्य “शेषः शेषांसि पुत्रान्। शेष इत्यपत्यनामैतत् । “अवधीः अहिंसीः “ते त्वदीयम् “एतत्त्यत् तदिदम् “इन्द्रियं वीर्यम् “अचेति अस्माभिरज्ञायि । हे “इन्द्र यत् यस्मात् “शुष्मात् बलात् “निहतस्य प्रेरितस्य त्वदीय “वज्रस्य “स्वनाच्चित् ध्वनेरेव “परमः वरशिखस्य पुत्राणां मध्ये बलाद्याधिक्येनोत्कृष्टः कश्चित् पुत्रः “ददार अदीर्यत ॥

वधी॒दिन्द्रो॑ व॒रशि॑खस्य॒ शेषो॑ऽभ्याव॒र्तिने॑ चायमा॒नाय॒ शिक्ष॑न् ।

वृ॒चीव॑तो॒ यद्ध॑रियूपीया॑यां॒ हन्पूर्वे॒ अर्धे॑ भि॒यसाप॑रो॒ दर्त् ॥५

वधी॑त् । इन्द्रः॑ । व॒रऽशि॑खस्य । शेषः॑ । अ॒भि॒ऽआ॒व॒र्तिने॑ । चा॒य॒मा॒नाय॑ । शिक्ष॑न् ।

वृ॒चीव॑तः । यत् । ह॒रि॒ऽयू॒पीया॑याम् । हन् । पूर्वे॑ । अर्धे॑ । भि॒यसा॑ । अप॑रः । दर्त् ॥५

वधीत् । इन्द्रः । वरऽशिखस्य । शेषः । अभिऽआवर्तिने । चायमानाय । शिक्षन् ।

वृचीवतः । यत् । हरिऽयूपीयायाम् । हन् । पूर्वे । अर्धे । भियसा । अपरः । दर्त् ॥५

पूर्वोक्तमेवार्थमनया विवृणोति । अयम् “इन्द्रः “चायमानाय चयमानस्य राज्ञः पुत्राय “अभ्यावर्तिने एतन्नामकाय राज्ञे “शिक्षन् ईप्सितानि वसूनि प्रयच्छन् “वरशिखस्य असुरस्य “शेष पुत्रान् “वधीत् अवधीत् । अहिंसीत् । वरशिखस्य पुत्रान् कथमवधीदित्युच्यते । “यत् यदा अयमिन्द्रः “हरियूपीयायाम् । हरियूपीया नाम काचिन्नदी काचिन्नगरी वा । तस्यां “पूर्वे “अर्धे प्राग्भागे स्थितान् “वृचीवतः । वृचीवान् नाम वरशिखस्य कुलोत्पन्नः पूर्वः । तद्गोत्रजान् वरशिखस्य पुत्रान् “हन् अवधीत् तदा “अपरः अपरभागे स्थितः वरशिखस्य श्रेष्ठः पुत्रः “भियसा भीत्या “दर्त् दीर्णोऽभूत् ॥ ॥ २३ ॥

त्रिं॒शच्छ॑तं व॒र्मिण॑ इन्द्र सा॒कं य॒व्याव॑त्यां पुरुहूत श्रव॒स्या ।

वृ॒चीव॑न्त॒ः शर॑वे॒ पत्य॑माना॒ः पात्रा॑ भिन्दा॒ना न्य॒र्थान्या॑यन् ॥६

त्रिं॒शत्ऽश॑तम् । व॒र्मिणः॑ । इ॒न्द्र॒ । सा॒कम् । य॒व्याऽव॑त्याम् । पु॒रु॒ऽहू॒त॒ । श्र॒व॒स्या ।

वृ॒चीव॑न्तः । शर॑वे । पत्य॑मानाः । पात्रा॑ । भि॒न्दा॒नाः । न्यि॒ऽअ॒र्थानि॑ । आ॒य॒न् ॥६

त्रिंशत्ऽशतम् । वर्मिणः । इन्द्र । साकम् । यव्याऽवत्याम् । पुरुऽहूत । श्रवस्या ।

वृचीवन्तः । शरवे । पत्यमानाः । पात्रा । भिन्दानाः । निऽअर्थानि । आयन् ॥६

इदानीमुक्तमेवार्थं विवृणोति । हे “पुरुहूत बहुभिराहूत “इन्द्र “श्रवस्या श्रवस्यया । श्रवोऽन्नं यशो वा । तद्वाञ्छया । युद्धे त्वां जित्वा अन्नं प्राप्नुयाम यशो वा प्राप्नुयामेति कामयमानाः “शरवे हिंसायै । त्वां हिंसितुमित्यर्थः । “पत्यमानाः अभिपतन्तोऽभिगच्छन्तः “पात्रा पात्राणि यज्ञसाधनानि । “भिन्दानाः भिन्दन्तः “वर्मिणः कवचभृतः “त्रिंशच्छतं त्रिंशदधिकशतसंख्याकाः “वृचीवन्तः वरशिखस्य पुत्राः “साकं युगपदेव “यव्यावत्यां पूर्वोक्तायां हरियूपीयायां “न्यर्थानि अर्थशून्यानि “आयन् अगच्छन् । विनाशं प्रापुरित्यर्थः ॥

यस्य॒ गावा॑वरु॒षा सू॑यव॒स्यू अ॒न्तरू॒ षु चर॑तो॒ रेरि॑हाणा ।

स सृञ्ज॑याय तु॒र्वशं॒ परा॑दाद्वृ॒चीव॑तो दैवव॒ाता॒य॒ शिक्ष॑न् ॥७

यस्य॑ । गावौ॑ । अ॒रु॒षा । सु॒य॒व॒स्यू इति॑ सु॒ऽय॒व॒स्यू । अ॒न्तः । ऊं॒ इति॑ । सु । चर॑तः । रेरि॑हाणा ।

सः । सृञ्ज॑याय । तु॒र्वश॑म् । परा॑ । अ॒दा॒त् । वृ॒चीव॑तः । दै॒व॒ऽवा॒ता॒य॑ । शिक्ष॑न् ॥७

यस्य । गावौ । अरुषा । सुयवस्यू इति सुऽयवस्यू । अन्तः । ऊं इति । सु । चरतः । रेरिहाणा ।

सः । सृञ्जयाय । तुर्वशम् । परा । अदात् । वृचीवतः । दैवऽवाताय । शिक्षन् ॥७

“अरुषा अरुषौ रोचमानौ “सुयवस्यू' शोभनतृणानीच्छन्तौ “रेरिहाणा लेलिहानौ पुनः पुनः घासमास्वादयन्तौ । यद्वा । गतिविशेषं कुर्वन्तौ । “यस्य इन्द्रस्य संबन्धिनौ “गावौ अश्वौ “अन्तः द्यावापृथिव्योर्मध्ये अन्तरिक्षे “चरतः गच्छतः । “उ "सु इतीमौ पूरणौ । “सः इन्द्रः “सृञ्जयाय एतन्नामकाय राज्ञे “तुर्वशं राजानं “परादात् प्रददौ । किं कुर्वन् । “वृचीवतः वारशिखान् “दैववाताय देववातवंशोत्पन्नायाभ्यावर्तिने राज्ञे “शिक्षन् वशीकुर्वन् । तेषां धनानि प्रयच्छन्निति वा ॥

द्व॒याँ अ॑ग्ने र॒थिनो॑ विंश॒तिं गा व॒धूम॑तो म॒घवा॒ मह्यं॑ स॒म्राट् ।

अ॒भ्या॒व॒र्ती चा॑यमा॒नो द॑दाति दू॒णाशे॒यं दक्षि॑णा पार्थ॒वाना॑म् ॥८

द्व॒यान् । अ॒ग्ने॒ । र॒थिनः॑ । विं॒श॒तिम् । गाः । व॒धूऽम॑तः । म॒घऽवा॑ । मह्य॑म् । स॒म्ऽराट् ।

अ॒भि॒ऽआ॒व॒र्ती । चा॒य॒मा॒नः । द॒दा॒ति॒ । दु॒:ऽनशा॑ । इ॒यम् । दक्षि॑णा । पा॒र्थ॒वाना॑म् ॥८

द्वयान् । अग्ने । रथिनः । विंशतिम् । गाः । वधूऽमतः । मघऽवा । मह्यम् । सम्ऽराट् ।

अभिऽआवर्ती । चायमानः । ददाति । दुःऽनशा । इयम् । दक्षिणा । पार्थवानाम् ॥८

अधुना भरद्वाजः स्वस्मा अभ्यावर्तिना दत्तं धनजातमग्नये प्रकथयति । हे “अग्ने “मघवा धनवान् प्रभूतदानो वा “सम्राट् राजसूययाजी “चायमानः चयमानस्य पुत्रः अभ्यावर्ती एतदाह्वयो राजा “रथिनः रथसहितान् “वधूमतः स्त्रीयुक्तान् “द्वयान् मिथुनभूतान् “विंशतिं विंशतिसंख्याकान् “गाः पशून् “मह्यं “ददाति प्रायच्छत् । “पार्थवानां पृथोर्वंशजस्याभ्यावर्तिनो राज्ञः संबन्धिनी । पूजार्थं बहुवचनम् । “इयं “दक्षिणा “दुर्नशा केनापि नाशयितुमशक्या भवति ॥ ॥ २४ ॥

मण्डल ६

ऋग्वेदः सूक्तं ६.२८

ऋग्वेदः - मण्डल ६
← सूक्तं ६.२७ सूक्तं ६.२८ सूक्तं ६.२९ →
बार्हस्पत्यो भरद्वाजः

दे. गावः, २, ८ इन्द्रो गावो वा। त्रिष्टुप् , २-४ जगती, ८ अनुष्टुप्।

आ गावो अग्मन्नुत भद्रमक्रन्सीदन्तु गोष्ठे रणयन्त्वस्मे ।

प्रजावतीः पुरुरूपा इह स्युरिन्द्राय पूर्वीरुषसो दुहानाः ॥१॥

इन्द्रो यज्वने पृणते च शिक्षत्युपेद्ददाति न स्वं मुषायति ।

भूयोभूयो रयिमिदस्य वर्धयन्नभिन्ने खिल्ये नि दधाति देवयुम् ॥२॥

न ता नशन्ति न दभाति तस्करो नासामामित्रो व्यथिरा दधर्षति ।

देवाँश्च याभिर्यजते ददाति च ज्योगित्ताभिः सचते गोपतिः सह ॥३॥

न ता अर्वा रेणुककाटो अश्नुते न संस्कृतत्रमुप यन्ति ता अभि ।

उरुगायमभयं तस्य ता अनु गावो मर्तस्य वि चरन्ति यज्वनः ॥४॥

गावो भगो गाव इन्द्रो मे अच्छान्गावः सोमस्य प्रथमस्य भक्षः ।

इमा या गावः स जनास इन्द्र इच्छामीद्धृदा मनसा चिदिन्द्रम् ॥५॥

यूयं गावो मेदयथा कृशं चिदश्रीरं चित्कृणुथा सुप्रतीकम् ।

भद्रं गृहं कृणुथ भद्रवाचो बृहद्वो वय उच्यते सभासु ॥६॥

प्रजावतीः सूयवसं रिशन्तीः शुद्धा अपः सुप्रपाणे पिबन्तीः ।

मा व स्तेन ईशत माघशंसः परि वो हेती रुद्रस्य वृज्याः ॥७॥

उपेदमुपपर्चनमासु गोषूप पृच्यताम् ।

उप ऋषभस्य रेतस्युपेन्द्र तव वीर्ये ॥८॥

सायणभाष्यम्

आ गावः' इत्यष्टर्चं पञ्चमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका – आ गावो गव्यं द्वितीयैन्द्री वान्त्यश्च पादोऽन्त्यानुष्टुप् जागतस्तृचो द्वितीयादिः' इति । भरद्वाज ऋषिः । 'इन्द्रो यज्वने' इत्याद्यस्तृचो जागतः । उपेदम्' इति अन्त्यानुष्टुप् शिष्टाश्चतस्रस्त्रिष्टुभः । कृत्स्नस्य गौर्देवता द्वितीयायाः सूक्तान्त्यपादस्य च विकल्पेनेन्द्रो देवता । गवामुपस्थान एतत् सूक्तम् । सूत्रितं च --- आगावीयमेके' (आश्व. गृ. २. १०. ७) इति ।

आ गावों अग्मन्नुत भुद्रमंक्रुन्सीदंन्तु गोष्ठे रुणयंन्त्वुस्मे ।

प्रुजावंतीः पुरुरूपां इुह स्युरिन्द्रांय पूर्वीरुषसो दुहांनाः ॥१

आ । गावः । अुग्मुन् । उुत । भुद्रम् । अुक्रुन् । सीदंन्तु । गोुऽस्थे । रुणयंन्तु । अुस्मे इतिं ।

प्रुजाऽवंतीः । पुरुुऽरूपाः । इुह । स्युुः । इन्द्रांय । पूर्वीः । उुषसः । दुहांनाः ॥१

आ । गावः । अग्मन् । उत । भद्रम् । अक्रन् । सीदन्तु । गोऽस्थे । रणयन्तु । अस्मे इति ।

प्रजाऽवतीः । पुरुऽरूपाः । इह । स्युः । इन्द्राय । पूर्वीः । उषसः । दुहानाः ॥१

“गावः “आ “अग्मन् । अस्मदीयं गृहमागच्छन्तु । "उत अपि च “भद्रं भजनीयं शुभम् “अक्रन् कुर्वन्तु । तथा “गोष्ठे अस्मदीये गवां स्थाने “सीदन्तु उपविशन्तु । तदनन्तरम् “अस्मे अस्मासु “रणयन्तु रमन्ताम् । अपि च “इह अस्मिन् गोष्ठे “पुरुरूपाः नानावर्णा गावः “प्रजावतीः प्रजावत्यः संततिसहिताः “पूर्वीः बह्व्यः “इन्द्राय इन्द्रार्थम् “उषसः उषःकालान् प्रति “दुहानाः दोग्ध्र्यः “स्युः भवेयुः ॥

इन्द्रो॒ यज्व॑ने पृण॒ते च॑ शिक्ष॒त्युपेद्द॑दाति॒ न स्वं मु॑षायति ।

भूयो॑भूयो र॒यिमिद॑स्य व॒र्धय॒न्नभि॑न्ने खि॒ल्ये नि द॑धाति देव॒युम् ॥२

इन्द्रः॑ । यज्व॑ने । पृ॒ण॒ते । च॒ । शि॒क्ष॒ति॒ । उप॑ । इत् । द॒दा॒ति॒ । न । स्वम् । मु॒षा॒य॒ति॒ ।

भूयः॑ऽभूयः । र॒यिम् । इत् । अ॒स्य॒ । व॒र्धय॑न् । अभि॑न्ने । खि॒ल्ये । नि । द॒धा॒ति॒ । दे॒व॒ऽयुम् ॥२

इन्द्रः । यज्वने । पृणते । च । शिक्षति । उप । इत् । ददाति । न । स्वम् । मुषायति ।

भूयःऽभूयः । रयिम् । इत् । अस्य । वर्धयन् । अभिन्ने । खिल्ये । नि । दधाति । देवऽयुम् ॥२

“इन्द्रो “यज्वने यजनशीलाय “पृणते “च स्तुतिभिः प्रीणयित्रे च स्तोत्रे “शिक्षति अपेक्षितं धनं ददाति । न केवलं सकृदेव दानम् अपि तु सर्वदैवेत्याह “उपेद्ददाति उपेत्य सर्वदा ददात्येव । यज्वनः स्तोतुश्च “स्वं स्वभूतं धनं “न “मुषायति कदाचिदपि नापहरति । अपि च “अस्य उभयविधस्य “रयिं धनमात्मना दत्तं “भूयोभूयः पुनः पुनः “वर्धयन् “इत् वृद्धिं प्रापयन्नेव “देवयुं देवमिन्द्रमात्मन इच्छन्तं तं जनम् “अभिन्ने शत्रुभिरभेद्ये “खिल्ये। खिलमप्रतिहतं स्थानम् । तदेव खिल्यम् । स्वार्थिको यत् । अन्यैर्गन्तुमशक्ये स्थले “नि “दधाति निक्षिपति । निवासयतीत्यर्थः ॥

दैवीनां हविःषु न ता नशन्ति ' ‘ न ता अर्वा ' इति गोदेवताया याज्यापुरोनुवाक्ये (आश्व. श्रौ. ६. १४) । गोस्तोमेऽपि मरुत्वतीयनिष्केवल्ययोरेते सूक्तमुखीये । सूत्रितं च -- न ता अर्वा रेणुककाटो अश्नुते न ता नशन्ति न दभाति तस्करः' (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

न ता न॑शन्ति॒ न द॑भाति॒ तस्क॑रो॒ नासा॑मामि॒त्रो व्यथि॒रा द॑धर्षति ।

दे॒वाँश्च॒ याभि॒र्यज॑ते॒ ददा॑ति च॒ ज्योगित्ताभिः॑ सचते॒ गोप॑तिः स॒ह ॥३

न । ताः । न॒श॒न्ति॒ । न । द॒भा॒ति॒ । तस्क॑रः । न । आ॒सा॒म् । आ॒मि॒त्रः । व्यथिः॑ । आ । द॒ध॒र्ष॒ति॒ ।

दे॒वान् । च॒ । याभिः॑ । यज॑ते । ददा॑ति । च॒ । ज्योक् । इत् । ताभिः॑ । स॒च॒ते॒ । गोऽप॑तिः । स॒ह ॥३

न । ताः । नशन्ति । न । दभाति । तस्करः । न । आसाम् । आमित्रः । व्यथिः । आ । दधर्षति ।

देवान् । च । याभिः । यजते । ददाति । च । ज्योक् । इत् । ताभिः । सचते । गोऽपतिः । सह ॥३

“ताः गावः “न "नशन्ति । अस्मत्सकाशान्न नश्यन्तु । किंच “तस्करः चोरोऽपि “न “दभाति । अस्मदीया गा न हिंस्यात् । तथा “आमित्रः अमित्रस्य शत्रोः संबन्धि “व्यथिः शस्त्रम् “आसाम् इमा गाः “न “आ “दधर्षति नाक्रामतु । “गोपतिः एवंभूतानां गवां

स्वामी यजमानः “याभिः गोभिः "देवांश्च इन्द्रादीनुद्दिश्य “यजते यजनं करोति । या गा इन्द्रार्थं “ददाति “च प्रयच्छति “च “ताभिः तादृशीभिर्गोभिः “सह “ज्योगित् चिरकालमेव “सचते संगच्छताम् ।।

न ता अर्वा॑ रे॒णुक॑काटो अश्नुते॒ न सँस्कृ॑त॒त्रमुप॑ यन्ति॒ ता अ॒भि ।

उ॒रु॒गा॒यमभ॑यं॒ तस्य॒ ता अनु॒ गावो॒ मर्त॑स्य॒ वि च॑रन्ति॒ यज्व॑नः ॥४

न । ताः । अर्वा॑ । रे॒णुऽक॑काटः । अ॒श्नु॒ते॒ । न । सं॒स्कृ॒त॒ऽत्रम् । उप॑ । य॒न्ति॒ । ताः । अ॒भि ।

उ॒रु॒ऽगा॒यम् । अभ॑यम् । तस्य॑ । ताः । अनु॑ । गावः॑ । मर्त॑स्य । वि । च॒र॒न्ति॒ । यज्व॑नः ॥४

न । ताः । अर्वा । रेणुऽककाटः । अश्नुते । न । संस्कृतऽत्रम् । उप । यन्ति । ताः । अभि ।

उरुऽगायम् । अभयम् । तस्य । ताः । अनु । गावः । मर्तस्य । वि । चरन्ति । यज्वनः ॥४

“रेणुककाटः रेणुकस्य रेणोः पार्थिवस्य रजस उद्भेदकः। कटिर्भेदनकर्मा । अर्वा युद्धार्थमागतोऽश्वः “ताः गाः “न “अश्नुते न प्राप्नुयात् । तथा “ताः गावः "संस्कृतत्रं विशसनादिसंस्कारं “न “अभि “उप “यन्ति नाभिगच्छन्तु । अपि च “ताः “गावः “यज्वनः यागशीलस्य “तस्य “मर्तस्य मनुष्यस्य “उरुगायं विस्तीर्णगमनम् "अभयं भयवर्जितं प्रदेशम् “अनु उद्दिश्य “वि “चरन्ति विशेषेण गच्छन्तु ॥

गावो॒ भगो॒ गाव॒ इन्द्रो॑ मे अच्छा॒न्गाव॒ः सोम॑स्य प्रथ॒मस्य॑ भ॒क्षः ।

इ॒मा या गाव॒ः स जना॑स॒ इन्द्र॑ इ॒च्छामीद्धृ॒दा मन॑सा चि॒दिन्द्र॑म् ॥५

गावः॑ । भगः॑ । गावः॑ । इन्द्रः॑ । मे॒ । अ॒च्छा॒न् । गावः॑ । सोम॑स्य । प्र॒थ॒मस्य॑ । भ॒क्षः ।

इ॒माः । याः । गावः॑ । सः । ज॒ना॒सः॒ । इन्द्रः॑ । इ॒च्छामि॑ । इत् । हृ॒दा । मन॑सा । चि॒त् । इन्द्र॑म् ॥५

गावः । भगः । गावः । इन्द्रः । मे । अच्छान् । गावः । सोमस्य । प्रथमस्य । भक्षः ।

इमाः । याः । गावः । सः । जनासः । इन्द्रः । इच्छामि । इत् । हृदा । मनसा । चित् । इन्द्रम् ॥५

“गावः एव मह्यं “भगः धनं भवन्तु । “इन्द्रः च “मे मह्यं “गावः गाः “अच्छान् यच्छतु । “गावः “प्रथमस्य हविषां श्रेष्ठस्य “सोमस्य “भक्षः भक्षणं भवन्तु । अभिषुतस्य हि सोमस्य गब्येनाज्यादिना संस्क्रियमाणत्वात् । हे "जनासः जनाः “इमाः एवंभूताः “या “गावः सन्ति “सः । ता इत्यर्थः । ता एव गावः “इन्द्रः भवन्ति । दधिघृतादिरूपेण इन्द्रस्याप्यायनत्वात् । एवंभूतम् “इन्द्रं “हृदा श्रद्धायुक्तेन “मनसा “चित् । चिदित्यप्यर्थे । “इच्छामीत् कामय एव । साधनभूताभिर्गोभिः एवंभूतमिन्द्रं यष्टुमिच्छामीत्यर्थः ।।।

यू॒यं गा॑वो मेदयथा कृ॒शं चि॑दश्री॒रं चि॑त्कृणुथा सु॒प्रती॑कम् ।

भ॒द्रं गृ॒हं कृ॑णुथ भद्रवाचो बृ॒हद्वो॒ वय॑ उच्यते स॒भासु॑ ॥६

यू॒यम् । गा॒वः॒ । मे॒द॒य॒थ॒ । कृ॒शम् । चि॒त् । अ॒श्री॒रम् । चि॒त् । कृ॒णु॒थ॒ । सु॒ऽप्रती॑कम् ।

भ॒द्रम् । गृ॒हम् । कृ॒णु॒थ॒ । भ॒द्र॒ऽवा॒चः॒ । बृ॒हत् । वः॒ । वयः॑ । उ॒च्य॒ते॒ । स॒भासु॑ ॥६

यूयम् । गावः । मेदयथ । कृशम् । चित् । अश्रीरम् । चित् । कृणुथ । सुऽप्रतीकम् ।

भद्रम् । गृहम् । कृणुथ । भद्रऽवाचः । बृहत् । वः । वयः । उच्यते । सभासु ॥६

हे “गावः “यूयं “मेदयथ स्नेहयथ । आप्यायनं कुरुथेत्यर्थः । तथा “कृशं “चित् क्षीणमपि “अश्रीरं “चित अश्लीलमपि "सुप्रतीकं शोभनाङ्गं “कृणुथ कुरुथ । हे “भद्रवाचः कल्याणध्वन्युपेता गावः अस्मदीयं “गृहं “भद्रं कल्याणं “कृणुथ । गोभिरुपेतं कुरुथ । “सभासु यागपरिषत्सु हे गावः युष्माकं “बृहत् महत् “वयः अन्नम् “उच्यते । सर्वैर्दीयत इत्यर्थः ॥

प्र॒जाव॑तीः सू॒यव॑सं रि॒शन्तीः॑ शु॒द्धा अ॒पः सु॑प्रपा॒णे पिब॑न्तीः ।

मा वः॑ स्ते॒न ईश॒त माघशं॑स॒ः परि॑ वो हे॒ती रु॒द्रस्य॑ वृज्याः ॥७

प्र॒जाऽव॑तीः । सु॒ऽयव॑सम् । रि॒शन्तीः॑ । शु॒द्धाः । अ॒पः । सु॒ऽप्र॒पा॒ने । पिब॑न्तीः ।

मा । व॒ः । स्ते॒नः । ई॒श॒त॒ । मा । अ॒घऽशं॑सः । परि॑ । व॒ः । हे॒तिः । रु॒द्रस्य॑ । वृ॒ज्या॒ः ॥७

प्रजाऽवतीः । सुऽयवसम् । रिशन्तीः । शुद्धाः । अपः । सुऽप्रपाने । पिबन्तीः ।

मा । वः । स्तेनः । ईशत । मा । अघऽशंसः । परि । वः । हेतिः । रुद्रस्य । वृज्याः ॥७

हे गावो यूयं “प्रजावतीः प्रजावत्यो वत्साभिर्युक्ता भवतेति शेषः । “सुयवसं शोभनतृणं “रिशन्तीः रिशन्त्यो भक्षणार्थं हिंसन्त्यो भवत । "सुप्रपाणे सुखेन पातव्ये तटाकादौ “शुद्धाः निर्मलाः “अपः उदकानि “पिबन्तीः पिबन्त्यश्च भवत । “वः युष्मान् “स्तेनः तस्करः “मा “ईशत मेशिष्ट । ईश्वरो मा भूत् । तथापि “अघशंसः व्याघ्रादिः शत्रुः “मा ईशत । अपि च “वः युष्मान् “रुद्रस्य कलात्मकस्य परमेश्वरस्य “हेतिः आयुधं च “परि “वृज्याः परिवृणक्तु । परिहरतु ॥

उपे॒दमु॑प॒पर्च॑नमा॒सु गोषूप॑ पृच्यताम् ।

उप॑ ऋ॒ष॒भस्य॒ रेत॒स्युपे॑न्द्र॒ तव॑ वी॒र्ये॑ ॥८

उप॑ । इ॒दम् । उ॒प॒ऽपर्च॑नम् । आ॒सु । गोषु॑ । उप॑ । पृ॒च्य॒ता॒म् ।

उप॑ । ऋ॒ष॒भस्य॑ । रेत॑सि । उप॑ । इ॒न्द्र॒ । तव॑ । वी॒र्ये॑ ॥८

उप । इदम् । उपऽपर्चनम् । आसु । गोषु । उप । पृच्यताम् ।

उप । ऋषभस्य । रेतसि । उप । इन्द्र । तव । वीर्ये ॥८

“आसु “गोषु “इदमुपपर्चनम् आप्यायनम् “उप "पृच्यतां संपृच्यताम् । हे “इन्द्र “तव “वीर्ये त्वदीयवीर्ये निमित्ते “ऋषभस्य गवां गर्भमादधानस्य वृषभस्य “रेतसि इदमुपपर्चनमाप्यायनम् । गोषु हि आप्यायितासु सतीषु तत्संबन्धिक्षीरादिहविर्द्वारेणेन्द्र आप्यायितो भवतीत्यर्थः । “उप इति पुनर्वचनं पादभेदानां पूरणार्थमिति ॥ ॥ २५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वर वैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये चतुर्थाष्टके षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

मण्डल ६

६.२८.४ रेणुककाटः रेणुकस्य रेणोः पार्थिवस्य रजस उद्भेदकः। कटिर्भेदनकर्मा।

ऋग्वेदः सूक्तं ६.२९

ऋग्वेदः - मण्डल ६
← सूक्तं ६.२८ सूक्तं ६.२९ सूक्तं ६.३० →
बार्हस्पत्यो भरद्वाजः

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्।

इन्द्रं वो नरः सख्याय सेपुर्महो यन्तः सुमतये चकानाः ।
महो हि दाता वज्रहस्तो अस्ति महामु रण्वमवसे यजध्वम् ॥१॥
आ यस्मिन्हस्ते नर्या मिमिक्षुरा रथे हिरण्यये रथेष्ठाः ।
आ रश्मयो गभस्त्यो स्थूरयोराध्वन्नश्वासो वृषणो युजानाः ॥२॥
श्रिये ते पादा दुव आ मिमिक्षुर्धृष्णुर्वज्री शवसा दक्षिणावान् ।
वसानो अत्कं सुरभिं दृशे कं स्वर्ण नृतविषिरो बभूथ ॥३॥
स सोम आमिश्लतमः सुतो भूद्यस्मिन्पक्तिः पच्यते सन्ति धानाः ।
इन्द्रं नर स्तुवन्तो ब्रह्मकारा उक्था शंसन्तो देववाततमाः ॥४॥
न ते अन्तः शवसो धाय्यस्य वि तु बाबधे रोदसी महित्वा ।
आ ता सूरिः पृणति तूतुजानो यूथेवाप्सु समीजमान ऊती ॥५॥

एवेदिन्द्रः सुहव ऋष्वो अस्तूती अनूती हिरिशिप्रः सत्वा ।

एवा हि जातो असमात्योजाः पुरू च वृत्रा हनति नि दस्यून् ॥६॥

सायणभाष्यम्

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ सप्तमोऽध्याय आरभ्यते । षष्ठस्य मण्डलस्य तृतीयेऽनुवाके पञ्च सूक्तानि व्याकृतानि । 'इन्द्रं वः' इति षड़ृचं षष्ठं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रम्यते च - ' इन्द्रं षट्' इति । गतो विनियोगः ॥

इन्द्रं॑ वो॒ नर॑ः स॒ख्याय॑ सेपुर्म॒हो यन्त॑ः सुम॒तये॑ चका॒नाः ।

म॒हो हि दा॒ता वज्र॑हस्तो॒ अस्ति॑ म॒हामु॑ र॒ण्वमव॑से यजध्वम् ॥१

इन्द्र॑म् । व॒ः । नर॑ः । स॒ख्याय॑ । से॒पु॒ः । म॒हः । यन्त॑ः । सु॒ऽम॒तये॑ । च॒का॒नाः ।

म॒हः । हि । दा॒ता । वज्र॑ऽहस्तः । अस्ति॑ । म॒हाम् । ऊं॒ इति॑ । र॒ण्वम् । अव॑से । य॒ज॒ध्व॒म् ॥१

इन्द्रम् । वः । नरः । सख्याय । सेपुः । महः । यन्तः । सुऽमतये । चकानाः ।

महः । हि । दाता । वज्रऽहस्तः । अस्ति । महाम् । ऊं इति । रण्वम् । अवसे । यजध्वम् ॥१

हे यजमानाः "वः युष्माकं संबन्धिनः "नरः नेतार ऋत्विजः "सख्याय सखिभावार्थम् "इन्द्रं "सेपुः परिचरन्ति स्पृशन्ति वा । कथंभूताः । "महः महान्ति स्तोत्राणि "यन्तः उपयन्तः प्राप्नुवन्तः । कुर्वन्त इत्यर्थः । तथा "सुमतये । सुमतिः शोभनानुग्रहात्मिका तदीया बुद्धिः । तां "चकानाः कामयमानाः ॥ 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानसंज्ञा । चकाना इति कामयतेश्छान्दसं रूपम् ॥ यद्वा । महो महत्कर्म यन्तः' अनुतिष्ठन्तः सुमतये सुमतिं शोभनां स्तुतिं चकानाः शब्दयन्तः ॥ 'कै गै शब्दे ' इत्यस्माल्लिटः कानचि रूपम् ॥ "हि यस्मात् "वज्रहस्तः वज्रपाणिरिन्द्रः "महः महतो धनस्य "दाता "अस्ति भवति तस्मात् "रण्वं रमणीयं "महामु महान्तमेव "अवसे रक्षणाय "यजध्वं हविर्भिः पूजयत ।।

आ यस्मि॒न्हस्ते॒ नर्या॑ मिमि॒क्षुरा रथे॑ हिर॒ण्यये॑ रथे॒ष्ठाः ।

आ र॒श्मयो॒ गभ॑स्त्योः स्थू॒रयो॒राध्व॒न्नश्वा॑सो॒ वृष॑णो युजा॒नाः ॥२

आ । यस्मि॑न् । हस्ते॑ । नर्याः॑ । मि॒मि॒क्षुः । आ । रथे॑ । हि॒र॒ण्यये॑ । र॒थे॒ऽस्थाः ।

आ । र॒श्मयः॑ । गभ॑स्त्योः । स्थू॒रयोः॑ । आ । अध्व॑न् । अश्वा॑सः । वृष॑णः । यु॒जा॒नाः ॥२

आ । यस्मिन् । हस्ते । नर्याः । मिमिक्षुः । आ । रथे । हिरण्यये । रथेऽस्थाः ।

आ । रश्मयः । गभस्त्योः । स्थूरयोः । आ । अध्वन् । अश्वासः । वृषणः । युजानाः ॥२

"यस्मिन् इन्द्रे "नर्याः नृभ्यो हिता रायः "आ "मिमिक्षुः आसिच्यन्ते आपूर्यन्ते । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । इन्द्रे कुत्रेति चेत् । "हस्ते तदीये बाहौ । यद्वा । एतत्समानाधिकरणमिन्द्रस्य विशेषणम् । हस्ते हन्तर्यस्मिन्निन्द्र इत्यर्थः । उक्तं यास्केन- हस्तो हन्तेः प्राशुर्हनने ' (निरु. १.७) इति । यद्वा । ईदृशे यस्मिन्निन्द्रे वर्तमाना नृहिता राय आमिमिक्षुः आसिञ्चन्ति आपूरयन्ति स्तोतॄन् । यश्चेन्द्रः "रथेष्ठाः रथे स्थाता तत्स्वभावः सन् "हिरण्यये सुवर्णमये "रथे "आ तिष्ठति । यद्वा । रथेष्ठा रथेऽवस्थिता रायो धनानि हिरण्मये रथे तिष्ठन् य इन्द्र आ सिञ्चति अभिवर्षति । यस्य च "स्थूरयोः स्थूलयोर्विस्तृतयोः "गभस्त्योः । बाहुनामैतत् । बाह्वोः "रश्मयः अभीशवः "आ सिच्यन्ते आयम्यन्ते। यस्य च "अश्वासः अश्वाः "वृषणः सेक्तारः युवानः "युजानाः रथे युज्यमानाः "अध्वन् अध्वनि मार्गे "आ मिमिक्षुः आसिञ्चन्ति आपूरयन्ति । आगच्छन्तीत्यर्थः । तमिन्द्रं स्तुम इति शेषः ॥

श्रि॒ये ते॒ पादा॒ दुव॒ आ मि॑मिक्षुर्धृ॒ष्णुर्व॒ज्री शव॑सा॒ दक्षि॑णावान् ।

वसा॑नो॒ अत्कं॑ सुर॒भिं दृ॒शे कं स्व१॒॑र्ण नृ॑तविषि॒रो ब॑भूथ ॥३

श्रि॒ये । ते॒ । पादा॑ । दुवः॑ । आ । मि॒मि॒क्षुः॒ । धृ॒ष्णुः । व॒ज्री । शव॑सा । दक्षि॑णऽवान् ।

वसा॑नः । अत्क॑म् । सु॒र॒भिम् । दृ॒शे । कम् । स्वः॑ । न । नृ॒तो॒ इति॑ । इ॒षि॒रः । ब॒भू॒थ॒ ॥३

श्रिये । ते । पादा । दुवः । आ । मिमिक्षुः । धृष्णुः । वज्री । शवसा । दक्षिणऽवान् ।

वसानः । अत्कम् । सुरभिम् । दृशे । कम् । स्वः । न । नृतो इति । इषिरः । बभूथ ॥३

हे इन्द्र "श्रिये ऐश्वर्यार्थं "ते त्वदीययोः "पादा पादयोः "दुवः परिचरणम् "आ "मिमिक्षुः आसिञ्चन्ति समर्पयन्ति । भरद्वाजः समर्पयति । व्यत्ययेन बहुवचनम् । यद्वा । ते तव पादौ श्रिये श्रयितुं सेवितुं दुवः परिचरणम् आ सिञ्चन्ति अनुतिष्ठन्ति । यस्त्वं "शवसा बलेन "धृष्णुः शत्रूणां धर्षकः "वज्री वज्रवान् "दक्षिणावान् । दक्षिणा स्तोतृभ्यो दातव्यं धनम् । तद्वान् हे "नृतो नेतरिन्द्र स

त्वं “सुरभिं प्रशस्तम् “अत्कं सततगमनशीलमात्मीयं रूपं “दृशे सर्वेषां दर्शनार्थं “वसानः आच्छादयन् “स्वर्ण सूर्य इव “इषिरः गन्तैषणीय वा “बभूथ भवसि । कमिति पूरकः ॥

स सोम॒ आमि॑श्लतमः सु॒तो भू॒द्यस्मि॑न्प॒क्तिः प॒च्यते॒ सन्ति॒ धा॒नाः ।

इन्द्रं॒ नर॑ः स्तु॒वन्तो॑ ब्रह्मका॒रा उ॒क्था शंस॑न्तो दे॒ववा॑ततमाः ॥४

सः । सोम॑ः । आमि॑श्लऽतमः । सु॒तः । भू॒त् । यस्मि॑न् । प॒क्तिः । प॒च्यते॑ । सन्ति॑ । धा॒नाः ।

इन्द्र॑म् । नर॑ः । स्तु॒वन्त॑ः । ब्र॒ह्म॒ऽका॒राः । उ॒क्था । शंस॑न्तः । दे॒ववा॑तऽतमाः ॥४

सः । सोमः । आमिश्लऽतमः । सुतः । भूत् । यस्मिन् । पक्तिः । पच्यते । सन्ति । धानाः ।

इन्द्रम् । नरः । स्तुवन्तः । ब्रह्मऽकाराः । उक्था । शंसन्तः । देववातऽतमाः ॥४

यः सोमो वक्ष्यते “सः “सोमः “सुतः अभिषुतः सन् “आमिश्लतमः आभिमुख्येन मिश्रतमः' “भूत् । इन्द्रेणात्यर्थं संगच्छते। “यस्मिन् सोमेऽभिषुते सति “पक्तिः पक्तव्यः पुरोडाशादिः “पच्यते । भृष्टयवाः “धानाः । ताश्च “सन्ति हविरर्थं संस्कृता भवन्ति । यस्मिंश्च सोमेऽभिषुते “नरः नेतारः “ब्रह्मकाराः ब्रह्मणः अन्नस्य हविर्लक्षणस्य कर्तारः ऋत्विजः “इन्द्रं स्तोत्रैः “स्तुवन्तः “उक्था उक्थानि शस्त्राणि च "शंसन्तः उच्चारयन्तः “देववाततमाः देवानतिशयेनोपगता भवन्ति स सोम इन्द्रेण संमिश्रितोऽभूदित्यन्वयः ॥

न ते॒ अन्त॒ः शव॑सो धाय्य॒स्य वि तु बा॑बधे॒ रोद॑सी महि॒त्वा ।

आ ता सू॒रिः पृ॑णति॒ तूतु॑जानो यू॒थेवा॒प्सु स॒मीज॑मान ऊ॒ती ॥५

न । ते॒ । अन्त॑ः । शव॑सः । धा॒यि॒ । अ॒स्य । वि । तु । बा॒ब॒धे॒ । रोद॑सी॒ इति॑ । म॒हि॒ऽत्वा ।

आ । ता । सू॒रिः । पृ॒ण॒ति॒ । तूतु॑जानः । यू॒थाऽइ॑व । अ॒प्ऽसु । स॒म्ऽईज॑मानः । ऊ॒ती ॥५

न । ते । अन्तः । शवसः । धायि । अस्य । वि । तु । बाबधे । रोदसी इति । महिऽत्वा ।

आ । ता । सूरिः । पृणति । तूतुजानः । यूथाऽइव । अप्ऽसु । सम्ऽईजमानः । ऊती ॥५

हे इन्द्र "ते तव “अस्य उक्तगुणस्य “शवसः बलस्य “अन्तः अवसानं “न “धायि । अत्र केवलोऽपि दधातिरवपूर्वार्थो द्रष्टव्यः । नावाधायि । अस्माभिर्नाज्ञायीत्यर्थः । यद्बलं “रोदसी द्यावापृथिव्यौ “महित्वा महत्त्वेन “तु क्षिप्रं “वि “बाबधे यस्माद्बलात् द्यावापृथिव्यौ बिभीत इत्यर्थः । “ता तद्बलं "सूरिः स्तोता “तूतुजानः त्वरितः सन् “ऊती ऊत्या तर्पकेण हविषा “समीजमानः

सम्यग्यजन् “आ “पृणति आपूरयति । तत्र दृष्टान्तः । “यूथेव "अप्सु उदकेषु गवां यूथानीव यथा गोपालः अपः पाययन्नद्भिस्तर्पयति तद्वत् ॥

एवेदिन्द्रः सुहव ऋष्वो अस्तूती अनूती हिरिशिप्रः सत्वा ।

एवा हि जातो असमात्योजाः पुरू च वृत्रा हनति नि दस्यून् ॥६

एव । इत् । इन्द्रः । सुऽहवः । ऋष्वः । अस्तु । ऊती । अनूती । हिरिऽशिप्रः । सत्वा ।

एव । हि । जातः । असमातिऽओजाः । पुरु । च । वृत्रा । हनति । नि । दस्यून् ॥६

एव । इत् । इन्द्रः । सुऽहवः । ऋष्वः । अस्तु । ऊती । अनूती । हिरिऽशिप्रः । सत्वा ।

एव । हि । जातः । असमातिऽओजाः । पुरु । च । वृत्रा । हनति । नि । दस्यून् ॥६

“एव एवमुक्तेन प्रकारेण “ऋष्वः महान् “इन्द्रः "सुहवः “अस्तु सुखेनाह्वातव्यो' भवतु । “इत इति पूरणः । “हिरिशिप्रः । शिप्रे हनू नासिके वा । हरितवर्णे शिप्रे यस्य तादृशः इन्द्रः “ऊती ऊत्यागमनेन “अनूती अनूत्यानागमनेन वा "सत्वा गमयिता भवति धनानाम् । स्वयमागतोऽनागतोऽपि स्तोतृभ्यो धनं प्रयच्छतीत्यर्थः। “एवा “हि एवं हि “जातः प्रादुर्भूतोऽयमिन्द्रः "असमात्योजाः असमाति असमानम् अनुपमम् उत्कृष्टतरमोजो बलं यस्य तादृशः सन् "पुरु पुरूणि बहूनि “च “वृत्रा वृत्राण्यावरकाणि रक्षःप्रभृतीनि "हनति हिनस्तु । तथा “दस्यून् उपक्षपयितॄन् शत्रूंश्च “नि हन्तु ॥ ॥ १ ॥

मण्डल ६

ऋग्वेदः सूक्तं ६.३०

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्।

भूय इद्वावृधे वीर्यायँ एको अजुर्यो दयते वसूनि ।
प्र रिरिचे दिव इन्द्रः पृथिव्या अर्धमिदस्य प्रति रोदसी उभे ॥१॥
अधा मन्ये बृहदसुर्यमस्य यानि दाधार नकिरा मिनाति ।
दिवेदिवे सूर्यो दर्शतो भूद्वि सद्मान्युर्विया सुक्रतुर्धात् ॥२॥
अद्या चिन्नू चित्तदपो नदीनां यदाभ्यो अरदो गातुमिन्द्र ।
नि पर्वता अद्मसदो न सेदुस्त्वया दृळ्हानि सुक्रतो रजांसि ॥३॥
सत्यमित्तन्न त्वावाँ अन्यो अस्तीन्द्र देवो न मर्त्यो ज्यायान् ।
अहन्नहिं परिशयानमर्णोऽवासृजो अपो अच्छा समुद्रम् ॥४॥
त्वमपो वि दुरो विषूचीरिन्द्र दृळ्हमरुजः पर्वतस्य ।

राजाभवो जगतश्चर्षणीनां साकं सूर्यं जनयन्द्यामुषासम् ॥५॥

सायणभाष्यम्

‘भूय इत्' इति पञ्चर्चं सप्तमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘भूयः पञ्च' इत्यनुक्रान्तम् । अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्र एतत्सूक्तं शंसनीयम् । सूत्रितं च-' उदिन्न्वस्य रिच्यते भूय इत्' (आश्व. श्रौ. ५.१६) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं-- ' भूय इद्वावृधे वीर्याय नृणामु त्वा' (ऐ. अ. ५. १. ६) इति ॥

भूय॒ इद्वा॑वृधे वी॒र्या॑यँ॒ एको॑ अजु॒र्यो दय॑ते॒ वसू॑नि ।

प्र रि॑रिचे दि॒व इन्द्र॑ः पृथि॒व्या अ॒र्धमिद॑स्य॒ प्रति॒ रोद॑सी उ॒भे ॥१

भूय॑ः । इत् । व॒वृ॒धे॒ । वी॒र्या॑य । एक॑ः । अ॒जु॒र्यः॑ । द॒य॒ते॒ । वसू॑नि ।

प्र । रि॒रि॒चे॒ । दि॒वः । इन्द्र॑ः । पृ॒थि॒व्याः । अ॒र्धम् । इत् । अ॒स्य॒ । प्रति॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । उ॒भे इति॑ ॥१

भूयः । इत् । ववृधे । वीर्याय । एकः । अजुर्यः । दयते । वसूनि ।

प्र । रिरिचे । दिवः । इन्द्रः । पृथिव्याः । अर्धम् । इत् । अस्य । प्रति । रोदसी इति । उभे इति ॥१

अयमिन्द्रः “भूयः “इत् बहुतरमेव “वावृधे प्रवृद्धोऽभूत् । किमर्थम् । “वीर्याय वीरकर्माणि वृत्रवधादीनि कर्तुम् । “एकः मुख्यः “अजुर्यः जरयितुमशक्यः स च “इन्द्रः “वसूनि धनानि “दयते स्तोतृभ्यो ददाति । तथा “दिवः द्युलोकात् “पृथिव्याः भूमेश्चायमिन्द्रः “प्र “रिरिचे अतिरिच्यते । किंच “अस्य इन्द्रस्य “उभे “रोदसी द्यावापृथिव्यौ “अर्धमित् अर्धमेव “प्रति । अस्येन्द्रस्यार्धो भागो द्यावापृथिव्योः प्रतिनिधिर्भवतीत्यर्थः ॥

अधा॑ मन्ये बृ॒हद॑सु॒र्य॑मस्य॒ यानि॑ दा॒धार॒ नकि॒रा मि॑नाति ।

दि॒वेदि॑वे॒ सूर्यो॑ दर्श॒तो भू॒द्वि सद्मा॑न्युर्वि॒या सु॒क्रतु॑र्धात् ॥२

अध॑ । म॒न्ये॒ । बृ॒हत् । अ॒सु॒र्य॑म् । अ॒स्य॒ । यानि॑ । दा॒धार॑ । नकि॑ः । आ । मि॒ना॒ति॒ ।

दि॒वेऽदि॑वे । सूर्य॑ः । द॒र्श॒तः । भू॒त् । वि । सद्मा॑नि । उ॒र्वि॒या । सु॒ऽक्रतु॑ः । धा॒त् ॥२

अध । मन्ये । बृहत् । असुर्यम् । अस्य । यानि । दाधार । नकिः । आ । मिनाति ।

दिवेऽदिवे । सूर्यः । दर्शतः । भूत् । वि । सद्मानि । उर्विया । सुऽक्रतुः । धात् ॥२

“अध अधुना "अस्य इन्द्रस्य "बृहत् महत् "असुर्यम् असुरहननकुशलं बलं “मन्ये स्तौमि। मन्यतिः स्तुतिकर्मा । स चेन्द्रः "यानि कर्माणि “दाधार धारयति तानि “नकिः “आ “मिनाति न कश्चिदपि हिनस्ति । कानि पुनस्तानि । उच्यते । “दिवेदिवे प्रतिदिनं वृत्रेणावृतः “सूर्यो “दर्शतः दर्शनीयः “भूत् भवति । आवरकस्यासुरस्य वधेन सूर्यं प्रकाशितवानित्येकं कर्म । “सुक्रतुः शोभनकर्मा स इन्द्रः 'सद्मानि भुवनानि “उर्विया उरूणि विस्तीर्णानि “वि “धात् व्यधात् अकार्षीत् । इदमपरं कर्म। एतदादीनि बहूनि कर्माणि कृतवानित्यर्थः ॥

अ॒द्या चि॒न्नू चि॒त्तदपो॑ न॒दीना॒ं यदा॑भ्यो॒ अर॑दो गा॒तुमि॑न्द्र ।

नि पर्व॑ता अद्म॒सदो॒ न से॑दु॒स्त्वया॑ दृ॒ळ्हानि॑ सुक्रतो॒ रजां॑सि ॥३

अ॒द्य । चि॒त् । नु । चि॒त् । तत् । अपः॑ । न॒दीना॑म् । यत् । आ॒भ्यः॒ । अर॑दः । गा॒तुम् । इ॒न्द्र॒ ।

नि । पर्व॑ताः । अ॒द्म॒ऽसदः॑ । न । से॒दु॒ः । त्वया॑ । दृ॒ळ्हानि॑ । सु॒क्र॒तो॒ इति॑ सुऽक्रतो । रजां॑सि ॥३

अद्य । चित् । नु । चित् । तत् । अपः । नदीनाम् । यत् । आभ्यः । अरदः । गातुम् । इन्द्र ।

नि । पर्वताः । अद्मऽसदः । न । सेदुः । त्वया । दृळ्हानि । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । रजांसि ॥३

हे “इन्द्र “अद्या “चित् अद्यापि "नू “चित् पुरापि तव “नदीनां संबन्धि “तदपः कर्म वर्तते । “आभ्यः नदीभ्यः "गातुं मार्गम् “अरदः प्रवहनार्थं व्यलिख इति “यत् कर्म तत्सर्वदानुपक्षीणं सद्वर्तत इत्यर्थः । अपि च त्वदाज्ञया “पर्वताः गिरयः “नि “षेदुः निषण्णाः । उत्पतनं परित्यज्य क्वचिदेव स्थाने नैश्चल्येनोपविष्टा बभूवुः । “अद्मसदो “न । अद्म अदनीयमन्नम् । तदर्थं सीदन्तः पुरुषा इव । यथा ते भोजनार्थं नैश्चल्येनासते तथेत्यर्थः । अतः कारणात् हे “सुक्रतो शोभनकर्मन्निन्द्र “त्वया “रजांसि सर्वे लोकाः “दृळ्हानि दृंहितानि स्थिरीकृताः आसन् ।

स॒त्यमित्तन्न त्वावाँ॑ अ॒न्यो अ॒स्तीन्द्र॑ दे॒वो न मर्त्यो॒ ज्याया॑न् ।

अह॒न्नहिं॑ परि॒शया॑न॒मर्णोऽवा॑सृजो अ॒पो अच्छा॑ समु॒द्रम् ॥४

स॒त्यम् । इत् । तत् । न । त्वाऽवा॑न् । अ॒न्यः । अ॒स्ति॒ । इन्द्र॑ । दे॒वः । न । मर्त्यः॑ । ज्याया॑न् ।

अह॑न् । अहि॑म् । प॒रि॒ऽशया॑नम् । अर्णः॑ । अव॑ । अ॒सृ॒जः॒ । अ॒पः । अच्छ॑ । स॒मु॒द्रम् ॥४

सत्यम् । इत् । तत् । न । त्वाऽवान् । अन्यः । अस्ति । इन्द्र । देवः । न । मर्त्यः । ज्यायान् ।

अहन् । अहिम् । परिऽशयानम् । अर्णः । अव । असृजः । अपः । अच्छ । समुद्रम् ॥४

हे “इन्द्र वक्ष्यमाणं “तत् सत्यमित् सत्यमेव नानृतम् । “त्वावान् त्वत्सदृशः “अन्यः “देवः “न “अस्ति । त्वत्सदृशोऽन्यः “मर्त्यः मनुष्योऽपि “न एव विद्यते । “ज्यायान् अधिकोऽपि देवो मनुष्यो वा न खल्वस्ति । इति यद्गीयते तत्सत्यमेवेत्यर्थः । अपि च त्वम् “अर्णः उदकं “परिशयानं परिवृत्य शयानम् “अहिम् मेघम् "अहन् अवधीः । हत्या च “समुद्रम् अन्तरिक्षं जलधिं वा “अच्छ अभिमुख्येन "अपः उदकानि “अवासृजः अवाङ्मुखतया विसृष्टवानसीत्यर्थः ।

त्वम॒पो वि दुरो॒ विषू॑ची॒रिन्द्र॑ दृ॒ळ्हम॑रुज॒ः पर्व॑तस्य ।

राजा॑भवो॒ जग॑तश्चर्षणी॒नां सा॒कं सूर्यं॑ ज॒नय॒न्द्यामु॒षास॑म् ॥५

त्वम् । अ॒पः । वि । दुरः॑ । विषू॑चीः । इन्द्र॑ । दृ॒ळ्हम् । अ॒रु॒ज॒ः । पर्व॑तस्य ।

राजा॑ । अ॒भ॒व॒ः । जग॑तः । च॒र्ष॒णी॒नाम् । सा॒कम् । सूर्य॑म् । ज॒नय॑न् । द्याम् । उ॒षस॑म् ॥५

त्वम् । अपः । वि । दुरः । विषूचीः । इन्द्र । दृळ्हम् । अरुजः । पर्वतस्य ।

राजा । अभवः । जगतः । चर्षणीनाम् । साकम् । सूर्यम् । जनयन् । द्याम् । उषसम् ॥५

हे “इन्द्र “त्वं “दुरः वृत्रेणावृताः “अपः “विषूचीः विविधमञ्चन्त्यो यथा सर्वतः प्रसृता भवन्ति तथा “वि असृजः । यतस्त्वं “पर्वतस्य पर्ववतो मेघस्य “दृळ्हं दृढमपां बन्धकप्रदेशम् "अरुजः अभाङ्क्षीः । अपि च त्वं “जगतः संबन्धिनीनां “चर्षणीनां प्रजानां “राजाभवः अधिपतिर्भवसि । किं कुर्वन् । “सूर्यं “द्यां द्युलोकम् “उषसं च तमसा प्रावृतम् एतत्त्रितयं साकं युगपदेव “जनयन् प्रादुर्भावयन् । प्रकाशयन्नित्यर्थः ॥ ॥ २ ॥

मण्डल ६

ऋग्वेदः सूक्तं ६.३१

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्, ४ शक्वरी ।

अभूरेको रयिपते रयीणामा हस्तयोरधिथा इन्द्र कृष्टीः ।

वि तोके अप्सु तनये च सूरेऽवोचन्त चर्षणयो विवाचः ॥१॥

त्वद्भियेन्द्र पार्थिवानि विश्वाच्युता चिच्च्यावयन्ते रजांसि ।

द्यावाक्षामा पर्वतासो वनानि विश्वं दृळ्हं भयते अज्मन्ना ते ॥२॥

त्वं कुत्सेनाभि शुष्णमिन्द्राशुषं युध्य कुयवं गविष्टौ ।

दश प्रपित्वे अध सूर्यस्य मुषायश्चक्रमविवे रपांसि ॥३॥

त्वं शतान्यव शम्बरस्य पुरो जघन्थाप्रतीनि दस्योः ।

अशिक्षो यत्र शच्या शचीवो दिवोदासाय सुन्वते सुतक्रे भरद्वाजाय गृणते वसूनि ॥४॥

स सत्यसत्वन्महते रणाय रथमा तिष्ठ तुविनृम्ण भीमम् ।

याहि प्रपथिन्नवसोप मद्रिक्प्र च श्रुत श्रावय चर्षणिभ्यः ॥५॥

सायणभाष्यम्

'अभूरेकः ' इति पञ्चर्चमष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्य सुहोत्रस्यार्षम् । उपान्त्या शक्bरी शिष्टाश्चतस्रस्त्रिष्टुभः । इन्द्रो देवता । अनुक्रम्यते च-' अभूरेकः सुहोत्रस्तु चतुर्थी शक्वरी' इति । महाव्रतस्य निष्केवल्ये इदमादीन्यष्ट सूक्तानि शंसनीयानि । तथा पञ्चमारण्यकम् - 'अभूरेको रयिपते रयीणामित्यष्टौ सूक्तानि' (ऐ. आ. ५. २. २) इति । पृष्ठ्यस्य षष्ठोऽहनि निकेवल्य इदं सूक्तं निविद्धानम् । सूत्रितं च- 'एन्द्र याह्युप नः प्र घा न्वस्याभूरेक इति निष्केवल्यम्' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति । विश्वजिति माध्यंदिनेऽच्छावाकशस्त्रे सामसूक्ताख्यमेतच्छंसनीयम् । सूत्रितं च -'अभूरेको रयिपते रयीणामिति सामसूक्तानि' (आश्व. श्रौ. ८. ७)॥

अभू॒रेको॑ रयिपते रयी॒णामा हस्त॑योरधिथा इन्द्र कृ॒ष्टीः ।

वि तो॒के अ॒प्सु तन॑ये च॒ सूरेऽवो॑चन्त चर्ष॒णयो॒ विवा॑चः ॥१

अभूः॑ । एकः॑ । र॒यि॒ऽप॒ते॒ । र॒यी॒णाम् । आ । हस्त॑योः । अ॒धि॒था॒ः । इ॒न्द्र॒ । कृ॒ष्टीः ।

वि । तो॒के । अ॒प्ऽसु । तन॑ये । च॒ । सूरे॑ । अवो॑चन्त । च॒र्ष॒णयः॑ । विऽवा॑चः ॥१

अभूः । एकः । रयिऽपते । रयीणाम् । आ । हस्तयोः । अधिथाः । इन्द्र । कृष्टीः ।

वि । तोके । अप्ऽसु । तनये । च । सूरे । अवोचन्त । चर्षणयः । विऽवाचः ॥१

हे "रयिपते धनस्य पालक "इन्द्र "एकः प्रधानभूतस्त्वं "रयीणां धनानां स्वामी "अभूः भवसि । यद्वा । रयीणां रयिपत इति संबन्धः । एको रयिशब्दोऽनुवादो यथा 'गवामसि गोपतिरेक इन्द्र' (ऋ. सं. ७. ९८. ६) इति । तदानीमेको मुख्यस्त्वं भवसीति योजनीयम् । अपि च हे इन्द्र त्वं "हस्तयोः आत्मीययोर्बाह्वोः "कृष्टीः प्रजाः "आ "अधिथाः आधत्से। सर्वं जगत्तवाज्ञायां वर्तत इत्यर्थः । किंच "चर्षणयः मनुष्याः "तोके पुत्रे "अप्सु उदकेषु "सूरे शत्रूणां प्रेरके "तनये पौत्रे चैतेषु निमित्तभूतेषु सत्सु "विवाचः विशिष्टाः स्तुतीः "वि अवोचन्त विविधं ब्रुवन्ति ॥

त्वद्भि॒येन्द्र॒ पार्थि॑वानि॒ विश्वाच्यु॑ता चिच्च्यावयन्ते॒ रजां॑सि ।

द्यावा॒क्षामा॒ पर्व॑तासो॒ वना॑नि॒ विश्वं॑ दृ॒ळ्हं भ॑यते॒ अज्म॒न्ना ते॑ ॥२

त्वत् । भि॒या । इ॒न्द्र॒ । पार्थि॑वानि । विश्वा॑ । अच्यु॑ता । चि॒त् । च्य॒व॒य॒न्ते॒ । रजां॑सि ।

द्यावा॒क्षामा॑ । पर्व॑तासः । वना॑नि । विश्व॑म् । दृ॒ळ्हम् । भ॒य॒ते॒ । अज्म॑न् । आ । ते॒ ॥२

त्वत् । भिया । इन्द्र । पार्थिवानि । विश्वा । अच्युता । चित् । च्यवयन्ते । रजांसि ।

द्यावाक्षामा । पर्वतासः । वनानि । विश्वम् । दृळ्हम् । भयते । अज्मन् । आ । ते ॥२

हे “इन्द्र “त्वत् त्वत्तः “भिया भयेन “विश्वा विश्वानि व्यापकानि “पार्थिवानि । पृथिव्यन्तरिक्षनाम । तत्र भवानि “रजांसि उदकानि “अच्युता “चित् च्यावयितुमशक्यान्यपि “च्यावयन्ते मेघाः प्रच्यावयन्ति । वर्षन्तीत्यर्थः। अपि च हे इन्द्र “ते तव “आ “अज्मन् आगमने सति “द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्यौ “पर्वतासः गिरयः “वनानि वृक्षाश्च भयं प्राप्नुवन्ति । किं बहुना “विश्वं सर्वं “दृळ्हं स्थिरं प्राणिजातं “भयते बिभेति ॥

त्वं कुत्सेना॒भि शुष्ण॑मिन्द्रा॒शुषं॑ युध्य॒ कुय॑वं॒ गवि॑ष्टौ ।

दश॑ प्रपि॒त्वे अध॒ सूर्य॑स्य मुषा॒यश्च॒क्रमवि॑वे॒ रपां॑सि ॥३

त्वम् । कुत्से॑न । अ॒भि । शुष्ण॑म् । इ॒न्द्र॒ । अ॒शुष॑म् । यु॒ध्य॒ । कुय॑वम् । गोऽइ॑ष्टौ ।

दश॑ । प्र॒ऽपि॒त्वे । अध॑ । सूर्य॑स्य । मु॒षा॒यः । च॒क्रम् । अवि॑वेः । रपां॑सि ॥३

त्वम् । कुत्सेन । अभि । शुष्णम् । इन्द्र । अशुषम् । युध्य । कुयवम् । गोऽइष्टौ ।

दश । प्रऽपित्वे । अध । सूर्यस्य । मुषायः । चक्रम् । अविवेः । रपांसि ॥३

हे “इन्द्र “त्वं “कुत्सेन सह “अशुषं शोषयितुमशक्यं प्रबलं “शुष्णं सर्वस्य शोषकमेतत्संज्ञमसुरम् “अभि “युध्य अभ्ययुध्यः । कुत्सस्य साहाय्यार्थं तेनासुरेण सह युद्धं कृतवानसीत्यर्थः । तथा “गविष्टौ । गावो बाणा इष्यन्ति गच्छन्तीति गविष्टिः संग्रामः। तस्मिन् “कुयवम् एतत्संज्ञमसुरं च “दश अदशः । हिंसितवानसि ॥ 'दंश दशने' इत्येतस्माच्छान्दसे लोटि रूपम् ॥ “अध अपि च “प्रपित्वे प्रपतने युद्धे “सूर्यस्य “चक्रं रथावयवभूतं “मुषायः अमुष्णाः। तदाप्रभृति सूर्यस्य रथ एकचक्रोऽभूत् । तथा चाम्नातं--'सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रम्' (ऋ. सं. १. १६४. २) इति । एतशाख्यस्य ऋषेः सूर्येण सह युद्धे तत्साहाय्यार्थमागत इन्द्रः सूर्यस्य चक्रमपहृतवान् इत्याख्यातम् । 'सूरश्चक्रं प्रवृहज्जात ओजसा' (ऋ. सं. १. १३०. ९) इति च निगमान्तरम् । अपि च “रपांसि पापकारीणि रक्षःप्रभृतीनि “अविवेः अस्माल्लोकादगमयः । अवधीरित्यर्थः ॥

त्वं श॒तान्यव॒ शम्ब॑रस्य॒ पुरो॑ जघन्थाप्र॒तीनि॒ दस्योः॑ ।

अशि॑क्षो॒ यत्र॒ शच्या॑ शचीवो॒ दिवो॑दासाय सुन्व॒ते सु॑तक्रे भ॒रद्वा॑जाय गृण॒ते वसू॑नि ॥४

त्वम् । श॒तानि॑ । अव॑ । शम्ब॑रस्य । पुरः॑ । ज॒घ॒न्थ॒ । अ॒प्र॒तीनि॑ । दस्योः॑ ।

अशिं॑क्षः । यत्र॑ । शच्या॑ । श॒ची॒ऽव॒ः । दिव॑ःऽदासाय । सु॒न्व॒ते । सु॒त॒ऽक्रे॒ । भ॒रत्ऽवा॑जाय । गृ॒ण॒ते । वसू॑नि ॥४

त्वम् । शतानि । अव । शम्बरस्य । पुरः । जघन्थ । अप्रतीनि । दस्योः ।

अशिक्षः । यत्र । शच्या । शचीऽवः । दिवःऽदासाय । सुन्वते । सुतऽक्रे । भरत्ऽवाजाय । गृणते । वसूनि ॥४

हे इन्द्र “त्वं “शतानि शतसंख्यानि “दस्योः उपक्षपयितुरसुरस्य “शम्बरस्य एतत्संज्ञस्य “पुरः पुरीः “अप्रतीनि । लिङ्गव्यत्ययः । केनाप्यप्रतिगताः “अव “जघन्थ अवाहन् । हे “शचीवः प्रज्ञावन् हे “सुतक्रे अभिषुतेन सोमेन क्रीतेन्द्र “यत्र यस्मिन् काले “सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते “दिवोदासाय “शच्या प्रज्ञया “अशिक्षः धनानि प्रादाः “गृणते स्तवते “भरद्वाजाय च “वसूनि प्रादाः तस्मिन् काले शाम्बरीः पुरोऽव जघन्थेत्यन्वयः ।।

स स॑त्यसत्वन्मह॒ते रणा॑य॒ रथ॒मा ति॑ष्ठ तुविनृम्ण भी॒मम् ।

या॒हि प्र॑पथि॒न्नव॒सोप॑ म॒द्रिक्प्र च॑ श्रुत श्रावय चर्ष॒णिभ्य॑ः ॥५

सः । स॒त्य॒ऽस॒त्व॒न् । म॒ह॒ते । रणा॑य । रथ॑म् । आ । ति॒ष्ठ॒ । तु॒वि॒ऽनृ॒म्ण॒ । भी॒मम् ।

या॒हि । प्र॒ऽप॒थि॒न् । अव॑सा । उप॑ । म॒द्रिक् । प्र । च॒ । श्रु॒त॒ । श्र॒व॒य॒ । च॒र्ष॒णिऽभ्यः॑ ॥५

सः । सत्यऽसत्वन् । महते । रणाय । रथम् । आ । तिष्ठ । तुविऽनृम्ण । भीमम् ।

याहि । प्रऽपथिन् । अवसा । उप । मद्रिक् । प्र । च । श्रुत । श्रवय । चर्षणिऽभ्यः ॥५

हे 'सत्यसत्वन् । सत्याः सत्वानो भटा यस्य स तथोक्तः । हे “तुविनृम्ण । तुवि बहुलं नृम्णं धनं यस्य स तथोक्तः । हे तादृशेन्द्र “सः त्वं “महते "रणाय संग्रामाय तदर्थं “भीमं भयंकरमात्मीयं “रथमा “तिष्ठ । हे “प्रपथिन् प्रकृष्टमार्गेन्द्र “अवसा रक्षणेन सह तेन च रथेन “उप “याहि आगच्छ “मद्रिक् मदभिमुखः। तथा हे “श्रुत विश्रुतेन्द्र 'चर्षणिभ्यः प्रजाभ्यः “प्र “श्रावय “च अस्मान् प्रख्यापय च । सर्वासु प्रजासु मध्ये अस्मान् प्रख्यातान् कुर्वित्यर्थः ॥ ॥३॥

मण्डल ६

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_६.३१&oldid=209210" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं ६.३२

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्।

अपूर्व्या पुरुतमान्यस्मै महे वीराय तवसे तुराय ।
विरप्शिने वज्रिणे शंतमानि वचांस्यासा स्थविराय तक्षम् ॥१॥
स मातरा सूर्येणा कवीनामवासयद्रुजदद्रिं गृणानः ।
स्वाधीभिरृक्वभिर्वावशान उदुस्रियाणामसृजन्निदानम् ॥२॥
स वह्निभिरृक्वभिर्गोषु शश्वन्मितज्ञुभिः पुरुकृत्वा जिगाय ।
पुरः पुरोहा सखिभिः सखीयन्दृळ्हा रुरोज कविभिः कविः सन् ॥३॥
स नीव्याभिर्जरितारमच्छा महो वाजेभिर्महद्भिश्च शुष्मैः ।
पुरुवीराभिर्वृषभ क्षितीनामा गिर्वणः सुविताय प्र याहि ॥४॥
स सर्गेण शवसा तक्तो अत्यैरप इन्द्रो दक्षिणतस्तुराषाट् ।
इत्था सृजाना अनपावृदर्थं दिवेदिवे विविषुरप्रमृष्यम् ॥५॥

सायणभाष्यम्

‘ अपूर्व्या' इति पञ्चर्चं नवमं सूक्तं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘अपूर्व्या' इत्यनुक्रान्तम् । द्वितीये छान्दोमिकेऽहनि निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च--- अपूर्व्या पुरुतमानि तां सु ते कीर्तिम्' (आश्व. श्रौ. ८.७) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्येऽस्य सूक्तस्य विनियोग उक्तः ॥

अपूं॑र्व्या पु॒रु॒तमा॑न्यस्मै म॒हे वी॒राय॑ त॒वसे॑ तु॒राय॑ ।

वि॒र॒प्शिने॑ व॒ज्रिणे॒ शंत॑मानि॒ वचां॑स्या॒सा स्थवि॑राय तक्षम् ॥१

अपूं॑र्व्या । पु॒रु॒ऽतमा॑नि । अ॒स्मै॒ । म॒हे । वी॒राय॑ । त॒वसे॑ । तु॒राय॑ ।

वि॒ऽर॒प्शिने॑ । व॒ज्रिणे॑ । शम्ऽत॑मानि । वचां॑सि । आ॒सा । स्थवि॑राय । त॒क्ष॒म् ॥१

अपूर्व्या । पुरुऽतमानि । अस्मै । महे । वीराय । तवसे । तुराय ।

विऽरप्शिने । वज्रिणे । शम्ऽतमानि । वचांसि । आसा । स्थविराय । तक्षम् ॥१

“अपूर्व्या अपूर्व्याणि पूर्वैरकृतानि नूतनानि “पुरुतमानि बहुतमानि “शंतमानि सुखकृत्तमानि “वचांसि स्तुतिरूपाणि वाक्यानि "आसा आस्येन “अस्मै इन्द्राय “तक्षम् अतक्षम् । करोमि । कीदृशाय । “महे महते "वीराय विविधं शत्रूणामीरयित्रे “तवसे तवस्विने बलवते “तुराय त्वरमाणाय “विरप्शिने विशेषेण स्तुत्याय “वज्रिणे वज्रवते “स्थविराय प्रवृद्धाय ॥

स मा॒तरा॒ सूर्ये॑णा क॒वी॒नामवा॑सयद्रु॒जदद्रिं॑ गृणा॒नः ।

स्वा॒धीभि॒रृक्व॑भिर्वावशा॒न उदु॒स्रिया॑णामसृजन्नि॒दान॑म् ॥२

सः । मा॒तरा॑ । सूर्ये॑ण । क॒वी॒नाम् । अवा॑सयत् । रु॒जत् । अद्रि॑म् । गृ॒णा॒नः ।

सु॒ऽआ॒धीभिः॑ । ऋक्व॑ऽभिः । वा॒व॒शा॒नः । उत् । उ॒स्रिया॑णाम् । अ॒सृ॒ज॒त् । नि॒ऽदान॑म् ॥२

सः । मातरा । सूर्येण । कवीनाम् । अवासयत् । रुजत् । अद्रिम् । गृणानः ।

सुऽआधीभिः । ऋक्वऽभिः । वावशानः । उत् । उस्रियाणाम् । असृजत् । निऽदानम् ॥२

“सः इन्द्रः “मातरा मातरौ दिवं च पृथिवीं च “कवीनां क्रान्तदर्शिनामङ्गिरसामर्थाय “सूर्येण “अवासयत् प्राकाशयत् । किं कुर्वन् । “अद्रिं गवामदर्शनाय वलेन स्थापितं पर्वतं “रुजत् भञ्जन् । यद्वा । कवीनाम् अङ्गिरसामिति तृतीयार्थे षष्ठी । अङ्गिरोभिः “गृणानः

स्तूयमान इति संबन्धः । अपि च “स्वाधीभिः शोभनध्यानैः “ऋक्वभिः स्तोतृभिरङ्गिरोभिः "वावशानः पुनः पुनः काम्यमानः सन् “उस्रियाणां वलस्य भृत्यैः पणिभिरपहृतानां गवां “निदानं बन्धनम् “उत् “असृजत् अमोचयत् ॥

स वह्नि॑भि॒रृक्व॑भि॒र्गोषु॒ शश्व॑न्मि॒तज्ञु॑भिः पुरु॒कृत्वा॑ जिगाय ।

पुर॑ः पुरो॒हा सखि॑भिः सखी॒यन्दृ॒ळ्हा रु॑रोज क॒विभि॑ः क॒विः सन् ॥३

सः । वह्नि॑ऽभिः । ऋक्व॑ऽभिः । गोषु॑ । शश्व॑त् । मि॒तज्ञु॑ऽभिः । पुरु॒ऽकृत्वा॑ । जि॒गा॒य॒ ।

पुर॑ः । पु॒रः॒ऽहा । सखि॑ऽभिः । स॒खि॒ऽयन् । दृ॒ळ्हाः । रु॒रो॒ज॒ । क॒विऽभि॑ः । क॒विः । सन् ॥३

सः । वह्निऽभिः । ऋक्वऽभिः । गोषु । शश्वत् । मितज्ञुऽभिः । पुरुऽकृत्वा । जिगाय ।

पुरः । पुरःऽहा । सखिऽभिः । सखिऽयन् । दृळ्हाः । रुरोज । कविऽभिः । कविः । सन् ॥३

“पुरुकृत्वा बहुकर्मकृत् “सः इन्द्रः “वह्निभिः हविषां वोढृभिः “ऋक्वभिः स्तोतृभिः “शश्वत् सर्वदा "मितज्ञुभिः संकुचितजानुभिरङ्गिरोभिः सह “गोषु निमित्तभूतेषु "जिगाय असुरान् जितवान् । जित्वा च "पुरोहा पुराणां हन्ता सः इन्द्रः “सखिभिः समानख्यानैः “कविभिः क्रान्तप्रज्ञैरङ्गिरोभिः सह “सखीयन् सखित्वमात्मन इच्छन् “कविः “सन् स्वयमपि क्रान्तप्रज्ञो भवन् “दृळ्हाः स्थिराः “पुरः आसुरीः पुरीः “रुरोज ॥

स नी॒व्या॑भिर्जरि॒तार॒मच्छा॑ म॒हो वाजे॑भिर्म॒हद्भि॑श्च॒ शुष्मै॑ः ।

पु॒रु॒वीरा॑भिर्वृषभ क्षिती॒नामा गिर्॑वणः सुवि॒ताय॒ प्र या॑हि ॥४

सः । नी॒व्या॑भिः । ज॒रि॒तार॑म् । अच्छ॑ । म॒हः । वाजे॑भिः । म॒हत्ऽभि॑ः । च॒ । शुष्मै॑ः ।

पु॒रु॒ऽवीरा॑भिः । वृ॒ष॒भ॒ । क्षि॒ती॒नाम् । आ । गि॒र्व॒ण॒ः । सु॒वि॒ताय॑ । प्र । या॒हि॒ ॥४

सः । नीव्याभिः । जरितारम् । अच्छ । महः । वाजेभिः । महत्ऽभिः । च । शुष्मैः ।

पुरुऽवीराभिः । वृषभ । क्षितीनाम् । आ । गिर्वणः । सुविताय । प्र । याहि ॥४

हे “वृषभ कामानां वर्षक हे "गिर्वणः गिरा स्तुत्या संभजनीयेन्द्र “सः त्वं “महः महद्भिः “वाजेभिः वाजैरन्नैः “महद्भिः “शुष्मैः बलैः “च सह “क्षितीनां प्रजानां मध्ये “जरितारं स्तोतारम् “अच्छ आभिमुख्येन “नीव्याभिः नव्याभिर्नवतराभिः “पुरुवीराभिः पुरूणां बहूनां वीरयित्रीभिः बडवाभिः “आ “प्र “याहि आगच्छ । किमर्थम् । “सुविताय शोभनाय । सुखप्राप्त्यर्थमित्यर्थः ॥

स सर्गे॑ण॒ शव॑सा त॒क्तो अत्यै॑र॒प इन्द्रो॑ दक्षिण॒तस्तु॑रा॒षाट् ।

इ॒त्था सृ॑जा॒ना अन॑पावृ॒दर्थं॑ दि॒वेदि॑वे विविषुरप्रमृ॒ष्यम् ॥५

सः । सर्गे॑ण । शव॑सा । त॒क्तः । अत्यैः॑ । अ॒पः । इन्द्रः॑ । द॒क्षि॒ण॒तः । तु॒रा॒षाट् ।

इ॒त्था । सृ॒जा॒नाः । अन॑पऽवृत् । अर्थ॑म् । दि॒वेऽदि॑वे । वि॒वि॒षुः॒ । अ॒प्र॒ऽमृ॒ष्यम् ॥५

सः । सर्गेण । शवसा । तक्तः । अत्यैः । अपः । इन्द्रः । दक्षिणतः । तुराषाट् ।

इत्था । सृजानाः । अनपऽवृत् । अर्थम् । दिवेऽदिवे । विविषुः । अप्रऽमृष्यम् ॥५

“तुराषाट् तुराणां हिंसकानां सोढाभिभविता "सः “इन्द्रः “सर्गेण सर्वदोद्युक्तेन “शवसा बलेन “अत्यैः अश्वैः सततगामिभिस्तेजोभिर्वा “तक्तः संगतः सन् "दक्षिणतः दक्षिणायने “अपः उदकानि विसृजतीति शेषः । “इत्था इत्थमनेन प्रकारेण “सृजानाः सृज्यमानास्ता आपः “अर्थं गन्तव्यम् “अप्रमृष्यम् अन्यैरक्षोभ्यं समुद्रं "दिवेदिवे प्रतिदिनम् “अनपावृत् अपावर्तनं पुनरागमनं यथा न भवति तथा “विविषुः व्याप्नुवन्ति ॥ अर्तेस्थन्प्रत्ययान्तस्य रूपमर्थमिति ॥ ॥ ४ ॥

मण्डल ६

ऋग्वेदः सूक्तं ६.३३

ऋग्वेदः - मण्डल ६
← सूक्तं ६.३२
सूक्तं ६.३३
सूक्तं ६.३४ →
शुनहोत्रो भारद्वाजः

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्।

य ओजिष्ठ इन्द्र तं सु नो दा मदो वृषन्त्स्वभिष्टिर्दास्वान् ।

सौवश्व्यं यो वनवत्स्वश्वो वृत्रा समत्सु सासहदमित्रान् ॥१॥

त्वां हीन्द्रावसे विवाचो हवन्ते चर्षणयः शूरसातौ ।

त्वं विप्रेभिर्वि पणीँरशायस्त्वोत इत्सनिता वाजमर्वा ॥२॥

त्वं ताँ इन्द्रोभयाँ अमित्रान्दासा वृत्राण्यार्या च शूर ।

वधीर्वनेव सुधितेभिरत्कैरा पृत्सु दर्षि नृणां नृतम ॥३॥

स त्वं न इन्द्राकवाभिरूती सखा विश्वायुरविता वृधे भूः ।

स्वर्षाता यद्ध्वयामसि त्वा युध्यन्तो नेमधिता पृत्सु शूर ॥४॥

नूनं न इन्द्रापराय च स्या भवा मृळीक उत नो अभिष्टौ ।

इत्था गृणन्तो महिनस्य शर्मन्दिवि ष्याम पार्ये गोषतमाः ॥५॥

सायणभाष्यम्

‘य ओजिष्ठः' इति पञ्चर्चं दशमं सूक्तं शुनहोत्रस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम्! अनुक्रम्यते च–'य ओजिष्ठः शुनहोत्रस्तु' इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्य उक्तो विनियोगः ।।

य ओजि॑ष्ठ इन्द्र॒ तं सु नो॑ दा॒ मदो॑ वृषन्त्स्वभि॒ष्टिर्दास्वा॑न् ।

सौव॑श्व्यं॒ यो व॒नव॒त्स्वश्वो॑ वृ॒त्रा स॒मत्सु॑ सा॒सह॑द॒मित्रा॑न् ॥१

यः । ओजि॑ष्ठः । इ॒न्द्र॒ । तम् । सु । न॒ः । दा॒ः । मदः॑ । वृ॒ष॒न् । सु॒ऽअ॒भि॒ष्टिः । दास्वा॑न् ।

सौव॑श्व्यम् । यः । व॒नव॑त् । सु॒ऽअश्वः॑ । वृ॒त्रा । स॒मत्ऽसु॑ । स॒सह॑त् । अ॒मित्रा॑न् ॥१

यः । ओजिष्ठः । इन्द्र । तम् । सु । नः । दाः । मदः । वृषन् । सुऽअभिष्टिः । दास्वान् ।

सौवश्व्यम् । यः । वनवत् । सुऽअश्वः । वृत्रा । समत्ऽसु । ससहत् । अमित्रान् ॥१

हे “वृषन् कामानां वर्षितः “इन्द्र त्वं “यः पुत्रः “ओजिष्ठः ओजस्वितमो बलवत्तमः "मदः तव मादयिता स्तुतिभिः स्तोतेत्यर्थः । “स्वभिष्टिः शोभनाभ्येषणः “दास्वान्। हविषां दानं दाः । तद्वान् । एवंगुणविशिष्टं “तं पुत्रं “नः अस्मभ्यं "सु सुष्ठु "दाः देहि। 'यः पुत्रः “स्वश्वः सन् “समत्सु संग्रामेषु “सौवश्व्यं शोभनाश्वानां समूहं “वनवत् हिंस्यात् । तथा “वृत्रा वृत्रान् वारयितॄन् “अमित्रान् शत्रूंश्च “सासहत् अत्यर्थमभिभवेत् तं दा इत्यन्वयः ॥

त्वां ही॒३॑न्द्राव॑से॒ विवा॑चो॒ हव॑न्ते चर्ष॒णय॒ः शूर॑सातौ ।

त्वं विप्रे॑भि॒र्वि प॒णीँर॑शाय॒स्त्वोत॒ इत्सनि॑ता॒ वाज॒मर्वा॑ ॥२

त्वाम् । हि । इ॒न्द्र॒ । अव॑से । विऽवा॑चः । हव॑न्ते । च॒र्ष॒णयः॑ । शूर॑ऽसातौ ।

त्वम् । विप्रे॑भिः । वि । प॒णीन् । अ॒शा॒य॒ः । त्वाऽऊ॑तः । इत् । सनि॑ता । वाज॑म् । अर्वा॑ ॥२

त्वाम् । हि । इन्द्र । अवसे । विऽवाचः । हवन्ते । चर्षणयः । शूरऽसातौ ।

त्वम् । विप्रेभिः । वि । पणीन् । अशायः । त्वाऽऊतः । इत् । सनिता । वाजम् । अर्वा ॥२

हे “इन्द्र “त्वां “हि त्वामेव “विवाचः विविधाः स्तुतिरूपा वाचो येषां तादृशाः “चर्षणयः मनुष्याः “शूरसातौ शूरैः संभजनीये संग्रामे “अवसे रक्षणार्थं “हवन्ते आह्वयन्ति । किंच “त्वं “विप्रेभिः विप्रैर्मेधाविभिरङ्गिरोभिः सार्धं "पणीन् । वलस्यानुचरा असुराः पणयः । तान् “वि “अशायः विशेषेणाशाययः । हतवानित्यर्थः । अतः “त्वोत “इत् त्वयोतो रक्षित एव “सनिता संभक्ता पुरुषः “वाजम् अन्नम् “अर्वा अभिगन्ता भवति ॥

त्वं ताँ इं॑न्द्रो॒भयाँ॑ अ॒मित्रा॒न्दासा॑ वृ॒त्राण्यार्या॑ च शूर ।

वधी॒र्वने॑व सुधि॑तेभि॒रत्कै॒रा पृ॒त्सु द॑र्षि नृ॒णां नृ॑तम ॥३

त्वम् । तान् । इ॒न्द्र॒ । उ॒भया॑न् । अ॒मित्रा॑न् । दासा॑ । वृ॒त्राणि॑ । आर्या॑ । च॒ । शू॒र॒ ।

वधीः॑ । वना॑ऽइव । सुऽधि॑तेभिः । अत्कैः॑ । आ । पृ॒त्ऽसु । द॒र्षि॒ । नृ॒णाम् । नृ॒ऽत॒म॒ ॥३

त्वम् । तान् । इन्द्र । उभयान् । अमित्रान् । दासा । वृत्राणि । आर्या । च । शूर ।

वधीः । वनाऽइव । सुऽधितेभिः । अत्कैः । आ । पृत्ऽसु । दर्षि । नृणाम् । नृऽतम ॥३

हे “इन्द्र “त्वं “तान् “उभयान् वक्ष्यमाणान् उभयविधान् "अमित्रान् शत्रून् "वधीः अहिंसीः । के त उभयविधाः । “दासा उपक्षपयितॄन् कर्मविरोधिनो वलप्रभृतीनसुरान् ॥ ‘सुपां सुलुक्' इति शस आकारः ॥ “आर्या आर्याणि कर्मानुष्ठातृत्वेन श्रेष्ठानि “वृत्राणि आवरकाणि विश्वरूपादीनि “च तान् उभयविधान् हे “शूर त्वं हतवानित्यर्थः । “नृणां नेतॄणां मध्ये “नृतम अतिशयेन नेतर्हे इन्द्र “पृत्सु संग्रामेषु "सुधितेभिः सुष्ठु निहितैः "अत्कैः आत्मीयैरायुधैः “आ “दर्षि अन्यानपि शत्रूनादृणासि विदारयसि । तत्र दृष्टान्तः । “वनेव वनानीव । यथा वृक्षजातानि कुठारादिभिश्छिनत्ति तद्वत् ॥

स त्वं न॑ इ॒न्द्राक॑वाभिरू॒ती सखा॑ वि॒श्वायु॑रवि॒ता वृ॒धे भूं॑ः ।

स्व॑र्षाता॒ यद्ध्वया॑मसि त्वा॒ युध्य॑न्तो ने॒मधि॑ता पृ॒त्सु शू॑र ॥४

सः । त्वम् । नः॒ । इ॒न्द्र॒ । अक॑वाभिः । ऊ॒ती । सखा॑ । वि॒श्वऽआ॑युः । अ॒वि॒ता । वृ॒धे । भूः॒ ।

स्वः॑ऽसाता । यत् । ह्वया॑मसि । त्वा॒ । युध्य॑न्तः । ने॒मऽधि॑ता । पृ॒त्ऽसु । शू॒र॒ ॥४

सः । त्वम् । नः । इन्द्र । अकवाभिः । ऊती । सखा । विश्वऽआयुः । अविता । वृधे । भूः ।

स्वः॒ऽसाता । यत् । ह्वया॑मसि । त्वा । युध्य॑न्तः । नेम॒ऽधि॑ता । पृत्॒ऽसु । शू॒र ॥४

हे “इन्द्र “सः तादृशः “त्वम् “अकवाभिः अकुत्सिताभिः “ऊती उतिभी रक्षाभिः “नः अस्माकं “वृधे वर्धनाय “अविता रक्षिता "भूः भव । तथा “विश्वायुः सर्वतो गन्ता त्वमस्माकं “सखा च भव । “नेमधिता नेमशब्दोऽर्धवाची । उक्तं च - ' त्वो नेम इत्यर्धस्य ' (निरु ३. २०) इति ।। अर्धाः कतिपयाः पुरुषा धीयन्त एष्विति नेमधितयः संग्रामाः । तादृशेषु “पृत्सु पृतनासु संग्रामेषु “युध्यन्तः युद्धं कुर्वन्तो वयं “स्वर्षाता स्वः सुष्ठु अरणीयं धनं तस्य संभजनार्थं हे “शूर त्वां “यत् यदा 'ह्वयामसि आह्वयामः तदानीं त्वमविता सखा च भवेत्यर्थः ॥

नू॒नं न॑ इन्द्राप॒राय॑ च स्या॒ भवा॑ मृळी॒क उ॒त नो॑ अ॒भिष्टौ॑ ।

इ॒त्था गृ॒णन्तो॑ म॒हिन॑स्य॒ शर्म॑न्दि॒वि ष्या॑म॒ पार्ये॑ गो॒षत॑माः ॥५

नू॒नम् । न॒ः । इ॒न्द्र॒ । अ॒प॒राय॑ । च॒ । स्या॒ः । भव॑ । मृ॒ळी॒कः । उ॒त । न॒ः । अ॒भिष्टौ॑ ।

इ॒त्था । गृ॒णन्त॑ः । म॒हिन॑स्य । शर्म॑न् । दि॒वि । स्या॒म॒ । पार्ये॑ । गो॒सऽत॑माः ॥५

नूनम् । नः । इन्द्र । अपराय । च । स्याः । भव । मृळीकः । उत । नः । अभिष्टौ ।

इत्था । गृणन्तः । महिनस्य । शर्मन् । दिवि । स्याम । पार्ये । गोसऽतमाः ॥५

हे "इन्द्र त्वं "नूनम् अद्य “नः अस्माकं “स्याः अस्मदीयो भव । ”अपराय “च अपरस्मिन्नन्यस्मिन्नपि कालेऽस्मदीयो भव । "उत अपि च त्वं “नः अस्माकम् “अभिष्टौ अभिगमने सति “मृळीकः सुखयिता "भव । “इत्था इत्थमनेन प्रकारेण "गृणन्तः स्तुवन्तो वयं “गोषतमाः गवां संभक्तृतमाः सन्तः “महिनस्य महतस्तव संबन्धिनि “दिवि द्योतमाने “पार्ये दुःखस्य पारके “शर्मन् शर्मणि सुखे “स्याम वर्तमाना भवेम ॥ ॥ ५ ॥

मण्डल ६

ऋग्वेदः सूक्तं ६.३४

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्।

सं च त्वे जग्मुर्गिर इन्द्र पूर्वीर्वि च त्वद्यन्ति विभ्वो मनीषाः ।

पुरा नूनं च स्तुतय ऋषीणां पस्पृध्र इन्द्रे अध्युक्थार्का ॥१॥

पुरुहूतो यः पुरुगूर्त ऋभ्वाँ एकः पुरुप्रशस्तो अस्ति यज्ञैः ।

रथो न महे शवसे युजानोऽस्माभिरिन्द्रो अनुमाद्यो भूत् ॥२॥

न यं हिंसन्ति धीतयो न वाणीरिन्द्रं नक्षन्तीदभि वर्धयन्तीः ।

यदि स्तोतारः शतं यत्सहस्रं गृणन्ति गिर्वणसं शं तदस्मै ॥३॥

अस्मा एतद्दिव्यर्चेव मासा मिमिक्ष इन्द्रे न्ययामि सोमः ।

जनं न धन्वन्नभि सं यदापः सत्रा वावृधुर्हवनानि यज्ञैः ॥४॥

अस्मा एतन्मह्याङ्गूषमस्मा इन्द्राय स्तोत्रं मतिभिरवाचि ।

असद्यथा महति वृत्रतूर्य इन्द्रो विश्वायुरविता वृधश्च ॥५॥

सायणभाष्यम्

‘सं च त्वे जग्मुः' इति पञ्चर्चमेकादशं सूक्तं शुनहोत्रस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘सं च त्वे' इत्यनुक्रान्तम् । तृतीये छान्दोमिकेऽहनीदमादिके द्वे सूक्ते । सूत्रितं च--- सं च त्वे जग्मुरिति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्य उक्तो विनियोगः ।।

सं चृ त्वे जृग्मुर्गिर॑ इन्द्र पूर्वीर्वि चृ त्वद्य॑न्ति विृभ्वो॑ मनीृषाः ।

पुृरा नूृनं च॑ स्तुृतयृ ऋषी॑णां पस्पृृध्र इन्द्रेृ अध्यु॑क्थाृर्का ॥१

सम् । चृ । त्वे इति॑ । जृग्मुः । गिर॑ः । इृन्द्रृ । पूृर्वीः । वि । चृ । त्वत् । यृन्तिृ । विृऽभ्व॑ः । मृनीृषाः ।

पुृरा । नूृनम् । चृ । स्तुृतय॑ः । ऋषी॑णाम् । पृस्पृृध्रे । इन्द्रे॑ । अधि॑ । उृक्थृऽअृर्का ॥१

सम् । च । त्वे इति । जग्मुः । गिरः । इन्द्र । पूर्वीः । वि । च । त्वत् । यन्ति । विऽभ्वः । मनीषाः ।

पुरा । नूनम् । च । स्तुतयः । ऋषीणाम् । पस्पृध्रे । इन्द्रे । अधि । उक्थऽअर्का ॥१

हे "इन्द्र “त्वे त्वयि “पूर्वीः बह्व्यः “गिरः स्तुतयश्च “सं "जग्मुः संगच्छन्ते । “त्वत् त्वत्तः “विभ्वः विभवो विस्तृताः “मनीषाः स्तोतॄणां मतयश्च “वि “यन्ति विविधं निर्गच्छन्ति । शेषः परोक्षकृतः । “पुरा पूर्वस्मिन्काले “नूनम् अद्य “च "ऋषीणाम् अतीन्द्रियार्थदर्शिनां भरद्वाजादीनां “स्तुतयः स्तोत्राणि “इन्द्रे “अधि अधिकं “पस्पृध्रे अस्पर्धन्त । अहमहमिकयेन्द्रस्य स्तवने त्वरिता बभूवुरित्यर्थः । तथा “उक्थार्का । उक्थं शस्त्रम् । तद्रूपाण्यर्काणि अर्चनसाधनानि स्तोत्राणि च पस्पृधे अस्पर्धन्त ॥

पुृरुृहूृतो यः पु॑रुगूृर्त ऋभ्वाँृ एक॑ः पुरुप्रशृस्तो अस्ति॑ यृज्ञैः ।

रथोृ न मृहे शव॑से युजाृनोृ३ऽस्माभिृरिन्द्रो॑ अनुृमाद्यो॑ भूत् ॥२

पुृरुृऽहूृतः । यः । पुृरुृऽगूृर्तः । ऋभ्वा॑ । एक॑ः । पुृरुृऽप्रृशृस्तः । अस्ति॑ । यृज्ञैः ।

रथ॑ः । न । मृहे । शव॑से । युृजाृनः । अृस्माभि॑ः । इन्द्र॑ः । अृनुृऽमाद्य॑ः । भूृत् ॥२

पुरुऽहूतः । यः । पुरुऽगूर्तः । ऋभ्वा । एकः । पुरुऽप्रशस्तः । अस्ति । यज्ञैः ।

रथः । न । महे । शवसे । युजानः । अस्माभिः । इन्द्रः । अनुऽमाद्यः । भूत् ॥२

"पुरुहूतः बहुभिराहूतः "पुरुगूर्तः बहुभिरुद्यमितः "ऋभ्वा महान् "एकः प्रधानभूत एवंगुणविशिष्टः "यः इन्द्रः "यज्ञैः यष्टृभिः पुरुषैः यजनसाधनैः स्तोत्रैर्वा "पुरुप्रशस्तः "अस्ति बहुधा प्रशस्तः स्तुतो भवति सः "इन्द्रः "रथो "न रथ इव "महे महते "शवसे बलाय तदर्थं "युजानः अस्मत्स्तुतिभिर्युज्यमानः सन् "अस्माभिः स्तोतृभिः "अनुमाद्यो "भूत् सर्वदा स्तुत्यो भवतु ॥

न यं हिंसंन्ति धीतयो न वाणीरिन्द्रं नक्षन्तीद॒भि व॒र्धयन्तीः ।

यदिं स्तो॒तारः श॒तं यत्स॒हस्रं गृ॒णन्ति॒ गिर्वणस॒ं शं तदस्मै ॥३

न । यम् । हिंसंन्ति । धी॒तयः । न । वाणीः । इन्द्रम् । नक्षन्ति । इत् । अ॒भि । व॒र्धयन्तीः ।

यदिं । स्तो॒तारः । श॒तम् । यत् । स॒हस्रम् । गृ॒णन्ति । गिर्वणसम् । शम् । तत् । अ॒स्मै॒ ॥३

न । यम् । हिंसन्ति । धीतयः । न । वाणीः । इन्द्रम् । नक्षन्ति । इत् । अभि । वर्धयन्तीः ।

यदि । स्तोतारः । शतम् । यत् । सहस्रम् । गृणन्ति । गिर्वणसम् । शम् । तत् । अस्मै ॥३

"यम् "इन्द्रं "धीतयः कर्माणि परिचरणानि "न "हिंसन्ति न बाधन्ते । "वाणीः वाण्यः स्तुतयश्च यं "न बाधन्ते । दातुमसमर्थः पुरुषोऽन्यकृतैः परिचरणैः स्तुतिभिश्च भृशं खिद्यते अस्य चेन्द्रस्य बहुधनत्वाद्दातृत्वाच्च तस्मिन् प्रयुज्यमानानि परिचरणानि स्तोत्राणि च बाधहेतवो नाभूवन्नित्यर्थः । किं तर्हीत्यत आह । तमिन्द्रं "वर्धयन्तीः वर्धयन्त्यः "अभि "नक्षन्ति अभिगच्छन्ति । अपि च "गिर्वणसं गिरां संभक्तारमिन्द्रं "शतं शतसंख्याकाः "स्तोतारः "यदि "गृणन्ति स्तुवन्ति । "यत् यदि च "सहस्रं सहस्रसंख्याकाः स्तोतारः स्तुवन्ति "तत् सर्वं स्तोत्रम् "अस्मै इन्द्राय "शं सुखकरं भवति ।।

अस्मा एतद्दिव्य१र्चेवं मा॒सा मिमि॒क्ष इन्द्रे॒ न्ययामि॒ सोमः ।

जनं॒ न धन्वन्न॒भि सं यदापः स॒त्रा वावृधु॒र्हवनानि य॒ज्ञैः ॥४

अस्मै । ए॒तत् । दि॒वि । अ॒र्चाऽइंव । मा॒सा । मि॒मि॒क्षः । इन्द्रे । नि । अ॒या॒मि॒ । सोमः ।

जनंम् । न । धन्वंन् । अ॒भि । सम् । यत् । आपः । स॒त्रा । व॒वृ॒धुः । हवनानि । य॒ज्ञैः ॥४

अस्मै । एतत् । दिवि । अर्चाऽइव । मासा । मिमिक्षः । इन्द्रे । नि । अयामि । सोमः ।

जनम् । न । धन्वन् । अभि । सम् । यत् । आपः । सत्रा । ववृधुः । हवनानि । यज्ञैः ॥४

"एतत् एतस्मिन् "दिवि दिवसे सौत्येऽहनि "अर्चेव अर्चनसाधनेन स्तोत्रेणेव "मासा मानेन 'इन्द्राय त्वा वृत्रघ्ने' इत्यादिमन्त्रसाध्येन युक्तः "मिमिक्षः वसतीवर्येकधनाख्याभिरद्भिरासिक्तः "सोमः "अस्मै । विभक्तिव्यत्ययः । अस्मिन् "इन्द्रे "न्ययामि नियतोऽभूत् ।

यद्वा । अस्मै इन्द्रायैतत्स्तोत्रं ब्रवाणीति शेषः । दिवि द्युलोके अर्चेव अर्कः सूर्य इव मासा । लुप्तोपममेतत् । माति परिच्छिनत्तीति मासश्चन्द्रमाः । स इव मिमिक्षो वृष्ट्युदकानां सेक्ता य इन्द्रो वर्ततेऽस्मिन्निन्द्रेऽभिषुतः सोमो नियम्यते स्म । किंच तमिन्द्रं “यज्ञैः यजनसाधनैः पुरोडाशादिभिर्हविर्भिः सार्धं “हवनानि स्तोत्राणि “सत्रा सह “वावृधुः अवर्धयन् । तत्र दृष्टान्तः । “धन्वन् धन्वनि मरुदेशे “अभि अभिमुखं “सं “यत् सम्यग्यत्यो गच्छन्त्यः “आपः “जनं प्राणिनमिव । यथा मरदेश उपलभ्यमाना आपः प्राणिनं वर्धयन्ति तद्वत् ॥

अस्मा॑ ए॒तन्मह्या॑ङ्गू॒षम॑स्मा॒ इन्द्रा॑य स्तो॒त्रं म॒तिभि॑रवाचि ।

अस॒द्यथा॑ मह॒ति वृ॑त्र॒तूर्य॒ इन्द्रो॑ वि॒श्वायु॑रवि॒ता वृ॒धश्च॑ ॥५

अस्मै॑ । ए॒तत् । महि॑ । आ॒ङ्गू॒षम् । अ॒स्मै॒ । इन्द्रा॑य । स्तो॒त्रम् । म॒तिऽभिः॑ । अ॒वा॒चि॒ ।

अस॑त् । यथा॑ । म॒ह॒ति । वृ॒त्र॒ऽतूर्ये॑ । इन्द्रः॑ । वि॒श्वऽआ॑युः । अ॒वि॒ता । वृ॒धः । च॒ ॥५

अस्मै । एतत् । महि । आङ्गूषम् । अस्मै । इन्द्राय । स्तोत्रम् । मतिऽभिः । अवाचि ।

असत् । यथा । महति । वृत्रऽतूर्ये । इन्द्रः । विश्वऽआयुः । अविता । वृधः । च ॥५

“अस्मै इन्द्राय “महि महत् “एतत् “आङ्गूषं स्तोत्रं “मतिभिः स्तोतृभिः "अवाचि उक्तमभूत् । “अस्मा “इन्द्राय “स्तोत्रम् इति पुनरुक्तिरादरार्था । “विश्वायुः सर्वत्र गन्ता सः “इन्द्रः “महति प्रभूते “वृत्रतूर्ये संग्रामे “यथा येन प्रकारेणास्माकम् "अविता रक्षकः “वृधः वर्धयिता “च “असत् भवेत् तथावाचीत्यन्वयः ॥ ॥ ६ ॥

मण्डल ६

ऋग्वेदः सूक्तं ६.३५

ऋग्वेदः - मण्डल ६
← सूक्तं ६.३४ सूक्तं ६.३५ सूक्तं ६.३६ →
नरो भरद्वाजः

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्।

कदा भुवन्रथक्षयाणि ब्रह्म कदा स्तोत्रे सहस्रपोष्यं दाः ।

कदा स्तोमं वासयोऽस्य राया कदा धियः करसि वाजरत्नाः ॥१॥

कर्हि स्वित्तदिन्द्र यन्नृभिर्नॄन्वीरैर्वीरान्नीळयासे जयाजीन् ।

त्रिधातु गा अधि जयासि गोष्विन्द्र द्युम्नं स्वर्वद्धेह्यस्मे ॥२॥

कर्हि स्वित्तदिन्द्र यज्जरित्रे विश्वप्सु ब्रह्म कृणवः शविष्ठ ।

कदा धियो न नियुतो युवासे कदा गोमघा हवनानि गच्छाः ॥३॥

स गोमघा जरित्रे अश्वश्चन्द्रा वाजश्रवसो अधि धेहि पृक्षः ।

पीपिहीषः सुदुघामिन्द्र धेनुं भरद्वाजेषु सुरुचो रुरुच्याः ॥४॥

तमा नूनं वृजनमन्यथा चिच्छूरो यच्छक्र वि दुरो गृणीषे ।

मा निररं शुक्रदुघस्य धेनोराङ्गिरसान्ब्रह्मणा विप्र जिन्व ॥५॥

सायणभाष्यम्

‘कदा भुवन्' इति पञ्चर्चं द्वादशं सूक्तं नरस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तं----- कदा नरस्तु' इति । तृतीये छन्दोमे महाव्रते च निष्केवल्य उक्तो विनियोगः ॥

क॒दा भुव॑न्न॒रथ॑क्षयाणि॒ ब्रह्म॑ क॒दा स्तो॒त्रे स॑हस्रपो॒ष्यं॑ दाः ।

क॒दा स्तोमं॑ वासयोऽस्य रा॒या क॒दा धिय॑ः करसि॒ वाज॑रत्नाः ॥१

क॒दा । भु॒व॒न् । रथ॑ऽक्षयाणि । ब्रह्म॑ । क॒दा । स्तो॒त्रे । स॒ह॒स्र॒ऽपो॒ष्य॑म् । दा॒ः ।

क॒दा । स्तोम॑म् । वा॒स॒य॒ः । अ॒स्य॒ । रा॒या । क॒दा । धियः॑ । क॒र॒सि॒ । वाज॑ऽरत्नाः ॥१

कदा । भुवन् । रथऽक्षयाणि । ब्रह्म । कदा । स्तोत्रे । सहस्रऽपोष्यम् । दाः ।

कदा । स्तोमम् । वासयः । अस्य । राया । कदा । धियः । करसि । वाजऽरत्नाः ॥१

हे इन्द्र “ब्रह्म ब्रह्माणि स्तोत्राण्यस्मदीयानि “रथक्षयाणि रथनिवासानि “कदा कस्मिन्काले “भुवन् भवेयुः । रथेऽवस्थितं त्वां कदा प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । “कदा कस्मिन् काले “स्तोत्रे स्तुवते मह्यं “सहस्रपोष्यं सहस्रसंख्याकपुरुषपोषकं गोसमूहं पुत्रं वा “दाः दद्याः । "कदा च “अस्य मम स्तोतुः “स्तोमं स्तोत्रं “राया धनेन् “वासयः व्यापयेः । “धियः कर्माणि चाग्निहोत्रादीनि “वाजरत्ना: वाजैरन्नैः रमणीयाः “कदा कस्मिन् काले “करसि कुर्याः । एवं स्तोता फलस्य विलम्बमसहमान:' इन्द्रमनया पृष्टवान् ॥

कर्हि॑ स्वि॒त्तदि॑न्द्र॒ यन्नृभि॒र्नॄन्वी॒रैर्वी॒रान्नी॒ळया॑से जया॒जीन् ।

त्रि॒धातु॒ गा अधि॑ जयासि॒ गोष्विन्द्र॑ द्यु॒म्नं स्व॑र्वद्धेह्य॒स्मे ॥२

कर्हि॑ । स्वि॒त् । तत् । इ॒न्द्र॒ । यत् । नृऽभिः॑ । नॄन् । वी॒रैः । वी॒रान् । नी॒ळया॑से । जय॑ । आ॒जीन् ।

त्रि॒ऽधातु॑ । गाः । अधि॑ । ज॒या॒सि॒ । गोषु॑ । इन्द्र॑ । द्यु॒म्नम् । स्वः॑ऽवत् । धे॒हि॒ । अ॒स्मे इति॑ ॥२

कर्हि । स्वित् । तत् । इन्द्र । यत् । नृऽभिः । नॄन् । वीरैः । वीरान् । नीळयासे । जय । आजीन् ।

त्रिऽधातु । गाः । अधि । जयासि । गोषु । इन्द्र । द्युम्नम् । स्वःऽवत् । धेहि । अस्मे इति ॥२

फलस्य विलम्बमसहमान ऋषिरनयापीन्द्रं पृच्छति । हे “इन्द्र “कर्हि “स्वित् कदा खलु “तत् भवेत् । “नृभिः अस्मदीयैः पुरुषैः “नॄन् शत्रुपुरुषान् तथा “वीरैः अस्मदीयैः पुत्रैः “वीरान् शत्रुपुत्रांश्च “यत् “नीळयासे त्वं संश्लेषयेः संयोजयेः ॥ नीळयतिः संश्लेषणकर्मा ॥ ईदृशं युद्धे यत्संश्लेषणं तत्कदा भवेदिति वितर्कः । अपि चास्मदर्थं त्वम् "आजीन् संग्रामान् कदा “जय जयेः । कदा च “गोषु अभिगन्तृषु शत्रुषु विद्यमाना: “त्रिधातु त्रिधातूः क्षीरदधिघृतानां त्रयाणां धारयित्रीः “गा: “अधि “जयासि अधिकं जयेः । हे “इन्द्र त्वं “स्वर्वत् व्याप्तिमत् “द्युम्नं धनम् “अस्मे अस्मासु कदा “धेहि धारयेः ॥

कर्हिं स्वि॒त्तदिं॑न्द्र॒ यज्जं॑रि॒त्रे वि॒श्वप्सु॒ ब्रह्मं॑ कृ॒णवं॑ः शविष्ठ ।

क॒दा धियो॒ न नि॒युतो॑ युवासे क॒दा गोमं॑घा॒ हवं॑नानि गच्छाः ॥३

कर्हिं । स्वि॒त् । तत् । इ॒न्द्र॒ । यत् । ज॒रि॒त्रे । वि॒श्वऽप्सुं॑ । ब्रह्मं॑ । कृ॒णवः॑ । श॒वि॒ष्ठ॒ ।

क॒दा । धियः॑ । न । नि॒ऽयुतः॑ । यु॒वा॒से॒ । क॒दा । गोऽमं॑घा । हवं॑नानि । ग॒च्छा॒ः ॥३

कर्हि । स्वित् । तत् । इन्द्र । यत् । जरित्रे । विश्वऽप्सु । ब्रह्म । कृणवः । शविष्ठ ।

कदा । धियः । न । निऽयुतः । युवासे । कदा । गोऽमघा । हवनानि । गच्छाः ॥३

अनयापि कतिचित् प्रश्नाः क्रियन्ते । हे “इन्द्र “कर्हि “स्वित् कदा खलु “तत् भवेत् । हे “शविष्ठ बलवत्तमेन्द्र त्वं “जरित्रे स्तोत्रे “विश्वप्सु बहुविधरूपं “ब्रह्म अन्नं “कृणवः करोषीति “यत् तत्कदा भवेदिति वितर्कः। “कदा च “धियः कर्माणि । “न इति समुच्चये । “नियुतः स्तुतीश्च “युवासे आत्मनि योजये: । “कदा च त्वं “गोमघा गोमघानि गवां दातॄणि ॥ मंहतेर्दानार्थस्य रूपमुत्तरपदम् ॥ “हवनानि स्तोत्राणि “गच्छाः अभिगच्छेः ॥

स गोमं॑घा जरि॒त्रे अश्वं॑श्चन्द्रा॒ वाजं॑श्रवसो॒ अधिं॑ धेहि॒ पृक्षं॑ः ।

पी॒पि॒हीषं॑ः सु॒दुघा॑मिन्द्र धे॒नुं भ॒रद्वा॑जेषु सु॒रुचो॑ रुरुच्याः ॥४

सः । गोऽमं॑घाः । ज॒रि॒त्रे । अश्वं॑ऽचन्द्राः । वाजं॑ऽश्रवसः । अधिं॑ । धे॒हि॒ । पृक्षः॑ ।

पी॒पि॒हि । इषः॑ । सु॒ऽदुघा॑म् । इ॒न्द्र॒ । धे॒नुम् । भ॒रत्ऽवा॑जेषु । सु॒ऽरुचः॑ । रु॒रु॒च्या॒ः ॥४

सः । गोऽमघाः । जरित्रे । अश्वऽचन्द्राः । वाजऽश्रवसः । अधि । धेहि । पृक्षः ।

पीपिहि । इषः । सुऽदुघाम् । इन्द्र । धेनुम् । भरत्ऽवाजेषु । सुऽरुचः । रुरुच्याः ॥४

हे इन्द्र “सः त्वं “जरित्रे स्तोत्रे “गोमघाः गवां दात्रीः “अश्वश्चन्द्राः अश्वैराह्लादयन्तीः “वाजश्रवसः वाजैर्बलैः प्रसिद्धा एवंभूताः “पृक्षः अन्नानि “भरद्वाजेषु भरद्वाजपुत्रेष्वस्मासु “अधि “धेहि धारय । तथा “इषः तान्यन्नानि “सुदुघां शोभनदोग्ध्रीं “धेनुं गां च हे “इन्द्र “पीपिहि प्यायय । अपि च ता इषो गौश्च “सुरुचः शोभनदीप्तयो यथा भवन्ति तथा त्वं “रुरुच्याः दीपयेः । शोभनदीप्तियुक्ताश्च ताः सन्त्वित्यर्थः ।।

तमा नूनं वृजनमन्यथा चिच्छूरो यच्छक्र वि दुरो गृणीषे ।

मा निररं शुक्रदुघस्य धेनोराङ्गिरसान्ब्रह्मणा विप्र जिन्व ॥५

तम् । आ । नूनम् । वृजनम् । अन्यथा । चित् । शूरः । यत् । शक्र । वि । दुरः । गृणीषे ।

मा । निः । अरम् । शुक्रऽदुघस्य । धेनोः । आङ्गिरसान् । ब्रह्मणा । विप्र । जिन्व ॥५

तम् । आ । नूनम् । वृजनम् । अन्यथा । चित् । शूरः । यत् । शक्र । वि । दुरः । गृणीषे ।

मा । निः । अरम् । शुक्रऽदुघस्य । धेनोः । आङ्गिरसान् । ब्रह्मणा । विप्र । जिन्व ॥५

हे इन्द्र त्वं “नूनम् अद्यतनं “वृजनं बाधकमस्मदीयं शत्रुम् “अन्यथा “चित् अन्येनैव प्रकारेण योजय । येन प्रकारेण सर्वे जीवन्ति तद्विलक्षणं प्रकार मरणाख्यं प्रापयेत्यर्थः । आकारः पूरकः । हे “शक्र सर्वकार्येषु शक्तेन्द्र “शूरः शौर्यापेतः “वि “दुरः विशेषेण दारयिता शत्रूणाम् । यद्वा । दुरो द्वाराणि शत्रुसंबन्धीनि विघटयंस्त्वं “यत् यस्मात् “गृणीषे अस्माभिः स्तूयसे तस्मात् कारणात् “शुक्रदुघस्य शुक्राणां निर्मलानां दोग्धुरिन्द्रस्य “धेनोः वाचः स्तोत्रात् “मा “निररं मा निर्गच्छेयम् । यद्वा । शुक्रस्य पयसो दोग्ध्र्या धेनोस्त्वया दत्ताया गोः सकाशात् मा निर्गच्छेयम् ॥ अरमित्याख्यातम् ‘ऋ ’ गतौ ' इत्यस्य रूपम् ॥ सा सर्वदास्मासु निवसत्वित्यर्थः । हे “विप्र प्राज्ञेन्द्र “आङ्गिरसान् अङ्गिरोगोत्रजानस्मान् “ब्रह्मणा अन्नेन “जिन्व प्रीणय ॥ ॥ ७ ॥

मण्डल ६

ऋग्वेदः सूक्तं ६.३६

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्।

सत्रा मदासस्तव विश्वजन्याः सत्रा रायोऽध ये पार्थिवासः ।

सत्रा वाजानामभवो विभक्ता यद्देवेषु धारयथा असुर्यम् ॥१॥

अनु प्र येजे जन ओजो अस्य सत्रा दधिरे अनु वीर्याय ।

स्यूमगृभे दुधयेऽर्वते च क्रतुं वृञ्जन्त्यपि वृत्रहत्ये ॥२॥

तं सध्रीचीरूतयो वृष्ण्यानि पौंस्यानि नियुतः सश्चुरिन्द्रम् ।

समुद्रं न सिन्धव उक्थशुष्मा उरुव्यचसं गिर आ विशन्ति ॥३॥

स रायस्खामुप सृजा गृणानः पुरुश्चन्द्रस्य त्वमिन्द्र वस्वः ।

पतिर्बभूथासमो जनानामेको विश्वस्य भुवनस्य राजा ॥४॥

स तु श्रुधि श्रुत्या यो दुवोयुर्द्यौर्न भूमाभि रायो अर्यः ।

असो यथा नः शवसा चकानो युगेयुगे वयसा चेकितानः ॥५॥

सायणभाष्यम्

‘सत्रा मदासः' इति पञ्चर्चं त्रयोदशं सूक्तं नरस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘सत्रा' इत्यनुक्रान्तम् । पृष्ठ्यस्य पञ्चमेऽहनि निष्केवल्य एतत्सूक्तं शस्यम् । सूत्रितं च-’ प्रेदं ब्रह्मेन्द्रो मदाय सत्रा मदास इति निष्केवल्यम् ' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति । विश्वजिति माध्यंदिनसवने प्रशास्तुः शस्त्र इदं सामसूक्ताख्यं शंसनीयम् । सूत्रितं च--- सत्रा मदासो यो जात एवाभूरेक इति सामसूक्तानि (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति । महाव्रतेऽपि निकेवल्य उक्तो विनियोगः ।।

स॒त्रा मदा॑स॒स्तव॑ वि॒श्वज॑न्याः स॒त्रा रायोऽध॒ ये पार्थि॑वासः ।

स॒त्रा वाजा॑नामभवो विभ॒क्ता यद्दे॒वेषु॑ धा॒रय॑था असु॒र्य॑म् ॥१

स॒त्रा । मदा॑सः । तव॑ । वि॒श्वऽज॑न्याः । स॒त्रा । राय॑ः । अध॑ । ये । पार्थि॑वासः ।

स॒त्रा । वाजा॑नाम् । अ॒भ॒व॒ः । वि॒ऽभ॒क्ता । यत् । दे॒वेषु॑ । धा॒रय॑थाः । अ॒सु॒र्य॑म् ॥१

सत्रा । मदासः । तव । विश्वऽजन्याः । सत्रा । रायः । अध । ये । पार्थिवासः ।

सत्रा । वाजानाम् । अभवः । विऽभक्ता । यत् । देवेषु । धारयथाः । असुर्यम् ॥१

हे इन्द्र “तव त्वदीयाः “मदासः सोमपानजनिता मदाः “सत्रा । सत्यनामैतत् । सत्यं "विश्वजन्याः सर्वजनहिता भवन्ति । यद्वा । सत्रेति महन्नाम । महान्तस्तव मदा इति योज्यम् । “अध अपि च “पार्थिवासः पृथिव्युपलक्षिते लोकत्रये भवास्त्वदीयाः “ये “रायः धनसमूहाः सन्ति तेऽपि "सत्रा सत्यं विश्वजनहिता भवन्तीत्यन्वयः । किंच त्वं “वाजानाम् अन्नानां “सत्रा सत्यं “विभक्ता दाता “अभवः भवसि । यद्वा । सत्रा महतां वाजानामिति योऽयम् । “यत् यस्मात्त्वं “देवेषु मध्ये "असुर्यं बलं “धारयथाः अतः कारणात्त्वमेवं करोषीत्यर्थः ॥

अनु॒ प्र ये॑जे॒ जन॒ ओजो॑ अस्य स॒त्रा द॑धिरे॒ अनु॑ वी॒र्या॑य ।

स्यू॒म॒गृभे॒ दु॒धयेऽर्व॑ते च॒ क्रतुं॑ वृञ्ज॒न्त्यपि॑ वृत्र॒हत्ये॑ ॥२

अनु॑ । प्र । ये॒जे॒ । जन॑ः । ओज॑ः । अ॒स्य॒ । स॒त्रा । द॒धि॒रे॒ । अनु॑ । वी॒र्या॑य ।

स्यू॒म॒ऽगृभे॑ । दुध॑ये । अर्व॑ते । च॒ । क्रतु॑म् । वृ॒ञ्ज॒न्ति॒ । अपि॑ । वृ॒त्र॒ऽहत्ये॑ ॥२

अनु । प्र । येजे । जनः । ओजः । अस्य । सत्रा । दधिरे । अनु । वीर्याय ।

स्यूमऽगृभे । दुधये । अर्वते । च । क्रतुम् । वृञ्जन्ति । अपि । वृत्रऽहत्ये ॥२

“अस्य इन्द्रस्य “ओजः बलं “जनः यजमानः “अनु “प्र "येजे संततं प्रकर्षेण यजते पूजयति । अपि च तमिन्द्रं “वीर्याय वीरकर्म कर्तुं “सत्रा सत्यम् “अनु “दधिरे पुरो दधिरे यजमानाः । यद्वा । सत्रा महान्तमिन्द्रमिति योज्यम् । अपि च “स्यूमगृभे स्यूम्नः स्यूतान् अविच्छेदेन वर्तमानान् शत्रून् गृह्णते “दुधये । दुधिर्हिंसाकर्मा । तेषां हिंसकाय “अर्वते शत्रूणामभिगन्त्रे “च तस्मा इन्द्राय “क्रतुं कर्म परिचरणात्मकं “वृञ्जन्ति निष्पादयन्ति । किमर्थम् । “वृत्रहत्ये वृत्रस्य वारकस्य शत्रोर्हननिमित्तम् ॥

तं स॒ध्रीची॑रू॒तयो॒ वृष्ण्या॑नि॒ पौंस्या॑नि नि॒युत॑ः सश्चु॒रिन्द्र॑म् ।

स॒मु॒द्रं न सिन्ध॑व उ॒क्थशु॑ष्मा उरु॒व्यच॑सं॒ गिर॒ आ वि॑शन्ति ॥३

तम् । स॒ध्रीची॑ः । ऊ॒तय॑ः । वृष्ण्या॑नि । पौंस्या॑नि । नि॒ऽयुत॑ः । स॒श्चु॒ः । इन्द्र॑म् ।

स॒मु॒द्रम् । न । सिन्ध॑वः । उ॒क्थऽशु॑ष्माः । उ॒रु॒ऽव्यच॑सम् । गिर॑ः । आ । वि॒श॒न्ति॒ ॥३

तम् । सध्रीचीः । ऊतयः । वृष्ण्यानि । पौंस्यानि । निऽयुतः । सश्चुः । इन्द्रम् ।

समुद्रम् । न । सिन्धवः । उक्थऽशुष्माः । उरुऽव्यचसम् । गिरः । आ । विशन्ति ॥३

“तम् इन्द्रम् “ऊतयः मरुतः “सध्रीचीः सहाञ्चन्त्यः संगता भूत्वा “सश्चुः सचन्ते सेवन्ते । यद्वा । ऊतयस्तर्पकाण्यन्नानि सह वर्तमानानि भूत्वा सेवन्ते । तथा “वृष्ण्यानि वीर्याणि “पौंस्यानि बलानि च “नियुतः रथे युज्यमानाः वडवाश्च तम् “इन्द्रं सेवन्ते । अपि च “उक्थशुष्माः । उक्थं शस्त्रम् । तदेव बलं यासां तादृशाः “गिरः स्तुतयश्च “उरुव्यचसं विस्तीर्णव्याप्तिकं तमिन्द्रम् “आ “विशन्ति प्रविशन्ति । तत्र दृष्टान्तः । “समुद्रं “न “सिन्धवः । यथा स्यन्दनशीला नद्यः समुद्रमाविशन्त्याविश्य च विभक्ततया न दृश्यन्ते एवं सर्वा अपि स्तुतय इन्द्रेणैकीभवन्तीत्यर्थः ॥

स रा॒यस्खामुप॑ सृजा गृणा॒नः पु॑रुश्च॒न्द्रस्य॒ त्वमि॑न्द्र॒ वस्व॑ः ।

पति॑र्बभू॒थास॑मो॒ जना॑ना॒मेको॒ विश्व॑स्य॒ भुव॑नस्य॒ राजा॑ ॥४

सः । रा॒यः । खाम् । उप॑ । सृ॒ज॒ । गृ॒णा॒नः । पु॒रु॒ऽच॒न्द्रस्य॑ । त्वम् । इ॒न्द्र॒ । वस्व॑ः ।

पति॑ः । ब॒भू॒थ॒ । अस॑मः । जना॑नाम् । एक॑ः । विश्व॑स्य । भुव॑नस्य । राजा॑ ॥४

सः । रायः । खाम् । उप । सृज । गृणानः । पुरुऽचन्द्रस्य । त्वम् । इन्द्र । वस्वः ।

पतिः । बभूथ । असमः । जनानाम् । एकः । विश्वस्य । भुवनस्य । राजा ॥४

हे "इन्द्र "गृणानः स्तूयमानः "सः "त्वं "रायः धनस्य "खाम् । नदीनामैतत् । अत्र तत्संबद्धा धारा लक्ष्यते । धाराम् "उप "सृज विमुञ्च । अस्माभिः संयोजयेत्यर्थः । कीदृशस्य धनस्य । "पुरुश्चन्द्रस्य बहूनामाह्लादकस्य "वस्वः निवासकस्य । अपि च "असमः अनुपमः सर्वोत्कृष्टस्त्वं "जनानां सर्वेषां प्राणिनां "पतिः अधिपतिः "बभूथ । तथा "विश्वस्य सर्वस्य "भुवनस्य भूतजातस्य "एकः असाधारणो "राजा ईश्वरश्च बभूविथ ।।

स तु श्रु॑धि॒ श्रुत्या॒ यो दु॑वो॒युर्द्यौर्न भूमा॒भि रायो॑ अ॒र्यः ।

असो॒ यथा॑ नः॒ शव॑सा चका॒नो यु॒गेयु॑गे॒ वय॑सा॒ चेकि॑तानः ॥५

सः । तु । श्रु॒धि॒ । श्रुत्या॑ । यः । दु॒वः॒ऽयुः । द्यौः । न । भूम॑ । अ॒भि । रायः॑ । अ॒र्यः ।

असः॑ । यथा॑ । नः॒ । शव॑सा । च॒का॒नः । यु॒गेऽयु॑गे । वय॑सा । चेकि॑तानः ॥५

सः । तु । श्रुधि । श्रुत्या । यः । दुवःऽयुः । द्यौः । न । भूम । अभि । रायः । अर्यः ।

असः । यथा । नः । शवसा । चकानः । युगेऽयुगे । वयसा । चेकितानः ॥५

हे इन्द्र "श्रुत्या श्रुत्यानि श्रोतव्यानि स्तोत्राणि "तु क्षिप्रं "श्रुधि शृणु । "यः त्वं "दुवोयुः अस्मदीयं परिचरणमात्मन इच्छन् "अर्यः अरेः संबन्धीनि "रायः धनानि "भूम बहुतराणि "द्यौर्न सूर्य इव "अभि भवसि "सः त्वं श्रुधीत्यन्वयः । अपि च "शवसा आत्मीयेन बलेन स्तोतव्येन युक्तः "चकानः स्तूयमानः "युगेयुगे काले काले "वयसा हविर्लक्षणेनान्नेन "चेकितानः प्रज्ञायमानस्त्वं "यथा येन प्रकारेण "नः अस्माकमसाधारणोऽसि तथा "असः स्याः ॥ ॥ ८ ॥

मण्डल ६

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_६.३६&oldid=188373" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं ६.३७

ऋग्वेदः - मण्डल ६
← सूक्तं ६.३६ सूक्तं ६.३७ सूक्तं ६.३८ →
बार्हस्पत्यो भरद्वाजः

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्

अर्वाग्रथं विश्ववारं त उग्रेन्द्र युक्तासो हरयो वहन्तु ।

कीरिश्चिद्धि त्वा हवते स्वर्वानृधीमहि सधमादस्ते अद्य ॥१॥

प्रो द्रोणे हरयः कर्माग्मन्पुनानास ऋज्यन्तो अभूवन् ।

इन्द्रो नो अस्य पूर्व्यः पपीयाद्द्युक्षो मदस्य सोम्यस्य राजा ॥२॥

आसस्राणासः शवसानमच्छेन्द्रं सुचक्रे रथ्यासो अश्वाः ।

अभि श्रव ऋज्यन्तो वहेयुर्नू चिन्नु वायोरमृतं वि दस्येत् ॥३॥

वरिष्ठो अस्य दक्षिणामियर्तीन्द्रो मघोनां तुविकूर्मितमः ।

यया वज्रिवः परियास्यंहो मघा च धृष्णो दयसे वि सूरीन् ॥४॥

इन्द्रो वाजस्य स्थविरस्य दातेन्द्रो गीर्भिर्वर्धतां वृद्धमहाः ।

इन्द्रो वृत्रं हनिष्ठो अस्तु सत्वा ता सूरिः पृणति तूतुजानः ॥५॥

सायणभाष्यम्

' अर्वाग्रथम्' इति पञ्चर्चं चतुर्दशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'अर्वाग्रथम्' इत्यनुक्रान्तम् । महाव्रते निष्केवल्ये उक्तो विनियोगः ॥

अ॒र्वाग्रथं॑ वि॒श्ववा॑रं त उ॒ग्रेन्द्रं॑ यु॒क्तासो॒ हर॑यो वहन्तु ।

की॒रिश्चि॒द्धि त्वा॒ हव॑ते॒ स्व॑र्वानृधी॒महिं॑ सध॒माद॑स्ते अ॒द्य ॥१

अ॒र्वाक् । रथ॑म् । वि॒श्वऽवा॑रम् । ते॒ । उ॒ग्र॒ । इन्द्र॑ । यु॒क्तासः॑ । हर॑यः । व॒ह॒न्तु॒ ।

की॒रिः । चि॒त् । हि । त्वा॒ । हव॑ते । स्वः॑ऽवान् । ऋ॒धी॒महिं॑ । स॒ध॒ऽमादः॑ । ते॒ । अ॒द्य ॥१

अर्वाक् । रथम् । विश्वऽवारम् । ते । उग्र । इन्द्र । युक्तासः । हरयः । वहन्तु ।

कीरिः । चित् । हि । त्वा । हवते । स्वःऽवान् । ऋधीमहि । सधऽमादः । ते । अद्य ॥१

हे “उग्र उद्गूर्णबल “इन्द्र "युक्तासः रथेन युक्ताः “हरयः अश्वाः “ते त्वदीयं “विश्ववारं विश्वैर्वरणीयं “रथम् “अर्वाक् अस्मदभिमुखं “वहन्तु आनयन्तु । “हि यस्मात् “स्वर्वान्। स्वः सुष्ठु अरणीयं गुणजातम् । तद्वान् “कीरिश्चित् स्तोता भरद्वाज ऋषिः “त्वा त्वां “हवते आह्वयति तस्मात् कारणात् त्वदीयं रथमभिमुखं वहन्त्वित्यर्थः । वयं च "अद्य इदानीं “ते त्वया “सधमादः सह माद्यन्तः “ऋधीमहि समृद्धा भवेम ॥

तृतीये पर्यायेऽच्छावाकस्य 'प्रो द्रोणे' इत्येषा शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च-' प्रो द्रोणे हरयः कर्माग्मन्निति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

प्रो द्रोणे॒ हर॑य॒ः कर्मा॑ग्मन्पुना॒नास॒ ऋज्य॑न्तो अभूवन् ।

इन्द्रो॑ नो अ॒स्य पूर्व्यः प॑पीयाद्द्यु॒क्षो मद॑स्य सो॒म्यस्य॒ राजा॑ ॥२

प्रो इति॑ । द्रोणे॑ । हर॑यः । कर्म॑ । अ॒ग्म॒न् । पु॒ना॒नासः॑ । ऋज्य॑न्तः । अ॒भू॒व॒न् ।

इन्द्रः॑ । न॒ः । अ॒स्य । पू॒र्व्यः । प॒पी॒या॒त् । द्यु॒क्षः । मद॑स्य । सो॒म्यस्य॑ । राजा॑ ॥२

प्रो इति । द्रोणे । हरयः । कर्म । अग्मन् । पुनानासः । ऋज्यन्तः । अभूवन् ।

इन्द्रः । नः । अस्य । पूर्व्यः । पपीयात् । द्युक्षः । मदस्य । सोम्यस्य । राजा ॥२

“हरयः हरितवर्णाः सोमाः “नः “कर्म अस्मदीयं यज्ञं “प्रो “अग्मन् प्रकर्षेण गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । प्राप्य च “पुनानासः पूयमानाः “द्रोणे द्रोणकलशे “ऋज्यन्तः ऋजु गच्छन्तः “अभूवन् भवन्ति । “पूर्व्यः पुरातनः “द्युक्षः दीप्तेर्निवासभूतो द्युस्थानो वा “मदस्य मदकरस्य “सोम्यस्य सोमस्य “राजा ईश्वर एवंभूतः “इन्द्रः च “अस्य इमं सोमं “पपीयात् पिबतु ॥

आ॒स॒स्रा॒णास॑ः शवसा॒नमच्छेन्द्रं॑ सुच॒क्रे र॒थ्या॑सो॒ अश्वा॑ः ।

अ॒भि श्रव॒ ऋज्य॑न्तो वहेयु॒र्नू चि॒न्नु वा॒योर॒मृतं॒ वि द॑स्येत् ॥३

आ॒ऽस॒स्रा॒णास॑ः । श॒व॒सा॒नम् । अच्छ॑ । इन्द्र॑म् । सु॒ऽच॒क्रे । र॒थ्या॑सः । अश्वा॑ः ।

अ॒भि । श्रव॑ः । ऋज्य॑न्तः । व॒हे॒यु॒ः । नु । चि॒त् । नु । वा॒योः । अ॒मृत॑म् । वि । द॒स्ये॒त् ॥३

आऽसस्राणासः । शवसानम् । अच्छ । इन्द्रम् । सुऽचक्रे । रथ्यासः । अश्वाः ।

अभि । श्रवः । ऋज्यन्तः । वहेयुः । नु । चित् । नु । वायोः । अमृतम् । वि । दस्येत् ॥३

“आसस्राणासः परितो गच्छन्तः “रथ्यासः रथे युक्ताः “अश्वाः “ऋज्यन्तः ऋजुगमनाः सन्तः “सुचक्रे शोभनचक्रे रथेऽवस्थितं “शवसानं बलमिवाचरन्तम् “इन्द्रं “श्रवः श्रवणीयमस्मदीयं हविः “अच्छ आभिमुख्येन “अभि “वहेयुः अवहेयुः । नू चित् इति निपातो निषेधेऽत्र वर्तते । “अमृतम् अमरणहेतुभूतं सोमलक्षणं हविः “वायोः हेतोः “नु इदानीं 'नू “चित् नैव “वि “दस्येत् क्षयं न प्राप्नुयात् । पात्रे गृहीतः सोमो वायुना शुष्यति ततः पुरैव तत्पानार्थमश्वा इन्द्रमभिवहेयुरित्यर्थः ॥

वरि॑ष्ठो अस्य॒ दक्षि॑णामिय॒र्तीन्द्रो॑ म॒घोनां॑ तुविकू॒र्मित॑मः ।

यया॑ वज्रिवः परि॒यास्यंहो॑ म॒घा च॑ धृष्णो॒ दय॑से॒ वि सू॒रीन् ॥४

वरि॑ष्ठः । अ॒स्य॒ । दक्षि॑णाम् । इ॒य॒र्ति॒ । इन्द्र॑ः । म॒घोना॑म् । तु॒वि॒कू॒र्मिऽत॑मः ।

यया॑ । व॒ज्रि॒ऽव॒ः । प॒रि॒ऽयासि॑ । अंह॑ः । म॒घा । च॒ । धृ॒ष्णो॒ इति॑ । दय॑से । वि । सू॒रीन् ॥४

वरिष्ठः । अस्य । दक्षिणाम् । इयर्ति । इन्द्रः । मघोनाम् । तुविकूर्मिऽतमः ।

यया । वज्रिऽवः । परिऽयासि । अंहः । मघा । च । धृष्णो इति । दयसे । वि । सूरीन् ॥४

“वरिष्ठः उरुतमः “तुविकूर्मितमः अतिशयेन बहुविधकर्मा “इन्द्रो “मघोनां मघवतां हविर्लक्षणधनोपेतानां मध्ये "अस्य यजमानस्य “दक्षिणां यज्ञे दातव्याम् “इयर्ति प्रेरयति । यद्वा । मघोनामिति अस्येत्यनेन समानाधिकरणम् ॥ वचनव्यत्ययः । मघोनो हविष्मतोऽस्य यजमानस्येत्यर्थः । शेषः प्रत्यक्षकृतः । हे “वज्रिवः वज्रवन्निन्द्र “यया दक्षिणया दत्तया “अंहः पापं यज्ञसंबन्धि “परियासि विनाशयसि हे “धृष्णो धर्षक “मघा मघानि धनानि “सूरीन् स्तोतॄन पुत्रांश्च यया च दक्षिणया "वि “दयसे प्रयच्छसि तादृशीं दक्षिणां प्रेरयसीत्यर्थः ॥

इन्द्रो॒ वाज॑स्य॒ स्थवि॑रस्य दा॒तेन्द्रो॑ गी॒र्भिर्व॑र्धतां वृ॒द्धम॑हाः ।

इन्द्रो॑ वृ॒त्रं हनि॑ष्ठो अस्तु॒ सत्वा ता सू॒रिः पृ॑णति॒ तूतु॑जानः ॥५

इन्द्रः॑ । वाज॑स्य । स्थवि॑रस्य । दा॒ता । इन्द्रः॑ । गी॒ःऽभिः । व॒र्ध॒ता॒म् । वृ॒द्धऽम॑हाः ।

इन्द्रः॑ । वृ॒त्रम् । हनि॑ष्ठः । अ॒स्तु॒ । सत्वा॑ । आ । ता । सू॒रिः । पृ॒ण॒ति॒ । तूतु॑जानः ॥५

इन्द्रः । वाजस्य । स्थविरस्य । दाता । इन्द्रः । गीःऽभिः । वर्धताम् । वृद्धऽमहाः ।

इन्द्रः । वृत्रम् । हनिष्ठः । अस्तु । सत्वा । आ । ता । सूरिः । पृणति । तूतुजानः ॥५

अयम् “इन्द्रः “स्थविरस्य “वाजस्य अन्नस्य बलस्य वा "दाता भवतु । स च “इन्द्रः “वृद्धमहा: प्रवृद्धतेजस्कः सन् “गीर्भिः अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः “वर्धताम् । “सत्वा शत्रूणां शातयिता सः इन्द्रः “वृत्रम् आवरकं शत्रुं “हनिष्ठः हन्तृतमः “अस्तु भवतु । अपि च “सूरिः प्रेरकः स इन्द्रः “तूतुजानः त्वरमाणः “ता तानि धनानि “आ “पृणति अस्मभ्यं प्रयच्छतु ॥ ॥ ९ ॥

मण्डल ६

ऋग्वेदः सूक्तं ६.३८

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्

अपादित उदु नश्चित्रतमो महीं भर्षद्द्युमतीमिन्द्रहूतिम् ।
पन्यसीं धीतिं दैव्यस्य यामञ्जनस्य रातिं वनते सुदानुः ॥१॥
दूराच्चिदा वसतो अस्य कर्णा घोषादिन्द्रस्य तन्यति ब्रुवाणः ।
एयमेनं देवहूतिर्ववृत्यान्मद्र्यगिन्द्रमियमृच्यमाना ॥२॥
तं वो धिया परमया पुराजामजरमिन्द्रमभ्यनूष्यर्कैः ।
ब्रह्मा च गिरो दधिरे समस्मिन्महाँश्च स्तोमो अधि वर्धदिन्द्रे ॥३॥
वर्धाद्यं यज्ञ उत सोम इन्द्रं वर्धाद्ब्रह्म गिर उक्था च मन्म ।
वर्धाहैनमुषसो यामन्नक्तोर्वर्धान्मासाः शरदो द्याव इन्द्रम् ॥४॥
एवा जज्ञानं सहसे असामि वावृधानं राधसे च श्रुताय ।

महामुग्रमवसे विप्र नूनमा विवासेम वृत्रतूर्येषु ॥५॥

सायणभाष्यम्

‘अपादितः' इति पञ्चर्चं पञ्चदशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘अपात्' इत्यनुक्रान्तम् । महाव्रते निष्केवल्य उक्तो विनियोगः ॥

अपा॑दि॒त उदु॑ नश्चि॒त्रत॑मो म॒हीं भ॑र्षद्द्यु॒मती॒मिन्द्र॑हूतिम् ।

पन्य॑सीं धी॒तिं दैव्य॑स्य॒ याम॒ञ्जन॑स्य रा॒तिं व॑नते सु॒दानु॑ः ॥१

अपा॑त् । इ॒तः । उत् । ऊं॒ इति॑ । न॒ः । चि॒त्रऽत॑मः । म॒हीम् । भ॒र्ष॒त् । द्यु॒ऽमती॑म् । इन्द्र॑ऽहूतिम् ।

पन्य॑सीम् । धी॒तिम् । दैव्य॑स्य । याम॑न् । जन॑स्य । रा॒तिम् । व॒न॒ते॒ । सु॒ऽदानु॑ः ॥१

अपात् । इतः । उत् । ऊं इति । नः । चित्रऽतमः । महीम् । भर्षत् । द्युऽमतीम् । इन्द्रऽहूतिम् ।

पन्यसीम् । धीतिम् । दैव्यस्य । यामन् । जनस्य । रातिम् । वनते । सुऽदानुः ॥१

“चित्रतमः चायनीयतम आश्चर्यतमो वा स इन्द्रः “नः अस्मदीयात् “इतः अस्मात् ग्रहचमसादेः “अपात् सोमं पिबतु । यद्वा । इतोऽस्मात् शत्रोर्नोऽस्मान् अपात् पातु रक्षतु । "उदु इत्येतौ पूरणौ । तथा “महीं महतीं “द्युमतीं दीप्तिमतीम् “इन्द्रहूतिम् इन्द्रस्य स्तुतिं “भर्षत् स इन्द्रो बिभर्तु धारयतु । “दैव्यस्य देवसंबन्धिनो “जनस्य “यामन् यामनि यज्ञे क्रियमाणां “पन्यसीं स्तुत्यतमां “धीतिं परिचरणरूपां क्रियां “रातिं दातव्यं हविश्च “सुदानुः शोभनदान इन्द्रः “वनते संभजतु ॥

दू॒राच्चि॒दा व॑सतो अस्य॒ कर्णा॒ घोषा॒दिन्द्र॑स्य तन्यति ब्रु॒वा॒णः ।

एयमे॑नं दे॒वहू॑तिर्ववृत्यान्म॒द्र्य१॒गिन्द्र॑मि॒यमृ॒च्यमा॑ना ॥२

दू॒रात् । चि॒त् । आ । व॒स॒त॒ः । अ॒स्य॒ । कर्णा॑ । घोषा॑त् । इन्द्र॑स्य । त॒न्य॒ति॒ । ब्रु॒वा॒णः ।

आ । इ॒यम् । ए॒न॒म् । दे॒वऽहू॑तिः । व॒वृ॒त्या॒त् । म॒द्र्य॑क् । इन्द्र॑म् । इ॒यम् । ऋ॒च्यमा॑ना ॥२

दूरात् । चित् । आ । वसतः । अस्य । कर्णा । घोषात् । इन्द्रस्य । तन्यति । ब्रुवाणः ।

आ । इयम् । एनम् । देवऽहूतिः । ववृत्यात् । मद्र्यक् । इन्द्रम् । इयम् । ऋच्यमाना ॥२

"अस्य इन्द्रस्य "कर्णा कर्णौ दूराच्चित् दूरदेशादपि "आ "वसतः स्तोत्रश्रवणार्थमागच्छतः। "इन्द्रस्य "घोषात् घोषणीयात् स्तोत्राद्धेतोः "ब्रुवाणः स्तुवन् स्तोता "तन्यति शब्दं करोति । यद्वा । सर्वत्र विस्तारयति । "देवहूतिः देवस्येन्द्रस्याह्वानरूपा "इयं स्तुतिश्च "ऋच्यमाना स्वयं प्रेर्यमाणा सती "एनम् "इन्द्रम् मद्र्यक् मदभिमुखम् "आ "ववृत्यात् आवर्तयतु । पुनः "इयम् इति पूरणः ॥

तं वो॑ धि॒या प॑र॒मया॑ पुरा॒जाम॒जर॒मिन्द्र॑म॒भ्य॑नूष्य॒र्कैः ।

ब्रह्मा॑ च॒ गिरो॑ दधि॒रे सम॑स्मिन्म॒हाँश्च॒ स्तोमो॒ अधि॑ वर्ध॒दिन्द्रे॑ ॥३

तम् । व॒ः । धि॒या । प॒र॒मया॑ । पु॒रा॒ऽजाम् । अ॒जर॑म् । इन्द्र॑म् । अ॒भि । अ॒नू॒षि॒ । अ॒र्कैः ।

ब्रह्म॑ । च॒ । गिर॑ः । द॒धि॒रे । सम् । अ॒स्मि॒न् । म॒हान् । च॒ । स्तोम॑ः । अधि॑ । व॒र्ध॒त् । इन्द्रे॑ ॥३

तम् । वः । धिया । परमया । पुराऽजाम् । अजरम् । इन्द्रम् । अभि । अनूषि । अर्कैः ।

ब्रह्म । च । गिरः । दधिरे । सम् । अस्मिन् । महान् । च । स्तोमः । अधि । वर्धत् । इन्द्रे ॥३

हे इन्द्र "तं तादृशम् "इन्द्रं "वः त्वाम् ॥ व्यत्ययेन बहुवचनम् ॥ "परमया उत्कृष्टतमया "धिया स्तुत्या "अर्कैः अर्चनसाधनैर्हविर्भिः सार्धम् अभ्यनूषि अभिष्टौमि । कीदृशम् । "पुराजां पूर्वस्मिन् काले जातं चिरंतनम् "अजरं जरारहितं नित्यम् । अतः कारणात् अस्मिन् "इन्द्रे "ब्रह्म ब्रह्माणि हविर्लक्षणान्यन्नानि "गिरः स्तुतयश्च "सं दधिरे संधीयन्ते संश्लिष्यन्ते । "महान् प्रवृद्धः "स्तोमः "च "अधि "वर्धत् अधिकं वर्धते ।।

वर्धा॒द्यं य॒ज्ञ उ॒त सोम॒ इन्द्रं॒ वर्धा॒द्ब्रह्म॒ गिर॑ उ॒क्था च॒ मन्म॑ ।

वर्धाहैन॑मु॒षसो॒ याम॑न्न॒क्तोर्वर्धा॒न्मासा॑ः श॒रदो॒ द्याव॒ इन्द्र॑म् ॥४

वर्धा॑त् । यम् । य॒ज्ञः । उ॒त । सोम॑ः । इन्द्र॑म् । वर्धा॑त् । ब्रह्म॑ । गिर॑ः । उ॒क्था । च॒ । मन्म॑ ।

वर्ध॑ । अह॑ । ए॒न॒म् । उ॒षस॑ः । याम॑न् । अ॒क्तोः । वर्धा॑न् । मासा॑ः । श॒रद॑ः । द्याव॑ः । इन्द्र॑म् ॥४

वर्धात् । यम् । यज्ञः । उत । सोमः । इन्द्रम् । वर्धात् । ब्रह्म । गिरः । उक्था । च । मन्म ।

वर्ध । अह । एनम् । उषसः । यामन् । अक्तोः । वर्धान् । मासाः । शरदः । द्यावः । इन्द्रम् ॥४

“यम् “इन्द्रं “यज्ञः यागः “वर्धात् वर्धयति । “उत अपि च तत्साधनभूतः “सोमः च यमिन्द्रं वर्धयति । तथा “ब्रह्म हविर्लक्षणमन्नं च पुरोडाशादिकं यमिन्द्रं “वर्धात वर्धयति । “गिरः स्तोत्राणि “मन्म मननीयानि “उक्था उक्थानि शस्त्राणि “च यं वर्धयन्ति “एनम् इन्द्रम् “उषसः च “अक्तो: रात्रेः “यामन् यामनि गमने सति “वर्ध वर्धयन्ति। “मासाः “शरदः संवत्सराश्च “द्यावः दिवसाश्चैनम् “इन्द्रं “वर्धान् वर्धयन्ति ।

ए॒वा ज॑ज्ञा॒नं सह॑से॒ असा॑मि वावृधा॒नं राध॑से च श्रु॒ताय॑ ।

म॒हामु॒ग्रमव॑से विप्र नू॒नमा विं॑वासेम वृत्र॒तूर्ये॑षु ॥५

ए॒व । ज॒ज्ञा॒नम् । सह॑से । असा॑मि । व॒वृ॒धा॒नम् । राध॑से । च॒ । श्रु॒ताय॑ ।

म॒हाम् । उ॒ग्रम् । अव॑से । वि॒प्र॒ । नू॒नम् । आ । वि॒वा॒से॒म॒ । वृ॒त्र॒ऽतूर्ये॑षु ॥५

एव । जज्ञानम् । सहसे । असामि । ववृधानम् । राधसे । च । श्रुताय ।

महाम् । उग्रम् । अवसे । विप्र । नूनम् । आ । विवासेम । वृत्रऽतूर्येषु ॥५

हे "विप्र मेधाविन्निन्द्र “एव एवं “जज्ञानं प्रादुर्भवन्तं “सहसे शत्रूणामभिभवार्थम् “असामि बहुलं “वावृधानं वर्धमानं “महां महान्तम् “उग्रम् उद्गूर्णबलं त्वां “नूनम् अद्य वृत्रतूर्येषु “श्रुताय विश्रुताय “राधसे धनाय “च “अवसे रक्षणाय च “आ “विवासेम परिचरेम ।। ।। १० ।।

मण्डल ६

ऋग्वेदः सूक्तं ६.३९

ऋग्वेदः - मण्डल ६
← सूक्तं ६.३८ सूक्तं ६.३९ सूक्तं ६.४० →
बार्हस्पत्यो भरद्वाजः

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्।

मन्द्रस्य कवेर्दिव्यस्य वह्नेर्विप्रमन्मनो वचनस्य मध्वः ।

अपा नस्तस्य सचनस्य देवेषो युवस्व गृणते गोअग्राः ॥१॥

अयमुशानः पर्यद्रिमुस्रा ऋतधीतिभिरृतयुग्युजानः ।

रुजदरुग्णं वि वलस्य सानुं पणीँर्वचोभिरभि योधदिन्द्रः ॥२॥

अयं द्योतयदद्युतो व्यक्तून्दोषा वस्तोः शरद इन्दुरिन्द्र ।

इमं केतुमदधुर्नू चिदह्नां शुचिजन्मन उषसश्चकार ॥३॥

अयं रोचयदरुचो रुचानोऽयं वासयद्व्यृतेन पूर्वीः ।

अयमीयत ऋतयुग्भिरश्वैः स्वर्विदा नाभिना चर्षणिप्राः ॥४॥

नू गृणानो गृणते प्रत्न राजन्निषः पिन्व वसुदेयाय पूर्वीः ।

अप ओषधीरविषा वनानि गा अर्वतो नॄनृचसे रिरीहि ॥५॥

सायणभाष्यम्

‘मन्द्रस्य कवेः' इति पञ्चर्चं षोडशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम्। 'मन्द्रस्य' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

म॒न्द्रस्य॑ क॒वेर्दि॒व्यस्य॒ वह्ने॒र्विप्र॑मन्मनो वच॒नस्य॒ मध्वः॑ ।

अपा॑ न॒स्तस्य॑ सच॒नस्य॑ दे॒वेषो॑ युवस्व गृण॒ते गोअ॑ग्राः ॥१

म॒न्द्रस्य॑ । क॒वेः । दि॒व्यस्य॑ । वह्नेः॑ । विप्र॑ऽमन्मनः । व॒च॒नस्य॑ । मध्वः॑ ।

अपाः॑ । न॒ः । तस्य॑ । स॒च॒नस्य॑ । दे॒व॒ । इषः॑ । यु॒व॒स्व॒ । गृ॒ण॒ते । गोऽअ॑ग्राः ॥१

मन्द्रस्य । कवेः । दिव्यस्य । वह्नेः । विप्रऽमन्मनः । वचनस्य । मध्वः ।

अपाः । नः । तस्य । सचनस्य । देव । इषः । युवस्व । गृणते । गोऽअग्राः ॥ १॥

“मन्द्रस्य मोदनस्य मदकरस्य वा “कवेः विक्रान्तस्य “दिव्यस्य दिवि भवस्य “वह्नेः वोढुः “विप्रमन्मनः । विप्रा मेधाविनो मन्मानः स्तोतारो यस्य स तथोक्तः । तस्य “वचनस्य वचनीयस्य स्तुत्यस्य “तस्य सर्वत्र प्रसिद्धस्थ "सचनस्य सेव्यस्य एवंभूतस्य मध्वः मधुनः सोमस्य ॥ ‘क्रियाग्रहण कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ एवंभूतं “नः अस्मदीयं सोमं हे इन्द्र त्वम् “अपाः पिब । अपि च हे “देव द्योतमानेन्द्र “गृणते स्तुवते । तृतीयार्थे चतुर्थी । स्तुवता मया “गोअग्राः । गावोऽग्रे प्रमुखे यासां तादृशाः “इषः अन्नानि "युवस्व संयोजय ॥

अ॒यमु॑शा॒नः पर्यद्रि॑मु॒स्रा ऋ॒तधी॑तिभिरृत॒युग्यु॑जा॒नः ।

रु॒जदरु॑ग्णं॒ वि व॒लस्य॒ सानुं॑ प॒णीँर्वचो॑भिर॒भि यो॑ध॒दिन्द्रः॑ ॥२

अ॒यम् । उ॒शा॒नः । परि॑ । अद्रि॑म् । उ॒स्राः । ऋ॒तधी॑तिऽभिः । ऋ॒त॒ऽयुक् । यु॒जा॒नः ।

रु॒जत् । अरु॑ग्णम् । वि । व॒लस्य॑ । सानु॑म् । प॒णीन् । वचः॑ऽभिः । अ॒भि । यो॒ध॒त् । इन्द्रः॑ ॥२

अयम् । उशानः । परि । अद्रिम् । उस्राः । ऋतधीतिऽभिः । ऋतऽयुक् । युजानः ।

रुजत् । अरुग्णम् । वि । वलस्य । सानुम् । पणीन् । वचःऽभिः । अभि । योधत् । इन्द्रः ।।२।।

“अयम् इन्द्रः "अद्रिं वलेन गोपिधानाय निर्मितं शिलोचयं “परि परितः पर्वतसमीपे विद्यमाना: "उस्राः गाः “उशानः कामयमानः “ऋतधीतिभिः सत्यकर्मभिरङ्गिरोभिः “युजानः संगच्छमानः “ऋतयुक् ऋतेन तत्कृतेन स्तोत्रेण युक्तश्च भूत्वा “वलस्य असुरस्य स्वभूतं “सानुं समुच्छ्रितं पर्वतम् “अरुग्णम् अन्यैरभग्नं “वि “रुजत् व्यभाङ्क्षीत् । किंच "पणीन् वलानुचरानेतत्संज्ञानसुरांश्च “वचोभिः स्तुत्यरायुधैः संतर्जनरूपैर्वाक्यैरेव वा अयम् “इन्द्रः "अभि “योधत् अभ्ययुध्यत् ॥

अ॒यं द्यो॑तयद॒द्युतो॒ व्य१॒क्तून्दो॒षा वस्तो॑: श॒रद॒ इन्दु॑रिन्द्र ।

इ॒मं के॒तुम॑दधु॒र्नू चि॒दह्ना॒ं शुचि॑जन्मन उ॒षस॑श्चकार ॥३

अ॒यम् । द्यो॒त॒य॒त् । अ॒द्युत॑: । वि । अ॒क्तून् । दो॒षा । वस्तो॑: । श॒रद॑: । इन्दु॑: । इ॒न्द्र॒ ।

इ॒मम् । के॒तुम् । अ॒द॒धु॒: । नु । चि॒त् । अह्ना॑म् । शुचि॑ऽजन्मनः । उ॒षस॑: । च॒का॒र॒ ॥३

अयम् । द्योतयत् । अद्युतः । वि । अक्तून् । दोषा । वस्तोः । शरदः । इन्दुः । इन्द्र।

इमम् । केतुम् । अदधुः । नु। चित् । अह्नाम् । शुचिऽजन्मनः । उषसः । चकार ॥ ३ ॥

हे “इन्द्र त्वया नियम्यमानः पीयमानो वा अयम् “इन्दुः सोमः "अद्युतः अद्योतमानान् “अक्तून् । अक्तुरिति रात्रिनाम । अत्र च तत्संबन्धात् पक्षमासादयो लक्ष्यन्ते । पक्षमासादीन् तथा “दोषा रात्रिं “वस्तोः दिवसं "शरदः संवत्सरांश्च “वि द्योतयत् व्यदीपयत्। कुत इत्यत आह । "नू “चित् पुरा देवाः “इमं सोमं चन्द्रात्मना नभसि वर्तमानम् "अह्नां दिवसानां "केतुं प्रज्ञापकं यस्मात् “अदधुः व्यदधुः अकुर्वन् तस्मादनेन पक्षमासादयः सर्वे प्रकाश्यन्ते । चन्द्रगत्यधीनत्वात्तिथिविभागानाम् । अपि चायं सोमः “उषसः उषःकालान् “शुचिजन्मनः आत्मीयेन तेजसा शुद्धोदयान् “चकार करोति ॥

अ॒यं रो॑चयद॒रुचो॑ रुचा॒नो३॒ऽयं वा॑सय॒द्व्यृ१॒तेन॑ पू॒र्वीः ।

अ॒यमी॑यत ऋ॒तयुग्भि॒रश्वै॑: स्व॒र्विदा॒ नाभि॑ना चर्षणि॒प्राः ॥४

अ॒यम् । रो॒च॒य॒त् । अ॒रुच॑: । रु॒चा॒नः । अ॒यम् । वा॒स॒य॒त् । वि । ऋ॒तेन॑ । पू॒र्वीः ।

अ॒यम् । ई॒य॒ते॒ । ऋ॒त॒युक्ऽभि॑: । अश्वै॑: । स्व॒:ऽविदा॑ । नाभि॑ना । च॒र्ष॒णि॒ऽप्राः ॥४

अयम् । रोचयत् । अरुचः । रुचानः । अयम् । वासयत् । वि । ऋतेन । पूर्वीः ।

अयम् । ईयते । ऋतयुक्ऽभिः । अश्वैः । स्वःऽविदा । नाभिना । चर्षणिऽप्राः ॥ ४ ॥

“अयम् इन्द्रः “रुचानः रोचमानः सूर्यात्मना दीप्यमानः “अरुचः प्रकाशरहितान् तमसा मलीमसान् सर्वलोकान् “रोचयत् प्रकाशयति । तथा “पूर्वीः बह्वीरुषसश्च “अयम् इन्द्रः “ऋतेन सत्यभूतेन सर्वत्र गमनशीलेन वा तेजसा “वि “वासयत व्यापयति । तत्रत्यानि तमांसि निवर्तयतीत्यर्थः । तथा “ऋतयुग्भिः ऋतेन स्तोत्रेण युज्यमानैः “अश्वैः “नाभिना संनद्धेन “स्वर्विदा सुष्ट्वरणीयस्य धनस्य लम्भकेन रथेन “चर्षणिप्राः चर्षणीनां मनुष्याणां कामैः पूरयिता सन् “अयम् एवेन्द्रः “ईयते गच्छति ।।

नू गृ॑णा॒नो गृ॑ण॒ते प्र॑त्न राज॒न्निषः॑ पिन्व वसु॒देया॑य पू॒र्वीः ।

अ॒प ओष॑धीरवि॒षा वना॑नि॒ गा अर्व॑तो॒ नॄनृ॒चसे॑ रिरीहि ॥५

नु । गृ॒णा॒नः । गृ॒ण॒ते । प्र॒त्न॒ । रा॒ज॒न् । इषः॑ । पि॒न्व॒ । व॒सु॒ऽदेया॑य । पू॒र्वीः ।

अ॒पः । ओष॑धीः । अ॒वि॒षा । वना॑नि । गाः । अर्व॑तः । नॄन् । ऋ॒चसे॑ । रि॒री॒हि॒ ॥५

नु। गृणानः । गृणते । प्रत्न । राजन् । इषः । पिन्व । वसुऽदेयय । पूर्वीः ।

अपः । ओषधीः । अविषा । वनानि । गाः । अर्वतः । नॄन् । ऋचसे । रिरीहि ॥ ५ ॥

हे "प्रत्न पुरातन "राजन् राजमानेन्द्र "गृणानः स्तूयमानस्त्वं "वसुदेयाय वसूनि धनानि त्वया देयानि यस्मै तादृशाय "गृणते स्तुवते "पूर्वीः बह्वीः "इषः अन्नानि "नु क्षिप्रं "पिन्व सिञ्च प्रयच्छेत्यर्थः । किंच "ऋचसे अर्चयित्रे स्तोत्रे "अपः वृष्टिलक्षणान्युदकानि "ओषधीः व्रीह्यादीन् "अविषा विषरहितानि रक्षकाणि वा "वनानि वृक्षजातानि चूतपनसादीनि "गा "अर्वतः अश्वान् "नॄन् मनुष्यांश्च कर्मकरान् "रिरीहि देहि ॥ ॥ ११ ॥

मण्डल ६

ऋग्वेदः सूक्तं ६.४०

ऋग्वेदः - मण्डल ६

← सूक्तं ६.३९ | सूक्तं ६.४० | सूक्तं ६.४१ →

बार्हस्पत्यो भरद्वाजः

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्।

इन्द्र पिब तुभ्यं सुतो मदायाव स्य हरी वि मुचा सखाया ।

उत प्र गाय गण आ निषद्याथा यज्ञाय गृणते वयो धाः ॥१॥

अस्य पिब यस्य जज्ञान इन्द्र मदाय क्रत्वे अपिबो विरप्शिन् ।

तमु ते गावो नर आपो अद्रिरिन्दुं समह्यन्पीतये समस्मै ॥२॥

समिद्धे अग्नौ सुत इन्द्र सोम आ त्वा वहन्तु हरयो वहिष्ठाः ।

त्वायता मनसा जोहवीमीन्द्रा याहि सुविताय महे नः ॥३॥

आ याहि शश्वदुशता ययाथेन्द्र महा मनसा सोमपेयम् ।

उप ब्रह्माणि शृणव इमा नोऽथा ते यज्ञस्तन्वे वयो धात् ॥४॥

यदिन्द्र दिवि पार्ये यदृधग्यद्वा स्वे सदने यत्र वासि ।

अतो नो यज्ञमवसे नियुत्वान्सजोषाः पाहि गिर्वणो मरुद्भिः ॥५॥

सायणभाष्यम्

‘इन्द्र पिब' इति पञ्चर्चं सप्तदशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । इन्द्र पिब' इत्यनुक्रान्तम् । गतः सूक्तविनियोगः । प्रथमे रात्रिपर्यायेऽच्छावाकस्याद्या शस्त्रयाज्या' । सूत्रितं च-- इन्द्र पिब तुभ्यं सुतो मदायेति याज्या (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

इन्द्र॒ पिब॒ तुभ्यँ॑ सु॒तो मदा॒याव॑ स्य॒ हरी॒ वि मु॑चा॒ सखा॑या ।

उ॒त प्र गा॑य ग॒ण आ नि॒षद्याथा॑ य॒ज्ञाय॑ गृण॒ते वयो॑ धाः ॥१

इन्द्र॑ । पिब॑ । तुभ्य॑म् । सु॒तः । मदा॑य । अव॑ । स्य॒ । हरी॒ इति॑ । वि । मु॒च॒ । सखा॑या ।

उ॒त । प्र । गा॒य॒ । ग॒णे । आ । नि॒ऽसद्य॑ । अथ॑ । य॒ज्ञाय॑ । गृ॒ण॒ते । वयः॑ । धा॒ः ॥१

इन्द्र । पिब । तुभ्यम् । सुतः । मदाय । अव । स्य । हरी इति । वि । मुच । सखाया ।

उत । प्र । गाय । गणे। आ । निऽसद्य । अथ । यज्ञाय । गृणते । वयः । धाः ॥१॥

हे “इन्द्र तं सोमं “पिब यः सोमः "तुभ्यं “मदाय मदार्थं “सुतः अभिषुतः । यतस्त्वया सोमः पातव्योऽतः कारणात् "सखाया समानख्यानौ मित्रभूतौ वा “हरी अश्वौ “अव "स्य अवस्थापय । तदनन्तरं वि “मुच रथाद्विमुञ्च । "उत अपि च "गणे अस्मत्स्तोतृसंघे “आ आभिमुख्येन “निषद्य उपविश्य “प्र “गाय अस्माभिः कृतं स्तोत्रमुपश्लोकय । “अथ अनन्तरं “यज्ञाय यजमानाय “गृणते स्तुवते “वयः अन्नं “धाः देहि ॥

द्वितीये रात्रिपर्याये अच्छावाकस्य ' अस्य पिब' इति शस्त्रयाज्या। सूत्रितं च--- अस्य पिबेति याज्या ' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

अस्य॑ पिब॒ यस्य॑ जज्ञा॒न इ॑न्द्र॒ मदा॑य॒ क्रत्वे॒ अपि॑बो विरप्शिन् ।

तमु॑ ते॒ गावो॒ नर॒ आपो॒ अद्रि॒रिन्दु॒ समा॑ह्यन्पी॒तये॒ सम॑स्मै ॥२

अस्य॑ । पि॒ब॒ । यस्य॑ । ज॒ज्ञा॒नः । इ॒न्द्र॒ । मदा॑य । क्रत्वे॑ । अपि॑बः । वि॒ऽर॒प्शि॒न् ।

तम् । ऊं इति॑ । ते॒ । गाव॑: । नर॑: । आप॑: । अद्रि॑: । इन्दु॑म् । सम् । अ॒ह्य॒न् । पी॒तये॑ । सम् । अ॒स्मै॒ ॥२

अस्य । पिब । यस्य । जज्ञानः । इन्द्र । मदाय । क्रत्वे । अपिबः । विऽरप्शिन् ।

तम् । ऊं इति । ते । गावः । नरः । आपः । अद्रिः । इन्दुम् । सम् । अह्यन् । पीतये । सम् । अस्मै ॥२

हे “इन्द्र “अस्य इमं सोमं “पिब । हे “विरप्शिन् महन “जज्ञानः जायमान एव त्वं “यस्य यं सोमम् “अपिबः पूर्वं पीतवानसि । किमर्थम् । 'मदाय हर्षाय “क्रत्वे कर्मणे वृत्रवधादिलक्षणं वीर्यकर्म कर्तुं च । “तमु तादृशमेव “इन्दुं सोमं “गावः गवि भवाः श्रपणसाधनाः क्षीरादयः “नरः नेतारोऽध्वर्यवः “आपः वसतीवर्याख्याः “अद्रिः अभिषवार्थो ग्रावा एते सर्वे “अस्मै अस्येन्द्रस्य “ते तव “पीतये पानार्थं “समह्यन् समगमयन् ।' हि गतौ' इत्यस्यैतद्रूपम् । पुनः “सम् इति पूरकः।।

समि॑द्धे अ॒ग्नौ सु॒त इ॑न्द्र॒ सोम॒ आ त्वा॑ वहन्तु॒ हर॑यो॒ वहि॑ष्ठाः ।

त्वा॒य॒ता मन॑सा जोहवी॒मीन्द्रा या॑हि सुवि॒ताय॑ म॒हे न॑: ॥३

सम्ऽइ॑द्धे । अ॒ग्नौ । सु॒ते । इ॒न्द्र॒ । सोमे॑ । आ । त्वा॒ । व॒ह॒न्तु॒ । हर॑यः । वहि॑ष्ठाः ।

त्वा॒ऽय॒ता । मन॑सा । जो॒ह॒वी॒मि॒ । इन्द्र॑ । आ । या॒हि॒ । सु॒वि॒ताय॑ । म॒हे । न॒: ॥३

सम्ऽइद्धे । अग्नौ । सुते । इन्द्र । सोमे । आ । त्वा । वहन्तु । हरयः । वहिष्ठाः ।

त्वाऽयता । मनसा । जोहवीमि । इन्द्र । आ । याहि । सुविताय । महे । नः ॥३

“अग्नौ “समिद्धे दीप्ते “सोमे “सुते अभिषुते सति हे "इन्द्र “त्वा त्वां “वहिष्ठाः वोढृतमाः “हरयः अश्वाः “आ “वहन्तु । इमं यज्ञं प्रत्यानयन्तु । अहं च “त्वायता त्वां कामयमानेन “मनसा जोहवीमि पुनःपुनराह्वयामि । हे “इन्द्र त्वं “नः अस्माकं “महे महते “सुविताय कल्याणाय “आ “याहि आगच्छ ।

आ या॑हि॒ शश्व॑दुश॒ता य॑या॒थेन्द्र॑ म॒हा मन॑सा सोम॒पेय॑म् ।

उप॒ ब्रह्मा॑णि शृणव इ॒मा नोऽथा॑ ते य॒ज्ञस्त॒न्वे॒३॒ वयो॑ धात् ॥४

आ । या॒हि॒ । शश्व॑त् । उ॒श॒ता । य॒या॒थ॒ । इन्द्र॑ । म॒हा । मन॑सा । सो॒म॒ऽपेय॑म् ।

उप॑ । ब्रह्मा॑णि । शृ॒ण॒व॒: । इ॒मा । न॒: । अथ॑ । ते॒ । य॒ज्ञः । त॒न्वे॑ । वय॑: । धा॒त् ॥४

आ । याहि । शश्वत् । उशता । ययाथ । इन्द्र । महा । मनसा । सोमऽपेयम् ।

उप । ब्रह्माणि । शृणवः । इमा । नः । अथ । ते । यज्ञः । तन्वे । वयः । धात् ॥४

हे इन्द पुरा “शश्वत् बहुकृत्वः “ययाथ सोमपानार्थं यज्ञं गतवानसि । अतः कारणात् “उशता अस्मान कामयमानेन “महा महता “मनसा सह “सोमपेयं सोमः पीयते यस्मिन् तादृशमस्मदीयं यज्ञम् “आ “याहि अभिगच्छ । आगत्य च “ब्रह्माणि स्तोत्राणि “इमा इदानीं प्रयुज्यमानानि “नः अस्मदीयानि “उप “शृणवः उपाशृणु । “अथ अनन्तरं “यज्ञः यजमानः “ते तव “तन्वे शरीराय त्वच्छरीरपोषार्थं “वयः अन्नं सोमात्मकं “धात् ददातु।।

यदिं॑न्द्र दि॒वि पार्ये॒ यदृ॒ध॒ग्यद्वा॒ स्वे सदं॑ने॒ यत्र॒ वासिं॑ ।

अतों॑ नो य॒ज्ञमवं॑से नि॒युत्वा॑न्स॒जोषाः॑ पाहि गिर्वणो म॒रुद्भिः॑ ॥५

यत् । इ॒न्द्र॒ । दि॒वि । पार्ये॑ । यत् । ऋध॑क् । यत् । वा॒ । स्वे । सदं॑ने । यत्र॑ । वा॒ । असिं॑ ।

अतः॑ । न॒ः । य॒ज्ञम् । अवं॑से । नि॒युत्वा॑न् । स॒ऽजोषाः॑ । पा॒हि॒ । गि॒र्व॒ण॒ः । म॒रुत्ऽभिः॑ ॥५

यत् । इन्द्र । दिवि । पार्ये । यत् । ऋधक् । यत् । वा । स्वे । सदने । यत्र । वा । असि ।

अतः । नः । यज्ञम् । अवसे । नियुत्वान् । सऽजोषाः । पाहि । गिर्वणः । मरुत्ऽभिः ॥५

हे “इन्द्र “पार्ये पारगे दूरदेशे “दिवि द्युलोकाख्ये “यत् यदि त्वं वर्तसे । यदि वा ऋधक् । एतत्पृथक्शब्देन समानार्थम् । पृथगन्यस्मिन् देशे वर्तसे । “यद्वा “स्वे स्वकीये “सदने गृहे । अथवा किमनेन विशेषणेन “यत्र यस्मिन् देशे “असि भवसि “अतः अस्मात् स्थानादागत्य हे “गिर्वणः गिरां संभक्तरिन्द्र “नियुत्वान् नियुतोऽश्वाः । तद्वान् “मरुद्भिः “सजोषाः सह प्रीयमाणस्त्वं नः अस्माकम् “अवसे रक्षणाय “यज्ञम् अस्मदीयं यागं “पाहि रक्ष । यद्वा । यज्ञं यजनसाधनमस्मदीयं सोममवसे तर्पणाय पाहि पिब ।। १२ ।।

मण्डल ६

ऋग्वेदः सूक्तं ६.४१

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्।

अहेळमान उप याहि यज्ञं तुभ्यं पवन्त इन्दवः सुतासः ।

गावो न वज्रिन्स्वमोको अच्छेन्द्रा गहि प्रथमो यज्ञियानाम् ॥१॥

या ते काकुत्सुकृता या वरिष्ठा यया शश्वत्पिबसि मध्व ऊर्मिम् ।

तया पाहि प्र ते अध्वर्युरस्थात्सं ते वज्रो वर्ततामिन्द्र गव्युः ॥२॥

एष द्रप्सो वृषभो विश्वरूप इन्द्राय वृष्णे समकारि सोमः ।

एतं पिब हरिव स्थातरुग्र यस्येशिषे प्रदिवि यस्ते अन्नम् ॥३॥

सुतः सोमो असुतादिन्द्र वस्यानयं श्रेयाञ्चिकितुषे रणाय ।

एतं तितिर्व उप याहि यज्ञं तेन विश्वास्तविषीरा पृणस्व ॥४॥

ह्वयामसि त्वेन्द्र याह्यर्वाङरं ते सोमस्तन्वे भवाति ।

शतक्रतो मादयस्वा सुतेषु प्रास्माँ अव पृतनासु प्र विक्षु ॥५॥

सायणभाष्यम्

‘ अहेळमानः' इति पञ्चर्चमष्टादशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम्। अनुक्रान्तं च-- ‘ अहेळमानः' इति । गतो विनियोगः ।।

अहे॑ळमान॒ उप॑ याहि य॒ज्ञं तुभ्यं॑ पवन्त॒ इन्द॑वः सु॒तास॑ः ।

गावो॒ न व॑ज्रि॒न्स्वमोको॒ अच्छेन्द्रा ग॑हि प्रथ॒मो य॒ज्ञियाना॑म् ॥१

अहे॑ळमानः । उप॑ । या॒हि॒ । य॒ज्ञम् । तुभ्य॑म् । प॒व॒न्ते॒ । इन्द॑वः । सु॒तासः॑ ।

गावः॑ । न । व॒ज्रि॒न् । स्वम् । ओकः॑ । अच्छ॑ । इन्द्र॑ । आ । ग॒हि॒ । प्र॒थ॒मः । य॒ज्ञिया॑नाम् ॥१

अहेळमानः । उप । याहि । यज्ञम् । तुभ्यम् । पवन्ते । इन्दवः । सुतासः ।

गावः । न । वज्रिन् । स्वम् । ओकः । अच्छ । इन्द्र । आ । गहि । प्रथमः । यज्ञियानाम् ॥१

हे इन्द्र “अहेळमानः अक्रुध्यंस्त्वं “यज्ञम् अस्मदीयम् “उप “याहि उपगच्छ । यतः कारणात “तुभ्यं त्वदर्थ “सुतासः अभिषुताः “इन्दवः सोमाः “पवन्ते पूयन्ते दशपवित्रेण शोध्यन्ते । हे “वज्रिन् वज्रवन् इन्द्र ”गावो “न गावः स्वकीयं गोष्ठमिव “स्वं स्वकीय “ओकः स्थानं द्रोणकलशादिलक्षणम् “अच्छ आभिमुख्येन प्राप्नुवन्तीति शेषः । अतः कारणात् हे “इन्द्र “यज्ञियानां यज्ञार्हाणां देवानां मध्ये “प्रथमः मुख्यत्वं “आ “गहि आगच्छ ।।

या ते॑ का॒कुत्सुकृ॑ता॒ या वरि॑ष्ठा॒ यया॒ शश्व॒त्पिब॑सि॒ मध्व॑ ऊ॒र्मिम् ।

तया॑ पाहि॒ प्र ते॑ अध्व॒र्युर॑स्था॒त्सं ते॒ वज्रो॑ वर्तताम् इन्द्र ग॒व्युः ॥२

या । ते॒ । का॒कुत् । सुऽकृ॑ता । या । वरि॑ष्ठा । यया॑ । शश्व॑त् । पिब॑सि । मध्वः॑ । ऊ॒र्मिम् ।

तया॑ । पा॒हि॒ । प्र । ते॒ । अ॒ध्व॒र्युः । अ॒स्था॒त् । सम् । ते॒ । वज्रः॑ । व॒र्त॒ता॒म् । इ॒न्द्र॒ । ग॒व्युः ॥२

या । ते । काकुत् । सुऽकृता । या । वरिष्ठा । यया । शश्वत् । पिबसि । मध्वः । ऊर्मिम् ।

तया । पाहि । प्र । ते । अध्वर्युः । अस्थात् । सम् । ते । वज्रः । वर्तताम् । इन्द्र । गव्युः ॥२

हे इन्द्र “या “ते तव “काकुत् जिह्वा “सुकृता सुष्ठु धात्रा निर्मिता। “या च “वरिष्ठा उरुतमा विस्तीर्णतमा। “यया च “मध्वः मधुनः सोमस्य “ऊर्मिं रसं “शश्वत् बहुकृत्वः “पिबसि “तया जिह्वयास्मदीयं सोमं “पाहि पिब। तदर्थम् “अध्वर्युः अध्वरस्य नेता ऋत्विग्गृहीतसोमः सन् “प्र “अस्थात् हविर्धानादुत्तरवेदिदेशं प्रत्यगमत् । अपि च हे “इन्द्र “गव्युः शत्रुसंबन्धिनीर्गा आत्मन इच्छन् "ते त्वदीयः “वज्रः “सं "वर्ततां शत्रुभिः संगतो भवतु । तान् हन्त्वित्यर्थः ॥

ए॒ष द्र॒प्सो वृ॑ष॒भो वि॒श्वरू॑प॒ इन्द्रा॑य॒ वृष्णे॒ सम॑कारि॒ सोम॑ः ।

ए॒तं पि॑ब हरिवः स्थातरुग्र॒ यस्येशि॑षे प्र॒दिवि॒ यस्ते॒ अन्न॑म् ॥३

ए॒षः । द्र॒प्सः । वृ॒ष॒भः । वि॒श्वऽरू॑पः । इन्द्रा॑य । वृष्णे॑ । सम् । अ॒का॒रि॒ । सोम॑ः ।

ए॒तम् । पि॒ब॒ । ह॒रि॒ऽव॒ः । स्था॒त॒ः । उ॒ग्र॒ । यस्य॑ । ईशि॑षे । प्र॒ऽदिवि॑ । यः । ते॒ । अन्न॑म् ॥३

एषः । द्रप्सः । वृषभः । विश्वऽरूपः । इन्द्राय । वृष्णे । सम् । अकारि । सोमः ।

एतम् । पिब । हरिऽवः । स्थातः । उग्र । यस्य । ईशिषे । प्रऽदिवि । यः । ते । अन्नम् ॥३

“द्रप्सः द्रवणशील: “वृषभः कामानां वर्षिता “विश्वरूपः बहुविधरूपोपेत ईदृग्विधः “एषः “सोमः “वृष्णे कामानां वर्षित्रे “इन्द्राय इन्द्रस्य पानार्थं “समकारि अभिषवादिभिः संस्कृतोऽभूत् । हे "हरिवः । हरी अश्वौ । तद्वन् हे "स्थातः सर्वेषामधिष्ठातः “उग्र उद्गूर्णबलेन्द्र “एतम् ईदृशं सोमं “पिब । “यस्य सोमस्य "प्रदिवि । जातावेकवचनम् । प्रभूतेषु दिवसेषु प्रगतेष्वहःसु वा “ईशिषे त्वमेवेश्वरो भवसि । “यः च सोमः “ते तव “अन्नम् अन्नत्वेन परिकल्पित एतं पिबेत्यन्वयः ॥

सु॒तः सोमो॒ असु॑तादिन्द्र॒ वस्या॑न॒यं श्रेया॑ञ्चिकि॒तुषे॒ रणा॑य ।

ए॒तं ति॑तिर्व॒ उप॑ याहि य॒ज्ञं तेन॒ विश्वा॒स्तवि॑षी॒रा पृ॑णस्व ॥४

सु॒तः । सोम॑ः । असु॑तात् । इ॒न्द्र॒ । वस्या॑न् । अ॒यम् । श्रेया॑न् । चि॒कि॒तुषे॑ । रणा॑य ।

ए॒तम् । ति॒ति॒र्व॒ः । उप॑ । या॒हि॒ । य॒ज्ञम् । तेन॑ । विश्वा॑ः । तवि॑षीः । आ । पृ॒ण॒स्व॒ ॥४

सुतः । सोमः । असुतात् । इन्द्र । वस्यान् । अयम् । श्रेयान् । चिकितुषे । रणाय ।

एतम् । तितिर्वः । उप । याहि । यज्ञम् । तेन । विश्वाः । तविषीः । आ । पृणस्व ॥४

हे “इन्द्र “सुतः अभिषुतः “अयं “सोमः "असुतात् अकृताभिषवात् सोमादन्यदीयात् "वस्यान् वसीयान् वसुमत्तरः प्रशस्यतरः। तथा “चिकितुषे विदुषेऽभिज्ञाय तुभ्यं “रणाय रमणीयाय तदर्थं “श्रेयान् श्रेष्ठश्च भवति । त्वामतिशयेन रमयितेत्यर्थः। हे “तितिर्वः शत्रूणां तरितरिन्द्र “यज्ञं यजनसाधनम् “एतं सोमम् “उप “याहि उपागच्छ । “तेन च सोमेन “विश्वास्तविषीः सर्वाणि बलानि “आ “पृणस्व आपूरय ॥

ह्वया॑मसि॒ त्वेन्द्रं॑ याह्य॒र्वाङ्ररं॑ ते॒ सोम॑स्त॒न्वें॑ भवाति ।

शत॑क्रतो मा॒दय॑स्वा सु॒तेषु॒ प्रास्माँ अ॑व॒ पृत॑नासु॒ प्र वि॒क्षु ॥५

ह्वया॑मसि । त्वा॒ । आ । इ॒न्द्र॒ । या॒हि॒ । अ॒र्वाङ् । अर॑म् । ते॒ । सोमः॑ । त॒न्वें॑ । भ॒वा॒ति॒ ।

शत॑क्रतो॒ इति॒ शत॑ऽक्रतो । मा॒दय॑स्व । सु॒तेषु॑ । प्र । अ॒स्मान् । अ॒व॒ । पृत॑नासु । प्र । वि॒क्षु ॥५

ह्वयामसि । त्वा । आ । इन्द्र । याहि । अर्वाङ् । अरम् । ते । सोमः । तन्वे । भवाति ।

शतक्रतो इति शतऽक्रतो । मादयस्व । सुतेषु । प्र । अस्मान् । अव । पृतनासु । प्र । विक्षु ॥५

हे “इन्द्र “त्वा त्वां “ह्वयामसि आह्वयामः । अतः कारणात् त्वम् “अर्वाङ् अस्मदभिमुखः सन् “आ “याहि आगच्छ । अस्मदीयः “सोमः च “ते “तन्वे तव शरीराय “अरं पर्याप्तं भवाति भवतु । त्वदीयं शरीरं यथाभिलाषं, तर्पयत्वित्यर्थः । हे “शतक्रतो बहुविधकर्मन्निन्द्र त्वं च “सुतेषु अभिषुतेषु अस्मदीयेषु सोमेषु “मादयस्व तृप्यस्व । ‘मद तृप्तियोगे'। तदनन्तरं “पृतनासु संग्रामेषु “अस्मान् “प्र “अव प्रकर्षेण रक्ष । न केवलं पृतनासु किंतु “विक्षु सर्वासु प्रजास्वस्मान् “प्र अव प्ररक्ष ॥ ॥१३॥

मण्डल ६

ऋग्वेदः सूक्तं ६.४२

ऋग्वेदः - मण्डल ६
← सूक्तं ६.४१ सूक्तं ६.४२ सूक्तं ६.४३ →
बार्हस्पत्यो भरद्वाजः

दे. इन्द्रः। अनुष्टुप्, ४ बृहती ।

प्रत्यस्मै पिपीषते विश्वानि विदुषे भर ।
अरंगमाय जग्मयेऽपश्चाद्दघ्वने नरे ॥१॥
एमेनं प्रत्येतन सोमेभिः सोमपातमम् ।
अमत्रेभिरृजीषिणमिन्द्रं सुतेभिरिन्दुभिः ॥२॥
यदी सुतेभिरिन्दुभिः सोमेभिः प्रतिभूषथ ।
वेदा विश्वस्य मेधिरो धृषत्तंतमिदेषते ॥३॥
अस्माअस्मा इदन्धसोऽध्वर्यो प्र भरा सुतम् ।
कुवित्समस्य जेन्यस्य शर्धतोऽभिशस्तेरवस्परत् ॥४॥

सायणभाष्यम्

‘प्रत्यस्मै ' इति चतुर्ऋचमेकोनविंशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षमैन्द्रम् । चतुर्थी बृहती शिष्टा अनुष्टुभः । तथा चानुक्रान्तं-- प्रत्यस्मै चतुष्कमानुष्टुभ बृहत्यन्तम्' इति । प्रातःसवनेऽच्छावाकस्येदमुन्नीयमानसूक्तम् । सूत्रितं च--' प्रत्यस्मा इत्युन्नीयमानायानूच्य ' (आश्व. श्रौ. ५. ७) इति ॥

प्रत्य॑स्मै॒ पिपी॑षते॒ विश्वा॑नि वि॒दुषे॑ भर ।

अ॒रं॒ग॒माय॒ जग्म॒येऽप॑श्चाद्दघ्वने॒ नरे॑ ॥१

प्रति॑ । अ॒स्मै॒ । पिपी॑षते । विश्वा॑नि । वि॒दुषे॑ । भ॒र॒ ।

अ॒र॒म्ऽग॒माय॑ । जग्म॑ये । अप॑श्चात्ऽदघ्वने । नरे॑ ॥१

प्रति । अस्मै । पिपीषते । विश्वानि । विदुषे । भर ।

अरम्ऽगमाय । जग्मये । अपश्चात्ऽदघ्वने । नरे ॥१

हे अध्वर्यो “अस्मै इन्द्राय “प्रति “भर अभिहर । सोमं प्रयच्छेत्यर्थः । कीदृशायेन्द्राय । “पिपीषते पातुमिच्छते “विश्वानि सर्वाणि वेद्यानि “विदुषे जानते “अरंगमाय पर्याप्तगमनाय “जग्मये यज्ञेषु गमनशीलाय “अपश्चाद्दघ्वने । दघिर्गतिकर्मा । अपश्चाद्गमनाय सर्वेषामग्रगामिने “नरे नेत्रे यज्ञानाम् ॥

एमे॑नं प्र॒त्येत॑न॒ सोमे॑भिः सोम॒पात॑मम् ।

अम॑त्रेभिरृजी॒षिण॒मिन्द्रं॑ सु॒तेभि॒रिन्दु॑भिः ॥२

आ । ई॒म् । ए॒न॒म् । प्र॒ति॒ऽएत॑न । सोमे॑भिः । सो॒म॒ऽपात॑मम् ।

अम॑त्रेभिः । ऋ॒जी॒षिण॑म् । इन्द्र॑म् । सु॒तेभिः॑ । इन्दु॑ऽभिः ॥२

आ । ईम् । एनम् । प्रतिऽएतन । सोमेभिः । सोमऽपातमम् ।

अमत्रेभिः । ऋजीषिणम् । इन्द्रम् । सुतेभिः । इन्दुऽभिः ॥२

हे अध्वर्यवः “सोमेभिः सोमैः करणभूतैः “सोमपातमम् अतिशयेन सोमस्य पातारम् “एनम् इन्द्रम् "आ अभिमुखं “प्रत्येतन प्रतिगच्छत । “ईम् इति निपातोऽनर्थकः । कीदृशमिन्द्रम् । “अमत्रेभिः अमत्रैः सोमपात्रैर्ग्रहचमसादिभिः “ऋजीषिणम् । ऋजीषं

शत्रूणामुपार्जकं बलम् । तद्वन्तम् । यद्वा। ऋजीषिणमित्युत्तरत्र संबन्धनीयम् । “सुतेभिः अभिषुतैः “इन्दुभिः सोमैर्ऋजीषिणम् । गतसारः सोम ऋजीषः। तद्वन्तम् । अथवा अमत्रेभिरमत्रैरमात्रैः अपरिमितैरभिषुतैः सोमैर्ऋजीषिणम् ॥ ऋजेर्गत्यर्थाद्भावसाधन ऋजीषशब्दः । ततो मत्वर्थीय इनिः ॥ संगतमित्यर्थः । एवंविधमिन्द्रं प्रतिगच्छतेत्यन्वयः । अन्य आह । अमत्रेभिर्ग्रहचमसादिगतैरभिषुतैः सोमैर्ऋजीषिणं बलवन्तमेनमिन्द्रं प्रतिगच्छतेति ॥

यदीं सुतेभिरिन्दुंभिः सोमेंभिः प्रतिभूषंथ ।

वेदा विश्वंस्य मेधिंरो धृषत्तंतमिदेषंते ॥३

यदिं । सुतेभिः । इन्दुंऽभिः । सोमेंभिः । प्रतिऽभूषंथ ।

वेदं । विश्वंस्य । मेधिंरः । धृषत् । तम्ऽतंम् । इत् । आ । ईषते ॥३

यदि । सुतेभिः । इन्दुऽभिः । सोमेभिः । प्रतिऽभूषथ ।

वेद । विश्वस्य । मेधिरः । धृषत् । तम्ऽतम् । इत् । आ । ईषते ॥३

हे अध्वर्यवः “सुतेभिः अभिषुतैः “इन्दुभिः उन्दनशीलैर्दीप्तैर्वा “सोमेभिः सोमैः “यदि “प्रतिभूषथ इन्द्रं प्रति यूयं प्रतिगच्छथ ।। ‘ भू प्राप्तौ' इत्यस्यैतद्रूपम् । तदानीं “मेधिरः मेधावी । मेधो यज्ञस्तद्वान्वा । स इन्द्रः “विश्वस्य विश्वं सर्वं भवदीयं कामं “वेद वेत्ति जानाति । ज्ञात्वा च “धृषत् । शत्रूणां धर्षकः सन् “तंतमित् तं तं काममेव “एषते प्रापयति ।।

अस्माअस्मा इदन्धसोऽध्वंर्यो प्र भंरा सुतम् ।

कुवित्संमस्य जेन्यंस्य शर्धंतोऽभिशंस्तेरवस्परंत् ॥४

अस्मैऽअंस्मै । इत् । अन्धंसः । अध्वंर्यो इतिं । प्र । भर । सुतम् ।

कुवित् । समस्य । जेन्यंस्य । शर्धंतः । अभिऽशंस्तेः । अवऽस्परंत् ॥४

अस्मैऽअस्मै । इत् । अन्धसः । अध्वर्यो इति । प्र । भर । सुतम् ।

कुवित् । समस्य । जेन्यस्य । शर्धतः । अभिऽशस्तेः । अवऽस्परत् ॥४

“अस्माअस्मा “इत् अस्मा एवेन्द्राय नान्यस्मै हे “अध्वर्यो त्वम् “अन्धसः सोमलक्षणस्यान्नस्य “सुतम् अभिषुतं रसं “प्र “भर संप्रहर। प्रयच्छेति यावत् । स चेन्द्रः “समस्य सर्वस्य “जेन्यस्य जेतव्यस्य “शर्धतः उत्सहमानस्य शत्रोः “अभिशस्तेः अभिशंसनात् तत्कृताद्धिंसनात् “कुवित् बहु । “अवस्परत् अस्मान् पालयतु ।। । १४ ।।

टिप्पणी

द्र. नानदम् षोडशिसाम (https://sa.wikisource.org/s/1zbu)

देवोऽसि नराशंसो यत्ते मेधः स्वर्ज्योतिस्तस्य त ऊमैः पितृभिर्भक्षितस्योपहूतस्योपहूतो भक्षयामीति भक्षमन्त्रः प्रातःसवने नाराशंसानाम् २२...........उन्नीयमानायेत्युक्तः प्रत्यस्मै पिपीषत इत्यच्छावाकः सूक्तमन्वाह शांश्रौसू ७.७.१ (https://sa.wikisource.org/s/1493)

मण्डल ६

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_६.४२&oldid=285617" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं ६.४३

ऋग्वेदः - मण्डल ६

← सूक्तं ६.४२ सूक्तं ६.४३ सूक्तं ६.४४ →

बार्हस्पत्यो भरद्वाजः

दे. इन्द्रः। उष्णिक्।

यस्य त्यच्छम्बरं मदे दिवोदासाय रन्धयः ।

अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिब ॥१॥

यस्य तीव्रसुतं मदं मध्यमन्तं च रक्षसे ।

अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिब ॥२॥

यस्य गा अन्तरश्मनो मदे दृळ्हा अवासृजः ।

अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिब ॥३॥

यस्य मन्दानो अन्धसो माघोनं दधिषे शवः ।

अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिब ॥४॥

सायणभाष्यम्

यस्य त्यत्' इति चतुर्ऋचं विंशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षमौष्णिहमैन्द्रम् । अनुक्रम्यते च ' यस्यौष्णिहम्' इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्ये औष्णिहतृचाशीतावेतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं -- यस्य त्यच्छम्बरं मद इति त्रयस्तृचा गायत्र्यः' (ऐ.आ. ५. २. ५) इति ।

यस्य॒ त्यच्छम्ब॑रं॒ मदे॒ दिवो॑दासाय र॒न्धय॑ः ।

अ॒यं स सोम॑ इन्द्र ते सु॒तः पिब॑ ॥१

यस्य॑ । त्यत् । शम्ब॑रम् । मदे॑ । दिव॑ःऽदासाय । र॒न्धय॑ः ।

अ॒यम् । सः । सोम॑ः । इ॒न्द्र॒ । ते॒ । सु॒तः । पिब॑ ॥१

यस्य । त्यत् । शम्बरम् । मदे । दिवःऽदासाय । रन्धयः ।

अयम् । सः । सोमः । इन्द्र । ते । सुतः । पिब ॥१

हे इन्द्र “यस्य सोमस्य “मदे पानेन जनिते हर्षे सति “शम्बरम् असुरं “दिवोदासाय “रन्धयः अहिंसीः । यद्वा । वशीकृतवानसि । रध्यतिर्वशगमने ' (निरु, ६. ३२) इति यास्कः । इति क्रियाविशेषणम् । “त्यत् तत् प्रसिद्धं यथा भवति तथा अरन्धय इत्यर्थः । हे “इन्द्र ”सः सोमः “ते त्वदर्थं “सुतः अभिषुतः अतस्त्वं “पिब ।।

यस्य॑ तीव्र॒सुतं॒ मदं॒ मध्य॒मन्तं॑ च॒ रक्ष॑से ।

अ॒यं स सोम॑ इन्द्र ते सु॒तः पिब॑ ॥२

यस्य॑ । ती॒व्र॒ऽसुत॑म् । मद॑म् । मध्य॑म् । अन्त॑म् । च॒ । रक्ष॑से ।

अ॒यम् । सः । सोम॑ः । इ॒न्द्र॒ । ते॒ । सु॒तः । पिब॑ ॥२

यस्य । तीव्रऽसुतम् । मदम् । मध्यम् । अन्तम् । च । रक्षसे ।

अयम् । सः । सोमः । इन्द्र । ते । सुतः । पिब ॥२

हे “इन्द्र त्वं “यस्य सोमस्यावयवभूतं “तीव्रसुतम् । तीक्ष्णं सुतमभिषवो यस्य स तीव्रसुतः प्रातःसवनिकः । तं "मदं मदकरं सोमरसं “मध्यं मध्यंदिनसवनगतम् “अन्तं तृतीयसवनगतं “च सोमरसं “रक्षसे रक्षसि “सः “अयं “सोमः त्वदर्थमभिषुतस्त्वं “पिब इति ॥

यस्य॒ गा अ॒न्तरश्म॑नो॒ मदे॑ दृ॒ळ्हा अ॒वासृ॑जः ।

अ॒यं स सोम॑ इन्द्र ते सु॒तः पिब॑ ॥३

यस्य॑ । गाः । अ॒न्तः । अश्म॑नः । मदे॑ । दृ॒ळ्हाः । अ॒व॒ऽअसृ॑जः ।

अ॒यम् । सः । सोमः॑ । इ॒न्द्र॒ । ते॒ । सु॒तः । पिब॑ ॥३

यस्य । गाः । अन्तः । अश्मनः । मदे । दृळ्हाः । अवऽअसृजः ।

अयम् । सः । सोमः । इन्द्र । ते । सुतः । पिब ॥३

"यस्य सोमस्य "मदे मदकरे रसे पीते सति "अश्मनः वलासुरेण निहितस्य पर्वतस्य "अन्तः मध्ये विद्यमानाः "दृब्हाः दृढपिधानाश्च "गाः पणिभिरपहृताः "अवासृजः वलस्य बन्धनाद्व्यसृजः स सोम इत्यादि गतम् ॥

यस्य॑ मन्दा॒नो अन्ध॑सो॒ माघो॑नं दधि॒षे शव॑ः ।

अ॒यं स सोम॑ इन्द्र ते सु॒तः पिब॑ ॥४

यस्य॑ । म॒न्दा॒नः । अन्ध॑सः । माघो॑नम् । द॒धि॒षे । शवः॑ ।

अ॒यम् । सः । सोमः॑ । इ॒न्द्र॒ । ते॒ । सु॒तः । पिब॑ ॥४

यस्य । मन्दानः । अन्धसः । माघोनम् । दधिषे । शवः ।

अयम् । सः । सोमः । इन्द्र । ते । सुतः । पिब ॥४

हे "इन्द्र त्वं "यस्य "अन्धसः सोमलक्षणस्यान्नस्य पानेन' "मन्दानः मन्दमानो हृष्टः सन् "माघोनम् ऐन्द्रं "शवः असाधारणं बलं "दधिषे धारयसि । येन सोमेन तवेन्द्रत्वं जातमित्यर्थः । "सः "अयं "सोमः "सुतः अभिषुतस्तं "पिब ॥ ॥ १५ ॥ ॥ ३ ॥

मण्डल ६

ऋग्वेदः सूक्तं ६.४४

ऋग्वेदः - मण्डल ६
← सूक्तं ६.४३ सूक्तं ६.४४ सूक्तं ६.४५ →
शंयुर्बार्हस्पत्यः

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्, १-६ अनुष्टुप्, ७-९ (८ वा) विराट्।

यो रयिवो रयिंतमो यो द्युम्नैर्द्युम्नवत्तमः ।
सोमः सुतः स इन्द्र तेऽस्ति स्वधापते मदः ॥१॥
यः शग्मस्तुविशग्म ते रायो दामा मतीनाम् ।
सोमः सुतः स इन्द्र तेऽस्ति स्वधापते मदः ॥२॥
येन वृद्धो न शवसा तुरो न स्वाभिरूतिभिः ।
सोमः सुतः स इन्द्र तेऽस्ति स्वधापते मदः ॥३॥
त्यमु वो अप्रहणं गृणीषे शवसस्पतिम् ।
इन्द्रं विश्वासाहं नरं मंहिष्ठं विश्वचर्षणिम् ॥४॥
यं वर्धयन्तीद्गिरः पतिं तुरस्य राधसः ।
तमिन्न्वस्य रोदसी देवी शुष्मं सपर्यतः ॥५॥

तद्व उक्थस्य बर्हणेन्द्रायोपस्तृणीषणि ।
विपो न यस्योतयो वि यद्रोहन्ति सक्षितः ॥६॥
अविदद्दक्षं मित्रो नवीयान्पपानो देवेभ्यो वस्यो अचैत् ।
ससवान्स्तौलाभिर्धौतरीभिरुरुष्या पायुरभवत्सखिभ्यः ॥७॥
ऋतस्य पथि वेधा अपायि श्रिये मनांसि देवासो अक्रन् ।
दधानो नाम महो वचोभिर्वपुर्दृशये वेन्यो व्यावः ॥८॥
द्युमत्तमं दक्षं धेह्यस्मे सेधा जनानां पूर्वीररातीः ।
वर्षीयो वयः कृणुहि शचीभिर्धनस्य सातावस्माँ अविड्ढि ॥९॥
इन्द्र तुभ्यमिन्मघवन्नभूम वयं दात्रे हरिवो मा वि वेनः ।
नकिरापिर्ददृशे मर्त्यत्रा किमङ्ग रध्रचोदनं त्वाहुः ॥१०॥
मा जस्वने वृषभ नो ररीथा मा ते रेवतः सख्ये रिषाम ।
पूर्वीष्ट इन्द्र निष्षिधो जनेषु जह्यसुष्वीन्प्र वृहापृणतः ॥११॥
उदभ्राणीव स्तनयन्नियर्तीन्द्रो राधांस्यश्व्यानि गव्या ।
त्वमसि प्रदिवः कारुधाया मा त्वादामान आ दभन्मघोनः ॥१२॥
अध्वर्यो वीर प्र महे सुतानामिन्द्राय भर स ह्यस्य राजा ।
यः पूर्व्याभिरुत नूतनाभिर्गीर्भिर्वावृधे गृणतामृषीणाम् ॥१३॥
अस्य मदे पुरु वर्पांसि विद्वानिन्द्रो वृत्राण्यप्रती जघान ।
तमु प्र होषि मधुमन्तमस्मै सोमं वीराय शिप्रिणे पिबध्यै ॥१४॥
पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमं हन्ता वृत्रं वज्रेण मन्दसानः ।
गन्ता यज्ञं परावतश्चिदच्छा वसुर्धीनामविता कारुधायाः ॥१५॥
इदं त्यत्पात्रमिन्द्रपानमिन्द्रस्य प्रियममृतमपायि ।
मत्सद्यथा सौमनसाय देवं व्यस्मद्द्वेषो युयवद्व्यंहः ॥१६॥
एना मन्दानो जहि शूर शत्रूञ्जामिमजामिं मघवन्नमित्रान् ।

अभिषेणाँ अभ्यादेदिशानान्पराच इन्द्र प्र मृणा जही च ॥१७॥

आसु ष्मा णो मघवन्निन्द्र पृत्स्वस्मभ्यं महि वरिवः सुगं कः ।

अपां तोकस्य तनयस्य जेष इन्द्र सूरीन्कृणुहि स्मा नो अर्धम् ॥१८॥

आ त्वा हरयो वृषणो युजाना वृषरथासो वृषरश्मयोऽत्याः ।

अस्मत्राञ्चो वृषणो वज्रवाहो वृष्णे मदाय सुयुजो वहन्तु ॥१९॥

आ ते वृषन्वृषणो द्रोणमस्थुर्घृतप्रुषो नोर्मयो मदन्तः ।

इन्द्र प्र तुभ्यं वृषभिः सुतानां वृष्णे भरन्ति वृषभाय सोमम् ॥२०॥

वृषासि दिवो वृषभः पृथिव्या वृषा सिन्धूनां वृषभ स्तियानाम् ।

वृष्णे त इन्दुर्वृषभ पीपाय स्वादू रसो मधुपेयो वराय ॥२१॥

अयं देवः सहसा जायमान इन्द्रेण युजा पणिमस्तभायत् ।

अयं स्वस्य पितुरायुधानीन्दुरमुष्णादशिवस्य मायाः ॥२२॥

अयमकृणोदुषसः सुपत्नीरयं सूर्ये अदधाज्ज्योतिरन्तः ।

अयं त्रिधातु दिवि रोचनेषु त्रितेषु विन्ददमृतं निगूळ्हम् ॥२३॥

अयं द्यावापृथिवी वि ष्कभायदयं रथमयुनक्सप्तरश्मिम् ।

अयं गोषु शच्या पक्वमन्तः सोमो दाधार दशयन्त्रमुत्सम् ॥२४॥

सायणभाष्यम्

चतुर्थेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र 'यो रयिवः' इति चतुर्विंशत्यृचं प्रथमं सूक्तं बृहस्पतिपुत्रस्य शंयोरार्षमैन्द्रम् । आदितः षडनुष्टुभः सप्तम्यष्टमीनवम्यो विराजोऽष्टम्येकैव वा विराट् शिष्टास्त्रिष्टुभः। तथा चानुक्रान्तं-- यो रयिवश्चतुर्विंशतिः शंयुर्बार्हस्पत्यो ह्यादौ षळनुष्टुभस्तिस्रश्च विराजो मध्यमैत्र वासाम्' इति । गतः सूक्तविनियोगः ।।

यो र॑यिवो र॒यिंत॑मो॒ यो द्यु॒म्नैर्द्यु॒म्नव॑त्तमः ।

सोम॑ः सु॒तः स इ॑न्द्र॒ तेऽस्ति॑ स्वधापते॒ मद॑ः ॥१

यः । र॒यि॒ऽव॒ः । र॒यिम्ऽत॑मः । यः । द्यु॒म्नैः । द्यु॒म्नव॑त्ऽतमः ।

सोम॑ः । सु॒तः । सः । इ॒न्द्र॒ । ते॒ । अस्ति॑ । स्व॒धा॒ऽप॒ते॒ । मद॑ः ॥१

यः । रयिऽवः । रयिम्ऽतमः । यः । द्युम्नैः । द्युम्नवत्ऽतमः ।

सोमः । सुतः । सः । इन्द्र । ते । अस्ति । स्वधाऽपते । मदः ॥१

हे “रयिवः धनवन् इन्द्र “यः सोमः “रयिंतमः अतिशयेन रयिमान् धनवान् । “यः च “द्युम्नैः द्योतमानैर्यशोभिः “द्युम्नवत्तमः अतिशयेन यशस्वी हे “स्वधापते स्वधाया अन्नस्य सोमलक्षणस्य पालक “इन्द्र “सः “सोमः अभिषुतः सन् "ते तव “मदः मदकरः “अस्ति भवति ।

यः श॒ग्मस्तु॑विशग्म ते रा॒यो दा॒मा म॑ती॒नाम् ।

सोम॑ः सु॒तः स इ॑न्द्र॒ तेऽस्ति॑ स्वधापते॒ मद॑ः ॥२

यः । श॒ग्मः । तु॒वि॒ऽश॒ग्म॒ । ते॒ । रा॒यः । दा॒मा । म॒ती॒नाम् ।

सोम॑ः । सु॒तः । सः । इ॒न्द्र॒ । ते॒ । अस्ति॑ । स्व॒धा॒ऽप॒ते॒ । मद॑ः ॥२

यः । शग्मः । तुविऽशग्म । ते । रायः । दामा । मतीनाम् ।

सोमः । सुतः । सः । इन्द्र । ते । अस्ति । स्वधाऽपते । मदः ॥२

हे "तुविशग्म बहुसुखेन्द्र “यः “शग्मः सुखकरः “ते त्वदीयः यः सोमः “मतीनां स्तोतॄणां “रायः धनस्य "दामा दाता भवति हे "स्वधापते “इन्द्र “सः “सोमः अभिषुतस्तव मदकरो भवति ।

येन॑ वृ॒द्धो न शव॑सा तु॒रो न स्वाभि॑रू॒तिभि॑ः ।

सोम॑ः सु॒तः स इ॑न्द्र॒ तेऽस्ति॑ स्वधापते॒ मद॑ः ॥३

येन॑ । वृ॒द्धः । न । शव॑सा । तु॒रः । न । स्वाभि॑ः । ऊ॒तिऽभि॑ः ।

सोम॑ः । सु॒तः । सः । इ॒न्द्र॒ । ते॒ । अस्ति॑ । स्व॒धा॒ऽप॒ते॒ । मद॑ः ॥३

येन । वृद्धः । न । शवसा । तुरः । न । स्वाभिः । ऊतिऽभिः ।

सोमः । सुतः । सः । इन्द्र । ते । अस्ति । स्वधाऽपते । मदः ॥३

इमौ नशब्दौ समुच्चयार्थौ । "येन पीतेन सोमेन "वृद्धो "न प्रवृद्धश्च सन् "स्वाभिरूतिभिः आत्मीयैर्मरुद्भिः सार्धं "शवसा बलेन तुरः शत्रूणां हिंसकश्च भवसि स सोम इत्यादि पूर्ववत् ।।

पृष्ठयषडहस्य चतुर्थेऽहनि प्रउगशस्त्रे त्यमु वः' इत्यैन्द्रस्तृचः । सूत्रितं च--- त्यमु वो अप्रहणमप त्यं वृजिनं रिपुम्' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ।।

त्यमु॑ वो॒ अप्र॑हणं गृणी॒षे शव॑स॒स्पति॑म् ।

इन्द्रं॑ विश्वा॒साहं॒ नरं॒ मंहि॑ष्ठं वि॒श्वच॑र्षणिम् ॥४

त्यम् । ऊं॒ इति॑ । वः॒ । अप्र॑ऽहनम् । गृ॒णी॒षे । शव॑सः । पति॑म् ।

इन्द्र॑म् । वि॒श्व॒ऽसह॑म् । नर॑म् । मंहि॑ष्ठम् । वि॒श्वऽच॑र्षणिम् ॥४

त्यम् । ऊं इति । वः । अप्रऽहनम् । गृणीषे । शवसः । पतिम् ।

इन्द्रम् । विश्वऽसहम् । नरम् । मंहिष्ठम् । विश्वऽचर्षणिम् ॥४

हे ऋत्विग्यजमानाः "वः युष्मदर्थं "त्यमु तमेव "इन्द्रं "गृणीषे स्तौमि । यद्वा । वो यूयं गृणीषे गृणीत स्तुत । वचनव्यत्ययः । कीदृशमिन्दम् । "अप्रहणम् अप्रहन्तारं भक्तानामनुग्राहकं "शवसः बलस्य "पतिं पालकं "विश्वासाहं विश्वस्य शत्रोरभिभवितारं "नरं नेतारं "मंहिष्ठं दातृतमं "विश्वचर्षणिं सर्वस्य द्रष्टारम् ।।

यं व॒र्धय॒न्तीद्गिर॒ः पतिं॑ तु॒रस्य॒ राध॑सः ।

तमिन्न्वं॑स्य॒ रोद॑सी दे॒वी शुष्मं॑ सपर्यतः ॥५

यम् । व॒र्धय॑न्ति । इत् । गिरः॑ । पति॑म् । तु॒रस्य॑ । राध॑सः ।

तम् । इत् । नु । अ॒स्य॒ । रोद॑सी॒ इति॑ । दे॒वी इति॑ । शुष्म॑म् । स॒प॒र्य॒तः॒ ॥५

यम् । वर्धयन्ति । इत् । गिरः । पतिम् । तुरस्य । राधसः ।

तम् । इत् । नु । अस्य । रोदसी इति । देवी इति । शुष्मम् । सपर्यतः ॥५

“गिरः स्तुतय इन्द्रसंबन्धिनं “यम् “इत् यमेव शुष्मं बलं “वर्धयन्ति । कीदृशम् । “पतिम् ईश्वरम् । कस्य । “तुरस्य हिंसकस्य शत्रोः “राधसः धनस्य । शत्रुधनानामपहर्तारमित्यर्थः । “अस्य इन्द्रस्य “तमित् तमेव “शुष्मं शोषकं बलं “देवी देवनशीले “रोदसी द्यावापृथिव्यौ “नु क्षिप्रं “सपर्यतः परिचरतः ॥ ॥ १६ ॥

तद्वं उ॒क्थस्यं ब॒र्हणेन्द्रा॑योपस्तृणी॒षणिं ।

विपो॒ न यस्यो॒तयो॒ वि यद्रोह॑न्ति स॒क्षित॑ः ॥६

तत् । व॒ः । उ॒क्थस्यं । ब॒र्हणा॑ । इन्द्रा॑य । उ॒प॒ऽस्तृ॒णी॒षणिं ।

विपः॑ । न । यस्यं । ऊ॒तयः॑ । वि । यत् । रोह॑न्ति । स॒ऽक्षितः॑ ॥६

तत् । वः । उक्थस्य । बर्हणा । इन्द्राय । उपऽस्तृणीषणि ।

विपः । न । यस्य । ऊतयः । वि । यत् । रोहन्ति । सऽक्षितः ॥६

हे स्तोतारः “वः युष्मदीयस्य “उक्थस्य स्तोत्रस्य “तत् “बर्हणा बृहत्वं माहात्म्यम् “इन्द्राय इन्द्रार्थम् उपस्तृणीषणि उपस्तरणीयम् । उपेत्य विस्तरणीयम् । इन्द्रो यथा स्तोत्रस्य माहात्म्यं जानीयात् तथा विस्तार्यत इत्यर्थः । “यस्य इन्द्रस्य “ऊतयः रक्षाः “विपो “न मेधाविन इव भवन्ति । सर्वकार्यकुशला इत्यर्थः । यद्वा नेति पूरकः । विपो विप्रस्य मेधाविनो यस्येन्द्रस्येति योज्यम् । “यत् यस्मिंश्चेन्द्रे “सक्षितः समाननिवासाः संहता ऊतयः “वि “रोहन्ति प्रादुर्भवन्ति तस्मा इन्द्रायेत्यर्थः ॥

अविं॑द॒द्दक्षं॑ मि॒त्रो नवी॑यान्पपा॒नो दे॒वेभ्यो॒ वस्यों॑ अचैत् ।

स॒स॒वान्स्तौ॒लाभिं॑र्धौ॒तरी॑भिरुरु॒ष्या पा॒युरं॑भव॒त्सखिं॑भ्यः ॥७

अविं॑दत् । दक्षं॑म् । मि॒त्रः । नवी॑यान् । प॒पा॒नः । दे॒वेभ्यः॑ । वस्यः॑ । अ॒चै॒त् ।

स॒स॒ऽवान् । स्तौ॒लाभिः॑ । धौ॒तरी॑भिः । उ॒रु॒ष्या । पा॒युः । अ॒भ॒व॒त् । सखिं॑ऽभ्यः ॥७

अविदत् । दक्षम् । मित्रः । नवीयान् । पपानः । देवेभ्यः । वस्यः । अचैत् ।

ससऽवान् । स्तौलाभिः । धौतरीभिः । उरुष्या । पायुः । अभवत् । सखिऽभ्यः ॥७

स इन्द्रः “दक्षं कर्मसु समर्थं प्रवृद्धं वा यष्टारम् “अविदत् जानाति । कीदृशः । “मित्रः मित्रभूतः "नवीयान् नवतरः कल्याणतरः स्तुत्यतरो वा। स च 'पपानः सोमं पिबन् “देवेभ्यः स्तोतृभ्यः “वस्यः वसीयः श्रेष्ठं धनम् “अचैत् चिनोति उपचितं करोति ददातीति यावत् । अपि च “ससवान् । ससमित्यन्ननाम । हविर्लक्षणान्नोपेतः स इन्द्रः “स्तौलाभिः स्थूलाभिः प्रवृद्धाभिः “धौतरीभिः

कम्पनकारिणीभिर्वडवाभिरीदृशैर्मरुद्भिर्वा युक्तः सन् “सखिभ्यः स्तोतृभ्यः “उरुष्या रक्षणेच्छया आगत्य “पायुरभवत् रक्षको भवति । यद्वा । ससवानिति सनतेः क्वसौ रूपम् । स्तौलाभिधौंतरीभिः ससवान् संभजमान इति संबन्धः ।।

ऋ॒तस्य॑ प॒थि वे॒धा अ॑पायि श्रि॒ये मनाँ॑सि दे॒वासो॑ अक्रन् ।

दधा॑नो॒ नाम॑ म॒हो वचो॑भि॒र्वपु॑र्दृ॒शये॑ वे॒न्यो व्या॑वः ॥८

ऋ॒तस्य॑ । प॒थि । वे॒धाः । अ॒पा॒यि॒ । श्रि॒ये । मनाँ॑सि । दे॒वासः॑ । अ॒क्र॒न् ।

दधा॑नः । नाम॑ । म॒हः । वचः॑ऽभिः । वपुः॑ । दृ॒शये॑ । वे॒न्यः । वि । आ॒व॒रित्या॑वः ॥८

ऋतस्य । पथि । वेधाः । अपायि । श्रिये । मनांसि । देवासः । अक्रन् ।

दधानः । नाम । महः । वचःऽभिः । वपुः । दृशये । वेन्यः । वि । आवरित्यावः ॥८

“ऋतस्य यज्ञस्य “पथि मार्गे “वेधाः विधाता सर्वस्य द्रष्टा सोमः “अपायि । इन्द्रेण पीतोऽभूत् । यद्वा । बेधा विधातेन्द्रोऽपायि । सोमं पिबतु ॥ व्यत्ययेन कर्तरि चिण् ॥ तस्मिन् सोमे इन्द्रस्य “मनांसि “श्रिये श्रयितुं “देवासः देवाः स्तोतारः ऋत्विजः “अक्रन् कर्माणि कुर्वन्ति । स चेन्द्रः "नाम शत्रूणां नामकं “महः महदात्मीयं “वपुः शरीरं “दधानः धारयन् “वचोभिः स्तुतिभिः “वेन्यः वननीयः संभजनीयश्च सन् “दृशये दर्शनार्थं “व्यावः विवृणोतु प्रकाशयतु । अनुकूलं तेज इति शेषः । यद्वा । वेन्य इति वेनतेः कान्तिकर्मणो रूपं वपुरिति च रूपनाम । वेन्यः कमनीयो। वपुर्भास्वरं रूपं दृशये दर्शनार्थं व्यावः विवृणोतु वचोभिः स्तूयमानः सन् ॥ ।

द्यु॒मत्त॑मं॒ दक्षँ॑ धेह्य॒स्मे सेधा॒ जना॑नां पू॒र्वीररा॑तीः ।

वर्षी॑यो॒ वयः॑ कृणुहि॒ शची॑भि॒र्धन॑स्य सा॒ताव॒स्माँ अ॑विड्ढि ॥९

द्यु॒मत्ऽत॑मम् । दक्ष॑म् । धे॒हि॒ । अ॒स्मे इति॑ । सेध॑ । जना॑नाम् । पू॒र्वीः । अरा॑तीः ।

वर्षी॑यः । वयः॑ । कृ॒णु॒हि॒ । शची॑भिः । धन॑स्य । सा॒तौ । अ॒स्मान् । अ॒वि॒ड्ढि॒ ॥९

द्युमत्ऽतमम् । दक्षम् । धेहि । अस्मे इति । सेध । जनानाम् । पूर्वीः । अरातीः ।

वर्षीयः । वयः । कृणुहि । शचीभिः । धनस्य । सातौ । अस्मान् । अविड्ढि ॥९

हे इन्द्र “द्युमत्तमं दीप्तिमत्तमं “दक्षं बलम् “अस्मे अस्मासु “धेहि धारय । “जनानां स्तोतृणामस्माकं “पूर्वीः बह्वीः “अरातीः शत्रुसेनाः “सेध निषेध निवारय । अपि चास्माकं “वर्षीयः वृद्धतरं “वयः अन्नं “शचीभिः आत्मीयाभिः प्रज्ञाभिः “कृणुहि कुरु । तथा “धनस्य “सातौ संभजने "अस्मानविड्ढि गमय । यद्वा । धनस्य संभजनार्थमस्मान् रक्ष ॥

इन्द्र॑ तुभ्य॒मिन्म॑घवन्नभूम व॒यं दा॒त्रे ह॑रिवो॒ मा वि वे॑नः ।

नकि॑रा॒पिर्द॑दृशे मर्त्य॒त्रा किम॒ङ्ग र॑ध्र॒चोद॑नं त्वाहुः ॥१०

इन्द्र॑ । तुभ्य॑म् । इत् । म॒घ॒ऽव॒न् । अ॒भू॒म॒ । व॒यम् । दा॒त्रे । ह॒रि॒ऽव॒ः । मा । वि । वे॒न॒ः ।

नकि॑ः । आ॒पिः । द॒दृ॒शे॒ । म॒र्त्य॒ऽत्रा । किम् । अ॒ङ्ग । र॒ध्र॒ऽचोद॑नम् । त्वा॒ । आ॒हु॒ः ॥१०

इन्द्र । तुभ्यम् । इत् । मघऽवन् । अभूम । वयम् । दात्रे । हरिऽवः । मा । वि । वेनः ।

नकिः । आपिः । ददृशे । मर्त्यऽत्रा । किम् । अङ्ग । रध्रऽचोदनम् । त्वा । आहुः ॥१०

हे “मघवन् धनवन् “इन्द्र "दात्रे कामानां दात्रे “तुभ्यमित् तुभ्यमेव “वयं शेषभूताः “अभूम । यद्वा । त्वदर्थमेव दात्रे हविषां दात्रे वर्तमाना अभूम । हे "हरिवः हरिवन्निन्द्र अतः कारणात् “मा “वि “वेनः मा विगतकामो भूः । अस्मान् सर्वदा कामयस्व । वेनतिः कान्तिकर्मा । “मर्त्यत्रा मर्त्येषु मनुष्येषु मध्ये "आपिः बन्धुस्त्वत्तोऽन्यः कश्चिदपि “नकिः “ददृशे नैव दृश्यते । किमनेन विशेषकथनेन । “अङ्ग हे इन्द्र “त्वा त्वां “रध्रचोदनं रध्रस्य राधकस्य समृद्धस्य धनस्य चोदने चोदयितारम् “आहुः कथयन्ति पुराजाः ॥ ॥ १७ ॥

मा जस्व॑ने वृषभ नो ररीथा॒ मा ते॑ रे॒वत॑ः स॒ख्ये रि॑षाम ।

पू॒र्वीष्ट॑ इन्द्र नि॒ष्षिधो॒ जने॑षु ज॒ह्यसु॑ष्वी॒न्प्र वृहापृ॑णतः ॥११

मा । जस्व॑ने । वृ॒ष॒भ॒ । न॒ः । र॒री॒था॒ः । मा । ते॒ । रे॒वत॑ः । स॒ख्ये । रि॒षा॒म॒ ।

पू॒र्वीः । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । नि॒ःऽसिध॑ः । जने॑षु । ज॒हि । असु॑स्वीन् । प्र । वृ॒ह॒ । अपृ॑णतः ॥११

मा । जस्वने । वृषभ । नः । ररीथाः । मा । ते । रेवतः । सख्ये । रिषाम ।

पूर्वीः । ते । इन्द्र । निःऽसिधः । जनेषु । जहि । असुस्वीन् । प्र । वृह । अपृणतः ॥११

हे “वृषभ कामानां वर्षितरिन्द्र “जस्वने । जसिरुपक्षयकर्मा । उपक्षपयित्रे राक्षसादये "नः अस्मान् “मा “ररीथाः मा दाः । “रेवतः धनवतः "ते तव “सख्ये सखित्वे वर्तमाना वयं “मा “रिषाम हिंसिता मा भूम । हे “इन्द्र “ते त्वदीयाः “पूर्वीः बह्वीः “निष्षिधः निःषेधा निवारणानि “जनेषु शत्रुषु निहिताः सन्ति । यद्वा । निष्षिधो निषेधार्था रज्जवः। ताः शत्रुजनेषु तव बह्व्यो विद्यन्ते । अतः कारणात् "असुष्वीन् अनभिषोतॄनयजमानान् “जहि मारय । “अपृणतः हवींष्यप्रयच्छतश्च “प्र “वृह उन्मूलय । ' पृण दाने' इति धातुः ।।

उद॒भ्राणी॑व स्त॒नय॑न्निय॒र्तीन्द्रो॒ राधां॒स्यश्व्या॑नि॒ गव्या॑ ।

त्वम॑सि प्र॒दिव॑ः का॒रुधा॑या॒ मा त्वा॑दा॒मान॒ आ द॑भन्म॒घोन॑ः ॥१२

उत् । अ॒भ्राणि॑ऽइव । स्त॒नय॑न् । इ॒य॒र्ति॒ । इन्द्रः॑ । राधाँ॑सि । अश्व्या॑नि । गव्या॑ ।

त्वम् । अ॒सि॒ । प्र॒ऽदिवः॑ । का॒रुऽधा॑याः । मा । त्वा॒ । अ॒दा॒मानः॑ । आ । द॒भ॒न् । म॒घोनः॑ ॥१२

उत् । अभ्राणिऽइव । स्तनयन् । इयर्ति । इन्द्रः । राधांसि । अश्व्यानि । गव्या ।

त्वम् । असि । प्रऽदिवः । कारुऽधायाः । मा । त्वा । अदामानः । आ । दभन् । मघोनः ॥१२

“अभ्राणीव “स्तनयन् गर्जयन् पर्जन्यो यथा मेघानुद्गमयत्येवम् “इन्द्रः “अश्व्यानि अश्वसंबन्धीनि “गव्या गव्यानि गोसंबन्धीनि एतत्समूहद्वयरूपाणि "राधांसि धनानि “उत् “इयर्ति उदीरयति । उद्गमयति स्तोतृभ्यो दातुम् । उत्तरार्धः प्रत्यक्षकृतः । हे इन्द्र “प्रदिवः पुराणः “त्वं “कारुधायाः कारूणां स्तोतॄणां धारयिता "असि भवसि । तादृशं “त्वा त्वां “मघोनः धनवन्तः कृपणाः ”अदामानः हविषामदातारः “मा “आ “दभन् मा हिंसिषुः । यद्वा । वचनव्यत्ययः। मघवानं धनवन्तं त्वामिति संबन्धः ॥

अध्व॑र्यो वीर॒ प्र म॒हे सु॒ताना॒मिन्द्रा॑य भर॒ स ह्य॑स्य॒ राजा॑ ।

यः पू॒र्व्याभि॑रु॒त नूत॑नाभिर्गी॒र्भिर्वा॑वृ॒धे गृ॑ण॒तामृषी॑णाम् ॥१३

अध्व॑र्यो॒ इति॑ । वी॒र॒ । प्र । म॒हे । सु॒ताना॑म् । इन्द्रा॑य । भ॒र॒ । सः । हि । अ॒स्य॒ । राजा॑ ।

यः । पू॒र्व्याभिः॑ । उ॒त । नूत॑नाभिः । गी॒ःऽभिः । व॒वृ॒धे । गृ॒ण॒ताम् । ऋषी॑णाम् ॥१३

अध्वर्यो इति । वीर । प्र । महे । सुतानाम् । इन्द्राय । भर । सः । हि । अस्य । राजा ।

यः । पूर्व्याभिः । उत । नूतनाभिः । गीःऽभिः । ववृधे । गृणताम् । ऋषीणाम् ॥१३

हे “वीर हविषां विशेषेण प्रेरयितः “अध्वर्यो “महे महते अस्मै “इन्द्राय "सुतानाम् । कर्मणि षष्ठी । सुतानभिषुतान् सोमान् “प्र “भर प्रहर प्रगमय । “स “हि खलु इन्द्रः “अस्य सोमस्य “राजा स्वामी भवति । “यः इन्द्रः “पूर्व्याभिः पूर्वकाले कृताभिः “उत अपि च “नूतनाभिः इदानीं क्रियमाणाभिः “गृणतां स्तुवताम् “ऋषीणां संबन्धिनीभिः “गीर्भिः उभयविधाभिः स्तुतिभिः “वावृधे वर्धते । स इन्द्रो यस्मात् सोमस्य राजा तस्मादस्मै सोमः प्रदेय इत्यर्थः ॥

प्रथमे रात्रिपर्याये मैत्रावरुणस्य ‘अस्य मदे' इति शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च- अस्य मदे पुरु वर्पांसि विद्वानिति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६.

४) इति ।।

अ॒स्य मदे॑ पु॒रु वर्पां॑सि वि॒द्वानिन्द्रो॑ वृ॒त्राण्य॑प्र॒ती ज॑घान ।

तमु॒ प्र हो॑षि॒ मधु॑मन्तमस्मै॒ सोमं॑ वी॒राय॑ शि॒प्रिणे॒ पिब॑ध्यै ॥१४

अ॒स्य । मदे॑ । पु॒रु । वर्पां॑सि । वि॒द्वान् । इन्द्रः॑ । वृ॒त्राणि॑ । अ॒प्र॒ति । ज॒घा॒न॒ ।

तम् । ऊं॒ इति॑ । प्र । हो॒षि॒ । मधु॑ऽमन्तम् । अ॒स्मै॒ । सोम॑म् । वी॒राय॑ । शि॒प्रिणे॑ । पिब॑ध्यै ॥१४

अस्य । मदे । पुरु । वर्पांसि । विद्वान् । इन्द्रः । वृत्राणि । अप्रति । जघान ।

तम् । ऊं इति । प्र । होषि । मधुऽमन्तम् । अस्मै । सोमम् । वीराय । शिप्रिणे । पिबध्यै ॥१४

“अस्य सोमस्य पानेन “मदे हर्षे सति “विद्वान् अभिज्ञः “इन्द्रः “पुरु पुरूणि बहूनि “वर्पांसि आवरकाणि “वृत्राणि शत्रून् “अप्रति स्वयमन्यैरप्रतिगतः सन् “जघान हतवान् । यद्वा । वर्प इति रूपनाम । बहूनि वर्पांस्यसुरमायया निर्मितानि रूपाणि विद्वान् जानन्निन्द्रो वृत्राणि आवरकाणि रक्षःप्रभृतीनि इतः पूर्वमन्यैरप्रतिगतानि जघान हतवान् । “मधुमन्तं माधुर्यवन्तं “तमु तमेव “सोमं “शिप्रिणे शोभनहनुकाय “अस्मै “वीराय शत्रूणां वीरयित्र इन्द्राय “पिबध्यै पातुं “प्र “होषि हे अध्वर्यो प्रजुहुधि ।।

द्वितीये रात्रिपर्याये मैत्रावरुणस्यैव ‘पाता सुतम्' इति शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च-’ पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमं हन्ता वृत्रमिति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

पाता॑ सु॒तमिन्द्रो॑ अस्तु॒ सोमं॒ हन्ता॑ वृ॒त्रं वज्रे॑ण मन्दसा॒नः ।

गन्ता॑ य॒ज्ञं प॑रा॒वत॑श्चि॒दच्छा॒ वसु॑र्धी॒नाम॑वि॒ता का॒रुधा॑याः ॥१५

पाता॑ । सु॒तम् । इन्द्रः॑ । अ॒स्तु॒ । सोम॑म् । हन्ता॑ । वृ॒त्रम् । वज्रे॑ण । म॒न्द॒सा॒नः ।

गन्ता॑ । य॒ज्ञम् । प॒रा॒ऽवतः॑ । चि॒त् । अच्छ॑ । वसुः॑ । धी॒नाम् । अ॒वि॒ता । का॒रुऽधा॑याः ॥१५

पाता । सुतम् । इन्द्रः । अस्तु । सोमम् । हन्ता । वृत्रम् । वज्रेण । मन्दसानः ।

गन्ता । यज्ञम् । पराऽवतः । चित् । अच्छ । वसुः । धीनाम् । अविता । कारुऽधायाः ॥१५

अयम् “इन्द्रः “सुतम् अभिषुतं “सोमं “पाता “अस्तु साधु पाता भवतु ॥ साधुकारिणि तृन् । अत एव ‘न लोकाव्यय ' इति षष्ठीप्रतिषेधात् द्वितीया । एवं हन्तेत्यादावपि द्रष्टव्यम् ॥ तेन च सोमेन “मन्दसानः माद्यन् “वज्रेण आयुधेन “वृत्रम् आवरकं शत्रुं “हन्ता अस्तु भवतु । एतदुभयार्थं “परावतश्चित् दूरदेशादपि "यज्ञम् “अच्छ अस्मदीयं यज्ञमभि “गन्ता भवतु । दूरदेशस्थोऽपि

शीघ्रमस्मद्यज्ञे सोमपानाय आगच्छत्वित्यर्थः। कीदृश इन्द्रः। “वसुः सर्वेषां निवासयिता “धीनां ध्यातॄणां स्तोतॄणां कर्मणां वा “अविता रक्षिता “कारुधायाः कारूणां कर्तॄणां यजमानानां धारयिता ॥ ॥ १८ ॥

तृतीये रात्रिपर्याये प्रशास्तुः ‘इदं त्यत्' इति शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च - 'इदं त्यत्पात्रमिन्द्रपानमिति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

इ॒दं त्यत्पात्र॑मिन्द्र॒पान॒मिन्द्र॑स्य प्रि॒यम॒मृत॑मपायि ।

मत्स॒द्यथा॑ सौमन॒साय॑ दे॒वं व्य१॒॑स्मद्द्वेषो॑ युयव॒द्व्यंह॑ः ॥१६

इ॒दम् । त्यत् । पात्र॑म् । इ॒न्द्र॒ऽपान॑म् । इन्द्र॑स्य । प्रि॒यम् । अ॒मृत॑म् । अ॒पा॒यि॒ ।

मत्स॑त् । यथा॑ । सौ॒म॒न॒साय॑ । दे॒वम् । वि । अ॒स्मत् । द्वेष॑ः । यु॒यव॑त् । वि । अंह॑ः ॥१६

इदम् । त्यत् । पात्रम् । इन्द्रऽपानम् । इन्द्रस्य । प्रियम् । अमृतम् । अपायि ।

मत्सत् । यथा । सौमनसाय । देवम् । वि । अस्मत् । द्वेषः । युयवत् । वि । अंहः ॥१६

“पात्रं पातव्यम् “इन्द्रपानम् इन्द्रस्य पानार्हम् “इन्द्रस्य "प्रियम् अनुकूलं “त्यत् तत् “इदं सोमात्मकम् “अमृतमपायि । इन्द्रः पिबतु ॥ व्यत्ययेन कर्तरि चिण् ॥ यद्वा । एतदमृतमपायि । इन्द्रेण पीयताम् । “यथा येन प्रकारेण पीतः सोमः “सौमनसाय सुमनस्त्वाय “देवम् इन्द्रं “मत्सत् मादयेत्तथा पीयतामित्यर्थः । स पीतसोम इन्द्रः “द्वेषः द्वेष्टॄन् “अस्मत् अस्मत्तः “वि “युयवत् वियोजयतु । “अंहः पापं चास्मत्तो वियोजयतु ।।४॥

ए॒ना म॑न्दा॒नो ज॒हि शू॑र॒ शत्रू॑ञ्जा॒मिमजा॑मिं मघवन्न॒मित्रा॑न् ।

अ॒भि॒षे॒णाँ अ॒भ्या॒३॒॑देदि॑शाना॒न्परा॑च इन्द्र॒ प्र मृ॑णा ज॒ही च॑ ॥१७

ए॒ना । म॒न्दा॒नः । ज॒हि । शू॒र॒ । शत्रू॑न् । जा॒मिम् । अजा॑मिम् । म॒घ॒ऽव॒न् । अ॒मित्रा॑न् ।

अ॒भि॒ऽसे॒नान् । अ॒भि । आ॒ऽदेदि॑शानान् । परा॑चः । इ॒न्द्र॒ । प्र । मृ॒ण॒ । ज॒हि । च॒ ॥१७

एना । मन्दानः । जहि । शूर । शत्रून् । जामिम् । अजामिम् । मघऽवन् । अमित्रान् ।

अभिऽसेनान् । अभि । आऽदेदिशानान् । पराचः । इन्द्र । प्र । मृण । जहि । च ॥१७

हे मघवन् धनवन् “शूर शौर्यवन्निन्द्र “एना एनेन प्रकृतेनानेन सोमेन “मन्दानः मन्दमानो माद्यन् “जामिं ज्ञातिम् “अजामिं तद्विलक्षणमेवमुभयविधान् “अमित्रान् अस्मत्प्रतिकूलाचरणपरान् “शत्रून् “जहि हिंसितान् कुरु । किंच “अभिषेणान्

अस्मान्प्रत्यभिगताः सेना येषां तादृशानस्मदभिमुखम् “आदेदिशानान् आयुधानि पुनःपुनरादिशतो विसृजतः शत्रूंश्च हे “इन्द्र “पराचः “प्र “मृण । ते यथा पराङ्मुखा भवन्ति तथा बाधस्व । तदनन्तरं तान् "जहि “च ॥॥१५॥

आ॒सु ष्मा॑ णो मघवन्निन्द्र पृ॒त्स्व१॒॑स्मभ्यं॒ महि॒ वरि॑वः सु॒गं क॑ः ।

अ॒पां तो॒कस्य॒ तन॑यस्य जे॒ष इन्द्र॑ सू॒रीन्कृ॑णु॒हि स्मा॑ नो अ॒र्धम् ॥१८

आ॒सु । स्म॒ । नः॒ । म॒घ॒ऽव॒न् । इ॒न्द्र॒ । पृ॒त्ऽसु । अ॒स्मभ्य॑म् । महि॑ । वरि॑वः । सु॒ऽगम् । क॒रिति॑ कः ।

अ॒पाम् । तो॒कस्य॑ । तन॑यस्य । जे॒षे । इन्द्र॑ । सू॒रीन् । कृ॒णु॒हि । स्म॒ । नः॒ । अ॒र्धम् ॥१८

आसु । स्म । नः । मघऽवन् । इन्द्र । पृत्ऽसु । अस्मभ्यम् । महि । वरिवः । सुऽगम् । करिति कः ।

अपाम् । तोकस्य । तनयस्य । जेषे । इन्द्र । सूरीन् । कृणुहि । स्म । नः । अर्धम् ॥१८

हे “मघवन् धनवन् “इन्द्र “नः अस्मदीयासु “आसु “पृत्सु पृतनासु संग्रामेषु “अस्मभ्यं “महि महत् “सुगं सुखेन प्राप्यं “वरिवः धनं “कः कुरु । “स्म इति पूरणः ॥ अपि च हे “इन्द्र अपाम् आप्तव्यानां धनानां वा उदकानां वा “तोकस्य पुत्रस्य “तनयस्य पौत्रस्य च “जेषे जयार्थं “सूरीन् स्तोतॄन् “नः अस्मान् “अर्धम् अर्धान् समृद्धान् “कृणुहि कुरु । यद्वा । अर्धकारिणः शत्रूणां खण्डयितॄन् कुरु । "स्म इति पूरकः ।

आ त्वा॒ हर॑यो॒ वृष॑णो युजा॒ना वृष॑रथासो॒ वृष॑रश्म॒योऽत्या॑ः ।

अ॒स्म॒त्राञ्चो॒ वृष॑णो वज्र॒वाहो॒ वृष्णे॒ मदा॑य सु॒युजो॑ वहन्तु ॥१९

आ । त्वा॒ । हर॑यः । वृष॑णः । यु॒जा॒नाः । वृष॑ऽरथासः । वृष॑ऽरश्मयः । अत्याः॑ ।

अ॒स्म॒त्राञ्चः॑ । वृष॑णः । व॒ज्र॒ऽवाहः॑ । वृष्णे॑ । मदा॑य । सु॒ऽयुजः॑ । व॒ह॒न्तु॒ ॥१९

आ । त्वा । हरयः । वृषणः । युजानाः । वृषऽरथासः । वृषऽरश्मयः । अत्याः ।

अस्मत्राञ्चः । वृषणः । वज्रऽवाहः । वृष्णे । मदाय । सुऽयुजः । वहन्तु ॥१९

हे इन्द्र “त्वा त्वां “हरयः अश्वाः “वृष्णे वर्षित्रे "मदाय मदकराय सोमायेदृशं सोमं पाययितुम् “आ “वहन्तु । कीदृशा अश्वाः । “वृषणः कामानां वर्षितारः "युजानाः स्वयमेव रथे युज्यमानाः “वृषरथासः । वृषा कामाभिवर्षको रथो येषां ते तथोक्ताः । “वृषरश्मयः । वर्षितारो रश्मयः प्रग्रहा येषां तादृशाः । “अत्याः सततगामिनः “अस्मत्राञ्चः अस्मान् प्रत्यञ्चन्तो गच्छन्तः “वृषणः नित्यतरुणाः “वज्रवाहः वज्रादीन्यायुधानि वहन्तः “सुयुजः शोभनयोजनाः ।।

आ ते॑ वृष॒न्वृष॑णो॒ द्रोण॑मस्थुर्घृत॒प्रुषो॒ नोर्मयो॒ मद॑न्तः ।

इन्द्र॒ प्र तुभ्यं॒ वृष॑भिः सु॒ताना॒ं वृष्णे॑ भरन्ति वृष॒भाय॒ सोम॑म् ॥२०

आ । ते॒ । वृ॒ष॒न् । वृष॑णः । द्रोण॑म् । अ॒स्थु॒ः । घृ॒त॒ऽप्रुषः॑ । न । ऊ॒र्मयः॑ । मद॑न्तः ।

इन्द्र॑ । प्र । तुभ्य॑म् । वृष॑ऽभिः । सु॒ताना॑म् । वृष्णे॑ । भ॒र॒न्ति॒ । वृ॒ष॒भाय॑ । सोम॑म् ॥२०

आ । ते । वृषन् । वृषणः । द्रोणम् । अस्थुः । घृतऽप्रुषः । न । ऊर्मयः । मदन्तः ।

इन्द्र । प्र । तुभ्यम् । वृषऽभिः । सुतानाम् । वृष्णे । भरन्ति । वृषभाय । सोमम् ॥२०

हे “वृषन् कामानां वर्षितरिन्द्र "वृषणः सेक्तारो युवानस्त्वदीया अश्वाः “घृतप्रुषः “नोर्मयः घृतमुदकं सिञ्चन्तः सामुद्रास्तरङ्गा इव “मदन्तः हृष्यन्तो मत्ताः सन्तः “ते त्वदीयं “द्रोणं द्रुममयं रथम् “आ “अस्थुः आतिष्ठन्त । अतस्त्वमागच्छेति भावः । कुत इत्यत आह । हे “इन्द्र “वृष्णे यूने नित्यतरुणाय “वृषभाय कामानां वर्षयित्रे “तुभ्यं “वृषभिः कामाभिवर्षकैर्ग्रावभिः “सुतानाम् अभिषुतानां सोमानां मध्ये त्वद्भागरूपं “सोमं यस्मादध्वर्यवः “प्र “भरन्ति प्रहरन्ति होमार्थं प्रणयन्ति तस्मादागच्छेत्यर्थः ॥ ॥ १९ ॥

वृषा॑सि दि॒वो वृ॑ष॒भः पृ॑थि॒व्या वृषा॒ सिन्धू॑नां वृष॒भः स्तिया॑नाम् ।

वृष्णे॑ त॒ इन्दु॑र्वृषभ पीपाय स्वा॒दू रसो॑ मधु॒पेयो॒ वरा॑य ॥२१

वृषा॑ । अ॒सि॒ । दि॒वः । वृ॒ष॒भः । पृ॒थि॒व्याः । वृषा॑ । सिन्धू॑नाम् । वृ॒ष॒भः । स्तिया॑नाम् ।

वृष्णे॑ । ते॒ । इन्दुः॑ । वृ॒ष॒भ॒ । पी॒पा॒य॒ । स्वा॒दुः । रसः॑ । म॒धु॒ऽपेयः॑ । वरा॑य ॥२१

वृषा । असि । दिवः । वृषभः । पृथिव्याः । वृषा । सिन्धूनाम् । वृषभः । स्तियानाम् ।

वृष्णे । ते । इन्दुः । वृषभ । पीपाय । स्वादुः । रसः । मधुऽपेयः । वराय ॥२१

हे इन्द्र त्वं “दिवः द्युलोकस्य “वृषासि । हविर्भिः सेक्ता भवसि । “पृथिव्याः भूमेश्च “वृषभः कामानां वर्षिता । “सिन्धूनां स्यन्दनशीलानां च नदीनां “वृषा वर्षेण पूरयितासि । तथा “स्तियानां संघीभूतानां स्थावरजङ्गमात्मनां प्राणिनां “वृषभः कामानां वर्षिता भवसि । यद्वा । स्तियाः संघीभूता आपः । तासां वर्षितासि । “वृषभ कामानां वर्षकेन्द्र “वराय श्रेष्ठाय “वृष्णे सेक्त्रे "ते तुभ्यं त्वदर्थं “स्वादुः मधुरः “रसः रसनीयः प्रशस्यो रसवान् वा रसात्मको वा “मधुपेयः मधुवत् पातव्यः “इन्दुः सोमः “पीपाय प्यायते वर्धते । अतस्त्वमागत्य तं सोमं पिबेति भावः ।

अ॒यं दे॒वः सह॑सा॒ जाय॑मान॒ इन्द्रे॑ण यु॒जा प॒णिम॑स्तभायत् ।

अ॒यं स्वस्य॑ पि॒तुरायु॑धा॒नीन्दु॑रमुष्णा॒दशि॑वस्य मा॒याः ॥२२

अ॒यम् । दे॒वः । सह॑सा । जाय॑मानः । इन्द्रे॑ण । यु॒जा । प॒णिम् । अ॒स्त॒भा॒य॒त् ।

अ॒यम् । स्वस्य॑ । पि॒तुः । आयु॑धानि । इन्दुः॑ । अ॒मु॒ष्णा॒त् । अशि॑वस्य । मा॒याः ॥२२

अयम् । देवः । सहसा । जायमानः । इन्द्रेण । युजा । पणिम् । अस्तभायत् ।

अयम् । स्वस्य । पितुः । आयुधानि । इन्दुः । अमुष्णात् । अशिवस्य । मायाः ॥२२

“देवः द्योतमानः “अयम् “इन्दुः सोमः “इन्द्रेण "युजा सख्या सह “जायमानः प्रादुर्भवन् “पणि वणिजं गवामादातारं वलाख्यमसुरम् । यद्वा । पणीनां स्वामित्वात् पणिरित्युच्यते । तमसुरं “सहसा बलेन “अस्तभायत् अस्तभ्नात् न्यरुधत् । अपि च “स्वस्य धनस्य गोरूपस्य “पितुः पालयितुः “अशिवस्य असुखकरस्य वलस्य “आयुधानि वज्रादीनि "अमुष्णात् अपाहरत् । तदीयाः “मायाः च अमुष्णात् । हे इन्द्र त्वत्सख्यबलादेतत्सर्वं सोमः कृतवान् अतस्तव महिमा केन वर्णयितुं शक्यत इतीन्द्रस्तुतिः ॥

अ॒यमं॑कृणोदु॒षसः॑ सु॒पत्नी॑र॒यं सूर्ये॑ अदधा॒ज्ज्योति॑र॒न्तः ।

अ॒यं त्रि॒धातु॑ दि॒वि रो॑च॒नेषु॑ त्रि॒तेषु॑ विन्दद॒मृतं॒ निगू॑ळ्हम् ॥२३

अ॒यम् । अ॒कृ॒णो॒त् । उ॒षसः॑ । सु॒ऽपत्नीः॑ । अ॒यम् । सूर्ये॑ । अ॒द॒धा॒त् । ज्योतिः॑ । अ॒न्तरिति॑ ।

अ॒यम् । त्रि॒ऽधातु॑ । दि॒वि । रो॒च॒नेषु॑ । त्रि॒तेषु॑ । वि॒न्द॒त् । अ॒मृत॑म् । निऽगू॑ळ्हम् ॥२३

अयम् । अकृणोत् । उषसः । सुऽपत्नीः । अयम् । सूर्ये । अदधात् । ज्योतिः । अन्तरिति ।

अयम् । त्रिऽधातु । दिवि । रोचनेषु । त्रितेषु । विन्दत् । अमृतम् । निऽगूळ्हम् ॥२३

"अयं सोमः “उषसः उषःकालान् “सुपत्नीः शोभनः पतिः पालकः सूर्यो यासामुषसां तादृशीः “अकृणोत् अकरोत् । “अयम् एव “सूर्ये सूर्यमण्डले “अन्तः मध्ये "ज्योतिः तेजः “अदधात् निहितवान् । “त्रिधातु सवनत्रयरूपेण त्रिप्रकारम् “अयं लतारूपः सोमः “दिवि द्युलोके “रोचनेषु रोचमानेषु “त्रितेषु तृतीये स्थाने ततेषु विस्तृतेषु देवेषु “निगूळ्हं नितरां गूढमदृश्यतया वर्तमानम् “अमृतम् अमृतत्वकारणं पीयूषं “विन्दत् अविन्दत् अलभत । हे इन्द्र त्वत्साहाय्यादेवमेवं सोमः कृतवानिति इन्द्रस्य स्तुतिरधिगन्तव्या। यद्वा । इदंशब्देनेन्द्र एव परामृश्यते । अयमिन्द्र उषसः शोभनपतिका अकरोत् । अयमेव सूर्येऽन्तर्ज्योतिरदधात् । दिवि द्युलोके

रोचमानेषु त्रितेषु त्रिस्थानगतेषु देवेषु मध्येऽयमेवेन्द्रस्त्रिधातु सवनत्रयात्मना त्रिप्रकारं निगूढं पात्रैः संवृतममृतममरणहेतुभूतं सोमममन्विदत् अलभत ॥

अ॒यं द्यावा॑पृथि॒वी वि ष्क॑भायद॒यं रथ॑मयुनक्स॒प्तर॑श्मिम् ।

अ॒यं गोषु॒ शच्या॑ प॒क्वम॒न्तः सोमो॑ दाधार॒ दश॑यन्त्र॒मुत्स॑म् ॥२४

अ॒यम् । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । वि । स्क॒भा॒य॒त् । अ॒यम् । रथ॑म् । अ॒यु॒न॒क् । स॒प्तऽर॑श्मिम् ।

अ॒यम् । गोषु॑ । शच्या॑ । प॒क्वम् । अ॒न्तरिति॑ । सोमः॑ । दा॒धा॒र॒ । दश॑ऽयन्त्रम् । उत्स॑म् ॥२४

अयम् । द्यावापृथिवी इति । वि । स्कभायत् । अयम् । रथम् । अयुनक् । सप्तऽरश्मिम् ।

अयम् । गोषु । शच्या । पक्वम् । अन्तरिति । सोमः । दाधार । दशऽयन्त्रम् । उत्सम् ॥२४

“अयं सोमः “द्यावापृथिवी दिवं च पृथिवीं च "वि “ष्कभायत् विविधमस्थापयत्। अपि च "अयं सोमः सूर्यस्य च “रथं "सप्तरश्मिं सप्तरश्मिभिः किरणैरुपेतं सप्ताश्वं सप्तचक्रं वा “अयुनक् अयोजयत्।। तथा “अयं “सोमः “गोषु “अन्तः मध्ये "पक्वं निष्पन्नं “शच्या प्रज्ञया संकल्परूपया “उत्सम् उत्सरणशीलं पयः “दाधार धारयति । “दशयन्त्रम् । उत्सस्य हेतुगर्भविशेषणमेतत् । उत्सरणहेतुभूतैर्दशभिश्चक्षुः श्रोत्रादिभिर्यन्त्रैरुपायैर्युक्तम् । इदं च पदं खैलिकेन मन्त्रान्तरेण व्याख्यायते- चक्षुश्च श्रोत्रं च मनश्च वाक्च प्राणापानौ देह इदं शरीरम् । द्वौ प्रत्यञ्चावनुलोमौ विसर्गावेतं तं मन्ये दशयन्त्रमुत्सम् । इति । यद्वा । अयमिन्द्रो द्यावापृथिवी वि ष्कभायत् । स्वे स्वे स्थाने स्थिते अकरोत् । अयमेव सप्तरश्मिं सूर्यस्य रथमयुनक् । अयमेवेन्द्रो गोष्वन्तः शच्यात्मीयेन कर्मणा पक्वं पयो धारयति । एवंभूतेन्द्रार्थं सोमो दशयन्त्रं दशसंख्याकैरैन्द्रवायवादिभिः ग्रहैर्यन्त्रितैर्गृहीतैरुपेतमुत्समुत्सरणशीलं रसं दाधार धारयति । प्रातःसवन ऐन्द्रवायवादयो दश ग्रहा गृह्यन्ते । तथा च ब्राह्मणं - नव प्रातर्ग्रहा गृह्यन्ते नवभिर्बहिष्पवमाने स्तुवते स्तुते स्तोमे दशमं गृह्णाति' (ऐ. ब्रा. ३. १) इति । अन्यत्राम्नातं--‘दशैतानध्वर्युः प्रातःसवने ग्रहान् गृह्णाति' (शा. ब्रा. १४. २) इति । तदभिप्रायेणेदं दशयन्त्रमिति विशेषणम् ॥ ॥ २० ॥

मण्डल ६

ऋग्वेदः सूक्तं ६.४५

दे. इन्द्रः, ३१-३३ बृबुस्तक्षा।गायत्री, २९ अतिनिचृत्, ३१ पादनिचृत्, ३३ अनुष्टुप्।

य आनयत्परावतः सुनीती तुर्वशं यदुम् ।

इन्द्रः स नो युवा सखा ॥१॥

अविप्रे चिद्वयो दधदनाशुना चिदर्वता ।

इन्द्रो जेता हितं धनम् ॥२॥

महीरस्य प्रणीतयः पूर्वीरुत प्रशस्तयः ।

नास्य क्षीयन्त ऊतयः ॥३॥

सखायो ब्रह्मवाहसेऽर्चत प्र च गायत ।

स हि नः प्रमतिर्मही ॥४॥

त्वमेकस्य वृत्रहन्नविता द्वयोरसि ।

उतेदृशे यथा वयम् ॥५॥

नयसीद्वति द्विषः कृणोष्युक्थशंसिनः ।
नृभिः सुवीर उच्यसे ॥६॥
ब्रह्माणं ब्रह्मवाहसं गीर्भिः सखायमृग्मियम् ।
गां न दोहसे हुवे ॥७॥
यस्य विश्वानि हस्तयोरूचुर्वसूनि नि द्विता ।
वीरस्य पृतनाषहः ॥८॥
वि दृळ्हानि चिदद्रिवो जनानां शचीपते ।
वृह माया अनानत ॥९॥
तमु त्वा सत्य सोमपा इन्द्र वाजानां पते ।
अहूमहि श्रवस्यवः ॥१०॥
तमु त्वा यः पुरासिथ यो वा नूनं हिते धने ।
हव्यः स श्रुधी हवम् ॥११॥
धीभिरर्वद्भिरर्वतो वाजाँ इन्द्र श्रवाय्यान् ।
त्वया जेष्म हितं धनम् ॥१२॥
अभूरु वीर गिर्वणो महाँ इन्द्र धने हिते ।
भरे वितन्तसाय्यः ॥१३॥
या त ऊतिरमित्रहन्मक्षूजवस्तमासति ।
तया नो हिनुही रथम् ॥१४॥
स रथेन रथीतमोऽस्माकेनाभियुग्वना ।
जेषि जिष्णो हितं धनम् ॥१५॥
य एक इत्तमु ष्टुहि कृष्टीनां विचर्षणिः ।
पतिर्जज्ञे वृषक्रतुः ॥१६॥
यो गृणतामिदासिथापिरूती शिवः सखा ।

स त्वं न इन्द्र मृळय ॥१७॥

धिष्व वज्रं गभस्त्यो रक्षोहत्याय वज्रिवः ।

सासहीष्ठा अभि स्पृधः ॥१८॥

प्रत्नं रयीणां युजं सखायं कीरिचोदनम् ।

ब्रह्मवाहस्तमं हुवे ॥१९॥

स हि विश्वानि पार्थिवाँ एको वसूनि पत्यते ।

गिर्वणस्तमो अध्रिगुः ॥२०॥

स नो नियुद्भिरा पृण कामं वाजेभिरश्विभिः ।

गोमद्भिर्गोपते धृषत् ॥२१॥

तद्वो गाय सुते सचा पुरुहूताय सत्वने ।

शं यद्गवे न शाकिने ॥२२॥

न घा वसुर्नि यमते दानं वाजस्य गोमतः ।

यत्सीमुप श्रवद्गिरः ॥२३॥

कुवित्सस्य प्र हि व्रजं गोमन्तं दस्युहा गमत् ।

शचीभिरप नो वरत् ॥२४॥

इमा उ त्वा शतक्रतोऽभि प्र णोनुवुर्गिरः ।

इन्द्र वत्सं न मातरः ॥२५॥

दूणाशं सख्यं तव गौरसि वीर गव्यते ।

अश्वो अश्वायते भव ॥२६॥

स मन्दस्वा ह्यन्धसो राधसे तन्वा महे ।

न स्तोतारं निदे करः ॥२७॥

इमा उ त्वा सुतेसुते नक्षन्ते गिर्वणो गिरः ।

वत्सं गावो न धेनवः ॥२८॥

पुरूतमं पुरूणां स्तोतॄणां विवाचि ।

वाजेभिर्वाजयताम् ॥२९॥

अस्माकमिन्द्र भूतु ते स्तोमो वाहिष्ठो अन्तमः ।

अस्मान्राये महे हिनु ॥३०॥

अधि बृबुः पणीनां वर्षिष्ठे मूर्धन्नस्थात् ।

उरुः कक्षो न गाङ्ग्यः ॥३१॥

यस्य वायोरिव द्रवद्भद्रा रातिः सहस्रिणी ।

सद्यो दानाय मंहते ॥३२॥

तत्सु नो विश्वे अर्य आ सदा गृणन्ति कारवः ।

बृबुं सहस्रदातमं सूरिं सहस्रसातमम् ॥३३॥

सायणभाष्यम्

‘य आनयत्' इति त्रयस्त्रिशदृचं द्वितीयं सूक्तं बृहस्पतिपुत्रस्य शंयोरार्षम् । “ पुरूतमम्' इत्येषातिनिचृत् “ त्रयः सप्तकाः पादनिचृत् मध्यमः षट्कश्चेदतिनिचृत्' इत्युक्तलक्षणात्” । त्रयस्त्रिंश्यनुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । अधि बृबुः पणीनाम्' इत्यस्मिन्नन्त्ये तृचे बृबुर्नाम तक्षा स्तूयते । अतः स तृचस्तद्देवताकः । शिष्टास्त्रिंशदैन्द्र्यः । तथा चानुक्रान्तं-- य आनयत्त्रयस्त्रिंशद्गायत्रं पुरूतममतिनिचृदन्त्यानुष्टुप् तृचेऽन्त्ये बृबुस्तक्षा दैवतम्' इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्येऽन्त्यतृचवर्जमेतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यकं- य आनयत्परावत इति तिस्र उत्तमा उद्धरति ' (ऐ. आ. ५. २. ५) इति ॥

य आन॑यत्प॒राव॒तः॒ सुनी॑ती तु॒र्वशं॒ यदु॑म् ।

इन्द्रः॒ स नो॒ युवा॒ सखा॑ ॥१

यः । आ । अन॑यत् । प॒रा॒ऽवतः॑ । सुऽनी॑ती । तु॒र्वश॑म् । यदु॑म् ।

इन्द्रः॑ । सः । न॒ः । युवा॑ । सखा॑ ॥१

यः । आ । अनयत् । पराऽवतः । सुऽनीती । तुर्वशम् । यदुम् ।

इन्द्रः । सः । नः । युवा । सखा ॥१

यः इन्द्रः "तुर्वशं “यदुं चैतत्संज्ञौ राजानौ शत्रुभिर्दूरदेशे प्रक्षिप्तौ “सुनीती सुनीत्या शोभनेन नयनेन “परावतः तस्माद्दूरदेशात् “आनयत् अनीतवान् “युवा तरुणः “सः “इन्द्रः “नः अस्माकं “सखा भवतु ।।

अ॒वि॒प्रे चि॒द्वयो॒ दध॑दना॒शुना॑ चि॒दर्व॑ता ।

इन्द्रो॒ जेता॑ हि॒तं धन॑म् ॥२

अ॒वि॒प्रे । चि॒त् । वयः॑ । दध॑त् । अ॒ना॒शुना॑ । चि॒त् । अर्व॑ता ।

इन्द्रः॑ । जेता॑ । हि॒तम् । धन॑म् ॥२

अविप्रे । चित् । वयः । दधत् । अनाशुना । चित् । अर्वता ।

इन्द्रः । जेता । हितम् । धनम् ॥२

“अविप्रे “चित् । विप्रः स्तोता। तद्विलक्षणेऽपि पुरुषे “वयः अन्नं “दधत् इन्द्रो धारयति ।। किमु वक्तव्यं स्तोतरि धारयतीति । सः “इन्द्रः “अनाशुना “चित् अक्षिप्रगमनेनापि “अर्वता अश्वेन “हितं शत्रुषु निहितं स्थापितं “धनं “जेता जयशीलो भवति ॥ जयतेस्ताच्छीलिकस्तृन् । अतो ‘न लोकव्यय° ' इति षष्ठीप्रतिषेधः ।।

म॒हीर॑स्य॒ प्रणी॑तयः पू॒र्वीरु॒त प्रश॑स्तयः ।

नास्य॑ क्षीयन्त ऊ॒तय॑ः ॥३

म॒हीः । अ॒स्य॒ । प्रऽनी॑तयः । पू॒र्वीः । उ॒त । प्रऽश॑स्तयः ।

न । अ॒स्य॒ । क्षी॒य॒न्ते॒ । ऊ॒तयः॑ ॥३

महीः । अस्य । प्रऽनीतयः । पूर्वीः । उत । प्रऽशस्तयः ।

न । अस्य । क्षीयन्ते । ऊतयः ॥३

“अस्य इन्द्रस्य “प्रणीतयः प्रकृष्टा नीतयः प्रापणानि “महीः मह्यो महत्यो भवन्ति । "उत अपि च “प्रशस्तयः प्रकृष्टाः स्तुतयः स्तोतृभिः क्रियमाणाः “पूर्वीः बह्व्यो भवन्ति । तथा “अस्य इन्द्रस्य “ऊतयः रक्षाः “न “क्षीयन्ते नापचीयन्ते । किन्तु सर्वदा वर्धन्त

एव ।।

सखा॑यो॒ ब्रह्म॑वाह॒सेऽर्च॑त॒ प्र च॑ गायत ।

स हि न॒ः प्रम॑तिर्म॒ही ॥४

सखा॑यः । ब्रह्म॑ऽवाहसे । अर्च॑त । प्र । च॒ । गा॒य॒त॒ ।

सः । हि । न॒ः । प्रऽम॑तिः । म॒ही ॥४

सखायः । ब्रह्मऽवाहसे । अर्चत । प्र । च । गायत ।

सः । हि । नः । प्रऽमतिः । मही ॥४

हे “सखायः समानख्यानाः स्तोतारः “ब्रह्मवाहसे ब्रह्मभिर्मन्त्रैर्वहनीयाय प्राप्तव्यायेन्द्राय “अर्चत शस्त्राणि शंसत । “प्र “गायत “च स्तोत्राणि । “स “हि स खल्विन्द्रः “नः अस्माकं "मही महती “प्रमतिः प्रकृष्टा बुद्धिः । ईदृश्या बुद्धेः प्रदातेत्यर्थः ।

त्वमेक॑स्य वृत्रहन्नवि॒ता द्वयो॑रसि ।

उ॒तेदृ॒शे॒ यथा॑ व॒यम् ॥५

त्वम् । एक॑स्य । वृ॒त्र॒ऽह॒न् । अ॒वि॒ता । द्वयोः॑ । अ॒सि॒ ।

उ॒त । ई॒दृशे॑ । यथा॑ । व॒यम् ॥५

त्वम् । एकस्य । वृत्रऽहन् । अविता । द्वयोः । असि ।

उत । ईदृशे । यथा । वयम् ॥५

हे “वृत्रहन् वृत्राणां शत्रूणां हन्तरिन्द्र “त्वमेकस्य स्तोतुः “द्वयोः च स्तोत्रोः “अविता रक्षिता “असि । सर्वेषां स्तोतॄणां रक्षको भवसीत्यर्थः । “उत अपि च “ईदृशे जनेऽप्यविता भवसि “यथा यादृशाः “वयं त्वया रक्षिता बहुविधपुत्रपौत्रा अभूम । ईदृशस्यापि जनस्य त्वमेव रक्षको नान्य इत्यर्थः ॥ ॥ २१ ॥

नय॒सीद्वति॒ द्विष॑ः कृ॒णोष्यु॑क्थश॒ंसिन॑ः ।

नृभि॑ः सु॒वीर॑ उच्यसे ॥६

नयसि । इत् । ऊं इति । अति । द्विषः । कृणोषि । उक्थऽशंसिनः ।

नृऽभिः । सुऽवीरः । उच्यसे ॥६

नयसि । इत् । ऊं इति । अति । द्विषः । कृणोषि । उक्थऽशंसिनः ।

नृऽभिः । सुऽवीरः । उच्यसे ॥६

हे इन्द्र “इत् त्वमेव “द्विषः द्वेष्टॄन् “अति “नयसि अस्मान्नयसि तारयसि । “उ इति पूरकः । तथा “उक्थशंसिनः उक्थानि शस्त्राणि शंसतः स्तोतॄनस्मान् “कृणोषि समृद्धान् करोषि । यस्मात् त्वं “नृभिः स्तुतीनां नेतृभिः पुरुषैः “सुवीरः शोभनैर्वीरैः पुत्रपौत्रादिभिः स्तोतृभ्यो दातव्यैरुपेत इति “उच्यसे स्तूयसे अतस्तानप्यस्मभ्यं प्रयच्छेति शेषः ॥

ब्रह्माणं ब्रह्मवाहसं गीर्भिः सखायमृग्मियम् ।

गां न दोहसे हुवे ॥७

ब्रह्माणम् । ब्रह्मऽवाहसम् । गीःऽभिः । सखायम् । ऋग्मियम् ।

गाम् । न । दोहसे । हुवे ॥७

ब्रह्माणम् । ब्रह्मऽवाहसम् । गीःऽभिः । सखायम् । ऋग्मियम् ।

गाम् । न । दोहसे । हुवे ॥७

“ब्रह्माणं परिवृढं “ब्रह्मवाहसं ब्रह्मभिः स्तुतिरूपैर्मन्त्रैर्वहनीयं “सखायम् अस्माकं सखिभूतम् “ऋग्मियम् । ऋग्मा ऋचः । तदर्हम् । स्तुत्यर्हमित्यर्थः । एवंभूतमिन्द्रं "दोहसे दोग्धुं “गां “न गामिव “गीर्भिः स्तुतिभिः “हुवे आह्वयाम्यस्मदीयान् कामान् दोग्धुम् ॥

यस्य विश्वानि हस्तयोरूचुर्वसूनि नि द्विता ।

वीरस्य पृतनाषहः ॥८

यस्य । विश्वानि । हस्तयोः । ऊचुः । वसूनि । नि । द्विता ।

वीरस्य । पृतनाऽसहः ॥८

यस्य । विश्वानि । हस्तयोः । ऊचुः । वसूनि । नि । द्विता ।

वीरस्य । पृतनाऽसहः ॥८

“वीरस्य वीर्यवतः “पृतनासहः । पृतनाः शत्रुसेनाः । तासामभिभवितुः “यस्य इन्द्रस्य “हस्तयोः बाह्वोः “विश्वानि सर्वाणि “द्विता दिव्यपार्थिवरूपेण द्वैधं वर्तमानानि “वसूनि विद्यन्ते इति “नि “ऊचुः ऋषयो नितरां वदन्ति तमिन्द्रं हुव इति पूर्वत्र संबन्धः ॥

वि दृ॒ळ्हानिं चिदद्रिवो॒ जनां॑नां शचीपते ।

वृ॒ह मा॒या अं॑नानत ॥९

वि । दृ॒ळ्हानिं । चि॒त् । अ॒द्रि॒ऽव॒ः । जनां॑नाम् । श॒ची॒ऽप॒ते॒ ।

वृ॒ह । मा॒याः । अ॒ना॒न॒त॒ ॥९

वि । दृळ्हानि । चित् । अद्रिऽवः । जनानाम् । शचीऽपते ।

वृह । मायाः । अनानत ॥९

हे “अद्रिवः । आदृणात्यनेनेत्यद्रिर्वज्रः । तद्वन् “शचीपते इन्द्र “जनानां शत्रूणां “दृळ्हानि "चित् दृढानि स्थिराण्यपि पुराणि बलानि वा “वि “वृह विभिन्धि । विविधमुन्मूलयेत्यर्थः । हे "अनानत अप्रह्वीभूत सर्वोच्छ्रितेन्द्र “मायाः च शत्रुभिर्निर्मिता वि वृह विनाशय ॥

तमुं त्वा सत्य सोमपा॒ इन्द्रं॑ वाजानां पते ।

अहूं॑महि श्रव॒स्यवं॑ः ॥१०

तम् । उ॒ं इतिं । त्वा॒ । स॒त्य॒ । सो॒म॒ऽपा॒ः । इन्द्रं॑ । वा॒जा॒ना॒म् । प॒ते॒ ।

अहूं॑महि । श्र॒व॒स्यवः॑ ॥१०

तम् । ऊं इति । त्वा । सत्य । सोमऽपाः । इन्द्र । वाजानाम् । पते ।

अहूमहि । श्रवस्यवः ॥१०

हे “सत्य अवितथस्वभाव “सोमपाः सोमस्य पातर्हे “वाजानां “पते अन्नानां पालयितरेवंभूत हे “इन्द्र “श्रवस्यवः श्रवोऽन्नमात्मन इच्छन्तो वयं “तमु “त्वा तादृशं त्वामेव अहूमहि आह्वयामः स्तुम इत्यर्थः ॥ ॥ २२ ॥

तमुं त्वा॒ यः पु॒रासिं॑थ॒ यो वा॑ नू॒नं हि॒ते धनें ।

हव्य॒ः स श्रु॑धी॒ हव॑म् ॥११

तम् । ऊ॒ं इति॑ । त्वा॒ । यः । पु॒रा । आसि॑थ । यः । वा॒ । नू॒नम् । हि॒ते । धने॑ ।

हव्यः॑ । सः । श्रु॒धि॒ । हव॑म् ॥११

तम् । ऊं इति । त्वा । यः । पुरा । आसिथ । यः । वा । नूनम् । हिते । धने ।

हव्यः । सः । श्रुधि । हवम् ॥११

हे इन्द्र “तमु “त्वा तमेव त्वां स्तुम इति शेषः । “यः त्वं “पुरा पूर्वस्मिन् काले “हव्यः ह्वातव्यः “आसिथ बभूविथ धनलाभार्थम् । “यो “वा यश्च त्वं “हिते शत्रुषु निहिते “धने निमित्तभूते सति "नूनम् अद्यापि हव्यः ह्वातव्यो बभूविथ “सः त्वमस्मदीयं “हवं स्तोत्रं “श्रुधि शृणु ॥

धी॒भिरर्व॑द्भि॒रर्व॑तो॒ वाजाँ॑ इन्द्र श्र॒वाय्या॑न् ।

त्वया॑ जेष्म हि॒तं धन॑म् ॥१२

धी॒भिः । अर्व॑त्ऽभिः । अर्व॑तः । वाजा॑न् । इ॒न्द्र॒ । श्र॒वाय्या॑न् ।

त्वया॑ । जे॒ष्म॒ । हि॒तम् । धन॑म् ॥१२

धीभिः । अर्वत्ऽभिः । अर्वतः । वाजान् । इन्द्र । श्रवाय्यान् ।

त्वया । जेष्म । हितम् । धनम् ॥१२

हे "इन्द्र “धीभिः स्तुतिभिस्त्वद्विषयाभिः प्रीतेन “त्वया अनुगृहीता वयम् “अर्वद्भिः अस्मदीयैः अश्वैः “अर्वतः शत्रुसंबन्धिनोऽश्वान् “श्रवाय्यान् श्रवणीयान् प्रशस्यान् "वाजान् अन्नानि च “हितं शत्रुषु निहितं “धनं च "जेष्म त्वदनुग्रहाज्जयेम ॥

अभू॑रु वीर गिर्वणो म॒हाँ इ॑न्द्र॒ धने॑ हि॒ते ।

भरे॑ वितन्त॒साय्य॑ः ॥१३

अभूः॑ । ऊ॒ं इति॑ । वी॒र॒ । गि॒र्व॒णः॒ । म॒हान् । इ॒न्द्र॒ । धने॑ । हि॒ते ।

भरे॑ । वि॒त॒न्त॒साय्यः॑ ॥१३

अभूः । ऊं इति । वीर । गिर्वणः । महान् । इन्द्र । धने । हिते ।

भरे । वितन्तसाय्यः ॥१३

हे “वीर विविधमीरयितः शत्रूणां हे "गिर्वणः गीर्भिर्वननीय “इन्द्र “हिते शत्रुषु निहिते “धने निमित्तभूते सति “महान् प्रवृद्धस्त्वं “भरे संग्रामे “वितन्तसाय्यः शत्रूणां जेता “अभूः ॥ तन्तस इति धातुर्जयार्थः कण्ड्वादौ पठ्यते । तस्मात् व्युपसृष्टादौणादिकः कर्तर्याय्यप्रत्ययः ॥

या तं ऊतिरमित्रहन्मक्षूजवस्तमासति ।

तया नो हिनुही रथम् ॥१४

या । ते । ऊतिः । अमित्रऽहन् । मक्षुजवःऽतमा । असति ।

तया । नः । हिनुहि । रथम् ॥१४

या । ते । ऊतिः । अमित्रऽहन् । मक्षुजवःऽतमा । असति ।

तया । नः । हिनुहि । रथम् ॥१४

हे “अमित्रहन् अमित्राणां शत्रूणां हन्तरिन्द्र “ते त्वदीया “मक्षुजवस्तमा अतिशयेन शीघ्रजवा या “ऊतिः गतिः "असति अस्ति “तया गत्या “नः अस्माकं रथं “हिनुहि प्रेरय शत्रुजयार्थं शीघ्रं गमय ।

स रथेन रथीतमोऽस्माकेनाभियुग्वना ।

जेषिं जिष्णो हितं धनम् ॥१५

सः । रथेन । रथिऽतमः । अस्माकेन । अभिऽयुग्वना ।

जेषिं । जिष्णो इतिं । हितम् । धनम् ॥१५

सः । रथेन । रथिऽतमः । अस्माकेन । अभिऽयुग्वना ।

जेषि । जिष्णो इति । हितम् । धनम् ॥१५

हे “जिष्णो जयशीलेन्द्र “रथीतमः अतिशयेन रथी महारथः “सः त्वम् “अस्माकेन अस्मदीयेन “अभियुग्वना अभियोक्त्रा शत्रूणामभिभवित्रा “रथेन “हितं शत्रुषु निहितं “धनं “जेषि अस्मदर्थं जय ॥ ॥ २३ ॥

य एक॒ इत्तमु॑ ष्टुहि कृ॒ष्टी॒नां विच॑र्षणिः ।

पति॑र्ज॒ज्ञे वृष॑क्रतुः ॥१६

यः । एकः॑ । इत् । तम् । ऊं॒ इति॑ । स्तु॒हि॒ । कृ॒ष्टी॒नाम् । विऽच॑र्षणिः ।

पतिः॑ । ज॒ज्ञे । वृष॑ऽक्रतुः ॥१६

यः । एकः । इत् । तम् । ऊं इति । स्तुहि । कृष्टीनाम् । विऽचर्षणिः ।

पतिः । जज्ञे । वृषऽक्रतुः ॥१६

“विचर्षणिः विशेषेण सर्वस्य द्रष्टा “वृषक्रतुः वर्षकर्मा “यः इन्द्रः “एक “इत् एक एव “कृष्टीनां प्रजानां “पतिः अधिपतिः "जज्ञे अजायत नान्यः कश्चित् “तमु तमेवेन्द्रं हे स्तोतः “स्तुहि ॥

यो गृ॑ण॒तामिदासि॑था॒पिरू॒ती शि॒वः सखा॑ ।

स त्वं न॑ इन्द्र मृळय ॥१७

यः । गृ॒ण॒ताम् । इत् । आसि॑थ । आ॒पिः । ऊ॒ती । शि॒वः । सखा॑ ।

सः । त्वम् । नः॒ । इ॒न्द्र॒ । मृ॒ळ॒य॒ ॥१७

यः । गृणताम् । इत् । आसिथ । आपिः । ऊती । शिवः । सखा ।

सः । त्वम् । नः । इन्द्र । मृळय ॥१७

हे इन्द्र “यः त्वम् “ऊती ऊत्या रक्षया “शिवः सुखकरोऽत एव “सखा मित्रभूतश्च सन् “गृणतामित् स्तुवतामस्माकमेव “आपिः बन्धुः “आसिथ पुरा बभूविथ “सः तादृशः “त्वं “नः अस्मान् इदानीं “मृळय सुखय ॥

धि॒ष्व वज्रं॒ गभ॑स्त्यो रक्षो॒हत्या॑य वज्रिवः ।

सा॒स॒ही॒ष्ठा अ॒भि स्पृधः॑ ॥१८

धि॒ष्व । वज्र॑म् । गभ॑स्त्योः । र॒क्षः॒ऽहत्या॑य । व॒ज्रि॒ऽवः॒ ।

स॒स॒ही॒ष्ठाः । अ॒भि । स्पृधः॑ ॥१८

धिष्व । वज्रम् । गभस्त्योः । रक्षःऽहत्याय । वज्रिऽवः ।

ससहीष्ठाः । अभि । स्पृधः ॥१८

हे “वज्रिवः वज्रवन्निन्द्र “गभस्त्योः आत्मीययोर्हस्तयोः “वज्रं कुलिशं “धिष्व धारय । किमर्थम् । “रक्षोहत्याय रक्षसां हननार्थम् । धृत्वा च "स्पृधः स्पर्धमानाः “अभि अभिगन्त्रीरासुरीः सेनाः “ससहीष्ठाः अत्यर्थमभिभव ॥

प्र॒त्नं र॑यी॒णां यु॒जं सखा॑यं कीरि॒चोद॑नम् ।

ब्रह्म॑वाहस्तमं हुवे ॥१९

प्र॒त्नम् । र॒यी॒णाम् । युज॑म् । सखा॑यम् । की॒रि॒ऽचोद॑नम् ।

ब्रह्म॑ऽवाहःऽतमम् । हु॒वे॒ ॥१९

प्रत्नम् । रयीणाम् । युजम् । सखायम् । कीरिऽचोदनम् ।

ब्रह्मऽवाहःऽतमम् । हुवे ॥१९

“प्रत्नं चिरंतनं सर्वेषामाद्यं “रयीणां धनानां “युजं योजयितारं दातारं “सखायं मित्रभूतं “कीरिचोदनं कीरीणां स्तोतॄणां चोदयितारं “ब्रह्मवाहस्तमम् अतिशयेन ब्रह्मभिर्मन्त्रैर्वहनीयमेवंविधमिन्द्रं "हुवे आह्वयामि ॥

स हि विश्वा॑नि॒ पार्थि॑वाँ॒ एको॒ वसू॑नि॒ पत्य॑ते ।

गिर्व॑णस्तमो॒ अध्रि॑गुः ॥२०

सः । हि । विश्वा॑नि । पार्थि॑वा । एकः॑ । वसू॑नि । पत्य॑ते ।

गिर्व॑णःऽतमः । अध्रि॑ऽगुः ॥२०

सः । हि । विश्वानि । पार्थिवा । एकः । वसूनि । पत्यते ।

गिर्वणःऽतमः । अध्रिऽगुः ॥२०

“स “हि स खल्विन्द्रः “विश्वानि सर्वाणि "पार्थिवा पृथिव्यां भवानि “वसूनि धनानि “एकः एव "पत्यते ईष्टे नान्यः कश्चित् । पत्यतिरैश्वर्यकर्मा । कीदृश इन्द्रः । “गिर्वणस्तमः अतिशयेन गीर्भिः स्तुतिभिः संभजनीयः अध्रिगुः अधृतगमनः । अप्रतिहतगतिरित्यर्थः ॥ ॥ २४ ॥

स नो॑ नि॒युद्भि॒रा पृ॑ण॒ काम॒ं वाजे॑भिर॒श्विभि॑ः ।

गोम॑द्भि॒र्गोपते धृ॒षत् ॥२१

सः । न॒ः । नि॒युत्ऽभि॑ः । आ । पृ॒ण॒ । काम॑म् । वाजे॑भिः । अ॒श्विऽभि॑ः ।

गोम॑त्ऽभिः । गो॒ऽप॒ते॒ । धृ॒षत् ॥२१

सः । नः । नियुत्ऽभिः । आ । पृण । कामम् । वाजेभिः । अश्विऽभिः ।

गोमत्ऽभिः । गोऽपते । धृषत् ॥२१

हे “गोपते गवां पालयितः “सः त्वं “नः अस्माकं “कामं “नियुद्भिः वडवाभिः “धृषत् धृष्टं दारिद्र्यनाशनसमर्थं यथा भवति तथा “आ “पृण आपूरयः । यद्वा धृषदितीन्द्रविशेषणम् । शत्रूणां धर्षकस्त्वमित्यर्थः । तथा “गोमद्भिः बहुभिर्गोभिर्युक्तैः “अश्विभिः बहुभिरश्वैरुपेतैर्वाजैरन्नैश्चास्मदीयं काममापूरय ।।

तद्वो॑ गाय सु॒ते सचा॑ पुरुहू॒ताय॒ सत्व॑ने ।

शं यद्गवे॒ न शा॒किने॑ ॥२२

तत् । व॒ः । गा॒य॒ । सु॒ते । सचा॑ । पु॒रु॒ऽहू॒ताय॑ । सत्व॑ने ।

शम् । यत् । गवे॑ । न । शा॒किने॑ ॥२२

तत् । वः । गाय । सुते । सचा । पुरुऽहूताय । सत्वने ।

शम् । यत् । गवे । न । शाकिने ॥२२

हे स्तोतारः “वः यूयं “सुते अभिषुते सोमे सति “पुरुहूताय बहुभिर्यजमानैराहूताय “सत्वने शत्रूणां सादयित्रे धनानां वा सनित्रे दात्रे इन्द्राय “तत् स्तोत्रं "सचा सह संहता भूत्वा “गाय गायत । “यत् स्तोत्रं “शाकिने शक्तिमते इन्द्राय “शं सुखकरं भवति “गवे “न । यथा गवे यवसं सुखकरं तद्वदित्यर्थः ॥

न घा॒ वसु॒र्नि य॑मते दा॒नं वाज॑स्य॒ गोम॑तः ।

यत्सी॒मुप॒ श्रव॒द्गिर॑ः ॥२३

न । घ॒ । वसुः॑ । नि । य॒म॒ते॒ । दा॒नम् । वाज॑स्य । गोऽम॑तः ।

यत् । सी॒म् । उप॑ । श्रव॑त् । गिरः॑ ॥२३

न । घ । वसुः । नि । यमते । दानम् । वाजस्य । गोऽमतः ।

यत् । सीम् । उप । श्रवत् । गिरः ॥२३

“वसुः वासयिता स इन्द्रः “गोमतः बहुभिर्गोभिर्युक्तस्य “वाजस्य अन्नस्य बलस्य वा “दानं प्रदानं “न “घ न खलु “नि "यमते नियच्छति उपरतं करोति । “यत् यदि “सीम् इमाः “गिरः अस्मदीयाः स्तुतीः “उप “श्रवत् उपशृणुयात् । स्तोत्रश्रवणे सति सर्वदा ददातीत्यर्थः ॥

कु॒वित्स॑स्य॒ प्र हि व्र॒जं गोम॑न्तं दस्यु॒हा गम॑त् ।

शची॑भि॒रप॑ नो वरत् ॥२४

कु॒वित्ऽस॑स्य । प्र । हि । व्र॒जम् । गोऽम॑न्तम् । द॒स्यु॒ऽहा । गम॑त् ।

शची॑भिः । अप॑ । न॒ः । व॒र॒त् ॥२४

कुवित्ऽसस्य । प्र । हि । व्रजम् । गोऽमन्तम् । दस्युऽहा । गमत् ।

शचीभिः । अप । नः । वरत् ॥२४

"कुवित्सस्य । कुविद्बहुशः स्यति हिनस्तीति कुवित्सो नाम कश्चित् । तस्य स्वभूतं “गोमन्तं बहुभिर्गोभिर्युक्तं “व्रतं गोष्ठं “दस्युहा दस्यूनामुपक्षपयितॄणां हन्तेन्द्रः “प्र “गमत् प्रकर्षेण गच्छति । । “हि यस्मादेवं तस्मात् “शचीभिः आत्मीयैः कर्मभिः प्रज्ञाभिर्वा “नः अस्माकं ता गा “अप “वरत् निगूढास्ता अपावृणोत् ।।

इ॒मा उ॑ त्वा शतक्रतो॒ऽभि प्र णो॑नुवु॒र्गिर॑ः ।

इन्द्र॑ं व॒त्सं न मा॒तर॑ः ॥२५

इ॒माः । ऊं॒ इति॑ । त्वा॒ । श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ शतऽक्रतो । अ॒भि । प्र । नो॒नु॒वुः॒ । गिरः॑ ।

इन्द्र॑ । व॒त्सम् । न । मा॒तरः॑ ॥२५

इमाः । ऊं इति । त्वा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । अभि । प्र । नोनुवुः । गिरः ।

इन्द्र । वत्सम् । न । मातरः ॥२५

हे “शतक्रतो बहुविधकर्मन् बहुविधप्रज्ञ वा “इन्द्र “त्वा त्वाम् “अभि “इमाः अस्मदीयाः “गिरः स्तुतयः “प्र “णोनुवुः प्रकर्षेण पुनः पुनर्गच्छन्ति । नौतिरत्र गतिकर्मा । तत्र दृष्टान्तः । “वत्सं “न “मातरः । यथा मातरो गावो गृहे वर्तमानं वत्सं शीघ्रमभिगच्छन्ति तद्वत् । यद्वा । अस्मदीया वाचस्त्वाम् अभि नोनुवुः अभितः शब्दयन्ति स्तुवन्ति । यथा गावो वत्समभिलक्ष्य हम्भारवं कुर्वन्ति तद्वत् ॥ ॥ २५ ।।

दू॒णाशं॑ स॒ख्यं तव॒ गौर॑सि वीर गव्य॒ते ।

अश्वो॑ अश्वाय॒ते भ॑व ॥२६

दु॒ःऽनश॑म् । स॒ख्यम् । तव॑ । गौः । अ॒सि॒ । वी॒र॒ । ग॒व्य॒ते ।

अश्वः॑ । अ॒श्व॒ऽय॒ते । भ॒व॒ ॥२६

दुःऽनशम् । सख्यम् । तव । गौः । असि । वीर । गव्यते ।

अश्वः । अश्वऽयते । भव ॥२६

हे इन्द्र “तव त्वदीयं “सख्यं सखित्वं “दूणाशं दुर्णाशं नाशयितुमशक्यम् । अतिदृढमित्यर्थः । अतो हे वीर वीरयितरिन्द्र गव्यते गामात्मन इच्छते त्वं “गौरसि गवां प्रदाता भवसि । उपचारात् कारणे कार्यशब्दः । तथा “अश्वायते अश्वानात्मन इच्छते “अश्वः “भव अश्वप्रदो भवसि ।।

स म॑न्दस्वा॒ ह्यन्ध॑सो॒ राध॑से त॒न्वा॑ म॒हे ।

न स्तो॒तारं॑ नि॒दे क॑रः ॥२७

सः । म॒न्द॒स्व॒ । हि । अन्ध॑सः । राध॑से । त॒न्वा॑ । म॒हे ।

न । स्तो॒तार॑म् । नि॒दे । क॒रः॒ ॥२७

सः । मन्दस्व । हि । अन्धसः । राधसे । तन्वा । महे ।

न । स्तोतारम् । निदे । करः ॥२७

हे इन्द्र 'सः तादृशस्त्वम् “अन्धसः सोमस्य पानेन हृष्टया “तन्वा आत्मीयेन शरीरेण “मन्दस्व मोदस्व । किमर्थम् । “महे महते “राधसे धनार्थम् । “हि पूरणः । अपि च त्वदीयं “स्तोतारं “निदे निन्दकाय तस्य वशं “न “करः न कुर्याः ।।

इ॒मा उं त्वा सु॒तेसुं॑ते॒ नक्षं॑न्ते गिर्वणो॒ गिरः॑ ।

व॒त्सं गावो॒ न धे॒नवः॑ ॥२८

इ॒माः । ऊं॒ इतिं । त्वा॒ । सु॒तेऽसुं॑ते । नक्षं॑न्ते । गि॒र्व॒णः॒ । गिरः॑ ।

व॒त्सम् । गावः॑ । न । धे॒नवः॑ ॥२८

इमाः । ऊं इति । त्वा । सुतेऽसुते । नक्षन्ते । गिर्वणः । गिरः ।

वत्सम् । गावः । न । धेनवः ॥२८

हे "गिर्वणः गीर्भिर्वननीयेन्द्र “सुतेसुते सोमेऽभिषुते अभिषुते सति “इमाः अस्मदीयाः “गिरः स्तुतयः “त्वा त्वां “नक्षन्ते व्याप्नुवन्ति । “धेनवः दोग्ध्र्यः “गावो “न गाव इव “वत्सम् । यथा शीघ्रं वत्सं व्याप्नुवन्ति तद्वत् ॥

पु॒रू॒तमं॑ पु॒रू॒णां स्तों॑तॄ॒णां विवा॑चि ।

वाजें॑भिर्वाजय॒ताम् ॥२९

पु॒रु॒ऽतमं॑म् । पु॒रू॒णाम् । स्तो॒तॄ॒णाम् । विऽवा॑चि ।

वाजें॑भिः । वा॒ज॒ऽय॒ताम् ॥२९

पुरुऽतमम् । पुरूणाम् । स्तोतॄणाम् । विऽवाचि ।

वाजेभिः । वाजऽयताम् ॥२९

हे इन्द्र “पुरुतमं पुरूणां बहूनां शत्रूणां तमयितारं ग्लपयितारं त्वां “पुरूणां बहूनां “स्तोतॄणाम् अस्माकं स्तुतिः प्राप्नोत्विति शेषः । कीदृशानाम् । “विवाचि विविधाः स्तुतशस्त्रात्मिका वाचो यस्मिन् यज्ञे तस्मिन् “वाजेभिः वाजैर्हविर्लक्षणैरन्नैः “वाजयतां वाजवन्तं बलवन्तं वा त्वां कुर्वताम् ॥

अ॒स्माक॑मिन्द्र भूतु ते॒ स्तोमो॒ वाहि॑ष्ठो॒ अन्त॑मः ।

अ॒स्मान्रा॒ये म॒हे हि॑नु ॥३०

अ॒स्माक॑म् । इ॒न्द्र॒ । भू॒तु॒ । ते॒ । स्तोमः॑ । वाहि॑ष्ठः । अन्त॑मः ।

अ॒स्मान् । रा॒ये । म॒हे । हि॒नु॒ ॥३०

अस्माकम् । इन्द्र । भूतु । ते । स्तोमः । वाहिष्ठः । अन्तमः ।

अस्मान् । राये । महे । हिनु ॥३०

हे “इन्द्र “वाहिष्ठः वोढृतमः “अस्माकं “स्तोमः स्तोत्रं “ते तव "अन्तमः अन्तिकतमः “भूतु भवतु । त्वं च "अस्मान् “महे महते “राये धनाय “हिनु प्रेरय ।।

अधि॑ बृ॒बुः प॑णी॒नां वर्षि॑ष्ठे मू॒र्धन्न॑स्थात् ।

उ॒रुः कक्षो॒ न गा॒ङ्ग्यः ॥३१

अधि॑ । बृ॒बुः । प॒णी॒नाम् । वर्षि॑ष्ठे । मू॒र्धन् । अ॒स्था॒त् ।

उ॒रुः । कक्षः॑ । न । गा॒ङ्ग्यः ॥३१

अधि । बृबुः । पणीनाम् । वर्षिष्ठे । मूर्धन् । अस्थात् ।

उरुः । कक्षः । न । गाङ्ग्यः ॥३१

बृबुर्नाम पणीनां तक्षा । तत्सकाशाल्लब्धधनो भरद्वाजस्तदीयं दानमनेन तृचेनास्तौत् । एतच्च मनुना स्मर्यते–' भरद्वाजः क्षुधार्तस्तु सपुत्रो विजने वने । बह्वीर्गाः प्रतिजग्राह बृबोस्तक्ष्णो महायशाः' (मनु. १०. १०७) इति ॥ पणनात् पणयो वणिज एतत्संज्ञा असुरा वा । तेषां तक्षा बृबुः "वर्षिष्ठे “मूर्धन् मूर्धनि मूर्धवदुच्छ्रिते स्थले “अधि “अस्थात् अधिष्ठितोऽभूत् “गाङ्ग्यः गङ्गायाः कूले उन्नते भवः “कक्षो "न कक्ष इव “उरुः विस्तीर्णः सन् । जातितो हीनोऽपि दातृत्वात् सर्वत्र श्रेष्ठो भवतीत्यर्थः ॥

यस्य॑ वा॒योरि॑व द्र॒वद्भ॒द्रा रा॒तिः स॑ह॒स्रिणी॑ ।

स॒द्यो दा॒नाय॒ मंह॑ते ॥३२

यस्यं । वा॒योःऽइंव । द्र॒वत् । भ॒द्रा । रा॒तिः । स॒ह॒स्रिणीं ।

स॒द्यः । दा॒नायं । मंहंते ॥३२

यस्य । वायोःऽइव । द्रवत् । भद्रा । रातिः । सहस्रिणी ।

सद्यः । दानाय । मंहते ॥३२

“वायोरिव “द्रवत् क्षिप्रगामिनः “यस्य बृबोः “भद्रा कल्याणी “सहस्रिणी सहस्रसंख्यायुक्ता “रातिः दानं “सद्यः स्तुतिसमय एव “दानाय दानकामाय याचमानाय मह्यं “मंहते अपेक्षितं धनं ददाति तं बृबुमित्युत्तरस्यामृचि संबन्धः ॥

तत्सु नो॒ विश्वें अ॒र्य आ सदां गृणन्ति का॒रवंः ।

बृ॒बुं संहस्र॒दातंमं सू॒रिं संहस्र॒सातंमम् ॥३३

तत् । सु । न॒: । विश्वें । अ॒र्यः । आ । सदां । गृ॒ण॒न्ति॒ । का॒रवंः ।

बृ॒बुम् । स॒ह॒स्र॒ऽदातंमम् । सू॒रिम् । स॒ह॒स्र॒ऽसातंमम् ॥३३

तत् । सु । नः । विश्वे । अर्यः । आ । सदा । गृणन्ति । कारवः ।

बृबुम् । सहस्रऽदातमम् । सूरिम् । सहस्रऽसातमम् ॥३३

तत् तं "बृबुं “नः अस्मदीया: “विश्वे सर्वे “अर्यः स्तुतीनामीरयितारः “कारवः स्तोतारः “सदा “सु सुष्ठु “आ गृणन्ति अभिगृणन्ति अभिष्टुवन्ति । कीदृशम् । “सहस्रदातमम् अतिशयेन सहस्रसंख्यस्य धनस्य दातारं “सूरिं प्राज्ञं यद्वा प्रेरयितारं "सहस्रसातमम् अतिशयेन सहस्रसंख्यस्य स्तोत्रस्य धनस्य वा संभक्तारम् ॥ ॥ २६ ॥

टिप्पणी

६.४५.२२ तद्वो गाय सुते सचा इति

द्र. मार्गीयवम् (https://sa.wikisource.org/s/1zfb) (ऊहगानम्), मार्गीयवम् (https://sa.wikisource.org/s/293w) (ग्रामगेयः)

मण्डल ६

ऋग्वेदः सूक्तं ६.४६

ऋग्वेदः - मण्डल ६
← सूक्तं ६.४५ सूक्तं ६.४६ सूक्तं ६.४७ →
शंयुर्बार्हस्पत्यः

दे. इन्द्रः। प्रगाथः - (विषमा बृहती, समा सतोबृहती)।

0:00 / 0:00

बृहत् साम

त्वामिद्धि हवामहे साता वाजस्य कारवः ।
त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां काष्ठास्वर्वतः ॥१॥
स त्वं नश्चित्र वज्रहस्त धृष्णुया मह स्तवानो अद्रिवः ।
गामश्वं रथ्यमिन्द्र सं किर सत्रा वाजं न जिग्युषे ॥२॥

यः सत्राहा विचर्षणिरिन्द्रं तं हूमहे वयम् ।
सहस्रमुष्क तुविनृम्ण सत्पते भवा समत्सु नो वृधे ॥३॥
बाधसे जनान्वृषभेव मन्युना घृषौ मीळ्ह ऋचीषम ।
अस्माकं बोध्यविता महाधने तनूष्वप्सु सूर्ये ॥४॥
इन्द्र ज्येष्ठं न आ भरँ ओजिष्ठं पपुरि श्रवः ।
येनेमे चित्र वज्रहस्त रोदसी ओभे सुशिप्र प्राः ॥५॥
त्वामुग्रमवसे चर्षणीसहं राजन्देवेषु हूमहे ।
विश्वा सु नो विथुरा पिब्दना वसोऽमित्रान्सुषहान्कृधि ॥६॥
यदिन्द्र नाहुषीष्वाँ ओजो नृम्णं च कृष्टिषु ।
यद्वा पञ्च क्षितीनां द्युम्नमा भर सत्रा विश्वानि पौंस्या ॥७॥
यद्वा तृक्षौ मघवन्द्रुह्यावा जने यत्पूरौ कच्च वृष्ण्यम् ।
अस्मभ्यं तद्रिरीहि सं नृषाह्येऽमित्रान्पृत्सु तुर्वणे ॥८॥
इन्द्र त्रिधातु शरणं त्रिवरूथं स्वस्तिमत् ।
छर्दिर्यच्छ मघवद्भ्यश्च मह्यं च यावया दिद्युमेभ्यः ॥९॥
ये गव्यता मनसा शत्रुमादभुरभिप्रघ्नन्ति धृष्णुया ।
अध स्मा नो मघवन्निन्द्र गिर्वणस्तनूपा अन्तमो भव ॥१०॥
अध स्मा नो वृधे भवेन्द्र नायमवा युधि ।
यदन्तरिक्षे पतयन्ति पर्णिनो दिद्यवस्तिग्ममूर्धानः ॥११॥
यत्र शूरासस्तन्वो वितन्वते प्रिया शर्म पितॄणाम् ।
अध स्मा यच्छ तन्वे तने च छर्दिरचित्तं यावय द्वेषः ॥१२॥
यदिन्द्र सर्गे अर्वतश्चोदयासे महाधने ।
असमने अध्वनि वृजिने पथि श्येनाँ इव श्रवस्यतः ॥१३॥
सिन्धूँरिव प्रवण आशुया यतो यदि क्लोशमनु ष्वणि ।

आ ये वयो न वर्वृतत्यामिषि गृभीता बाह्वोर्गवि ॥१४॥

सायणभाष्यम्

‘ त्वामिद्धि' इति चतुर्दशर्चं तृतीयं सूक्तं बृहस्पतिपुत्रस्य शंयोरार्षमैन्द्रम् । प्रथमातृतीयाद्या अयुजो बृहत्यो द्वितीयाचतुर्थ्याद्या युजः सतोबृहत्यः । तथा चानुक्रान्तं-- त्वामिद्धि षळूना प्रागाथम्' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । यदि ज्योतिष्टोमो बृहत्पृष्ठः स्यात्तदानीं निष्केवल्यस्याद्यः प्रगाथः स्तोत्रियः । सूत्रितं च-’ यद्यु वै बृहत्त्वामिद्धि हवामहे' (आश्व. श्रौ. ५, १५) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्येऽयं प्रगाथः शंसनीयः । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं-- त्वामिद्धि हवामहे त्वं ह्येहि चेरव इति बृहतः स्तोत्रियानुरूपौ' (ऐ. आ. ५. २. २) इति ।।

त्वामिद्धि हवा॑महे सा॒ता वाज॑स्य का॒रव॑ः ।

त्वां वृ॒त्रेष्वि॑न्द्र॒ सत्प॑तिं॒ नर॒स्त्वां काष्ठा॒स्वर्व॑तः ॥१

त्वाम् । इत् । हि । हवा॑महे । सा॒ता । वाज॑स्य । का॒रवः॑ ।

त्वाम् । वृ॒त्रेषु॑ । इ॒न्द्र॒ । सत्ऽप॑तिम् । नरः॑ । त्वाम् । काष्ठा॑सु । अर्व॑तः ॥१

त्वाम् । इत् । हि । हवामहे । साता । वाजस्य । कारवः ।

त्वाम् । वृत्रेषु । इन्द्र । सत्ऽपतिम् । नरः । त्वाम् । काष्ठासु । अर्वतः ॥१

“कारवः स्तोतारो वयं “वाजस्य अन्नस्य “साता सातौ संभजने निमित्तभूते सति हे इन्द्र “त्वामिद्धि त्वामेव “हवामहे स्तुतिभिराह्वयामः । हे “इन्द्र “सत्पतिं सतां पालयितारं श्रेष्ठं “त्वां “नरः अन्येऽपि मनुष्याः "वृत्रेषु आवरकेषु शत्रुषु सत्सु हवन्ते आह्वयन्ति तज्जयार्थम् । अपि च “अर्वतः अश्वस्य संबन्धिनीषु "काष्ठासु यत्राश्वः क्रान्त्वा तिष्ठति तासु काष्ठासु संग्रामेषु युद्धकामाश्च “त्वाम् एवाह्वयन्ति । अतो वयं त्वामेवाह्वयाम इत्यर्थः ॥

स त्वं न॑श्चित्र वज्रहस्त धृष्णु॒या म॒हः स्त॑वा॒नो अ॑द्रिवः ।

गामश्वं॑ र॒थ्य॑मिन्द्र॒ सं कि॑र स॒त्रा वाजं॒ न जि॒ग्युषे॑ ॥२

सः । त्वम् । न॒ः । चि॒त्र॒ । व॒ज्र॒ऽह॒स्त॒ । धृ॒ष्णु॒ऽया । म॒हः । स्त॒वा॒नः । अ॒द्रि॒ऽव॒ः ।

गाम् । अश्वम् । रथ्यम् । इन्द्र । सम् । किर । सत्रा । वाजम् । न । जिग्युषे ॥२

सः । त्वम् । नः । चित्र । वज्रऽहस्त । धृष्णुऽया । महः । स्तवानः । अद्रिऽवः ।

गाम् । अश्वम् । रथ्यम् । इन्द्र । सम् । किर । सत्रा । वाजम् । न । जिग्युषे ॥२

हे “चित्र चायनीय “वज्रहस्त वज्रबाहो "अद्रिवः वज्रवन् । यद्वा । अदृणात्यनेनेत्यद्रिरशनिः । तद्वन् । एवंभूत “इन्द्र “धृष्णुया धृष्णुः शत्रूणां धर्षयिता “महः महान् “सः तादृशः “त्वं “स्तवानः अस्माभिः स्तूयमानः सन् “गां “रथ्यं रथवाहनम् “अश्वं च "सं "किर सम्यक् प्रयच्छ। “जिग्युषे जितवते पुरुषाय भोगार्थं “सत्रा महत् प्रभूतं “वाजं “न अन्नमिव । यथा शत्रून् जितवते भोगार्थं बह्वन्नं प्रयच्छसि तद्वत् ॥

महाव्रते निष्केवल्ये ‘यः सत्राहा' इत्यादिसूक्तशेषः शंसनीयः । सूत्र्यते हि-‘यः सत्राहा विचर्षणिरिति शेषोऽयं ते अस्तु हर्यत इति सूक्ते' (ऐ. आ ५. २. ४) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ‘यः सत्राहा' इति प्रगाथो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च -- यः सत्राहा विचर्षणिः स्वादोरित्था विषूवतः' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ।।

यः सत्राहा विचर्षणिरिन्द्रं तं हूमहे वयम् ।

सहस्रमुष्क तुविनृम्ण सत्पते भवा समत्सु नो वृधे ॥३

यः । सत्राऽहा । विऽचर्षणिः । इन्द्रम् । तम् । हूमहे । वयम् ।

सहस्रऽमुष्क । तुविऽनृम्ण । सत्ऽपते । भव । समत्ऽसु । नः । वृधे ॥३

यः । सत्राऽहा । विऽचर्षणिः । इन्द्रम् । तम् । हूमहे । वयम् ।

सहस्रऽमुष्क । तुविऽनृम्ण । सत्ऽपते । भव । समत्ऽसु । नः । वृधे ॥३

“यः इन्द्रः “सत्राहा महतां शत्रूणां हन्ता “विचर्षणिः विशेषेण सर्वस्य द्रष्टा “तम् “इन्द्रं “वयं "हूमहे स्तुतिपदैराह्वयामः । उत्तरार्धः प्रत्यक्षकृतः । हे “सहस्रमुष्क सहस्रशेफ । यां कां च स्त्रियं संभवन्निन्द्रो भोगलोलुपतया स्वशरीरे पर्वणि पर्वणि शेफान् ससर्जेति कौषीतकिभिराम्नातम् । तदभिप्रायेणेदं संबोधनम् । हे “तुविनृम्ण बहुधन “सत्पते सतां पालयितरिन्द्र “समत्सु संग्रामेषु “नः अस्माकं “वृधे वर्धनाय भव ॥

बाधसे जनान्वृषभेव मन्युना घृषौ मीळ्ह ऋचीषम ।

अस्माकं बोध्यविता महाधने तनूष्वप्सु सूर्ये ॥४

बाध॑से । जना॑न् । वृ॒ष॒भाऽइ॑व । म॒न्युना॑ । घृषौ॑ । मी॒ळ्हे । ऋ॒ची॒ष॒म॒ ।

अ॒स्माक॑म् । बो॒धि॒ । अ॒वि॒ता । म॒हा॒ऽध॒ने । त॒नूषु॑ । अ॒प्ऽसु । सूर्ये॑ ॥४

बाधसे । जनान् । वृषभाऽइव । मन्युना । घृषौ । मीळ्हे । ऋचीषम ।

अस्माकम् । बोधि । अविता । महाऽधने । तनूषु । अप्ऽसु । सूर्ये ॥४

हे "ऋचीषम ऋचा सम ऋग्यादृशं रूपं प्रतिपादयति तादृग्रूपेन्द्र “घृषौ शत्रूणां घर्षके बाधके “मीळ्हे संग्रामे “जनान् अस्मदीयान् शत्रून् “वृषभेव वृषभेणेव बलवता "मन्युना क्रोधेन बाधसे बाधस्व । तथा “महाधने महतो धनस्य निमित्तभूते संग्रामे च "अस्माकम् “अविता रक्षिता “बोधि बुध्य,व। रक्षितृत्वेनात्मानं जानीहि । रक्षको भवेति यावत् । किमर्थम् । “तनूषु तनयेषु "अप्सु उदके “सूर्ये च लब्धव्येषु सत्स्वेतेषां लाभार्थम् । सूर्यस्य लाभः संदर्शनम् । तदर्थमित्यर्थः ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः ‘इन्द्र ज्येष्ठं न आ भर ' इति प्रगाथो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च--' इन्द्र ज्येष्ठं न आ भरा त्वा सहस्रमा शतम्' (आश्व. श्रौ. ७. ४ इति ॥

इन्द्र॒ ज्येष्ठं॑ न॒ आ भ॑रँ॒ ओजि॑ष्ठं॒ पपु॑रि॒ श्रव॑ः ।

येने॒मे चि॑त्र वज्रहस्त॒ रोद॑सी॒ ओभे सु॑शिप्र॒ प्राः ॥५

इन्द्र॑ । ज्येष्ठ॑म् । न॒ः । आ । भ॒र॒ । ओजि॑ष्ठम् । पपु॑रि । श्रव॑ः ।

येन॑ । इ॒मे इति॑ । चि॒त्र॒ । व॒ज्र॒ऽह॒स्त॒ । रोद॑सी॒ इति॑ । आ । उ॒भे इति॑ । सु॒ऽशि॒प्र॒ । प्राः ॥५

इन्द्र । ज्येष्ठम् । नः । आ । भर । ओजिष्ठम् । पपुरि । श्रवः ।

येन । इमे इति । चित्र । वज्रऽहस्त । रोदसी इति । आ । उभे इति । सुऽशिप्र । प्राः ॥५

हे "इन्द्र "ज्येष्ठं प्रशस्यतमम् “ओजिष्ठम् ओजस्वितममतिशयेन बलकरं "पपुरि पूरकं "श्रवः अन्नं "नः अस्मभ्यम् "आ "भर आहर प्रयच्छ। हे "चित्र चायनीय "वज्रहस्त वज्रबाहो हे "सुशिप्र शोभनहनुक एवंभूत हे इन्द्र "येन अन्नेन "इमे परिदृश्यमाने "उभे "रोदसी द्यावापृथिव्यौ "आ "प्राः आपूरयसि तदन्नमा भरेत्यन्वयः ॥ ॥ २७ ॥

त्वामु॒ग्रमव॑से चर्षणी॒सहं॒ राज॑न्दे॒वेषु॑ हूमहे ।

विश्वा॒ सु नो॑ विथु॒रा पि॑ब्द॒ना व॑सो॒ऽमित्रा॑न्सु॒षहा॑न्कृधि ॥६

त्वाम् । उ॒ग्रम् । अव॑से । च॒र्ष॒णि॒ऽसह॑म् । राज॑न् । दे॒वेषु॑ । हू॒म॒हे॒ ।

विश्वा॑ । सु । नः॒ । वि॒थु॒रा । पि॒ब्द॒ना । व॒सो॒ इति॑ । अ॒मित्रा॑न् । सु॒ऽसहा॑न् । कृ॒धि॒ ॥६

त्वाम् । उग्रम् । अवसे । चर्षणिऽसहम् । राजन् । देवेषु । हूमहे ।

विश्वा । सु । नः । विथुरा । पिब्दना । वसो इति । अमित्रान् । सुऽसहान् । कृधि ॥६

हे "राजन् राजमानेन्द्र "देवेषु देवानां मध्ये "उग्रम् उद्गूर्णबलं "चर्षणीसहं चर्षणीनां शत्रुभूतानां प्रजानामभिभवितारं "त्वाम् "अवसे रक्षणाय “हूमहे आह्वयामः । त्वं "विश्वा सर्वाणि "पिब्दना पिब्दनानि रक्षांसि । पिहितमव्यक्तं शब्दयन्त इति पिब्दनानि । पृषोदरादिः । तानि "सु सुष्ठु "विथुरा व्यथितानि बाधितानि कुरु । हे "वसो वासकेन्द्र "नः अस्मदीयान् "अमित्रान् शत्रूंश्च "सुषहान् सुखेनाभिभवितुं शक्यान् "कृधि कुरु ॥ ।

यदि॑न्द्र॒ नाहु॑षी॒ष्वाँ ओजो॑ नृ॒म्णं च॑ कृ॒ष्टिषु॑ ।

यद्वा॒ पञ्च॑ क्षिती॒नां द्यु॒म्नमा भ॑र स॒त्रा विश्वा॑नि॒ पौंस्या॑ ॥७

यत् । इ॒न्द्र॒ । नाहु॑षीषु । आ । ओजः॑ । नृ॒म्णम् । च॒ । कृ॒ष्टिषु॑ ।

यत् । वा॒ । पञ्च॑ । क्षि॒ती॒नाम् । द्यु॒म्नम् । आ । भ॒र॒ । स॒त्रा । विश्वा॑नि । पौंस्या॑ ॥७

यत् । इन्द्र । नाहुषीषु । आ । ओजः । नृम्णम् । च । कृष्टिषु ।

यत् । वा । पञ्च । क्षितीनाम् । द्युम्नम् । आ । भर । सत्रा । विश्वानि । पौंस्या ॥७

हे "इन्द्र "नाहुषीषु । नहुष इति मनुष्यनाम । तत्संबन्धिनीषु "कृष्टिषु प्रजासु । आकारः समुच्चये। "यत् च “ओजः बलं "नृम्णं धनं "च विद्यते । "यद्वा यच्च "पञ्च पञ्चानां "क्षितीनाम् । निषादपञ्चमाश्चत्वारो वर्णाः पञ्च क्षितयः । तेषां स्वभूतं “द्युम्नं द्योतमानमन्नं तत् सर्वमस्मभ्यम् “आ “भर आहर प्रयच्छ । तथा "सत्रा महान्ति “विश्वानि सर्वाणि पौंस्यानि बलानि चास्मभ्यमाहर।

यद्वा॑ तृ॒क्षौ म॑घवन्द्रु॒ह्यावा जने॒ यत्पूरौ कच्च॒ वृष्ण्य॑म् ।

अ॒स्मभ्यं॒ तद्रि॑रीहि॒ सं नृ॒षाह्ये॒ऽमित्रा॑न्पृ॒त्सु तु॒र्वणे॑ ॥८

यत् । वा॒ । तृ॒क्षौ । म॒घ॒ऽव॒न् । द्रु॒ह्यौ । आ । जने॑ । यत् । पू॒रौ । कत् । च॒ । वृष्ण्य॑म् ।

अ॒स्मभ्य॑म् । तत् । रि॒री॒हि॒ । सम् । नृ॒ऽसह्ये॑ । अ॒मित्रा॑न् । पृ॒त्ऽसु । तु॒र्वणे॑ ॥८

यत् । वा । तृक्षौ । मघऽवन् । द्रुह्यौ । आ । जने । यत् । पूरौ । कत् । च । वृष्ण्यम् ।

अस्मभ्यम् । तत् । रिरीहि । सम् । नृऽसह्ये । अमित्रान् । पृत्ऽसु । तुर्वणे ॥८

हे "मघवन् धनवन्निन्द्र "तृक्षौ एतत्संज्ञे राजनि "यद्वा यञ्च बलं विद्यते "द्रुह्यौ "आ द्रुह्यौ चैतत्संज्ञे च "जने यत् बलमस्ति । "पूरौ एतत्संज्ञे नृपे च "यत् "कच्च यत्किंचन "वृष्ण्यं वीर्यं विद्यते "तत् सर्वम् "अस्मभ्यं स्तोतृभ्यः "सं सम्यक् "रिरीहि प्रयच्छ। कदा। "नृसह्ये नृभिर्योद्धृभिः सोढव्ये युद्धे प्रवृत्ते । किमर्थम् । "पृत्सु पृतनासु संग्रामेषु "अमित्रान् शत्रून् "तुर्वणे तुर्वितुं हिंसितुम् ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि निष्केवल्ये 'इन्द्र त्रिधातु' इति वैरूपस्य सामप्रगाथः शंसनीयः । सूत्रितं च--- इन्द्र त्रिधातु शरणं त्वमिन्द्र प्रतूर्तिषु' (आश्व. श्रौ. ७. ३) इति ॥

इन्द्र॑ त्रि॒धातु॑ शर॒णं त्रि॒वरू॑थं स्वस्ति॒मत् ।

छ॒र्दिर्य॑च्छ म॒घव॑द्भ्यश्च॒ मह्यं॑ च या॒वया॑ दि॒द्युमे॑भ्यः ॥९

इन्द्र॑ । त्रि॒ऽधातु॑ । श॒र॒णम् । त्रि॒ऽवरू॑थम् । स्व॒स्ति॒ऽमत् ।

छ॒र्दिः । य॒च्छ॒ । म॒घव॑त्ऽभ्यः । च॒ । मह्य॑म् । च॒ । य॒वय॑ । दि॒द्युम् । ए॒भ्यः॒ ॥९

इन्द्र । त्रिऽधातु । शरणम् । त्रिऽवरूथम् । स्वस्तिऽमत् ।

छर्दिः । यच्छ । मघवत्ऽभ्यः । च । मह्यम् । च । यवय । दिद्युम् । एभ्यः ॥९

हे "इन्द्र "त्रिधातु त्रिप्रकारं त्रिभूमिकं "त्रिवरूथं त्रयाणां शीतातपवर्षाणां वारकं "स्वस्तिमत अविनाशयुक्तं "छर्दिः छदिष्मत् आच्छादनयुक्तमेवंगुणविशिष्टं "शरणं गृहं "मघवद्भ्यश्च । मघं हविर्लक्षणं धनम् । तद्वद्भ्यश्चास्मदीयेभ्यः "मह्यं भरद्वाजाय "च "यच्छ देहि । अपि च "एभ्यः सकाशात् "दिद्युं शत्रुप्रेरितं द्योतमानमायुधं "यवय पृथक्कुरु ॥

ये ग॑व्य॒ता मन॑सा॒ शत्रु॑मा॒द॒भुर॑भिप्र॒घ्नन्ति॑ धृष्णु॒या ।

अध॑ स्मा नो मघवन्निन्द्र गिर्वणस्तनू॒पा अन्त॑मो भव ॥१०

ये । ग॒व्य॒ता । मन॑सा । शत्रु॑म् । आ॒ऽद॒भुः । अ॒भि॒ऽप्र॒घ्नन्ति॑ । धृ॒ष्णु॒ऽया ।

अध॑ । स्म॒ । नः॒ । म॒घ॒ऽव॒न् । इ॒न्द्र॒ । गि॒र्व॒णः॒ । त॒नू॒ऽपाः । अन्त॑मः । भ॒व॒ ॥१०

ये । गव्यता । मनसा । शत्रुम् । आऽदभुः । अभिऽप्रघ्नन्ति । धृष्णुऽया ।

अध । स्म । नः । मघऽवन् । इन्द्र । गिर्वणः । तनूऽपाः । अन्तमः । भव ॥१०

“ये जना: “गव्यता शत्रूणां गा इच्छता "मनसा युक्ताः सन्त: "शत्रुं शातयितारं वैरिणम् "आदभुः अहिंसिषुः । ये च “धृष्णुया धृष्णवो धृष्टा : सन्तः अस्मानभिलक्ष्य "प्रघ्नन्ति प्रकर्षेण हिंसन्ति हे "मघवन् धनवन् "गिर्वण: गिरां संभक्त: “इन्द्र "अध "स्म अस्मिन् काले तेभ्यः सकाशात् "नः अस्माकं “तनूपाः तनूनां शरीराणां रक्षिता सन् "अन्तमः अन्तिकतमः “भव ॥ ॥ २८ ।।

अधं स्मा नो वृधे भवेन्द्रं नायमंवा युधि ।

यदन्तरिंक्षे पतयंन्ति पर्णिनों दिद्यवंस्तिग्ममूंर्धानः ॥११

अधं । स्म । नः । वृधे । भव । इन्द्रं । नायम् । अव । युधि ।

यत् । अन्तरिंक्षे । पतयंन्ति । पर्णिनंः । दिद्यवंः । तिग्मऽमूंर्धानः ॥११

अध । स्म । नः । वृधे । भव । इन्द्र । नायम् । अव । युधि ।

यत् । अन्तरिक्षे । पतयन्ति । पर्णिनः । दिद्यवः । तिग्मऽमूर्धानः ॥११

हे “इन्द्र "अध "स्म तदानीं “नः अस्माकं "वृधे वर्धनाय "भव । अपि च "नायं योऽस्माकं नयो नेता "युधि युद्धे तमपि "अव रक्ष। तदेत्युक्तं कदेत्याह । "पर्णिनः पक्षवन्तः "तिग्ममूर्धान: तीक्ष्णास्याः “दिद्यवः दीप्ता बाणा: "यत् यदा' “अन्तरिक्षे व्योम्नि “पतयन्ति शत्रुभिर्विसृष्टाः पतन्ति तदानीं वृधे भवेत्यन्वयः ॥

यत्र शूरांसस्तन्वों वितन्वते प्रिया शर्मं पितॄणाम् ।

अधं स्मा यच्छ तन्वे३ तनें च छर्दिरचित्तं यावय द्वेषंः ॥१२

यत्रं । शूरांसः । तन्वंः । विऽतन्वते । प्रिया । शर्मं । पितॄणाम् ।

अधं । स्म । यच्छ । तन्वें । तनें । च । छर्दिः । अचित्तंम् । यवयं । द्वेषंः ॥१२

यत्र । शूरासः । तन्वः । विऽतन्वते । प्रिया । शर्म । पितॄणाम् ।

अध । स्म । यच्छ । तन्वे । तने । च । छर्दिः । अचित्तम् । यवय । द्वेषः ॥१२

“यत्र यस्मिन् काले “शूरासः शूराः शौर्यवन्तो योद्धारः "तन्वः स्वकीयानि शरीराणि “वितन्वते विस्तारयन्ति स्वामिनो जयाय शत्रूणां पुरतो दर्शयन्ति । तथास्मिन् काले “प्रिया प्रियाणि “शर्म शर्माणि स्थानानि “पितृणां जनकानां संबन्धीनि । तैरर्जितानीति यावत् ।

एतानि च वितन्वते शत्रूणां पुरस्तात् विस्तारयन्ति । परित्यजन्तीति यावत् । "अध “स्म अस्मिन् काले “तन्वे शरीराय “तने तनयाय “च “छर्दिः छादनम् आयुधानां निवारकं कवचम् "अचित्तं शत्रुभिरज्ञातं यथा भवति तथा "यच्छ प्रयच्छ । शत्रुज्ञानात् पूर्वमेव देहीत्यर्थः । अपि च "द्वेषः द्वेष्टृन शत्रून् "यावय तेभ्यो वियोजय ॥

यदिं॑न्द्र॒ सर्गे॒ अर्व॑तश्चो॒दया॑से महाध॒ने ।

अ॒स॒म॒ने अध्व॑नि वृजि॒ने प॒थि श्ये॒नाँ इ॑व श्रवस्य॒तः ॥१३

यत् । इ॒न्द्र॒ । सर्गे॑ । अर्व॑तः । चो॒दया॑से । म॒हा॒ऽध॒ने ।

अ॒स॒म॒ने । अध्व॑नि । वृ॒जि॒ने । प॒थि । श्ये॒नान्ऽइ॑व । श्र॒व॒स्य॒तः ॥१३

यत् । इन्द्र । सर्गे । अर्वतः । चोदयासे । महाऽधने ।

असमने । अध्वनि । वृजिने । पथि । श्येनान्ऽइव । श्रवस्यतः ॥१३

हे “इन्द् "महाधने जेतव्यस्य महतो धनस्य निमित्ते महति संग्रामे “सर्गे उद्योगे सति “असमने विषमे "अध्वनि मार्गे "अर्वतः अस्मदीयानश्वान् "यत् यदा “चोदयासे प्रेरयसि । “वृजिने कुटिले "पथि मार्गेऽन्तरिक्षलक्षणे “श्रवस्यतः श्रवोऽन्नमामिषरूपमात्मन इच्छतः “श्येनानिव यथामिषार्थिनः श्येना अन्तरिक्षे शीघ्रं गच्छन्ति तथास्मदीयानश्वान् यदा त्वं शीघ्रं गसयसि तदानीमस्माकं तन्वे तनयाय च छर्दिर्यच्छेति पूर्वस्यामृचि संबन्धः ॥

सिन्धूँ॑रिव प्रव॒ण आ॑शु॒या य॒तो यदि॒ क्लोश॒मनु॒ ष्वणि॑ ।

आ ये वयो॒ न वर्वृ॑त॒त्यामि॑षि गृभी॒ता बा॒ह्वोर्गवि॑ ॥१४

सिन्धू॑न्ऽइव । प्र॒व॒णे । आ॒शु॒ऽया । य॒तः । यदि॑ । क्लोश॑म् । अनु॑ । स्वनि॑ ।

आ । ये । वयः॑ । न । वर्वृ॑तति । आमि॑षि । गृ॒भी॒ताः । बा॒ह्वोः । गवि॑ ॥१४

सिन्धून्ऽइव । प्रवणे । आशुऽया । यतः । यदि । क्लोशम् । अनु । स्वनि ।

आ । ये । वयः । न । वर्वृतति । आमिषि । गृभीताः । बाह्वोः । गवि ॥१४

उक्तस्यैवार्थस्यातिशयप्रतिपादनार्थेयम् । "प्रवणे निम्नदेशे “सिन्धूनिव स्यन्दमाना नदीरिव “आशुया आशु शीघ्रं "यतः गच्छतोऽश्वान् हे इन्द्र "यदि चोदयासे प्रेरयसि। कदा । क्लोशमनु । क्लोश इति भयनाम । भयमनुलक्ष्य "स्वनि स्वने आक्रोशे सति । कीदृशास्ते अश्वाः । “बाह्वोः बाहुमूलयोः “गृभीताः कक्ष्यया बद्धाः "ये अश्वाः 'गवि गोरूपे धने जेतव्ये सति “आ “वर्वृतति पुनःपुनरावर्तन्ते ।

“आमिषि आमिषे मांसे ग्रहीतव्ये सति “वयो "न यथा श्येनादयः पक्षिणः पुनःपुनरावर्तन्ते तद्वत् । एवंभूतानश्वान् भयेन क्रोशे सति यदा त्वं प्रेरयसि तदानीमस्मदीयेभ्यश्छर्दिः प्रयच्छेति संबन्धः । यद्यपि ऋषेर्युद्धे प्रसक्तिर्नास्ति तथापि राजपुरोहितत्वेन राजकीयानां पुरुषाणां जयः प्रार्थ्यत इति न कश्चिद्विरोधः ॥ ॥ २९ ॥

मण्डल ६

ऋग्वेदः सूक्तं ६.४७

दे. इन्द्रः, १-५ सोमः, २० देव-भूमि-बृहस्पतीन्द्राः, २२-२५ सार्ञ्जयः प्रस्तोकः (दानस्तुतिः), २६-२८ रथः, २९-३० दुंदुभिः, ३१ दुंदुभीन्द्रौ। त्रिष्टुप्, १५ द्विपदा त्रिष्टुप्, १९ बृहती, २३ अनुष्टुप्, २४ गायत्री, २५ द्विपदा त्रिष्टुप्, २७ जगती

स्वादुष्किलायं मधुमाँ उतायं तीव्रः किलायं रसवाँ उतायम् ।

उतो न्वस्य पपिवांसमिन्द्रं न कश्चन सहत आहवेषु ॥१॥

अयं स्वादुरिह मदिष्ठ आस यस्येन्द्रो वृत्रहत्ये ममाद ।

पुरूणि यश्च्यौत्ना शम्बरस्य वि नवतिं नव च देह्यो हन् ॥२॥

अयं मे पीत उदियर्ति वाचमयं मनीषामुशतीमजीगः ।

अयं षळुर्वीरमिमीत धीरो न याभ्यो भुवनं कच्चनारे ॥३॥

अयं स यो वरिमाणं पृथिव्या वर्ष्माणं दिवो अकृणोदयं सः ।

अयं पीयूषं तिसृषु प्रवत्सु सोमो दाधारोर्वन्तरिक्षम् ॥४॥

अयं विदच्चित्रदृशीकमर्णः शुक्रसद्मनामुषसामनीके ।

अयं महान्महता स्कम्भनेनोद्द्यामस्तभ्नाद्वृषभो मरुत्वान् ॥५॥
धृषत्पिब कलशे सोममिन्द्र वृत्रहा शूर समरे वसूनाम् ।
माध्यंदिने सवन आ वृषस्व रयिस्थानो रयिमस्मासु धेहि ॥६॥
इन्द्र प्र णः पुरएतेव पश्य प्र नो नय प्रतरं वस्यो अच्छ ।
भवा सुपारो अतिपारयो नो भवा सुनीतिरुत वामनीतिः ॥७॥
उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वान्स्वर्वज्ज्योतिरभयं स्वस्ति ।
ऋष्वा त इन्द्र स्थविरस्य बाहू उप स्थेयाम शरणा बृहन्ता ॥८॥
वरिष्ठे न इन्द्र वन्धुरे धा वहिष्ठयोः शतावन्नश्वयोरा ।
इषमा वक्षीषां वर्षिष्ठां मा नस्तारीन्मघवन्रायो अर्यः ॥९॥
इन्द्र मृळ मह्यं जीवातुमिच्छ चोदय धियमयसो न धाराम् ।
यत्किं चाहं त्वायुरिदं वदामि तज्जुषस्व कृधि मा देववन्तम् ॥१०॥
त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवेहवे सुहवं शूरमिन्द्रम् ।
ह्वयामि शक्रं पुरुहूतमिन्द्रं स्वस्ति नो मघवा धात्विन्द्रः ॥११॥
इन्द्रः सुत्रामा स्ववाँ अवोभिः सुमृळीको भवतु विश्ववेदाः ।
बाधतां द्वेषो अभयं कृणोतु सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥१२॥
तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ।
स सुत्रामा स्ववाँ इन्द्रो अस्मे आराच्चिद्द्वेषः सनुतर्युयोतु ॥१३॥
अव त्वे इन्द्र प्रवतो नोर्मिर्गिरो ब्रह्माणि नियुतो धवन्ते ।
उरू न राधः सवना पुरूण्यपो गा वज्रिन्युवसे समिन्दून् ॥१४॥
क ईं स्तवत्कः पृणात्को यजाते यदुग्रमिन्मघवा विश्वहावेत् ।
पादाविव प्रहरन्नन्यमन्यं कृणोति पूर्वमपरं शचीभिः ॥१५॥
शृण्वे वीर उग्रमुग्रं दमायन्नन्यमन्यमतिनेनीयमानः ।
एधमानद्विळुभयस्य राजा चोष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यान् ॥१६॥

परा पूर्वेषां सख्या वृणक्ति वितर्तुराणो अपरेभिरेति ।

अनानुभूतीरवधून्वानः पूर्वीरिन्द्रः शरदस्तर्तरीति ॥१७॥

रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय ।

इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दश ॥१८॥

युजानो हरिता रथे भूरि त्वष्टेह राजति ।

को विश्वाहा द्विषतः पक्ष आसत उतासीनेषु सूरिषु ॥१९॥

अगव्यूति क्षेत्रमागन्म देवा उर्वी सती भूमिरंहूरणाभूत् ।

बृहस्पते प्र चिकित्सा गविष्टावित्था सते जरित्र इन्द्र पन्थाम् ॥२०॥

दिवेदिवे सदृशीरन्यमर्धं कृष्णा असेधदप सद्मनो जाः ।

अहन्दासा वृषभो वस्नयन्तोदव्रजे वर्चिनं शम्बरं च ॥२१॥

प्रस्तोक इन्नु राधसस्त इन्द्र दश कोशयीर्दश वाजिनोऽदात् ।

दिवोदासादतिथिग्वस्य राधः शाम्बरं वसु प्रत्यग्रभीष्म ॥२२॥

दशाश्वान्दश कोशान्दश वस्त्राधिभोजना ।

दशो हिरण्यपिण्डान्दिवोदासादसानिषम् ॥२३॥

दश रथान्प्रष्टिमतः शतं गा अथर्वभ्यः ।

अश्वथः पायवेऽदात् ॥२४॥

महि राधो विश्वजन्यं दधानान्भरद्वाजान्साञ्जयो अभ्ययष्ट ॥२५॥

वनस्पते वीड्वङ्गो हि भूया अस्मत्सखा प्रतरणः सुवीरः ।

गोभिः संनद्धो असि वीळयस्वास्थाता ते जयतु जेत्वानि ॥२६॥

दिवस्पृथिव्याः पर्योज उद्भृतं वनस्पतिभ्यः पर्याभृतं सहः ।

अपामोज्मानं परि गोभिरावृतमिन्द्रस्य वज्रं हविषा रथं यज ॥२७॥

इन्द्रस्य वज्रो मरुतामनीकं मित्रस्य गर्भो वरुणस्य नाभिः ।

सेमां नो हव्यदातिं जुषाणो देव रथ प्रति हव्या गृभाय ॥२८॥

उप श्वासय पृथिवीमुत द्यां पुरुत्रा ते मनुतां विष्ठितं जगत् ।

स दुन्दुभे सजूरिन्द्रेण देवैर्दूराद्दवीयो अप सेध शत्रून् ॥२९॥

आ क्रन्दय बलमोजो न आ धा नि ष्टनिहि दुरिता बाधमानः ।

अप प्रोथ दुन्दुभे दुच्छुना इत इन्द्रस्य मुष्टिरसि वीळयस्व ॥३०॥

आमूरज प्रत्यावर्तयेमाः केतुमद्दुन्दुभिर्वावदीति ।

समश्वपर्णाश्चरन्ति नो नरोऽस्माकमिन्द्र रथिनो जयन्तु ॥३१॥

सायणभाष्यम्

“स्वादुः' इत्येकत्रिंशदृचं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजपुत्रस्य गर्गस्यार्षम् । प्रस्तोक इन्नु' इत्येषा त्रिष्टुप्, “ दशाश्वान्' इत्यनुष्टुप्, ‘दश रथान्' इति गायत्री, ‘महि राधः' इति द्विपदा द्व्येकादशका, ‘युजानो हरिता' इत्येषा बृहती, ‘दिवस्पृथिव्याः' इति जगती शिष्टास्त्रिप्टुभः । आदितः पञ्चानामृचां सोमो देवता । ‘अगव्यूति क्षेत्रम्' इत्यर्धर्चप्रथमपादे देवा उत्तरस्य भूमिस्तृतीयस्य बृहस्पतिश्चतुर्थस्येन्द्रः । 'प्रस्तोकः' इत्याद्याश्चतस्रः सृञ्जयपुत्रस्य राज्ञो दानस्तुतिरूपत्वात् तद्देवताकाः । वनस्पते वीड्वङ्गः' इत्ययं तृचो रथदेवत्यः । ‘उप श्वासय' इति तृचो दुन्दुभिदेवत्यः। ‘ समश्वपर्णाः' इत्यर्धर्च ऐन्द्रः । शिष्टा इन्द्रदेवताकाः । तथा चानुक्रान्तं-‘स्वादुरेकत्रिंशद्गर्गः पञ्चादौ सौम्योऽगव्यूत्यर्धर्चो लिङ्गोक्तदेवतः प्रस्तोक इति त्रिष्टुबनुष्टुब्गायत्री द्विपदा सार्ञ्जयस्य प्रस्तोकस्य दानस्तुतिः परौ तृचौ रथदुन्दुभिदेवत्यावैन्द्रोऽन्त्योऽर्धर्चो युजानो बृहती त्रिष्टुम्महि द्विपदा दिवस्पृथिव्या जगती ' इति । आग्निमारुत आदितश्चतस्रः शंसनीयाः । सूत्रितं च- स्वादुष्किलायमिति चतस्रो मध्ये चाह्वानम्' (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

स्वा॒दुष्कि॑ला॒यं मधु॑माँ उ॒तायं ती॒व्रः कि॑ला॒यं रस॑वाँ उ॒तायम् ।

उ॒तो न्व१॒॑स्य प॑पि॒वांस॒मिन्द्रं॒ न कश्च॒न स॑हत आह॒वेषु॑ ॥१

स्वा॒दुः । किल॑ । अ॒यम् । मधु॑ऽमान् । उ॒त । अ॒यम् । ती॒व्रः । किल॑ । अ॒यम् । रस॑ऽवान् । उ॒त । अ॒यम् ।

उ॒तो इति॑ । नु । अ॒स्य । प॒पि॒ऽवांस॑म् । इन्द्र॑म् । न । कः । च॒न । स॒ह॒ते॒ । आ॒ऽह॒वेषु॑ ॥१

स्वादुः । किल । अयम् । मधुऽमान् । उत । अयम् । तीव्रः । किल । अयम् । रसऽवान् । उत । अयम् ।

उतो इति । नु । अस्य । पपिऽवांसम् । इन्द्रम् । न । कः । चन । सहते । आऽहवेषु ॥१

“अयम् अभिषुतः सोमः "स्वादुः आस्वादनीयः "किल भवति । “उत अपि च "मधुमान् माधुर्यवांश्च “अयं सोमो भवति । तथा "अयं सोमः "तीव्रः "किल मदोत्पादने तीक्ष्णः खलु भवति । “उत अपि च "अयं सोमः "रसवान् सारवांश्च भवति । अनेन वाक्यचतुष्टयेन सोमस्य माधुर्यातिशयत्वं च प्रतिपादितम् । "उतो अपि च “अस्य सोमस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । इमं सोमं “पपिवांसं पीतवन्तम् “इन्द्रम् "आहवेषु संग्रामेषु "न “कश्चन न कोऽपि "सहते अभिभवति । “नु इति पूरकः ॥

अ॒यं स्वा॒दुरि॒ह मदि॑ष्ठ आस॒ यस्येन्द्रो॑ वृत्र॒हत्ये॑ म॒माद॑ ।

पु॒रूणि॒ यश्च्यौ॒त्ना शम्ब॑रस्य॒ वि न॑व॒तिं नव॑ च दे॒ह्यो॒३॒ हन् ॥२

अ॒यम् । स्वा॒दुः । इ॒ह । मदि॑ष्ठः । आ॒स॒ । यस्य॑ । इन्द्रः॑ । वृ॒त्र॒ऽहत्ये॑ । म॒माद॑ ।

पु॒रूणि॑ । यः । च्यौ॒त्ना । शम्ब॑रस्य । वि । न॒व॒तिम् । नव॑ । च॒ । दे॒ह्यः॑ । हन् ॥२

अयम् । स्वादुः । इह । मदिष्ठः । आस । यस्य । इन्द्रः । वृत्रऽहत्ये । ममाद ।

पुरूणि । यः । च्यौत्ना । शम्बरस्य । वि । नवतिम् । नव । च । देह्यः । हन् ॥२

“इह अस्मिन् यज्ञे “अयं सोमः "स्वादुः आस्वादितः पीतः सन् "मदिष्ठः अतिशयेन मदयिता “आस बभूव। "यस्य सोमस्य पानेन “इन्द्रो "वृत्रहत्ये वृत्रहननकाले “ममाद मत्तो बभूव । "यः सोमः "शम्बरस्य असुरस्य "पुरूणि बहूनि "च्यौत्ना च्यौत्नानि बलानि जघान । तथा “देह्यः दिग्धा उपचिता आसुरी पुरीः तदीयान् देहान् वा "नवतिं "नव “च नवोत्तरनवतिसंख्याका यः सोमः "वि “हन् व्यहन् अयं सोम इति प्रथमपादेन संबन्धः ॥

अ॒यं मे॑ पी॒त उदि॑यर्ति॒ वाच॑म॒यं म॑नी॒षामु॑श॒तीम॑जीगः ।

अ॒यं षळु॒र्वीर॑मिमीत॒ धीरो॒ न याभ्यो॒ भुव॑नं॒ कच्च॒नारे ॥३

अ॒यम् । मे॒ । पी॒तः । उत् । इ॒य॒र्ति॒ । वाच॑म् । अ॒यम् । म॒नी॒षाम् । उ॒श॒तीम् । अ॒जी॒ग॒रिति॑ ।

अ॒यम् । षट् । उ॒र्वीः । अ॒मि॒मी॒त॒ । धीरः॑ । न । याभ्यः॑ । भुव॑नम् । कत् । च॒न । आ॒रे ॥३

अयम् । मे । पीतः । उत् । इयर्ति । वाचम् । अयम् । मनीषाम् । उशतीम् । अजीगरिति ।

अयम् । षट् । उर्वीः । अमिमीत । धीरः । न । याभ्यः । भुवनम् । कत् । चन । आरे ॥३

“अयं सोमः "पीतः सन् “मे मम “वाचम् “उदयर्ति उद्गमयति । "अयम् एव सोमः “उशतीं कान्तां "मनीषां बुद्धिम् उत् "अजीगः उद्गारयति । प्रकाशयति ॥ ‘गॄ निगरणे' इत्यस्माण्ण्यन्ताल्लुङि चङि रूपम् ॥ अपि च "अयं “धीरः धीमान् सोमः “षळुर्वीः

‘षण्मोर्वीरंहसस्पान्तु द्यौश्च पृथिवी चाहश्च रात्रिश्चापश्चौषधयश्च ' इति प्रतिपादिता द्युपृथिव्याद्याः षट् "अमिमीत निर्मितवान् । “याभ्यः उर्वीभ्यः "आरे दूरे विप्रकृष्टे देशे "कच्चन किंचन “भुवनं भूतजातं "न भवति अपि तु आस्वेव सर्वं भूतजातं वर्तते तादृशीरुर्वीर्निर्मितवान् ।।

अ॒यं स यो व॑रि॒माणं॑ पृथि॒व्या व॒र्ष्माणं॑ दि॒वो अकृ॑णोद॒यं सः ।

अ॒यं पी॒यूषं॑ ति॒सृषु॑ प्र॒वत्सु॒ सोमो॑ दाधारो॒र्व१॒॑न्तरि॑क्षम् ॥४

अ॒यम् । सः । यः । व॒रि॒माणं॑म् । पृ॒थि॒व्याः । व॒र्ष्माणं॑म् । दि॒वः । अकृ॑णोत् । अ॒यम् । सः ।

अ॒यम् । पी॒यूषं॑म् । ति॒सृषु॑ । प्र॒वत्ऽसु॑ । सोमः॑ । दा॒धा॒र॒ । उ॒रु । अ॒न्तरि॑क्षम् ॥४

अयम् । सः । यः । वरिमाणम् । पृथिव्याः । वर्ष्माणम् । दिवः । अकृणोत् । अयम् । सः ।

अयम् । पीयूषम् । तिसृषु । प्रवत्ऽसु । सोमः । दाधार । उरु । अन्तरिक्षम् ॥४

“सः खलु "अयं "सोमः "यः "पृथिव्याः “वरिमाणम् उरुरवं विस्तृतत्वम् "अकृणोत् अकरोत् । तथायं सोमः "दिवः द्युलोकस्य “वर्ष्माणं संहतत्वं दृढत्वमकृणोदकरोत् । "अयं सोमः "सः हि भवति । अपि च "अयं सोमः "तिसृषु ओषधीष्वप्सु गोषु च "प्रवत्सु प्रकृष्टास्वेतासु "पीयूषं रसं "दाधार धारयति । तथा “उरु विस्तीर्णम् "अन्तरिक्षं च धारयति । तथा च मन्त्रान्तरं- त्वमिमा ओषधीः सोम विश्वास्त्वमपो अजनयस्त्वं गाः । त्वमा ततन्थोर्वन्तरिक्षम् ' (ऋ. सं. १. ९१. २२) इति ॥

अ॒यं वि॑दच्चित्र॒दृशी॑क॒मर्णः॑ शु॒क्रस॑द्मनामु॒षसा॒मनी॑के ।

अ॒यं म॒हान्म॑ह॒ता स्कम्भ॑ने॒नोद्द्याम॑स्तभ्नाद्वृष॒भो म॒रुत्वा॑न् ॥५

अ॒यम् । वि॒द॒त् । चि॒त्र॒ऽदृशी॑कम् । अर्णः॑ । शु॒क्रऽस॑द्मनाम् । उ॒षसा॑म् । अनी॑के ।

अ॒यम् । म॒हान् । म॒ह॒ता । स्कम्भ॑नेन । उत् । द्याम् । अ॒स्त॒भ्ना॒त् । वृ॒ष॒भः । म॒रुत्वा॑न् ॥५

अयम् । विदत् । चित्रऽदृशीकम् । अर्णः । शुक्रऽसद्मनाम् । उषसाम् । अनीके ।

अयम् । महान् । महता । स्कम्भनेन । उत् । द्याम् । अस्तभ्नात् । वृषभः । मरुत्वान् ॥५

"अयं सोमः "चित्रदृशीकं विचित्रदर्शनं यद्वा आश्चर्यत्वेन दर्शनीयम् "अर्णः सर्वस्य प्रेरकं सौरं ज्योतिः “विदत् लम्भयति । क स्मन् काले। "शुक्रसद्मनां शुक्रं निर्मलमन्तरिक्षं सद्म सदनं यासां तासाम् "उषसाम् "अनीके प्रमुखे । उषःकाल इत्यर्थः । अपि च "महान् प्रवृद्धः "अयं सोमः “महता स्थविष्ठेन "स्कम्भनेन स्तम्भनसाधनेन मध्यवर्तिनान्तरिक्षेण "द्यां द्युलोकम् "उत् "अस्तभ्नात्

ऊर्ध्वमस्थापयत् । यथाधो न पतति तथान्तरिक्षं तस्याधारत्वेन कृतवानित्यर्थः । कीदृशः सोमः । "वृषभः वृष्टेर्जनयिता। सोमाहुत्या हि वृष्टिर्जन्यते । "मरुत्वान् मरुद्भिर्युक्तः ॥ ॥ ३० ॥

धृ॒षत्पि॑ब क॒लशे॒ सोम॑मिन्द्र वृत्र॒हा शू॑र सम॒रे वसू॑नाम् ।

माध्यँ॑दिने॒ सव॑न॒ आ वृ॑षस्व रयि॒स्थानो॑ र॒यिम॒स्मासु॑ धेहि ॥६

धृ॒षत् । पि॒ब॒ । क॒लशे॑ । सोम॑म् । इ॒न्द्र॒ । वृ॒त्र॒ऽहा । शू॒र॒ । स॒म्ऽअ॒रे । वसू॑नाम् ।

माध्यं॑न्दिने । सव॑ने । आ । वृ॒ष॒स्व॒ । र॒यि॒ऽस्थानः॑ । र॒यिम् । अ॒स्मासु॑ । धे॒हि॒ ॥६

धृषत् । पिब । कलशे । सोमम् । इन्द्र । वृत्रऽहा । शूर । सम्ऽअरे । वसूनाम् ।

माध्यन्दिने । सवने । आ । वृषस्व । रयिऽस्थानः । रयिम् । अस्मासु । धेहि ॥६

हे "शूर शौर्यवन् "इन्द्र "वृत्रहा वृत्राणामावरकाणां शत्रूणां हन्ता त्वं "वसूनां धनानां "समरे संग्रामे निमित्तभूते सति "कलशे द्रोणकलशेऽवस्थितं "सोमं "धृषत् धृष्टं यथा भवति तथा "पिब । अपि च "माध्यंदिने "सवने "आ "वृषस्व आसिञ्चस्व । जठरं सोमेन पूरय । सर्वैन्द्रं हि माध्यंदिनं सवनम् । किंच "रयिस्थानः रयीणां "धनानां स्थानभूतस्त्वं "रयिं धनम् "अस्मासु "धेहि धारय ॥

इन्द्र॒ प्र णः॑ पुरए॒तेव॑ पश्य॒ प्र नो॑ नय प्रत॒रं वस्यो॒ अच्छ॑ ।

भवा॑ सुपा॒रो अ॑तिपार॒यो नो॒ भवा॒ सुनी॑तिरु॒त वा॒मनी॑तिः ॥७

इन्द्र॑ । प्र । नः॒ । पु॒र॒ए॒ताऽइ॑व । पश्य॑ । प्र । नः॒ । न॒य॒ । प्र॒ऽत॒रम् । वस्यः॑ । अच्छ॑ ।

भव॑ । सु॒ऽपा॒रः । अ॒ति॒ऽपा॒र॒यः । नः॒ । भव॑ । सु॒ऽनी॑तिः । उ॒त । वा॒मऽनी॑तिः ॥७

इन्द्र । प्र । नः । पुरएताऽइव । पश्य । प्र । नः । नय । प्रऽतरम् । वस्यः । अच्छ ।

भव । सुऽपारः । अतिऽपारयः । नः । भव । सुऽनीतिः । उत । वामऽनीतिः ॥७

हे "इन्द्र त्वं "पुरएतेव पुरतो गन्तेव "नः अस्मान् "प्र "पश्य प्रकर्षेणेक्षस्व । यथा मार्गरक्षकः स्वयं पुरतो गच्छन्ननुगच्छतो रक्षणीयान् पथिकान् पश्यति तथा पश्येत्यर्थः । तथा "वस्यः वसीयः श्रेष्ठं धनम् "अच्छ आभिमुख्येन "प्रतरं प्रकृष्टतरमतिशयेन "प्र "णय अस्मान् प्रापय । तथा "सुपारः सुष्ठु पारयिता दुःखेभ्यस्तारयिता "भव । तथा "नः अस्मान् स्तोतॄन् "अतिपारयः शत्रूनतिक्रामय । "सुनीतिः शोभननयनश्चास्माकं "भव। "उत अपि च "वामनीतिः वामानां वननीयानां धनानां नेता भव । यद्वा । अस्मदर्थं श्रेष्ठप्रापणो भव ॥

ऐन्द्रे पशौ ' उरुं नः' इत्येषा वपाया याज्या । सूत्रितं च- ' उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वान् प्र ससाहिषे पुरुहूत शत्रून् ' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति । होत्रकैः सदःप्रसर्पणसमयेऽप्येषा जप्या । सूत्रितं च - उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वानिति जपन्तः ' (आश्व. श्रौ. ५. ३) इति । चतुर्विंशिकेऽहन्यहर्गणेषु च द्वितीयादिष्वहःसु माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकस्यैषा चारम्भणीया । सूत्रितं च--- ' उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वानिति कद्वद्भ्य आरम्भणीयाः' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥)

उ॒रुं नो॑ लो॒कमनु॑ नेषि वि॒द्वान्स्व॑र्व॒ज्ज्योति॒रभ॑यं स्व॒स्ति ।

ऋ॒ष्वा त॑ इन्द्र॒ स्थवि॑रस्य बा॒हू उप॑ स्थेयाम शर॒णा बृ॒हन्ता॑ ॥८

उ॒रुम् । न॒ः । लो॒कम् । अनु॑ । ने॒षि॒ । वि॒द्वान् । स्व॑ःऽवत् । ज्योति॑ः । अभ॑यम् । स्व॒स्ति ।

ऋ॒ष्वा । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । स्थवि॑रस्य । बा॒हू इति॑ । उप॑ । स्थे॒या॒म॒ । श॒र॒णा । बृ॒हन्ता॑ ॥८

उरुम् । नः । लोकम् । अनु । नेषि । विद्वान् । स्वःऽवत् । ज्योतिः । अभयम् । स्वस्ति ।

ऋष्वा । ते । इन्द्र । स्थविरस्य । बाहू इति । उप । स्थेयाम । शरणा । बृहन्ता ॥८

हे इन्द्र "विद्वान् जानंस्त्वम् "उरुं विस्तीर्णं "लोकं स्थानं स्वर्गाख्यं "नः अस्मान् "अनु "नेषि अनुगमय । तथा "स्वर्वत् सुखवत् "अभयं भयरहितं "ज्योतिः च "स्वस्ति क्षेमेणानु नेषि अस्माननुगमय । हे "इन्द्र "स्थविरस्य स्थूलस्य वृद्धस्य "ते तव संबन्धिनौ "ऋष्वा दर्शनीयौ "बृहन्ता महान्तौ "बाहू त्वदीयौ हस्तौ "शरणा शरणौ रक्षकौ रक्षकतया "उप "स्थेयाम उपतिष्ठेम । सेवेमहि ॥

वरि॑ष्ठे न इन्द्र व॒न्धुरे॑ धा॒ वहि॑ष्ठयोः शताव॒न्नश्व॑यो॒रा ।

इष॒मा व॑क्षी॒षां वर्षि॑ष्ठां॒ मा न॑स्तारीन्मघव॒न्रायो॑ अ॒र्यः ॥९

वरि॑ष्ठे । न॒ः । इ॒न्द्र॒ । व॒न्धुरे॑ । धा॒ः । वहि॑ष्ठयोः । श॒त॒ऽव॒न् । अश्व॑योः । आ ।

इष॑म् । आ । व॒क्षि॒ । इ॒षाम् । वर्षि॑ष्ठाम् । मा । न॒ः । ता॒री॒त् । म॒घ॒ऽव॒न् । राय॑ः । अ॒र्यः ॥९

वरिष्ठे । नः । इन्द्र । वन्धुरे । धाः । वहिष्ठयोः । शतऽवन् । अश्वयोः । आ ।

इषम् । आ । वक्षि । इषाम् । वर्षिष्ठाम् । मा । नः । तारीत् । मघऽवन् । रायः । अर्यः ॥९

हे "इन्द्र "वरिष्ठे उरुतमे विस्तीर्णतमे "वन्धुरे आत्मीये रथे "नः अस्मान् "धाः धेहि । धारय । अपि च हे "शतावन् शतसंख्यधनेन्द्र "वहिष्ठयोः वोढृतमयोः । आकारः समुच्चये । "अश्वयोरा त्वदीययोरश्वयोश्चास्मान् धारय । तथा "इषाम् अन्नानां मध्ये "वर्षिष्ठां

वृद्धतमाम् "इषम् अन्नम् “आ “वक्षि अस्मदर्थमावह । आनय । हे "मघवन् धनवन्निन्द्र "अर्यः धनस्य स्वामी अन्यः कश्चित् "नः अस्माकं "रायः धनानि "मा “तारीत् मा हिंसीत् ॥

इन्द्रं॑ मृ॒ळ मह्यं॑ जी॒वातु॑मिच्छ चो॒दय॒ धिय॒मय॑सो॒ न धारा॑म् ।

यत्किं चा॒हं त्वा॒युरि॒दं वदा॑मि॒ तज्जु॑षस्व कृ॒धि मां॑ दे॒ववं॑न्तम् ॥१०

इन्द्रं॑ । मृ॒ळ । मह्य॑म् । जी॒वातु॑म् । इ॒च्छ॒ । चो॒दय॑ । धिय॑म् । अय॑सः । न । धारा॑म् ।

यत् । किम् । च॒ । अ॒हम् । त्वा॒ऽयुः । इ॒दम् । वदा॑मि । तत् । जु॒ष॒स्व॒ । कृ॒धि । मा॒ । दे॒वऽव॑न्तम् ॥१०

इन्द्र । मृळ । मह्यम् । जीवातुम् । इच्छ । चोदय । धियम् । अयसः । न । धाराम् ।

यत् । किम् । च । अहम् । त्वाऽयुः । इदम् । वदामि । तत् । जुषस्व । कृधि । मा । देवऽवन्तम् ॥१०

हे “इन्द्र “मृळ मृळय । अस्मान् सुखय । "जीवातुं जीवनौषधं च "मह्यं दातुम् "इच्छ । तथा “धियं बुद्धिं “चोदय । स्तुतिविषयां कर्मविषयां वा प्रेरय । तीक्ष्णीकुरु । "अयसो “न “धाराम् अयोमयस्य खड्गादेर्धारामिव । सा यथा सूक्ष्मा तद्वत् सूक्ष्मविषयां धियं चोदयेत्यर्थः ।। किंच “त्वायुः त्वामात्मन इच्छन् "इदम् इदानीं यत्किंचन “अहं "वदामि समीचीनमसमीचीनं वा “तज्जुषस्व सेवस्व । “मा मां च “देववन्तं रक्षकैर्देवैरुपेतं "कृधि कुरु ॥ ॥ ३१ ॥

आयुष्कामेष्ट्यामिन्द्रस्य त्रातुः ‘त्रातारम्' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च - त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं मा ते अस्यां सहसावन्परिष्टौ ' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ॥

त्रा॒तार॒मिन्द्र॑मवि॒तार॒मिन्द्रं॒ हवे॑हवे सु॒हवं॒ शूर॒मिन्द्र॑म् ।

ह्वया॑मि श॒क्रं पु॑रुहू॒तमिन्द्रं॑ स्व॒स्ति नो॑ म॒घवा॑ धा॒त्विन्द्र॑ः ॥११

त्रा॒तार॑म् । इन्द्र॑म् । अ॒वि॒तार॑म् । इन्द्र॑म् । हवे॑ऽहवे । सु॒ऽहव॑म् । शूर॑म् । इन्द्र॑म् ।

ह्वया॑मि । श॒क्रम् । पु॒रु॒ऽहू॒तम् । इन्द्र॑म् । स्व॒स्ति । न॒ः । म॒घऽवा॑ । धा॒तु॒ । इन्द्र॑ः ॥११

त्रातारम् । इन्द्रम् । अवितारम् । इन्द्रम् । हवेऽहवे । सुऽहवम् । शूरम् । इन्द्रम् ।

ह्वयामि । शक्रम् । पुरुऽहूतम् । इन्द्रम् । स्वस्ति । नः । मघऽवा । धातु । इन्द्रः ॥११

“त्रातारं शत्रुभ्यः पालयितारम् "इन्द्रम् आह्वयामि । तथा "अवितारं कामैस्तर्पयितारम् "इन्द्रम् आह्वयामि । "हवेहवे सर्वेष्वाहवनेषु "सुहवं सुखेनाह्वातुं शक्यं "शूरं शौर्यवन्तं "शक्रं सर्वकार्येषु शक्तं “पुरुहूतं पुरुभिर्बहुभिः पालनार्थमाहूतमेवंविधम् "इन्द्रं "ह्वयामि आह्वयामि । एवमाहूतः "मघवा धनवान् सः "इन्द्रः "स्वस्ति अविनाशं "नः अस्मभ्यं “धातु ददातु । यद्वा । अस्माकं विदधातु ॥

इन्द्र॑ः सु॒त्रामा॒ स्ववाँ॒ अवो॑भिः सुमृळी॒को भ॑वतु वि॒श्ववे॑दाः ।

बाध॑तां॒ द्वेषो॒ अभ॑यं कृणोतु सु॒वीर्य॑स्य॒ पत॑यः स्याम ॥१२

इन्द्र॑ः । सु॒ऽत्रामा॑ । स्वऽवा॑न् । अव॑ःऽभिः । सु॒ऽमृ॒ळी॒कः । भ॒व॒तु॒ । वि॒श्वऽवे॑दाः ।

बाध॑ताम् । द्वेष॑ः । अभ॑यम् । कृ॒णो॒तु॒ । सु॒ऽवीर्य॑स्य । पत॑यः । स्या॒म॒ ॥१२

इन्द्रः । सुऽत्रामा । स्वऽवान् । अवःऽभिः । सुऽमृळीकः । भवतु । विश्वऽवेदाः ।

बाधताम् । द्वेषः । अभयम् । कृणोतु । सुऽवीर्यस्य । पतयः । स्याम ॥१२

"सुत्रामा सुष्ठु त्राता "स्ववान् धनवान् सः "इन्द्रः "अवोभिः रक्षणैः "सुमृळीकः सुष्ठु सुखयिता "भवतु । तथा च "विश्ववेदाः सर्वधनः सर्वविद्वान् वा स इन्द्रः “द्वेषः द्वेष्टॄन शत्रून् “बाधतां हिनस्तु । "अभयं भयरहितं चास्माकं "कृणोतु करोतु । वयं च तत्प्रसादात् “सुवीर्यस्य शोभनवीर्यस्य "पतयः "स्याम भवेम ॥

तस्य॑ व॒यं सु॑म॒तौ य॒ज्ञिय॒स्यापि॑ भ॒द्रे सौ॑मन॒से स्या॑म ।

स सु॒त्रामा॒ स्ववाँ॒ इन्द्रो॑ अ॒स्मे आ॒राच्चि॒द्द्वेष॑ः सनु॒तर्यु॑योतु ॥१३

तस्य॑ । व॒यम् । सु॒ऽम॒तौ । य॒ज्ञिय॑स्य । अपि॑ । भ॒द्रे । सौ॒म॒न॒से । स्या॒म॒ ।

सः । सु॒ऽत्रामा॑ । स्वऽवा॑न् । इन्द्र॑ः । अ॒स्मे इति॑ । आ॒रात् । चि॒त् । द्वेष॑ः । स॒नु॒तः । यु॒यो॒तु॒ ॥१३

तस्य । वयम् । सुऽमतौ । यज्ञियस्य । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ।

सः । सुऽत्रामा । स्वऽवान् । इन्द्रः । अस्मे इति । आरात् । चित् । द्वेषः । सनुतः । युयोतु ॥१३

"यज्ञियस्य यज्ञार्हस्य “सुमतौ शोभनायामनुग्रहात्मिकायां बुद्धौ "वयं "स्याम । तद्विषयभूताः भवेम । तथा “भद्रे कल्याणे “सौमनसे सुमनसो भावे "अपि तदीये स्याम भवेम । स इन्द्रोऽस्मास्वनुग्रहात्मिकां बुद्धिं सौमनस्यं च करोत्वित्यर्थः । "सुत्रामा सुष्ठु त्राता "स्ववान् धनवान् “सः "इन्द्रः च "अस्मे अस्मत्तः "आराच्चित् दूरदेश एव "द्वेषः द्वेष्टॄन् "सनुतः । अन्तर्हितनामैतत् । अन्तर्हितान् "युयोतु पृथक्करोतु ॥

अव॒ त्वे इं॑न्द्र प्र॒वतो॒ नोर्मिर्गिरो॒ ब्रह्मा॑णि नि॒युतो॑ धवन्ते ।

उ॒रू न राधः॒ सव॑ना पु॒रूण्य॒पो गा व॑ज्रिन्युवसे॒ समिन्दू॑न् ॥१४

अव॑ । त्वे इति॑ । इ॒न्द्र॒ । प्र॒ऽवतः॑ । न । ऊ॒र्मिः । गिरः॑ । ब्रह्मा॑णि । नि॒ऽयुतः॑ । ध॒व॒न्ते॒ ।

उ॒रु । न । राधः॑ । सव॑ना । पु॒रूणि॑ । अ॒पः । गाः । व॒ज्रि॒न् । यु॒व॒से॒ । सम् । इन्दू॑न् ॥१४

अव । त्वे इति । इन्द्र । प्रऽवतः । न । ऊर्मिः । गिरः । ब्रह्माणि । निऽयुतः । धवन्ते ।

उरु । न । राधः । सवना । पुरूणि । अपः । गाः । वज्रिन् । युवसे । सम् । इन्दून् ॥१४

हे “इन्द्र "त्वे त्वां "नियुतः स्तोतुः "गिरः उक्थात्मिका वाचः “ब्रह्माणि सामरूपाणि स्तोत्राणि च "अव “धवन्ते अभिगच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः। “ऊर्मिः जलसंघः "प्रवतो "न प्रवणदेशानिव। यथोच्छ्रितात् स्थलात् निम्नदेशं शीघ्रं गच्छति तद्वत् । नशब्दः समुच्चये । "उरु उरूणि बहु “राधः राधांसि च हविर्लक्षणानि धनानि “पुरूणि बहूनि "सवना सवनानि बहवोऽभिषुताः सोमाश्च त्वामेवाभिगच्छन्ति । हे “वज्रिन् वज्रवन्निन्द्र “अपः वसतीवर्याख्याः “गाः गोविकारान् ऋतदध्यादीन् श्रपणार्थान् "इन्दून् सोमांश्च “सं "युवसे सम्यक् मिश्रयसि । त्वां यष्टुं वसतीवरीभिरभिषुत्य तं सोममाशिरादिभिः श्रपणद्रव्यैः संस्कुर्वन्तीत्यर्थः ।।

क ईं॑ स्तव॒त्कः पृ॑णा॒त्को य॑जाते॒ यदु॒ग्रमिन्म॒घवा॑ वि॒श्वहावे॑त् ।

पादा॑विव प्र॒हर॑न्न॒न्यम॑न्यं कृ॒णोति॒ पूर्व॒मप॑रं॒ शची॑भिः ॥१५

कः । ई॒म् । स्त॒व॒त् । कः । पृ॒णा॒त् । कः । य॒जा॒ते॒ । यत् । उ॒ग्रम् । इत् । म॒घऽवा॑ । वि॒श्वहा॑ । अवे॑त् ।

पादौ॑ऽइव । प्र॒ऽहर॑न् । अ॒न्यम्ऽअ॑न्यम् । कृ॒णोति॑ । पूर्व॑म् । अप॑रम् । शची॑भिः ॥१५

कः । ईम् । स्तवत् । कः । पृणात् । कः । यजाते । यत् । उग्रम् । इत् । मघऽवा । विश्वहा । अवेत् ।

पादौऽइव । प्रऽहरन् । अन्यम्ऽअन्यम् । कृणोति । पूर्वम् । अपरम् । शचीभिः ॥१५

“कः स्तोता “ईम् एनमिन्द्रं "स्तवत् स्तुयात् । स्तोतुं शक्नुयात् । "कः वा “पृणात् एनं प्रीणयेत् । "कः च "यजाते एनं हविर्भिर्यजेत। "यत् यस्मात् अयं "मघवा धनवानिन्द्रः “उग्रमित् उद्गूर्णमेव "विश्वहा सर्वदा "अवेत् आत्मानं वेत्ति जानाति सर्वदा उग्र एव भवति तस्मात् कारणात् न कोऽप्येनं स्तोतुं प्रीणयितुं यष्टुं वा शक्नोतीति भावः । इतोऽपि स्तुत्यादेरविषय इत्याह । यस्मादयमिन्द्रः "शचीभिः आत्मीयाभिः प्रज्ञाभिः "पूर्वं प्रथमभाविनं सन्तं स्तोतारम् "अपरं पश्चाद्भाविनं च “अन्यमन्यं परस्परव्यतिहारेण "कृणोति करोति । यः प्रथमभावी मुख्यः स्तोता तं जघन्यं करोति यश्च जघन्यः स्तोता तं मुख्यं करोति । तत्र दृष्टान्तः । "प्रहरन् "पादाविव ।

यथा पादौ प्रहरन् मार्गे प्रक्षिपन् पुरुषः पूर्वं पादमपरं करोत्यपरं च पूर्वं तद्वत् । अतोऽपि कारणात् इन्द्रः स्तुत्यादेरविषय इति भावः । एतदादिकेन पञ्चर्चेन इन्द्रस्यातिस्वातन्त्र्यं प्रतिपाद्यते ॥ ॥ ३२ ॥

शृ॒ण्वे वी॒र उ॒ग्रमु॑ग्रं दमा॒यन्न॒न्यम॑न्यमतिनेनी॒यमा॑नः ।

ए॒ध॒मा॒न॒द्विळु॒भय॑स्य॒ राजा॑ चोष्कूयते॒ विश॒ इन्द्रो॑ मनु॒ष्या॑न् ॥१६

शृ॒ण्वे । वी॒रः । उ॒ग्रम्ऽउ॑ग्रम् । द॒म॒ऽयन् । अ॒न्यम्ऽअ॑न्यम् । अ॒ति॒ऽने॒नी॒यमा॑नः ।

ए॒ध॒मा॒न॒ऽद्विट् । उ॒भय॑स्य । राजा॑ । चो॒ष्कूयते॑ । विशः॑ । इन्द्रः॑ । म॒नु॒ष्या॑न् ॥१६

शृण्वे । वीरः । उग्रम्ऽउग्रम् । दमऽयन् । अन्यम्ऽअन्यम् । अतिऽनेनीयमानः ।

एधमानऽद्विट् । उभयस्य । राजा । चोष्कूयते । विशः । इन्द्रः । मनुष्यान् ॥१६

अयमिन्द्रः "वीरः वीर्यवानिति "शृण्वे श्रूयते । किं कुर्वन् । "उग्रमुग्रम् उद्गूर्णमुद्गूर्णं बलिनं शत्रुं प्रति "दमायन् । दमः दमनम् । बाधनमिच्छन् । "अन्यमन्यं प्रथमं नेतव्यमन्यं पश्चान्नेतव्यं चान्यं पूर्वमपरं परस्परव्यतिहारेण स्तोतॄन् "अतिनेनीयमानः अत्यन्तं पुनःपुनर्नयन् । अपि च "एधमानद्विट् एधमानानां वर्धमानानामसुन्वतां द्वेष्टा "उभयस्य दिव्यस्य पार्थिवस्य च धनस्य "राजा ईश्वरोऽयम् इन्द्रः "विशः निवेशयितॄन् स्वस्य परिचारकान् "मनुष्यान् "चोष्कूयते रक्षणार्थं पुनःपुनराह्वयति ॥

परा॒ पूर्वे॑षां स॒ख्या वृ॑णक्ति वि॒तर्तु॑राणो॒ अप॑रेभिरेति ।

अना॑नुभूतीरवधून्वा॒नः पू॒र्वीरिन्द्र॑ः श॒रद॑स्तर्तरीति ॥१७

परा॑ । पूर्वे॑षाम् । स॒ख्या । वृ॒ण॒क्ति॒ । वि॒ऽतर्तु॑राणः । अप॑रेभिः । ए॒ति॒ ।

अन॑नुऽभूतीः । अ॒व॒ऽधू॒न्वा॒नः । पू॒र्वीः । इन्द्रः॑ । श॒रदः॑ । त॒र्त॒री॒ति॒ ॥१७

परा । पूर्वेषाम् । सख्या । वृणक्ति । विऽतर्तुराणः । अपरेभिः । एति ।

अननुऽभूतीः । अवऽधून्वानः । पूर्वीः । इन्द्रः । शरदः । तर्तरीति ॥१७

अयमिन्द्रः "पूर्वेषां पूर्वभाविनां प्रशस्तानां कर्मणां कुर्वतां पुरुषाणां "सख्या सखित्वानि "परा "वृणक्ति वर्जयति । अपि च "वितर्तुराणः तान् हिंसन् 'अपरेभिः अपरैः अमुख्यैरप्रशस्तैरपि कर्मानुष्ठातृभिः "एति सख्यं प्राप्नोति । तथा "अनानुभूतीः अपरिचरणाः प्रजाः "अवधून्वानः परित्यजन् "पूर्वीः बह्वीः "शरदः संवत्सरान् अयम् "इन्द्रः "तर्तरीति भृशमतिक्रामति । स्तोतृभिः सह सख्यं कुर्वन् चिरकालं वसतीत्यर्थः ।।

रू॒पंरू॑पं॒ प्रति॑रूपो बभूव॒ तद॑स्य रू॒पं प्र॑ति॒चक्ष॑णाय ।

इन्द्रो॑ मा॒याभि॑ः पुरु॒रूप॑ ईयते यु॒क्ता ह्य॑स्य॒ हर॑यः श॒ता दश॑ ॥१८

रू॒पम्ऽरू॑पम् । प्रति॑ऽरूपः । ब॒भू॒व॒ । तत् । अ॒स्य॒ । रू॒पम् । प्र॒ति॒ऽचक्ष॑णाय ।

इन्द्रः॑ । मा॒याभिः॑ । पु॒रु॒ऽरूपः॑ । ई॒य॒ते॒ । यु॒क्ताः । हि । अ॒स्य॒ । हर॑यः । श॒ता । दश॑ ॥१८

रूपम्ऽरूपम् । प्रतिऽरूपः । बभूव । तत् । अस्य । रूपम् । प्रतिऽचक्षणाय ।

इन्द्रः । मायाभिः । पुरुऽरूपः । ईयते । युक्ताः । हि । अस्य । हरयः । शता । दश ॥१८

अयमिन्द्रः "प्रतिरूपः रूपाणां प्रतिनिधिः सन् "रूपंरूपं तत्तदग्न्यादिदेवतास्वरूपं “बभूव । प्राप्नोति । ‘भू प्राप्तौ ' इति धातुः । इन्द्रः स्वमाहात्म्येन तत्तद्देवतारूपो भवतीत्यर्थः । "अस्य चेन्द्रस्य “तत् प्राप्तमग्न्यादिदेवतास्वरूपं "प्रतिचक्षणाय प्रतिनियतदर्शनाय अयमग्निरयं विष्णुरयं रुद्र इत्येवमसंकीर्णदर्शनाय भवति । अपि चायम् "इन्द्रो "मायाभिः । ज्ञाननामैतत् । ज्ञानैः आत्मीयैः संकल्पैः "पुरुरूपः बहुविधशरीरः सन् “ईयते बहून् यजमानान् गच्छति । ननु द्वावेवास्याश्वावेकश्च रथः कथमनेन युगपद्बहून् गच्छतीत्यत आह । "अस्य इन्द्रस्य “हरयः अश्वाः “युक्ताः रथे योजिताः “शता "दश सहस्रसंख्याका अपरिमिताः सन्ति । “हि यस्मादेवं तस्माद्बहुशरीराणि स्वीकृत्य युगपत् हविष्मतो यजमानान् गच्छतीत्यर्थः ॥ अन्ये मन्यन्ते । ‘इदि परमैश्वर्ये ' इत्यस्य धातोरर्थानुगमात् इन्द्रः परमात्मा । स चाकाशवत् सर्वगतः सदानन्दरूपः । स एव उपाधिभिरन्तःकरणैः प्रतिशरीरमवच्छिन्नः सन् जीवात्मेति व्यपदिश्यते । स एव अनादिमायाशक्तिभिः वियदादिजगदात्मना विवर्तते शब्दादिविषयहरणशीला इन्द्रियवृत्तयश्च तेनैव संबद्धाः । एतत्सर्वं तस्य परमात्मनो यद्वास्तवं रूपं तस्य दर्शनायेति । अयमर्थोऽनया प्रतिपाद्यते । रूपंरूपम् । रूप्यत इति रूपं शरीरादि । प्रतिशरीरं चिद्रूपः सर्वगतः परमात्मा प्रतिरूपः प्रतिबिम्बरूपः सन् सर्वाणि शरीराणि बभूव । प्राप्नोत् । तच्च प्राप्तं प्रतिबिम्बरूपमस्य परमात्मनः प्रतिचक्षणाय प्रतिनियताकारस्य दर्शनाय भवति । स चेन्द्रः परमेश्वरो मायाभिर्मायाशक्तिभिः पुरुरूपो वियदादिभिर्बहुविधरूपैरुपेतः सन् ईयते चेष्टते । एतदप्यस्य परमात्मनः प्रतिचक्षणाय भवति । अस्य च दश शता सहस्रसंख्याका हरय इन्द्रियवृत्तयः युक्ता विषयग्रहणायोद्युक्ताः सन्ति । तदप्यस्य वास्तवरूपस्य दर्शनाय भवतीति । एवं स्थूलसूक्ष्मशरीरयोर्वियदादिमहाप्रपञ्चस्य च तत्वज्ञानहेतुत्वमनया प्रत्यपादीति ॥

यु॒जा॒नो ह॒रिता॒ रथे॒ भूरि॒ त्वष्टे॒ह रा॑जति ।

को वि॒श्वाहा॑ द्विष॒तः पक्ष॑ आसत उ॒तासी॑नेषु सू॒रिषु॑ ॥१९

यु॒जा॒नः । ह॒रिता॑ । रथे॑ । भूरि॑ । त्वष्टा॑ । इ॒ह । रा॒ज॒ति॒ ।

कः । वि॒श्वाहा॑ । द्वि॒ष॒तः । पक्षः॑ । आ॒स॒ते॒ । उ॒त । आसी॑नेषु । सू॒रिषु॑ ॥१९

युजानः । हरिता । रथे । भूरि । त्वष्टा । इह । राजति ।

कः । विश्वाहा । द्विषतः । पक्षः । आसते । उत । आसीनेषु । सूरिषु ॥१९

“हरिता हरितावश्वौ "रथे "युजानः युञ्जन् "त्वष्टा दीप्त इन्द्रः “इह त्रैलोक्ये "भूरि भूरिषु बहुषु प्रदेशेषु "राजति दीप्यते । “उत अपि च "सूरिषु स्तोतृष्वस्मादृशेषु "आसीनेषु सत्सु “विश्वाहा सर्वदा इन्द्रादन्यः "कः नाम द्विषतः शत्रोः "पक्षः पाचको बाधकः सन् "आसते आस्ते । इन्द्र एव सर्वदा शत्रून् बाधत इत्यर्थः । यद्वा । पक्ष इति सकारान्तं समीपवचनम् । इन्द्रादन्यः को नाम द्विषतः शत्रोः समीप आसते आस्ते । इन्द्र एव निर्भयः सन् शत्रुसमीपे स्थातुं शक्नोतीति भावः ॥

अ॒ग॒व्यू॒ति क्षेत्र॒माग॑न्म देवा उ॒र्वी स॒ती भूमि॑रंहू॒र॒णाभू॑त् ।

बृह॑स्पते॒ प्र चि॑कित्सा॒ गवि॑ष्टावि॒त्था स॒ते ज॑रि॒त्र इ॑न्द्र॒ पन्था॑म् ॥२०

अ॒ग॒व्यू॒ति । क्षेत्र॑म् । आ । अ॒ग॒न्म॒ । दे॒वा॒ः । उ॒र्वी । स॒ती । भूमि॑ः । अं॒हू॒र॒णा । अ॒भू॒त् ।

बृह॑स्पते । प्र । चि॒कि॒त्स॒ । गोऽइ॑ष्टौ । इ॒त्था । स॒ते । ज॒रि॒त्रे । इ॒न्द्र॒ । पन्था॑म् ॥२०

अगव्यूति । क्षेत्रम् । आ । अगन्म । देवाः । उर्वी । सती । भूमिः । अंहूरणा । अभूत् ।

बृहस्पते । प्र । चिकित्स । गोऽइष्टौ । इत्था । सते । जरित्रे । इन्द्र । पन्थाम् ॥२०

अत्रोक्तम्- अरण्ये निर्जने गर्गो देवान् भूमिं बृहस्पतिम् । इन्द्रं चास्तौत् स्वरक्षार्थमृचा मार्गच्युतोऽनया' इति, ‘अगव्यूतीत्यत्र देवान् पादे भूमिमथोत्तरे। बृहस्पतिं तृतीये तु इन्द्र एवोत्तमे स्तुतः ' इति च ॥ हे “देवाः “अगव्यूति अगोचरं गोसंचाररहितं निर्जनं "क्षेत्रं देशम् "आगन्म आगताः स्मः । अतो मां रक्षतेति शेषः । "उर्वी विस्तीर्णा "सती “भूमिः च "अंहूरणा। अंहव आहन्तारो दस्यवः तेषां रमणा रमयित्री “अभूत् भवति । अस्मानतः सापि रक्षतु । हे “बृहस्पते त्वं "गविष्टौ गवामन्वेषण उपाये “प्र “चिकित्स प्रवेदय। “इत्था इत्थमनेन प्रकारेण "सते भवते दुःखमनुभवते "जरित्रे स्तोत्रे मह्यं हे “इन्द्र "पन्थां पन्थानं मार्ग प्र चिकित्स प्रज्ञापय ॥ ॥ ३३ ॥

दि॒वेदि॑वे स॒दृशी॑र॒न्यमर्धं॑ कृ॒ष्णा अ॑सेधु॒दप॒ सद्म॑नो॒ जाः ।

अह॒न्दा॒सा वृ॑ष॒भो व॑स्न॒यन्तो॒दव्र॑जे व॒र्चिनं॒ शम्ब॑रं च ॥२१

दि॒वेऽदि॑वे । स॒ऽदृशी॑ः । अ॒न्यम् । अर्ध॑म् । कृ॒ष्णाः । अ॒से॒धु॒त् । अप॑ । सद्म॑नः । जाः ।

अह॑न् । दा॒सा । वृ॒ष॒भः । व॒स्न॒यन्ता॑ । उ॒दऽव्र॑जे । व॒र्चिन॑म् । शम्ब॑रम् । च॒ ॥२१

दिवेऽदिवे । सऽदृशीः । अन्यम् । अर्धम् । कृष्णाः । असेधत् । अप । सद्मनः । जाः ।

अहन् । दासा । वृषभः । वस्नयन्ता । उदऽव्रजे । वर्चिनम् । शम्बरम् । च ॥२१

अयमिन्द्रः “सद्मनः सदनात् स्वकीयादन्तरिक्षैकदेशात् स्थानात् "जाः जायमानः सूर्यात्मना प्रादुर्भवन् 'सदृशीः तुल्यरूपाः "कृष्णाः कृष्णवर्णां रात्रीः “दिवेदिवे प्रतिदिवसम् "अप "असेधत् निवर्तयति । किमर्थम् । "अन्यम् "अर्धम् अहरर्धम् अपरं भागं प्रकाशयितुम् । अहोरात्रात्मकस्य दिवसस्य हि रात्रिरेको भागः । अपि च “वृषभः वर्षयिता स इन्द्रः “दासा दासौ उपक्षपयितारौ यज्ञकर्मणां “वस्नयन्ता । वस्त्रं निवासहेतुभूतं धनम् । तदिच्छन्तौ “वर्चिनं "शम्बरं "च एतत्संज्ञावसुरौ “उदव्रजे । उदकानि व्रजन्त्यस्मिन्नित्युदव्रजो देशविशेषः । तस्मिन् "अहन् हतवान् ॥

प्र॒स्तो॒क इन्नु राध॑सस्त इन्द्र॒ दश॒ कोश॑यी॒र्दश॑ वा॒जिनो॑ऽदात् ।

दिवो॑दासादतिथि॒ग्वस्य॒ राध॑ः शाम्ब॒रं वसु॒ प्रत्य॑ग्रभीष्म ॥२२

प्र॒स्तो॒कः । इत् । नु । राध॑सः । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । दश॑ । कोश॑यीः । दश॑ । वा॒जिनः॑ । अ॒दा॒त् ।

दिवः॑ऽदासात् । अ॒ति॒थि॒ऽग्वस्य॑ । राधः॑ । शा॒म्ब॒रम् । वसु॑ । प्रति॑ । अ॒ग्र॒भी॒ष्म॒ ॥२२

प्रस्तोकः । इत् । नु । राधसः । ते । इन्द्र । दश । कोशयीः । दश । वाजिनः । अदात् ।

दिवःऽदासात् । अतिथिऽग्वस्य । राधः । शाम्बरम् । वसु । प्रति । अग्रभीष्म ॥२२

एतदाद्यासु चतसृषु सृञ्जयपुत्रस्य प्रस्तोकस्य राज्ञो दानस्तुतिः। स एव दिवोदासोऽश्वथोऽतिथिग्व इति चाख्यायते । हे “इन्द्र “ते तव "राधसः आराधयितुः स्तोतुः । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । त्वां स्तुवते मह्यं गर्गाय “प्रस्तोकः राजा "दश “कोशयीः सुवर्णपूर्णान् दशसंख्याकान् कोशान् "दश “वाजिनः अश्वांश्च “नु क्षिप्रम् "अदात् प्रायच्छत् । "इत् इति पूरणः । वयं च तस्मात् "दिवोदासात् एतत्संज्ञात् प्रस्तोकात् "वसु धनं "प्रत्यग्रभीष्म प्रतिगृहीतवन्तः । कीदृशम्। "अतिथिग्वस्य तस्यैव प्रस्तोकस्य स्वभूतं "राधः राधकं "शाम्बरं शम्बरदसुरादागतम् । शम्बरं हत्वा त्वया दत्तं तदीयमित्यर्थः ॥

दशाश्वा॒न्दश॒ कोशा॒न्दश॒ वस्त्राधि॑भोजना ।

दशो॑ हिरण्यपि॒ण्डान्दिवो॑दासादसानिषम् ॥२३

दश॑ । अश्वा॑न् । दश॑ । कोशा॑न् । दश॑ । वस्त्रा॑ । अधि॑ऽभोजना ।

दशो॒ इति॑ । हि॒र॒ण्य॒ऽपि॒ण्डान् । दिवः॑ऽदासात् । अ॒सा॒नि॒ष॒म् ॥२३

दश । अश्वान् । दश । कोशान् । दश । वस्त्रा । अधिऽभोजना ।

दशो इति । हिरण्यऽपिण्डान् । दिवःऽदासात् । असानिषम् ॥२३

“दश दशसंख्याकान् "अश्वान् दशसंख्याकान् हिरण्यपूर्णान् "कोशान् "अधिभोजना। भोजनमिति धननाम । अधिकं धनं येषां मूल्यम् । तादृशानि दशसंख्याकानि वस्त्राणि च । "दशो दश च दशसंख्याकांश्च "हिरण्यपिण्डान् सुवर्णपिण्डानेतान् सर्वान् "दिवोदासात् प्रस्तोकादहम् “असानिषं समभजम् । लब्धवानस्मि ॥

दश॒ रथा॒न्प्रष्टि॑मतः श॒तं गा अथ॑र्वभ्यः ।

अ॒श्व॒थः पा॒यवे॑ऽदात् ॥२४

दश॑ । रथा॑न् । प्रष्टि॑ऽमतः । श॒तम् । गाः । अथ॑र्वऽभ्यः ।

अ॒श्व॒थः । पा॒यवे॑ । अ॒दा॒त् ॥२४

दश । रथान् । प्रष्टिऽमतः । शतम् । गाः । अथर्वऽभ्यः ।

अश्वथः । पायवे । अदात् ॥२४

"दश दशसंख्याकान् "प्रष्टिमतः । प्रष्टिस्त्रिपद आधारः । तद्वद्वहन्तीति प्रष्टयोऽश्वाः । तद्युक्तान् “रथान् "शतं शतसंख्याकाः “गाः च "अथर्वभ्यः अथर्वगोत्रेभ्य ऋषिभ्यः “पायवे भरद्वाजपुत्राय एतत्संज्ञायास्मद्भ्रात्रे च "अश्वथः अश्ववानेतत्संज्ञः प्रस्तोकः "अदात् दत्तवान् ।

महि॒ राधो॑ वि॒श्वज॑न्यं॒ दधा॑नान्भ॒रद्वा॑जान्सा॒र्ञ्ज॒यो अ॒भ्य॑यष्ट ॥२५

महि॑ । राधः॑ । वि॒श्वऽज॑न्यम् । दधा॑नान् । भ॒रत्ऽवा॑जान् । सा॒र्ञ्ज॒यः । अ॒भि । अ॒य॒ष्ट ॥२५

महि । राधः । विश्वऽजन्यम् । दधानान् । भरत्ऽवाजान् । सार्ञ्जयः । अभि । अयष्ट ॥२५

“विश्वजन्यं सर्वजनहितं "महि महत् राधः धनं दधानान् धारयतः “भरद्वाजान् भरद्वाजपुत्रानस्मान् साञ्जयः सृञ्जयपुत्रः प्रस्तोकः "अभ्ययष्ट अपूजयत् ॥ ॥ ३४ ॥

वन॑स्पते वी॒ड्व॑ङ्गो॒ हि भू॒या अ॒स्मत्स॑खा प्र॒तर॑णः सु॒वीरः॑ ।

गोभि॒ः संन॑द्धो असि वी॒ळय॑स्वास्था॒ता ते॑ जयतु॒ जेत्वा॑नि ॥२६

वन॑स्पते । वी॒ळुऽअं॑ङ्गः । हि । भू॒याः । अ॒स्मत्ऽस॑खा । प्र॒ऽतर॑णः । सु॒ऽवीरः॑ ।

गोभिः॑ । सम्ऽन॑द्धः । अ॒सि॒ । वी॒ळय॑स्व । आ॒ऽस्था॒ता । ते॒ । ज॒य॒तु॒ । जेत्वा॑नि ॥२६

वनस्पते । वीळुऽअङ्गः । हि । भूयाः । अस्मत्ऽसखा । प्रऽतरणः । सुऽवीरः ।

गोभिः । सम्ऽनद्धः । असि । वीळयस्व । आऽस्थाता । ते । जयतु । जेत्वानि ॥२६

हे "वनस्पते वनस्पतिविकार रथ त्वं वीड्वङ्गः दृढावयवः "भूयाः भव । "अस्मत्सखा वयं सखायो यस्य स तादृशश्च भव । "प्रतरणः प्रवर्धयिता "सुवीरः शोभनैर्वीरैः शूरभटैः पुत्रादिभिर्वा युक्तश्च भव । अपि च त्वं "गोभिः गोविकारैश्चर्मभिः "संनद्धो "असि सम्यक् बद्धो भवसि । तादृशस्त्वं “वीळयस्व अस्मान् दृढीकुरु । “ते तव "आस्थाता त्वयि अवस्थितो रथी च “जेत्वानि जेतव्यानि शत्रुसैन्यानि "जयतु ।।

दि॒वस्पृ॑थि॒व्याः पर्योज॒ उद्भृ॑तं॒ व॒न॒स्पति॑भ्य॒ः पर्याभृ॑तं॒ सह॑ः ।

अ॒पामो॒ज्मानं॒ परि॒ गोभि॒रावृ॑त॒मिन्द्र॑स्य॒ वज्रं॑ ह॒विषा॒ रथं॑ यज ॥२७

दि॒वः । पृ॒थि॒व्याः । परि॑ । ओजः॑ । उत्ऽभृ॑तम् । व॒नस्पति॑ऽभ्यः । परि॑ । आऽभृ॑तम् । सहः॑ ।

अ॒पाम् । ओ॒ज्मान॑म् । परि॑ । गोभिः॑ । आऽवृ॑तम् । इन्द्र॑स्य । वज्र॑म् । ह॒विषा॑ । रथ॑म् । य॒ज॒ ॥२७

दिवः । पृथिव्याः । परि । ओजः । उत्ऽभृतम् । वनस्पतिऽभ्यः । परि । आऽभृतम् । सहः ।

अपाम् । ओज्मानम् । परि । गोभिः । आऽवृतम् । इन्द्रस्य । वज्रम् । हविषा । रथम् । यज ॥२७

"दिवः द्युलोकात् "पृथिव्याः भूमेश्च "उद्भृतम् उद्धृतं सारत्वेनोपात्तं यत् "ओजः बलमस्ति तद्रूपम् । वनस्पतिविकारत्वाद्रथस्य । वनस्पतयो हि पृथिव्याः सारभूताः ते च द्युसंबन्धिभिरुदकैः प्रवृद्धाः । अतो रथस्य लोकद्वयसारत्वमुपपन्नम्। “परि पञ्चम्यर्थानुवादी । अपि च “वनस्पतिभ्यः वृक्षेभ्यः। “परि पूर्ववत् । आभृतम् आहृतं "सहः बलरूपम् "अपाम् उदकानाम् “ओज्मानं प्रेरकम् ।। यद्वा । ओज्मा वेगः । अपां वेग इव वेगवन्तं "गोभिः गोविकारैश्चर्मभिः "परि परितः "आवृतम् आवेष्टितम् "इन्द्रस्य “वज्रं वज्रैकदेशम् । श्रूयते हि -- इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत् स त्रेधा व्यभवत् स्फ्यस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयम्' इति । एवंगुणविशिष्टं "रथं "हविषा पुरोडाशादिना हे अध्वर्यो "यज ॥ नूनमेषोत्तरा च रथदेवत्यस्य हविषो याज्यानुवाक्ये लिङ्गादवगन्तव्ये ॥

इन्द्र॑स्य॒ वज्रो॑ म॒रुता॒मनी॑कं मि॒त्रस्य॒ गर्भो॒ वरु॑णस्य॒ नाभिः॑ ।

सेमां नो॑ ह॒व्यदा॑तिं जुषा॒णो देव॑ रथ॒ प्रति॑ ह॒व्या गृ॑भाय ॥२८

इन्द्र॑स्य । वज्रः॑ । म॒रुता॑म् । अनी॑कम् । मि॒त्रस्य॑ । गर्भः॑ । वरु॑णस्य । नाभिः॑ ।

सः । इ॒माम् । नः॒ । ह॒व्यऽदा॑तिम् । जु॒षा॒णः । देव॑ । र॒थ॒ । प्रति॑ । ह॒व्या । गृ॒भा॒य॒ ॥२८

इन्द्रस्य । वज्रः । मरुताम् । अनीकम् । मित्रस्य । गर्भः । वरुणस्य । नाभिः ।

सः । इमाम् । नः । हव्यऽदातिम् । जुषाणः । देव । रथ । प्रति । हव्या । गृभाय ॥२८

यो रथः “इन्द्रस्य "वज्रः उक्तप्रकारेण वज्रैकदेशः "मरुताम् एतत्संज्ञानां देवगणानाम् “अनीकम् अग्रभूतं तद्वच्छीघ्रगामी “मित्रस्य अहरभिमानिनो देवस्य “गर्भः गर्भवदन्तर्वर्तमानः ।। अहनि हि रथः संचरति । "वरुणस्य रात्र्यभिमानिदेवस्य "नाभिः नाभिस्थानीयः । नाभिर्यथा देहमध्ये नैश्चल्येनावतिष्ठते तद्वत् रात्रौ क्वचिदवस्थितः । हे "देव द्योतमान "रथ य उक्तगुणः "सः तादृशस्त्वम् “इमां "नः अस्मदीयां “हव्यदातिं हविर्दानवतीं यागक्रियां "जुषाणः सेवमानः सन् “हव्या हव्यान्यस्मदीयानि हवींषि "प्रति “गृभाय प्रतिगृहाण ॥

परेण तृचेन संग्रामे दुन्दुभिरभिमर्शनीयः । सूत्रितं च- उप श्वासय पृथिवीमुत द्यामिति तृचेन दुन्दुभिमभिमृशेत्' (आश्व. गृ. ३. १२. १७) इति ॥

उप॑ श्वासय पृथि॒वीमु॒त द्यां पु॑रु॒त्रा ते॑ मनुतां॒ विष्ठि॑तं॒ जग॑त् ।

स दु॑न्दुभे स॒जूरिन्द्रे॑ण दे॒वैर्दू॒राद्दवी॑यो॒ अप॑ सेध॒ शत्रू॑न् ॥२९

उप॑ । श्वा॒स॒य॒ । पृ॒थि॒वीम् । उ॒त । द्याम् । पु॒रु॒ऽत्रा । ते॒ । म॒नु॒ता॒म् । विऽस्थि॑तम् । जग॑त् ।

सः । दु॒न्दु॒भे॒ । स॒ऽजूः । इन्द्रे॑ण । दे॒वैः । दू॒रात् । दवी॑यः । अप॑ । से॒ध॒ । शत्रू॑न् ॥२९

उप । श्वासय । पृथिवीम् । उत । द्याम् । पुरुऽत्रा । ते । मनुताम् । विऽस्थितम् । जगत् ।

सः । दुन्दुभे । सऽजूः । इन्द्रेण । देवैः । दूरात् । दवीयः । अप । सेध । शत्रून् ॥२९

हे दुन्दुभे "पृथिवीमुत अपि च "द्यां दिवम् "उप “श्वासय आत्मीयेन जयघोषणाश्वासय । यथा लोकद्वयं त्वदीयेन शब्देनापूरितं भवति तादृशं शब्दं कुर्वित्यर्थः । अपि च "विस्थितं विशेषेण स्थितं "जगत् स्थावरं जङ्गमं चोभयविधं प्राणिजातं "ते त्वदीयं शब्दं "पुरुत्रा बहुधा “मनुतां । मन्यताम् । जानातु । हे "दुन्दुभे "सः त्वम् "इन्द्रेण अन्यैः "देवैः च "सजूः सह "दूराद्दवीयः दूरादपि दूरतरं

"शत्रून् अस्मदीयान् "अप “सेध अपगमय । अत्र निरुक्तं - दुन्दुभिरिति शब्दानुकरणं दुमो भिन्न इति वा दुन्दुभ्यतेर्वा स्याद्वधकर्मणः' (निरु. ९. १२) इत्यादि ।

आ क्र॑न्दय॒ बल॒मोजो॑ न॒ आ धा॒ निः ष्ट॑निहि दुरि॒ता बाध॑मानः ।

अप॑ प्रोथ दुन्दुभे दु॒च्छुना॑ इ॒त इन्द्र॑स्य मु॒ष्टिर॑सि वी॒ळय॑स्व ॥३०

आ । क्र॒न्द॒य॒ । बल॑म् । ओजः॑ । न॒ः । आ । धा॒ः । निः । स्त॒नि॒हि॒ । दु॒ःऽइ॒ता । बाध॑मानः ।

अप॑ । प्रो॒थ॒ । दु॒न्दु॒भे॒ । दु॒च्छुनाः॑ । इ॒तः । इन्द्र॑स्य । मु॒ष्टिः । अ॒सि॒ । वी॒ळय॑स्व ॥३०

आ । क्रन्दय । बलम् । ओजः । नः । आ । धाः । निः । स्तनिहि । दुःऽइता । बाधमानः ।

अप । प्रोथ । दुन्दुभे । दुच्छुनाः । इतः । इन्द्रस्य । मुष्टिः । असि । वीळयस्व ॥३०

हे दुन्दुभे "आ "क्रन्दय अस्मच्छत्रून् रोदय । “बलं सेनारूपम् "ओजः शरीरबलं च "नः अस्मभ्यम् "आ “धाः आधेहि । प्रयच्छ । तथा “दुरिता दुरितानि दुर्गमनानि "बाधमानः हिंसंस्त्वं “निः "स्तनिहि नितरां शब्दं कुरु ।' स्तन शब्दे' इति धातुः । हे "दुन्दुभे "दुच्छुनाः अस्मद्दुःखहेतुभूतं शुनं सुखं यासां तादृशीः शत्रुसेनाः "इतः अस्मत्स्थानात “अप "प्रोथ बाधस्व । त्वं च “इन्द्रस्य "मुष्टिरसि । मुष्टिरिव शत्रूणां हन्ता भवसि । अतोऽस्मान् वीळयस्व दृढीकुरु ॥

आमूर॑ज प्र॒त्याव॑र्तये॒माः के॑तु॒मद्दु॑न्दु॒भिर्वा॑वदीति ।

समश्व॑पर्णा॒श्चर॑न्ति नो॒ नरो॒ऽस्माक॑मिन्द्र र॒थिनो॑ जयन्तु ॥३१

आ । अ॒मूः । अ॒ज॒ । प्र॒ति॒ऽआव॑र्तय । इ॒माः । के॒तु॒ऽमत् । दु॒न्दु॒भिः । वा॒व॒दी॒ति॒ ।

सम् । अश्व॑ऽपर्णाः । चर॑न्ति । न॒ः । नरः॑ । अ॒स्माक॑म् । इ॒न्द्र॒ । र॒थिनः॑ । ज॒य॒न्तु॒ ॥३१

आ । अमूः । अज । प्रतिऽआवर्तय । इमाः । केतुऽमत् । दुन्दुभिः । वावदीति ।

सम् । अश्वऽपर्णाः । चरन्ति । नः । नरः । अस्माकम् । इन्द्र । रथिनः । जयन्तु ॥३१

अस्याः पूर्वार्धो दुन्दुभिदेवत्य उत्तरार्धश्चैन्द्रः । यद्वा । उभावप्यर्धर्चावैन्द्रौ। हे इन्द्र "अमूः शत्रुषु स्थितास्ता गाः “आ “अज अस्मान् प्रत्यागमय । "इमाः अस्मदीया गाः शत्रुभिर्जिघृक्षिताः “प्रत्यावर्तय प्रतिनिवर्तय । अयं च "दुन्दुभिः "केतुमत् प्रज्ञानवत् यथा सर्वैर्ज्ञायते तथा “वावदीति भृशं शब्दं करोति । "अश्वपर्णाः अश्वपतना अश्ववाहाश्च “नः अस्मदीयाश्च "नरः पुरुषाः “सं “चरन्ति शत्रुभिर्युध्यमाना वर्तन्ते । तथा सति हे “इन्द्र “अस्माकं "रथिनः रथारूढाः पुरुषाः शत्रून् "जयन्तु ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये चतुर्थाष्टके सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

मण्डल ६

ऋग्वेदः सूक्तं ६.४८

ऋग्वेदः - मण्डल ६

← सूक्तं ६.४७ | सूक्तं ६.४८ | सूक्तं ६.४९ →

शंयुर्बार्हस्पत्यः (तृणपाणिः)

दे. १-१० अग्निः, ११-१५, २०-२१ मरुतः (१३-१५ लिंगोक्ता वा), १६-१९ पूषा, २२ द्यावाभूमी वा पृश्निर्वा। प्रगाथः - ( ), - - - - -

---

द्र. यज्ञायज्ञीयम् (https://sa.wikisource.org/s/1z6e)

0:00 / 0:00

यज्ञायज्ञीयम्

यज्ञायज्ञा वो अग्नये गिरागिरा च दक्षसे ।

प्रप्र वयममृतं जातवेदसं प्रियं मित्रं न शंसिषम् ॥१॥

ऊर्जो नपातं स हिनायमस्मयुर्दाशेम हव्यदातये ।
भुवद्वाजेष्वविता भुवद्वृध उत त्राता तनूनाम् ॥२॥
वृषा ह्यग्ने अजरो महान्विभास्यर्चिषा ।
अजस्रेण शोचिषा शोशुचच्छुचे सुदीतिभिः सु दीदिहि ॥३॥
महो देवान्यजसि यक्ष्यानुषक्तव क्रत्वोत दंसना ।
अर्वाचः सीं कृणुह्यग्नेऽवसे रास्व वाजोत वंस्व ॥४॥
यमापो अद्रयो वना गर्भमृतस्य पिप्रति ।
सहसा यो मथितो जायते नृभिः पृथिव्या अधि सानवि ॥५॥
आ यः पप्रौ भानुना रोदसी उभे धूमेन धावते दिवि ।
तिरस्तमो ददृश ऊर्म्यास्वा श्यावास्वरुषो वृषा श्यावा अरुषो वृषा ॥६॥
बृहद्भिरग्ने अर्चिभिः शुक्रेण देव शोचिषा ।
भरद्वाजे समिधानो यविष्ठ्य रेवन्नः शुक्र दीदिहि द्युमत्पावक दीदिहि ॥७॥
विश्वासां गृहपतिर्विशामसि त्वमग्ने मानुषीणाम् ।
शतं पूर्भिर्यविष्ठ पाह्यंहसः समेद्धारं शतं हिमा स्तोतृभ्यो ये च ददति ॥८॥
त्वं नश्चित्र ऊत्या वसो राधांसि चोदय ।
अस्य रायस्त्वमग्ने रथीरसि विदा गाधं तुचे तु नः ॥९॥
पर्षि तोकं तनयं पर्तृभिष्ट्वमदब्धैरप्रयुत्वभिः ।
अग्ने हेळांसि दैव्या युयोधि नोऽदेवानि ह्वरांसि च ॥१०॥
आ सखायः सबर्दुघां धेनुमजध्वमुप नव्यसा वचः ।
सृजध्वमनपस्फुराम् ॥११॥
या शर्धाय मारुताय स्वभानवे श्रवोऽमृत्यु धुक्षत ।
या मृळीके मरुतां तुराणां या सुम्नैरेवयावरी ॥१२॥
भरद्वाजायाव धुक्षत द्विता ।

धेनुं च विश्वदोहसमिषं च विश्वभोजसम् ॥१३॥

तं व इन्द्रं न सुक्रतुं वरुणमिव मायिनम् ।

अर्यमणं न मन्द्रं सृप्रभोजसं विष्णुं न स्तुष आदिशे ॥१४॥

त्वेषं शर्धो न मारुतं तुविष्वण्यनर्वाणं पूषणं सं यथा शता ।

सं सहस्रा कारिषच्चर्षणिभ्य आँ आविर्गूळ्हा वसू करत्सुवेदा नो वसू करत् ॥१५॥

आ मा पूषन्नुप द्रव शंसिषं नु ते अपिकर्ण आघृणे ।

अघा अर्यो अरातयः ॥१६॥

मा काकम्बीरमुद्वृहो वनस्पतिमशस्तीर्वि हि नीनशः ।

मोत सूरो अह एवा चन ग्रीवा आदधते वेः ॥१७॥

दृतेरिव तेऽवृकमस्तु सख्यम् ।

अच्छिद्रस्य दधन्वतः सुपूर्णस्य दधन्वतः ॥१८॥

परो हि मर्त्यैरसि समो देवैरुत श्रिया ।

अभि ख्यः पूषन्पृतनासु नस्त्वमवा नूनं यथा पुरा ॥१९॥

वामी वामस्य धूतयः प्रणीतिरस्तु सूनृता ।

देवस्य वा मरुतो मर्त्यस्य वेजानस्य प्रयज्यवः ॥२०॥

सद्यश्चिद्यस्य चर्कृतिः परि द्यां देवो नैति सूर्यः ।

त्वेषं शवो दधिरे नाम यज्ञियं मरुतो वृत्रहं शवो ज्येष्ठं वृत्रहं शवः ॥२१॥

सकृद्ध द्यौरजायत सकृद्भूमिरजायत ।

पृश्न्या दुग्धं सकृत्पयस्तदन्यो नानु जायते ॥२२॥

सायणभाष्यम्

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथाष्टमोऽध्याय आरभ्यते । षष्ठमण्डलस्य चतुर्थेऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि व्याख्यातानि । ' यज्ञायज्ञा' इति द्वाविंशत्यृचं पञ्चमं सूक्तं बृहस्पतिपुत्रस्य शंयोरार्षम् । अत्रानुक्रम्यते -- 'यज्ञायज्ञा द्व्यधिका शंयुस्तृणपाणिकं पृश्निसूक्तं प्रगाथौ बृहती महासतोबृहती महाबार्हतबार्हतौ प्रगाथावित्याग्नेय्यः काकुभः प्रगाथः पुरउष्णिग्बृहत्यतिजगतीति मारुत्योऽन्त्यास्तिस्रो वासां लिङ्गोक्तदेवताः काकुभः प्रगाथः पुरउष्णिग्बृहतीति पौष्ण्यो बृहती महाबृहती यवमध्यान्त्यानुष्टुप् द्यावाभूम्योर्वा पृश्नेर्वा' इति । ' यज्ञायज्ञा वः' इत्येषा बृहती ।" तृतीयो द्वादशकः' इति तल्लक्षणसद्भावात् । द्वितीया सतोबृहती । ' अयुजौ जागतौ सतोबृहती' इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । तृतीयाचतुर्थ्यौ बृहतीसतोबृहत्यौ पञ्चमी बृहती षष्ठी महासतोबृहती । अष्टाक्षरास्त्रयः पादा द्वादशाक्षरौ द्वौ पादौ सा महासतोबृहती । सप्तमी महाबृहती । अष्टाक्षराश्चत्वारः पादा एको द्वादशाक्षरः सा महाबृहती । अष्टमी महासतोबृहती । अष्टिनस्त्रयो द्वौ जागतौ सा महासतोबृहती । नवमी बृहती दशमी सतोबृहती । एता दश अग्निदेवत्याः । एकादशी ककुप् । मध्यमो यदि द्वादशाक्षर उभयतोऽष्टकौ द्वौ पादौ सा ककुप् । द्वादशी सतोबृहती त्रयोदशी पुरउष्णिक् । आद्यो जागतो द्वितीयतृतीयौ गायत्रौ सा पुरउष्णिक् । चतुर्दशी बृहती पञ्चदशी अतिजगती द्वापञ्चाशदक्षरा । एकादश्याद्याः पञ्च मरुद्देवताकाः । त्रयोदश्यादीनां तिसृणां लिङ्गोक्ता इन्द्रादयो वा देवताः । षोड्शी ककुप् सप्तदशी सतोबृहती अष्टादशी पुरउष्णिक् एकोनविंशी बृहती । षोडश्यादीनां चतसृणां पूषा देवता । विंशी बृहती एकविंशी यवमध्या महाबृहती । आद्यौ द्वावष्टकौ तृतीयो द्वादशकश्चतुर्थपञ्चमावष्टकौ सा यवमध्या महाबृहती । विंश्येकविंश्योः ' पृश्निसूक्तम् इत्युक्तत्वात् मरुतां माता पृश्निर्देवता । द्वाविंशी अनुष्टुप् । सा चापि पृश्निदेवत्या द्यावाभूमिदेवत्या वा । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आग्निमारुते यज्ञायज्ञा वः' इत्ययं स्तोत्रियप्रगाथः । सूत्रितं च -- यज्ञायज्ञो वो अग्नये देवो वो द्रविणोदा इति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ५. २० (https://sa.wikisource.org/s/1av9)) इति ॥

य॒ज्ञाय॑ज्ञा वो अ॒ग्नये॑ गि॒रागि॑रा च॒ दक्ष॑से ।

प्रप्र॑ व॒यम॒मृतं॑ जा॒तवे॑दसं प्रि॒यं मि॒त्रं न शं॑सिषं ॥१

य॒ज्ञाऽय॑ज्ञा । वः॒ । अ॒ग्नये॑ । गि॒राऽगि॑रा । च॒ । दक्ष॑से ।

प्रऽप्र॑ । व॒यम् । अ॒मृत॑म् । जा॒तऽवे॑दसम् । प्रि॒यम् । मि॒त्रम् । न । शं॒सि॒षम् ॥१

यज्ञाऽयज्ञा । वः । अग्नये । गिराऽगिरा । च । दक्षसे ।

प्रऽप्र । वयम् । अमृतम् । जातऽवेदसम् । प्रियम् । मित्रम् । न । शंसिषम् ॥१

हे स्तोतारः “वः यूयं “यज्ञायज्ञा यज्ञेयज्ञे सर्वेषु यागेषु “दक्षसे प्रवृद्धाय “अग्नये “गिरागिरा स्तुतिरूपया वाचावाचा स्तोत्रं कुरुतेति शेषः । चशब्दो भिन्नक्रमो व इत्यस्मात् परो द्रष्टव्यः । यूयं च स्तोत्रं कुरुत । “वयम् अपि तमग्निं “प्र “शंसिषम् ॥ ‘ प्रसमुपोदः पादपूरणे' इति प्रशब्दस्य द्विरुक्तिः पादपूरणार्था । व्यत्ययेनैकवचनम् । छान्दसो लुङ् ॥ प्रशंसाम । कीदृशम् । “अमृतं मरणरहितं “जातवेदसं जातानां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं वा “मित्रं “न सखिभूतमिव “प्रियम् अनुकूलम् ॥ यद्वा । व्यत्ययेन त्वमित्यस्य वसादेशः । अग्नये इति च कर्मणि चतुर्थी । क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वात् । चशब्दः ‘चण्' इति निपातश्चेदर्थे वर्तते । दक्षसे इति च दक्षेर्वृद्धिकर्मणोऽन्तर्भावितण्यर्थात् लटि रूपम् । चणा योगात् ' निपातैर्यद्यदिहन्त' इति निघातप्रतिषेधः ॥ तत्रायमर्थः । हे स्तोतस्त्वं यज्ञेयज्ञे इममग्निं गिरागिरा स्तुत्या दक्षसे च वर्धयसि चेत् वयमपि अमृतत्वादिगुणकं तं प्रशंसाम ॥

ऊ॒र्जो नपा॑तं॒ स हि॒नायम॑स्म॒युर्दाशे॑म ह॒व्यदा॑तये ।

भुव॒द्वाजे॑ष्ववि॒ता भुव॑द्वृ॒ध उ॒त त्रा॒ता त॒नूनां॑ ॥२

ऊ॒र्जः । नपा॑तम् । सः । हि॒न । अ॒यम् । अ॒स्म॒ऽयुः । दाशे॑म । ह॒व्यऽदा॑तये ।

भुव॑त् । वाजे॑षु । अ॒वि॒ता । भुव॑त् । वृ॒धः । उ॒त । त्रा॒ता । त॒नूना॑म् ॥२

ऊर्जः । नपातम् । सः । हिन । अयम् । अस्मऽयुः । दाशेम । हव्यऽदातये ।

भुवत् । वाजेषु । अविता । भुवत् । वृधः । उत । त्राता । तनूनाम् ॥२

“ऊर्जः अन्नस्य बलस्य वा “नपातं पुत्रं प्र शंसिषमित्यनुषङ्गात् प्रशंसामेत्यर्थः । “हिन इति निपातद्वयसमुदायो हीत्यस्यार्थे । “सः खलु “अयम् अग्निः “अस्मयुः अस्मान् कामयमानो भवति । वयं च “हव्यदातये हव्यानां हविषां देवेभ्यो दात्रे तस्मा अग्नये “दाशेम हवींषि दद्याम् । स चाग्निः “वाजेषु संग्रामेषु “अविता रक्षिता “वृधः वर्धकश्चास्माकं “भुवत् भवतु । “उत अपि च “तनूनां तनयानामस्मत्पुत्राणां च “त्राता रक्षिता भवतु ॥

वृषा॒ ह्य॑ग्ने अ॒जरो॑ म॒हान्वि॒भास्य॒र्चिषा॑ ।

अज॑स्रेण शो॒चिषा॒ शोशु॑चच्छुचे सुदी॒तिभि॑ः सु दी॑दिहि ॥३

वृषा॑ । हि । अ॒ग्ने॒ । अ॒जरः॑ । म॒हान् । वि॒ऽभासि॑ । अ॒र्चिषा॑ ।

अज॑स्रेण । शो॒चिषा॑ । शोशु॑चत् । शु॒चे॒ । सु॒दी॒तिऽभिः॑ । सु । दी॒दि॒हि॒ ॥३

वृषा । हि । अग्ने । अजरः । महान् । विऽभासि । अर्चिषा ।

अजस्रेण । शोचिषा । शोशुचत् । शुचे । सुदीतिऽभिः । सु । दीदिहि ॥३

हे “अग्ने “वृषा वर्षिता कामानां वृष्टेः कर्ता वा “अजरः जरारहितः “महान् गुणैरधिकः एवंभूतस्त्वम् “अर्चिषा दीप्त्या “विभासि “हि विशेषेण प्रकाशसे खलु । हे “शुचे दीप्ताग्ने “अजस्रेण अविच्छिन्नेन “शोचिषा तेजसा “शोशुचत् भृशं दीप्यमानस्त्वं “सुदीतिभिः सुदीप्तिभिः “सु “दीदिहि सुष्ठु अस्मान् दीपय । प्रकाशय ॥

म॒हो दे॒वान्यज॑सि॒ यक्ष्या॑नु॒षक्तव॒ क्रत्वो॒त दं॒सना॑ ।

अ॒र्वाचः॑ सीं कृणुह्य॒ग्नेऽव॑से॒ रास्व॒ वाजो॒त वं॑स्व ॥४

म॒हः । दे॒वान् । यज॑सि । यक्षि॑ । आ॒नु॒षक् । तव॑ । क्रत्वा॑ । उ॒त । दं॒सना॑ ।

अ॒र्वाचः॑ । सी॒म् । कृ॒णु॒हि॒ । अ॒ग्ने॒ । अव॑से । रास्व॑ । वाजा॑ । उ॒त । व॒स्व॒ ॥४

महः । देवान् । यजसि । यक्षि । आनुषक् । तव । क्रत्वा । उत । दंसना ।

अर्वाचः । सीम् । कृणुहि । अग्ने । अवसे । रास्व । वाजा । उत । वंस्व ॥४

हे “अग्ने त्वं “महः महतः "देवान् “यजसि । यजमानानां यज्ञे हविर्भिः पूजयसि । अतोऽस्माकमपि यज्ञे “आनुषक् अनुषक्तं संततं यथा भवति तथा “यक्षि तान् देवान् यज । तदर्थं “तव “क्रत्वा प्रज्ञया “उत अपि च "दंसना कर्मणा च । “सीम् इति परिग्रहार्थीयः । तान् सर्वान् देवान् “अर्वाचः अस्मदभिमुखान् “कृणुहि कुरु "अवसे अस्मद्रक्षणार्थम् । तथा “वाजा वाजान् हविर्लक्षणान्यन्नानि "रास्व । तेभ्यो देवेभ्यो देहि । "उत अपि च त्वमपि “वंस्व । तुभ्यं प्रत्तानि हवींषि संभजस्व ॥

यमापो॒ अद्र॑यो॒ वना॒ गर्भ॑मृ॒तस्य॒ पिप्र॑ति ।

सह॑सा॒ यो म॑थि॒तो जाय॑ते॒ नृभिः॑ पृथि॒व्या अधि॒ सान॑वि ॥५

यम् । आपः॑ । अद्र॑यः । वना॑ । गर्भ॑म् । ऋ॒तस्य॑ । पिप्र॑ति ।

सह॑सा । यः । म॒थि॒तः । जाय॑ते । नृऽभिः॑ । पृ॒थि॒व्याः । अधि॑ । सान॑वि ॥५

यम् । आपः । अद्रयः । वना । गर्भम् । ऋतस्य । पिप्रति ।

सहसा । यः । मथितः । जायते । नृऽभिः । पृथिव्याः । अधि । सानवि ॥५

“आपः वसतीवर्याख्याः “अद्रयः ग्रावाणः "वना वनानि काष्ठानि च “ऋतस्य यज्ञस्योदकस्य वा “गर्भं गर्भवदन्तर्वर्तमानं “यम् अग्निं “पिप्रति पूरयन्ति । यद्वा । आपः समुद्रिया अद्रयो मेघा वनान्यरण्यानि च ऋतस्य गर्भं वाडववैद्युतदावरूपेण वर्तमानं यमग्निं पिप्रति पूरयन्ति । “यः चाग्निः “नृभिः नेतृभिर्ऋत्विग्भिः “सहसा बलेन “मथितः सन् “पृथिव्या “अधि भूमेरुपरि “सानवि समुच्छ्रिते उत्कृष्टे देवयजनदेशे “जायते प्रादुर्भवति स त्वं वंस्वेत्यन्वयः । यद्वा । ' यः पप्रौ' इत्यनया संबन्धः ॥ ॥ १ ॥

आ यः प॒प्रौ भा॒नुना॒ रोद॑सी उ॒भे धू॒मेन॑ धावते दि॒वि ।

ति॒रस्तमो॑ ददृश॒ ऊर्म्या॒स्वा श्या॒वास्व॑रु॒षो वृषा श्या॒वा अ॑रु॒षो वृषा॑ ॥६

आ । यः । प॒प्रौ । भा॒नुना॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । उ॒भे इति॑ । धू॒मेन॑ । धा॒व॒ते॒ । दि॒वि ।

ति॒रः । तमः॑ । द॒दृ॒शे॒ । ऊर्म्या॑सु । आ । श्या॒वासु॑ । अ॒रु॒षः । वृषा॑ । आ । श्या॒वाः । अ॒रु॒षः । वृषा॑ ॥६

आ । यः । पप्रौ । भानुना । रोदसी इति । उभे इति । धूमेन । धावते । दिवि ।

तिरः । तमः । ददृशे । ऊर्म्यासु । आ । श्यावासु । अरुषः । वृषा । आ । श्यावाः । अरुषः । वृषा ॥६

"यः अग्निः “भानुना दीप्त्या “उभे “रोदसी द्यावापृथिव्यौ “आ “पप्रौ आपूरयति सः “धूमेन “दिवि अन्तरिक्षे “धावते गच्छति । धूमो हि मेघात्मना परिणतः सन् अन्तरिक्षे गच्छति । कार्यकारणयोरभेदविवक्षया तद्गमनमग्नावुपचर्यते । अपि चायम् "अरुषः आरोचमानः “वृषा वर्षिता कामानामेवंगुणकोऽग्निः “श्यावासु श्याववर्णासु कृष्णासु “ऊर्म्यासु । रात्रिनामैतत् । निशासु “तमः अन्धकारं तिरस्कृत्य “आ समन्तात् “ददृशे दृश्यते । “श्यावाः श्याववर्णा रात्रीश्च “आ तिष्ठति । “अरुषो “वृषा इति पुनरुक्तिरादरार्था पादपूरणार्था वा।।

बृ॒हद्भि॑रग्ने अ॒र्चिभिः॑ शु॒क्रेण॑ देव शो॒चिषा॑ ।

भ॒रद्वा॑जे समिधा॒नो य॑विष्ठ्य रे॒वन्नः॑ शुक्र दीदिहि द्यु॒मत्पा॑वक दीदिहि ॥७

बृ॒हत्ऽभिः॑ । अ॒ग्ने॒ । अ॒र्चिऽभिः॑ । शु॒क्रेण॑ । दे॒व॒ । शो॒चिषा॑ ।

भ॒रत्ऽवा॑जे । स॒म्ऽइ॒धा॒नः । य॒वि॒ष्ठ्य॒ । रे॒वत् । नः॒ । शु॒क्र॒ । दी॒दि॒हि॒ । द्यु॒ऽमत् । पा॒व॒क॒ । दी॒दि॒हि॒ ॥७

बृहत्ऽभिः । अग्ने । अर्चिऽभिः । शुक्रेण । देव । शोचिषा ।

भरत्ऽवाजे । सम्ऽइधानः । यविष्ठ्य । रेवत् । नः । शुक्र । दीदिहि । द्युऽमत् । पावक । दीदिहि ॥७

हे “देव दानादिगुणयुक्त “यविष्ठ्य युवतम “शुक्र दीप्त “अग्ने “शुक्रेण निर्मलेन “शोचिषा तेजसा “भरद्वाजे अस्मद्भ्रातरि “समिधानः समिध्यमानस्त्वं “बृहद्भिः महद्भिः “अर्चिभिः तेजोभिः “नः अस्मदर्थं "रेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा “दीदिहि दीप्यस्व । तथा “पावक हे शोधकाग्ने “द्युमत् द्योतमानेन च युक्तं यथा भवति तथा “दीदिहि दीप्यस्व ॥

विश्वा॑सां गृ॒हप॑तिर्वि॒शाम॑सि॒ त्वम॑ग्ने॒ मानु॑षीणां ।

श॒तं पू॒र्भिर्य॑विष्ठ पा॒ह्यंह॑सः समे॒द्धारं॑ श॒तं हिमाः॑ स्तो॒तृभ्यो॒ ये च॒ दद॑ति ॥८

विश्वा॑साम् । गृ॒हऽप॑तिः । वि॒शाम् । असि॑ । त्वम् । अ॒ग्ने॒ । मानु॑षीणाम् ।

श॒तम् । पूः॒ऽभिः । य॒वि॒ष्ठ॒ । पा॒हि॒ । अंह॑सः । स॒म्ऽए॒द्धार॑म् । श॒तम् । हिमाः॑ । स्तो॒तृऽभ्यः॑ । ये । च॒ । दद॑ति ॥८

विश्वासाम् । गृहऽपतिः । विशाम् । असि । त्वम् । अग्ने । मानुषीणाम् ।

शतम् । पूःऽभिः । यविष्ठ । पाहि । अंहसः । सम्ऽएद्धारम् । शतम् । हिमाः । स्तोतृऽभ्यः । ये । च । ददति ॥८

हे “अग्ने “त्वं “मानुषीणां मनोरपत्यभूतानां “विश्वासां सर्वासां “विशां प्रजानां “गृहपतिः “असि गृहस्वामी भवसि । हे "यविष्ठ युवतमाग्ने अतस्त्वं “शतं "हिमाः शतं हेमन्तान् संवत्सरान् “समेद्धारं त्वां सम्यगिद्धं कृतवन्तं मां “शतं शतेन शतसंख्याकैः “पूर्भिः पालनैः “अंहसः पापात् आहन्तुः शत्रोर्वा "पाहि रक्ष । “ये “च “स्तोतृभ्यः “ददति धनं तव समिन्धनस्य कर्तरि प्रयच्छन्ति तांश्च पाहि ॥

वाजपेये आग्निमारुते त्वं नश्चित्र इति प्रगाथः स्तोत्रियः। चित्रवतीषु चेत्स्तुवीरंस्त्वं नश्चित्र ऊत्याग्ने विवस्वदुषस इत्यग्निष्टोमसाम्नः स्तोत्रियानुरूपौ (आश्व. श्रौ. ९.९) इति हि सूत्रितम्

त्वं न॑श्चि॒त्र ऊ॒त्या वसो॒ राधाँ॑सि चोदय ।

अ॒स्य रा॒यस्त्वम॑ग्ने र॒थीर॑सि वि॒दा गा॒धं तु॒चे तु नः॑ ॥९

त्वम् । न॒ः । चि॒त्रः । ऊ॒त्या । वसो॒ इति॑ । राधाँ॑सि । चो॒द॒य॒ ।

अ॒स्य । रा॒यः । त्वम् । अ॒ग्ने॒ । र॒थीः । अ॒सि॒ । वि॒दाः । गा॒धम् । तु॒चे । तु । न॒ः ॥९

त्वम् । नः । चित्रः । ऊत्या । वसो इति । राधांसि । चोदय ।

अस्य । रायः । त्वम् । अग्ने । रथीः । असि । विदाः । गाधम् । तुचे । तु । नः ॥९

हे “वसो वासक “अग्ने “चित्रः दर्शनीयः “त्वम् “ऊत्या रक्षया सह “राधांसि धनानि “नः अस्मभ्यं “चोदय प्रेरय । “अस्य सर्वत्र लोके परिदृश्यमानस्य “रायः धनस्य “त्वं रथीरसि रंहिता नेता भवसि । अतः कारणात् अस्मभ्यं धनानि प्रेरयेत्यर्थः । अपि च “नः अस्माकं “तुचे । अपत्यनामैतत् । अपत्यायापतनहेतुभूताय पुत्रादये “गाधं प्रतिष्ठां “तु क्षिप्रं “विदाः लम्भय ॥

पर्षि॑ तो॒कं तन॑यं प॒र्तृभि॒ष्ट्वमद॑ब्धै॒रप्र॑युत्वभिः ।

अग्ने॒ हेळां॑सि॒ दैव्या॑ युयोधि॒ नोऽदे॑वानि॒ ह्वरां॑सि च ॥१०

पर्षि॑ । तो॒कम् । तन॑यम् । प॒र्तृऽभिः॑ । त्वम् । अद॑ब्धैः । अप्र॑युत्वऽभिः ।

अग्ने॑ । हेळां॑सि । दैव्या॑ । यु॒यो॒धि॒ । नः॒ । अदे॑वानि । ह्वरां॑सि । च॒ ॥१०

पर्षि । तोकम् । तनयम् । पर्तृऽभिः । त्वम् । अदब्धैः । अप्रयुत्वऽभिः ।

अग्ने । हेळांसि । दैव्या । युयोधि । नः । अदेवानि । ह्वरांसि । च ॥१०

हे “अग्ने “त्वम् “अदब्धैः केनाप्यहिंसितैः “अप्रयुत्वभिः । यौतिरत्र पृथग्भावार्थः । अपृथग्भूतैः संहतैः “पर्तृभिः पालनसाधनैः “तोकं पुत्रं “तनयं पौत्रं च "पर्षि पालय । "दैव्या देवसंबन्धीनि च “हेळांसि क्रोधान् “नः अस्मत्तः “युयोधि पृथक्कुरु । “अदेवानि मनुष्यसंबन्धीनि “च "ह्वरांसि हिंसनानि चास्मत्तः पृथक्कुरु ॥ ॥ २ ॥

आ सं॑खायः सब॒र्दुघां॑ धे॒नुम॑जध्व॒मुप॒ नव्य॑सा॒ वचः॑ ।

सृ॒जध्व॒मन॑पस्फुरां ॥११

आ । स॒खा॒यः॒ । स॒ब॒ःऽदुघा॑म् । धे॒नुम् । अ॒ज॒ध्व॒म् । उप॑ । नव्य॑सा । वचः॑ ।

सृ॒जध्व॑म् । अन॑पऽस्फुराम् ॥११

आ । सखायः । सबःऽदुघाम् । धेनुम् । अजध्वम् । उप । नव्यसा । वचः ।

सृजध्वम् । अनपऽस्फुराम् ॥११

हे “सखायः समानख्याना अध्वर्यवः “सबर्दुघाम् । सबरिति पयसो नाम । अमरणहेतुभूतस्य पयसो दोग्ध्रीं “धेनुं गाम् “आ “अजध्वम् अभिगच्छत । प्राप्नुत । केन साधनेन । "नव्यसा नवीयसा नवतरेण “वचः वचसाह्वानरूपेण शब्देन । तदनन्तरम् "अनपस्फुराम् । स्फुरतिर्वधकर्मा । अनपबाध्यां तां धेनुम् “उप "सृजध्वम् । वत्सेनोपसृष्टां कुरुत । मरुद्देवत्यत्वात् मरुतां यागाय पयो दोग्धुमिति शेषः । अथवा मरुतां माता पृश्न्याख्या माध्यमिका वाक् धेनुः । हे सखायः स्तोतारः सबर्दुघां मरुज्जनहेतुभूतस्य

पयसो दोग्ध्रीं धेनुं पृश्निं नव्यसा नवतरेण वचसा स्तोत्रेणोपाजध्वम् उपागच्छत । अनपस्फुरामनपबाधनीयां तां सृजध्वम् । बन्धनात् विसृजत । मुञ्चत । ईदृशी महती धेनुर्मरुतां माता किमु वक्तव्यं तेषां माहात्म्यमिति मरुत्स्तुतिः ॥

या शर्धा॑य॒ मारु॑ताय॒ स्वभा॑नवे॒ श्रवोऽमृ॑त्यु॒ धुक्ष॑त ।

या मृ॑ळी॒के म॒रुतां॑ तु॒राणा॒ं या सु॒म्नैरे॑व॒याव॑री ॥१२

या । शर्धा॑य । मारु॑ताय । स्वऽभा॑नवे । श्रव॑ः । अमृ॑त्यु । धुक्ष॑त ।

या । मृ॒ळी॒के । म॒रुता॑म् । तु॒राणा॑म् । या । सु॒म्नैः । ए॒व॒ऽयाव॑री ॥१२

या । शर्धाय । मारुताय । स्वऽभानवे । श्रवः । अमृत्यु । धुक्षत ।

या । मृळीके । मरुताम् । तुराणाम् । या । सुम्नैः । एवऽयावरी ॥१२

"या धेनुः "अमृत्यु अमरणहेतु “श्रवः अन्नं पयोलक्षणं “मारुताय मरुत्संघाय “धुक्षत अधुक्षत् । कीदृशाय । “शर्धाय प्रसहनशीलाय “स्वभानवे स्वायत्तदीप्तये । “या च “तुराणां क्षिप्रकारिणां “मरुतां “मृळीके सुखे तत्परा वर्तते । "या च "सुम्नैः सुखैर्हेतुभूतैः “एवयावरी एवैर्गन्तृभिरश्वैर्मध्यमस्थानैरुदकैर्वा सह यान्ती अन्येषामपि सुखार्थं वृष्टिजलैः सहागच्छन्ती तां धेनुमुपाजध्वमिति पूर्वत्रान्वयः । अत्रापि पूर्ववत् मरुत्स्तुतिरधिगन्तव्या ।।

भ॒रद्वा॑जा॒याव॑ धुक्षत द्वि॒ता ।

धे॒नुं च॑ वि॒श्वदो॑हस॒मिषं॑ च वि॒श्वभो॑जसं ॥१३

भ॒रत्ऽवा॑जाय । अव॑ । धु॒क्ष॒त॒ । द्वि॒ता ।

धे॒नुम् । च॒ । वि॒श्वऽदो॑हसम् । इष॑म् । च॒ । वि॒श्वऽभो॑जसम् ॥१३

भरत्ऽवाजाय । अव । धुक्षत । द्विता ।

धेनुम् । च । विश्वऽदोहसम् । इषम् । च । विश्वऽभोजसम् ॥१३

हे मरुतः “भरद्वाजाय अस्मद्भ्रात्रे “द्विता द्वितयम् अव “धुक्षत । किं तत् द्वितयम् । “धेनुं “च गां च “इषं “च अन्नं च । कीदृशीं धेनुम् । “विश्वदोहसं विश्वस्य व्याप्तस्य बहुलस्य दोग्ध्रीम् । कीदृशमन्नम् । “विश्वभोजसं सर्वेषां भोगपर्याप्तम् ॥

तं व॒ इंद्रं॒ न सु॒क्रतुं॒ वरु॑णमिव मा॒यिनं॑ ।

अ॒र्य॒मणं॒ न मं॒द्रं सृ॒प्रभो॑जसं॒ विष्णुं॒ न स्तु॑ष आ॒दिशे॑ ॥१४

तम् । व॒: । इन्द्र॑म् । न । सु॒ऽक्रतु॑म् । वरु॑णम्ऽइव । मा॒यिन॑म् ।

अ॒र्य॒मण॑म् । न । म॒न्द्रम् । सृ॒प्रऽभो॑जसम् । विष्णु॑म् । न । स्तु॒षे॒ । आ॒ऽदिशे॑ ॥१४

तम् । वः । इन्द्रम् । न । सुऽक्रतुम् । वरुणम्ऽइव । मायिनम् ।

अर्यमणम् । न । मन्द्रम् । सृप्रऽभोजसम् । विष्णुम् । न । स्तुषे । आऽदिशे ॥१४

हे मरुद्गण “तं तादृशं “वः त्वां “स्तुषे स्तौमि । किमर्थम् । “आदिशे आदेशनाय धनानामतिसर्जनाय प्रदानाय । कीदृशं त्वाम् । “इन्द्रं न इन्द्रमिव “सुक्रतुं सुकर्माणं “वरुणमिव “मायिनं मायावन्तं प्रज्ञावन्तम् “अर्यमणं “न अर्यमणमिव मन्द्रं स्तुत्यं “विष्णुं “न विष्णुमिव “सृप्रभोजसं प्रसृप्तधनम् । यदा त्वस्या लिङ्गोक्तदेवतास्तदानीं नेवशब्दौ चशब्दार्थे द्रष्टव्यौ ।

त्वे॒षं शर्धो॒ न मारु॑तं तुवि॒ष्वण्य॑न॒र्वाणं॑ पू॒षणं॒ सं यथा॑ श॒ता ।

सं स॒हस्रा॒ कारि॑षच्चर्ष॒णिभ्य॒ आँ आ॒विर्गू॒ळ्हा वसू॑ करत्सु॒वेदा॑ नो॒ वसू॑ करत् ॥१५

त्वे॒षम् । शर्धः॑ । न । मारु॑तम् । तु॒वि॒ऽस्वनि॑ । अ॒न॒र्वाण॑म् । पू॒षण॑म् । सम् । यथा॑ । श॒ता ।

सम् । स॒हस्रा॑ । कारि॑षत् । च॒र्ष॒णिऽभ्यः॑ । आ । आ॒विः । गू॒ळ्हा । वसु॑ । क॒र॒त् । सु॒ऽवेदा॑ । न॒: । वसु॑ । क॒र॒त् ॥१५

त्वेषम् । शर्धः । न । मारुतम् । तुविऽस्वनि । अनर्वाणम् । पूषणम् । सम् । यथा । शता ।

सम् । सहस्रा । कारिषत् । चर्षणिऽभ्यः । आ । आविः । गूळ्हा । वसु । करत् । सुऽवेदा । नः । वसु । करत् ॥१५

नेति संप्रत्यर्थे । “न संप्रति इदानीं “त्वेषं दीप्तं “तुविष्वणि बहुस्वनम् “अनर्वाणम् अप्रत्यृतं शत्रुभिरनभिगतं “पूषणं पोषकं “मारुतं मरुत्संघरूपमीदृशं “शर्धः बलं स्तौमीति शेषः । स च मरुद्गणः “यथा येन प्रकारेण “शता शतसंख्याकानि धनानि “सं सहैव “चर्षणिभ्यः मनुष्येभ्योऽस्मभ्यं “कारिषत् कुर्यात् । आकारः समुच्चये । यथा वा “सहस्रा सहस्रसंख्याकानि धनानि च “सं सहैव कारिषत् कुर्यात् तथा स्तौमीति पूर्वत्रान्वयः । अपि च स मरुद्गणः “गूळ्हा गूढानि संवृतानि “वसु वसूनि धनानि "आविः “करत् अस्मभ्यमाविष्करोतु । तथा “वसु वसूनि धनानि "सुवेदा सुलभानि च “नः अस्माकं “करत् करोतु । यदा तु लिङ्गादियं पौष्णी तदा मारुतं शर्ध इव त्वेषं पूषणं पोषकमेतत्संज्ञं देवं स्तौमीति योजनीयम् ॥

आ मा॑ पूष॒न्नुप॑ द्रव॒ शंसि॑षं॒ नु ते॑ अपिक॒र्ण आ॑घृणे ।

अ॒घा अ॒र्यो अरा॑तयः ॥१६

आ । मा॒ । पू॒ष॒न् । उप॑ । द्र॒व॒ । शंसि॑षम् । नु । ते॒ । अ॒पि॒ऽक॒र्णे । आ॒घृ॒णे॒ ।

अ॒घाः । अ॒र्यः । अरा॑तयः ॥१६

आ । मा । पूषन् । उप । द्रव । शंसिषम् । नु । ते । अपिऽकर्णे । आघृणे ।

अघाः । अर्यः । अरातयः ॥१६

हे पूषन् “मा माम् “आ “द्रव रक्षणार्थमभिगच्छ । हे “आघृणे आगतदीप्ते “अघाः आहन्त्रीः “अर्यः अरीरभिगन्त्रीः “अरातयः शत्रुभूताः प्रजाः “उप द्रव बाधस्व ॥ उपपूर्वो द्रवतिः बाधायां वर्तते । यथा “प्रजां पशून्यजमानस्योप दोद्राव' (तै. सं. १. ५. १. ४) इति ॥ अहं च “ते तव अपिकर्णे कर्णावपिगते समीपदेशे स्थितः सन् नु क्षिप्रं “शंसिषं प्रशंसामि ॥ ॥ ३ ॥

मा का॑क॒म्बीर॒मुद्वृ॑हो॒ वन॒स्पति॒मश॑स्ती॒र्वि हि नीन॑शः ।

मोत सूरो॒ अह॑ ए॒वा च॒न ग्री॒वा आ॒दध॑ते॒ वेः ॥१७

मा । का॒क॒म्बीर॑म् । उत् । वृ॒हः॒ । वन॒स्पति॑म् । अश॑स्तीः । वि । हि । नीन॑शः ।

मा । उ॒त । सूरः॑ । अह॒रिति॑ । ए॒व । च॒न । ग्री॒वाः । आ॒ऽदध॑ते । वेरिति॒ वेः ॥१७

मा । काकम्बीरम् । उत् । वृहः । वनस्पतिम् । अशस्तीः । वि । हि । नीनशः ।

मा । उत । सूरः । अहरिति । एव । चन । ग्रीवाः । आऽदधते । वेरिति वेः ॥१७

ऋषिः पुत्रपौत्रसहितमात्मानं बहुपक्ष्याश्रयवनस्पतित्वेन रूपयन् तस्यानुद्धारमाशास्ते । हे पूषन् “काकम्बीरं काकानां भर्तारं “वनस्पतिं वृक्षं “मा “उद्वृहः उद्धर । मा बाधस्व । पुत्रपौत्रादिभिः सखीभूतैरुपेतमन्यैश्च बहुभिराश्रितं मां मा हिंसीरित्यर्थः । हिशब्दश्चार्थे । “अशस्तीः अशंसनीया अशंसनीयस्य दुःखस्य कीर्तयित्रीर्वा शत्रुभूताः प्रजाः “वि “नीनशः “हि विनाशय च । "उत अपि च “सूरः प्रेरकः शत्रुः “एव एवं “मा “अहः अस्मान् मा हार्षीत् ॥ एवमित्यभिसंबन्धात् आख्यातस्योदात्तवत्त्वाच्च अश्रुतोऽपि यथेत्येतद्वाक्ये अध्याह्रियते ॥ “ग्रीवाः । गिरन्त्यन्तरवस्थापयन्ति बध्नन्तीति ग्रीवा दामानि । यथा व्याधाः "वेः पक्षिणो हरणार्थं ग्रीवा दामानि जालरूपाणि "आदधते भूम्यां निदधते तैश्च निहितैः पक्षिणो हरन्ति एवमस्मान् बन्धनोपायैः शत्रुर्मा हार्षीदित्यर्थः ॥

दृतेरि॑व तेऽवृ॒कम॑स्तु स॒ख्यं ।

अच्छि॑द्रस्य दध॒न्वत॒ः सुपू॑र्णस्य दध॒न्वतः॑ ॥१८

दृतेः॑ऽइव । ते॒ । अ॒वृ॒कम् । अ॒स्तु॒ । स॒ख्यम् ।

अच्छि॑द्रस्य । द॒ध॒न्ऽवतः॑ । सुऽपू॑र्णस्य । द॒ध॒न्ऽवतः॑ ॥१८

दृतेःऽइव । ते । अवृकम् । अस्तु । सख्यम् ।

अच्छिद्रस्य । दधन्ऽवतः । सुऽपूर्णस्य । दधन्ऽवतः ॥१८

हे पूषन् “ते तव “सख्यं सखित्वम् “अवृकं बाधकरहितं सर्वदा ऐकरूप्येण वर्तमानमस्माकम् “अस्तु सर्वदा भवतु । “दृतेरिव । यथा दृतेस्त्वदीयं सख्यमविच्छिन्नं तद्वत् । कीदृशो दृतिः । “अच्छिद्रस्य छिद्ररहितस्य संश्लिष्टस्य “दधन्वतः दधिमतः “सुपूर्णस्य दध्ना सुष्ठु पूरितस्य । पुनर्दधन्वत इति दध्नोऽधिकत्वद्योतनार्थः । ईदृशो दृतिः सर्वदा पूष्णो रथे वर्तते । स इव वयमपि तव सखायो भवेमेत्यृषिराशास्ते ॥

प॒रो हि मर्त्यै॒रसि॑ स॒मो दे॒वैरु॒त श्रि॒या ।

अ॒भि ख्यः॑ पूष॒न्पृत॑नासु न॒स्त्वमवा॑ नू॒नं यथा॑ पु॒रा ॥१९

प॒रः । हि । मर्त्यैः॑ । असि॑ । स॒मः । दे॒वैः । उ॒त । श्रि॒या ।

अ॒भि । ख्य॒ः । पू॒ष॒न् । पृत॑नासु । न॒ः । त्वम् । अव॑ । नू॒नम् । यथा॑ । पु॒रा ॥१९

परः । हि । मर्त्यैः । असि । समः । देवैः । उत । श्रिया ।

अभि । ख्यः । पूषन् । पृतनासु । नः । त्वम् । अव । नूनम् । यथा । पुरा ॥१९

हे “पूषन् “मर्त्यैः मर्त्येभ्यो मनुष्येभ्यः “परः परस्तात् स्थितः “असि । “श्रिया संपदा “देवैरुत सर्वैर्देवैश्च “समः समानोऽसि । अतः “त्वं “पृतनासु संग्रामेषु “नः अस्मान् “अभि “ख्यः अभिपश्य अनुग्रहदृष्ट्या विलोकय । "यथा “पुरा येन प्रकारेण पूर्वकालीनान् पुरुषान् ररक्षिथ एवं "नूनम् अद्येदानीम् “अव अस्मान् रक्ष ॥

वा॒मी वा॒मस्य॑ धूतय॒ः प्रणी॑तिरस्तु सू॒नृता॑ ।

दे॒वस्य॑ वा मरुतो॒ मर्त्य॑स्य वेजा॒नस्य॑ प्रयज्यवः ॥२०

वा॒मी । वा॒मस्य॑ । धू॒त॒य॒: । प्र॒ऽनी॑तिः । अ॒स्तु॒ । सू॒नृता॑ ।

दे॒वस्य॑ । वा॒ । म॒रु॒त॒: । मर्त्य॑स्य । वा॒ । ई॒जा॒नस्य॑ । प्र॒ऽय॒ज्य॒व॒: ॥२०

वामी । वामस्य । धूतयः । प्रऽनीतिः । अस्तु । सूनृता ।

देवस्य । वा । मरुतः । मर्त्यस्य । वा । ईजानस्य । प्रऽयज्यवः ॥२०

हे “धूतयः कम्पयितारः “प्रयज्यवः प्रकर्षेण यष्टव्याः “मरुतः सा “सूनृता प्रियसत्यात्मिका माध्यमिका युष्मदीया वाक् “प्रणीतिरस्तु । अस्मदर्थं धनानां प्रणेत्री भवतु । "देवस्य “वा “मर्त्यस्य मनुष्यस्य “वा “ईजानस्य इष्टवतः उभयविधस्य पुरुषस्य “वामी प्रशस्ता या वाक् “वामस्य वननीयस्य धनस्य प्रणीतिः प्रणेत्री सा सूनृतेत्यन्वयः। प्रणीतिरस्त्वस्मदर्थम् ॥

स॒द्यश्चि॒द्यस्य॑ चर्कृ॒तिः परि॒ द्यां दे॒वो नैति॒ सूर्य॑: ।

त्वे॒षं शवो॑ दधिरे॒ नाम॑ य॒ज्ञियं॑ म॒रुतो॑ वृत्र॒हं शवो॒ ज्येष्ठं॑ वृत्र॒हं शव॑: ॥२१

स॒द्यः । चि॒त् । यस्य॑ । च॒र्कृ॒तिः । परि॑ । द्याम् । दे॒वः । न । एति॑ । सूर्य॑: ।

त्वे॒षम् । शव॑: । द॒धि॒रे॒ । नाम॑ । य॒ज्ञिय॑म् । म॒रुत॑: । वृ॒त्र॒ऽहम् । शव॑: । ज्येष्ठ॑म् । वृ॒त्र॒ऽहम् । शव॑: ॥२१

सद्यः । चित् । यस्य । चर्कृतिः । परि । द्याम् । देवः । न । एति । सूर्यः ।

त्वेषम् । शवः । दधिरे । नाम । यज्ञियम् । मरुतः । वृत्रऽहम् । शवः । ज्येष्ठम् । वृत्रऽहम् । शवः ॥२१

“यस्य च मरुद्गणस्य “चर्कृतिः कर्म “सद्यश्चित् सद्य एव “द्यां “परि “एति परिगच्छति दिव्यन्तरिक्षे परितो वर्तते "देवो “न देवो द्योतमानः “सूर्यः इव तादृशगणात्मका: “मरुतः “त्वेषं दीप्तं “नाम शत्रूणां नमयितृ “यज्ञियं यज्ञार्हं “शवः बलं “दधिरे अधारयन्। तच्च “शवः बलं वृत्रहं वृत्रादेरसुरस्य हन्तृ भवति । तच्च “वृत्रहं “शवः “ज्येष्ठं सर्वेभ्यः प्रशस्ततमं भवति ॥

स॒कृद्ध॒ द्यौर॑जायत स॒कृद्भूमि॑रजायत ।

पृश्न्या॑ दु॒ग्धं स॒कृत्पय॒स्तद॒न्यो नानु॑ जायते ॥२२

स॒कृत् । ह॒ । द्यौः । अ॒जा॒य॒त॒ । स॒कृत् । भूमि॑: । अ॒जा॒य॒त॒ ।

पृश्न्या॑: । दु॒ग्धम् । स॒कृत् । पय॑: । तत् । अ॒न्यः । न । अनु॑ । जा॒य॒ते॒ ॥२२

सकृत् । ह । द्यौः । अजायत । सकृत् । भूमिः । अजायत ।

पृश्न्याः । दुग्धम् । सकृत् । पयः । तत् । अन्यः । न । अनु । जायते ॥२२

“सकृद्ध सकृदेव “द्यौरजायत उदपद्यत । सकृदुत्पन्नैव स्थिता भवति । न पुनस्तस्यां नष्टायामन्या तत्सदृशी द्यौर्जायते । “भूमिः च “सकृत् एव “अजायत । पृश्न्याः मरुतां मातुर्गोः “पयः च “सकृत् एकवारमेव “दुग्धं यस्मात् पयसो मरुतो जज्ञिरे । ‘ पृश्नियै वै पयसो मरुतो जाताः' (तै. सं. २. २. ११. ४) इति तैत्तिरीयकम् । यथा द्यावापृथिव्यौ सकृदेवोत्पद्येते एवं पृश्निरपि सकृद्दुग्धेनैव पयसा मरुतोऽजीजनत् । “तत् ततः परम् “अन्यः पदार्थः “नानु “जायते तत्सदृशो नोत्पद्यते ॥ ॥ ४ ॥

टिप्पणी

यज्ञायज्ञीयोपरि संदर्भाः (http://puranastudy.byethost14.com/pur_index24/yajnayajneeyam.htm)

यज्ञायज्ञा वो अग्नये -- अग्निहोत्रोपरि टिप्पणी (https://puranastudy.page.tl/Agnihotra-%26%232309%3B%26%232327%3B%26%232381%3B%26%232344%3B%26%232367%3B%26%232361%3B%26%232379%3B%26%232340%3B%26%232381%3B%26%232352%3B.htm)

गिरा गिरा च दक्षसे -- गिरा उपरि टिप्पणी (http://puranastudy.ultimatefreehost.in/pur_index9/giraa.htm)

गिरा गिरा च दक्षसे - इळा उपरि टिप्पणी (http://puranastudy.freeoda.com/pur_index3/ilaa2.htm)

६.४८.१ -- जातवेदा उपरि टिप्पणी (https://vedastudy.wixsite.com/puranastudy/jaatved)

ग्रामगेये यज्ञायज्ञीयम् (https://sa.wikisource.org/s/20qs)

ऊहगाने यज्ञायज्ञीयम् (https://sa.wikisource.org/s/1z6e)

मण्डल ६

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_६.४८&oldid=262619" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं ६.४९

दे. विश्वे देवाः। त्रिष्टुप्, १५ शक्वरी।

स्तुषे जनं सुव्रतं नव्यसीभिर्गीर्भिर्मित्रावरुणा सुम्नयन्ता ।
त आ गमन्तु त इह श्रुवन्तु सुक्षत्रासो वरुणो मित्रो अग्निः ॥१॥
विशोविश ईड्यमध्वरेष्वदृप्तक्रतुमरतिं युवत्योः ।
दिवः शिशुं सहसः सूनुमग्निं यज्ञस्य केतुमरुषं यजध्यै ॥२॥
अरुषस्य दुहितरा विरूपे स्तृभिरन्या पिपिशे सूरो अन्या ।
मिथस्तुरा विचरन्ती पावके मन्म श्रुतं नक्षत ऋच्यमाने ॥३॥
प्र वायुमच्छा बृहती मनीषा बृहद्रयिं विश्ववारं रथप्राम् ।
द्युतद्यामा नियुतः पत्यमानः कविः कविमियक्षसि प्रयज्यो ॥४॥
स मे वपुश्छदयदश्विनोर्यो रथो विरुक्मान्मनसा युजानः ।
येन नरा नासत्येषयध्यै वर्तिर्याथस्तनयाय त्मने च ॥५॥

पर्जन्यवाता वृषभा पृथिव्याः पुरीषाणि जिन्वतमप्यानि ।
सत्यश्रुतः कवयो यस्य गीर्भिर्जगत स्थातर्जगदा कृणुध्वम् ॥६॥
पावीरवी कन्या चित्रायुः सरस्वती वीरपत्नी धियं धात् ।
ग्नाभिरच्छिद्रं शरणं सजोषा दुराधर्षं गृणते शर्म यंसत् ॥७॥
पथस्पथः परिपतिं वचस्या कामेन कृतो अभ्यानळर्कम् ।
स नो रासच्छुरुधश्चन्द्राग्रा धियंधियं सीषधाति प्र पूषा ॥८॥
प्रथमभाजं यशसं वयोधां सुपाणिं देवं सुगभस्तिमृभ्वम् ।
होता यक्षद्यजतं पस्त्यानामग्निस्त्वष्टारं सुहवं विभावा ॥९॥
भुवनस्य पितरं गीर्भिराभी रुद्रं दिवा वर्धया रुद्रमक्तौ ।
बृहन्तमृष्वमजरं सुषुम्नमृधग्घुवेम कविनेषितासः ॥१०॥
आ युवानः कवयो यज्ञियासो मरुतो गन्त गृणतो वरस्याम् ।
अचित्रं चिद्धि जिन्वथा वृधन्त इत्था नक्षन्तो नरो अङ्गिरस्वत् ॥११॥
प्र वीराय प्र तवसे तुरायाजा यूथेव पशुरक्षिरस्तम् ।
स पिस्पृशति तन्वि श्रुतस्य स्तृभिर्न नाकं वचनस्य विपः ॥१२॥
यो रजांसि विममे पार्थिवानि त्रिश्चिद्विष्णुर्मनवे बाधिताय ।
तस्य ते शर्मन्नुपदद्यमाने राया मदेम तन्वा तना च ॥१३॥
तन्नोऽहिर्बुध्न्यो अद्भिरर्कैस्तत्पर्वतस्तत्सविता चनो धात् ।
तदोषधीभिरभि रातिषाचो भगः पुरंधिर्जिन्वतु प्र राये ॥१४॥
नु नो रयिं रथ्यं चर्षणिप्रां पुरुवीरं मह ऋतस्य गोपाम् ।
क्षयं दाताजरं येन जनान्स्पृधो अदेवीरभि च क्रमाम विश आदेवीरभ्यश्नवाम ॥१५॥

सायणभाष्यम्

स्तुषे जनम्' इति पञ्चदशर्चं षष्ठं सूक्तं भारद्वाजस्य ऋजिश्वन आर्षं वैश्वदेवम् । अन्त्या षट्पञ्चाशदक्षरा शक्करी शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तं --- स्तुषे पच्चोन ऋजिश्वा ह वैश्वदेवं ह शक्वर्यन्तम् ' इति । व्यूळ्हे दशरात्रे पञ्चमेऽहनीदं वैश्वदेवनिविद्धानम् । सूत्रितं च - ऋभुर्विभ्वा स्तुषे जनमिति वैश्वदेवम् ' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति । आद्या महानाम्नीव्रते जप्या ॥

स्तु॒षे जनं॑ सुव्र॒तं नव्यं॑सीभिर्गी॒र्भिर्मि॒त्रावरुं॑णा सुम्न॒यन्ता॑ ।

त आ गं॑मन्तु॒ त इ॒ह श्रुं॑वन्तु सुक्ष॒त्रासो॒ वरुं॑णो मि॒त्रो अ॒ग्निः ॥१

स्तु॒षे । जनं॑म् । सु॒ऽव्र॒तम् । नव्यं॑सीभिः । गी॒ःऽभिः । मि॒त्रावरुं॑णा । सु॒म्न॒ऽयन्ता॑ ।

ते । आ । ग॒म॒न्तु॒ । ते । इ॒ह । श्रु॒व॒न्तु॒ । सु॒ऽक्ष॒त्रासः॑ । वरुं॑णः । मि॒त्रः । अ॒ग्निः ॥१

स्तुषे । जनम् । सुऽव्रतम् । नव्यसीभिः । गीःऽभिः । मित्रावरुणा । सुम्नऽयन्ता ।

ते । आ । गमन्तु । ते । इह । श्रुवन्तु । सुऽक्षत्रासः । वरुणः । मित्रः । अग्निः ॥१

"सुव्रतं सुकर्माणं “जनं दैव्यं जनं देवसंघ “नव्यसीभिः नवतराभिः “गीर्भिः स्तुतिभिः “स्तुषे अहं स्तुवे । तथा “मित्रावरुणा । मित्रः प्रमीतेस्त्रायको वरुणः पापन्निवारयिता। एतावपि देवौ स्तौमि । कीदृशौ । “सुम्नयन्ता सुम्नं सुखं स्तोतॄणामिच्छन्तौ । “सुक्षत्रासः शोभनबलाः “ते वरुणादयः सर्वे देवाः “इह अस्मिन् यज्ञे “आ “गमन्तु आगच्छन्तु । “ते तादृशाः “श्रुवन्तु । अस्मदीयाः स्तुतीः शृण्वन्तु च । अत्र मित्रादीनां परिगणनमुपलक्षणं सूक्तस्य सर्वदेवताप्रतिपादकत्वात्। अत एव पूर्वं जनमिति सामान्यनिर्देशः ।।

वि॒शोवि॑श॒ ईड्यं॑मध्व॒रेष्वदृं॑प्तक्रतुमर॒तिं युं॑व॒त्योः ।

दि॒वः शिशुं॒ सहं॑सः सू॒नुम॒ग्निं य॒ज्ञस्यं॑ के॒तुमं॑रु॒षं यजं॑ध्यै ॥२

वि॒शःऽविं॑शः । ईड्यं॑म् । अ॒ध्व॒रेषु॑ । अदृं॑प्तऽक्रतुम् । अ॒र॒तिम् । यु॒व॒त्योः ।

दि॒वः । शिशुं॑म् । सहं॑सः । सू॒नुम् । अ॒ग्निम् । य॒ज्ञस्यं॑ । के॒तुम् । अ॒रु॒षम् । यजं॑ध्यै ॥२

विशःऽविशः । ईड्यम् । अध्वरेषु । अदृप्तऽक्रतुम् । अरतिम् । युवत्योः ।

दिवः । शिशुम् । सहसः । सूनुम् । अग्निम् । यज्ञस्य । केतुम् । अरुषम् । यजध्यै ॥२

“विशोविशः सर्वस्याः प्रजायाः “अध्वरेषु यज्ञेषु “ईड्यम् ऋत्विग्भिः स्तुत्यम् “अदृप्तक्रतुं दर्परहितकर्माणम् अमूढप्रज्ञं वा “युवत्योः द्यावापृथिव्योः “अरतिम् अभिगन्तारम् अर्यं स्वामिनं “दिवः द्युलोकस्य “शिशुं पुत्रम् । ' दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निः ' (ऋ. सं. १०.४५.१) इति निगमः । यद्वा । दिवः स्तोतुः पुत्रभूतम् । तथापि निगमो भवति - ‘ त्वं पुत्रो भवसि यस्तेऽविधत्' (ऋ. सं. २. १.

९) इति । “सहसः बलस्य “सूनुं पुत्रं “यज्ञस्य यागस्य “केतुं प्रज्ञापकम् "अरुषम् आरोचमानम् एवंगुणकम् “अग्निं “यजध्यै यष्टुम् । स्तुषे इत्यनुषज्यते । स्तुषे स्तुवे ।।

अ॒रु॒षस्य॑ दु॒हि॒तरा॒ विरू॑पे॒ स्तृभि॑र॒न्या पि॑पि॒शे सूरो॑ अ॒न्या ।

मि॒थ॒स्तुरा॑ वि॒चर॑न्ती पाव॒के मन्म॑ श्रु॒तं न॑क्षत ऋ॒च्यमा॑ने ॥३

अ॒रु॒षस्य॑ । दु॒हि॒तरा॑ । विरू॑पे॒ इति॒ विऽरू॑पे । स्तृऽभिः॑ । अ॒न्या । पि॒पि॒शे । सूरः॑ । अ॒न्या ।

मि॒थः॒ऽतुरा॑ । वि॒चर॑न्ती॒ इति॑ वि॒ऽचर॑न्ती । पा॒व॒के इति॑ । मन्म॑ । श्रु॒तम् । न॒क्ष॒तः॒ । ऋ॒च्यमा॑ने॒ इति॑ ॥३

अरुषस्य । दुहितरा । विरूपे इति विऽरूपे । स्तृऽभिः । अन्या । पिपिशे । सूरः । अन्या ।

मिथःऽतुरा । विचरन्ती इति विऽचरन्ती । पावके इति । मन्म । श्रुतम् । नक्षतः । ऋच्यमाने इति ॥३

इयमहोरात्रयोः स्तुतिः । "अरुषस्य आरोचमानस्य सूर्यस्य "दुहितरा दुहितरौ । सूर्येण हि अहोरात्रयोर्विभागः क्रियते । अतस्तदधीनात्मलाभत्वात् तस्य दुहितरावित्युच्येते । “विरूपे शुक्लकृष्णतया नानारूपे । तयोः “अन्या एका रात्रिः “स्तृभिः नक्षत्रैः “पिपिशे पिश्यते संश्लिष्यते । ‘ पिश अवयवे' इति धातुः । “अन्या अहरात्मिका दुहिता “सूरः सूर्येण पिपिशे संश्लिष्यते । ते च नक्षत्रैः सूर्येण चालंकृते भवत इत्यर्थः । “मिथस्तुरा परस्परं बाधयन्त्यौ । अह्ना रात्रिर्निवर्त्यते रात्र्या चाहरिति परस्परं बाधः । अत एव “विचरन्ती विविधं पृथक् चरन्त्यौ "पावके सर्वस्य शोधयित्र्यौ । एवंभूते अहश्च रात्रिश्च “ऋच्यमाने अस्माभिः स्तूयमाने सत्यौ “श्रुतं श्रोतव्यं “मन्म मननीयं स्तोत्रमस्मत्कृतं “नक्षतः व्याप्नुताम् ॥

प्र वा॒युमच्छा॑ बृह॒ती म॑नी॒षा बृ॒हद्र॑यिं वि॒श्ववा॑रं रथ॒प्राम् ।

द्यु॒तद्या॑मा नि॒युतः॒ पत्य॑मानः क॒विः क॒विमि॑यक्षसि प्रयज्यो ॥४

प्र । वा॒युम् । अच्छ॑ । बृ॒ह॒ती । म॒नी॒षा । बृ॒हत्ऽर॑यिम् । वि॒श्वऽवा॑रम् । र॒थ॒ऽप्राम् ।

द्यु॒तत्ऽया॑मा । नि॒ऽयुतः॑ । पत्य॑मानः । क॒विः । क॒विम् । इ॒य॒क्ष॒सि॒ । प्र॒य॒ज्यो॒ इति॑ प्रऽयज्यो ॥४

प्र । वायुम् । अच्छ । बृहती । मनीषा । बृहत्ऽरयिम् । विश्वऽवारम् । रथऽप्राम् ।

द्युतत्ऽयामा । निऽयुतः । पत्यमानः । कविः । कविम् । इयक्षसि । प्रयज्यो इति प्रऽयज्यो ॥४

”बृहती महती “मनीषा अस्मदीया स्तुतिः "वायुम् "अच्छ आभिमुख्येन “प्र गच्छतु ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ कीदृशं वायुम् । “बृहद्रयिं महाधनं “विश्ववारं विश्वैर्वरणीयं संभजनीयं “रथप्रां रथस्यात्मीयस्य प्रातारं पूरयितारम् । यद्वा । स्तोतॄणां रथं

धनैः पूरयितारम् । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे “प्रयज्यो प्रकर्षेण यष्टव्य वायो “द्युतद्यामा प्रदीप्तयानः “नियुतः आत्मीयरथयोज्याः वडवाः ताः “पत्यमानः अभिपतन्नभिगच्छन् । यद्वा । पत्यतिरैश्वर्यकर्मा। तासां वडवानामीश्वरः “कविः क्रान्तदर्शी। एवंभूतः त्वं “कविं मेधाविनं स्तोतारम् “इयक्षसि धनेन पूजय ॥

स मे॒ वपु॑श्छदयद॒श्विनो॒र्यो रथो॑ वि॒रुक्मा॒न्मन॑सा युजा॒नः ।

येन॑ नरा नासत्येषु॒यध्यै॑ व॒र्तिर्या॒थस्तन॑याय॒ त्मने॑ च ॥५

सः । मे॒ । वपुः॑ । छ॒द॒य॒त् । अ॒श्विनोः॑ । यः । रथः॑ । वि॒रुक्मा॑न् । मन॑सा । यु॒जा॒नः ।

येन॑ । न॒रा॒ । ना॒स॒त्या॒ । इ॒षु॒यध्यै॑ । व॒र्तिः । या॒थः । तन॑याय । त्मने॑ । च॒ ॥५

सः । मे । वपुः । छदयत् । अश्विनोः । यः । रथः । विरुक्मान् । मनसा । युजानः ।

येन । नरा । नासत्या । इषयध्यै । वर्तिः । याथः । तनयाय । त्मने । च ॥५

“अश्विनोः स्वभूतः “सः रथः “मे मदीयं “वपुः शरीरं “छदयत् छादयतु । तेजसाच्छादयतु । “यो “रथो “विरुक्मान् विरोचनवान् विशेषेण दीप्यमानः “मनसा मनोव्यापारमात्रेण “युजानः अश्वैः संप्रयुज्यमानो भवति । हे “नरा नेतारौ हे “नासत्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य नेतारौ नासिकाप्रभवौ वाश्विनौ “येन रथेन “वर्तिः स्तोतृगृहं “तनयाय पुत्राय “त्मने आत्मने तत्पित्रे स्तोत्रे “च “इषयध्यै कामान् प्रापयितुं “याथः गच्छथः स रथः इति पूर्वत्रान्वयः ॥ ॥ ५ ॥

पर्ज॑न्यवाता वृषभा पृथि॒व्याः पुरी॑षाणि जिन्वत॒मप्या॑नि ।

सत्य॑श्रुतः कवयो॒ यस्य॑ गी॒र्भिर्जग॑तः स्थात॒र्जग॒दा कृ॑णुध्वम् ॥६

पर्ज॑न्यवाता । वृ॒ष॒भा॒ । पृ॒थि॒व्याः । पुरी॑षाणि । जि॒न्व॒त॒म् । अप्या॑नि ।

सत्य॑ऽश्रुतः । क॒व॒यः॒ । यस्य॑ । गीः॒ऽभिः । जग॑तः । स्था॒तः॒ । जग॑त् । आ । कृ॒णु॒ध्व॒म् ॥६

पर्जन्यवाता । वृषभा । पृथिव्याः । पुरीषाणि । जिन्वतम् । अप्यानि ।

सत्यऽश्रुतः । कवयः । यस्य । गीःऽभिः । जगतः । स्थातः । जगत् । आ । कृणुध्वम् ॥६

हे “पर्जन्यवाता पर्जन्यवायू “वृषभा वृष्टेः कर्तारौ “पृथिव्याः । अन्तरिक्षनामैतत् । अन्तरिक्षात् “अप्यानि आप्तव्यानि “पुरीषाणि पूरकाण्युदकानि “जिन्वतं प्रेरयतम् । उत्तरोऽर्धर्चो मारुतः । हे “सत्यश्रुतः सत्यस्य स्तोत्रस्य श्रोतारः “कवयः मेधाविनो मरुतः “यस्य स्तोतुः “गीर्भिः स्तुतिभिः यूयं स्तुता भवथ तस्य स्तोतुः “जगत् स्थावरजङ्गमात्मकं सर्वं प्राणिजातम् “आ "कृणुध्वम्

आभिमुख्येन कुरुत । हे "जगतः “स्थातः । गणाभिप्रायमेकवचनम्। स्थावरजङ्गमात्मकस्य जगतोऽवस्थापक हे मरुद्गण इति योज्यम् ॥

अन्वारम्भणीयायां सारस्वतस्य हविषो याज्या ‘पावीरवी' इत्येषा । सूत्रितं च ---- ‘ पावीरवी कन्या चित्रायुः पीपिवांसं सरस्वतः ' (आश्व. श्रौ. २. ८) इति । एकादशिने सारस्वते पशावेषैव पुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितं च - ‘ पावीरवी कन्या चित्रायुर्यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूः ' (आश्व. श्रौ. ३.७) इति । अग्निमारुते शस्त्रेऽप्येषा । सूत्रितं च - ‘ राकामहमिति द्वे पावीरवी कन्या चित्रायुः (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

पावीं॑रवी क॒न्या॑ चि॒त्रायु॑ः सर॑स्वती वी॒रप॑त्नी॒ धियं॑ धात् ।

ग्नाभि॒रच्छि॑द्रं शर॒णं स॒जोषा॑ दु॒रा॒धर्षं॑ गृण॒ते शर्म॑ यंसत् ॥७

पावीं॑रवी । क॒न्या॑ । चि॒त्रऽआ॑युः । सर॑स्वती । वी॒रऽप॑त्नी । धिय॑म् । धा॒त् ।

ग्नाभिः॑ । अच्छि॑द्रम् । श॒र॒णम् । स॒ऽजोषाः॑ । दुः॒ऽआ॒धर्ष॑म् । गृ॒ण॒ते । शर्म॑ । य॒ंस॒त् ॥७

पावीरवी । कन्या । चित्रऽआयुः । सरस्वती । वीरऽपत्नी । धियम् । धात् ।

ग्नाभिः । अच्छिद्रम् । शरणम् । सऽजोषाः । दुःऽआधर्षम् । गृणते । शर्म । यंसत् ॥७

“पावीरवी शोधयित्री “कन्या कमनीया “चित्रायुः चित्रगमना चित्रान्ना वा “वीरपत्नी । वीरः प्रजापतिः पतिर्यस्यास्तादृशी । यद्वा । वीराणां पालयित्री । एवंभूता “सरस्वती “धियम् अस्मदीयं कर्म यज्ञाख्यं “धात् दधातु । धारयतु । ददातु वा । शब्देन प्रतिपादितो ह्यर्थोऽनुष्ठीयते । अपि च “ग्नाभिः देवपत्नीभिः सजोषाः सह प्रीयमाणा । यद्वा । ग्नाः गायत्र्यादीनि छन्दांसि । ‘ छन्दांसि वै ग्नाः' (तै. सं. ५. १. ७. २) इति श्रुतेः । तैः सह प्रीयमाणा “गृणते स्तुवते मह्यम् “अच्छिद्रं छिद्ररहितं "दुराधर्षं शत्रुभिः शीतवातादिभिश्च धर्षितुमशक्यं “शरणं गृहं “शर्म सुखं च "यंसत् प्रयच्छतु ॥

एकादशिने पौष्णे पशौ ‘पथस्पथः' इति हविषो याज्या । सूत्रितं च ---- ‘ पथस्पथः परिपतिं वचस्या बृहस्पते या परमा परावदिति द्वे' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

प॒थस्प॑थ॒ः परि॑पतिं वच॒स्या कामे॑न कृ॒तो अ॒भ्या॑नळ्॒र्कम् ।

स नो॑ रासच्छु॒रुध॑श्च॒न्द्राग्रा॒ धियं॑धियं सीषधाति॒ प्र पू॒षा ॥८

प॒थःऽप॑थः । परि॑ऽपतिम् । व॒च॒स्या । कामे॑न । कृ॒तः । अ॒भि । आ॒न॒ट् । अ॒र्कम् ।

सः । नः॒ । रा॒स॒त् । शु॒रुधः॑ । च॒न्द्रऽअ॑ग्राः । धियं॑म्ऽधियम् । सी॒ष॒धा॒ति॒ । प्र । पू॒षा ॥८

पथःऽपथः । परिऽपतिम् । वचस्या । कामेन । कृतः । अभि । आनट् । अर्कम् ।

सः । नः । रासत् । शुरुधः । चन्द्रऽअग्राः । धियम्ऽधियम् । सीसधाति । प्र । पूषा ॥८

"पथस्पथः सर्वस्य मार्गस्य “परिपतिम् अधिपतिम् “अर्कम् अर्चनीयं पूषणं "कामेन काम्यमानेन फलेन “कृतः वशीकृतः स्तोता “वचस्या स्तुत्या “अभ्यानट् अभ्यश्नुताम् । प्राप्नोतु । “सः च “पूषा “नः अस्मभ्यं “शुरुधः शुचो रोधयित्रीः गाः “चन्द्राग्राः । चन्द्रमिति हिरण्यनाम । हिरण्यप्रमुखा यद्वा स्वर्णशृङ्गाः “रासत् ददातु ॥ 'रा दाने ' । अस्माल्लेटि रूपम् ॥ तथा “धियंधियं सर्वमस्मदीयं कर्म स पूषा “प्र “सीषधाति प्रसाधयतु ।।

त्वाष्ट्रे पशौ ' प्रथमभाजम् ' इति हविषो याज्या । सूत्रितं च - ' प्रथमभाजं यशसं वयोधां सोमापूषणा जनना रयीणामिति सूक्तम् ' (आश्व. श्रौ. ३.८) इति ॥

प्र॒थ॒म॒भाजं॑ य॒शसं॑ वयो॒धां सु॑पा॒णिं दे॒वं सु॒गभ॑स्ति॒मृभ्व॑म् ।

होता॑ यक्षद्यज॒तं प॒स्त्या॑नाम॒ग्निस्त्वष्टा॑रं सु॒हवं॑ वि॒भावा॑ ॥९

प्र॒थ॒म॒ऽभाज॑म् । य॒शस॑म् । व॒यः॒ऽधाम् । सु॒ऽपा॒णिम् । दे॒वम् । सु॒ऽगभ॑स्तिम् । ऋभ्व॑म् ।

होता॑ । य॒क्ष॒त् । य॒ज॒तम् । प॒स्त्या॑नाम् । अ॒ग्निः । त्वष्टा॑रम् । सु॒ऽहव॑म् । वि॒भाऽवा॑ ॥९

प्रथमऽभाजम् । यशसम् । वयःऽधाम् । सुऽपाणिम् । देवम् । सुऽगभस्तिम् । ऋभ्वम् ।

होता । यक्षत् । यजतम् । पस्त्यानाम् । अग्निः । त्वष्टारम् । सुऽहवम् । विभाऽवा ॥९

“प्रथमभाजं प्रथम उत्पत्तिकाल एव विभक्तारं जन्तूनाम् । यावच्छो वै रेतसः सिक्तस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोति तावच्छो वै तत्प्र जायते ' (तै. सं. १. ५. ९. १) इति श्रुतेः । “यशसं यशस्विनं “वयोधां वयसोऽन्नस्य हविर्लक्षणस्य धातारं धारयितारं यद्वा स्तोतृभ्योऽन्नप्रदं “सुपाणिम् । हस्तस्य मणिबन्धादूर्ध्वप्रदेशः पाणिः । शोभनपाणिकं “देवं दानादिगुणयुक्तं “सुगभस्तिम् । गभस्तिरिति बाहुनाम। शोभनदोर्दण्डम् “ऋभ्वम् उरु भासमानं महान्तं वा “पस्त्यानाम् । पस्त्यमिति गृहनाम। तत्स्थानां “यजतं यष्टव्यम् । गृहस्थैर्यजनीयमित्यर्थः । “सुहवं सुखेन ह्वातुं शक्यम् । एवंभूतं “त्वष्टारं “होता देवानामाह्वाता “विभावा दीप्यमानः “अग्निः “यक्षत् यजत् । अनेन हविषा यजतु ॥

भुव॑नस्य पि॒तरं॑ गी॒र्भिरा॒भी रु॒द्रं दिवा॑ व॒र्धया॑ रु॒द्रम॒क्तौ ।

बृहन्तमृष्वमजरं सुषुम्नमृधग्घुवेम कविनेषितासः ॥१०

भुवनस्य । पितरम् । गीःऽभिः । आभिः । रुद्रम् । दिवा । वर्धय । रुद्रम् । अक्तौ ।

बृहन्तम् । ऋष्वम् । अजरम् । सुऽसुम्नम् । ऋधक् । हुवेम । कविना । इषितासः ॥१०

भुवनस्य । पितरम् । गीःऽभिः । आभिः । रुद्रम् । दिवा । वर्धय । रुद्रम् । अक्तौ ।

बृहन्तम् । ऋष्वम् । अजरम् । सुऽसुम्नम् । ऋधक् । हुवेम । कविना । इषितासः ॥१०

“भुवनस्य भूतजातस्य “पितरं पालयितारं “रुद्रम् । रुत् दुःखम् । तत् द्रावयितारमीश्वरम् “आभिः “गीर्भिः स्तुतिभिः "दिवा अहनि हे स्तोतः “वर्धय । “अक्तौ रात्र्यां च तमेव “रुद्रं स्तुतिभिर्वर्धय । वयं च “कविना प्राज्ञेन रुद्रेण “इषितासः प्रेरिताः सन्त: “बृहन्तं महान्तम् “ऋष्वं दर्शनीयम् “अजरं जरारहितं "सुषुम्नं शोभनसुखमेवंगुणविशिष्टं रुद्रम् “ऋधक् ऋद्धं समृद्धं यथा भवति तथा “हुवेम स्तवाम ॥ ॥ ६ ॥

आ युवानः कवयो यज्ञियासो मरुतो गन्त गृणतो वरस्याम् ।

अचित्रं चिद्धि जिन्वथा वृधन्त इत्था नक्षन्तो नरो अङ्गिरस्वत् ॥११

आ । युवानः । कवयः । यज्ञियासः । मरुतः । गन्त । गृणतः । वरस्याम् ।

अचित्रम् । चित् । हि । जिन्वथ । वृधन्तः । इत्था । नक्षन्तः । नरः । अङ्गिरस्वत् ॥११

आ । युवानः । कवयः । यज्ञियासः । मरुतः । गन्त । गृणतः । वरस्याम् ।

अचित्रम् । चित् । हि । जिन्वथ । वृधन्तः । इत्था । नक्षन्तः । नरः । अङ्गिरस्वत् ॥११

हे "युवानः नित्यतरुणाः “कवयः प्राज्ञाः “यज्ञियासः यज्ञार्हा एवंभूता हे “मरुतः “गृणतः स्तुवतः “वरस्यां वरणीयां स्तुतिं प्रति “आ “गन्त आगच्छत । अपि च हे “नरः नेतारो मरुतः “इत्था इत्थमनेन प्रकारेण “वृधन्तः वर्धमानाः । यद्वा इत्था अमुत्रान्तरिक्षे “नक्षन्तः व्याप्नुवन्तः “अङ्गिरस्वत् । अङ्गिरसो गमनशीला रश्मयः । ते यथा शीघ्रं नभस्तलं व्याप्नुवन्ति तद्वत् । यद्वा । ऋषय एवाङ्गिरसः । तद्वच्छीघ्रगामिनः । एवंभूता यूयम् “अचित्रं “चित् । ओषधिवनस्पतिभिर्निबिडो देशश्चित्रम् । तद्विलक्षणम् ओषध्यादिभिर्वियुक्तमपि देशं “जिन्वथ वृष्ट्या तर्पयथ। "हि इति पूरणः ॥

प्र वीराय प्र तवसे तुरायाजा यूथेव पशुरक्षिरस्तम् ।

स पिस्पृशति तन्वि श्रुतस्य स्तृभिर्न नाकं वचनस्य विपः ॥१२

प्र । वी॒राय॑ । प्र । त॒वसे॑ । तु॒राय॑ । अज॑ । यू॒थाऽइ॑व । प॒शु॒ऽरक्षिः॑ । अस्त॑म् ।

सः । पि॒स्पृ॒श॒ति॒ । त॒न्वि॑ । श्रु॒तस्य॑ । स्तृऽभिः॑ । न । नाक॑म् । व॒च॒नस्य॑ । विपः॑ ॥१२

प्र । वीराय । प्र । तवसे । तुराय । अज । यूथाऽइव । पशुऽरक्षिः । अस्तम् ।

सः । पिस्पृशति । तन्वि । श्रुतस्य । स्तृऽभिः । न । नाकम् । वचनस्य । विपः ॥१२

“वीराय विक्रान्ताय विविधं शत्रूणामीरकाय वा मरुद्गणाय “प्र “अज हे स्तोतः स्तुतिं प्रगमय । तथा “तवसे बलिने “तुराय क्षिप्रगमनाय च तस्मै गणाय “प्र अज। तत्र दृष्टान्तः । “पशुरक्षिः पशुपालकः “यूथेव । स यथा गोयूथानि सायंकाले “अस्तं गृहं शीघ्रं गमयति तद्वत् शीघ्रं स्तुतिं प्रेरयेत्यर्थः। “सः च मरुद्गणः “वचनस्य वक्तुः “विपः विप्रस्य मेधाविनः स्तोतुः “श्रुतस्य । क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ श्रुतं श्रोतव्यं स्तोत्रं “तन्वि आत्मीये शरीरे “पिस्पृशति स्पर्शयतु । संश्लेषयतु । तत् स्तोत्रं हृद्गतं भवत्वित्यर्थः । स्पर्शने दृष्टान्तः । “स्तृभिर्न “नाकम् । यथा नक्षत्रैर्नाकमन्तरिक्षं स्पर्शयति संश्लेषयति तद्वत् ॥

यो रजां॑सि वि॒म॒मे पार्थि॑वानि॒ त्रिश्चि॒द्विष्णु॒र्मन॑वे बाधि॒ताय॑ ।

तस्य॑ ते॒ शर्म॑न्नुपद॒द्यमा॑ने रा॒या म॑देम त॒न्वा॒३॑ तना॑ च ॥१३

यः । रजां॑सि । वि॒ऽम॒मे । पार्थि॑वानि । त्रिः । चि॒त् । विष्णुः॑ । मन॑वे । बा॒धि॒ताय॑ ।

तस्य॑ । ते॒ । शर्म॑न् । उ॒प॒ऽद॒द्यमा॑ने । रा॒या । म॒दे॒म॒ । त॒न्वा॑ । तना॑ । च॒ ॥१३

यः । रजांसि । विऽममे । पार्थिवानि । त्रिः । चित् । विष्णुः । मनवे । बाधिताय ।

तस्य । ते । शर्मन् । उपऽदद्यमाने । राया । मदेम । तन्वा । तना । च ॥१३

"यः “विष्णुः “बाधिताय असुरैर्हिंसिताय “मनवे प्रजापतये तदर्थं “पार्थिवानि पृथिव्या संबद्धानि “रजांसि लोकान् । त्रींल्लोकानिति यावत् । “त्रिः “विममे। “चित् इत्यवधारणे । त्रिभिरेव विक्रमणैः परिमितवान् । हे विष्णो “तस्य तादृशस्य “ते तव । तृतीयार्थे षष्ठी । ईदृशेन त्वया “उपदद्यमाने अस्मभ्यं दीयमाने “शर्मन् शर्मणि गृहे सुखे वा वर्तमानाः सन्तो वयं “राया धनेन “तन्वा रोगादिरहितेन शरीरेण च “तना तनयेन पुत्रेण “च “मदेम मोदेम । हृष्टा भवेम ।।

तन्नोऽहि॑र्बु॒ध्न्यो॑ अ॒द्भिर॒र्कैस्तत्पर्व॑त॒स्तत्स॑वि॒ता चनो॑ धात् ।

तदोष॑धीभिर॒भि रा॑ति॒षाचो॒ भग॒ः पुरं॑धिर्जिन्वतु॒ प्र रा॒ये ॥१४

तत् । न॒ः । अहिः॑ । बु॒ध्न्यः॑ । अ॒त्ऽभिः । अ॒र्कैः । तत् । पर्व॑तः । तत् । स॒वि॒ता । चनः॑ । धा॒त् ।

तत् । ओष॑धीभिः । अ॒भि । रा॒ति॒ऽसाचः॑ । भगः॑ । पुर॑म्ऽधिः । जि॒न्व॒तु॒ । प्र । रा॒ये ॥१४

तत् । नः । अहिः । बुध्न्यः । अत्ऽभिः । अर्कैः । तत् । पर्वतः । तत् । सविता । चनः । धात् ।

तत् । ओषधीभिः । अभि । रातिऽसाचः । भगः । पुरम्ऽधिः । जिन्वतु । प्र । राये ॥१४

"बुध्न्यः । बुध्नमन्तरिक्षम् । तत्र भवः "अहिः । एत्यन्तरिक्ष इत्यहिः । उक्तं च –'अहिरयनादेत्यन्तरिक्षे ' (निरु. २. १७ (https://sa.wikisource.org/s/6zh)) इति । एतत्पदद्वयाभिधेयो देवः "अर्कैः अर्चनसाधनैर्मन्त्रैः स्तूयमानः सन् "नः अस्मभ्यं "तत् लोके प्रसिद्धं "चनः अन्नम् "अद्भिः उदकैः सार्धं "धात् दधातु विदधातु । प्रयच्छतु । "पर्वतः पूरयिता । ' पर्व पूरणे ' इति धातुः । यद्वा । पर्ववद्वज्रं पर्वतः । तद्वान् । पर्वतस्य गिरेः शत्रुरिति वा पर्वतः । स च "तत् चनो दधातु । तथा "सविता प्रेरको देवश्च "तत् चनो दधातु । अपि च "रातिषाचः । रातिं दानं सचन्ते सेवन्ते इति रातिषाचो विश्वे देवाः । ते च "ओषधीभिः । ओषः पाकः आसु धीयते इत्योषधयस्तिलमाषाद्याः । ताभिः सार्धं "तत् अन्नम् "अभि प्रयच्छन्तु । तथा "पुरंधिः बहुधीर्बहुप्रज्ञो वा बहुकर्मा वा "भगः भजनीय एतत्संज्ञो देवश्च "राये धनार्थं "प्र जिन्वतु अस्मान् प्रेरयतु ॥

नु नो॑ र॒यिं र॒थ्यं॑ चर्षणि॒प्रां पु॑रु॒वीरं॑ म॒ह ऋ॒तस्य॑ गो॒पाम् ।

क्षयं॑ दाता॒जरं॒ येन॒ जना॒न्स्पृधो॒ अदे॑वीर॒भि च॒ क्रमा॑म॒ विश॒ आदे॑वीर॒भ्य१॒॑श्नवा॑म ॥१५

नु । न॒ः । र॒यिम् । र॒थ्य॑म् । च॒र्ष॒णि॒ऽप्राम् । पु॒रु॒ऽवीर॑म् । म॒हः । ऋ॒तस्य॑ । गो॒पाम् ।

क्षय॑म् । दा॒त॒ । अ॒जर॑म् । येन॑ । जना॑न् । स्पृधः॑ । अदे॑वीः । अ॒भि । च॒ । क्रमा॑म । विशः॑ । आऽदे॑वीः । अ॒भि । अ॒श्नवा॑म ॥१५

नु । नः । रयिम् । रथ्यम् । चर्षणिऽप्राम् । पुरुऽवीरम् । महः । ऋतस्य । गोपाम् ।

क्षयम् । दात । अजरम् । येन । जनान् । स्पृधः । अदेवीः । अभि । च । क्रमाम । विशः । आऽदेवीः । अभि । अश्नवाम ॥१५

हे सर्वे देवाः "नः अस्मभ्यं "रयिं धनं "क्षयं गृहं च "दात प्रयच्छत। कीदृशं रयिम् । "रथ्यं रथसंबन्धिनम् । रथयुक्तमित्यर्थः । "चर्षणिप्राम्। चर्षणयो मनुष्याः। तेषां पूरयितारं "पुरुवीरम् । वीर्याज्जायन्त इति वीराः पुत्रादयः । बहुभिर्वीरैरुपेतम् । "महः महतः "ऋतस्य यज्ञस्य "गोपां रक्षकम् । दक्षिणारूपेण धनेन हि यज्ञो रक्ष्यते । 'मृतो यज्ञस्त्वदक्षिणः' इति वचनात् । कीदृशं क्षयम् । "अजरं जरारहितम् । "येन रयिणा क्षयेण च "जनान् शत्रून् "स्पृधः स्पर्धमानाः "अदेवीः अदेवसंबन्धिनीः आसुरीः सेनाः "च "अभि "क्रमाम अभिभवेम । तथा "आदेवीः । आगता देवा यासु हविः स्वीकारार्थं ता आदेव्यः । तादृशीश्च "विशः प्रजा यज्ञानुष्ठायिनीर्येन धनेन गृहेण च "अभ्यश्नवाम अभिप्राप्नवाम तादृशं धनं गृहं च दातेत्यन्वयः ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ४ ॥

मण्डल ६

ऋग्वेदः सूक्तं ६.५०

ऋग्वेदः - मण्डल ६
← सूक्तं ६.४९ सूक्तं ६.५० सूक्तं ६.५१ →
ऋजिश्वा भारद्वाजः

दे. विश्वे देवाः। त्रिष्टुप्।

हुवे वो देवीमदितिं नमोभिर्मृळीकाय वरुणं मित्रमग्निम् ।
अभिक्षदामर्यमणं सुशेवं त्रातॄन्देवान्सवितारं भगं च ॥१॥
सुज्योतिषः सूर्य दक्षपितॄननागास्त्वे सुमहो वीहि देवान् ।
द्विजन्मानो य ऋतसापः सत्याः स्वर्वन्तो यजता अग्निजिह्वाः ॥२॥
उत द्यावापृथिवी क्षत्रमुरु बृहद्रोदसी शरणं सुषुम्ने ।
महस्करथो वरिवो यथा नोऽस्मे क्षयाय धिषणे अनेहः ॥३॥
आ नो रुद्रस्य सूनवो नमन्तामद्या हूतासो वसवोऽधृष्टाः ।
यदीमर्भे महति वा हितासो बाधे मरुतो अह्वाम देवान् ॥४॥
मिम्यक्ष येषु रोदसी नु देवी सिषक्ति पूषा अभ्यर्धयज्वा ।
श्रुत्वा हवं मरुतो यद्ध याथ भूमा रेजन्ते अध्वनि प्रविक्ते ॥५॥

अभि त्यं वीरं गिर्वणसमर्चेन्द्रं ब्रह्मणा जरितर्नवेन ।
श्रवदिद्धवमुप च स्तवानो रासद्वाजाँ उप महो गृणानः ॥६॥
ओमानमापो मानुषीरमृक्तं धात तोकाय तनयाय शं योः ।
यूयं हि ष्ठा भिषजो मातृतमा विश्वस्य स्थातुर्जगतो जनित्रीः ॥७॥
आ नो देवः सविता त्रायमाणो हिरण्यपाणिर्यजतो जगम्यात् ।
यो दत्रवाँ उषसो न प्रतीकं व्यूर्णुते दाशुषे वार्याणि ॥८॥
उत त्वं सूनो सहसो नो अद्या देवाँ अस्मिन्नध्वरे ववृत्याः ।
स्यामहं ते सदमिद्रातौ तव स्यामग्नेऽवसा सुवीरः ॥९॥
उत त्या मे हवमा जग्म्यातं नासत्या धीभिर्युवमङ्ग विप्रा ।
अत्रिं न महस्तमसोऽमुमुक्तं तूर्वतं नरा दुरितादभीके ॥१०॥
ते नो रायो द्युमतो वाजवतो दातारो भूत नृवतः पुरुक्षोः ।
दशस्यन्तो दिव्याः पार्थिवासो गोजाता अप्या मृळता च देवाः ॥११॥
ते नो रुद्रः सरस्वती सजोषा मीळ्हुष्मन्तो विष्णुर्मृळन्तु वायुः ।
ऋभुक्षा वाजो दैव्यो विधाता पर्जन्यावाता पिप्यतामिषं नः ॥१२॥
उत स्य देवः सविता भगो नोऽपां नपादवतु दानु पप्रिः ।
त्वष्टा देवेभिर्जनिभिः सजोषा द्यौर्देवेभिः पृथिवी समुद्रैः ॥१३॥
उत नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोत्वज एकपात्पृथिवी समुद्रः ।
विश्वे देवा ऋतावृधो हुवाना स्तुता मन्त्राः कविशस्ता अवन्तु ॥१४॥
एवा नपातो मम तस्य धीभिर्भरद्वाजा अभ्यर्चन्त्यर्कैः ।
ग्ना हुतासो वसवोऽधृष्टा विश्वे स्तुतासो भूता यजत्राः ॥१५॥

सायणभाष्यम्

पञ्चमेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र 'हुवे वः' इति पञ्चदशर्चं प्रथमं सूक्तमृजिश्वन आर्षं बहुदेवताकं त्रैष्टुभम् । 'हुवे वः' इत्यनुक्रान्तम् । गतः सूक्तविनियोगः ॥

हुवे वों देवीमदिंतिं नमोंभिर्मृळीकाय वरुंणं मित्रमग्निम् ।

अभिक्षदामर्यमणं सुशेवं त्रातृन्देवान्त्संवितारं भगं च ॥१

हुवे । वः । देवीम् । अदिंतिम् । नमःऽभिः । मृळीकायं । वरुंणम् । मित्रम् । अग्निम् ।

अभिऽक्षदाम् । अर्यमणंम् । सुऽशेवंम् । त्रातृन् । देवान् । सवितारंम् । भगंम् । च ॥१

हुवे । वः । देवीम् । अदितिम् । नमःऽभिः । मृळीकाय । वरुणम् । मित्रम् । अग्निम् ।

अभिऽक्षदाम् । अर्यमणम् । सुऽशेवम् । त्रातृन् । देवान् । सवितारम् । भगम् । च ॥१

हे देवाः "वः युष्माकं मातरं "देवीं द्योतमानाम् "अदितिम् अखण्डनीयामदीनां वा एतत्संज्ञां देवतां "मृळीकाय सुखार्थं "नमोभिः नमस्कारैः स्तोत्रैर्वा "हुवे ह्वयामि । स्तौमि । तथा "वरुणं वारकं "मित्रं प्रमीतेस्त्रायकं देवम् "अग्निं चैतांश्च देवान् नमोभिर्हुवे । तथा "अभिक्षदाम् । क्षदिर्हिंसाकर्मा । अभिक्षत्तारं शत्रूणां हिंसितारं "सुशेवं सुसुखम् "अर्यमणं च नमोभिर्हुवे । "सवितारं "भगं "च नमोभिर्हुवे । किं बहुना "त्रातृन् पालयितृन् सर्वान् "देवान् नमोभिः स्तोत्रैर्हुवे स्तौमि ॥

सुज्योतिषः सूर्य दक्षंपितृननागास्त्वे सुंमहो वीहि देवान् ।

द्विजन्मानो य ऋतसापः सत्याः स्वर्वन्तो यजता अग्निजिह्वाः ॥२

सुऽज्योतिंषः । सूर्य । दक्षंऽपितृन् । अनागाःऽत्वे । सुऽमहः । वीहि । देवान् ।

द्विऽजन्मांनः । ये । ऋतऽसापः । सत्याः । स्वःऽवन्तः । यजताः । अग्निऽजिह्वाः ॥२

सुऽज्योतिषः । सूर्य । दक्षऽपितृन् । अनागाःऽत्वे । सुऽमहः । वीहि । देवान् ।

द्विऽजन्मानः । ये । ऋतऽसापः । सत्याः । स्वःऽवन्तः । यजताः । अग्निऽजिह्वाः ॥२

हे "सुमहः शोभनदीप्ते "सूर्य सर्वस्य प्रेरक "दक्षपितृन् । दक्षः पितामहो येषां ते दक्षपितरः । पितृशब्दो हि सामान्येन पूर्वपुरुषत्वमात्रं ब्रूते । यथा - ' अहं पितृन्त्सुविदत्राँ अवित्सि' (ऋ. सं. १०. १५. ३) इति । एषां दक्षपितृत्वं च ' अदितिर्ह्यजनिष्ट '

(ऋ. सं. १०. ७२. ५) इति मन्त्रादवगम्यते । ईदृशान् “सुज्योतिषः शोभनज्योतिष्कान् “देवान् "अनागास्त्वे अनपराधत्वे “वीहि कामयस्व । यथास्माकमपराधं ते न कुर्वन्ति तथा कुर्या इत्यर्थः । “ये देवाः "“द्विजन्मानः द्वयोर्लोकयोर्जायमानाः प्रादुर्भवन्तः “ऋतसापः ऋतं यज्ञं स्पृशन्तः “सत्याः अवितथाः सत्यवादिनो वा “स्वर्वन्तः धनवन्तः “यजताः यष्टव्याः “अग्निजिह्वाः । अग्निर्जिह्वास्थानीयो येषां ते। एवंभूता ये देवाः सन्ति तान् देवान् वीहीत्यन्वयः ॥

उ॒त द्या॑वापृथिवी क्ष॒त्रमु॒रु बृ॒हद्रो॑दसी शर॒णं सु॑षुम्ने ।

म॒हस्क॑रथो॒ वरि॑वो॒ यथा॑ नो॒ऽस्मे क्षया॑य धिषणे अने॒हः ॥३

उ॒त । द्या॒वा॒पृ॒थि॒वी॒ इति॑ । क्ष॒त्रम् । उ॒रु । बृ॒हत् । रो॒द॒सी॒ इति॑ । श॒र॒णम् । सु॒सु॒म्ने॒ इति॑ सु॒ऽसु॒म्ने ।

म॒हः । क॒र॒थ॒ः । वरि॑वः । यथा॑ । न॒ः । अ॒स्मे इति॑ । क्षया॑य । धि॒ष॒णे॒ इति॑ । अ॒ने॒हः ॥३

उत । द्यावापृथिवी इति । क्षत्रम् । उरु । बृहत् । रोदसी इति । शरणम् । सुसुम्ने इति सुऽसुम्ने ।

महः । करथः । वरिवः । यथा । नः । अस्मे इति । क्षयाय । धिषणे इति । अनेहः ॥३

“उत अपि च हे “द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ "उरु विस्तीर्णं “क्षत्रं बलं “करथः कुरुतम् । तथा हे “रोदसी द्यावापृथिव्यौ “सुसुम्ने सुसुखे युवां “बृहत् महत् “शरणं गृहं च करथः कुरुतम् । “महः महत् “वरिवः धनं "नः अस्माकं “यथा स्यात्तथा कुरुतमित्यर्थः । अपि च हे “धिषणे धारयित्र्यौ द्यावापृथिव्यौ "अनेहः पापराहित्यं च "अस्मे अस्माकं “क्षयाय निवासार्थं कुरुतम् ॥

आ नो॑ रु॒द्रस्य॑ सू॒नवो॑ नमन्तामु॒द्या हू॒तासो॒ वस॒वोऽधृ॑ष्टाः ।

यदी॒मर्भे॑ मह॒ति वा॑ हि॒तासो॑ बा॒धे म॒रुतो॒ अह्वा॑म दे॒वान् ॥४

आ । न॒ः । रु॒द्रस्य॑ । सू॒नवः॑ । न॒म॒न्ता॒म् । अ॒द्य । हू॒तासः॑ । वसं॑वः । अधृ॑ष्टाः ।

यत् । ई॒म् । अर्भे॑ । म॒ह॒ति । वा॒ । हि॒तासः॑ । बा॒धे । म॒रुतः॑ । अह्वा॑म । दे॒वान् ॥४

आ । नः । रुद्रस्य । सूनवः । नमन्ताम् । अद्य । हूतासः । वसवः । अधृष्टाः ।

यत् । ईम् । अर्भे । महति । वा । हितासः । बाधे । मरुतः । अह्वाम । देवान् ॥४

“रुद्रस्य “सूनवः पुत्रा मरुतः “अद्य अस्मिन् काले “हूतासः आहूताः सन्तः “नः अस्मान् प्रति “आ “नमन्ताम् आनता भवन्तु । आगच्छन्तु । कीदृशाः । “वसवः वासयितारः “अधृष्टाः अन्यैरहिंसिताः। “यत् यदा “ईम् एनान् “मरुतः "देवान् “अर्भे अल्पे “महति प्रभूते “वा “बाधे संग्रामे “हितासः निहिताः स्थिताः सन्तो वयम् "अह्वाम आह्वयाम तदानीमद्येत्यन्वयः ॥

मि॒म्यक्ष॒ येषु॑ रोद॒सी नु दे॒वी सिष॑क्ति पू॒षा अ॑भ्यर्ध॒यज्वा॑ ।

श्रु॒त्वा हवं॑ मरुतो॒ यद्ध॑ या॒थ भूमा॑ रेजन्ते॒ अध्व॑नि॒ प्रवि॑क्ते ॥५

मि॒म्यक्ष॑ । येषु॑ । रो॒द॒सी । नु । दे॒वी । सिस॑क्ति । पू॒षा । अ॒भ्य॒र्ध॒ऽयज्वा॑ ।

श्रु॒त्वा । हव॑म् । म॒रु॒तः॒ । यत् । ह॒ । या॒थ । भूम॑ । रे॒ज॒न्ते॒ । अध्व॑नि । प्रऽवि॑क्ते ॥५

मिम्यक्ष । येषु । रोदसी । नु । देवी । सिसक्ति । पूषा । अभ्यर्धऽयज्वा ।

श्रुत्वा । हवम् । मरुतः । यत् । ह । याथ । भूम । रेजन्ते । अध्वनि । प्रऽविक्ते ॥५

“येषु मरुत्सु “रोदसी रुद्रस्य पत्नी "देवी द्योतमाना माध्यमिका वाक् “मिम्यक्ष “नु क्षिप्रं संगच्छते । तथा “अभ्यर्धयज्वा स्तोतॄनभ्यर्धयन् समृद्धान् कुर्वन् यो यजति धनेन पूजयति तादृशः “पूषा पोषको देवश्च “सिषक्ति यान् मरुतः सेवते । ‘ अभ्यर्धयज्वाभ्यर्धयन्यजति ' (निरु. ६.६) इति यास्कः । हे “मरुतः ते यूयं “हवम् अस्मदीयमाह्वानं “श्रुत्वा "यद्ध यदा खलु “याथ आगच्छथ तदानीम् “अध्वनि मार्गे “प्रविक्ते गमनार्थं पृथक्कृते सति तत्र विद्यमानानि “भूम भूतजातानि “रेजन्ते कम्पन्ते । तथा च मन्त्रान्तरं - प्र वेपयन्ति पर्वतान्वि विञ्चन्ति वनस्पतीन्' (ऋ. सं. १. ३९.५) इति ॥ ॥ ८ ॥

अ॒भि त्यं वी॒रं गिर्व॑णसम॒र्चेन्द्रं॒ ब्रह्म॑णा जरित॒र्नवे॑न ।

श्रव॒दिद्धव॒मुप॑ च॒ स्तवा॑नो॒ रास॒द्वाजाँ॒ उप॑ म॒हो गृ॑णा॒नः ॥६

अ॒भि । त्यम् । वी॒रम् । गिर्व॑णसम् । अ॒र्च॒ । इन्द्र॑म् । ब्रह्म॑णा । ज॒रि॒तः॒ । नवे॑न ।

श्रव॑त् । इत् । हव॑म् । उप॑ । च॒ । स्तवा॑नः । रास॑त् । वाजा॑न् । उप॑ । म॒हः । गृ॒णा॒नः ॥६

अभि । त्यम् । वीरम् । गिर्वणसम् । अर्च । इन्द्रम् । ब्रह्मणा । जरितः । नवेन ।

श्रवत् । इत् । हवम् । उप । च । स्तवानः । रासत् । वाजान् । उप । महः । गृणानः ॥६

हे “जरितः स्तोतः “त्यं तं प्रसिद्धं “वीरं वीर्यवन्तं विशेषेण शत्रूणामीरकं वा “गिर्वणसं गिरां संभक्तारमेवंविधम् “इन्द्रं “नवेन अभिनवेन शोभनेन “ब्रह्मणा स्तोत्रेण "अभि "अर्च अभिष्टुहि । स च "स्तवानः स्तूयमानः सन् "हवम् अस्मदीयं स्तोत्रम् “उप “श्रवदित् उपशृणुयादेव । अपि च “गृणानः स्तूयमान इन्द्रः “महः महतः प्रभूतान् "वाजान् अन्नानि “च “उप “रासत प्रदेयात् । यत एवमतः स्तुहीत्यर्थः ॥

ओ॒मान॑मापो मानुषी॒रमृ॑क्तं॒ धात॑ तो॒काय॒ तन॑याय॒ शं योः ।

यू॒यं हि ष्ठा भि॒षजो॑ मा॒तृत॑मा॒ विश्व॑स्य स्था॒तुर्जग॑तो॒ जनि॑त्रीः ॥७

ओ॒मान॑म् । आ॒पः॒ । मा॒नु॒षीः॒ । अमृ॑क्तम् । धात॑ । तो॒काय॑ । तन॑याय । शम् । योः ।

यू॒यम् । हि । स्थ । भि॒षजः॑ । मा॒तृऽत॑माः । विश्व॑स्य । स्था॒तुः । जग॑तः । जनि॑त्रीः ॥७

ओमानम् । आपः । मानुषीः । अमृक्तम् । धात । तोकाय । तनयाय । शम् । योः ।

यूयम् । हि । स्थ । भिषजः । मातृऽतमाः । विश्वस्य । स्थातुः । जगतः । जनित्रीः ॥७

हे “आपः “मानुषीः मनुष्यहिता यूयम् "अमृक्तम् अहिंसितम् “ओमानम् । अवति रक्षतीत्योमा रक्षकमन्नम्। “तोकाय पुत्राय “तनयाय तत्पुत्राय च “धात धत्त । प्रयच्छत । तथा “शं शमनमुपद्रवाणां "योः यावनं पृथक्करणं च पृथक्कर्तव्यानां धत्त प्रयच्छत । कुत इत्यत आह । “हि यस्मात् "यूयं “मातृतमाः मातृभ्योऽप्यधिकाः “भिषजः “स्थ भवथ तस्मात् धातेत्यन्वयः । कथं मातृभ्योऽप्यधिकं भैषज्यमस्तीत्यत आह । “विश्वस्य सर्वस्य “स्थातुः स्थावरस्य “जगतः जङ्गमस्य “जनित्रीः जनयित्र्यो भवथ । अतो यूयं भिषजः स्थ ॥ ।

आ नो॑ दे॒वः स॑वि॒ता त्राय॑माणो॒ हिर॑ण्यपाणिर्यज॒तो ज॑गम्यात् ।

यो दत्र॑वाँ उ॒षसो॒ न प्रती॑कं व्यूर्णु॒ते दा॒शुषे॒ वार्या॑णि ॥८

आ । नः॒ । दे॒वः । स॒वि॒ता । त्राय॑माणः । हिर॑ण्यऽपाणिः । य॒ज॒तः । ज॒ग॒म्या॒त् ।

यः । दत्र॑ऽवान् । उ॒षसः॑ । न । प्रती॑कम् । वि॒ऽऊ॒र्णु॒ते । दा॒शुषे॑ । वार्या॑णि ॥८

आ । नः । देवः । सविता । त्रायमाणः । हिरण्यऽपाणिः । यजतः । जगम्यात् ।

यः । दत्रऽवान् । उषसः । न । प्रतीकम् । विऽऊर्णुते । दाशुषे । वार्याणि ॥८

“त्रायमाणः रक्षन् 'हिरण्यपाणिः सुवर्णहस्तो हितरमणीयपाणिर्वा “यजतः यष्टव्यः एवंभूतः “सविता प्रेरकः “देवः “नः अस्मान् “आ “जगम्यात् आगच्छतु । “यः देवः “दत्रवान् धनवान् “उषसो “न “प्रतीकम् उषसः प्रमुखमिव “दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय “वार्याणि वरणीयानि धनानि “व्यूर्णुते विवृणोति प्रकाशयति स सवितेत्यन्वयः ॥

उ॒त त्वं सू॑नो सहसो नो अ॒द्या दे॒वाँ अ॒स्मिन्न॑ध्व॒रे व॑वृत्याः ।

स्या॒म॒हं ते॒ सद॒मिद्रा॒तौ तव॑ स्या॒मग्ने॒ऽव॑सा सु॒वीरः॑ ॥९

उ॒त । त्वम् । सू॒नो॒ इति॑ । स॒ह॒सः॒ । नः॒ । अ॒द्य । आ । दे॒वान् । अ॒स्मिन् । अ॒ध्व॒रे । व॒वृ॒त्याः॒ ।

स्याम् । अ॒हम् । ते॒ । सद॑म् । इत् । रा॒तौ । तव॑ । स्या॒म् । अ॒ग्ने॒ । अव॑सा । सु॒ऽवीरः॑ ॥९

उत । त्वम् । सूनो इति । सहसः । नः । अद्य । आ । देवान् । अस्मिन् । अध्वरे । ववृत्याः ।

स्याम् । अहम् । ते । सदम् । इत् । रातौ । तव । स्याम् । अग्ने । अवसा । सुऽवीरः ॥९

“उत अपि च हे “सहसः “सूनो बलस्य पुत्राग्ने “त्वम् “अद्य अस्मिन् काले “नः अस्मदीये “अस्मिन्नध्वरे यागे “देवान् यष्टव्यानिन्द्रादीन् “आ “ववृत्याः आवर्तय । आगमय । अपि च "अहं “ते तव “रातौ धनस्य दाने “सदमित् सर्वदैव वर्तमानः “स्यां भवेयम् । तथा हे “अग्ने “तव “अवसा त्वदीयेन रक्षणेन “सुवीरः शोभनैर्वीरैः पुत्रपौत्रादिभिरुपेतश्च "स्यां भवेयम् ॥

उ॒त त्या मे॒ हव॒मा ज॑ग्म्यातं॒ नास॑त्या धी॒भिर्यु॒वम॒ङ्ग वि॑प्रा ।

अत्रिं॒ न म॒हस्तम॑सोऽमुमुक्तं॒ तूर्व॑तं नरा दुरि॒ताद॒भीके॑ ॥१०

उ॒त । त्या । मे॒ । हव॑म् । आ । ज॒ग्म्या॒त॒म् । नास॑त्या । धी॒भिः । यु॒वम् । अ॒ङ्ग । वि॒प्रा॒ ।

अत्रि॑म् । न । म॒हः । तम॑सः । अ॒मु॒मु॒क्त॒म् । तूर्व॑तम् । न॒रा॒ । दुः॒ऽइ॒तात् । अ॒भीके॑ ॥१०

उत । त्या । मे । हवम् । आ । जग्म्यातम् । नासत्या । धीभिः । युवम् । अङ्ग । विप्रा ।

अत्रिम् । न । महः । तमसः । अमुमुक्तम् । तूर्वतम् । नरा । दुःऽइतात् । अभीके ॥१०

“उत अपि च हे “विप्रा प्राज्ञौ “नासत्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य नेतारौ वा हे अश्विनौ “त्या तौ प्रसिद्धौ “युवं युवां “धीभिः परिचरणकैः कर्मभिरुपेतं “मे मदीयं “हवं स्तोत्रम् "अङ्ग क्षिप्रम् “आ “जग्म्यातम् आगच्छतम् । आगत्य च “महः महतः “तमसः असुरकृतादन्धकारात् “अत्रिं "न यथात्रिमृषिम् "अमुमुक्तं मोचितवन्तौ स्थः हे “नरा नेतारावश्विनौ तथास्मानपि “अभीके अभ्यक्ते प्राप्ते संग्रामे "दुरितात् दुःखात् शत्रुकृतात् "तूर्वतम् अस्मांस्तारयतम् ॥ ॥९॥

ते नो॑ रा॒यो द्यु॒मतो॒ वाज॑वतो दा॒तारो॑ भूत नृ॒वतः॑ पुरु॒क्षोः ।

द॒श॒स्यन्तो॑ दि॒व्याः पार्थि॑वासो॒ गोजा॑ता॒ अप्या॑ मृ॒ळता॑ च देवाः ॥११

ते । नः॒ । रा॒यः । द्यु॒ऽमतः॑ । वाज॑ऽवतः । दा॒तारः॑ । भू॒त॒ । नृ॒ऽवतः॑ । पु॒रु॒ऽक्षोः ।

द॒श॒स्यन्तः॑ । दि॒व्याः । पार्थि॑वासः । गोऽजा॑ताः । अप्याः॑ । मृ॒ळत॑ । च॒ । दे॒वाः॒ ॥११

ते । नः । रायः । द्युऽमतः । वाजऽवतः । दातारः । भूत । नृऽवतः । पुरुऽक्षोः ।

दशस्यन्तः । दिव्याः । पार्थिवासः । गोऽजाताः । अप्याः । मृळत । च । देवाः ॥११

हे “देवाः “ते यूयं “द्युमतः दीप्तिमतः "वाजवतः बलयुक्तस्य “नृवतः नृभिः पुत्रादिभिरुपेतस्य “पुरूक्षोः बहुभिः कीर्तनीयस्य “रायः धनस्य “नः अस्मभ्यं “दातारो “भूत भवत । अपि च “दशस्यन्तः कामान् प्रयच्छन्तः “दिव्याः दिवि भवा आदित्याः “पार्थिवासः पृथिव्यां भवा वसवः “गोजाताः । गौः पृश्निर्माध्यमिका वाक् । तत उत्पन्ना मरुतः "अप्याः अप्सु अन्तरिक्षे भवा रुद्राः “च ते सर्वे यूयम् अस्मान् “मृळत सुखयत ॥

ते नों रु॒द्रः सर॑स्वती स॒जोषा॑ मी॒ळ्हुष्म॑न्तो॒ विष्णु॑र्मृळन्तु वा॒युः ।

ऋ॒भु॒क्षा वाजो॒ दैव्यों विधा॒ता प॒र्जन्या॒वाता॑ पिप्यता॒मिषं॑ नः ॥१२

ते । न॒ः । रु॒द्रः । सर॑स्वती । स॒ऽजोषाः॑ । मी॒ळ्हुष्म॑न्तः । विष्णुः॑ । मृ॒ळ॒न्तु॒ । वा॒युः ।

ऋ॒भु॒क्षाः । वाजः॑ । दैव्यः॑ । वि॒ऽधा॒ता । प॒र्जन्या॒वाता॑ । पि॒प्य॒ता॒म् । इषं॑म् । न॒ः ॥१२

ते । नः । रुद्रः । सरस्वती । सऽजोषाः । मीळ्हुष्मन्तः । विष्णुः । मृळन्तु । वायुः ।

ऋभुक्षाः । वाजः । दैव्यः । विऽधाता । पर्जन्यावाता । पिप्यताम् । इषम् । नः ॥१२

“मीळ्हुष्मन्तः वर्षणवन्तः “ते देवाः “नः अस्मान् “मृळन्तु मृळयन्तु सुखयन्तु । के त इति चेदुच्यते । “रुद्रः “सरस्वती च "सजोषाः सह प्रीयमाणाः “विष्णुः “वायुः च “ऋभुक्षाः। ऋभुर्विभ्वा वाज इति त्रयः सौधन्वनाः । तेषामाद्यो ऋभुश्च “वाजः अन्तिमश्च । उपलक्षणमेतत् । विभ्वा च । “दैव्यः देवेभ्यो हितः “विधाता प्रजापतिश्च । अपि च “पर्जन्यावाता पर्जन्यश्च वायुश्चोभौ “नः अस्मभ्यम् “इषम् अन्नं "पिप्यतां वर्धयताम् ॥

उ॒त स्य दे॒वः स॑वि॒ता भगों नो॒ऽपां नपा॑दवतु॒ दानु॒ पप्रिः॑ ।

त्वष्टा॑ दे॒वेभि॒र्जनि॑भिः स॒जोषा॒ द्यौर्दे॒वेभिः॑ पृथि॒वी स॑मु॒द्रैः ॥१३

उ॒त । स्यः । दे॒वः । स॒वि॒ता । भगः॑ । न॒ः । अ॒पाम् । नपा॑त् । अ॒व॒तु॒ । दानु॑ । पप्रिः॑ ।

त्वष्टा॑ । दे॒वेभिः॑ । जनि॑ऽभिः । स॒ऽजोषाः॑ । द्यौः । दे॒वेभिः॑ । पृ॒थि॒वी । स॒मु॒द्रैः ॥१३

उत । स्यः । देवः । सविता । भगः । नः । अपाम् । नपात् । अवतु । दानु । पप्रिः ।

त्वष्टा । देवेभिः । जनिऽभिः । सऽजोषाः । द्यौः । देवेभिः । पृथिवी । समुद्रैः ॥१३

“उत अपि च “स्यः स यः प्रेरकतया सर्वत्र प्रख्यातः सः “सविता "देवः “भगः च “अपां “नपात् च अपां मेघस्थानां पुत्रो माध्यमिकोऽग्निः स च “नः अस्मान् “अवतु रक्षतु । कीदृशोऽपां नपात् । “दानु दातव्यं धनं “पप्रिः प्राता पूरयिता ॥ ‘प्रा पूरणे' इत्यस्मात् ‘ आदृगमहन०' इति किनो लिड्वद्भावात् ‘न लोकाव्यय' इति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ तथा “देवेभिः देवैः “जनिभिः तत्पत्नीभिश्च “सजोषाः सहप्रीतिः “त्वष्टा च "देवेभिः देवैः सह प्रीयमाणा “द्यौः च “समुद्रैः सह प्रीयमाणा “पृथिवी चैताश्च सर्वा देवता अस्मानवन्तु ॥

अग्निमारुते ‘उत नोऽहिः' इत्येषा । सूत्रितं च--- उत नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोतु देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु नः' (आश्व. श्रौ. ५, २०) इति ॥

उ॒त नोऽहि॑र्बु॒ध्न्यः॑ शृणोत्व॒ज एक॑पात्पृथि॒वी स॑मु॒द्रः ।

विश्वे॑ दे॒वा ऋ॑ता॒वृधो॑ हुवा॒नाः स्तु॒ता मन्त्राः॑ कविश॒स्ता अ॑वन्तु ॥१४

उ॒त । नः॒ । अहिः॑ । बु॒ध्न्यः॑ । शृ॒णो॒तु॒ । अ॒जः । एक॑ऽपात् । पृ॒थि॒वी । स॒मु॒द्रः ।

विश्वे॑ । दे॒वाः । ऋ॒त॒ऽवृधः॑ । हु॒वा॒नाः । स्तु॒ताः । मन्त्राः॑ । क॒वि॒ऽश॒स्ताः । अ॒व॒न्तु॒ ॥१४

उत । नः । अहिः । बुध्न्यः । शृणोतु । अजः । एकऽपात् । पृथिवी । समुद्रः ।

विश्वे । देवाः । ऋतऽवृधः । हुवानाः । स्तुताः । मन्त्राः । कविऽशस्ताः । अवन्तु ॥१४

“उत अपि च "अहिर्बुध्न्यः “नः अस्माकं स्तोत्रं “शृणोतु । “अजः जन्मरहितः । एकः असहाय एव पद्यते गच्छतीति “एकपात्। एतत्पदद्वयाभिधेयो देवश्च “पृथिवी “समुद्रः च अस्मदीयं स्तोत्रं शृणोतु । अपि च “ऋतावृधः ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा वर्धयितारः “हुवानाः अस्माभिराहूयमानाः पूर्वैर्ऋषिभिश्च स्तोत्रैः “स्तुता “मन्त्राः मन्त्रणीया गुप्तं भाषितव्या मन्त्रप्रतिपाद्या वा “कविशस्ताः कविभिर्मेधाविभिः ऋषिभिः शस्त्रैः शंसिता ईदृशाः “विश्वे “देवाः “अवन्तु अस्मान् रक्षन्तु ॥

ए॒वा नपा॑तो॒ मम॒ तस्य॑ धी॒भिर्भ॒रद्वा॑जा अ॒भ्य॑र्चन्त्य॒र्कैः ।

ग्ना हु॒तासो॒ वस॒वोऽधृ॑ष्टा॒ विश्वे॑ स्तु॒तासो॑ भूता यजत्राः ॥१५

ए॒व । नपा॑तः । मम॑ । तस्य॑ । धी॒भिः । भ॒रत्ऽवा॑जाः । अ॒भि । अ॒र्च॒न्ति॒ । अ॒र्कैः ।

ग्नाः । हु॒तासः॑ । वस॑वः । अधृ॑ष्टाः । विश्वे॑ । स्तु॒तासः॑ । भू॒त॒ । य॒ज॒त्राः॒ ॥१५

एव । नपातः । मम । तस्य । धीभिः । भरत्ऽवाजाः । अभि । अर्चन्ति । अर्कैः ।

ग्नाः । हुतासः । वसवः । अधृष्टाः । विश्वे । स्तुतासः । भूत । यजत्राः ॥१५

“एव एवं योऽहं देवान् स्तुतवान् “तस्य “मम ऋजिश्वनः “नपातः पुत्राः “भरद्वाजाः भरद्वाजगोत्रजाः सुहोत्रादयः “धीभिः स्तोत्रैः “अर्कैः अर्चनसाधनैः "अभ्यर्चन्ति अभिष्टुवन्ति । हे “यजत्राः यष्टव्या देवाः "हुतासः पुरोडाशादिभिर्हविर्भिः हुतास्तर्पिताः “वसवः निवासयितारः “अधृष्टाः कैरप्यहिंसिताः। एवंभूताः “विश्वे ते सर्वे यूयं “ग्नाः देवपत्न्यश्च “स्तुतासो “भूत । तैः सुहोत्रादिभिः स्तुता भवत ॥ ॥ १० ॥

मण्डल ६

ऋग्वेदः सूक्तं ६.५१

ऋग्वेदः - मण्डल ६
← सूक्तं ६.५०
सूक्तं ६.५१
सूक्तं ६.५२ →
ऋजिश्वा भारद्वाजः

दे. विश्वे देवाः। त्रिष्टुप्, १३-१५ उष्णिक्, १६ अनुष्टुप्।

उदु त्यच्चक्षुर्महि मित्रयोराँ एति प्रियं वरुणयोरदब्धम् ।

ऋतस्य शुचि दर्शतमनीकं रुक्मो न दिव उदिता व्यद्यौत् ॥१॥

वेद यस्त्रीणि विदथान्येषां देवानां जन्म सनुतरा च विप्रः ।

ऋजु मर्तेषु वृजिना च पश्यन्नभि चष्टे सूरो अर्य एवान् ॥२॥

स्तुष उ वो मह ऋतस्य गोपानदितिं मित्रं वरुणं सुजातान् ।

अर्यमणं भगमदब्धधीतीनच्छा वोचे सधन्यः पावकान् ॥३॥

रिशादसः सत्पतीँरदब्धान्महो राज्ञः सुवसनस्य दातॄन् ।

यूनः सुक्षत्रान्क्षयतो दिवो नॄनादित्यान्याम्यदितिं दुवोयु ॥४॥

द्यौष्पितः पृथिवि मातरध्रुगग्ने भ्रातर्वसवो मृळता नः ।

विश्व आदित्या अदिते सजोषा अस्मभ्यं शर्म बहुलं वि यन्त ॥५॥

मा नो वृकाय वृक्ये समस्मा अघायते रीरधता यजत्राः ।
यूयं हि ष्ठा रथ्यो नस्तनूनां यूयं दक्षस्य वचसो बभूव ॥६॥
मा व एनो अन्यकृतं भुजेम मा तत्कर्म वसवो यच्चयध्वे ।
विश्वस्य हि क्षयथ विश्वदेवाः स्वयं रिपुस्तन्वं रीरिषीष्ट ॥७॥
नम इदुग्रं नम आ विवासे नमो दाधार पृथिवीमुत द्याम् ।
नमो देवेभ्यो नम ईश एषां कृतं चिदेनो नमसा विवासे ॥८॥
ऋतस्य वो रथ्यः पूतदक्षानृतस्य पस्त्यसदो अदब्धान् ।
ताँ आ नमोभिरुरुचक्षसो नॄन्विश्वान्व आ नमे महो यजत्राः ॥९॥
ते हि श्रेष्ठवर्चसस्त उ नस्तिरो विश्वानि दुरिता नयन्ति ।
सुक्षत्रासो वरुणो मित्रो अग्निरृतधीतयो वक्मराजसत्याः ॥१०॥
ते न इन्द्रः पृथिवी क्षाम वर्धन्पूषा भगो अदितिः पञ्च जनाः ।
सुशर्माणः स्ववसः सुनीथा भवन्तु नः सुत्रात्रासः सुगोपाः ॥११॥
नू सद्मानं दिव्यं नंशि देवा भारद्वाजः सुमतिं याति होता ।
आसानेभिर्यजमानो मियेधैर्देवानां जन्म वसूयुर्ववन्द ॥१२॥
अप त्यं वृजिनं रिपुं स्तेनमग्ने दुराध्यम् ।
दविष्ठमस्य सत्पते कृधी सुगम् ॥१३॥
ग्रावाणः सोम नो हि कं सखित्वनाय वावशुः ।
जही न्यत्रिणं पणिं वृको हि षः ॥१४॥
यूयं हि ष्ठा सुदानव इन्द्रज्येष्ठा अभिद्यवः ।
कर्ता नो अध्वन्ना सुगं गोपा अमा ॥१५॥
अपि पन्थामगन्महि स्वस्तिगामनेहसम् ।
येन विश्वाः परि द्विषो वृणक्ति विन्दते वसु ॥१६॥

सायणभाष्यम्

‘उदु त्यत्' इति षोडशर्चं द्वितीयं सूक्तमृजिश्वन आर्षं वैश्वदेवम् । त्रयोदश्याद्यास्तिस्र उष्णिहः षोडश्यनुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम्- उदु त्यत्षोळश त्र्युष्णिगनुष्टुबन्तम् ' इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

उदु॒ त्यच्चक्षु॒र्महि॑ मि॒त्रयो॒राँ एति॑ प्रि॒यं वरु॑णयो॒रद॑ब्धम् ।

ऋ॒तस्य॒ शुचि॑ दर्श॒तमनी॑कं रु॒क्मो न दि॒व उदि॑ता॒ व्य॑द्यौत् ॥१

उत् । ऊं॒ इति॑ । त्यत् । चक्षुः॑ । महि॑ । मि॒त्रयोः॑ । आ । एति॑ । प्रि॒यम् । वरु॑णयोः । अद॑ब्धम् ।

ऋ॒तस्य॑ । शुचि॑ । द॒र्श॒तम् । अनी॑कम् । रु॒क्मः । न । दि॒वः । उत्ऽइ॑ता । वि । अ॒द्यौ॒त् ॥१

उत् । ऊं इति । त्यत् । चक्षुः । महि । मित्रयोः । आ । एति । प्रियम् । वरुणयोः । अदब्धम् ।

ऋतस्य । शुचि । दर्शतम् । अनीकम् । रुक्मः । न । दिवः । उत्ऽइता । वि । अद्यौत् ॥१

“त्यत् तत् प्रसिद्धं "चक्षुः प्रकाशकं "महि महत् विस्तृतं “मित्रयोः ”वरुणयोः ”प्रियं । मित्रशब्दो वरुणशब्दश्च इतरेतरयोगात् मित्रावरुणावुभावप्याचष्टे। मित्रावरुणयोः प्रियम् “अदब्धं रक्षोभिरहिंसितं “शुचि शुद्धं निर्मलं “दर्शतं दर्शनीयम् । एवंभूतम् “ऋतस्य आदित्यस्य “अनीकं तेजः “आ सर्वेषामभिमुखम् “उत् “एति उद्गच्छति । “उदिता उदितौ सूर्यस्योदये सति उदितं तत्तेजः “दिवः अन्तरिक्षस्य “रुक्मो “न भूषणमिव “व्यद्यौत् विद्योतते । प्रकाशते ॥

वेद॒ यस्त्रीणि॑ वि॒दथा॑न्येषां दे॒वानां॒ जन्म॑ सनु॒तरा च॒ विप्रः॑ ।

ऋ॒जु मर्ते॑षु वृजि॒ना च॒ पश्य॑न्न॒भि च॑ष्टे॒ सूरो॑ अ॒र्य एवा॑न् ॥२

वेद॑ । यः । त्रीणि॑ । वि॒दथा॑नि । ए॒षा॒म् । दे॒वाना॑म् । जन्म॑ । स॒नु॒तः । आ । च॒ । विप्रः॑ ।

ऋ॒जु । मर्ते॑षु । वृ॒जि॒ना । च॒ । पश्य॑न् । अ॒भि । च॒ष्टे॒ । सूरः॑ । अ॒र्यः । एवा॑न् ॥२

वेद । यः । त्रीणि । विदथानि । एषाम् । देवानाम् । जन्म । सनुतः । आ । च । विप्रः ।

ऋजु । मर्तेषु । वृजिना । च । पश्यन् । अभि । चष्टे । सूरः । अर्यः । एवान् ॥२

“यः सूर्यः “त्रीणि त्रिसंख्यानि “विदथानि वेदितव्यानि स्थानानि त्रीँल्लोकान् “वेद वेत्ति जानाति । “एषाम् एतल्लोकत्रयवर्तिनां “देवानां वसुरुद्रादित्यात्मनां “सनुतः । अन्तर्हितनामैतत् । अन्तर्हितमप्रज्ञायमानं “जन्म जननं “च यः “विप्रः मेधावी सूर्यो वेत्ति । आकारः पूरकः । सः “सूरः सूर्यः “मर्तेषु मनुष्येषु विद्यमानानि “ऋजु ऋजूनि शोभनानि कर्माणि "वृजिना वृजिनान्यशोभनानि कर्माणि “च “पश्यन् साक्षितया जानन् "अभि “चष्टे अभितः सर्वं जगत् प्रकाशयति । तथा “अर्यः स्वामी भूत्वा “एवान् प्राप्तव्यान् कामांश्च मनुष्येषु प्रकाशयति ॥

स्तु॒ष उ॑ वो म॒ह ऋ॒तस्य॑ गो॒पानदि॑तिं मि॒त्रं वरु॑णं सुजा॒तान् ।

अ॒र्य॒मणं॒ भग॒मद॑ब्धधीती॒नच्छा॑ वोचे सध॒न्य॑ः पाव॒कान् ॥३

स्तु॒षे । ऊ॒ इति॑ । व॒ः । म॒हः । ऋ॒तस्य॑ । गो॒पान् । अदि॑तिम् । मि॒त्रम् । वरु॑णम् । सु॒ऽजा॒तान् ।

अ॒र्य॒मण॑म् । भग॑म् । अद॑ब्धऽधीतीन् । अच्छ॑ । वो॒चे॒ । स॒ऽध॒न्य॑ः । पा॒व॒कान् ॥३

स्तुषे । ऊं इति । वः । महः । ऋतस्य । गोपान् । अदितिम् । मित्रम् । वरुणम् । सुऽजातान् ।

अर्यमणम् । भगम् । अदब्धऽधीतीन् । अच्छ । वोचे । सऽधन्यः । पावकान् ॥३

हे देवाः “महः महतः “ऋतस्य यज्ञस्य “गोपान रक्षकान् “वः युष्मान् “स्तुषे स्तुवे । “उ इति पूरणः । तानेव देवानाह । “अदितिम् अदीनां देवमातरं “मित्रं “वरुणं चैतान् “सुजातान् शोभनजननान् “अर्यमणं "भगं च “अदब्धधीतीन् अहिंसितकर्मणः “सधन्यः धनसहितान् 'पावकान् विश्वस्य शोधकान् । ईदृशान् सर्वान् देवान् "अच्छ “वोचे अभिप्रब्रवीमीत्यर्थः ॥

रि॒शाद॑स॒ः सत्प॑ती॒ँरद॑ब्धान्म॒हो राज्ञ॑ः सुवस॒नस्य॑ दा॒तॄन् ।

यून॑ः सुक्ष॒त्रान्क्षय॑तो दि॒वो नॄना॑दि॒त्यान्या॒म्यदि॑तिं दुवो॒यु ॥४

रि॒शाद॑सः । सत्ऽप॑तीन् । अद॑ब्धान् । म॒हः । राज्ञ॑ः । सु॒ऽव॒स॒नस्य॑ । दा॒तॄन् ।

यून॑ः । सु॒ऽक्ष॒त्रान् । क्षय॑तः । दि॒वः । नॄन् । आ॒दि॒त्यान् । या॒मि॒ । अदि॑तिम् । दु॒व॒ःऽयु ॥४

रिशादसः । सत्ऽपतीन् । अदब्धान् । महः । राज्ञः । सुऽवसनस्य । दातॄन् ।

यूनः । सुऽक्षत्रान् । क्षयतः । दिवः । नॄन् । आदित्यान् । यामि । अदितिम् । दुवःऽयु ॥४

"रिशादसः रिशतां हिंसकानामसितॄन् क्षेप्तॄन् यद्वा रिशानां हिंसकानामत्तॄन् भक्षयितॄन् "सत्पतीन् सतां पालयितॄन् “अदब्धान् अहिंसितान् "महः महतः “राज्ञः राजमानानीश्वरान् वा "सुवसनस्य शोभननिवासस्य “दातॄन् “यूनः नित्यतरुणान् “सुक्षत्रान्

शोभनधनान् शोभनबलान् वा “क्षयतः सर्वत्र निवसतः। यद्वा । क्षयतिरैश्वर्यकर्मा । ईशानान् "दिवः द्युलोकस्य "नॄन् नेतॄन् “आदित्यान् अदितेः पुत्रान् । ईदृशान् सर्वान् देवान् “दुवोयु । लुप्तविभक्तिकमेतत् । दुवोयुं दुवोऽस्मदीयं परिचरणं कामयमानाम् “अदितिं देवमातरं च “यामि प्राप्नोमि । यद्वा । यामि याचामि ॥

द्यौ॒३॒ष्पित॒ः पृथि॑वि॒ मात॒रध्रु॒गग्ने॑ भ्रातर्वसवो मृ॒ळता॑ नः ।

विश्व॑ आदित्या अदिते स॒जोषा॑ अ॒स्मभ्यं॒ शर्म॑ बहु॒लं वि य॑न्त ॥५

द्यौः॑ । पित॒रिति॑ । पृथि॑वि । मातः॑ । अध्रु॑क् । अग्ने॑ । भ्रा॒त॒ः । व॒सु॒व॒ः । मृ॒ळत॑ । न॒ः ।

विश्वे॑ । आ॒दि॒त्या॒ः । अ॒दि॒ते॒ । स॒ऽजोषाः॑ । अ॒स्मभ्य॑म् । शर्म॑ । ब॒हु॒लम् । वि । य॒न्त॒ ॥५

द्यौः । पितरिति । पृथिवि । मातः । अध्रुक् । अग्ने । भ्रातः । वसवः । मृळत । नः ।

विश्वे । आदित्याः । अदिते । सऽजोषाः । अस्मभ्यम् । शर्म । बहुलम् । वि । यन्त ॥५

हे "पितः पितृस्थानीय “द्यौः द्युलोक हे “मातः मातृस्थानीये "अध्रुक् अद्रोग्ध्रि “पृथिवि हे “भ्रातः भ्रातृस्थानीय “अग्ने हे “वसवः वासयितारो देवाः ते सर्वे यूयं “नः अस्मान् “मृळत सुखयत । हे “विश्वे "आदित्याः सर्वेऽदितिपुत्रा देवा हे “अदिते यूयं “सजोषाः संगता भूत्वा “अस्मभ्यं “बहुलम् अधिकं “शर्म सुखं विस्तृतं वा गृहं “वि "यन्त प्रयच्छत ॥ ॥ ११ ॥

मा नो॒ वृका॑य वृ॒क्ये॑ समस्मा अघाय॒ते री॑रधता यजत्राः ।

यू॒यं हि ष्ठा र॒थ्यो॑ नस्त॒नूनां॑ यू॒यं दक्ष॑स्य॒ वच॑सो बभू॒व ॥६

मा । न॒ः । वृका॑य । वृ॒क्ये॑ । स॒म॒स्मै॒ । अ॒घ॒ऽय॒ते । री॒र॒ध॒त॒ । य॒ज॒त्रा॒ः ।

यू॒यम् । हि । स्थ । र॒थ्यः॑ । न॒ः । त॒नूना॑म् । यू॒यम् । दक्ष॑स्य । वच॑सः । ब॒भू॒व ॥६

मा । नः । वृकाय । वृक्ये । समस्मै । अघऽयते । रीरधत । यजत्राः ।

यूयम् । हि । स्थ । रथ्यः । नः । तनूनाम् । यूयम् । दक्षस्य । वचसः । बभूव ॥६

हे “यजत्राः यष्टव्या देवाः “नः अस्मान् “वृकाय हिंसकाय स्तेनाय “वृक्ये तस्य स्त्रियै च “मा “रीरधत मा वशं नैष्ट । मी वशीकुरुत । यद्वा । वृकोऽरण्यश्वा तस्य स्त्री वृकी । अपि च “समस्मै सर्वस्मै “अघायते अघमनर्थमस्माकमिच्छते शत्रुजनायास्मान् मा वशं नयत । “यूयं “हि यूयं खलु “नः अस्माकं “तनूनां शरीराणां “रथ्यः नेतारः “स्थ भवथ। “यूयम् एव “दक्षस्य अस्मदीयस्य बलस्य “वचसः वाक्यस्य च नेतारः “बभूव । अतः कारणात् अस्मान् मा रीरधतेत्यन्वयः ॥

मा वृ एनों अ॒न्यकृ॑तं भुजेम॒ मा तत्क॑र्म वसवो॒ यच्चय॑ध्वे ।

विश्व॑स्य॒ हि क्षय॑थ विश्वदेवाः स्व॒यं रि॒पुस्त॒न्वं॑ रीरिषीष्ट ॥७

मा । वः॒ । एनः॑ । अ॒न्यऽकृ॑तम् । भु॒जे॒म॒ । मा । तत् । क॒र्म॒ । व॒स॒वः॒ । यत् । चय॑ध्वे ।

विश्व॑स्य । हि । क्षय॑थ । वि॒श्व॒ऽदे॒वाः॒ । स्व॒यम् । रि॒पुः । त॒न्व॑म् । रि॒रि॒षी॒ष्ट॒ ॥७

मा । वः । एनः । अन्यऽकृतम् । भुजेम । मा । तत् । कर्म । वसवः । यत् । चयध्वे ।

विश्वस्य । हि । क्षयथ । विश्वऽदेवाः । स्वयम् । रिपुः । तन्वम् । रिरिषीष्ट ॥७

हे देवाः “वः युष्माकं स्वभूता वयम् “अन्यकृतम् अन्यैः शत्रुभिः कृतमुत्पादितम् “एनः पापं “मा “भुजेम मा भुंक्ष्महि । हे “वसवः वासयितारो देवाः “यत् येन कृतेन पापेन “चयध्वे अस्मान् बाधध्वे । चयतिर्हिंसाकर्मा । “तत् च पापं “मा “कर्म मा कार्ष्म ॥ करोतेर्माङि लुङि ‘मन्त्रे घस' इति च्लेर्लुक् ॥ हे “विश्वदेवाः सर्वे देवाः "विश्वस्य सर्वस्य जगतो यूयं हि “क्षयथ ईश्वरा भवथ । अतः कारणात् अस्मदीयः “रिपुः शत्रुः “तन्वं स्वशरीरं "स्वयम् एव “रिरिषीष्ट हिंस्यात् । यथैवं भवति तथा कुरुतेति भावः ॥

नम॒ इदु॒ग्रं नम॒ आ विं॑वासे॒ नमों दाधार पृथि॒वीमु॒त द्याम् ।

नमों दे॒वेभ्यो॒ नम॑ ईश एषां कृ॒तं चि॒देनो॒ नम॒सा विं॑वासे ॥८

नमः॑ । इत् । उ॒ग्रम् । नमः॑ । आ । वि॒वा॒से॒ । नमः॑ । दा॒धा॒र॒ । पृ॒थि॒वीम् । उ॒त । द्याम् ।

नमः॑ । दे॒वेभ्यः॑ । नमः॑ । ई॒शे॒ । ए॒षा॒म् । कृ॒तम् । चि॒त् । एनः॑ । नम॑सा । आ । वि॒वा॒से॒ ॥८

नमः । इत् । उग्रम् । नमः । आ । विवासे । नमः । दाधार । पृथिवीम् । उत । द्याम् ।

नमः । देवेभ्यः । नमः । ईशे । एषाम् । कृतम् । चित् । एनः । नमसा । आ । विवासे ॥८

आस्तां तावद्देवानां माहात्म्यं तदीयो नमस्कारोऽपीत्थंमहाभाग इति ब्रुवाणः कैमुतिकन्यायेन देवान् स्तौति । “नम “इत् नमस्कार एव “उग्रम् उद्गूर्णबलं सर्वोत्कृष्टम् । तेन हि सर्वं लभ्यते । अतः “नमः नमस्कारम् “आ “विवासे परिचरामि । “नमः नमस्कार एव “पृथिवीमुत “द्यां द्युलोकं च “दाधार धारयति । द्यावापृथिव्यौ प्राणिभिर्नमस्क्रियमाणे सत्यौ तदुपभोगाय चिरकालमवतिष्ठेते । अतः “देवेभ्यः ईदृशं “नमः करोमि। “एषां देवानां “नमः नमस्कारः “ईशे ईष्टे । यतस्तेन ते वशीकृताः । “कृतं “चित् कृतमप्याचरितमपि “एनः पापं “नमसा नमस्कारेण “आ “विवासे । विवासो वर्जनम् । वर्जयामि । विनाशयामि ॥

ऋ॒तस्य॑ वो र॒थ्य॑ः पू॒तद॑क्षानृ॒तस्य॑ पस्त्य॒सदो॒ अद॑ब्धान् ।

ताँ आ नमो॑भिरुरु॒चक्ष॑सो॒ नॄन्विश्वा॑न्व॒ आ न॑मे म॒हो य॑जत्राः ॥९

ऋ॒तस्य॑ । व॒ः । र॒थ्यः॑ । पू॒तऽद॑क्षान् । ऋ॒तस्य॑ । प॒स्त्य॒ऽसदः॑ । अद॑ब्धान् ।

तान् । आ । नमः॑ऽभिः । उ॒रु॒ऽचक्ष॑सः । नॄन् । विश्वा॑न् । व॒ः । आ । न॒मे॒ । म॒हः । य॒ज॒त्रा॒ः ॥९

ऋतस्य । वः । रथ्यः । पूतऽदक्षान् । ऋतस्य । पस्त्यऽसदः । अदब्धान् ।

तान् । आ । नमःऽभिः । उरुऽचक्षसः । नॄन् । विश्वान् । वः । आ । नमे । महः । यजत्राः ॥९

हे "यजत्राः यष्टव्या देवाः "वः युष्मदीयस्य "ऋतस्य यज्ञस्य "रथ्यः रंहितॄन् नेतॄन् "पूतदक्षान् शुद्धबलान् "ऋतस्य यज्ञस्य "पस्त्यसदः यज्ञसंबन्धिनि पस्त्ये देवयजनलक्षणे गृहे सीदतो निषण्णान् "अदब्धान् रक्षःप्रभृतिभिरहिंसितान् "उरुचक्षसः बहुद्रष्टॄन् "नॄन् नेतॄन् "महः महतः "तान् "विश्वान सर्वान् "वः युष्मान् "आ आभिमुख्येन क्रियमाणैः "नमोभिः नमस्कारैः "आ "नमे आनतोऽस्मि ॥

ते हि श्रेष्ठ॑वर्चस॒स्त उ॑ नस्ति॒रो विश्वा॑नि दु॒रि॒ता नय॑न्ति ।

सु॒क्ष॒त्रासो॒ वरु॑णो मि॒त्रो अ॒ग्निरृ॒तधी॑तयो वक्म॒राज॑सत्याः ॥१०

ते । हि । श्रेष्ठ॑ऽवर्चसः । ते । ऊं॒ इति॑ । न॒ः । ति॒रः । विश्वा॑नि । दु॒ःऽइ॒ता । नय॑न्ति ।

सु॒ऽक्ष॒त्रासः॑ । वरु॑णः । मि॒त्रः । अ॒ग्निः । ऋ॒तऽधी॑तयः । व॒क्म॒राज॑ऽसत्याः ॥१०

ते । हि । श्रेष्ठऽवर्चसः । ते । ऊं इति । नः । तिरः । विश्वानि । दुःऽइता । नयन्ति ।

सुऽक्षत्रासः । वरुणः । मित्रः । अग्निः । ऋतऽधीतयः । वक्मराजऽसत्याः ॥१०

ये देवा वक्ष्यमाणगुणाः "ते "हि ते खलु "श्रेष्ठवर्चसः प्रशस्यतमदीप्तयो भवन्ति । अतः "त "उ त एव "नः अस्माकं "विश्वानि सर्वाणि "दुरिता पापानि "तिरः तिरोहितानि यथा भवन्ति तथा "नयन्ति नयन्तु । विनाशयन्त्वित्यर्थः । ये वरुणादयो देवाः "सुक्षत्रासः शोभनबलाः शोभनधना वा "ऋतधीतयः सत्यकर्माणः "वक्मराजसत्याः । वक्म वचनं स्तोत्रम् । तस्य राजान ईशाना वक्मराजाः स्तोतारः । तेषु सत्या अवितथाः । एवंभूतास्ते हीत्यन्वयः ॥ ॥ १२ ॥

ते न॒ इन्द्रः॑ पृथि॒वी क्षाम॑ वर्धन्पू॒षा भगो॒ अदि॑तिः॒ पञ्च॒ जनाः॑ ।

सुशर्माण: स्ववसः सुनीथा भवन्तु नः सुत्रात्रास: सुगोपाः ॥११

ते । नः । इन्द्रः । पृथिवी । क्षाम । वर्धन् । पूषा । भगः । अदितिः । पञ्च । जनाः ।

सुऽशर्माणः । सुऽअवसः । सुऽनीथाः । भवन्तु । नः । सुऽत्रात्रासः । सुऽगोपाः ॥११

ते । नः । इन्द्रः । पृथिवी । क्षाम । वर्धन् । पूषा । भगः । अदितिः । पञ्च । जनाः ।

सुऽशर्माणः । सुऽअवसः । सुऽनीथाः । भवन्तु । नः । सुऽत्रात्रासः । सुऽगोपाः ॥११

“ते देवाः “नः अस्माकं “क्षाम निवासभूमिं “वर्धन् वर्धयन्तु । के ते। “इन्द्रः “पृथिवी च "पूषा च "भगः च “अदितिः अदीना देवमाता च “पञ्च “जनाः ‘देवमनुष्याणां गन्धर्वाप्सरसाम्' (ऐ. ब्रा. ३. ३१) इत्यादिब्राह्मणोक्ता देवमनुष्यादयश्च ते च “नः अस्मदर्थं “सुशर्माणः सुसुखाः “स्ववसः शोभनान्नाः “सुनीथाः सुप्रापणाश्च “भवन्तु । अस्मभ्यं शोभनसुखादिकं प्रयच्छन्त्विति भावः। तथा “सुत्रात्रासः सुष्ठु त्रातारः “सुगोपाः शोभनगोपायितारश्च भवन्तु । उपस्थितेभ्यः शत्रुभ्यो रक्षणं त्राणम् । तेषामुत्पत्तिनिरोधेन रक्षणं गोपनम् ॥

नू सद्मानं दिव्यं नंशि देवा भारद्वाजः सुमतिं याति होता ।

आसानेभिर्यजमानो मियेधैर्देवानां जन्म वसूयुर्ववन्द ॥१२

नु । सद्मानम् । दिव्यम् । नंशि । देवाः । भारत्ऽवाजः । सुऽमतिम् । याति । होता ।

आसानेभिः । यजमानः । मियेधैः । देवानाम् । जन्म । वसुऽयुः । ववन्द ॥१२

नु । सद्मानम् । दिव्यम् । नंशि । देवाः । भारत्ऽवाजः । सुऽमतिम् । याति । होता ।

आसानेभिः । यजमानः । मियेधैः । देवानाम् । जन्म । वसुऽयुः । ववन्द ॥१२

अनया ऋषिरात्मानं परोक्षवदाह । हे “देवाः “भारद्वाजः भरद्वाजगोत्रजः “होता स्तोता अयमृषिः “दिव्यं दिवि भवं “सद्मानं सदनं स्थानं “नु क्षिप्रं "नंशि व्याप्नोतु । तथा “सुमतिं शोभनां मतिं युष्मदीयामनुग्रहबुद्धिं च “याति याचते । यातिर्याञ्चाकर्मा । तदर्थम् “आसानेभिः आसीनैः सत्रासनं कुर्वद्भिः “मियेधैः मेध्यैर्मेधार्हैः अन्ययजमानैः सार्धं “यजमानः यागं कुर्वन्नयमृषिः “वसूयुः वसूनि धनान्यात्मन इच्छन् “देवानां “जन्म जनं संघं “ववन्द वन्दते । स्तौति ।।

दशरात्रस्य चतुर्थेऽहनि प्रउगशस्त्रे ‘अप त्यं वृजिनम्' इत्येष वैश्वदेवस्तृचः । सूत्रितं च -- ‘अप त्यं वृजिनं रिपुमम्बितमे नदीतम इत्यानुष्टुभं प्रउगम्' (आश्व. श्रौ. ७.११) इति ॥

अप॒ त्यं वृ॑जि॒नं रि॒पुं स्ते॒नम॑ग्ने दुरा॒ध्य॑म् ।

द॒वि॒ष्ठम॑स्य सत्पते कृ॒धी सु॒गम् ॥१३

अप॑ । त्यम् । वृ॒जि॒नम् । रि॒पुम् । स्ते॒नम् । अ॒ग्ने॒ । दुः॒ऽआ॒ध्य॑म् ।

द॒वि॒ष्ठम् । अ॒स्य॒ । स॒त्ऽप॒ते॒ । कृ॒धि । सु॒ऽगम् ॥१३

अप । त्यम् । वृजिनम् । रिपुम् । स्तेनम् । अग्ने । दुःऽआध्यम् ।

दविष्ठम् । अस्य । सत्ऽपते । कृधि । सुऽगम् ॥१३

हे “अग्ने त्वं “त्यं तं प्रसिद्धं “वृजिनं कुटिलं “रिपुं 'पापकारिणं “दुराध्यं दुःखस्याध्यातारं दुष्टाभिप्रायमेवंभूतं “स्तेनं हिंसकं “दविष्ठं दूरतमम् “अप “अस्य अपक्षिप । “असु क्षेपणे ' इति धातुः । हे “सत्पते सतां पालयितरग्ने अस्माकं “सुगं शोभनेन गन्तव्यं सुखं “कृधि कुरु । अत्र सर्वदेवात्मकस्याग्नेः स्तवनाद्वैश्वदेवत्वम् ॥

ग्रावा॑णः सोम नो॒ हि कं॑ सखित्व॒नाय॑ वाव॒शुः ।

ज॒ही न्य१॒॑त्रिणं॑ प॒णिं वृको॒ हि षः ॥१४

ग्रावा॑णः । सो॒म॒ । नः॒ । हि । क॒म् । स॒खि॒ऽत्व॒नाय॑ । वा॒व॒शुः ।

ज॒हि । नि । अ॒त्रिण॑म् । प॒णिम् । वृकः॑ । हि । सः ॥१४

ग्रावाणः । सोम । नः । हि । कम् । सखिऽत्वनाय । वावशुः ।

जहि । नि । अत्रिणम् । पणिम् । वृकः । हि । सः ॥१४

हे “सोम “नः अस्मदीया इमे “ग्रावाणः अभिषवार्थाः पाषाणाः तव “सखित्वनाय सख्यार्थं “वावशुः कामयन्ते । “कम् इति पूरकः । “हि यस्मादर्थे । यस्मादेवं तस्मात्त्वं “पणिं वणिजमदातारम् “अत्रिणम् अदनशीलं राक्षसादिकं “नि “जहि विनाशय । “सः पणिः “वृको “हि आदानपरः खलु । सर्वदास्मत्तोऽपहरणशीलः । अतस्त्वं जहीत्यर्थः ॥ ‘ कुक वृक आदाने' इति धातुः ॥

यू॒यं हि ष्ठा सु॑दानव॒ इन्द्र॑ज्येष्ठा अ॒भिद्य॑वः ।

कर्ता॑ नो॒ अध्व॒न्ना सु॒गं गो॒पा अ॒मा ॥१५

यू॒यम् । हि । स्थ । सु॒ऽदा॒न॒वः॒ । इन्द्र॑ऽज्येष्ठाः । अ॒भिऽद्य॑वः ।

कर्त । न॒: । अध्व॑न् । आ । सु॒ऽगम् । गो॒पाः । अ॒मा ॥१५

यूयम् । हि । स्थ । सुऽदानवः । इन्द्रऽज्येष्ठाः । अभिऽद्यवः ।

कर्त । नः । अध्वन् । आ । सुऽगम् । गोपाः । अमा ॥१५

हे "सुदानवः शोभनदाना देवाः "यूयं हि "ष्ठ यूयं खलु प्रभवथ । सन्नद्धाः स्थ । "इन्द्रज्येष्ठाः । इन्द्रो ज्येष्ठो मुख्यो येषां ते । "अभिद्यवः अभिगतदीप्यस्ते यूयम् "अध्वन् अध्वनि मार्गे "नः अस्माकम् "अमा सहैव "गोपाः गोपायितारो रक्षितारः सन्तः "सुगं सुखम् । आकारः समुच्चये । सुखं च "कर्त कुरुत ।।

प्रवासादागमने 'अपि पन्थाम्' इत्येषा यजमानेन जप्या । सूत्रितं च - अपि पन्थामगन्महीति प्रत्येत्य समित्पाणिः ' (आश्व. श्रौ. २.५) इति ॥

अपि॒ पन्था॑मगन्महि स्वस्ति॒गाम॑ने॒हस॑म् ।

येन॒ विश्वा॒ः परि॒ द्विषो॑ वृ॒णक्ति॑ वि॒न्दते॒ वसु॑ ॥१६

अपि॑ । पन्था॑म् । अ॒ग॒न्म॒हि॒ । स्व॒स्ति॒ऽगाम् । अ॒ने॒हस॑म् ।

येन॑ । विश्वा॑ः । परि॑ । द्विष॑ः । वृ॒णक्ति॑ । वि॒न्दते॑ । वसु॑ ॥१६

अपि । पन्थाम् । अगन्महि । स्वस्तिऽगाम् । अनेहसम् ।

येन । विश्वाः । परि । द्विषः । वृणक्ति । विन्दते । वसु ॥१६

"पन्थां पन्थानं मार्गम् "अपि "अगन्महि । अपिगताः प्राप्ताः स्मः । कीदृशम् । स्वस्तिगां सुलेन गन्तव्यम् "अनेहसं पापरहितम्। "येन पथा गच्छन् "विश्वाः सर्वाः "द्विषः द्वेष्ट्रीः प्रजाः "परि "वृणक्ति परिवर्जयति बाधते "वसु धनं च "विन्दते लभते । तादृशं पन्थानमित्यर्थः ॥ ॥१३॥

मण्डल ६

ऋग्वेदः सूक्तं ६.५२

दे. विश्वे देवाः। त्रिष्टुप्, ७-१२ गायत्री, १४ जगती।

न तद्दिवा न पृथिव्यानु मन्ये न यज्ञेन नोत शमीभिराभिः ।

उब्जन्तु तं सुभ्वः पर्वतासो नि हीयतामतियाजस्य यष्टा ॥१॥

अति वा यो मरुतो मन्यते नो ब्रह्म वा यः क्रियमाणं निनित्सात् ।

तपूंषि तस्मै वृजिनानि सन्तु ब्रह्मद्विषमभि तं शोचतु द्यौः ॥२॥

किमङ्ग त्वा ब्रह्मणः सोम गोपां किमङ्ग त्वाहुरभिशस्तिपां नः ।

किमङ्ग नः पश्यसि निद्यमानान्ब्रह्मद्विषे तपुषिं हेतिमस्य ॥३॥

अवन्तु मामुषसो जायमाना अवन्तु मा सिन्धवः पिन्वमानाः ।

अवन्तु मा पर्वतासो ध्रुवासोऽवन्तु मा पितरो देवहूतौ ॥४॥

विश्वदानीं सुमनसः स्याम पश्येम नु सूर्यमुच्चरन्तम् ।

तथा करद्वसुपतिर्वसूनां देवाँ ओहानोऽवसागमिष्ठः ॥५॥

इन्द्रो नेदिष्ठमवसागमिष्ठः सरस्वती सिन्धुभिः पिन्वमाना ।
पर्जन्यो न ओषधीभिर्मयोभुरग्निः सुशंसः सुहवः पितेव ॥६॥
विश्वे देवास आ गत शृणुता म इमं हवम् ।
एदं बर्हिर्नि षीदत ॥७॥
यो वो देवा घृतस्नुना हव्येन प्रतिभूषति ।
तं विश्व उप गच्छथ ॥८॥
उप नः सूनवो गिरः शृण्वन्त्वमृतस्य ये ।
सुमृळीका भवन्तु नः ॥९॥
विश्वे देवा ऋतावृध ऋतुभिर्हवनश्रुतः ।
जुषन्तां युज्यं पयः ॥१०॥
स्तोत्रमिन्द्रो मरुद्गणस्त्वष्टृमान्मित्रो अर्यमा ।
इमा हव्या जुषन्त नः ॥११॥
इमं नो अग्ने अध्वरं होतर्वयुनशो यज ।
चिकित्वान्दैव्यं जनम् ॥१२॥
विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं मे ये अन्तरिक्षे य उप द्यवि ष्ठ ।
ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्रा आसद्यास्मिन्बर्हिषि मादयध्वम् ॥१३॥
विश्वे देवा मम शृण्वन्तु यज्ञिया उभे रोदसी अपां नपाच्च मन्म ।
मा वो वचांसि परिचक्ष्याणि वोचं सुम्नेष्विद्वो अन्तमा मदेम ॥१४॥
ये के च ज्मा महिनो अहिमाया दिवो जज्ञिरे अपां सधस्थे ।
ते अस्मभ्यमिषये विश्वमायुः क्षप उस्रा वरिवस्यन्तु देवाः ॥१५॥
अग्नीपर्जन्याववतं धियं मेऽस्मिन्हवे सुहवा सुष्टुतिं नः ।
इळामन्यो जनयद्गर्भमन्यः प्रजावतीरिष आ धत्तमस्मे ॥१६॥

स्तीर्णे बर्हिषि समिधाने अग्नौ सूक्तेन महा नमसा विवासे ।

अस्मिन्नो अद्य विदथे यजत्रा विश्वे देवा हविषि मादयध्वम् ॥१७॥

सायणभाष्यम्

'न तद्दिवा' इति सप्तदशर्चं तृतीयं सूक्तम् ऋजिश्वन आर्षं वैश्वदेवम् । आदितः षट् त्रिष्टुभः सप्तम्याद्याः षट् गायत्र्यस्त्रयोदशी त्रिष्टुप् चतुर्दशी जगती शिष्टास्तिस्रस्त्रिष्टुभः । तथा चानुकान्तं -- 'न तत्त्र्यूना सप्तम्याद्याः षड्गायत्र्यश्चतुर्दशी जगती ' इति । गतो विनियोगः ।।

न तद्दि॒वा न पृ॑थि॒व्यानु॑ मन्ये॒ न य॒ज्ञेन॒ नोत शमी॑भिरा॒भिः ।

उ॒ब्जन्तु॒ तं सु॒भ्व१॒ः पर्व॑तासो॒ नि ही॑यतामतिया॒जस्य॑ य॒ष्टा ॥१

न । तत् । दि॒वा । न । पृ॒थि॒व्या । अनु॑ । म॒न्ये॒ । न । य॒ज्ञेन॑ । न । उ॒त । शमी॑भिः । आ॒भिः ।

उ॒ब्जन्तु॑ । तम् । सु॒ऽभ्वः॑ । पर्व॑तासः । नि । ही॒य॒ता॒म् । अ॒ति॒ऽया॒जस्य॑ । य॒ष्टा ॥१

न । तत् । दिवा । न । पृथिव्या । अनु । मन्ये । न । यज्ञेन । न । उत । शमीभिः । आभिः ।

उब्जन्तु । तम् । सुऽभ्वः । पर्वतासः । नि । हीयताम् । अतिऽयाजस्य । यष्टा ॥१

अतियाजो नाम कश्चिदृषिरस्मादृजिश्वन उत्कृष्टः स्यामहमिति बुद्ध्या देवान् यियक्षुरास । ऋषिस्तदीयं यजनं निराचष्टाद्यया । "न "तत् अतियाजस्य ऋषेः तत् यजनं "दिवा द्युलोकेन तत्रत्येन देवगणेन युक्तमित्यहं न "अनु मन्ये । अनुमतिं न करोमि । "न च "पृथिव्या पार्थिवेनापि देवगणेन युक्तमिति नानु मन्ये । "न च "यज्ञेन मयानुष्ठितेन सदृशं तदित्यहं नानु मन्ये। "उत अपि च "आभिः "शमीभिः अन्यैरपि मया कृतैरेभिः कर्मभिः सदृशमित्यपि "न अनु मन्ये। मया वशीकृता देवाः तदीयं यजनं नाङ्गीकुर्वन्ति स चानभिज्ञत्वात् सम्यक् यष्टुमपि न शक्नोतीति भावः। अपि च "तम् ऋषिं "सुभ्वः सुष्ठु भवन्तः "पर्वतासः पर्वता इन्द्रेण. प्रहिताः सन्तः "उब्जन्तु हिंसन्तु। उब्जिर्हिंसाकर्मा । तथा तस्य "अतियाजस्य ऋजिश्वनोऽप्यतिशयेनाहं देवान् यजामीति बुद्ध्या युक्तस्य ऋषेर्यो "यष्टा याजकः सः "नि "हीयतां नितरां हीनो भवतु ।।

अति॑ वा॒ यो म॑रुतो॒ मन्य॑ते नो॒ ब्रह्म॑ वा॒ यः क्रि॒यमा॑णं॒ निनि॑त्सात् ।

तपूं॑षि॒ तस्मै॑ वृजि॒नानि॑ सन्तु ब्रह्म॒द्विषं॑म॒भि तं शो॑चतु॒ द्यौः ॥२

अति॑ । वा॒ । यः । म॒रु॒तः॒ । मन्य॑ते । नः॒ । ब्रह्म॑ । वा॒ । यः । क्रि॒यमा॑णम् । निनि॑त्सात् ।

तपूं॑षि । तस्मै॑ । वृ॒जि॒नानि॑ । स॒न्तु॒ । ब्र॒ह्म॒ऽद्विष॑म् । अ॒भि । तम् । शो॒च॒तु॒ । द्यौः ॥२

अति । वा । यः । मरुतः । मन्यते । नः । ब्रह्म । वा । यः । क्रियमाणम् । निनित्सात् ।

तपूंषि । तस्मै । वृजिनानि । सन्तु । ब्रह्मऽद्विषम् । अभि । तम् । शोचतु । द्यौः ॥२

हे "मरुतः "यः पुरुषः "नः अस्मान् "अति "मन्यते अतीत्य स्वस्याधिक्यं मन्यते अस्मत्तोऽपि स्वयमधिक इति बुध्यते । अस्माभिः "क्रियमाणं "ब्रह्म स्तोत्रं "वा "यः "निनिस्सात् निन्दितुमिच्छेत् "तस्मै पुरुषाय "तपूंषि तेजांसि "वृजिनानि बाधकानि "सन्तु भवन्तु । "ब्रह्मद्विषं "तं शत्रुं "द्यौः आदित्यश्च "अभि "शोचतु अभितपतु । अभिदहतु ॥

किम॒ङ्ग त्वा॒ ब्रह्म॑णः सोम गो॒पां किम॒ङ्ग त्वा॑हुरभिशस्ति॒पां न॑ः ।

किम॒ङ्ग न॑ः पश्यसि नि॒द्यमा॑नान्ब्रह्म॒द्विषे॒ तपु॑षिं हे॒तिम॑स्य ॥३

किम् । अ॒ङ्ग । त्वा॒ । ब्रह्म॑णः । सो॒म॒ । गो॒पाम् । किम् । अ॒ङ्ग । त्वा॒ । आ॒हुः॒ । अ॒भि॒श॒स्ति॒ऽपाम् । नः॒ ।

किम् । अ॒ङ्ग । नः॒ । प॒श्य॒सि॒ । नि॒द्यमा॑नान् । ब्र॒ह्म॒ऽद्विषे॑ । तपु॑षिम् । हे॒तिम् । अ॒स्य॒ ॥३

किम् । अङ्ग । त्वा । ब्रह्मणः । सोम । गोपाम् । किम् । अङ्ग । त्वा । आहुः । अभिशस्तिऽपाम् । नः ।

किम् । अङ्ग । नः । पश्यसि । निद्यमानान् । ब्रह्मऽद्विषे । तपुषिम् । हेतिम् । अस्य ॥३

"किमङ्ग इति प्रसिद्धिद्योतकौ निपातौ । हे "सोम "त्वा त्वां खलु "ब्रह्मणः मन्त्रस्य कर्मणो वा ब्रह्मजातेर्वा "गोपां गोपायितारम् "आहुः कथयन्ति पुराविदः । तथा "नः अस्माकम् "अभिशस्तिपाम् अभिशंसकेभ्यः शत्रुभ्यः पालयितारं त्वामेव खल्वाहुः । यद्वा। अङ्गेत्यभिमुखीकरणे । अङ्ग हे सोम किंकारणं त्वां ब्रह्मणो गोपामाहुः । किंकारणं वा त्वामस्माकमभिशस्तिपामाहुः । "निद्यमानान् परैर्दूष्यमणान् "नः अस्मान् "अङ्ग हे सोम किंकारणं "पश्यसि । त्वामेव सर्वे ब्रह्मणो रक्षकं शत्रुभ्यः पालकं च कथयन्ति अतोऽस्मासु परैर्निन्द्यमानेष्वौदासीन्यं तवानुचितम् । अतः "ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणद्वेष्ट्रे तस्मै "तपुषिं तापकं "हेतिम् आयुधम् "अस्य क्षिप । प्रेरय ॥

अव॑न्तु मामु॒षसो॒ जाय॑माना॒ अव॑न्तु मा॒ सिन्ध॑व॒ः पिन्व॑मानाः ।

अव॑न्तु मा॒ पर्व॑तासो ध्रु॒वासोऽव॑न्तु मा पि॒तरो॑ दे॒वहू॑तौ ॥४

अव॑न्तु । माम् । उ॒षसः॑ । जाय॑मानाः । अव॑न्तु । मा॒ । सिन्ध॑वः । पिन्व॑मानाः ।

अव॑न्तु । मा॒ । पर्व॑तासः । ध्रु॒वासः॑ । अव॑न्तु । मा॒ । पि॒तरः॑ । दे॒वऽहू॑तौ ॥४

अवन्तु । माम् । उषसः । जायमानाः । अवन्तु । मा । सिन्धवः । पिन्वमानाः ।

अवन्तु । मा । पर्वतासः । ध्रुवासः । अवन्तु । मा । पितरः । देवऽहूतौ ॥४

“जायमानाः प्रादुर्भवन्त्यः “उषसः "माम् “अवन्तु रक्षन्तु । तथा “पिन्वमानाः वर्धमानाः “सिन्धवः स्यन्दनशीला नद्यश्च “मा माम् “अवन्तु । तथा “ध्रुवासः निश्चलाः “पर्वतासः पर्वताश्च “मा माम् “अवन्तु । तथा “देवहूतौ । देवानां हूतिराह्वानमस्मिन्निति देवहूतिर्यागः । तत्र विद्यमानाः “पितरः पितृदेवताश्च माम् “अवन्तु ।

वि॒श्व॒दानीं॑ सु॒मन॑सः स्याम॒ पश्ये॑म॒ नु सूर्य॑मु॒च्चर॑न्तम् ।

तथा॑ कर॒द्वसु॑पति॒र्वसू॑नां दे॒वाँ ओहा॒नोऽव॒साग॑मिष्ठः ॥५

वि॒श्व॒ऽदानी॑म् । सु॒ऽमन॑सः । स्या॒म॒ । पश्ये॑म । नु । सूर्य॑म् । उ॒त्ऽचर॑न्तम् ।

तथा॑ । क॒र॒त् । वसु॑ऽपतिः । वसू॑नाम् । दे॒वान् । ओहा॑नः । अव॑सा । आऽग॑मिष्ठः ॥५

विश्वऽदानीम् । सुऽमनसः । स्याम । पश्येम । नु । सूर्यम् । उत्ऽचरन्तम् ।

तथा । करत् । वसुऽपतिः । वसूनाम् । देवान् । ओहानः । अवसा । आऽगमिष्ठः ॥५

हे देवाः “विश्वदानीं सर्वदा वयं “सुमनसः “स्याम शोभनमनस्का भवेम । नुशब्दः समुच्चये । “उञ्चरन्तम् उद्यन्तं “सूर्यं सर्वदा “पश्येम च। “वसूनां “वसुपतिः उत्कृष्टधनाधिपतिरग्निः “देवान् “अवसा अस्मदीयेन हविषा “ओहानः वहन् प्रापयन् “आगमिष्टः आगन्तृतम एवंगुणविशिष्टः सन् “तथा “करत् । अस्मान् तथाविधानुक्तप्रकारान् करोतु ।। ॥ १४ ॥

इन्द्रो॒ नेदि॑ष्ठ॒मव॒साग॑मिष्ठ॒ः सर॑स्वती॒ सिन्धु॑भि॒ः पिन्व॑माना ।

प॒र्जन्यो॑ न॒ ओष॑धीभिर्मयो॒भुर॒ग्निः सु॒शंस॑ः सु॒हव॑ः पि॒तेव॑ ॥६

इन्द्रः॑ । नेदि॑ष्ठम् । अव॑सा । आऽग॑मिष्ठः । सर॑स्वती । सिन्धु॑ऽभिः । पिन्व॑माना ।

प॒र्जन्यः॑ । नः॒ । ओष॑धीभिः । म॒यः॒ऽभुः । अ॒ग्निः । सु॒ऽशंसः॑ । सु॒ऽहवः॑ । पि॒ताऽइ॑व ॥६

इन्द्रः । नेदिष्ठम् । अवसा । आऽगमिष्ठः । सरस्वती । सिन्धुऽभिः । पिन्वमाना ।

पर्जन्यः । नः । ओषधीभिः । मयःऽभुः । अग्निः । सुऽशंसः । सुऽहवः । पिताऽइव ॥६

अयम् “इन्द्रो “नेदिष्ठम् अन्तिकतमं यथा भवति तथा “अवसा रक्षणेन सार्धम् “आगमिष्ठः आगन्तृतमोऽस्तु । “सिन्धुभिः स्यन्दनैरुदकैः “पिन्वमाना वर्धमाना नदीरूपा “सरस्वती चागन्तृतमा भवतु । “ओषधीभिः सार्धं “पर्जन्यः च “नः अस्माकं “मयोभुः सुखस्य भावयिता भवतु । "अग्निः च “पितेव पुत्रस्य जनक इव "सुशंसः सुखेन शंसनीयः “सुहवः सुखेनाह्वातव्यश्च भवतु ॥

आग्रयणे वैश्वदेवस्य चरोः 'विश्वे देवास आ गत' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च -- विश्वे देवास आ गत ये के च ज्मा महिनो अहिमायाः' (आश्व. श्रौ. २. ९) इति ।

विश्वे॑ देवास॒ आ ग॑त शृणु॒ता म॑ इ॒मं हव॑म् ।

एदं ब॒र्हिर्नि षी॑दत ॥७

विश्वे॑ । दे॒वा॒सः॒ । आ । ग॒त॒ । शृ॒णु॒त । मे॒ । इ॒मम् । हव॑म् ।

आ । इ॒दम् । ब॒र्हिः । नि । सी॒द॒त॒ ॥७

विश्वे । देवासः । आ । गत । शृणुत । मे । इमम् । हवम् ।

आ । इदम् । बर्हिः । नि । सीदत ॥७

हे “विश्वे “देवासः सर्वे देवाः “आ “गत आगच्छत । आगत्य च “मे मदीयम् “इमं “हवम् इदमाह्वानं “शृणुत । श्रुत्वा च “इदम् आस्तीर्णं "बर्हिः “आ "नि “षीदत आस्तीर्णे बर्हिषि निषण्णा भवत ॥

यो वो॑ देवा घृ॒तस्नु॑ना ह॒व्येन॑ प्रति॒भूष॑ति ।

तं विश्व॒ उप॑ गच्छथ ॥८

यः । व॒ः । दे॒वा॒ः । घृ॒तऽस्नु॑ना । ह॒व्येन॑ । प्र॒ति॒ऽभूष॑ति ।

तम् । विश्वे॑ । उप॑ । ग॒च्छ॒थ॒ ॥८

यः । वः । देवाः । घृतऽस्नुना । हव्येन । प्रतिऽभूषति ।

तम् । विश्वे । उप । गच्छथ ॥८

हे “देवाः “वः युष्मान् “यः जनः “घृतस्नुना घृतप्रक्षरणेन “हव्येन हविषा “प्रतिभूषति परिचरति “तं जनं “विश्वे सर्वे यूयम् "उप “गच्छथ उपगता भवथ ॥

उप॑ नः सू॒नवो॒ गिर॑ः शृ॒ण्वन्त्व॒मृत॑स्य॒ ये ।

सु॒मृ॒ळी॒का भ॑वन्तु नः ॥९

उप॑ । न॒: । सू॒नव॑: । गिर॑: । शृ॒ण्वन्तु॑ । अ॒मृत॑स्य । ये ।

सु॒ऽमृ॒ळी॒काः । भ॒व॒न्तु॒ । न॒: ॥९

उप । नः । सूनवः । गिरः । शृण्वन्तु । अमृतस्य । ये ।

सुऽमृळीकाः । भवन्तु । नः ॥९

"अमृतस्य मरणरहितस्य प्रजापतेः “ये "सूनवः पुत्राः ते देवाः “नः अस्माकं “गिरः स्तुतीः “उप “शृण्वन्तु । "नः अस्माकं "सुमृळीकाः सुष्ठु मृडयितारः सुखयितारश्च “भवन्तु ।।

विश्वे॑ दे॒वा ऋ॑ता॒वृध॑ ऋ॒तुभि॑र्हवन॒श्रुत॑ः ।

जु॒षन्तां॒ युज्यं॒ पय॑ः ॥१०

विश्वे॑ । दे॒वाः । ऋ॒त॒ऽवृधः॑ । ऋ॒तुऽभिः॑ । ह॒व॒न॒ऽश्रुतः॑ ।

जु॒षन्ता॑म् । युज्य॑म् । पयः॑ ॥१०

विश्वे । देवाः । ऋतऽवृधः । ऋतुऽभिः । हवनऽश्रुतः ।

जुषन्ताम् । युज्यम् । पयः ॥१०

“ऋतावृधः ऋतस्य यज्ञस्य वर्धकाः “ऋतुभिः कालविशेषैः "हवनश्रुतः हवनस्य स्तोत्रस्य श्रोतारः तस्मिंस्तस्मिन् यागकाले स्तूयमाना ईदृशाः “विश्वे सर्वे “देवाः "युज्यं योग्यं “पयः आमिक्षारूपं “जुषन्तां सेवन्ताम् । श्रूयते हि - ‘ तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा' इति ॥ ॥ १५ ॥

स्तो॒त्रमिन्द्रो॑ म॒रुद्ग॑ण॒स्त्वष्टृ॑मान्मि॒त्रो अ॑र्य॒मा ।

इ॒मा ह॒व्या जु॑षन्त नः ॥११

स्तो॒त्रम् । इन्द्रः॑ । म॒रुत्ऽग॑णः । त्वष्टृ॑ऽमान् । मि॒त्रः । अ॒र्य॒मा ।

इ॒मा । ह॒व्या । जु॒ष॒न्त॒ । न॒ः ॥११

स्तोत्रम् । इन्द्रः । मरुत्ऽगणः । त्वष्टृऽमान् । मित्रः । अर्यमा ।

इमा । हव्या । जुषन्त । नः ॥११

“मरुद्गणः मरुतो गणभूताः परिजनभूता यस्य तादृशः “इन्द्रः “त्वष्टृमान् त्वष्टृसहितः “मित्रो “अर्यमा च “नः अस्माकं “स्तोत्रम् "इमा “हव्या इमानि हवींषि च "जुषन्त सेवन्ताम् ॥

इ॒मं नो॑ अग्ने अध्व॒रं होत॑र्वयु॒नशो य॑ज ।

चि॒कि॒त्वान्दैव्यं॒ जन॑म् ॥१२

इ॒मम् । न॒ः । अ॒ग्ने॒ । अ॒ध्व॒रम् । होत॒रिति॑ । व॒यु॒न॒ऽशः । य॒ज॒ ।

चि॒कि॒त्वान् । दैव्य॑म् । जन॑म् ॥१२

इमम् । नः । अग्ने । अध्वरम् । होतः । वयुनऽशः । यज ।

चिकित्वान् । दैव्यम् । जनम् ॥१२

हे “होतः देवानामाह्वातः “अग्ने “दैव्यं देवसंबन्धिनं “जनं संघं यजनीयं “चिकित्वान् जानंस्त्वं “नः अस्मदीयम् “इमम् “अध्वरं हिंसारहितं यज्ञं “वयुनशः ज्ञानक्रमेण यथानुपूर्व्या देवा बुद्धिस्थाः तथा "यज यागं कुरु ।।

वैश्वदेवशस्त्रस्य ‘ विश्वे देवाः ' इति याज्या । सूत्रितं च - 'आश्रुत्यै त्वेति शस्त्वा जपेद्विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं म इति याज्या' (आश्व. श्रौ. ५, १८) इति । वैश्वदेवे पशावेषैव याज्या । सूत्रितं च – ‘ विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं मे ये के च ज्मा महिनो अहिमायाः ' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ।।

विश्वे॑ देवाः शृणु॒तेमं हवं॑ मे॒ ये अ॒न्तरि॑क्षे॒ य उप॒ द्यवि॒ ष्ठ ।

ये अ॑ग्निजि॒ह्वा उ॒त वा॒ यज॑त्रा आ॒सद्या॒स्मिन्ब॒र्हिषि॑ मादयध्वम् ॥१३

विश्वे॑ । दे॒वा॒ः । शृ॒णु॒त । इ॒मम् । हव॑म् । मे॒ । ये । अ॒न्तरि॑क्षे । ये । उप॑ । द्यवि॑ । स्थ ।

ये । अ॒ग्नि॒ऽजि॒ह्वाः । उ॒त । वा॒ । यज॑त्राः । आ॒ऽसद्य॑ । अ॒स्मिन् । ब॒र्हिषि॑ । मा॒द॒य॒ध्व॒म् ॥१३

विश्वे । देवाः । शृणुत । इमम् । हवम् । मे । ये । अन्तरिक्षे । ये । उप । द्यवि । स्थ ।

ये । अग्निऽजिह्वाः । उत । वा । यजत्राः । आऽसद्य । अस्मिन् । बर्हिषि । मादयध्वम् ॥१३

हे "विश्वे "देवाः "मे मदीयम् "इमं "हवम् आह्वानं "शृणुत। "ये यूयम् "अन्तरिक्षे "स्थ अन्तरिक्षलोके वर्तमाना भवथ । "ये च "उप तत्समीपस्थे भूलोके भवथ। ये च "द्यवि द्युलोके स्थ । "ये च "अग्निजिह्वाः । अग्निर्जिह्वास्थानीयो येषाम् । यद्वा । अग्नेर्जिह्वा । तया पोष्यमाणत्वात अग्निजिह्वा इत्युच्यन्ते । "उत "वा अपि वा ये "यजत्राः यजनीयाः ते सर्वे यूयम् आस्तीर्णे "अस्मिन् "बर्हिषि "आसद्य उपविश्य "मादयध्वं सोमेनात्मानं तर्पयथ ।।

विश्वे॑ दे॒वा मम॑ शृण्वन्तु य॒ज्ञिया॑ उ॒भे रोद॑सी अ॒पां नपा॑च्च॒ मन्म॑ ।

मा वो॒ वचाँ॑सि परि॒चक्ष्या॑णि वोचं सु॒म्नेष्विद्वो॒ अन्त॑मा मदेम ॥१४

विश्वे॑ । दे॒वाः । मम॑ । शृ॒ण्व॒न्तु॒ । य॒ज्ञियाः॑ । उ॒भे इति॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । अ॒पाम् । नपा॑त् । च॒ । मन्म॑ ।

मा । व॒ः । वचाँ॑सि । प॒रि॒ऽचक्ष्या॑णि । वो॒च॒म् । सु॒म्नेषु॑ । इत् । व॒ः । अन्त॑माः । म॒दे॒म॒ ॥१४

विश्वे । देवाः । मम । शृण्वन्तु । यज्ञियाः । उभे इति । रोदसी इति । अपाम् । नपात् । च । मन्म ।

मा । वः । वचांसि । परिऽचक्ष्याणि । वोचम् । सुम्नेषु । इत् । वः । अन्तमाः । मदेम ॥१४

"यज्ञियाः यज्ञार्हाः "विश्वे "देवाः "मम मदीयं "मन्म मननीयं स्तोत्रं "शृण्वन्तु । चित्तेऽवधारयन्तु । तथा "उभे "रोदसी द्यावापृथिव्यौ "अपां "नपात् मध्यमस्थानोऽग्निः "च अस्मदीयं स्तोत्रं शृण्वन्तु । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे देवाः "वः युष्मभ्यं "परिचक्ष्याणि वर्जनीयानि "वचांसि स्तोत्राणि "मा "वोचं मा ब्रवीमि । अपि तु समीचीनानि । अतः "वः युष्माकम् "अन्तमाः अन्तिकतमाः सन्तो वयं "सुम्नेष्वित् युष्माभिर्दत्तेषु सुखेष्वेव वर्तमानाः "मदेम मोदेम ॥

आग्रयणे वैश्वदेवस्य 'ये के च ज्मा ' इति याज्या । सूत्रितं च – ' विश्वे देवास आ गत ये के च ज्मा महिनो अहिमायाः' (आश्व. श्रौ. २.९) इति ।

ये के च॒ ज्मा म॒हिनो॒ अहि॑माया दि॒वो ज॑ज्ञि॒रे अ॒पां स॒धस्थे॑ ।

ते अ॒स्मभ्य॑मि॒षये॒ विश्व॒मायु॒ः क्षप॑ उ॒स्रा व॑रिवस्यन्तु दे॒वाः ॥१५

ये । के । च॒ । ज्मा । म॒हिनः॑ । अहि॑ऽमायाः । दि॒वः । ज॒ज्ञि॒रे । अ॒पाम् । स॒धऽस्थे॑ ।

ते । अ॒स्मभ्य॑म् । इ॒षये॑ । विश्व॑म् । आयुः॑ । क्षपः॑ । उ॒स्राः । व॒रि॒व॒स्य॒न्तु॒ । दे॒वाः ॥१५

ये । के । च । ज्मा । महिनः । अहिऽमायाः । दिवः । जज्ञिरे । अपाम् । सधऽस्थे ।

ते । अस्मभ्यम् । इषये । विश्वम् । आयुः । क्षपः । उस्राः । वरिवस्यन्तु । देवाः ॥१५

“महिनः महान्तः “अहिमायाः। माया प्रज्ञानाम। आहन्तृप्रज्ञाः । एवंभूताः "ये “के चन देवाः “ज्मा । पृथिवीनामैतत् । ज्मायां पृथिव्यां “जज्ञिरे प्रादुर्बभूवुः । ये के चन “दिवः द्युलोकाज्जज्ञिरे । ये के चन “अपां “सधस्थे सहान्तरिक्षे जज्ञिरे “ते सर्वे “देवाः “अस्मभ्यमिषये । इष्यत इतीषिः पुत्रादिः । तस्मै च “विश्व सर्वम् “आयुः अन्नं जीवनं वा “क्षपः सर्वा रात्रीः “उस्राः सर्वाण्यहानि च सर्वदा नैरन्तर्येण “वरिवस्यन्तु प्रयच्छन्तु ।।

अग्नीपर्जन्यावव॑तं धियं॑ मे॒ऽस्मिन्हवे॑ सुहवा सुष्टु॒तिं न॑ः ।

इळा॑मु॒न्यो ज॒नय॒द्गर्भ॑मु॒न्यः प्र॒जाव॑ती॒रिषु॒ आ ध॑त्तमु॒स्मे ॥१६

अग्नी॑पर्जन्यौ । अव॑तम् । धियं॑म् । मे॒ । अ॒स्मिन् । हवे॑ । सु॒ऽह॒वा॒ । सु॒ऽस्तु॒तिम् । न॒ः ।

इळा॑म् । अ॒न्यः । ज॒नयं॑त् । गर्भं॑म् । अ॒न्यः । प्र॒जाऽवं॑तीः । इषः॑ । आ । धु॒त्त॒म् । अ॒स्मे इति॑ ॥१६

अग्नीपर्जन्यौ । अवतम् । धियम् । मे । अस्मिन् । हवे । सुऽहवा । सुऽस्तुतिम् । नः ।

इळाम् । अन्यः । जनयत् । गर्भम् । अन्यः । प्रजाऽवतीः । इषः । आ । धत्तम् । अस्मे इति ॥१६

हे “अग्नीपर्जन्यौ “मे मदीयं “धियं कर्म यज्ञलक्षणम् “अवतं गच्छतं रक्षतं वा । हे ”सुहवा सुखेन ह्वातुं शक्यौ “अस्मिन् “हवे यज्ञे “नः अस्मदीयां “सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं च रक्षतम् । यद्वा । अनुवृत्तोऽवतिः श्रवणार्थः। अवतं शृणुतम् । युवयोर्मध्ये “अन्यः पर्जन्यः “इळाम् अन्नं “जनयत् जनयति । वृष्ट्या हि ओषधिवनस्पतयो जायन्ते तेभ्यश्चान्नं जायते । “अन्यः अग्निः “गर्भं जनयति । पुरुषेण भुक्तमन्नं जाठरेणाग्निना पक्वं सत् रेतरूपेण परिणमते तदेव योषित्सु गर्भो भवति । अतो युवां “प्रजावतीः प्रजाभिर्युक्ताः “इषः अन्नानि “अस्मे अस्मासु “आ “धत्तम् अवस्थापयतम् ॥

स्ती॒र्णे ब॒र्हिषि॑ समिधा॒ने अ॒ग्नौ सू॒क्तेन॑ म॒हा नम॒सा वि॑वासे ।

अ॒स्मिन्नो॑ अ॒द्य वि॒दथे॑ यजत्रा॒ विश्वे॑ देवा ह॒विषि॑ मादयध्वम् ॥१७

स्ती॒र्णे । ब॒र्हिषि॑ । स॒म्ऽइ॒धा॒ने । अ॒ग्नौ । सु॒ऽउ॒क्तेन॑ । म॒हा । नम॑सा । आ । वि॒वा॒से॒ ।

अ॒स्मिन् । न॒ः । अ॒द्य । वि॒दथे॑ । य॒ज॒त्रा॒ः । विश्वे॑ । दे॒वा॒ः । ह॒विषि॑ । मा॒द॒य॒ध्व॒म् ॥१७

स्तीर्णे । बर्हिषि । सम्ऽइधाने । अग्नौ । सुऽउक्तेन । महा । नमसा । आ । विवासे ।

अस्मिन् । नः । अद्य । विदथे । यजत्राः । विश्वे । देवाः । हविषि । मादयध्वम् ॥१७

हे विश्वे देवाः “बर्हिषि दर्भपुञ्जे वेद्यां “स्तीर्णे सति “अग्नौ च “समिधाने समिद्धे सति अनेन “सूक्तेन स्तोत्रेण च “महा महता "नमसा नमस्कारेण च “आ “विवासे पर्यचरम् । हे “यजत्राः यजनीयाः “विश्वे “देवाः “अद्य अस्मिन् दिने “नः अस्मदीये “अस्मिन् “विदथे यज्ञे “हविषि । तृतीयार्थे सप्तमी । हविषा अस्माभिर्दत्तेन “मादयध्वं तृप्यध्वम् ॥ ॥ १६ ॥

मण्डल ६

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_६.५२&oldid=200265" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं ६.५३

दे. पूषा। गायत्री, ८ अनुष्टुप्।

वयमु त्वा पथस्पते रथं न वाजसातये ।

धिये पूषन्नयुज्महि ॥१॥

अभि नो नर्यं वसु वीरं प्रयतदक्षिणम् ।

वामं गृहपतिं नय ॥२॥

अदित्सन्तं चिदाघृणे पूषन्दानाय चोदय ।

पणेश्चिद्वि म्रदा मनः ॥३॥

वि पथो वाजसातये चिनुहि वि मृधो जहि ।

साधन्तामुग्र नो धियः ॥४॥

परि तृन्धि पणीनामारया हृदया कवे ।

अथेमस्मभ्यं रन्धय ॥५॥

वि पूषन्नारया तुद पणेरिच्छ हृदि प्रियम् ।

अथेमस्मभ्यं रन्धय ॥६॥

आ रिख किकिरा कृणु पणीनां हृदया कवे ।

अथेमस्मभ्यं रन्धय ॥७॥

यां पूषन्ब्रह्मचोदनीमारां बिभर्ष्याघृणे ।

तया समस्य हृदयमा रिख किकिरा कृणु ॥८॥

या ते अष्ट्रा गोपशाघृणे पशुसाधनी ।

तस्यास्ते सुम्नमीमहे ॥९॥

उत नो गोषणिं धियमश्वसां वाजसामुत ।

नृवत्कृणुहि वीतये ॥१०॥

सायणभाष्यम्

'वयमु त्वा' इति दशर्चं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं पौष्णम्। 'यां पूषन्' इत्यनुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । तथा चानुक्रान्तं - 'वयं दश पौष्णं तद्गायत्रं वै यां पूषन्ननुष्टुप्' इति । अर्थार्थिभिः प्रवसद्भिरेतज्जप्यम् । सूत्रितं च -- वयमु त्वा पथस्पते इत्यर्थचर्यां चरिष्यन्' (आश्व. गृ. ३, ७, ८) इति । जपेदिति शेष: ३ ॥

व॒यमु॑ त्वा पथस्पते॒ रथं॒ न वाज॑सातये ।

धि॒ये पू॑षन्नयुज्महि ॥१

व॒यम् । ऊ॒ँ इति॑ । त्वा॒ । प॒थः॒ । प॒ते॒ । रथ॑म् । न । वाज॑ऽसातये ।

धि॒ये । पू॒ष॒न् । अ॒यु॒ज्म॒हि॒ ॥१

वयम् । ऊँ इति । त्वा । पथः । पते । रथम् । न । वाजऽसातये ।

धिये । पूषन् । अयुज्महि ॥१

हे “पथस्पते मार्गस्य पालयितः “पूषन् “धिये कर्मार्थं “वाजसातये अन्नस्य लाभाय च “वयं “रथं "न युद्धे रथमिव “त्वा त्वाम् “अयुज्महि युज्महि । अस्मदभिमुखं कुर्मः । “उ इति पूरकः ॥

अ॒भि नो॑ नर्यं॒ वसु॑ वी॒रं प्रय॑तदक्षिणम् ।

वा॒मं गृ॒हप॑तिं नय ॥२

अ॒भि । नः॒ । नर्य॑म् । वसु॑ । वी॒रम् । प्रय॑तऽदक्षिणम् ।

वा॒मम् । गृ॒हऽप॑तिम् । न॒य॒ ॥२

अभि । नः । नर्यम् । वसु । वीरम् । प्रयतऽदक्षिणम् ।

वामम् । गृहऽपतिम् । नय ॥२

हे पूषन् “नर्यं नृभ्यो हितं “वसु धनम् "अभि प्राप्तुं “वीरं दारिद्र्यस्य विशेषेण ईरयितारं गमयितारं “प्रयतदक्षिणं पूर्वमन्येभ्योऽपि दत्तधनम् । यद्वा । प्रयतं शुद्धं दक्षिणं धनं यस्य तादृशम् । “वामं वननीयमेवंविधं “गृहपतिं गृहस्थं " नः अस्मान् “नय प्रापय ॥

अदि॑त्सन्तं चिदाघृणे॒ पूष॒न्दाना॑य चोदय ।

प॒णेश्चि॒द्वि म्र॑दा॒ मन॑ः ॥३

अदि॑त्सन्तम् । चि॒त् । आ॒घृ॒णे॒ । पूष॑न् । दाना॑य । चो॒द॒य॒ ।

प॒णेः । चि॒त् । वि । म्र॒द॒ । मन॑ः ॥३

अदित्सन्तम् । चित् । आघृणे । पूषन् । दानाय । चोदय ।

पणेः । चित् । वि । म्रद । मनः ॥३

हे “आघृणे अगतदीप्ते “पूषन् “अदित्सन्तं “चित् दातुमनिच्छन्तमपि पुरुषं “दानाय अस्मद्दानार्थं “चोदय प्रेरय । "पणेश्चित् वणिजोऽपि वार्धुषिकस्य लुब्धस्यापि “मनः हृदयं “वि “म्रद दानार्थ मृदूकुरु ।।

वि प॒थो वाज॑सातये चिनु॒हि वि मृधो॑ जहि ।

साध॑न्तामुग्र नो॒ धिय॑ः ॥४

वि । प॒थः । वाज॑ऽसातये । चि॒नु॒हि । वि । मृधः॑ । ज॒हि॒ ।

साध॑न्ताम् । उ॒ग्र॒ । नः॒ । धियः॑ ॥४

वि । पथः । वाजऽसातये । चिनुहि । वि । मृधः । जहि ।

साधन्ताम् । उग्र । नः । धियः ॥४

हे “उग्र उद्गूर्णबल पूषन् "पथः मार्गान् "वाजसातये अन्नलाभाय “वि “चिनुहि । शोधितान् कुरु । यैः पथिभिर्गता धनं लभेमहि तादृशान् पथः पृथक्कुर्वित्यर्थः। “मृधः बाधकानू तस्करादींश्च “वि "जहि बाधस्व । तथा “नः अस्माकं “धियः कर्माणि अन्नलाभार्थं क्रियमाणानि “साधन्तां सिध्यन्तु । सफलानि भवन्तु ॥

परि॑ तृन्धि पणी॒नामार॑या॒ हृद॑या कवे ।

अथे॑म॒स्मभ्यं॑ रन्धय ॥५

परि॑ । तृ॒न्धि॒ । प॒णी॒नाम् । आर॑या । हृद॑या । क॒वे॒ ।

अथ॑ । ई॒म् । अ॒स्मभ्य॑म् । र॒न्ध॒य॒ ॥५

परि । तृन्धि । पणीनाम् । आरया । हृदया । कवे ।

अथ । ईम् । अस्मभ्यम् । रन्धय ॥५

हे "कवे प्राज्ञ पूषन् “पणीनां वणिजां लुब्धानां “हृदया हृदयानि कठिनानि “आरया । सूक्ष्मलोहाग्रो दण्डः प्रतोद इति आरा इति चाख्यायते । तया “परि “तृन्धि परिविध्य । हृद्गतं काठिन्यमपनयेत्यर्थः । “अथ अनन्तरम् “ईम् एनान् पणीन् “अस्मभ्यं “रन्धय वशीकुरु ।। ॥ १७ ॥

वि पू॑ष॒न्नार॑या तुद प॒णेरि॑च्छ हृ॒दि प्रि॒यम् ।

अथे॑म॒स्मभ्यं॑ रन्धय ॥६

वि । पू॒ष॒न् । आर॑या । तु॒द॒ । प॒णेः । इ॒च्छ॒ । हृ॒दि । प्रि॒यम् ।

अथ॑ । ई॒म् । अ॒स्मभ्य॑म् । र॒न्ध॒य॒ ॥६

वि । पूषन् । आरया । तुद । पणेः । इच्छ । हृदि । प्रियम् ।

अथ । ईम् । अस्मभ्यम् । रन्धय ॥६

हे “पूषन् "आरया प्रतोदेन "पणेः वणिजः हृदयं “वि "तुद विविध्य । तस्य पणेः "हृदि हृदये “प्रियम् अस्मभ्यमनुकूलं धनम् “इच्छ दातव्यमितीच्छां जनय । “अथ अनन्तरम् “अस्मभ्यम् “ईम् एनान् “रन्धय वशीकुरु ॥

आ रिंख किकि॒रा कृ॑णु पणी॒नां हृद॑या कवे ।

अथे॑म॒स्मभ्यं॑ रन्धय ॥७

आ । रि॒ख॒ । कि॒कि॒रा । कृ॒णु॒ । प॒णी॒नाम् । हृद॑या । क॒वे॒ ।

अथ॑ । ई॒म् । अ॒स्मभ्य॑म् । र॒न्ध॒य॒ ॥७

आ । रिख । किकिरा । कृणु । पणीनाम् । हृदया । कवे ।

अथ । ईम् । अस्मभ्यम् । रन्धय ॥७

हे "कवे प्राज्ञ पूषन् “पणीनां वणिजां "हृदया हृदयानि “आ "रिख आलिख । आलिख्य च “किकिरा कीर्णानि प्रशिथिलानि "कृणु कुरु । मृदूनि कुर्वित्यर्थः । अन्यद्गतम् ॥

यां पू॑षन्ब्रह्म॒चोद॑नी॒मारां॒ बिभ॑र्ष्याघृणे ।

तया॑ समस्य॒ हृद॑य॒मा रिंख किकि॒रा कृ॑णु ॥८

याम् । पू॒ष॒न् । ब्र॒ह्म॒ऽचोद॑नीम् । आरा॑म् । बिभ॑र्षि । आ॒घृ॒णे॒ ।

तया॑ । स॒म॒स्य॒ । हृद॑यम् । आ । रि॒ख॒ । कि॒कि॒रा । कृ॒णु॒ ॥८

याम् । पूषन् । ब्रह्मऽचोदनीम् । आराम् । बिभर्षि । आघृणे ।

तया । समस्य । हृदयम् । आ । रिख । किकिरा । कृणु ॥८

हे “आघृणे आगतदीप्ते “पूषन् “ब्रह्मचोदनीं ब्रह्मणोऽन्नस्य प्रेरयित्रीं “याम् “आरां “बिभर्षि हस्ते धारयसि “तया “समस्य सर्वस्य लुब्धजनस्य “हृदयम् “आ “रिख आलिख। “किकिरा किकिराणि कीर्णानि प्रशिथिलानि च “कृणु कुरु ॥

या ते॒ अष्ट्रा॒ गोओ॑प॒शाघृ॑णे पश॒ुसाध॑नी ।

तस्यांस्ते सु॒म्नमीं॑महे ॥९

या । ते॒ । अष्ट्रा॑ । गोऽओ॑पशा । आघृ॑णे । प॒शु॒ऽसाध॑नी ।

तस्याः॑ । ते॒ । सु॒म्नम् । ई॒म॒हे॒ ॥९

या । ते । अष्ट्रा । गोऽओपशा । आघृणे । पशुऽसाधनी ।

तस्याः । ते । सुम्नम् । ईमहे ॥९

हे “आघृणे आगतदीप्ते पूषन् "ते त्वदीया “या “अष्ट्रा आरा “गोओपशा । उपशेरते इत्योपशाः । गाव ओपशा यस्यास्तादृशी। अतएव “पशुसाधनी पशूनां साधयित्री भवति “ते त्वदीयायाः “तस्याः संबन्धि “सुम्नं सुखम् “ईमहे याचामहे ॥

उ॒त नो॑ गो॒षणिं॒ धियं॑मश्व॒सां वा॑ज॒सामु॒त ।

नृ॒वत्कृ॑णुहि वी॒तये॑ ॥१०

उ॒त । न॒ः । गो॒ऽसनि॑म् । धियं॑म् । अ॒श्व॒साम् । वा॒ज॒ऽसाम् । उ॒त ।

नृ॒ऽवत् । कृ॒णु॒हि॒ । वी॒तये॑ ॥१०

उत । नः । गोऽसनिम् । धियम् । अश्वसाम् । वाजऽसाम् । उत ।

नृऽवत् । कृणुहि । वीतये ॥१०

"उत अपि च हे पूषन् “गोषणिं गवां सनित्रीम् “अश्वसाम् अश्वानां सनित्रीं “वाजसां वाजानामन्नानां सनित्रीम् “उत अपि च “नृवत् नृवतीं यद्वा नृणां वनित्रीं दात्रीमेवंभूतां “धियं बुद्धिं कर्म वा “नः अस्माकं “वीतये खादनायोपभोगार्थं “कृणुहि कुरु ॥ ॥ १८ ॥

टिप्पणी

पुष्यन् क्षितिं पोषयति प्रणुदन् रश्मिभिस्तमः । तेनैनमस्तौत्पूषेति भरद्वाजस्तु पञ्चभिः ।।बृहद्देवता २.६३ ।।

पूषोपरि टिप्पणी (https://puranastudy.webnode.com/puurnamaasa-prithu/pusha/)

पूषोपरि टिप्पणी (https://en.wikipedia.org/wiki/Pushan)

मण्डल ६

ऋग्वेदः सूक्तं ६.५४

दे. पूषा। गायत्री।

सं पूषन्विदुषा नय यो अञ्जसानुशासति ।

य एवेदमिति ब्रवत् ॥१॥

समु पूष्णा गमेमहि यो गृहाँ अभिशासति ।

इम एवेति च ब्रवत् ॥२॥

पूष्णश्चक्रं न रिष्यति न कोशोऽव पद्यते ।

नो अस्य व्यथते पविः ॥३॥

यो अस्मै हविषाविधन्न तं पूषापि मृष्यते ।

प्रथमो विन्दते वसु ॥४॥

पूषा गा अन्वेतु नः पूषा रक्षत्वर्वतः ।

पूषा वाजं सनोतु नः ॥५॥

पूषन्ननु प्र गा इहि यजमानस्य सुन्वतः ।

अस्माकं स्तुवतामुत ॥६॥

माकिर्नेशन्माकीं रिषन्माकीं सं शारि केवटे ।

अथारिष्टाभिरा गहि ॥७॥

शृण्वन्तं पूषणं वयमिर्यमनष्टवेदसम् ।

ईशानं राय ईमहे ॥८॥

पूषन्तव व्रते वयं न रिष्येम कदा चन ।

स्तोतारस्त इह स्मसि ॥९॥

परि पूषा परस्ताद्धस्तं दधातु दक्षिणम् ।

पुनर्नो नष्टमाजतु ॥१०॥

सायणभाष्यम्

‘सं पूषन्' इति दशर्चं पञ्चमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं पौष्णं गायत्रम् । ‘ सं पूषन्' इत्यनुक्रान्तम् । नष्टधनमन्विच्छता पुरुषेणैतज्जप्यम् । सूत्रितं च -- सं पूषन्विदुषेति नष्टमधिजिगमिषन्मूळ्हो वा ' (आश्व. गृ. ३. ७. ९) इति ॥

सं पूंषन्वि॒दुषा॑ नय॒ यो अञ्ज॑सानु॒शास॑ति ।

य ए॒वेदमिति॒ ब्रव॑त् ॥१

सम् । पू॒ष॒न् । वि॒दुषा॑ । न॒य॒ । यः । अञ्ज॑सा । अ॒नु॒ऽशास॑ति ।

यः । ए॒व । इ॒दम् । इति॑ । ब्रव॑त् ॥१

सम् । पूषन् । विदुषा । नय । यः । अञ्जसा । अनुऽशासति ।

यः । एव । इदम् । इति । ब्रवत् ॥१

हे “पूषन् पोषक देव "विदुषा जानता तेन जनेन “सं “नय अस्मान् संगमय “यः विद्वान् “अञ्जसा ऋजुमार्गेण “अनुशासति अनुशास्ति नष्टद्रव्यप्राप्त्युपायमुपदिशति । “यः च “एव एवम् “इदं नष्टं भवदीयं धनम् “इति “ब्रवत् ब्रवीति । नष्टं धनं दर्शयतीत्यर्थः । तेन विदुषेत्यन्वयः ॥

समुं पूष्णा गंमेमहि यो गृहाँ अंभिशासंति ।

इम एवेतिं च ब्रवंत् ॥२

सम् । ऊं इतिं । पूष्णा । गमेमहि । यः । गृहान् । अभिऽशासंति ।

इमे । एव । इतिं । च । ब्रवंत् ॥२

सम् । ऊं इति । पूष्णा । गमेमहि । यः । गृहान् । अभिऽशासति ।

इमे । एव । इति । च । ब्रवत् ॥२

“पूष्णा अनुगृहीता वयं “सं “गमेमहि तेन जनेन संगच्छेमहि “यः जनः “गृहान् येषु गृहेषु अस्मदीया नष्टाः पशवस्तिष्ठन्ति तान् गृहान् “अभिशासति अभिशास्ति आभिमुख्येन बोधयति । यश्च “इमे त्वदीया नष्टाः पशवः “एव एवं तिष्ठन्ति “इति “च “ब्रवत् ब्रूयात् ॥

पूष्णश्चक्रं न रिंष्यति न कोशोऽवं पद्यते ।

नो अंस्य व्यथते पविः ॥३

पूष्णः । चक्रम् । न । रिष्यति । न । कोशः । अवं । पद्यते ।

नो इतिं । अस्य । व्यथते । पविः ॥३

पूष्णः । चक्रम् । न । रिष्यति । न । कोशः । अव । पद्यते ।

नो इति । अस्य । व्यथते । पविः ॥३

“पूष्णः पोषकस्य देवस्य “चक्रम् आयुधं “न “रिष्यति न विनश्यति । अस्य चक्रस्य “कोशः च “न “अव “पद्यते न हीयते । “अस्य "पविः धारा च "नो नैव “व्यथते कुण्ठीभवति । तेन चक्रेण चोरान् हत्वा अस्मदीयं धनं प्रकाशयेति भावः ॥

यो अंस्मै हविषाविंधन्न तं पूषापिं मृष्यते ।

प्र॒थ॒मो विं॑न्दते॒ वसु॑ ॥४

यः । अ॒स्मै॒ । ह॒विषा॑ । अविं॑धत् । न । तम् । पू॒षा । अपिं॑ । मृ॒ष्य॒ते॒ ।

प्र॒थ॒मः । वि॒न्द॒ते॒ । वसु॑ ॥४

यः । अस्मै । हविषा । अविधत् । न । तम् । पूषा । अपि । मृष्यते ।

प्रथमः । विन्दते । वसु ॥४

“यः यजमानः “अस्मै पूष्णे "हविषा चरुपुरोडाशादिना “अविधत् परिचरति “तं यजमानं “पूषा “न “अपि "मृष्यते । अपिशब्द ईषदर्थे । ईषदपि न हिनस्ति । स च “प्रथमः मुख्यः सन् "वसु धनं “विन्दते लभते ॥

पू॒षा गा अन्वें॑तु नः पू॒षा र॑क्ष॒त्वर्वं॑तः ।

पू॒षा वाजं॑ सनोतु नः ॥५

पू॒षा । गाः । अनु॑ । ए॒तु॒ । न॒ः । पू॒षा । र॒क्ष॒तु॒ । अर्वं॑तः ।

पू॒षा । वाजं॑म् । स॒नो॒तु॒ । न॒ः ॥५

पूषा । गाः । अनु । एतु । नः । पूषा । रक्षतु । अर्वतः ।

पूषा । वाजम् । सनोतु । नः ॥५

“पूषा पोषको देवः “नः अस्मदीयाः "गाः "अन्वेतु रक्षणार्थमनुगच्छतु । स च “पूषा "अर्वतः अश्वान् “रक्षतु चोरेभ्यः । तथा “वाजम् अन्नं च “नः अस्मभ्यं “पूषा “सनोतु प्रयच्छतु ॥ ॥१९॥

पूष॒न्ननु॒ प्र गा इं॑हि॒ यजं॑मानस्य सुन्व॒तः ।

अ॒स्माकं॑ स्तुव॒ताम॒ुत ॥६

पूषं॑न् । अनु॑ । प्र । गाः । इ॒हि॒ । यजं॑मानस्य । सु॒न्व॒तः ।

अ॒स्माकं॑म् । स्तु॒व॒ताम् । उ॒त ॥६

पूषन् । अनु । प्र । गाः । इहि । यजमानस्य । सुन्वतः ।

अस्माकम् । स्तुवताम् । उत ॥६

हे “पूषन् “सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतः “यजमानस्य “गाः पशून् “अनु “प्र “इहि रक्षणार्थमनुगच्छ । "उत अपि च “स्तुवतां त्वद्विषयं स्तोत्रं कुर्वताम् “अस्माकं गाश्चानुगच्छ ॥

माकिर्नेशन्माकीं रिषन्माकीं सं शारि केवटे ।

अथारिष्टाभिरा गहि ॥७

माकिः । नेशत् । माकीम् । रिषत् । माकीम् । सम् । शारि । केवटे ।

अथ । अरिष्टाभिः । आ । गहि ॥७

माकिः । नेशत् । माकीम् । रिषत् । माकीम् । सम् । शारि । केवटे ।

अथ । अरिष्टाभिः । आ । गहि ॥७

हे “पूषन् अस्मदीयं गोधनं “माकिर्नेशत् मा नश्यतु । माकिर्माकीम् इत्येतौ प्रतिषेधमात्रे वर्तेते । “माकीं “रिषत् । मा व्याघ्रादिभिर्हिंस्यताम् । “माकीं मा च "केवटे कूपे “सं “शारि संशीर्णं भूत् । कूपपातेनापि हिंसितं मा भवतु । “अथ एवं सति “अरिष्टाभिः अहिंसिताभिर्गोभिः सह “आ “गहि सायंकाले आगच्छ ।

शृण्वन्तं पूषणं वयमिर्यमनष्टवेदसम् ।

ईशानं राय ईमहे ॥८

शृण्वन्तम् । पूषणम् । वयम् । इर्यम् । अनष्टऽवेदसम् ।

ईशानम् । रायः । ईमहे ॥८

शृण्वन्तम् । पूषणम् । वयम् । इर्यम् । अनष्टऽवेदसम् ।

ईशानम् । रायः । ईमहे ॥८

अस्मत्स्तोत्राणि “शृण्वन्तम् “इर्यँ दारिद्र्यस्य प्रेरकम् "अनष्टवेदसम् अविनष्टधनम् “ईशानं सर्वस्येश्वरमेवंविधं “पूषणं देवं “वयं “रायः धनानि “ईमहे याचामहे ॥

चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे पर्वणि पौष्णस्य हविषः पूषन्तव व्रते ' इत्येषानुवाक्या। सूत्रितं च--- ' वाममद्य सवितर्वाममु श्वः पूषन्तव व्रते वयम् ' (आश्व. श्रौ. २. १६) इति ॥

पूष॒न्तव॑ व्र॒ते व॒यं न रि॑ष्येम॒ कदा॑ च॒न ।

स्तो॒तार॑स्त इ॒ह स्म॑सि ॥९

पूष॑न् । तव॑ । व्र॒ते । व॒यम् । न । रि॒ष्ये॒म॒ । कदा॑ । च॒न ।

स्तो॒तार॑ः । ते॒ । इ॒ह । स्म॒सि॒ ॥९

पूषन् । तव । व्रते । वयम् । न । रिष्येम । कदा । चन ।

स्तोतारः । ते । इह । स्मसि ॥९

हे “पूषन् पोषक “तव त्वदीये “व्रते कर्मणि वर्तमानाः “वयं “कदा "चन कदाचिदपि “न “रिष्येम हिंसिता न भवेस । तादृशाश्च वयम् “इह अस्मिन् कर्मणि “ते तव “स्तोतारः “स्मसि स्मः । भवामः ।।

परि॑ पू॒षा प॒रस्ता॒द्धस्तं॑ दधातु॒ दक्षि॑णम् ।

पुन॑र्नो न॒ष्टमाज॑तु ॥१०

परि॑ । पू॒षा । प॒रस्ता॑त् । हस्त॑म् । द॒धा॒तु॒ । दक्षि॑णम् ।

पुन॑ः । न॒ः । न॒ष्टम् । आ । अ॒ज॒तु॒ ॥१०

परि । पूषा । परस्तात् । हस्तम् । दधातु । दक्षिणम् ।

पुनः । नः । नष्टम् । आ । अजतु ॥१०

“पूषा पोषको देवः “परस्तात् परस्मिन् देशे सुसंचारादन्यस्मिन् चोरव्याघ्रादिभिरुषिते देशे गच्छतो गोधनस्य निवारणाय स्वकीयं “दक्षिणं “हस्तं “परि “दधातु । परिधानं निवारकं करोतु ।। “नः अस्मदीयं “नष्टं च गोधनं “पुनः “आजतु आगच्छतु । आगमयतु ।।
॥ २० ॥

मण्डल ६

ऋग्वेदः सूक्तं ६.५५

दे. पूषा। गायत्री।

एहि वां विमुचो नपादाघृणे सं सचावहै ।

रथीरृतस्य नो भव ॥१॥

रथीतमं कपर्दिनमीशानं राधसो महः ।

रायः सखायमीमहे ॥२॥

रायो धारास्याघृणे वसो राशिरजाश्व ।

धीवतोधीवतः सखा ॥३॥

पूषणं न्वजाश्वमुप स्तोषाम वाजिनम् ।

स्वसुर्यो जार उच्यते ॥४॥

मातुर्दिधिषुमब्रवं स्वसुर्जारः शृणोतु नः ।

भ्रातेन्द्रस्य सखा मम ॥५॥

आजासः पूषणं रथे निशृम्भास्ते जनश्रियम् ।

देवं वहन्तु बिभ्रतः ॥६॥

सायणभाष्यम्

'एहि वाम्' इति षड्टचं षष्ठं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं गायत्रं पौष्णम् । अनुक्रम्यते च – एहि वां षट् ' इति । गतो विनियोगः ॥

एहि॒ वां वि॑मुचो नपा॒दाघृ॑णे॒ सं स॑चावहै ।

र॒थीरृ॒तस्य॑ नो भव ॥१

आ । इ॒हि॒ । वाम् । वि॒ऽमु॒चः॒ । न॒पा॒त् । आघृ॑णे । सम् । स॒चा॒व॒है॒ ।

र॒थीः । ऋ॒तस्य॑ । नः॒ । भ॒व॒ ॥१

आ । इहि । वाम् । विऽमुचः । नपात् । आघृणे । सम् । सचावहै ।

रथीः । ऋतस्य । नः । भव ॥१

हे "विमुचो "नपात् । विमुञ्चति सृष्टिकाले स्वसकाशात् सर्वाः प्रजा विसृजतीति विमुक् प्रजापतिः । तस्य पुत्र "आघृणे आगतदीप्ते पूषन् "वाम् । वाति गच्छति स्तुतिं प्राप्नोतीति वाः स्तोता ।। ' वा गतिगन्धनयोः' इत्यस्मात् ' आतो मनिन् ' इति विच् ॥ वां गन्तारं स्तोतारं माम् "एहि आगच्छ । आवां च "सं "सचावहै समयाव । संगच्छावहै। तादृशस्त्वं "नः अस्माकम् "ऋतस्य यज्ञस्य "रथीः रंहिता नेता "भव । तथा सति तत्रत्यं हविस्त्वयापि लभ्यत इत्यर्थः ॥

र॒थीत॑मं कप॒र्दिन॒मीशा॑नं॒ राध॑सो म॒हः ।

रा॒यः सखा॑यमीमहे ॥२

र॒थिऽत॑मम् । क॒प॒र्दिन॑म् । ईशा॑नम् । राध॑सः । म॒हः ।

रा॒यः । सखा॑यम् । ई॒म॒हे॒ ॥२

रथिऽतमम् । कपर्दिनम् । ईशानम् । राधसः । महः ।

रायः । सखायम् । ईमहे ॥२

“रथीतमम् अतिशयेन रथिनम् । यद्वा । अतिशयेन रंहितारं नेतारं “कपर्दिनम् । कपर्दश्चूडा । तद्वन्तम् । राध्नोत्यनेनेति राधो धनम् । “महः महतः “राधसः धनस्य “ईशानं स्वामिनं "सखायम् अस्माकं मित्रमेवंविधं पूषणं “रायः धनानि “ईमहे याचामहे ॥

रा॒यो धारा॑स्याघृणे॒ वसो॑ रा॒शिर॑जाश्व ।

धीव॑तोधीवत॒ः सखा॑ ॥३

रा॒यः । धारा॑ । अ॒सि॒ । आ॒घृ॒णे॒ । वसो॒ः । रा॒शिः । अ॒ज॒ऽअ॒श्व॒ ।

धीव॑तःऽधीवतः । सखा॑ ॥३

रायः । धारा । असि । आघृणे । वसोः । राशिः । अजऽअश्व ।

धीवतःऽधीवतः । सखा ॥३

हे “आघृणे आगतदीप्ते पूषन् “रायः धनस्य “धारा “असि प्रवाहो भवसि । स्तोतृभ्यो बहुधनं नैरन्तर्येण प्रयच्छसीत्यर्थः । “अजाश्व । अजाश्छागा एवाश्वा अश्वकार्यापन्ना यस्य तादृश पूषन् 'वसोः वसुनः धनस्य “राशिः संघश्च भवसि । धनसंघश्च त्वय्येव निवसतीत्यर्थः । “धीवतोधीवतः सर्वस्य स्तोत्रवतः पुरुषस्य “सखा मित्रभूतश्च भवसि ।।

पू॒षणं॒ न्व१॒॑जाश्व॒मुप॑ स्तोषाम वा॒जिन॑म् ।

स्वसु॒र्यो जा॒र उ॒च्यते॑ ॥४

पू॒षण॑म् । नु । अ॒जऽअ॑श्वम् । उप॑ । स्तो॒षा॒म॒ । वा॒जिन॑म् ।

स्वसु॒ः । यः । जा॒रः । उ॒च्यते॑ ॥४

पूषणम् । नु । अजऽअश्वम् । उप । स्तोषाम । वाजिनम् ।

स्वसुः । यः । जारः । उच्यते ॥४

"अजाश्वं छागवाहनं “वाजिनम् अन्नवन्तं बलवन्तं वा “पूषणं पोषकं देवं "नु अद्य “उप “स्तोषाम उपस्तवाम। "यः पूषा “स्वसुः उषसः “जारः उपपतिरिति “उच्यते तं पूषणमित्यन्वयः ।।

मा॒तुर्दि॑धि॒षुम॑ब्रवं॒ स्वसु॑र्जा॒रः शृ॑णोतु नः ।

भ्रातेन्द्र॑स्य॒ सखा॒ मम॑ ॥५

मा॒तुः । दि॒धि॒षुम् । अ॒ब्र॒व॒म् । स्वसुः॑ । जा॒रः । शृ॒णो॒तु॒ । नः॒ ।

भ्राता॑ । इन्द्र॑स्य । सखा॑ । मम॑ ॥५

मातुः । दिधिषुम् । अब्रवम् । स्वसुः । जारः । शृणोतु । नः ।

भ्राता । इन्द्रस्य । सखा । मम ॥५

"मातुः निर्मात्र्या रात्रेः "दिधिषुं पतिं पूषणम् "अब्रवं स्तौमि । "स्वसुः उषसः "जारः च पूषा "नः अस्माकं स्तोत्राणि "शृणोतु । "इन्द्रस्य "भ्राता सहजातः पूषा "मम स्तोतुः "सखा मित्रभूतोऽस्तु ॥

आजास॑ः पू॒षणं॒ रथे॑ निशृ॒म्भास्ते ज॑न॒श्रिय॑म् ।

दे॒वं व॑हन्तु॒ बिभ्र॑तः ॥६

आ । अ॒जासः॑ । पू॒षण॑म् । रथे॑ । नि॒ऽशृ॒म्भाः । ते । ज॒न॒ऽश्रिय॑म् ।

दे॒वम् । व॒ह॒न्तु॒ । बिभ्र॑तः ॥६

आ । अजासः । पूषणम् । रथे । निऽशृम्भाः । ते । जनऽश्रियम् ।

देवम् । वहन्तु । बिभ्रतः ॥६

"अजासः अजाश्छागाः "निशृम्भाः निश्रथ्य संबध्य हर्तारः "ते पूष्णो वाहनतया प्रसिद्धाश्छागाः "जनश्रियम् । जनं स्तोतृसंघं श्रयति गच्छतीति जनश्रीः । तं "पूषणं "देवं "रथे "बिभ्रतः धारयन्तः "आ "वहन्तु आनयन्तु ॥ ॥ २१ ॥

मण्डल ६

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_६.५५&oldid=200270" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं ६.५६

ऋग्वेदः - मण्डल ६
← सूक्तं ६.५५ सूक्तं ६.५६ सूक्तं ६.५७ →
बार्हस्पत्यो भरद्वाजः

दे. पूषा। गायत्री, ६ अनुष्टुप् ।

य एनमादिदेशति करम्भादिति पूषणम् ।

न तेन देव आदिशे ॥१॥

उत घा स रथीतमः सख्या सत्पतिर्युजा ।

इन्द्रो वृत्राणि जिघ्नते ॥२॥

उतादः परुषे गवि सूरश्चक्रं हिरण्ययम् ।

न्यैरयद्रथीतमः ॥३॥

यदद्य त्वा पुरुष्टुत ब्रवाम दस्र मन्तुमः ।

तत्सु नो मन्म साधय ॥४॥

इमं च नो गवेषणं सातये सीषधो गणम् ।

आरात्पूषन्नसि श्रुतः ॥५॥

आ ते स्वस्तिमीमह आरेअघामुपावसुम् ।

अद्या च सर्वतातये श्वश्च सर्वतातये ॥६॥

सायणभाष्यम्

‘य एनम् ' इति षडृचं सप्तमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं पौष्णम् । अन्त्यानुष्टुप् आदौ पञ्च गायत्र्यः । तथा चानुक्रांतं - ‘ य एनमन्त्यानुष्टुप्' इति । गतो विनियोगः ॥

य एं॑नमा॒दिदे॑शति कर॒म्भादिति॑ पू॒षणं॑म् ।

न तेनं॑ दे॒व आ॒दिशे॑ ॥१

यः । ए॒न॒म् । आ॒ऽदिदे॑शति । क॒र॒म्भ॒ऽअत् । इति॑ । पू॒षणं॑म् ।

न । तेनं॑ । दे॒वः । आ॒ऽदिशे॑ ॥१

यः । एनम् । आऽदिदेशति । करम्भऽअत् । इति । पूषणम् ।

न । तेन । देवः । आऽदिशे ॥१

“यः स्तोता “एनं “पूषणं पोषकं “करम्भात् करम्भाणां घृतमिश्राणां यवसक्तूनाम् अत्ता “इति “आदिदेशति अभिष्टौति “तेन पुरुषेण अन्यः “देवः “न “आदिशे आदेष्टव्यः स्तोतव्यो न भवति । पूष्ण एव सर्वस्याभिमतस्य धनस्य लाभात् देवतान्तरं न स्तौतीत्यर्थः ॥

उ॒त घा॒ स र॒थीतं॑म॒ः सख्या॒ सत्पं॑तिर्यु॒जा ।

इन्द्रों॑ वृ॒त्राणिं॑ जिघ्नते ॥२

उ॒त । घ॒ । सः । र॒थिऽतं॑मः । सख्यां॑ । सत्ऽपं॑तिः । यु॒जा ।

इन्द्रः॑ । वृ॒त्राणिं॑ । जि॒घ्न॒ते॒ ॥२

उत । घ । सः । रथिऽतमः । सख्या । सत्ऽपतिः । युजा ।

इन्द्रः । वृत्राणि । जिघ्नते ॥२

“उत “घ अपि च “सः यः शत्रूणां हन्तृत्वेन प्रसिद्धस्तादृशः रथीतमः अतिशयेन रथी महारथः “सत्पतिः सतां पालयिता एवंगुणः “इन्द्रः “सख्या मित्रभूतेन पूष्णा “युजा सहायभूतेन युक्तः सन् "वृत्राणि शत्रून् "जिघ्नते हन्ति । इन्द्रस्यापि अयमेव साहाय्यकारीत्यर्थः ॥

उ॒तादः प॑रु॒षे गवि॒ सूर॑श्च॒क्रं हि॑र॒ण्यय॑म् ।

न्यै॑रयद्र॒थीत॑मः ॥३

उ॒त । अ॒दः । प॒रु॒षे । गवि॑ । सूरः॑ । च॒क्रम् । हि॒र॒ण्यय॑म् ।

नि । ऐ॒र॒य॒त् । र॒थिऽत॑मः ॥३

उत । अदः । परुषे । गवि । सूरः । चक्रम् । हिरण्ययम् ।

नि । ऐरयत् । रथिऽतमः ॥३

“उत अपि च “सूरः प्रेरकः “रथीतमः अतिशयेन रथी नेतृतमो वा पूषा “परुषे परुष्मति पर्ववति भास्वति वा “गवि । गच्छतीति गौरादित्यः । तस्मिन् “हिरण्ययं हिरण्मयं सुवर्णनिर्मितम् “अदः तत् रथस्य “चक्रं “न्यैरयत् नितरां प्रेरयति स्म ॥

यद॒द्य त्वा॑ पुरुष्टु॒त ब्रवा॑म दस्र मन्तुमः ।

तत्सु नो॒ मन्म॑ साधय ॥४

यत् । अ॒द्य । त्वा॒ । पु॒रु॒ऽस्तु॒त॒ । ब्रवा॑म । द॒स्र॒ । म॒न्तु॒ऽम॒ः ।

तत् । सु । न॒ः । मन्म॑ । सा॒ध॒य॒ ॥४

यत् । अद्य । त्वा । पुरुऽस्तुत । ब्रवाम । दस्र । मन्तुऽमः ।

तत् । सु । नः । मन्म । साधय ॥४

हे “पुरुष्टुत बहुभिर्यजमानैः स्तुत “दस्र दर्शनीय “मन्तुमः ज्ञानवन् पूषन् “अद्य इदानीं “यत् उद्दिश्य “त्वा त्वां “ब्रवाम स्तवाम “नः अस्माकं “मन्म मननीयं “तत् धनं "सु “साधय उत्पादय ।।

इ॒मं च॑ नो ग॒वेष॑णं सा॒तये॑ सीषधो ग॒णम् ।

आ॒रात्पूं॑षन्नसि श्रु॒तः ॥५

इ॒मम् । च॒ । नः॒ । गो॒ऽए॒ष॑णम् । सा॒तयें । सी॒स॒धः॒ । ग॒णम् ।

आ॒रात् । पू॒ष॒न् । अ॒सि॒ । श्रु॒तः ॥५

इमम् । च । नः । गोऽएषणम् । सातये । सीसधः । गणम् ।

आरात् । पूषन् । असि । श्रुतः ॥५

हे पूषन् “नः अस्माकं “सातये लाभाय “इमं “च "गणं मनुष्यसंघं “गवेषणं गवा मेषयितारं “सीषधः साधय । हे “पूषन् “आरात् दूरदेशेऽपि त्वं “श्रुतः विश्रुतः प्रख्यातः “असि भवसि ।।

आ तें स्व॒स्तिमीं॑मह आ॒रेअं॑घा॒मुपा॑वसुम् ।

अ॒द्या चं॑ स॒र्वता॑तये॒ श्वश्चं॑ स॒र्वता॑तये ॥६

आ । ते॒ । स्व॒स्तिम् । ई॒म॒हे॒ । आ॒रेऽअं॑घाम् । उप॑ऽवसुम् ।

अ॒द्य । च॒ । स॒र्वऽता॑तये । श्वः । च॒ । स॒र्वऽता॑तये ॥६

आ । ते । स्वस्तिम् । ईमहे । आरेऽअघाम् । उपऽवसुम् ।

अद्य । च । सर्वऽतातये । श्वः । च । सर्वऽतातये ॥६

हे पूषन् 'ते त्वदीयां त्वया देयां “स्वस्तिं कल्याणीं रक्षाम् “आरेअघाम् । आरे दूरे अघं पापं यस्यास्तादृशम् । “उपावसुम् उपगतधनाम् । ईदृशीं स्वस्तिम् “अद्य “च अस्मिंश्च काले “सर्वतातये। सर्वैर्ऋत्विग्भिस्तायते इति सर्वतातिर्यज्ञः । तदर्थम् । यद्वा । सर्वेषां भोगानां विस्ताराय। “श्वश्च परस्मिन्नपि दिने “सर्वतातये सर्वदा सर्वतात्यर्थम् “आ “ईमहे अभियाचामहे ॥ ॥ २२ ॥

मण्डल ६

ऋग्वेदः सूक्तं ६.५७

दे. इन्द्रापूषणौ। गायत्री

इन्द्रा नु पूषणा वयं सख्याय स्वस्तये ।

हुवेम वाजसातये ॥१॥

सोममन्य उपासदत्पातवे चम्वोः सुतम् ।

करम्भमन्य इच्छति ॥२॥

अजा अन्यस्य वह्नयो हरी अन्यस्य सम्भृता ।

ताभ्यां वृत्राणि जिघ्नते ॥३॥

यदिन्द्रो अनयद्रितो महीरपो वृषन्तमः ।

तत्र पूषाभवत्सचा ॥४॥

तां पूष्णः सुमतिं वयं वृक्षस्य प्र वयामिव ।

इन्द्रस्य चा रभामहे ॥५॥

उत्पूषणं युवामहेऽभीशूँरिव सारथिः ।

मह्या इन्द्रं स्वस्तये ॥६॥

सायणभाष्यम्

‘ इन्द्रा नु पूषणा ' इति षड्चमष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं गायत्रमैन्द्रापौष्णम् । अनुक्रान्तं च -- ‘ इन्द्रा न्वैन्द्रं च ' इति । गतो विनियोगः ॥

इन्द्रा॒ नु पू॒षणा॑ व॒यं स॒ख्याय॑ स्व॒स्तये॑ ।

हु॒वेम॒ वाज॑सातये ॥१

इन्द्रा॑ । नु । पू॒षणा॑ । व॒यम् । स॒ख्याय॑ । स्व॒स्तये॑ ।

हु॒वेम॑ । वाज॑ऽसातये ॥१

इन्द्रा । नु । पूषणा । वयम् । सख्याय । स्वस्तये ।

हुवेम । वाजऽसातये ॥१

इतरेतरयोगात् इन्द्रपूषशब्दयोः उभयत्र द्विवचनम् । इन्द्रापूषणौ देवौ “नु अद्य च "वयं “स्वस्तये “सख्याय शोभनाय सखित्वाय “वाजसातये वाजस्यान्नस्य बलस्य वा सातये संभजनाय च “हुवेम आह्वयाम । स्तवाम ॥

सोम॑म॒न्य उपा॑सद॒त्पात॑वे च॒म्वोः॑ सु॒तम् ।

क॒र॒म्भम॒न्य इ॑च्छति ॥२

सोम॑म् । अ॒न्यः । उप॑ । अ॒स॒द॒त् । पात॑वे । च॒म्वोः॑ । सु॒तम् ।

क॒र॒म्भम् । अ॒न्यः । इ॒च्छ॒ति॒ ॥२

सोमम् । अन्यः । उप । असदत् । पातवे । चम्वोः । सुतम् ।

करम्भम् । अन्यः । इच्छति ॥२

“चम्वोः अधिषवणफलकयोः “सुतम् अभिषुतं "सोमम् “अन्यः अनयोरेकतर इन्द्रः “पातवे पातुम् "उपासदत् उपसीदति । उपगच्छति । “अन्यः एकतरः पूषा “करम्भं घृतसिक्तं सक्त्वात्मकं हविः भक्षयितुम् “इच्छति ॥

अ॒जा अ॒न्यस्य॒ वह्न॑यो॒ हरी॑ अ॒न्यस्य॒ सम्भृ॑ता ।

ताभ्या॑ वृ॒त्राणि॑ जिघ्नते ॥३

अ॒जाः । अ॒न्यस्य॑ । वह्न॑यः । हरी॒ इति॑ । अ॒न्यस्य॑ । सम्ऽभृ॑ता ।

ताभ्या॑म् । वृ॒त्राणि॑ । जि॒घ्न॒ते॒ ॥३

अजाः । अन्यस्य । वह्नयः । हरी इति । अन्यस्य । सम्ऽभृता ।

ताभ्याम् । वृत्राणि । जिघ्नते ॥३

अनयोरिन्द्रापूष्णोः “अन्यस्य एकस्य पूष्णः "अजाः छागाः “वह्नयः वाहका अश्वाः । “अन्यस्य अपरस्येन्द्रस्य "संभृता संभृतौ सम्यक् पुष्टौ “हरी एतत्संज्ञावश्वौ वाहकौ । स चेन्द्रः “ताभ्यां “वृत्राणि शत्रून् “जिघ्नते हन्ति ॥

यदिन्द्रो॒ अन॑य॒द्रितो॑ म॒हीर॒पो वृष॑न्तमः ।

तत्र॑ पू॒षाभ॑व॒त्सचा॑ ॥४

यत् । इन्द्रः॑ । अन॑यत् । रितः॑ । म॒हीः । अ॒पः । वृष॑न्ऽतमः ।

तत्र॑ । पू॒षा । अ॒भ॒व॒त् । सचा॑ ॥४

यत् । इन्द्रः । अनयत् । रितः । महीः । अपः । वृषन्ऽतमः ।

तत्र । पूषा । अभवत् । सचा ॥४

“यत् यदा “वृषन्तमः अतिशयेन वर्षिता “इन्द्रः “रितः गन्त्रीः “महीः महतीः “अपः वृष्ट्युदकानि “अनयत् इमं लोकं प्रापयति “तत्र तदानीं “पूषा पोषको देवः “सचा “अभवत् अस्येन्द्रस्य सहायो भवति ॥

तां पू॒ष्णः सु॑म॒तिं व॒यं वृ॒क्षस्य॒ प्र व॒यामि॑व ।

इन्द्र॑स्य॒ चा र॑भामहे ॥५

ताम् । पू॒ष्णः । सु॒ऽम॒तिम् । व॒यम् । वृ॒क्षस्य॑ । प्र । व॒याम्ऽइ॑व ।

इन्द्र॑स्य । च॒ । आ । र॒भा॒म॒हे॒ ॥५

ताम् । पूष्णः । सुऽमतिम् । वयम् । वृक्षस्य । प्र । वयाम्ऽइव ।

इन्द्रस्य । च । आ । रभामहे ॥५

“पूष्णः पोषकस्य देवस्य “इन्द्रस्य “च “तां प्रसिद्धां “सुमतिं कल्याणीं मतिमनुग्रहबुद्धिं “वृक्षस्य महीरुहस्य “प्र “वयां प्रकृष्टां दृढां शाखाम् “इव “वयम् “आ “रभामहे अवलम्बामहे । आश्रयामह इत्यर्थः ॥

उत्पू॒षणं॑ युवामहे॒ऽभीशूँ॑रिव॒ सार॑थिः ।

म॒ह्या इन्द्रं॑ स्व॒स्तये॑ ॥६

उत् । पू॒षण॑म् । यु॒वा॒म॒हे॒ । अ॒भीशू॑न्ऽइव । सार॑थिः ।

म॒ह्यै । इन्द्र॑म् । स्व॒स्तये॑ ॥६

उत् । पूषणम् । युवामहे । अभीशून्ऽइव । सारथिः ।

मह्यै । इन्द्रम् । स्वस्तये ॥६

“पूषणं पोषकं देवम् “इन्द्रं च "मह्यै महत्यै “स्वस्तये रक्षार्थम् "उत् "युवामहे उद्योजयामः । उद्योजनमाकर्षणम् । तत्र दृष्टान्तः । “सारथिः सूतः “अभीशूनिव। अभीशून् रश्मीन् अश्वबन्धनार्थान् यथाकर्षति तद्वत् ॥ ॥ २३ ।।

टिप्पणी

६.५७.१ इन्द्रा नु पूषणा वयं इति

द्र. पौषम् (https://sa.wikisource.org/s/25ks)

६.५७.४ यदिन्द्रो अनयद्रितः इति।

द्र. पौष्णः (https://sa.wikisource.org/s/2592)

पूषणौसंज्ञके सामे अनयत् - रितः शब्दयोः मध्ये ओम-ओवा शब्दयोः निवेशं ध्यातव्यमस्ति। सायणभाष्ये रितः शब्दस्य मूलं री-गतिरेषणयोः गृहीतमस्ति - गच्छति। अन्ये कानि विकल्पाः संभवानि सन्ति। किं रितः शब्दस्य प्रत्यक्षरूपं रिक्तः अस्ति, अन्वेषणीयः।

मण्डल ६

ऋग्वेदः सूक्तं ६.५८

दे. पूषा। त्रिष्टुप्, २ जगती।

शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्विषुरूपे अहनी द्यौरिवासि ।
विश्वा हि माया अवसि स्वधावो भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु ॥१॥
अजाश्वः पशुपा वाजपस्त्यो धियंजिन्वो भुवने विश्वे अर्पितः ।
अष्ट्रां पूषा शिथिरामुद्वरीवृजत्संचक्षाणो भुवना देव ईयते ॥२॥
यास्ते पूषन्नावो अन्तः समुद्रे हिरण्ययीरन्तरिक्षे चरन्ति ।
ताभिर्यासि दूत्यां सूर्यस्य कामेन कृत श्रव इच्छमानः ॥३॥
पूषा सुबन्धुर्दिव आ पृथिव्या इळस्पतिर्मघवा दस्मवर्चाः ।
यं देवासो अददुः सूर्यायै कामेन कृतं तवसं स्वञ्चम् ॥४॥

सायणभाष्यम्

' शुक्रं ते ' इति चतुर्ऋचं नवमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं पौष्णम् । द्वितीया जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तं -- ‘ शुक्रं चतुष्कं द्वितीया जगती ' इति । वैश्वदेवे पर्वणि पौष्णस्य हविषः ‘ शुक्रं ते ' इति याज्या। सूत्रितं च -- शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यदिहेह वः स्वतवसः ' (आश्व. श्रौ. २:१६.११ (https://sa.wikisource.org/s/1aux)) इति । एकादशिनस्य पौष्णस्य पशोर्वपाया एषैव याज्या । सूत्रितं च - शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यत्प्रपथे पथामजनिष्ट पूषा ' (आश्व. श्रौ. ३. ७ (https://sa.wikisource.org/s/1byh)) इति । प्रवर्ग्याभिष्टवेऽप्येषा । सूत्रितं च - ‘ शुक्र ते अन्यद्यजतं ते अन्यदपश्यं गोपामनिपद्यमानम् ' (आश्व. श्रौ. ४. ६ (https://sa.wikisource.org/s/1auy)) इति ॥

शु॒क्रं ते॑ अ॒न्यद्य॑ज॒तं ते॑ अ॒न्यद्विषु॑रूपे॒ अह॑नी॒ द्यौरि॑वासि ।

विश्वा॒ हि मा॒या अव॑सि स्वधावो भ॒द्रा ते॑ पूषन्नि॒ह रा॒तिर॑स्तु ॥१

शु॒क्रम् । ते॒ । अ॒न्यत् । य॒ज॒तम् । ते॒ । अ॒न्यत् । विषु॑रूपे॒ इति॒ विषु॑ऽरूपे । अह॑नी॒ इति॑ । द्यौःऽइ॑व । अ॒सि॒ ।

विश्वाः॑ । हि । मा॒याः । अव॑सि । स्व॒धा॒ऽव॒ः । भ॒द्रा । ते॒ । पू॒ष॒न् । इ॒ह । रा॒तिः । अ॒स्तु॒ ॥१

शुक्रम् । ते । अन्यत् । यजतम् । ते । अन्यत् । विषुरूपे इति विषुऽरूपे । अहनी इति । द्यौःऽइव । असि ।

विश्वाः । हि । मायाः । अवसि । स्वधाऽवः । भद्रा । ते । पूषन् । इह । रातिः । अस्तु ॥१

हे पूषन् “ते तव “शुक्रं शुक्लवर्णम् “अन्यत् एकम् अहर्भवति वासरात्मकम् । तथा “ते तव संबन्धि “यजतम् । यजिरत्र संगतिकरणे वर्तते । यजनीयं प्रकाशेन संगमनीयं स्वतः कृष्णवर्णम् “अन्यत् एकम् अहर्भवति रात्र्याख्यम् । इत्थं “विषुरूपे शुक्लकृष्णतया नानारूपे “अहनी तव महिम्ना निष्पद्यते । यद्वा । हे पूषन् त्वदीयमन्यदेकं रूपं शुक्रं निर्मलं दिवसस्योत्पादकम् । त्वदीयमन्यदेकं रूपं यजतं केवलं यजनीयं न प्रकाशकं रात्रेरुत्पादकम् । अत एव विषुरूपे विषमरूपे अहनी अहश्च रात्रिश्च भवतः । अहोरात्रयोर्निर्माणे सूर्य एव कर्ता कथमस्य प्रसक्तिरिति तत्राह । “द्यौरिवासि । यथा द्यौरादित्यः प्रकाशयिता तथा त्वं प्रकाशकोऽसि । कुत इत्यत आह । हे “स्वधावः अन्नवन् “पूषन् “विश्वाः सर्वाः “मायाः प्रज्ञाः “हि यस्मात् कारणात् "अवसि रक्षसि अतः कारणात् त्वं सूर्य इव भवसीत्यर्थः । तादृशस्य “ते तव “भद्रा कल्याणी “रातिः दानम् “इह अस्मासु “अस्तु भवतु । यास्कस्त्वाह ‘ शुक्रं ते अन्यल्लोहितं ते अन्यद्यज्ञियं ते अन्यदयज्ञियं ते अन्यत् इति वा विषमरूपे अहनी कर्मणा द्यौरिव चासि । सर्वाणि च प्रज्ञानान्यवस्यन्नवन् ' (निरु. १२. १७) इति ॥

अ॒जाश्व॑ः पशु॒पा वाज॑पस्त्यो धियंजि॒न्वो भुव॑ने॒ विश्वे॒ अर्पि॑तः ।

अष्ट्रां॑ पू॒षा शिं॑थि॒रामु॒द्वरी॑वृजत्सं॒चक्षा॑णो॒ भुव॑ना दे॒व ईं॑यते ॥२

अ॒जऽअ॑श्वः । प॒शु॒ऽपाः । वाज॑ऽपस्त्यः । धि॒य॒म्ऽजि॒न्वः । भुव॑ने । विश्वे॑ । अर्पि॑तः ।

अष्ट्रा॑म् । पू॒षा । शि॒थि॒राम् । उ॒त्ऽवरी॑वृजत् । स॒म्ऽचक्षा॑णः । भुव॑ना । दे॒वः । ई॒य॒ते॒ ॥२

अजऽअश्वः । पशुऽपाः । वाजऽपस्त्यः । धियम्ऽजिन्वः । भुवने । विश्वे । अर्पितः ।

अष्ट्राम् । पूषा । शिथिराम् । उत्ऽवरीवृजत् । सम्ऽचक्षाणः । भुवना । देवः । ईयते ॥२

"अजाश्वः छागवाहनः "पशुपाः पशूनां पालयिता "वाजपस्त्यः । वाजा अन्नानि पस्त्ये गृहे यस्य तादृशः । "धियंजिन्वः। धियः स्तोतारः कर्माणि वा । तेषां प्रीणयिता "विश्वे विश्वस्मिन् सर्वस्मिन् "भुवने लोके "अर्पितः प्रजापतिना पोषकत्वेन स्थापितः। अत एवंभूतः "पूषा पोषको "देवः "अष्ट्राम् आरां स्वहस्तगतां "शिथिरां शिथिलां सतीम् "उद्वरीवृजत् उद्यच्छन् "भुवना भुवनानि सर्वान् लोकान् भूतजातानि वा "संचक्षाणः संपश्यन् सूर्यात्मना प्रकाशयन् "ईयते नभसि गच्छति ॥

पौष्णस्य पशोर्वपापुरोडाशयोः ' यास्ते पूषन् ' इत्यादिके द्वे ऋचौ अनुवाक्ये । सूत्रितं च -- ' यास्ते पूषन्नावो अन्तः समुद्र इति द्वे पूषेमा आशा अनु वेद सर्वाः ' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

यास्ते॑ पू॒ष॒न्नावो॑ अ॒न्तः स॑मु॒द्रे हि॑र॒ण्ययी॑र॒न्तरि॑क्षे॒ चर॑न्ति ।

ताभि॑र्यासि दू॒त्यां सूर्य॑स्य॒ काम॑ेन कृ॒त॒ श्रव॑ इ॒च्छमा॑नः ॥३

याः । ते॒ । पू॒ष॒न् । नावः॑ । अ॒न्तरिति॑ । स॒मु॒द्रे । हि॒र॒ण्ययीः॑ । अ॒न्तरि॑क्षे । चर॑न्ति ।

ताभिः॑ । या॒सि॒ । दू॒त्याम् । सूर्य॑स्य । काम॑ेन । कृ॒त॒ । श्रवः॑ । इ॒च्छमा॑नः ॥३

याः । ते । पूषन् । नावः । अन्तरिति । समुद्रे । हिरण्ययीः । अन्तरिक्षे । चरन्ति ।

ताभिः । यासि । दूत्याम् । सूर्यस्य । कामेन । कृत । श्रवः । इच्छमानः ॥३

हे "पूषन् "ते त्वदीयाः "याः "हिरण्ययीः हिरण्मय्यो हितरमणीयाः "नावः "समुद्रे उदधौ "अन्तः मध्ये "अन्तरिक्षे नभसि "चरन्ति संचरन्ति "ताभिः नौभिः "सूर्यस्य "दूत्यां "यासि गच्छसि । कदाचित् देवैः सार्धं सूर्येऽसुरवधार्थं प्रस्थिते सति तस्य भार्या स्वभर्तरि संजातौत्सुक्या बभूव तां प्रति सूर्यः पूषणं प्राहैषीत् तेन चात्र पूषा स्तूयते । अपि च त्वं "श्रवः हविर्लक्षणमन्नम् "इच्छमानः इच्छन् "कामेन पश्वादिविषयेण स्तोतृभिः "कृतः वशीकृतोऽसि ॥

पू॒षा सु॒बन्धु॑र्दि॒व आ पृ॑थि॒व्या इ॒ळस्पति॑र्म॒घवा॑ द॒स्मव॑र्चाः ।

यं दे॒वासो॒ अद॑दुः सू॒र्यायै॒ काम॑ेन कृ॒तं त॒वसं॒ स्वञ्च॑म् ॥४

पूषा । सुऽबन्धुः । दिवः । आ । पृथिव्याः । इळः । पतिः । मघऽवा । दस्मऽवर्चाः ।

यम् । देवासः । अददुः । सूर्यायै । कामेन । कृतम् । तवसम् । सुऽअञ्चम् ॥४

पूषा । सुऽबन्धुः । दिवः । आ । पृथिव्याः । इळः । पतिः । मघऽवा । दस्मऽवर्चाः ।

यम् । देवासः । अददुः । सूर्यायै । कामेन । कृतम् । तवसम् । सुऽअञ्चम् ॥४

“पूषा पोषको देवः “दिव “आ द्युलोकस्य च “पृथिव्याः च "सुबन्धुः शोभनो बन्धुर्भवति । तथा “इळस्पतिः इळाया अन्नस्य पतिः “मघवा । मघमिति धननाम् । तद्वान् । यद्वा । मंहतेर्दानकर्मणो भावसाधनो मघशब्दः । दानवान् “दस्मवर्चाः । वर्च इति रूपनाम । दस्मं दर्शनीयं वर्चो यस्य तादृशः । “यं पूषणं “देवासः सर्वे देवाः “सूर्यायै सूर्यस्य पत्न्यै यद्वा सावित्र्यै सूर्याख्यायै अश्विनोर्वरणाय “अददुः दत्तवन्तः । पुत्रः पितराववृणीत पूषा' (ऋ. सं. १०. ८५. १४) इति हि श्रूयते । कीदृशं पूषणम् । “कामेन पश्वादिविषयेण “कृतं स्तोतृभिर्वशीकृतं “तवसं बलवन्तं प्रवृद्धं वा “स्वञ्चं स्वञ्चनं सुष्ठु गच्छन्तम् । एवंविधं यं पूषणमददुः स पूषा सुबन्धुरित्यन्वयः ॥ ॥ २४ ॥

टिप्पणी

द्र. पौषम् (https://sa.wikisource.org/s/258z)

पूषा उपरि आरम्भिकटिप्पणी (https://puranastudy.webnode.com/puurnamaasa-prithu/pusha/)

६.५८.१ शुक्रं ते अन्यद् इति

द्र. शुक्रोपरि संक्षिप्त टिप्पणी (http://vipin110012.tripod.com/pur_index28/shukra.htm)

ऋग्वेदे शुक्र-शोचि शब्दयोः उल्लेखं सार्वत्रिकरूपेण अस्ति। अपि च, कर्मकाण्डे शुक्रामन्थीग्रहः अस्ति। अयं विचारणीयमस्ति यत् शुक्रं ते अन्यत् यजतं ते अन्यत् पदे यजतं शब्दतः किमभिप्रायमस्ति। एका संभावना अस्ति यत् शुक्रं पूष्णः हसनस्य, बहिर्मुखी प्रवृत्तिः अस्ति एवं यजतं अन्तर्मुखी। किं यजतं प्रकृतिना पिष्टचेतनायाः उद्धारं संभवमस्ति, विचारणीयः। ऋग्वेदादिषु यत्र शुक्र-शोचिः शब्दौ स्तः, किं यजतं शब्दस्य तादात्म्यं शोचिः, शुचिः, शचिना साकं अस्ति, अयं विचारणीयः। कर्मकाण्डे शुक्रा-मन्थी ग्रहौ स्तः यत्र शुक्रस्य सम्बन्धः शण्डेन, शाण्डिल्येन

एवं मन्थिनः संबंधं मार्जनेन सह अस्ति। बौद्धसम्प्रदाये समन्तभद्रः एवं मञ्जुश्री संज्ञकौ बोधिसत्त्वौ स्तः ययोः वाहनौ हस्ती एवं सिंहौ स्तः। तयोः अपरा संज्ञा पूषा अप्यस्ति।

समन्तभद्र-मञ्जुश्री

मण्डल ६

विकिस्रोतः

ऋग्वेदः सूक्तं ६.५९

ऋग्वेदः - मण्डल ६		
← सूक्तं ६.५८	सूक्तं ६.५९	सूक्तं ६.६० →
	बार्हस्पत्यो भरद्वाजः	

दे. इन्द्राग्नी। बृहती, ७-१० अनुष्टुप्।

प्र नु वोचा सुतेषु वां वीर्या यानि चक्रथुः ।

हतासो वां पितरो देवशत्रव इन्द्राग्नी जीवथो युवम् ॥१॥

बळित्था महिमा वामिन्द्राग्नी पनिष्ठ आ ।

समानो वां जनिता भ्रातरा युवं यमाविहेहमातरा ॥२॥

ओकिवांसा सुते सचाँ अश्वा सप्ती इवादने ।

इन्द्रा न्वग्नी अवसेह वज्रिणा वयं देवा हवामहे ॥३॥

य इन्द्राग्नी सुतेषु वां स्तवत्तेष्वृतावृधा ।

जोषवाकं वदतः पज्रहोषिणा न देवा भसथश्चन ॥४॥

इन्द्राग्नी को अस्य वां देवौ मर्तश्चिकेतति ।

विषूचो अश्वान्युयुजान ईयत एकः समान आ रथे ॥५॥

इन्द्राग्नी अपादियं पूर्वागात्पद्वतीभ्यः ।

हित्वी शिरो जिह्वया वावदच्चरत्त्रिंशत्पदा न्यक्रमीत् ॥६॥

इन्द्राग्नी आ हि तन्वते नरो धन्वानि बाह्वोः ।

मा नो अस्मिन्महाधने परा वर्क्तं गविष्टिषु ॥७॥

इन्द्राग्नी तपन्ति माघा अर्यो अरातयः ।

अप द्वेषांस्या कृतं युयुतं सूर्यादधि ॥८॥

इन्द्राग्नी युवोरपि वसु दिव्यानि पार्थिवा ।

आ न इह प्र यच्छतं रयिं विश्वायुपोषसम् ॥९॥

इन्द्राग्नी उक्थवाहसा स्तोमेभिर्हवनश्रुता ।

विश्वाभिर्गीर्भिरा गतमस्य सोमस्य पीतये ॥१०॥

सायणभाष्यम्

‘प्र नु वोचा ' इति दशर्चं दशमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षमिन्द्राग्निदेवताकम् । सप्तम्याद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभः शिष्टाः षट् बृहत्यः । तथा चानुकान्तं - प्र नु दशैन्द्राग्नं तु बार्हतं चतुरनुष्टुबन्तम् ' इति । गतो विनियोगः ॥

प्र नु वो॑चा सु॒तेषु॑ वां वी॒र्या॒३॑ यानि॑ च॒क्रथुः॑ ।

ह॒तासो॑ वां पि॒तरो॑ दे॒वश॑त्रव॒ इन्द्रा॑ग्नी॒ जीव॑थो यु॒वम् ॥१

प्र । नु । वो॒च॒ । सु॒तेषु॑ । वा॒म् । वी॒र्या॑ । यानि॑ । च॒क्रथुः॑ ।

ह॒तासः॑ । वा॒म् । पि॒तरः॑ । दे॒वऽश॑त्रवः । इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑ । जीव॑थः । यु॒वम् ॥१

प्र । नु । वोच । सुतेषु । वाम् । वीर्या । यानि । चक्रथुः ।

हतासः । वाम् । पितरः । देवऽशत्रवः । इन्द्राग्नी इति । जीवथः । युवम् ॥१

हे इन्द्राग्नी “यानि “वीर्या वीर्याणि वीरकर्माणि “चक्रथुः कृतवन्तौ युवां “सुतेषु अभिषुतेषु सोमेषु अस्मद्यज्ञे "वां युवयोः तानि वीर्याणि “नु क्षिप्रं “प्र “वोच प्रवोचं प्रब्रवीमि । तदेव वीर्यं दर्शयति । हे “इन्द्राग्नी “देवशत्रवः । देवाः शत्रवः शातयितारो येषां तादृशाः । असुराः “पितरः हिंसकाः । पीयतिर्हिंसाकर्मा । तस्यैतद्रूपम् । ईदृशा असुराः “वां युवाभ्यां “हतासः हताः आसन् । “युवं युवां तु "जीवथः जीवनवन्तौ भवथः । असुरैर्न बाधिताविति यावत् ॥

बळि॒त्था म॑हि॒मा वा॒मिन्द्रा॑ग्नी॒ पनि॑ष्ठ॒ आ ।

स॒मा॒नो वां॑ जनि॒ता भ्रात॑रा यु॒वं य॒मावि॒हेह॑मातरा ॥२

बट् । इ॒त्था । म॒हि॒मा । वा॒म् । इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑ । पनि॑ष्ठः । आ ।

स॒मा॒नः । वा॒म् । ज॒नि॒ता । भ्रात॑रा । यु॒वम् । य॒मौ । इ॒हेह॑ऽमातरा ॥२

बट् । इत्था । महिमा । वाम् । इन्द्राग्नी इति । पनिष्ठः । आ ।

समानः । वाम् । जनिता । भ्रातरा । युवम् । यमौ । इहेहऽमातरा ॥२

हे "इन्द्राग्नी “वां युवयोः “महिमा महत्त्वम् “इत्था इत्थमनेन प्रकारेण “बट् सत्यम् । युष्मद्विषयं यज्जन्ममहत्त्वं प्रतिपाद्यते तत्सर्वं यथार्थमित्यर्थः । “पनिष्ठ “आ पनिष्ठः स्तुत्यतमश्च प्रजापतिः “समानः एक एव “वां युवयोः “जनिता जनयिता । अतः “युवं युवां “भ्रातरा भ्रातरौ स्थः । अपि च “यमौ यमलौ सहोत्पन्नौ “इहेहमातरा । इह चेह च सर्वत्र माता ययोस्तादृशौ स्थः । अदितिर्हि अनयोर्माता सैव विस्तीर्णा भूमिरिति इहेहमातराविति श्रूयते ॥

ओ॒कि॒वांसा॑ सु॒ते सचाँ॒ अश्वा॒ सप्ती॑ इ॒वाद॑ने ।

इन्द्रा॒ न्व१॒॑ग्नी अव॑से॒ह व॒ज्रिणा॑ व॒यं दे॒वा ह॑वामहे ॥३

ओ॒कि॒ऽवांसा॑ । सु॒ते । सचा॑ । अश्वा॑ । सप्ती॑ इ॒वेति॒ सप्ती॑ऽइव । आद॑ने ।

इन्द्रा॑ । नु । अ॒ग्नी इति॑ । अव॑सा । इ॒ह । व॒ज्रिणा॑ । व॒यम् । दे॒वा । ह॒वा॒म॒हे॒ ॥३

ओकिऽवांसा । सुते । सचा । अश्वा । सप्ती इवेति सप्तीऽइव । आदने ।

इन्द्रा । नु । अग्नी इति । अवसा । इह । वज्रिणा । वयम् । देवा । हवामहे ॥३

हे इन्द्राग्नी “सुते अभिषुते सोमे युवां “सचा सह “ओकिवांसा ओकिवांसौ समवेतौ संगतौ भवतम् । ‘उच समवाये' इत्यस्यैतद्रूपम् । तत्र दृष्टान्तः । “आदने भक्षणीये घासे “सप्तीइव “अश्वा सर्पणशीलावश्वाविव । “नु अद्य “वयं तादृशौ इन्द्राग्नी “इह अस्मिन् यज्ञे

“अवसा रक्षणेन हेतुना “हवामहे आह्वयामहे ॥ इतरेतरयोगात् इन्द्रशब्दे अग्निशब्दे च द्विवचनम् ॥ कीदृशाविन्द्राग्नी । “वज्रिणा वज्रिणावायुधोपेतौ “देवा दानादिगुणयुक्तौ ॥

य इ॑न्द्राग्नी सु॒तेषु॑ वां॒ स्तव॒त्तेष्वृ॑तावृधा ।

जो॒ष॒वा॒कं वद॑तः पज्रहोषिणा॒ न दे॑वा भ॒सथ॑श्च॒न ॥४

यः । इ॒न्द्रा॒ग्नी॒ इति॑ । सु॒तेषु॑ । वा॒म् । स्तव॑त् । तेषु॑ । ऋ॒त॒ऽवृ॒धा॒ ।

जो॒ष॒ऽवा॒कम् । वद॑तः । प॒ज्र॒ऽहो॒षि॒णा॒ । न । दे॒वा॒ । भ॒सथः॑ । च॒न ॥४

यः । इन्द्राग्नी इति । सुतेषु । वाम् । स्तवत् । तेषु । ऋतऽवृधा ।

जोषऽवाकम् । वदतः । पज्रऽहोषिणा । न । देवा । भसथः । चन ॥४

हे "ऋतावृधा ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारौ “इन्द्राग्नी "सुतेषु अभिषुतेषु सोमेषु “यः स्तोता “वां युवां “स्तवत् कुत्सितं स्तूयात् “तेषु सोमेषु मध्ये “जोषवाकं “वदतः जोषं जोषयितव्यं प्रीतिहेतुत्वेन कर्तव्यं स्वयमप्रीतिकरं तादृशं वाकं वाक्यं वदतस्तस्य स्तोतुः सोमं हे “पज्रहोषिणा पज्रः प्रार्जितः प्रसिद्धो होषो घोषः स्तोत्रं ययोस्तादृशौ हे “देवा देवौ युवां “न “भसथः न भक्षयथः । “चन इति पादपूरणः । अत्र निरुक्तं - जोषवाकमित्यविज्ञातनामधेयं जोषयितव्यं भवति । य इन्द्राग्नी सुतेषु वां सोमेषु स्तौति तेष्वृतस्य वर्धयितारौ न तस्याश्नीथः । अथ योऽयं जोषवाकं वदति विजञ्जपः प्रार्जितहोषिणौ देवौ न तस्याश्नीथः' (निरु. ५. २२) इति ॥

इन्द्रा॑ग्नी॒ को अ॒स्य वां॒ देवौ॒ मर्त॑श्चिकेतति ।

विषू॑चो॒ अश्वा॑न्युयुजा॒न ईं॑यत॒ एकः॑ समा॒न आ रथे॑ ॥५

इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑ । कः । अ॒स्य । वा॒म् । देवौ॑ । मर्तः॑ । चि॒के॒त॒ति॒ ।

विषू॑चः । अश्वा॑न् । यु॒यु॒जा॒नः । ई॒य॒ते॒ । एकः॑ । स॒मा॒ने । आ । रथे॑ ॥५

इन्द्राग्नी इति । कः । अस्य । वाम् । देवौ । मर्तः । चिकेतति ।

विषूचः । अश्वान् । युयुजानः । ईयते । एकः । समाने । आ । रथे ॥५

हे “देवौ द्योतमानौ “इन्द्राग्नी “वां युवयोः “अस्य इदं कर्म “कः “मर्तः मनुष्यः "चिकेतति जानीयात् । न कोऽपीत्यर्थः । किं तत्कर्म । “विषूचः नानाञ्चतो गच्छतः “अश्वान् “समाने उभयार्थ एकस्मिन् “रथे युवयोः “एकः इन्द्रः सूर्यात्मना वर्तमानः “युयुजानः

तादृशानश्वान् योजयन् “आ “ईयते सर्वं जगदभिगच्छति । यद्वा । विषूचो नानारूपानश्वान् व्यापकान् समान एकरूपे रथे संवत्सरात्मके युयुजानो योजयन् युवयोरेकः सूर्यात्मेन्द्र एयते आगच्छति । एतद्युवयोः कर्म को यथावज्जानीयादित्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥ ।

इन्द्रा॑ग्नी अ॒पादि॒यं पूर्वागा॑त्प॒द्वती॑भ्यः ।

हि॒त्वी शिरो॑ जि॒ह्वया॒ वाव॑द॒च्चर॑त्त्रि॒ंशत्प॒दा न्य॑क्रमीत् ॥६

इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑ । अ॒पात् । इ॒यम् । पूर्वा॑ । आ । अ॒गा॒त् । प॒त्ऽवती॑भ्यः ।

हि॒त्वी । शिरः॑ । जि॒ह्वया॑ । वाव॑दत् । चर॑त् । त्रि॒ंशत् । प॒दा । नि । अ॒क्र॒मी॒त् ॥६

इन्द्राग्नी इति । अपात् । इयम् । पूर्वा । आ । अगात् । पत्ऽवतीभ्यः ।

हित्वी । शिरः । जिह्वया । वावदत् । चरत् । त्रिंशत् । पदा । नि । अक्रमीत् ॥६

हे "इन्द्राग्नी “अपात् पादरहिता “इयम् उषाः “पद्वतीभ्यः पादयुक्ताभ्यः सुप्ताभ्यः प्रजाभ्यः “पूर्वा प्रथमभाविनी सती “आगात् आगच्छति । तथा प्राणिनां “शिरः “हित्वी प्रेरयित्री। यद्वा । शिरो हित्वा त्यक्त्वा स्वयमशिरस्का सती । “जिह्वया प्राणिस्थया तदीयेन वागिन्द्रियेण “वावदत् भृशं शब्दं कुर्वती “चरत् । एवं चरन्ती उषाः “त्रिंशत् पदानि अवयवभूतान् त्रिंशन्मुहूर्तान् “न्यक्रमीत् एकेन दिवसेनातिक्रामति । एतच्च युवयोः कर्म । तत् को जानीयादिति पूर्वत्रान्वयः ॥

इन्द्रा॑ग्नी॒ आ हि त॑न्व॒ते नरो॒ धन्वा॑नि बा॒ह्वोः ।

मा नो॑ अ॒स्मिन्म॑हाध॒ने परा॑ वर्क्त॒ं गवि॑ष्टिषु ॥७

इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑ । आ । हि । त॒न्व॒ते । नरः॑ । धन्वा॑नि । बा॒ह्वोः ।

मा । नः॒ । अ॒स्मिन् । म॒हा॒ऽध॒ने । परा॑ । व॒र्क्त॒म् । गोऽइ॑ष्टिषु ॥७

इन्द्राग्नी इति । आ । हि । तन्वते । नरः । धन्वानि । बाह्वोः ।

मा । नः । अस्मिन् । महाऽधने । परा । वर्क्तम् । गोऽइष्टिषु ॥७

हे “इन्द्राग्नी “नरः योद्धारो मनुष्याः “बाह्वोः हस्तयोः “धन्वानि धनूंषि “आ “तन्वते “हि आततज्यानि कुर्वते “हि । युवां च “अस्मिन् “महाधने जेतव्येन महाधनेनोपेते संग्रामे “गविष्टिषु गवामन्वेषणेषु “नः अस्मान् “मा “परा “वर्क्तम् । मा परित्यजतम् ॥

इन्द्रा॑ग्नी॒ तप॑न्ति मा॒घा अ॒र्यो अरा॑तयः ।

अप॒ द्वेषां॒स्या कृ॑तं युयु॒तं सूर्या॒दधि॑ ॥८

इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑ । तप॑न्ति । मा॒ । अ॒घाः । अ॒र्यः । अरा॑तयः ।

अप॑ । द्वेषाँ॑सि । आ । कृ॒त॒म् । यु॒यु॒तम् । सूर्या॑त् । अधि॑ ॥८

इन्द्राग्नी इति । तपन्ति । मा । अघाः । अर्यः । अरातयः ।

अप । द्वेषांसि । आ । कृतम् । युयुतम् । सूर्यात् । अधि ॥८

हे “इन्द्राग्नी “अघाः आहन्त्र्यः “अर्यः अभिगन्त्र्यः “अरातयः शत्रुसेनाः “मा “तपन्ति मां बाधन्ते । ताः “अप “आ “कृतम् अपाकुरुतम् । तथा “द्वेषांसि द्वेष्टॄन् शत्रून् सूर्यादधि । अधिः पञ्चम्यर्थानुवादकः । सूर्यदर्शनात् “युयुतं पृथक्कुरुतं च । यथा ते सूर्यं न पश्यन्ति तथा कुरुतम् । मारयतमित्यर्थः ॥

इन्द्रा॑ग्नी यु॒वोरपि॒ वसु॑ दि॒व्यानि॒ पार्थि॑वा ।

आ न॑ इ॒ह प्र य॑च्छतं र॒यिं वि॒श्वायु॑पोषसम् ॥९

इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑ । यु॒वोः । अपि॑ । वसु॑ । दि॒व्यानि॑ । पार्थि॑वा ।

आ । न॒ः । इ॒ह । प्र । य॒च्छ॒त॒म् । र॒यिम् । वि॒श्वायु॑ऽपोषसम् ॥९

इन्द्राग्नी इति । युवोः । अपि । वसु । दिव्यानि । पार्थिवा ।

आ । नः । इह । प्र । यच्छतम् । रयिम् । विश्वायुऽपोषसम् ॥९

हे “इन्द्राग्नी “युवोः युवयोः "दिव्यानि दिवि भवानि “पार्थिवा पृथिव्यां भवानि लोकद्वयसंबन्धीनि “वसु वसूनि “अपि हितानि युवयोरेव वर्तन्ते । अतः कारणात् “इह अस्मिन् यज्ञे “नः अस्मभ्यं “रयिं धनम् “आ अभि “प्र यच्छतम् । कीदृशं रयिम् । “विश्वायुपोषसम् । आयव इति मनुष्यनाम । सर्वेषां मनुष्याणां पोषणाय पर्याप्तम् । यद्वा । सर्वस्यायुषः पोषणे शक्तम् । छान्दसो वर्णलोपः॥

इन्द्रा॑ग्नी उक्थवाहसा॒ स्तोमे॑भिर्हवनश्रुता ।

विश्वा॑भिर्गी॒र्भिरा ग॑तम॒स्य सोम॑स्य पी॒तये॑ ॥१०

इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑ । उ॒क्थ॒ऽवा॒ह॒सा॒ । स्तोमे॑भिः । ह॒व॒न॒ऽश्रु॒ता॒ ।

विश्वा॑भिः । गी॒ःऽभिः । आ । ग॒त॒म् । अ॒स्य । सोम॑स्य । पी॒तये॑ ॥१०

इन्द्राग्नी इति । उक्थऽवाहसा । स्तोमेभिः । हवनऽश्रुता ।

विश्वाभिः । गीःऽभिः । आ । गतम् । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥१०

हे “उक्थवाहसा उक्थैः स्तुतिभिः वहनीयौ हे “हवनश्रुता हवनस्याह्वानस्य श्रोतारौ एवंभूतौ हे “इन्द्राग्नी “स्तोमेभिः स्तोत्रैः “विश्वाभिः सर्वाभिः “गीर्भिः शस्त्ररूपाभिर्वाग्भिश्च हेतुभूताभिः “आ “गतम् आगच्छतम् । किमर्थम्। “अस्य अस्मदीयस्य “सोमस्य “पीतये पानार्थम् ॥ ॥ २६ ॥

मण्डल ६

ऋग्वेदः सूक्तं ६.६०

ऋग्वेदः - मण्डल ६
← सूक्तं ६.५९ | सूक्तं ६.६० | सूक्तं ६.६१ →
बार्हस्पत्यो भरद्वाजः

दे. इन्द्राग्नी। गायत्री, १-३,१३ त्रिष्टुप्, १४ बृहती, १५ अनुष्टुप्

श्नथद्वृत्रमुत सनोति वाजमिन्द्रा यो अग्नी सहुरी सपर्यात् ।

इरज्यन्ता वसव्यस्य भूरेः सहस्तमा सहसा वाजयन्ता ॥१॥

ता योधिष्टमभि गा इन्द्र नूनमपः स्वरुषसो अग्न ऊळ्हाः ।

दिशः स्वरुषस इन्द्र चित्रा अपो गा अग्ने युवसे नियुत्वान् ॥२॥

आ वृत्रहणा वृत्रहभिः शुष्मैरिन्द्र यातं नमोभिरग्ने अर्वाक् ।

युवं राधोभिरकवेभिरिन्द्राग्ने अस्मे भवतमुत्तमेभिः ॥३॥

ता हुवे ययोरिदं पप्ने विश्वं पुरा कृतम् ।

इन्द्राग्नी न मर्धतः ॥४॥

उग्रा विघनिना मृध इन्द्राग्नी हवामहे ।

ता नो मृळात ईदृशे ॥५॥

हतो वृत्राण्यार्या हतो दासानि सत्पती ।
हतो विश्वा अप द्विषः ॥६॥
इन्द्राग्नी युवामिमेऽभि स्तोमा अनूषत ।
पिबतं शम्भुवा सुतम् ॥७॥
या वां सन्ति पुरुस्पृहो नियुतो दाशुषे नरा ।
इन्द्राग्नी ताभिरा गतम् ॥८॥
ताभिरा गच्छतं नरोपेदं सवनं सुतम् ।
इन्द्राग्नी सोमपीतये ॥९॥
तमीळिष्व यो अर्चिषा वना विश्वा परिष्वजत् ।
कृष्णा कृणोति जिह्वया ॥१०॥
य इद्ध आविवासति सुम्नमिन्द्रस्य मर्त्यः ।
द्युम्नाय सुतरा अपः ॥११॥
ता नो वाजवतीरिष आशून्पिपृतमर्वतः ।
इन्द्रमग्निं च वोळ्हवे ॥१२॥
उभा वामिन्द्राग्नी आहुवध्या उभा राधसः सह मादयध्यै ।
उभा दाताराविषां रयीणामुभा वाजस्य सातये हुवे वाम् ॥१३॥
आ नो गव्येभिरश्व्यैर्वसव्यैरुप गच्छतम् ।
सखायौ देवौ सख्याय शम्भुवेन्द्राग्नी ता हवामहे ॥१४॥
इन्द्राग्नी शृणुतं हवं यजमानस्य सुन्वतः ।
वीतं हव्यान्या गतं पिबतं सोम्यं मधु ॥१५॥

सायणभाष्यम्

‘ श्नथद्वृत्रम् ' इति पञ्चदशर्चमेकादशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षमैन्द्राग्नम् । आदौ तिस्रस्त्रिष्टुभः चतुर्थ्याद्या नव गायत्र्यः त्रयोदशी त्रिष्टुप् चतुर्दशी बृहती पञ्चदश्यनुष्टुप् । तथा चानुक्रान्तं -- ‘ श्नथत्पञ्चोना गायत्रं तु त्रित्रिष्टुबादि त्रिष्टुब्बृहत्यनुष्टुबन्तम् ' इति । गतः सूक्तविनियोगः । वरुणप्रघासेषु ऐन्द्राग्नस्य हविषः ‘श्नथत् ' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च - ' इन्द्राग्नी अवसा गतं श्नथद्वृत्रमुत सनोति वाजम् ' (आश्व. श्रौ. २. १७) इति ॥

श्नथ॑द्वृ॒त्रमु॒त स॑नोति॒ वाज॒मिन्द्रा॒ यो अ॒ग्नी सहु॑री सप॒र्यात् ।

इ॒र॒ज्यन्ता॑ वस॒व्य॑स्य॒ भूरे॒ः सह॑स्तमा॒ सह॑सा वाज॒यन्ता॑ ॥१

श्नथ॑त् । वृ॒त्रम् । उ॒त । स॒नो॒ति॒ । वाज॑म् । इन्द्रा॑ । यः । अ॒ग्नी इति॑ । सहु॑री॒ इति॑ । स॒प॒र्यात् ।

इ॒र॒ज्यन्ता॑ । व॒सु॒व्य॑स्य । भूरे॑ः । सह॑ःऽतमा । सह॑सा । वा॒ज॒ऽयन्ता॑ ॥१

श्नथत् । वृत्रम् । उत । सनोति । वाजम् । इन्द्रा । यः । अग्नी इति । सहुरी इति । सपर्यात् ।

इरज्यन्ता । वसव्यस्य । भूरेः । सहःऽतमा । सहसा । वाजऽयन्ता ॥१

स पुरुषः “वृत्रम् आवरकं शत्रुं “श्नथत् हिनस्ति । "उत अपि च “वाजम् अन्नं बलं वा “सनोति लभते । “यः पुरुषः “सहुरी शत्रूणामभिभवितारौ इन्द्राग्नी “सपर्यात् परिचरेत् । इतरेतरयोगात् उभयत्र पूर्ववत् द्विवचनम् । कीदृशाविन्द्राग्नी । “भूरेः प्रभूतस्य “वसव्यस्य वसुसमूहस्य । यद्वा । स्वार्थिको यत् । धनस्य “इरज्यन्ता ईशानौ स्वामिनौ । इरज्यतिरैश्वर्यकर्मा। “सहसा बलेन “सहस्तमा अतिशयेनाभिभवितारौ शत्रूणां “वाजयन्ता वाजं हविर्लक्षणमन्नमात्मन इच्छन्तौ ।। यद्वा । वाजं स्तोतृभ्यो दातव्यमन्नं कामयमानौ ।।।

ता यो॑धिष्टम॒भि गा इ॑न्द्र नू॒नम॒पः स्व॑रु॒षसो॑ अग्न ऊ॒ळ्हाः ।

दिश॒ः स्व॑रु॒षस॑ इन्द्र चि॒त्रा अ॒पो गा अ॑ग्ने युवसे नि॒युत्वा॑न् ॥२

ता । यो॒धि॒ष्ट॒म् । अ॒भि । गाः । इ॒न्द्र॒ । नू॒नम् । अ॒पः । स्व॑ः । उ॒षस॑ः । अ॒ग्ने॒ । ऊ॒ळ्हाः ।

दिश॑ः । स्व॑ः । उ॒षस॑ः । इ॒न्द्र॒ । चि॒त्राः । अ॒पः । गाः । अ॒ग्ने॒ । यु॒व॒से॒ । नि॒युत्वा॑न् ॥२

ता । योधिष्टम् । अभि । गाः । इन्द्र । नूनम् । अपः । स्वः । उषसः । अग्ने । ऊळ्हाः ।

दिशः । स्वः । उषसः । इन्द्र । चित्राः । अपः । गाः । अग्ने । युवसे । नियुत्वान् ॥२

हे "इन्द्र हे “अग्ने “ता तो युवां “गाः “अपः उदकानि “स्वः सूर्यम् “उषसः उषःकालान् “ऊळ्हाः पणिभिरपहृता एतान् गवादीनभिलक्ष्य “योधिष्टम्। तैरसुरैर्युद्धं कृतवन्तौ । “नूनम् इति पादपूरणार्थः । हे “इन्द्र त्वं “दिशः प्राच्याद्याः “स्वः सूर्यम् "उषसः च “चित्राः चायनीयाः “अपः उदकानि च “गाः च पणिभिरपहृतानेतान् “युवसे अनेन लोकेनायोजयः। यद्वा । असुरैरावृतान् दिगादीन् असुरवधेनावरणमपनीय पृथक्कृतवानसीत्यर्थः । हे “अग्ने “नियुत्वान् नियुद्भिरश्वैर्युक्तः सन् त्वमप्येवमकार्षीरित्यर्थः ॥

ऐन्द्राग्नस्य पशोर्वपायाः ‘ आ वृत्रहणा ' इत्यनुवाक्या। सूत्रितं च - आ वृत्रहणा वृत्रहभिः शुष्मैरा भरतं शिक्षतं वज्रबाहू ' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ।।

आ वृ॑त्रहणा वृत्र॒हभि॒ः शुष्मै॒रिन्द्रं॑ या॒तं नमो॑भिरग्ने अ॒र्वाक् ।

यु॒वं राधो॑भि॒रक॑वेभिरि॒न्द्राग्ने॑ अ॒स्मे भ॑वतमु॒त्त॒मेभि॑ः ॥३

आ । वृ॒त्र॒ऽह॒ना॒ । वृ॒त्र॒हऽभिः॑ । शुष्मैः॑ । इन्द्रं॑ । या॒तम् । नमः॑ऽभिः । अ॒ग्ने॒ । अ॒र्वाक् ।

यु॒वम् । राधः॑ऽभिः । अक॑वेभिः । इ॒न्द्र॒ । अग्ने॑ । अ॒स्मे इति॑ । भ॒व॒त॒म् । उ॒त्ऽत॒मेभिः॑ ॥३

आ । वृत्रऽहना । वृत्रहऽभिः । शुष्मैः । इन्द्र । यातम् । नमःऽभिः । अग्ने । अर्वाक् ।

युवम् । राधःऽभिः । अकवेभिः । इन्द्र । अग्ने । अस्मे इति । भवतम् । उत्ऽतमेभिः ॥३

हे “वृत्रहणा वृत्रस्यासुरस्य हन्तारौ हे "इन्द्र हे "अग्ने “वृत्रहभिः वृत्रस्य हन्तृभिः वृत्रहनननिमित्तैः “शुष्मैः बलैः “नमोभिः अस्मभ्यं दातव्यैरन्नैश्च सार्धम् “अर्वाक् अस्मदभिमुखम् “आ "यातम् आगच्छतम् । हे “इन्द्र हे “अग्ने “युवं युवाम् “अकवेभिः अकुत्सितैः महद्भिः “उत्तमेभिः उत्कृष्टतमैः “राधोभिः धनैः सह “अस्मे अस्मासु “भवतम् आविर्भवतम् ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातः सवनेऽच्छावाकशस्त्रे ‘ता हुवे' इति षडहस्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च -- ‘ ता हुवे ययोरिदमियं वामस्य मन्मनः ' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति । पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोः स्तोमवृद्धौ ‘ता हुवे' इत्याद्या नवर्चं आवापार्थाः । सूत्रितं च -‘ता हुवे ययोरिदमिति नवेयं वामस्य मन्मन इत्येकादश ' (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति ॥

ता हु॑वे॒ ययो॑रि॒दं प॒प्ने विश्वं॑ पु॒रा कृ॒तम् ।

इ॒न्द्रा॒ग्नी न म॑र्धतः ॥४

ता । हु॒वे॒ । ययोः॑ । इ॒दम् । प॒प्ने । विश्व॑म् । पु॒रा । कृ॒तम् ।

इ॒न्द्रा॒ग्नी इति॑ । न । म॒र्ध॒तः॒ ॥४

ता । हुवे । ययोः । इदम् । पप्ने । विश्वम् । पुरा । कृतम् ।

इन्द्राग्नी इति । न । मर्धतः ॥४

“ता तौ तादृशाविन्द्राग्नी “हुवे आह्वये । "ययोः इन्द्राग्न्योः “पुरा पूर्वस्मिन् काले “कृतं “विश्वं सर्वम् “इदं पूर्वासु ऋक्षु कीर्तितं वीर्यं “पप्ने पन्यते ऋषिभिः स्तूयते । ताविन्द्राग्नी हुवे इत्यन्वयः । तौ च “इन्द्राग्नी “न “मर्धतः स्तोतॄन्न हिंस्तः । अतोऽस्मानप्याहूतौ रक्षतामिति भावः । मर्धतिर्हिंसाकर्मा ।

उ॒ग्रा विं॑घ॒निना॒ मृध॑ इन्द्रा॒ग्नी ह॑वामहे ।

ता नों मृळात ई॒दृशें ॥५

उ॒ग्रा । वि॒ऽघ॒निनां । मृधः॑ । इ॒न्द्रा॒ग्नी इतिं । ह॒वा॒म॒हे॒ ।

ता । न॒ः । मृ॒ळा॒त॒ः । ई॒दृशें ॥५

उग्रा । विऽघनिना । मृधः । इन्द्राग्नी इति । हवामहे ।

ता । नः । मृळातः । ईदृशे ॥५

“उग्रा उग्रौ उद्गूर्णबलावत एव "मृधः शत्रून् “विघनिना विघनिनौ विशेषेण हतवन्तौ “इन्द्राग्नी “हवामहे आह्वयामहे । तौ चेन्द्राग्नी "ईदृशे अस्मिन् संग्रामे “नः अस्मान् “मृळातः सुखयताम् । यद्वा । मृळतिरुपदयाकर्मा । नोऽस्माकं मृळातः उपदयां कुरुताम् ॥ ॥ २७ ॥

ह॒तो वृ॒त्राण्यार्या॑ ह॒तो दासा॑नि॒ सत्प॑ती ।

ह॒तो विश्वा॒ अप॒ द्विष॑ः ॥६

ह॒तः । वृ॒त्राणिं । आर्या॑ । ह॒तः । दासा॑नि । सत्प॑ती॒ इति॒ सत्ऽप॑ती ।

ह॒तः । विश्वाः॑ । अप॑ । द्विषः॑ ॥६

हतः । वृत्राणि । आर्या । हतः । दासानि । सत्पती इति सत्ऽपती ।

हतः । विश्वाः । अप । द्विषः ॥६

ताविन्द्राग्नी “आर्या आर्यैः कर्मानुष्ठातृभिः कृतानि “वृत्राणि उपद्रवजातानि “हतः हिंस्तः । तथा “सत्पती सतां पालयितारौ इन्द्राग्नी “दासानि । दासाः कर्महीनाः शत्रवः । तैः कृतानि चोपद्रवजातानि “हतः । अपि च “विश्वाः सर्वाः “द्विषः द्वेष्ट्रीः शत्रुभूताः प्रजाः "अप “हतः विनाशयत: । अतोऽस्माकमप्येवमेव कुरुतामिति भावः ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातः सवनेऽच्छावाकशस्त्रे ‘इन्द्राग्नी युवाम्' इति षडहस्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च – इन्द्राग्नी युवामिमे यज्ञस्य हि स्थ ऋत्विजेत्यच्छावाकस्य ' (आश्व. श्रौ. ७.२) इति ।।

इन्द्रा॑ग्नी यु॒वामि॒मे॒३॑ऽभि स्तोमा॑ अनूषत ।

पिब॑तं शम्भुवा सु॒तम् ॥७

इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑ । यु॒वाम् । इ॒मे । अ॒भि । स्तोमाः॑ । अ॒नू॒ष॒त॒ ।

पिब॑तम् । श॒म्ऽभु॒वा॒ । सु॒तम् ॥७

इन्द्राग्नी इति । युवाम् । इमे । अभि । स्तोमाः । अनूषत ।

पिबतम् । शम्ऽभुवा । सुतम् ॥७

हे “इन्द्राग्नी "युवामिमे “स्तोमाः स्तोतारः “अभि "अनूषत अभिष्टुवन्ति । हे “शंभुवा सुखस्य भावयिताराविन्द्राग्नी "सुतम् अभिषुतमस्मदीयं सोमं “पिबतम् ॥

या वा॒ं सन्ति॑ पुरु॒स्पृहो॑ नि॒युतो॑ दा॒शुषे॑ नरा ।

इन्द्रा॑ग्नी॒ ताभि॒रा गं॑तम् ॥८

याः । वा॒म् । सन्ति॑ । पु॒रु॒ऽस्पृहः॑ । नि॒ऽयुतः॑ । दा॒शुषे॑ । न॒रा॒ ।

इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑ । ताभिः॑ । आ । ग॒त॒म् ॥८

याः । वाम् । सन्ति । पुरुऽस्पृहः । निऽयुतः । दाशुषे । नरा ।

इन्द्राग्नी इति । ताभिः । आ । गतम् ॥८

हे “नरा नेताराविन्द्राग्नी “वां युवयोः स्वभूताः “पुरुस्पृहः पुरुभिर्बहुभिः स्पृहणीया: “दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानार्थमुत्पन्नाः “याः “नियुतः अश्वाः “सन्ति हे "इन्द्राग्नी “ताभिः नियुद्भिः “आ “गतम् आगच्छतम् ॥

ताभि॒रा ग॑च्छतं न॒रोपे॒दं सव॑नं सु॒तम् ।

इन्द्रा॑ग्नी॒ सोम॑पीतये ॥९

ताभिः॑ । आ । ग॒च्छ॒त॒म् । न॒रा॒ । उप॑ । इ॒दम् । सव॑नम् । सु॒तम् ।

इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑ । सोम॑ऽपीतये ॥९

ताभिः । आ । गच्छतम् । नरा । उप । इदम् । सवनम् । सुतम् ।

इन्द्राग्नी इति । सोमऽपीतये ॥९

हे “नरा नेतारौ "इन्द्राग्नी । सूयतेऽभिषूयत इति सवनः सोमः । “इदं “सवनम् इमं सोमं “सुतम् अभिषुतम् “उप प्रति । यद्वा । इदं प्रातःसवनमुप अस्मिन् सवने सुतमभिषुतं सोमं प्रति “ताभिः नियुद्भिः "आ “गच्छतम् । किमर्थम् । “सोमपीतये तस्य सोमस्य पानार्थम् ॥

तमी॑ळिष्व॒ यो अ॒र्चिषा॒ वना॒ विश्वा॑ परि॒ष्वज॑त् ।

कृ॒ष्णा कृ॒णोति॑ जि॒ह्वया॑ ॥१०

तम् । ई॒ळि॒ष्व॒ । यः । अ॒र्चिषा॑ । वना॑ । विश्वा॑ । प॒रि॒ऽस्वज॑त् ।

कृ॒ष्णा । कृ॒णोति॑ । जि॒ह्वया॑ ॥१०

तम् । ईळिष्व । यः । अर्चिषा । वना । विश्वा । परिऽस्वजत् ।

कृष्णा । कृणोति । जिह्वया ॥१०

हे स्तोतः “तम् अग्निम् “ईळिष्व स्तुहि । "यः अग्निः “अर्चिषा ज्वालारूपेण तेजसा “विश्वा सर्वाणि “वना अरण्यानि “परिष्वजत् परिष्वजति परितो वेष्टयति । यश्च तानि वनानि “जिह्वया ज्वालया दग्ध्वा "कृष्णा कृष्णवर्णानि “कृणोति करोति ॥ ॥ २८ ॥

य इ॒द्ध आ॒विवा॑सति सु॒म्नमिन्द्र॑स्य॒ मर्त्यः॑ ।

द्यु॒म्नाय॑ सु॒तरा॑ अ॒पः ॥११

यः । इ॒द्धे । आ॒ऽविवा॑सति । सु॒म्नम् । इन्द्र॑स्य । मर्त्यः॑ ।

द्यु॒म्नाय॑ । सु॒ऽतराः॑ । अ॒पः ॥११

यः । इद्धे । आऽविवासति । सुम्नम् । इन्द्रस्य । मर्त्यः ।

द्युम्नाय । सुऽतराः । अपः ॥११

"यः “मर्त्यः मनुष्यः “इद्धे दीप्तेऽग्नौ "सुम्नं सुखकरं हविः “इन्द्रस्य इन्द्राय "आविवासति परिचरति प्रयच्छति । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । तस्य मर्त्यस्य “द्युम्नाय द्योतमानायान्नाय तदर्थं "सुतराः सुखेन तरणीयाः "अपः उदकानि वृष्ट्यात्मकानि इन्द्रः करोतीति शेषः ॥

ता नो॒ वाज॑वती॒रिष॑ आ॒शून्पि॑पृत॒मर्व॑तः ।

इन्द्र॑म॒ग्निं च॒ वोळ्ह॑वे ॥१२

ता । नः॒ । वाज॑ऽवतीः । इषः॑ । आ॒शून् । पि॒पृ॒त॒म् । अर्व॑तः ।

इन्द्र॑म् । अ॒ग्निम् । च॒ । वोळ्ह॑वे ॥१२

ता । नः । वाजऽवतीः । इषः । आशून् । पिपृतम् । अर्वतः ।

इन्द्रम् । अग्निम् । च । वोळ्हवे ॥१२

हे इन्द्राग्नी “ता तौ युवां "वाजवतीः अन्नवतीः "इषः इष्यमाणा वृष्टीः । यद्वा । वाजो बलम् । तद्वतीरिषोऽन्नानि “आशून् शीघ्रगान् "अर्वतः अश्वांश्च "नः अस्मभ्यं “पिपृतं पूरयतम् । प्रयच्छतम् । किमर्थम् । "इन्द्रमग्निं "च युवां "वोळ्हवे वोढुं हविर्भिः प्रापयितुम् ॥

ऐन्द्राग्नस्य पशोर्हविषोऽनुवाक्या उभा वाम् ' इत्येषा । सूत्रितं च -- उभा वामिन्द्राग्नी आहुवध्यै शुचिं नु स्तोमं नवजातमद्य ' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ।।

उ॒भा वा॑मिन्द्राग्नी आहु॒वध्या॑ उ॒भा राध॑सः स॒ह मा॑द॒यध्यै॑ ।

उ॒भा दा॒तारा॑वि॒षां र॑यी॒णामु॒भा वाज॑स्य सा॒तये॑ हुवे वाम् ॥१३

उ॒भा । वा॒म् । इ॒न्द्रा॒ग्नी॒ इति॑ । आ॒ऽहु॒वध्यै॑ । उ॒भा । राध॑सः । स॒ह । मा॒द॒यध्यै॑ ।

उ॒भा । दा॒तारौ॑ । इ॒षाम् । र॒यी॒णाम् । उ॒भा । वाज॑स्य । सा॒तये॑ । हु॒वे॒ । वा॒म् ॥१३

उभा । वाम् । इन्द्राग्नी इति । आऽहुवध्यै । उभा । राधसः । सह । मादयध्यै ।

उभा । दातारौ । इषाम् । रयीणाम् । उभा । वाजस्य । सातये । हुवे । वाम् ॥१३

हे "इन्द्राग्नी “उभा उभौ संहत्य वर्तमानौ “वां युवां "हुवे आह्वयामि । किमर्थम् । "आहुवध्यै आभिमुख्येन होतुम् । तथा “उभा उभौ युवामाह्वये “राधसः राधसा राधकेन हविषा "सह युगपदेव "मादयध्यै मादयितुं तर्पयितुम् । सर्वेषु देवेषु सत्सु आवयोराह्वाने किं कारणमिति चेदुच्यते । “उभा उभौ तौ युवाम् "इषाम् अन्नानां "रयीणां धनानां च "दातारौ स्थः । अतः कारणात् “उभा उभौ "वां युवां “वाजस्य अन्नस्य "सातये संभजनाय हुवे आह्वये ॥

आ नो॒ गव्ये॑भि॒रश्व्यै॑र्वसु॒व्यै॒३॑रुप॑ गच्छतम् ।

सखा॑यौ दे॒वौ स॒ख्याय॑ श॒म्भुवे॑न्द्रा॒ग्नी ता ह॑वामहे ॥१४

आ । नः॒ । गव्ये॑भिः । अश्व्यैः॑ । व॒सु॒व्यैः॑ । उप॑ । ग॒च्छ॒त॒म् ।

सखा॑यौ । दे॒वौ । स॒ख्याय॑ । श॒म्ऽभुवा॑ । इ॒न्द्रा॒ग्नी इति॑ । ता । ह॒वा॒म॒हे॒ ॥१४

आ । नः । गव्येभिः । अश्व्यैः । वसव्यैः । उप । गच्छतम् ।

सखायौ । देवौ । सख्याय । शम्ऽभुवा । इन्द्राग्नी इति । ता । हवामहे ॥१४

हे इन्द्राग्नी "गव्येभिः गोसमूहैः "अश्व्यैः अश्वसमूहैः "वसव्यैः वसुसमूहैश्च सार्धं "नः अस्मानाभिमुख्येन "उप “आ “गच्छतम् । शेषः परोक्षकृतः । "सखायौ समानख्यानौ "देवौ दानादिगुणयुक्तौ “शंभुवा शंभुवौ सुखस्य भावयितारौ "ता तादृशौ “इन्द्राग्नी “सख्याय सखित्वार्थं वयं “हवामहे आह्वयामहे ॥

इन्द्रा॑ग्नी शृणु॒तं हव॒ं यज॑मानस्य सुन्व॒तः ।

वी॒तं ह॒व्यान्या ग॑तं॒ पिब॑तं सो॒म्यं मधु॑ ॥१५

इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑ । शृ॒णु॒तम् । हव॑म् । यज॑मानस्य । सु॒न्व॒तः ।

वी॒तम् । ह॒व्यानि॑ । आ । ग॒त॒म् । पिब॑तम् । सो॒म्यम् । मधु॑ ॥१५

इन्द्राग्नी इति । शृणुतम् । हवम् । यजमानस्य । सुन्वतः ।

वीतम् । हव्यानि । आ । गतम् । पिबतम् । सोम्यम् । मधु ॥१५

हे “इन्द्राग्नी "सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतः "यजमानस्य “हवम् आह्वानं स्तोत्रं “शृणुतम् । श्रुत्वा च तदीयानि “हव्यानि हवींषि "वीतं कामयेथाम् । कामयित्वा च “आ “गतम् आगच्छतम् । आगत्य च "सोम्यं सोमात्मकं "मधु “पिबतम् ॥ ॥ २९ ॥

टिप्पणी

६.६०.४ ता हुवे ययोरिदं इति

साम ८५३ (https://sa.wikisource.org/s/3kg)

मण्डल ६

ऋग्वेदः सूक्तं ६.६१

दे. सरस्वती। गायत्री, १-३, १३ जगती, १४ त्रिष्टुप्।

वराहमुखे स्थिता सरस्वतीदेवी

इयमददाद्रभसमृणच्युतं दिवोदासं वध्र्यश्वाय दाशुषे ।

या शश्वन्तमाचखादावसं पणिं ता ते दात्राणि तविषा सरस्वति ॥१॥

इयं शुष्मेभिर्बिसखा इवारुजत्सानु गिरीणां तविषेभिरूर्मिभिः ।

पारावतघ्नीमवसे सुवृक्तिभिः सरस्वतीमा विवासेम धीतिभिः ॥२॥

सरस्वति देवनिदो नि बर्हय प्रजां विश्वस्य बृसयस्य मायिनः ।

उत क्षितिभ्योऽवनीरविन्दो विषमेभ्यो अस्रवो वाजिनीवति ॥३॥

प्र णो देवी सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती ।

धीनामवित्र्यवतु ॥४॥

यस्त्वा देवि सरस्वत्युपब्रूते धने हिते ।

इन्द्रं न वृत्रतूर्ये ॥५॥

त्वं देवि सरस्वत्यवा वाजेषु वाजिनि ।

रदा पूषेव नः सनिम् ॥६॥

उत स्या नः सरस्वती घोरा हिरण्यवर्तनिः ।

वृत्रघ्नी वष्टि सुष्टुतिम् ॥७॥

यस्या अनन्तो अह्रुतस्त्वेषश्चरिष्णुरर्णवः ।

अमश्चरति रोरुवत् ॥८॥

सा नो विश्वा अति द्विषः स्वसॄरन्या ऋतावरी ।

अतन्नहेव सूर्यः ॥९॥

उत नः प्रिया प्रियासु सप्तस्वसा सुजुष्टा ।

सरस्वती स्तोम्या भूत् ॥१०॥

आपप्रुषी पार्थिवान्युरु रजो अन्तरिक्षम् ।

सरस्वती निदस्पातु ॥११॥

त्रिषधस्था सप्तधातुः पञ्च जाता वर्धयन्ती ।

वाजेवाजे हव्या भूत् ॥१२॥

प्र या महिम्ना महिनासु चेकिते द्युम्नेभिरन्या अपसामपस्तमा ।

रथ इव बृहती विभ्वने कृतोपस्तुत्या चिकितुषा सरस्वती ॥१३॥

सरस्वत्यभि नो नेषि वस्यो माप स्फरीः पयसा मा न आ धक् ।

जुषस्व नः सख्या वेश्या च मा त्वत्क्षेत्राण्यरणानि गन्म ॥१४॥

सायणभाष्यम्

'इयमददात्' इति चतुर्दशर्चं द्वादशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं सरस्वतीदेवताकम् । आदितस्तिस्रो जगत्यः त्रयोदश्यपि जगती चतुर्दशी त्रिष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । तथा चानुक्रान्तम्--- इयं षळूना सारस्वतं त्रिजगत्यादि जगतीत्रिष्टुबन्तम्' इति । अत्र शौनकः-- इयमित्येतदाद्यं तु सूक्तं सारस्वतं जपेत् । द्विजः प्रातः शुचिर्भूत्वा वाग्मी भवति बुद्धिमान्' (ऋग्वि. २. २९५) इति । पार्ष्ठिके षष्ठेऽहनि प्रउगे ' इयमददात्' इति सारस्वतस्तृचः । सूत्रितं च--- इयमददाद्रभसमृणच्युतमिति प्रउगम्' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ॥

इ॒यम॑ददाद्र॒भसमृ॑ण॒च्युतं॒ दिवो॑दासं वध्र्य॒श्वाय॑ दा॒शुषे॑ ।

या शश्व॑न्तमाच॒खादा॑व॒सं प॒णिं ता ते॑ दा॒त्राणि॑ तवि॒षा स॑रस्वति ॥१

इ॒यम् । अ॒द॒दा॒त् । र॒भ॒सम् । ऋ॒ण॒ऽच्युत॑म् । दिवः॑ऽदासम् । व॒ध्रि॒ऽअ॒श्वाय॑ । दा॒शुषे॑ ।

या । शश्व॑न्तम् । आ॒ऽच॒खाद॑ । अ॒व॒सम् । प॒णिम् । ता । ते॒ । दा॒त्राणि॑ । त॒वि॒षा । स॒र॒स्व॒ति॒ ॥१

इयम् । अददात् । रभसम् । ऋणऽच्युतम् । दिवःऽदासम् । वध्रिऽअश्वाय । दाशुषे ।

या। शश्वन्तम् । आऽचखादं । अवसम् । पणिम् । ता । ते। दात्राणि । तविषा। सरस्वति ॥१॥

"इयं सरस्वती "रभसं वेगवन्तम् "ऋणच्युतं वैदिकस्य देवर्षिपितृसंबन्धिनो लौकिकस्य च ऋणस्य च्यावयितारं "दिवोदासम् एतत्संज्ञं पुत्रं "दाशुषे हवींषि दत्तवते "वध्र्यश्वाय एतत्संज्ञाय ऋषये अददात् दत्तवती । "या सरस्वती "शश्वन्तं बहुलं "पणिं पणनशीलं वणिजमदातृजनम् "अवसं केवलं स्वात्मन एव तर्पकम् "आचखाद आजघान सेयमददादित्यन्वयः । अथ प्रत्यक्षीकृत्य स्तौति । हे "सरस्वति देवि "ता तानि पुत्रदानादीनि "ते त्वदीयानि "दात्राणि दानानि "तविषा तविषाणि महान्ति भवन्ति ॥

इ॒यं शुष्मे॑भिर्बिस॒खा इ॑वारुज॒त्सानु॑ गिरी॒णां त॑वि॒षेभि॑रू॒र्मिभि॑ः ।

पा॒रा॒व॒त॒घ्नीमव॑से सुवृ॒क्तिभि॒ः सर॑स्वती॒मा वि॑वासेम धी॒तिभि॑ः ॥२

इ॒यम् । शुष्मे॑भिः । बि॒स॒खाःऽइ॑व । अ॒रु॒ज॒त् । सानु॑ । गि॒री॒णाम् । त॒वि॒षेभि॑ः । ऊ॒र्मिऽभि॑ः ।

पा॒रा॒व॒त॒ऽघ्नीम् । अव॑से । सु॒वृ॒क्तिऽभि॑ः । सर॑स्वतीम् । आ । वि॒वा॒से॒म॒ । धी॒तिऽभि॑ः ॥२

इयम् । शुष्मेभिः । बिसखाःऽइव । अरुजत् । सानु । गिरीणाम् । तविषेभिः । ऊर्मिऽर्भिः ।

पारावतऽघ्नीम् । अवसे । सुवृक्तिऽभिः । सरस्वतीम् । आ । विवासेम । धीतिऽभिः ॥२॥

सरस्वती देवतारूपेण नदीरूपेण च वर्तते । देवतारूपा स्तुता । अधुनानया नदीरूपां सरस्वतीं स्तौति । "इयं नदीरूपा सरस्वती शुष्मैः शोषकैरात्मीयैर्बलैः "तविषेभिः महद्भिः "ऊर्मिभिः तरङ्गैः। "गिरीणां पर्वतानां तीरसंबद्धानां "सानु सानूनि "अरुजत् भनक्ति । "बिसखाइव । बिसं खनतीति बिसखाः । स यथा बिसार्थं पङ्कं रुजति तद्वत् । तां "सरस्वतीं पारावतघ्नीं परावति दूरदेशे विद्यमानस्यापि वृक्षादेर्हन्त्रीं "सुवृक्तिभिः स्तुतिभिः "धीतिभिः कर्मभिश्च "अवसे रक्षणार्थम् "आ "विवासेम परिचरेम । यद्वा । पारावतघ्नीं पारावारे परार्वाची तीरे । तयोर्घातिनीम् । उक्तं च--- 'पारावतघ्नीं पारावारघातिनीम्' (निरु. २. २४) इति ॥

सर॑स्वति देव॒निदो॒ नि ब॑र्हय प्र॒जां विश्व॑स्य॒ बृस॑यस्य मा॒यिन॑ः ।

उ॒त क्षि॒तिभ्यो॒ऽवनी॑रविन्दो वि॒षमे॑भ्यो अस्रवो वाजिनीवति ॥३

सर॑स्वति । दे॒व॒ऽनिद॑ः । नि । ब॒र्ह॒य॒ । प्र॒ऽजाम् । विश्व॑स्य । बृस॑यस्य । मा॒यिन॑ः ।

उ॒त । क्षि॒तिऽभ्य॑ः । अ॒वनी॑ः । अ॒वि॒न्द॒ः । वि॒षम् । ए॒भ्य॒ः । अ॒स्र॒व॒ः । वा॒जि॒नी॒ऽव॒ति॒ ॥३

सरस्वति । देवऽनिदः । नि । बर्हय । प्रऽजाम् । विश्वस्य । बृसयस्य । मायिनः ।।

उत । क्षितिऽभ्यः । अवनीः । अविन्दः । विषम् । एभ्यः । अस्रवः । वाजिनीऽवति ॥३॥

हे "सरस्वति "देवनिदः देवानां निन्दकानसुरान् "नि बर्हय न्यबर्हयः । अवधीः । तथा "विश्वस्य व्याप्तस्य "मायिनः मायाविनः "बृसयस्य । बृसय इति त्वष्टुर्नामधेयम् । त्वष्टुः "प्रजां पुत्रं वृत्रासुरं च न्यवधीः । त्वत्साहाय्यादेवेन्द्रो हतवानित्यर्थः । "उत अपि च हे "वाजिनीवति अन्नवति सरस्वति त्वं "क्षितिभ्यः मनुष्येभ्यः "अवनीः असुरैरपहृता भूमीः "अविन्दः अलम्भयः । "एभ्यः मनुष्येभ्यः "विषम् उदकं च "अस्रवः अक्षारयः । यद्वा । क्षितयोऽसुरजनाः। तेभ्यः सकाशात् अवनीर्भूमीरविन्दः लब्धवत्यसि । तान् हत्वैभ्यश्चासुरेभ्यो विषं मृतिहेतुभूतं गरलमस्रवः ॥

प्र णों दे॒वी सर॑स्वती॒ वाजे॑भिर्वा॒जिनी॑वती ।

धी॒नाम॑वि॒त्र्य॑वतु ॥४

प्र । न॒ः । दे॒वी । सर॑स्वती । वाजे॑भिः । वा॒जिनी॑ऽवती ।

धी॒नाम् । अ॒वि॒त्री । अ॒व॒तु॒ ॥४

प्र । नः । देवी । सरस्वती । वाजेभिः । वाजिनीऽवती ।

धीनाम् । अवित्री । अवतु ॥ ४ ॥

“देवी दानादिगुणयुक्ता “वाजिनीवती । वाजोऽनं यस्यां क्रियायां सा वाजिनी । तद्युक्ता । “धीनां ध्यातॄणां स्तोतॄणाम् "अवित्री रक्षित्री । एवंभूता "सरस्वती “वाजेभिः अन्नैः "नः अस्मान् “प्र "अवतु प्रकर्षेण तर्पयतु ॥

यस्त्वा॑ देवि सरस्वत्युपब्रू॒ते धने॑ हि॒ते ।

इन्द्रं॒ न वृ॑त्र॒तूर्ये॑ ॥५

यः । त्वा॒ । दे॒वि॒ । स॒र॒स्व॒ति॒ । उ॒प॒ऽब्रू॒ते । धने॑ । हि॒ते ।

इन्द्र॑म् । न । वृ॒त्र॒ऽतूर्ये॑ ॥५

यः । त्वा । देवि । सरस्वति । उपऽब्रूते । धने । हिते।

इन्द्रम् । न । वृत्रऽतूर्ये ॥ ५ ॥

हे "देवि सरस्वति "यः स्तोता "वृत्रतूर्ये संग्रामे “धने “हिते निहिते निमित्तभूते सति "इन्द्रं “न इन्द्रमिव त्वाम् "उपब्रूते स्तौति तं रक्षेति शेषः ॥ ॥ ३० ।।

त्वं दे॑वि सरस्व॒त्यवा॒ वाजे॑षु वाजिनि ।

रदा॑ पू॒षेव॑ नः स॒निम् ॥६

त्वम् । दे॒वि॒ । स॒र॒स्व॒ति॒ । अव॑ । वाजे॑षु । वा॒जि॒नि॒ ।

रदं । पूषाऽइंव । नः । सनिम् ॥६

त्वम् । देवि । सरस्वति । अव । वाजेषु । वाजिनि ।

रद। पूषाऽइव । नः । सनिम् ॥ ६ ॥

हे "देवि दानादिगुणयुक्ते हे "वाजिनि । वाजो बलमन्नं वा । तद्युक्ते हे "सरस्वति "त्वं "वाजेषु संग्रामेषु "अव अस्मान् रक्ष । अपि च "नः अस्मभ्यं "पूषेव पोषको देव इव "सनिं संभजनीयं धनं “रद विलिख । प्रयच्छेति यावत् ॥

उत स्या नः सरंस्वती घोरा हिरंण्यवर्तनिः ।

वृत्रघ्नी वंष्टि सुष्टुतिम् ॥७

उत । स्या । नः । सरंस्वती । घोरा । हिरंण्यऽवर्तनिः ।

वृत्रऽघ्नी । वष्टि । सुऽस्तुतिम् ॥७

उत । स्या । नः । सरस्वती । घोरा । हिरण्यऽवर्तनिः ।

वृत्रऽघ्नी । वष्टि । सुऽस्तुतिम् ॥७॥

"उत अपि च "स्या सा प्रसिद्धा "सरस्वती “घोरा शत्रूणां भयकारिणी “हिरण्यवर्तनिः । वर्ततेऽनेनेति वर्तनी रथः । हिरण्यमयो वर्तनिर्यस्याः सा तथोक्ता । वृत्रघ्नी वृत्राणां शत्रूणां हन्त्री । एवंभूता सा सरस्वती "नः अस्मदीयां सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं "वष्टि कामयताम् ।

यस्यां अनन्तो अह्रुंतस्त्वेषश्चंरिष्णुरंर्णवः ।

अमश्चरंति रोरुंवत् ॥८

यस्याः । अनन्तः । अह्रुंतः । त्वेषः । चरिष्णुः । अर्णवः ।

अमः । चरंति । रोरुंवत् ॥८

यस्याः । अनन्तः । अह्रुतः । त्वेषः । चरिष्णुः । अर्णवः ।

अमः । चरति । रोरुवत् ॥ ८ ॥

"यस्याः सरस्वत्याः "अमः बलम् "अनन्तः अपर्यन्तोऽपरिमितः "अह्रुतः अहिंसितोऽकुटिलो वा "त्वेषः दीप्तः “चरिष्णुः चरणशीलः । सर्वत्राप्रतिहतगतिरित्यर्थः । "अर्णवः उदकवान् । उदकप्रद इत्यर्थः । एवंभूतः सन् "रोरुवत् भृशं शब्दं कुर्वन् "चरति वर्तते सा नो विश्व इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

सा नो॒ विश्वा॒ अति॒ द्विषः॒ स्वसॄ॑र॒न्या ऋ॒तावरी ।

अत॒न्नहे॑व॒ सूर्यः॑ ॥९

सा । नः॒ । विश्वाः॑ । अति॑ । द्विषः॑ । स्वसॄः॑ । अ॒न्याः । ऋ॒तऽव॑री ।

अत॑न् । अहा॑ऽइव । सूर्यः॑ ॥९

सा। नः । विश्वाः । अति । द्विषः । स्वसॄः। अन्याः । ऋतऽवरी ।

अतन् । अहाऽइव । सूर्यः॥९॥

"सा सरस्वती “नः अस्मान् "विश्वाः सर्वाः द्विषः द्वेष्ट्रीः प्रजाः "अति नयतु अतितारयतु । तथा "स्वसॄः स्वयं सारिणीः सहोत्पन्ना वा “ऋतावरीः । ऋतमित्युदकनाम । तद्युक्ताः "अन्याः च नदीरस्मानतिनयतु । यद्वा । जस्येव ‘वा छन्दसि इति पूर्वसवर्णदीर्घः । उदकवत्यः स्वसारो भगिन्योऽन्या गङ्गाद्या नद्यश्चास्मान् शत्रून् अतिनयन्तु। तत्र दृष्टान्तः । "सूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्यः "अतन् सततं गच्छन् "अहेव अहानीव । यथाहानि शीघ्रमतिनयति तद्वत् ॥

दशरात्रे तृतीयेऽहनि प्रउगे 'उत नः प्रिया' इति सारस्वतस्तृचः । सूत्रितं च--'उत नः प्रिया प्रियास्वित्यौष्णिहं प्रउगम्' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति । पवित्रेष्ट्याम् ‘उत नः प्रिया' इति सारस्वतस्य हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च--’उत नः प्रिया प्रियास्विमा जुह्वाना युष्मदा नमोभिः' (आश्व. श्रौ. २. १२) इति ॥

उ॒त नः॑ प्रि॒या प्रि॒यासु॑ स॒प्तस्व॑सा॒ सुजु॑ष्टा ।

सर॑स्वती॒ स्तोम्या॑ भूत् ॥१०

उ॒त । नः॒ । प्रि॒या । प्रि॒यासु॑ । स॒प्तऽस्व॑सा । सुऽजु॑ष्टा ।

सर॑स्वती । स्तोम्या॑ । भू॒त् ॥१०

उत । नः । प्रिया । प्रियासु । सप्तऽस्वसा सुऽजुष्टा ।

सरस्वती । स्तोम्या । भूत् ॥ १० ॥

“उत अपि च “नः अस्माकं “प्रियासु प्रियाणां मध्ये "प्रिया प्रियतमा “सप्तस्वसा। गायत्र्यादीनि सप्त छन्दांसि स्वसारो यस्यास्तादृशी । नदरूपायास्तु गङ्गाद्याः सप्त नद्यः स्वसारः । “सुजुष्टा सुष्ठु पुरातनैर्ऋषिभिः सेविता । एवंभूता “सरस्वती देवी “स्तोम्या "भूत् स्तोतव्या भवतु ॥ ॥ ३१ ॥

आ॒प॒प्रुषी॒ पार्थि॑वान्यु॒रु रजो॑ अ॒न्तरि॑क्षम् ।

सर॑स्वती नि॒दस्पा॑तु ॥११

आ॒ऽप॒प्रुषी॑ । पार्थि॑वानि । उ॒रु । रजः॑ । अ॒न्तरि॑क्षम् ।

सर॑स्वती । नि॒दः । पा॒तु॒ ॥११

आऽपप्रुषी । पार्थिवानि । उरु । रजः । अन्तरिक्षम् ।

सरस्वती । निदः । पातु ॥ ११ ॥

"पार्थिवानि पृथिव्याः संबन्धीनि “उरु उरूणि विस्तीर्णानि “रजः रजांसि लोकान् “अन्तरिक्षम् अन्तरा क्षान्तं नभश्च “आपप्रुषी स्वतेजसा पूरितवती “सरस्वती देवी “निदः निन्दकाच्छत्रोः “पातु अस्मान् रक्षतु ॥

त्रि॒ष॒धस्था॑ स॒प्तधा॑तु॒ः पञ्च॑ जा॒ता व॒र्धय॑न्ती ।

वाजे॑वाजे॒ हव्या॑ भूत् ॥१२

त्रि॒ऽस॒धस्था॑ । स॒प्तऽधा॑तुः । पञ्च॑ । जा॒ता । व॒र्धय॑न्ती ।

वाजे॑ऽवाजे । हव्या॑ । भू॒त् ॥१२

त्रिऽसधस्था । सप्तऽधातुः । पञ्च । जाता । वर्धयन्ती ।

वाजेऽवाजे । हव्या । भूत् ॥ १२ ॥

“त्रिषधस्था त्रिषु लोकेषु सहावतिष्ठमाना त्रिलोकव्यापिनी “सप्तधातुः । सप्त धातवोऽवयवा गायत्र्याद्या गङ्गाद्या वा यस्याः सा तथोक्ता । “पञ्च “जाता जातानि निषादपञ्चमांश्चतुरो वर्णान् गन्धर्वादीन् वा “वर्धयन्ती अभिवृद्धान् कुर्वती । ईदृशी सरस्वती “वाजेवाजे युद्धे युद्धे सर्वेषु युद्धेषु “हव्या “भूत् ह्वातव्या भवति ॥

प्र या म॑हि॒म्ना म॒हिना॑सु चेकि॑ते द्यु॒म्नेभि॑र॒न्या अ॒पसा॑म॒पस्त॑मा ।

रथ॑ इव बृह॒ती वि॒भ्वने॑ कृ॒तोप॒स्तुत्या॑ चिकि॒तुषा॒ सर॑स्वती ॥१३

प्र । या । म॒हि॒म्ना । म॒हिना॑ । आ॒सु॒ । चेकि॑ते । द्यु॒म्नेभिः॑ । अ॒न्याः । अ॒पसा॑म् । अ॒पःऽत॑मा ।

रथः॑ऽइव । बृ॒ह॒ती । वि॒ऽभ्वने॑ । कृ॒ता । उ॒प॒ऽस्तुत्या॑ । चि॒कि॒तुषा॑ । सर॑स्वती ॥१३

प्र । या । महिम्ना । महिना । आसु । चेकिते । द्युम्नेभिः । अन्याः । अपसाम् । अपःऽतमा ।

रथःऽइव । बृहती । विऽभ्वने । कृता । उपऽस्तुत्या । चिकितुषा । सरस्वती ॥ १३ ॥

"महिम्ना माहात्म्येन “महिना महती “द्युम्नेभिः शुभैर्द्योतमानैर्यशोभिरन्नैर्वा युक्ता सती “आसु आसां नदीनां देवतानां वा मध्ये “या सरस्वती “प्र “चेकिते प्रकर्षेण ज्ञायते । या च "अन्याः अन्यासाम् ।। ' सुपां सुलुक्' इति षष्ठीबहुवचनस्य जस् ॥ “अपसां वेगवतीनां नदीनां मध्ये “अपस्तमा वेगवत्तमा । या च “रथइव “विभ्वने विभुत्वाय “बृहती परिवृढा गुणैरधिका “कृता प्रजापतिना निर्मिता सा “सरस्वती “चिकितुषा जानता स्तोत्रा “उपस्तुत्या उपस्तोतव्या भवति ॥

सर॑स्वत्य॒भि नो॑ नेषि॒ वस्यो॒ माप॑ स्फरी॒ः पय॑सा॒ मा न॒ आ ध॑क् ।

जु॒षस्व॑ नः स॒ख्या वे॒श्या॑ च॒ मा त्वत्क्षेत्रा॒ण्यर॑णानि गन्म ॥१४

सर॑स्वति । अ॒भि । नः॒ । ने॒षि॒ । वस्यः॑ । मा । अप॑ । स्फ॒रीः॒ । पय॑सा । मा । नः॒ । आ । धु॒क् ।

जु॒षस्व॑ । नः॒ । स॒ख्या । वे॒श्या॑ । च॒ । मा । त्वत् । क्षेत्रा॑णि । अर॑णानि । ग॒न्म॒ ॥१४

सरस्वति । अभि । नः । नेषि । वस्यः । मा । अप । स्फरीः । पयसा । मा । नः। आ । धक् ।।

जुषस्व । नः । सख्या । वेश्या । च । मा। त्वत् । क्षेत्राणि । अरणानि । गन्म ॥ १४ ॥

हे सरस्वति “नः अस्मान् “वस्यः वसीयः प्रशस्तं स्फारो वसु धनम् अभि नेषि अभिप्रापय । “माप “स्फरीः अप्रवृद्धान् मा कार्षीः । वृद्धिः । उपसर्गवशात् तद्विपरीते वर्तते । तथा “पयसा उदकेनाधिकेन “नः अस्मान् “मा “आ “धक् नाभिदह । ने बाधस्व । अपि च “नः अस्माकं “सख्या सख्यानि सखिकर्माणि “वेश्या प्रवेशनानि “च जुषस्व सेवस्व । वयं च त्वत्सकाशात् “अरणानि अरमणानि निकृष्टानि “क्षेत्राणि "मा “गन्म मा प्राप्नवाम । अपि तु रमणीयान्येव ॥ ॥ ३२ ॥ ॥ ५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये चतुर्थाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः।।

टिप्पणी

सरस्वत्योपरि पौराणिकाः संदर्भाः (http://puranastudy.onlinewebshop.net/pur_index29/pva6.htm)

सरस्वत्योपरि टिप्पणी (http://puranastudy.onlinewebshop.net/pur_index29/sarasvati.htm)

सरस्वती यन्त्रम् (http://puranastudy.onlinewebshop.net/pur_index29/sarasvati2.htm)

मण्डल ६

ऋग्वेदः सूक्तं ६.६२

ऋग्वेदः - मण्डल ६
← सूक्तं ६.६१ सूक्तं ६.६२ सूक्तं ६.६३ →
बार्हस्पत्यो भरद्वाजः

दे. अश्विनौ। त्रिष्टुप् ।

स्तुषे नरा दिवो अस्य प्रसन्ताश्विना हुवे जरमाणो अर्कैः ।
या सद्य उस्रा व्युषि ज्मो अन्तान्युयूषतः पर्युरू वरांसि ॥१॥
ता यज्ञमा शुचिभिश्चक्रमाणा रथस्य भानुं रुरुचू रजोभिः ।
पुरू वरांस्यमिता मिमानापो धन्वान्यति याथो अज्रान् ॥२॥
ता ह त्यद्वर्तिर्यदरध्रमुग्रेत्था धिय ऊहथुः शश्वदश्वैः ।
मनोजवेभिरिषिरैः शयध्यै परि व्यथिर्दाशुषो मर्त्यस्य ॥३॥
ता नव्यसो जरमाणस्य मन्मोप भूषतो युयुजानसप्ती ।
शुभं पृक्षमिषमूर्जं वहन्ता होता यक्षत्प्रत्नो अध्रुग्युवाना ॥४॥
ता वल्गू दस्रा पुरुशाकतमा प्रत्ना नव्यसा वचसा विवासे ।
या शंसते स्तुवते शम्भविष्ठा बभूवतुर्गृणते चित्रराती ॥५॥

ता भुज्युं विभिरद्भ्यः समुद्रात्तुग्रस्य सूनुमूहथू रजोभिः ।
अरेणुभिर्योजनेभिर्भुजन्ता पतत्रिभिरर्णसो निरुपस्थात् ॥६॥
वि जयुषा रथ्या यातमद्रिं श्रुतं हवं वृषणा वध्रिमत्याः ।
दशस्यन्ता शयवे पिप्यथुर्गामिति च्यवाना सुमतिं भुरण्यू ॥७॥
यद्रोदसी प्रदिवो अस्ति भूमा हेळो देवानामुत मर्त्यत्रा ।
तदादित्या वसवो रुद्रियासो रक्षोयुजे तपुरघं दधात ॥८॥
य ईं राजानावृतुथा विदधद्रजसो मित्रो वरुणश्चिकेतत् ।
गम्भीराय रक्षसे हेतिमस्य द्रोघाय चिद्वचस आनवाय ॥९॥
अन्तरैश्चक्रैस्तनयाय वर्तिर्द्युमता यातं नृवता रथेन ।
सनुत्येन त्यजसा मर्त्यस्य वनुष्यतामपि शीर्षा ववृक्तम् ॥१०॥
आ परमाभिरुत मध्यमाभिर्नियुद्भिर्यातमवमाभिरर्वाक् ।
दृळ्हस्य चिद्गोमतो वि व्रजस्य दुरो वर्तं गृणते चित्रराती ॥११॥

सायणभाष्यम्

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ पञ्चमाष्टके प्रथमोऽध्याय आरभ्यते । षष्ठमण्डलस्य षष्ठेऽनुवाके चतुर्दश सूक्तानि । तत्र 'स्तुषे नरा' इत्येकादशर्चं प्रथम सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका- स्तुष एकादशाश्विनं तु' इति । मण्डलद्रष्टा बार्हस्पत्यो भरद्वाज ऋषिः । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् । अश्विनौ देवता

। प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ इदमादिके द्वे सूक्ते । आश्विनशस्त्रे चैते एव । सूत्रितं च- स्तुषे नरेति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

स्तु॒षे नरा॑ दि॒वो अ॒स्य प्र॒सन्ता॒श्विना॑ हुवे॒ जर॑माणो अ॒र्कैः ।

या स॒द्य उ॒स्रा व्युषि॒ ज्मो अन्ता॒न्युयू॑षत॒ः पर्यु॒रू वरां॑सि ॥१

स्तु॒षे । नरा॑ । दि॒वः । अ॒स्य । प्र॒ऽसन्ता॑ । अ॒श्विना॑ । हु॒वे॒ । जर॑माणः । अ॒र्कैः ।

या । स॒द्यः । उ॒स्रा । वि॒ऽउषिं । ज्मः । अन्ता॑न् । युयू॑षतः । परिं । उ॒रु । वरां॑सि ॥१

स्तुषे । नरा । दिवः । अस्य । प्रऽसन्त । अश्विना । हुवे । जरमाणः । अर्कैः ।

या । सद्यः । उस्रा । विऽउषि । ज्मः । अन्तान् । युयूषतः । परि । उरु । वरांसि ॥ १ ॥

"दिवः द्युलोकस्य "नरा नेतारौ "अस्य भुवनस्य "प्रसन्ता प्रसन्तौ प्रभवन्तावीश्वरौ "अश्विना अश्विनौ अश्वैरन्वितौ "स्तुषे प्रगीतमन्त्रसाध्यैः स्तोत्रैः स्तोतुम् "अर्कैः अप्रगीतमन्त्रसाध्यैः शस्त्रैः "जरमाणः स्तुतिं कुर्वन् "हुवे आह्वयामि । कीदृशावित्यपेक्षायाम् । "या यौ "सद्यः एव "उस्रा शत्रूणां निवारकौ "व्युषि व्युष्टौ निशायाः समाप्तौ "ज्मः पृथिव्याः "अन्तान् पर्यन्तान् "उरु उरूणि "वरांसि रूपस्यावरकाणि तमांसि च "परि परितः "युयूषतः पृथक्कुरुतः । अथवा वरांसि तेजांसि तमोनिवारणात् परि युयूषतः विस्तारयतः ॥

ता य॒ज्ञमा शुचिं॑भिश्चक्रमा॒णा रथ॑स्य भा॒नुं रु॑रुचू॒ रजो॑भिः ।

पु॒रू वरा॒ंस्यमिं॑ता॒ मिमा॑ना॒पो धन्वा॒न्यतिं॑ याथो॒ अज्रा॑न् ॥२

ता । य॒ज्ञम् । आ । शुचिं॑ऽभिः । च॒क्र॒मा॒णा । रथ॑स्य । भा॒नुम् । रु॒रु॒चुः॒ । रजः॑ऽभिः ।

पु॒रु । वरां॑सि । अमिं॑ता । मिमा॑ना । अ॒पः । धन्वा॑नि । अतिं॑ । या॒थः॒ । अज्रा॑न् ॥२

ता। यज्ञम् । आ । शुचिऽभिः । चक्रमाणा । रथस्य । भानुम् । रुरुचुः । रजःऽभिः ।।

पुरु । वरांसि । अमिता । मिमाना । अपः । धन्वानि । अति । याथः । अज्रान् ॥ २ ॥

किंच "ता तौ प्रसिद्धावश्विनौ "यज्ञम् अस्मदीयं यागम् "आ "चक्रमाणा अभिचक्रमाणौ "शुचिभिः निर्मलैः "रजोभिः स्वीयैस्तेजोभिः। 'रजो रजतेर्ज्योती रज उच्यते' (निरु. ४. १९) इति यास्केनोक्तत्वात् । "रथस्य स्वकीयस्य रथस्य "भानुं दीप्तिं

“रुरुचुः रोचयेते । अपि च “पुरु बहूनि “वरांसि तमोनिवारकाणि तेजांसि “अमिता अपरिमितानि “मिमाना निर्मिमाणौ “अपः उद्दिश्य “धन्वानि मरुप्रदेशान् “अज्रान् स्वकीयानश्वान् “अति “याथः अतिक्रामयथः ॥

ता ह॒ त्यद्व॒र्तिर्यदर॑ध्रमुग्रे॒त्था धिय॑ ऊहथु॒ः शश्व॒दश्वैः॑ ।

मनो॑जवेभिरिषि॒रैः श॒यध्यै॒ परि॒ व्यथि॑र्दा॒शुषो॒ मर्त्य॑स्य ॥३

ता । ह॒ । त्यत् । व॒र्तिः । यत् । अर॑ध्रम् । उ॒ग्रा॒ । इ॒त्था । धियः॑ । ऊ॒ह॒थु॒ः । शश्व॑त् । अश्वैः॑ ।

मनः॑ऽजवेभिः । इ॒षि॒रैः । श॒यध्यैं । परिं । व्यथिः॑ । दा॒शुषः॑ । मर्त्यं॑स्य ॥३

ता । ह । त्यत् । वर्तिः । यत् । अरध्रम् । उग्रा । इत्था । धियः । ऊहथुः । शश्वत् । अश्वैः ।

मनःऽजवेभिः । इषिरैः । शयध्यै । परि । व्यथिः । दाशुषः । मर्त्यस्य ॥३

”ता “ह तौ खलु “उग्रा उग्रावश्विना युवां “यत् “अरध्रम् असमृद्धं “त्यत् “वर्तिः यजमानस्य तत् गृहं समर्धयितुं गच्छथः । किंच “इत्था इत्थं “धियः स्तोतॄन् “इषिरैः एषणीयैः काम्यैः “मनोजवेभिः मनोवेगैः “अश्वैः स्वीयैरश्वैः “शश्वत् सर्वदा “ऊहथुः स्वर्गं प्रापयथः । “मर्त्यस्य मनुष्यस्य “दाशुषः यजमानस्य “व्यथिः हिंसकः "परि "शयध्यै परिशयनाय दीर्घनिद्रायै युवाभ्यां क्रियताम् ॥

ता नव्य॑सो॒ जर॑माणस्य॒ मन्मोप॑ भूषतो युयुजा॒नस॑प्ती ।

शुभ॒ं पृक्ष॒मिष॒मूर्जं॒ वह॑न्ता॒ होता॑ यक्षत्प्र॒त्नो अ॒ध्रुग्युवा॑ना ॥४

ता । नव्य॑सः । जर॑माणस्य । मन्म॑ । उप॑ । भू॒ष॒तः॒ । यु॒यु॒जा॒नस॑प्ती॒ इति॑ यु॒यु॒जा॒नऽस॑प्ती ।

शुभ॑म् । पृक्ष॑म् । इष॑म् । ऊर्ज॑म् । वह॑न्ता । होता॑ । य॒क्ष॒त् । प्र॒त्नः । अ॒ध्रुक् । युवा॑ना ॥४

ता । नव्यसः । जरमाणस्य । मन्म । उप । भूषतः । युयुजानसप्ती इति युयुजानऽसप्ती ।

शुभम् । पृक्षम् । इषम् । ऊर्जम् । वहन्ता । होता । यक्षत् । प्रत्नः । अध्रुक् । युवाना ॥४

“ता तावश्विनौ "युयुजानसप्ती रथे युज्यमानाश्वौ "शुभं शोभनं “पृक्षम् अन्नम् । 'पयः पृक्षः' इत्यन्ननामसु पाठात् । “इषं पुष्टिम् “ऊर्जं रसं च “वहन्ता वहन्तौ “नव्यसः नवतरस्य “जरमाणस्य स्तुतिं कुर्वतः “मन्म मननीयं स्तोत्रम् “उप “भूषतः उपगच्छतः । यद्वा । स्तोत्रसमीपे भवतः । किंच “युवाना नित्यतरुणौ तौ “होता देवानामाह्वाता “अध्रुक् अद्रोग्धा प्रियः “प्रत्नः पुराणोऽग्निः “यक्षत् यजतु ॥

ता व॒ल्गू द॒स्रा पु॑रु॒शाक॑तमा प्र॒त्ना नव्य॑सा॒ वच॒सा वि॑वासे ।

या शंस॑ते स्तुव॒ते शम्भ॑विष्ठा बभू॒वतु॑र्गृण॒ते चि॒त्ररा॑ती ॥५

ता । व॒ल्गू इति॑ । द॒स्रा । पु॒रु॒शाक॑ऽतमा । प्र॒त्ना । नव्य॑सा । वच॑सा । आ । वि॒वा॒से॒ ।

या । शंस॑ते । स्तु॒व॒ते । शम्ऽभ॑विष्ठा । ब॒भू॒वतुः॑ । गृ॒ण॒ते । चि॒त्ररा॑ती॒ इति॑ चि॒त्रऽरा॑ती ॥५

ता । वल्गू इति । दस्रा । पुरुशाकऽतमा । प्रत्ना । नव्यसा । वचसा । आ । विवासे ।

या । शंसते । स्तुवते । शम्ऽभविष्ठा । बभूवतुः । गृणते । चित्रराती इति चित्रऽराती ॥५

”या यौ “शंसते शस्त्रैः स्तुतिं कुर्वते “स्तुवते स्तोत्रैः स्तुतिं कुर्वते जनाय “शंभविष्ठा अतिशयेन सुखस्य भावयितारौ अतिशयेन सुखस्वरूपौ वा “गृणते स्तोत्रशस्त्रव्यतिरिक्तलौकिकस्तुतिभिः स्तुवते च “चित्रराती विचित्रदानौ “बभूवतुः “ता तौ “वल्गू वलनशीलौ रुचिरौ वा “पुरुशाकतमा अतिशयेन बहुकर्माणौ बहुसहायौ वा “प्रत्ना प्रत्नौ पुराणौ। 'प्रत्नं प्रदिवः' इति पुराणनामसु पाठात् । “दस्रा दर्शनीयौ अश्विनौ “नव्यसा नवतरेण वचसा स्तुत्या “आ “विवासे परिचरामि ॥ ॥१॥

ता भु॒ज्युं विभि॑र॒द्भ्यः स॑मु॒द्रात्तुग्र॑स्य सू॒नुमू॑हथू॒ रजो॑भिः ।

अ॒रे॒णुभि॒र्योज॑नेभिर्भु॒जन्ता॑ पत॒त्रिभि॒रर्ण॑सो॒ निरु॒पस्था॑त् ॥६

ता । भु॒ज्युम् । विऽभिः॑ । अ॒त्ऽभ्यः । स॒मु॒द्रात् । तुग्र॑स्य । सू॒नुम् । ऊ॒ह॒थुः॒ । रजः॑ऽभिः ।

अ॒रे॒णुऽभिः॑ । योज॑नेभिः । भु॒जन्ता॑ । प॒त॒त्रिऽभिः॑ । अर्ण॑सः । निः । उ॒पऽस्था॑त् ॥६

ता । भुज्युम् । विऽभिः । अत्ऽभ्यः । समुद्रात् । तुग्रस्य । सूनुम् । ऊहथुः । रजःऽभिः ।

अरेणुऽभिः । योजनेभिः । भुजन्ता । पतत्रिऽभिः । अर्णसः । निः । उपऽस्थात् ॥६

”ता तावश्विनौ युवां “तुग्रस्य "सूनुं “भुज्युं भुज्युनामकं समुद्रमध्ये भग्ननावं “भुजन्ता रक्षन्तौ “अरेणुभिः रेणुरहितैः आन्तरिक्षैः “रजोभिः मार्गैः “योजनेभिः रथयुक्तैः “पतत्रिभिः पतनवद्भिः “विभिः अश्वैः “अर्णसः जलस्य “उपस्थात् योनेः समुद्रात् “अद्भ्यः “निः “ऊहथुः निरगमयतम् । समुद्रादद्भ्य इति प्रयोगो मातुर्ग्रहाद्गच्छतीतिवत् ॥

वि ज॒युषा॑ रथ्या यात॒मद्रिं॑ श्रु॒तं हवं॑ वृषणा वध्रिम॒त्याः ।

द॒श॒स्यन्ता॑ श॒यवे॑ पिप्यथु॒र्गामिति॑ च्यवाना सुम॒तिं भु॑रण्यू ॥७

वि । ज॒युषा॑ । र॒थ्या॒ । या॒त॒म् । अद्रि॑म् । श्रु॒तम् । हव॑म् । वृ॒ष॒णा॒ । व॒ध्रि॒ऽम॒त्याः ।

द॒श॒स्यन्ता॑ । श॒यवे॑ । पि॒प्य॒थुः॒ । गाम् । इति॑ । च्य॒वा॒ना॒ । सु॒ऽम॒तिम् । भु॒र॒ण्यू॒ इति॑ ॥७

वि । जयुषा । रथ्या । यातम् । अद्रिम् । श्रुतम् । हवम् । वृषणा । वध्रिऽमत्याः ।

दशस्यन्ता । शयवे । पिप्यथुः । गाम् । इति । च्यवाना । सुऽमतिम् । भुरण्यू इति ॥७

"रथ्या हे रथारूढावश्विनौ "जयुषा जयशीलेन रथेन "अद्रिं मार्गे स्थितं पर्वतं वि "यातं व्यबाधेथाम् । यातिरत्र वधकर्मा । तथा च निगमान्तरं -- विभिन्दुना नासत्या रथेन वि पर्वताँ अजरयू अयातम्' (ऋ. सं. १. ११६. २०) इति । "वृषणा कामानां वर्षितारौ "वध्रिमत्याः पुत्रार्थिन्याः "हवम् आह्वानं "श्रुतं शृणुतम् । "दशस्यन्ता स्तोतृभ्यः कामान् प्रयच्छन्तौ "शयवे युवां स्तुवते "गां निवृत्तप्रसवां "पिप्यथुः क्षीरेणाप्याययतम् । तथा च निगमान्तरं - 'शयवे चिन्नासत्या शचीभिर्जसुरये स्तर्यं पिप्यथुर्गाम्' (ऋ. सं. १.११६.२२) इति । "इति इत्थं "सुमतिं सुष्टुतिं "च्यवाना गच्छन्तौ "भुरण्यू सर्वत्र गन्तारौ यज्ञस्य भर्तारौ वा भवतम् ॥

यद्रो॑दसी प्र॒दिवो॒ अस्ति॒ भूमा॒ हेळो॑ दे॒वाना॑मु॒त म॑र्त्य॒त्रा ।

तदा॑दित्या वसवो रुद्रियासो रक्षो॒युजे॒ तपु॑र॒घं द॑धात ॥८

यत् । रो॒द॒सी॒ इति॑ । प्र॒ऽदिवः॑ । अस्ति॑ । भूम॑ । हेळः॑ । दे॒वाना॑म् । उ॒त । म॒र्त्य॒ऽत्रा ।

तत् । आ॒दि॒त्याः॒ । व॒स॒वः॒ । रु॒द्रि॒या॒सः॒ । र॒क्षः॒ऽयुजे॑ । तपुः॑ । अ॒घम् । द॒धा॒त॒ ॥८

यत् । रोदसी इति । प्रऽदिवः । अस्ति । भूम । हेळः । देवानाम् । उत । मर्त्यऽत्रा ।

तत् । आदित्याः । वसवः । रुद्रियासः । रक्षःऽयुजे । तपुः । अघम् । दधात ॥८

"रोदसी हे द्यावापृथिव्यौ हे "आदित्या: हे "वसवः "रुद्रियासः हे रुद्रपुत्रा मरुतः "मर्त्यत्रा मर्त्येषु अश्विनोः परिचारकेषु "देवानां "यत् "हेळ: क्रोधः "भूम महान् "अस्ति "तत् हेळ: "तपुः तापकं "रक्षोयुजे रक्षोभिर्युक्ताय रक्षसां स्वामिने प्रेरकाय वा "अघम् आहन्तृ "दधात कुरुत । अथवा रक्षोयुजे रक्षोभिर्युक्ताय यज्वने अघमाहन्तृ कुरुत ॥

य ई॒ं राजा॑नावृतु॒था वि॒दध॒द्रज॑सो मि॒त्रो वरु॑ण॒श्चिके॑तत् ।

ग॒म्भी॒राय॒ रक्ष॑से हे॒तिम॑स्य॒ द्रोघा॑य चि॒द्वच॑स॒ आन॑वाय ॥९

यः । ई॒म् । राजा॑नौ । ऋ॒तु॒ऽथा । वि॒ऽदध॑त् । रज॑सः । मि॒त्रः । वरु॑णः । चिके॑तत् ।

ग॒म्भी॒राय॑ । रक्ष॑से । हे॒तिम् । अ॒स्य॒ । द्रोघा॑य । चि॒त् । वच॑से । आन॑वाय ॥९

यः । ईम् । राजानौ । ऋतुऽथा । विऽदधत् । रजसः । मित्रः । वरुणः । चिकेतत् ।

गम्भीराय । रक्षसे । हेतिम् । अस्य । द्रोघाय । चित् । वचसे । आनवाय ॥९

"यः नरः “रजसः समस्तस्य लोकस्य । 'लोका रजांस्युच्यन्ते' इति यास्केनोक्तत्वात् । “राजानौ “ईम् एतौ अश्विनौ “ऋतुथा काले काले “विदधत् परिचरति तं “मित्रो “वरुणः च “चिकेतत् जानीयात् । मित्रवरुणप्रभृतयो" देवा एनं विदुरित्यर्थः । किंचायं परिचारकः “गम्भीराय महाबलाय “रक्षसे राक्षसाय “हेतिं घातकमायुधम् “अस्य अस्यति । क्षिपति । प्रथमपुरुषस्य मध्यमपुरुषेण व्यत्ययः । “द्रोघाय अभिद्रोहात्मकाय “आनवाय मनुष्यसंबन्धिने “वचसे “चित् वचनायैव हेतिमस्यति । मनुष्याणामभिद्रोहाय एनम् आस्कन्दतीति ॥

अन्त॑रैश्च॒क्रैस्तन॑याय व॒र्तिर्द्यु॒मता या॑तं नृ॒वता॒ रथे॑न ।

सनु॑त्येन॒ त्यज॑सा॒ मर्त्य॑स्य वनुष्य॒तामपि॑ शी॒र्षा व॑वृक्तम् ॥१०

अन्त॑रैः । च॒क्रैः । तन॑याय । व॒र्तिः । द्यु॒ऽमता॑ । आ । या॒त॒म् । नृ॒ऽवता॑ । रथे॑न ।

सनु॑त्येन । त्यज॑सा । मर्त्य॑स्य । व॒नु॒ष्य॒ताम् । अपि॑ । शी॒र्षा । व॒वृ॒क्त॒म् ॥१०

अन्तरैः । चक्रैः । तनयाय । वर्तिः । द्युऽमता । आ । यातम् । नृऽवता । रथेन ।

सनुत्येन । त्यजसा । मर्त्यस्य । वनुष्यताम् । अपि । शीर्षा । ववृक्तम् ॥१०

हे अश्विनौ “अन्तरैः अनिकृष्टैः “चक्रैः युक्तेन “द्युमता दीप्तिमता "नृवता नेत्रा सारथिना युक्तेन । यद्वा । अश्वयुक्तेन । 'पतङ्गाः नरः' (नि. १. १४. २२) इत्यश्वनामसु पाठात् । “रथेन “वर्तिः अस्माकं गृहं “तनयाय तनयं दातुम् “आ “यातम् । अपि च “सनुत्येन तिरोहितेन “त्यजसा क्रोधेन । 'हृणिः त्यजः' इति क्रोधनामसु पाठात्। “मर्त्यस्य मनुष्यस्य “वनुष्यतां बाधमानानाम् । 'वनुष्यतिर्हन्तिकर्मा' इति यास्केनोक्तत्वात् । “शीर्षा शिरांसि “अपि “ववृक्तं प्रवृक्तम् ॥

आ प॑र॒माभि॑रु॒त म॑ध्य॒माभि॑र्नि॒युद्भि॑र्यातमव॒माभि॑र॒र्वाक् ।

दृ॒ळ्हस्य॑ चि॒द्गोम॑तो॒ वि व्र॒जस्य॒ दुरो॑ वर्तं गृण॒ते चि॑त्रराती ॥११

आ । प॒र॒माभिः॑ । उ॒त । म॒ध्य॒माभिः॑ । नि॒युत्ऽभिः॑ । या॒त॒म् । अ॒व॒माभिः॑ । अ॒र्वाक् ।

दृ॒ळ्हस्य॑ । चि॒त् । गोऽम॑तः । वि । व्र॒जस्य॑ । दुरः॑ । व॒र्त॒म् । गृ॒ण॒ते । चि॒त्र॒रा॒ती॒ इति॑ चित्रऽराती ॥११

आ । परमाभिः । उत । मध्यमाभिः । नियुत्ऽभिः । यातम् । अवमाभिः । अर्वाक् ।

दृळ्हस्य । चित् । गोऽमतः । वि । व्रजस्य । दुरः । वर्तम् । गृणते । चित्रराती इति चित्रऽराती ॥११

हे अश्विनौ “परमाभिः उत्कृष्टाभिः “उत अपि च “मध्यमाभिः अनुत्कृष्टाभिः “अवमाभिः निकृष्टाभिश्च नियुद्भिः वाहैः “अर्वाक् अस्मदभिमुखम् “आ “यातम् । “दृळ्हस्य “चित् दृढापिधानस्यापि “गोमतः गोयुक्तस्य “व्रजस्य गोष्ठस्य “दुरः द्वाराणि “वि “वर्तं विवृणुतम् । किंच “गृणते स्तुवते मह्यं “चित्रराती विचित्रदानौ भवतम् ॥ ॥२॥

मण्डल ६

ऋग्वेदः सूक्तं ६.६३

ऋग्वेदः - मण्डल ६

← सूक्तं ६.६२ सूक्तं ६.६३ सूक्तं ६.६४ →

बार्हस्पत्यो भरद्वाजः

दे. अश्विनौ। त्रिष्टुप्, १ विराट्, ११ एकपदा त्रिष्टुप्।

क्व त्या वल्गू पुरुहूताद्य दूतो न स्तोमोऽविदन्नमस्वान् ।

आ यो अर्वाङ्नासत्या ववर्त प्रेष्ठा ह्यसथो अस्य मन्मन् ॥१॥

अरं मे गन्तं हवनायास्मै गृणाना यथा पिबाथो अन्धः ।

परि ह त्यद्वर्तिर्याथो रिषो न यत्परो नान्तरस्तुतुर्यात् ॥२॥

अकारि वामन्धसो वरीमन्नस्तारि बर्हिः सुप्रायणतमम् ।

उत्तानहस्तो युवयुर्ववन्दा वां नक्षन्तो अद्रय आञ्जन् ॥३॥

ऊर्ध्वो वामग्निरध्वरेष्वस्थात्प्र रातिरेति जूर्णिनी घृताची ।

प्र होता गूर्तमना उराणोऽयुक्त यो नासत्या हवीमन् ॥४॥

अधि श्रिये दुहिता सूर्यस्य रथं तस्थौ पुरुभुजा शतोतिम् ।

प्र मायाभिर्मायिना भूतमत्र नरा नृतू जनिमन्यज्ञियानाम् ॥५॥

युवं श्रीभिर्दर्शताभिराभिः शुभे पुष्टिमूहथुः सूर्यायाः ।
प्र वां वयो वपुषेऽनु पप्तन्नक्षद्वाणी सुष्टुता धिष्ण्या वाम् ॥६॥
आ वां वयोऽश्वासो वहिष्ठा अभि प्रयो नासत्या वहन्तु ।
प्र वां रथो मनोजवा असर्जीषः पृक्ष इषिधो अनु पूर्वीः ॥७॥
पुरु हि वां पुरुभुजा देष्णं धेनुं न इषं पिन्वतमसक्राम् ।
स्तुतश्च वां माध्वी सुष्टुतिश्च रसाश्च ये वामनु रातिमग्मन् ॥८॥
उत म ऋज्रे पुरयस्य रघ्वी सुमीळ्हे शतं पेरुके च पक्वा ।
शाण्डो दाद्धिरणिनः स्मद्दिष्टीन्दश वशासो अभिषाच ऋष्वान् ॥९॥
सं वां शता नासत्या सहस्राश्वानां पुरुपन्था गिरे दात् ।
भरद्वाजाय वीर नू गिरे दाद्धता रक्षांसि पुरुदंससा स्युः ॥१०॥
आ वां सुम्ने वरिमन्सूरिभिः ष्याम् ॥११॥

सायणभाष्यम्

'क्व त्या ' इत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षम् । अत्रेयमनुक्रमणिका - 'क्व त्यैकपदान्तं त्रैष्टुभम् ' इति । ‘ आ वां सुम्ने ' इत्येकादशी एकपदा त्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः । 'आश्विनं तु ' इत्युक्तत्वादस्यापि सूक्तस्याश्विनौ देवता । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभे छन्दस्युक्तो विनियोगः ॥

क्व१॒ त्या व॒ल्गू पु॑रुहू॒ताद्य दू॒तो न स्तोमो॑ऽविद॒न्नम॑स्वान् ।

आ यो अ॒र्वाङ्नास॑त्या व॒वर्त॒ प्रेष्ठा॒ ह्यस॑थो अस्य॒ मन्म॑न् ॥१

क्व॑ । त्या । व॒ल्गू इति॑ । पु॒रु॒ऽहू॒ता । अ॒द्य । दू॒तः । न । स्तोमः॑ । अ॒वि॒द॒त् । नम॑स्वान् ।

आ । यः । अ॒र्वाक् । नास॑त्या । व॒वर्त॑ । प्रेष्ठा॑ । हि । अस॑थः । अ॒स्य॒ । मन्म॑न् ॥१

क्व । त्या । वल्गू इति । पुरुऽहूता । अद्य । दूतः । न । स्तोमः । अविदत् । नमस्वान् ।

आ । यः । अर्वाक् । नासत्या । ववर्त । प्रेष्ठा । हि । असथः । अस्य । मन्मन् ॥१

“क्व कुत्र स्थितौ "वल्गू रुचिरौ "पुरुहूता बहुभिराहूतौ “त्या तावश्विनौ "नमस्वान् हविषा युक्तः । ‘नमः आयुः' इत्यन्ननामसु पाठात् । "स्तोमः पञ्चदशादिस्तोमः "अद्य "दूतो "न प्रेरितो दूत इव "अविदत् विन्देत् । "यः स्तोमः "अर्वाक् अस्मदभिमुखं "नासत्या अश्विनौ “आ “ववर्त आवर्तयत् । हे अश्विनौ युवाम् "अस्य स्तोतुः "मन्मन् स्तोत्रे "प्रेष्ठा "हि प्रियतमौ हि "असथः भवथः॥

अरं॑ मे गन्तं॒ हव॑नाया॒स्मै गृ॑णा॒ना यथा॒ पिबा॑थो॒ अन्ध॑ः ।

परि॑ ह॒ त्यद्व॒र्तिर्या॑थो रि॒षो न यत्परो॒ नान्त॑रस्तुतु॒र्यात् ॥२

अर॑म् । मे॒ । ग॒न्त॒म् । हव॑नाय । अ॒स्मै । गृ॒णा॒ना । यथा॑ । पिबा॑थः । अन्ध॑ः ।

परि॑ । ह॒ । त्यत् । व॒र्तिः । या॒थ॒ः । रि॒षः । न । यत् । पर॑ः । न । अन्त॑रः । तु॒तु॒र्यात् ॥२

अरम् । मे । गन्तम् । हवनाय । अस्मै । गृणाना । यथा । पिबाथः । अन्धः ।

परि । ह । त्यत् । वर्तिः । याथः । रिषः । न । यत् । परः । न । अन्तरः । तुतुर्यात् ॥२

हे अश्विनौ युवां "मे मदीयाय "अस्मै "हवनाय आह्वानाय "अरं पर्याप्तं "गन्तं गच्छतम् । “गृणाना स्तूयमानौ "अन्धः सोमं "यथा “पिबाथः पिबतम् । “रिषः हिंसकस्य शत्रोः "त्यद्वर्तिः तद्गृहं “परि “याथः परितो याथः "यत् वर्तिः "परः विप्रकृष्टः “न “तुतुर्यात् न हिंस्यात् । “अन्तरः संनिकृष्टोऽपि "न तुतुर्यात् । यद्वा । त्यद्वर्तिस्तदस्मदीयं गृहं रिषो हिंसकात् परि याथः । त्यद्वर्तिः परो विप्रकृष्टोऽन्तरः संनिकृष्टोऽपि न तुतुर्यात् । अयं भावः । यथास्मदीयं गृहं दूरस्थः संनिकृष्टोऽपि न हिंस्यात्तथा रक्षां कुरुथ इति ॥

अका॑रि वा॒मन्ध॑सो॒ वरी॑म॒न्नस्ता॑रि ब॒र्हिः सु॑प्राय॒णत॑मम् ।

उ॒त्ता॒नह॑स्तो युव॒युर्व॑व॒न्दा वां॒ नक्ष॑न्तो॒ अद्र॑य आञ्जन् ॥३

अका॑रि । वा॒म् । अन्ध॑सः । वरी॑मन् । अस्ता॑रि । ब॒र्हिः । सु॒प्र॒ऽअ॒य॒नत॑मम् ।

उ॒त्ता॒नऽह॑स्तः । यु॒व॒युः । व॒व॒न्द॒ । आ । वा॒म् । नक्ष॑न्तः । अद्र॑यः । आ॒ञ्ज॒न् ॥३

अकारि । वाम् । अन्धसः । वरीमन् । अस्तारि । बर्हिः । सुप्रऽअयनतमम् ।

उत्तानऽहस्तः । युवयुः । ववन्द । आ । वाम् । नक्षन्तः । अद्रयः । आञ्जन् ॥३

“वां युवयोरर्थे "अन्धसः सोमस्य “वरीमन् विस्तृतेऽभिषवादौ यत् कृत्यमस्ति तत् "अकारि कृतम् । “सुप्रायणतमं मृदुतमं “बर्हिः "अस्तारि स्तीर्णम् । "उत्तानहस्तः कृताञ्जलिः "युवयुः युवां कामयमानो होता “ववन्द स्तौति । “वां युवां “नक्षन्तः व्याप्नुवन्तः ॥ ‘ तृक्ष पृक्ष नक्ष गतौ ' इति धातुः ॥ “अद्रयः ग्रावाणः "आ “आञ्जन सोमरसम् आ समन्तात् व्यक्तीकृतवन्तः ॥

ऊ॒र्ध्वो वा॑म॒ग्निर॑ध्व॒रेष्व॑स्था॒त्प्र रा॒तिरे॑ति जू॒र्णिनी॑ घृ॒ताची॑ ।

प्र होता॑ गू॒र्तम॑ना उरा॒णोऽयु॑क्त॒ यो नास॑त्या॒ हवी॑मन् ॥४

ऊ॒र्ध्वः । वा॒म् । अ॒ग्निः । अ॒ध्व॒रेषु॑ । अ॒स्था॒त् । प्र । रा॒तिः । ए॒ति॒ । जू॒र्णिनी॑ । घृ॒ताची॑ ।

प्र । होता॑ । गू॒र्तऽम॑नाः । उ॒रा॒णः । अयु॑क्त । यः । नास॑त्या । हवी॑मन् ॥४

ऊर्ध्वः । वाम् । अग्निः । अध्वरेषु । अस्थात् । प्र । रातिः । एति । जूर्णिनी । घृताची ।

प्र । होता । गूर्तऽमनाः । उराणः । अयुक्त । यः । नासत्या । हवीमन् ॥४

“अग्निः “वां युवयोर्यज्ञार्थम् “ऊर्ध्वः "अस्थात् उदतिष्ठत् । “अध्वरेषु यज्ञेषु “प्र "एति समिद्ध आहवनीयं गच्छति च । "रातिः धनं हविः "जूर्णिनी प्रगामिनी । ‘ जूर्णिर्जवतेर्वा (निरु. ६. ४ । इत्ति यास्केनोक्तत्वात् । “घृताची घृतेनाक्ता ! उपस्तीर्णाभिघारितेत्यर्थः । किंच "होता “उराणः उरु कुर्वाणः “प्र “गूर्तमनाः प्रकर्षेणोद्युक्तमनाः भवति "यः होता नासत्या अश्विनौ “हवीमन् आह्वाने स्तोत्रे वा "अयुक्त योजयति ।।

अधि॑ श्रि॒ये दु॑हि॒ता सूर्य॑स्य॒ रथं॑ तस्थौ पुरुभुजा श॒तोति॑म् ।

प्र मा॒याभि॑र्मायिना भूत॒मत्र॒ नरा॑ नृतू॒ जनि॑मन्य॒ज्ञिया॑नाम् ॥५

अधि॑ । श्रि॒ये । दु॒हि॒ता । सूर्य॑स्य । रथ॑म् । त॒स्थौ॒ । पु॒रु॒ऽभु॒जा॒ । श॒तऽऊ॑तिम् ।

प्र । मा॒याभिः॑ । मा॒यि॒ना॒ । भू॒त॒म् । अत्र॑ । नरा॑ । नृ॒तू॒ इति॑ । जनि॑मन् । य॒ज्ञिया॑नाम् ॥५

अधि । श्रिये । दुहिता । सूर्यस्य । रथम् । तस्थौ । पुरुऽभुजा । शतऽऊतिम् ।

प्र । मायाभिः । मायिना । भूतम् । अत्र । नरा । नृतू इति । जनिमन् । यज्ञियानाम् ॥५

“पुरुभुजा हे पूर्णभुजौ बहूनां रक्षकौ वाश्विनौ युवयोः “शतोतिं बहुरक्षाकं बहुगमनं वा “रथं "सूर्यस्य “दुहिता सूर्या “श्रिये श्रयितुम् "अधि “तस्थौ अध्यतिष्ठत् । अपि च "यज्ञियानां देवानाम् "अत्र “जनिमन् अस्मिन् जन्मनि प्रादुर्भावे "मायाभिः प्रज्ञानैः। शची माया ' इति प्रज्ञानामसु पाठात् । मायिनौ प्रज्ञावन्तौ "नरा नेतारौ नृतू नृत्यन्तौ “भूतं भवतम् । यद्वा । हे मायिनौ प्राज्ञौ नरौ नेतारौ नृतू

नृत्यन्तावश्विनौ यज्ञियानां देवानामत्र जनिमन् जन्मनि प्रादुर्भावे प्रभूतं प्राज्ञतममग्न्यादिकं देवं मायाभिः प्रज्ञानैः कौशलैर्वा जितवन्तौ स्थ इत्यर्थः । अयमर्थः ' प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छत्सूर्यां सावित्रीम्' (ऐ. ब्रा. ४.७) इत्यादिना स्पष्टीकृतः ॥ ॥ ३ ॥

यु॒वं श्री॒भिर्द॑र्श॒ताभि॑रा॒भिः शु॒भे पु॒ष्टिमू॑हथुः सू॒र्यायाः॑ ।

प्र वां॒ वयो॒ वपु॒षेऽनु॑ पप्त॒न्नक्ष॒द्वाणी॒ सुष्टु॑ता धिष्ण्या वाम् ॥६

यु॒वम् । श्री॒भिः । द॒र्श॒ताभिः॑ । आ॒भिः । शु॒भे । पु॒ष्टिम् । ऊ॒ह॒थुः॒ । सू॒र्यायाः॑ ।

प्र । वा॒म् । वयः॑ । वपु॑षे । अनु॑ । प॒प्त॒न् । नक्ष॑त् । वाणी॑ । सुऽस्तु॑ता । धि॒ष्ण्या॒ । वा॒म् ॥६

युवम् । श्रीभिः । दर्शताभिः । आभिः । शुभे । पुष्टिम् । ऊहथुः । सूर्यायाः ।

प्र । वाम् । वयः । वपुषे । अनु । पप्तन् । नक्षत् । वाणी । सुऽस्तुता । धिष्ण्या । वाम् ॥६

हे अश्विनौ "युवं युवां "दर्शताभिः दर्शनीयाभिः “आभिः श्रीमतां परिदृश्यमानाभिः “श्रीभिः लक्ष्मीभिः कान्तिभिर्वा "सूर्यायाः युवयोः पत्न्याः “शुभे शोभनार्थं "पुष्टिं पूर्तिम् "ऊहथुः प्रापयथः । किंच “वां युवां "वयः अश्वाः "वपुषे शोभायै "प्र "अनु "पप्तन् प्रकर्षेणान्वपतन् । अपि च हे "धिष्ण्या स्तुत्यर्हावश्विनौ “वां युवां “सुष्टुता "वाणी ऋषीणां स्तुतिः "नक्षत् व्याप्नोति ॥

आ वां॒ वयोऽश्वा॑सो॒ वहि॑ष्ठा अ॒भि प्रयो॑ नासत्या वहन्तु ।

प्र वां॒ रथो॒ मनो॑जवा असर्जी॒षः पृ॒क्ष इ॒षिधो॒ अनु॑ पू॒र्वीः ॥७

आ । वा॒म् । वयः॑ । अश्वा॑सः । वहि॑ष्ठाः । अ॒भि । प्रयः॑ । ना॒स॒त्या॒ । व॒ह॒न्तु॒ ।

प्र । वा॒म् । रथः॑ । मनः॑ऽजवाः । अ॒स॒र्जि॒ । इ॒षः । पृ॒क्षः । इ॒षिधः॑ । अनु॑ । पू॒र्वीः ॥७

आ । वाम् । वयः । अश्वासः । वहिष्ठाः । अभि । प्रयः । नासत्या । वहन्तु ।

प्र । वाम् । रथः । मनःऽजवाः । असर्जि । इषः । पृक्षः । इषिधः । अनु । पूर्वीः ॥७

हे नासत्यौ “वां युवां "वयः गन्तारः "वहिष्ठाः वोढृतमाः "अश्वासः अश्वाः "प्रयः सोमरूपमन्नम् "अभि “आ "वहन्तु प्रापयन्तु । "वां युवयोः "मनोजवाः मनोवेगः "रथः "पृक्षः संपर्चनीयाः "इषिधः एषणीयाः "पूर्वीः बह्वीः "इषः अन्नानि सोमान् "अनु “प्र “असर्जि विसृष्टः ॥

पु॒रु हि वां॑ पुरुभुजा दे॒ष्णं धे॒नुं न॒ इषं॑ पिन्वत॒मसं॑क्राम् ।

स्तुतं॑श्च वां माध्वी सुष्टु॒तिश्च॒ रसा॑श्च॒ ये वा॒मनु॑ रा॒तिमग्मं॑न् ॥८

पु॒रु । हि । वा॒म् । पु॒रु॒ऽभु॒जा॒ । दे॒ष्णम् । धे॒नुम् । न॒ः । इषं॑म् । पि॒न्व॒त॒म् । असं॑क्राम् ।

स्तुतः॑ । च॒ । वा॒म् । मा॒ध्वी॒ इतिं॑ । सु॒ऽस्तु॒तिः । च॒ । रसा॑ः । च॒ । ये । वा॒म् । अनु॑ । रा॒तिम् । अग्मं॑न् ॥८

पुरु । हि । वाम् । पुरुऽभुजा । देष्णम् । धेनुम् । नः । इषम् । पिन्वतम् । असक्राम् ।

स्तुतः । च । वाम् । माध्वी इति । सुऽस्तुतिः । च । रसाः । च । ये । वाम् । अनु । रातिम् । अग्मन् ॥८

“पुरुभुजा हे पूर्णभुजौ बहुपालकौ वा “वां युवयोः “देष्णं दातव्यं धनं "पुरु बहु "हि भवति । अतः कारणात् "नः अस्मभ्यं “धेनुं प्रीणयित्रीम् “असक्रां मत्तोऽन्यत्रासंक्रमणीम् । असक्रामसंक्रमणीम् ' (निरु. ६. २९) इति यास्केनोक्तत्वात् । "इषम् अन्नं “पिन्वतं प्रयच्छतम् । यद्वा । इषमेषणीयां धेनुमित्यन्वयः । किंच "वां "स्तुतः । स्तुवन्तीति स्तुतः स्तोतारः । सन्ति । "माध्वी मदयितारावश्विनौ "सुष्टुतिः शोभना स्तुतिः "च स्तोतृषु भवति । "रसाः सोमरसाः "च सन्ति । “ये रसाः “वां युवयोः "रातिं दानम् "अनु उद्दिश्य "अग्मन् देवयजनं प्राप्ताः । अयं भावः । सुष्टुतिं श्रुत्वा देवयजनं प्राप्तान् सोमरसान् पीत्वा स्तोतृभ्यः कामान् प्रयच्छतमिति शेषः ॥

उ॒त मं॑ ऋ॒ज्रे पुरं॑यस्य र॒घ्वी सुं॑मी॒ळ्हे श॒तं पे॑रु॒के च॑ प॒क्वा ।

शा॒ण्डो दा॑द्धिर॒णिन॒ः स्मद्दिं॑ष्टी॒न्दशं॑ व॒शासो॑ अभि॒षाचं॑ ऋ॒ष्वान् ॥९

उ॒त । मे॒ । ऋ॒ज्रे इतिं॑ । पुरं॑यस्य । र॒घ्वी इतिं॑ । सु॒ऽमी॒ळ्हे । श॒तम् । पे॒रु॒के । च॒ । प॒क्वा ।

शा॒ण्डः । दा॒त् । हि॒र॒णिनः॑ । स्मत्ऽदिं॑ष्टीन् । दशं॑ । व॒शासः॑ । अ॒भि॒ऽसाचः॑ । ऋ॒ष्वान् ॥९

उत । मे । ऋज्रे इति । पुरयस्य । रघ्वी इति । सुऽमीळ्हे । शतम् । पेरुके । च । पक्वा ।

शाण्डः । दात् । हिरणिनः । स्मत्ऽदिष्टीन् । दश । वशासः । अभिऽसाचः । ऋष्वान् ॥९

“उत अपि च "पुरयस्य पुरयनामकस्य स्वभूते "ऋज्रे ऋजुगमने "रघ्वी क्षिप्रगामिन्यौ वडवे "मे अश्विनोः स्तुतिं कुर्वतो मम अभूताम् । "सुमीळ्हे राज्ञि विद्यमानाः सन्तः "शतं गावो ममाभूवन् । "पेरुके राज्ञि विद्यमानानि "पक्वा पक्वान्यन्नानि ममासन् । “शाण्डः च राजा "हिरणिनः हिरण्यवतः "स्मद्दिष्टीन् प्रशस्तदर्शनान् रथान् अश्वान् वा "दश दशसंख्याकान् “वशासः अनुगुणान् “अभिषाचः शत्रूणामभिभावुकान् “ऋष्वान् दर्शनीयान् पुरुषान् अश्विनोः स्तोतृभ्यः "दात् ददातु ॥

सं वाँ श॒ता नास॑त्या स॒हस्राश्वा॑नां पुरु॒पन्था॑ गि॒रे दा॑त् ।

भ॒रद्वा॑जाय वीर॒ नू गि॒रे दा॑द्धता रक्षाँ॑सि पुरुदंससा स्युः ॥१०

सम् । वा॒म् । श॒ता । ना॒स॒त्या॒ । स॒हस्रा॑ । अश्वा॑नाम् । पु॒रु॒ऽपन्थाः॑ । गि॒रे । दा॒त् ।

भ॒रत्ऽवा॑जाय । वी॒र॒ । नु । गि॒रे । दा॒त् । ह॒ता । रक्षाँ॑सि । पु॒रु॒ऽदं॒स॒सा॒ । स्यु॒रिति॑ स्युः ॥१०

सम् । वाम् । शता । नासत्या । सहस्रा । अश्वानाम् । पुरुऽपन्थाः । गिरे । दात् ।

भरत्ऽवाजाय । वीर । नु । गिरे । दात् । हता । रक्षांसि । पुरुऽदंससा । स्युरिति स्युः ॥१०

“नासत्या हे अश्विनौ “वां युवयोः “गिरे । गृणातीति गीः स्तोता । तस्मै "अश्वानां “शता शतानि “सहस्रा सहस्राणि च “पुरुपन्थाः पुरुपन्था नाम राजा “सं “दात् संददाति । “वीर हे वीरावश्विनौ ॥ द्विवचनस्य लुक् ॥ “गिरे युवयोः स्तोत्रे “भरद्वाजाय मह्यमपि “नु क्षिप्रं "दात् ददातु । किंच हे "पुरुदंससा बहुकर्माणावश्विनौ युवयोरनुग्रहात् "रक्षांसि “हता हतानि "स्युः ॥

आ वां सु॒म्ने वरि॑मन्सू॒रिभिः॑ ष्याम् ॥११

आ । वा॒म् । सु॒म्ने । वरि॑मन् । सू॒रिऽभिः॑ । स्या॒म् ॥११

आ । वाम् । सुम्ने । वरिमन् । सूरिऽभिः । स्याम् ॥११

हे अश्विनौ "वरिमन् विस्तृते "सुम्ने "वां युवाभ्यां दत्ते सुखावहे धने । ‘ जलाषं सुम्नम् इति सुखनामसु पाठात् । "सूरिभिः विद्वद्भिः पुत्रादिभिः सह "आ समन्तात् "स्यां भवेयम् ॥ ॥४॥

मण्डल ६

ऋग्वेदः सूक्तं ६.६४

ऋग्वेदः - मण्डल ६
← सूक्तं ६.६३ | सूक्तं ६.६४ | सूक्तं ६.६५ →
बार्हस्पत्यो भरद्वाजः

दे. उषाः। त्रिष्टुप्।

उदु श्रिय उषसो रोचमाना अस्थुरपां नोर्मयो रुशन्तः ।
कृणोति विश्वा सुपथा सुगान्यभूदु वस्वी दक्षिणा मघोनी ॥१॥
भद्रा ददृक्ष उर्विया वि भास्युत्ते शोचिर्भानवो द्यामपप्तन् ।
आविर्वक्षः कृणुषे शुम्भमानोषो देवि रोचमाना महोभिः ॥२॥
वहन्ति सीमरुणासो रुशन्तो गावः सुभगामुर्विया प्रथानाम् ।
अपेजते शूरो अस्तेव शत्रून्बाधते तमो अजिरो न वोळ्हा ॥३॥
सुगोत ते सुपथा पर्वतेष्ववाते अपस्तरसि स्वभानो ।
सा न आ वह पृथुयामन्नृष्वे रयिं दिवो दुहितरिषयध्यै ॥४॥
सा वह योक्षभिरवातोषो वरं वहसि जोषमनु ।
त्वं दिवो दुहितर्या ह देवी पूर्वहूतौ मंहना दर्शता भूः ॥५॥

उत्ते वयश्चिद्वसतेरपप्तन्नरश्च ये पितुभाजो व्युष्टौ ।

अमा सते वहसि भूरि वाममुषो देवि दाशुषे मर्त्याय ॥६॥

सायणभाष्यम्

'उदु श्रिये' इति षड्टचं तृतीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमुषोदेवताकम् । अनुक्रम्यते च - ' उदु श्रिये षळुषस्यं तु ' इति । प्रातरनुवाक उषस्ये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चैतदादिके द्वे सूक्ते । सूत्र्यते हि -- उदु श्रिय इति सूक्ते ' (आश्व. श्रौ. ४.१४) इति ॥

उदु॑ श्रि॒य उ॒षसो॒ रोच॑माना॒ अस्थु॑र॒पां नोर्मयो॒ रुश॑न्तः ।

कृ॒णोति॒ विश्वा॑ सु॒पथा॑ सु॒गान्यभू॑दु॒ वस्वी॒ दक्षि॑णा म॒घोनी॑ ॥१

उत् । ऊ॒ँ इति॑ । श्रि॒ये । उ॒षसः॑ । रोच॑मानाः । अस्थुः॑ । अ॒पाम् । न । ऊ॒र्मयः॑ । रुश॑न्तः ।

कृ॒णोति॑ । विश्वा॑ । सु॒ऽपथा॑ । सु॒ऽगानि॑ । अभू॑त् । ऊ॒ँ इति॑ । वस्वी॑ । दक्षि॑णा । म॒घोनी॑ ॥१

उत् । ऊँ इति । श्रिये । उषसः । रोचमानाः । अस्थुः । अपाम् । न । ऊर्मयः । रुशन्तः ।

कृणोति । विश्वा । सुऽपथा । सुऽगानि । अभूत् । ऊँ इति । वस्वी । दक्षिणा । मघोनी ॥१

"रोचमानाः दीप्यमानाः "रुशन्तः शुक्लवर्णाः । रुशदिति वर्णनाम' (निरु. २.२०) इति यास्कः । "उषसः "श्रिये जगतः शोभायै जगद्व्याप्तुं वा "अपाम् "ऊर्मयः “न उदकसंबन्धिनस्तरङ्गा इव “उत् “अस्थुः उत्तिष्ठन्ति । अनन्तरमेकवन्निगमः । उषाः "विश्वा विश्वानि स्थानानि "सुपथा सुमार्गाणि "सुगानि सुखेन गम्यानि "कृणोति करोति । अपि च "मघोनी धनवत्युषाः “वस्वी प्रशस्ता "दक्षिणा समर्धयित्री च "अभूत् ॥

भ॒द्रा द॑दृक्ष उर्वि॒या वि भा॒स्युत्ते॑ शो॒चिर्भा॒नवो॒ द्याम॑पप्तन् ।

आ॒विर्वक्षः॑ कृणुषे शु॒म्भमा॒नोषो॑ देवि॒ रोच॑माना॒ महो॑भिः ॥२

भ॒द्रा । द॒दृ॒क्षे॒ । उ॒र्वि॒या । वि । भा॒सि॒ । उत् । ते॒ । शो॒चिः । भा॒नवः॑ । द्याम् । अ॒प॒प्त॒न् ।

आ॒विः । वक्षः॑ । कृ॒णु॒षे॒ । शु॒म्भमा॑ना । उषः॑ । दे॒वि॒ । रोच॑माना । महः॑ऽभिः ॥२

भद्रा । ददृक्षे । उर्विया । वि । भासि । उत् । ते । शोचिः । भानवः । द्याम् । अपप्तन् ।

आविः । वक्षः । कृणुषे । शुम्भमाना । उषः । देवि । रोचमाना । महःऽभिः ॥२

हे उषो देवि “भद्रा कल्याणी "ददृक्षे दृश्यसे । "उर्विया विस्तीर्णा च "वि "भासि। "ते तव “शोचिः शोचिषः ॥ जसो लुक् ॥ दीप्यमानाः "भानवः रश्मयः "द्याम् अन्तरिक्षम् “उत् “अपप्तन् उत्पतन्ति । किंच हे “उषो “देवि "महोभिः तेजोभिः "शुम्भमाना शोभमाना “रोचमाना दीप्यमाना “वक्षः त्वदीयं रूपम् "आविः "कृणुषे प्रकटीकरोषि ॥

वहं॑न्ति सीमरु॒णासो॒ रुश॑न्तो॒ गाव॑ः सु॒भगा॑मुर्वि॒या प्र॑था॒नाम् ।

अपे॑जते॒ शूरो॒ अस्ते॑व॒ शत्रू॒न्बाध॑ते॒ तमो॑ अजि॒रो न वोळ्हा॑ ॥३

वह॑न्ति । सी॒म् । अ॒रु॒णासः॑ । रुश॑न्तः । गावः॑ । सु॒ऽभगा॑म् । उ॒र्वि॒या । प्र॒था॒नाम् ।

अप॑ । ई॒ज॒ते॒ । शूरः॑ । अस्ता॑ऽइव । शत्रू॑न् । बाध॑ते । तमः॑ । अ॒जि॒रः । न । वोळ्हा॑ ॥३

वहन्ति । सीम् । अरुणासः । रुशन्तः । गावः । सुऽभगाम् । उर्विया । प्रथानाम् ।

अप । ईजते । शूरः । अस्ताऽइव । शत्रून् । बाधते । तमः । अजिरः । न । वोळ्हा ॥३

“अरुणासः लोहितवर्णाः “रुशन्तः दीप्यमानाः "गावः रश्मयः । ‘ किरणा गावः । इति रश्मिनामसु पाठात् । "सुभगाम् "उर्विया उर्वीं विस्तीर्णां "प्रथानां प्रथमानां "सीम् एनामुषोदेवतां “वहन्ति । सेयमुषोदेवता “शूरो "अस्तेव वीरः क्षेप्तेव “शत्रून् “तमः "अपेजते अपगमयति । “वोळ्हा सेनायाः "अजिरो "न क्षिप्रगामी शत्रून् यथा बाधते तथा तमांसि “बाधते च ॥

सु॒गोत ते॑ सु॒पथा॒ पर्व॑तेष्ववा॒ते अ॒पस्त॑रसि स्वभानो ।

सा न॒ आ व॑ह पृथुयामन्नृष्वे र॒यिं दि॑वो दुहितरिष॒यध्यै॑ ॥४

सु॒ऽगा । उ॒त । ते॒ । सु॒ऽपथा॑ । पर्व॑तेषु । अ॒वा॒ते । अ॒पः । त॒र॒सि॒ । स्व॒भा॒नो॒ इति॑ स्वऽभानो ।

सा । न॒ः । आ । व॒ह॒ । पृ॒थु॒ऽया॒म॒न् । ऋ॒ष्वे॒ । र॒यिम् । दि॒वः॒ । दु॒हि॒त॒ः । इ॒ष॒यध्यै॑ ॥४

सुऽगा । उत । ते । सुऽपथा । पर्वतेषु । अवाते । अपः । तरसि । स्वभानो इति स्वऽभानो ।

सा । नः । आ । वह । पृथुऽयामन् । ऋष्वे । रयिम् । दिवः । दुहितः । इषयध्यै ॥४

हे उषो देवि “पर्वतेषु "उत दुर्गेष्वपि "अवाते गमनसाधनरहिते देशे "सुपथा सुपथानि मार्गाणि “सुगा सुगानि सुखेन गम्यानि "ते तव भवन्ति । "स्वभानो हे स्वप्रकाशे "अपः अन्तरिक्षमाकाशम् । ‘ आपः ' इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् । सामुद्रिकीरपो वा “तरसि । "पृथुयामन् पृथुरथे “ऋष्वे दर्शनीये “दिवो "दुहितः अन्तरिक्षसुते हे उषो देवि "सा त्वम् "इषयध्यै एषणीयं "रयिं धनं “नः अस्मभ्यम् "आ "वह ॥

सा व॑ह॒ योक्षभि॒रवा॒तोषो॒ वर॒ं वह॑सि॒ जोष॒मनु॑ ।

त्वं दि॑वो दुहित॒र्या ह॑ दे॒वी पू॒र्वहू॑तौ मं॒हना॑ दर्श॒ता भूः॑ ॥५

सा । आ । व॒ह॒ । या । उ॒क्षऽभिः॑ । अवा॑ता । उषः॑ । वर॑म् । वह॑सि । जोष॑म् । अनु॑ ।

त्वम् । दि॒वः॒ । दु॒हि॒तः॒ । या । ह॒ । दे॒वी । पू॒र्वऽहू॑तौ । मं॒हना॑ । द॒र्श॒ता । भूः॒ ॥५

सा । आ । वह । या । उक्षऽभिः । अवाता । उषः । वरम् । वहसि । जोषम् । अनु ।

त्वम् । दिवः । दुहितः । या । ह । देवी । पूर्वऽहूतौ । मंहना । दर्शता । भूः ॥५

हे उषः “सा त्वं "वरं धनं मह्यम् "आ "वह । "या त्वम् "अवाता अप्रतिगता “जोषं प्रीतिम् "अनु “उक्षभिः अनडुद्भिरश्वैर्वा स्तोतृभ्यो वरं "वहसि । किंच हे "दिवो "दुहितः अन्तरिक्षसुते "या “त्वं "देवी द्योतमाना “पूर्वहूतौ प्रथमाह्वाने प्रातरनुवाके "मंहना पूजनीया भवसि सा त्वं "दर्शता दर्शनीया “भूः इति योजना । या दर्शता भूरित्यन्वये यद्वृत्तेन सामानाधिकरण्यात् भूरित्यस्य निघातो न स्यात् ॥

उत्ते॒ वय॑श्चिद्वस॒तेर॑पप्त॒न्नर॑श्च॒ ये पि॑तु॒भाजो॒ व्यु॑ष्टौ ।

अ॒मा स॒ते व॑हसि॒ भूरिं॑ वा॒ममुषो॑ देवि दा॒शुषे॒ मर्त्या॑य ॥६

उत् । ते॒ । वयः॑ । चि॒त् । व॒स॒तेः । अ॒प॒प्त॒न् । नरः॑ । च॒ । ये । पि॒तु॒ऽभाजः॑ । विऽउ॑ष्टौ ।

अ॒मा । स॒ते । व॒ह॒सि॒ । भूरिं॑ । वा॒मम् । उषः॑ । दे॒वि॒ । दा॒शुषे॑ । मर्त्या॑य ॥६

उत् । ते । वयः । चित् । वसतेः । अपप्तन् । नरः । च । ये । पितुऽभाजः । विऽउष्टौ ।

अमा । सते । वहसि । भूरि । वामम् । उषः । देवि । दाशुषे । मर्त्याय ॥६

हे उषो देवि “ते तव “व्युष्टौ सत्यां “वयश्चित् पक्षिणोऽपि “वसतेः निवासस्थानात् “उत् “अपप्तन् उत्पतन्ति । "ये “पितुभाजः हविषां संभक्तारः अन्नस्योपार्जका वा । ‘ पितुः । इत्यन्ननामसु पाठात् । "नरः तेऽपि च उत्पतन्ति । किं च हे "उषो “देवि त्वम् "अमा समीप

“सते वर्तमानाय "दाशुषे हविषां प्रदात्रे “मर्त्याय “भूरि प्रभूतं “वामं धनं "वहसि ॥ ॥ ५ ॥

मण्डल ६

ऋग्वेदः सूक्तं ६.६५

ऋग्वेदः - मण्डल ६
← सूक्तं ६.६४ | सूक्तं ६.६५ | सूक्तं ६.६६ →
बार्हस्पत्यो भरद्वाजः

दे. उषाः। त्रिष्टुप्।

एषा स्या नो दुहिता दिवोजाः क्षितीरुच्छन्ती मानुषीरजीगः ।
या भानुना रुशता राम्यास्वज्ञायि तिरस्तमसश्चिदक्तून् ॥१॥
वि तद्ययुररुणयुग्भिरश्वैश्चित्रं भान्त्युषसश्चन्द्ररथाः ।
अग्रं यज्ञस्य बृहतो नयन्तीर्वि ता बाधन्ते तम ऊर्म्यायाः ॥२॥
श्रवो वाजमिषमूर्जं वहन्तीर्नि दाशुष उषसो मर्त्याय ।
मघोनीर्वीरवत्पत्यमाना अवो धात विधते रत्नमद्य ॥३॥
इदा हि वो विधते रत्नमस्तीदा वीराय दाशुष उषासः ।
इदा विप्राय जरते यदुक्था नि ष्म मावते वहथा पुरा चित् ॥४॥
इदा हि त उषो अद्रिसानो गोत्रा गवामङ्गिरसो गृणन्ति ।
व्यर्केण बिभिदुर्ब्रह्मणा च सत्या नृणामभवद्देवहूतिः ॥५॥

उच्छा दिवो दुहितः प्रत्नवन्नो भरद्वाजवद्विधते मघोनि ।
सुवीरं रयिं गृणते रिरीह्युरुगायमधि धेहि श्रवो नः ॥६॥

सायणभाष्यम्

‘ एषा स्या ' इति षड्चं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभम् । अनुक्रम्यते च – ' एषा स्या ' इति । 'उषस्यं तु ' इति पूर्वसूक्ते उक्तत्वात् इदमपि उषोदेवताकम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ।।

ए॒षा स्या नो॑ दुहि॒ता दि॑वो॒जाः क्षि॒तीरु॒च्छन्ती॒ मानु॑षीरजीगः ।

या भा॒नुना॒ रुश॑ता रा॒म्यास्वज्ञा॑यि ति॒रस्तम॑सश्चिद॒क्तून् ॥१

ए॒षा । स्या । नः॒ । दु॒हि॒ता । दि॒वः॒ऽजाः । क्षि॒तीः । उ॒च्छन्ती॑ । मानु॑षीः । अ॒जी॒ग॒रिति॑ ।

या । भा॒नुना॑ । रुश॑ता । रा॒म्यासु॑ । अज्ञा॑यि । ति॒रः । तम॑सः । चि॒त् । अ॒क्तून् ॥१

एषा । स्या । नः । दुहिता । दिवःऽजाः । क्षितीः । उच्छन्ती । मानुषीः । अजीगरिति ।

या । भानुना । रुशता । राम्यासु । अज्ञायि । तिरः । तमसः । चित् । अक्तून् ॥१

“एषा “स्या सा “दिवोजाः दिवो जाता अत एव “दुहिता दिवः पुत्री उषाः "नः अस्मदर्थम् "उच्छन्ती तमांसि वर्जयन्ती “क्षितीः प्रजाः "मानुषीः "अजीगः उद्गिरति ।' जिगर्तिर्गिरतिकर्मा वा ' (निरु. ६.८) इति यास्कः । प्रकाशयतीति यावत् । "या “रुशता दीप्यमानेन “भानुना युक्ता "राम्यासु याम्यासु रात्रिषु । रेफयकारयोर्व्यत्ययः । "अक्तून् नक्षत्रादितेजांसि “तमसश्चित् तमांसि च “तिरः तिरस्कुर्वती "अज्ञायि दृश्यते ॥

वि तद्य॑युररुण॒युग्भि॒रश्वै॑श्चि॒त्रं भा॑न्त्यु॒षस॑श्च॒न्द्रर॑थाः ।

अग्रं॑ य॒ज्ञस्य॑ बृह॒तो नय॑न्ती॒र्वि ता बा॑धन्ते॒ तम॒ ऊर्म्या॑याः ॥२

वि । तत् । य॒युः॒ । अ॒रु॒ण॒युक्ऽभिः॑ । अश्वैः॑ । चि॒त्रम् । भा॒न्ति॒ । उ॒षसः॑ । च॒न्द्रऽर॑थाः ।

अग्र॑म् । य॒ज्ञस्य॑ । बृ॒ह॒तः । नय॑न्तीः । वि । ताः । बा॒ध॒न्ते॒ । तमः॑ । ऊर्म्या॑याः ॥२

वि । तत् । ययुः । अरुणयुक्ऽभिः । अश्वैः । चित्रम् । भान्ति । उषसः । चन्द्रऽरथाः ।

अग्रम् । यज्ञस्य । बृहतः । नयन्तीः । वि । ताः । बाधन्ते । तमः । ऊर्म्यायाः ॥२

“चन्द्ररथाः कान्तिरथाः । ‘ चन्द्रश्चन्दतेः कान्तिकर्मणः ' (निरु. ११.५) इति यास्कः । ताः “उषसः "तत् तदानीं प्रातःकाले "बृहतः बृंहणशीलस्य "यज्ञस्य “अग्रं मुखं “नयन्तीः संपादयन्त्यः "अरुणयुग्भिः अरुणवर्णयुक्तैः "अश्वैः “वि “ययुः विस्तीर्णं यान्ति । “चित्रं यथा भवति तथा "भान्ति च । "ऊर्म्यायाः रात्रेः । ‘अक्तुः ऊर्म्या ' इति रात्रिनामसु पाठात् । "तमः “वि “बाधन्ते सम्यगपनयन्ति च ॥

श्रवो॒ वाज॒मिष॒मूर्जं॒ वह॑न्ती॒र्नि दा॒शुष॑ उषसो॒ मर्त्या॑य ।

म॒घोनी॑र्वी॒रव॒त्पत्य॑माना॒ अवो॑ धात विध॒ते रत्न॑म॒द्य ॥३

श्रवः॑ । वाज॑म् । इष॑म् । ऊर्ज॑म् । वह॑न्तीः । नि । दा॒शुषे॑ । उ॒ष॒सः॒ । मर्त्या॑य ।

म॒घोनीः॑ । वी॒रऽव॑त् । पत्य॑मानाः । अवः॑ । धा॒त॒ । वि॒ध॒ते । रत्न॑म् । अ॒द्य ॥३

श्रवः । वाजम् । इषम् । ऊर्जम् । वहन्तीः । नि । दाशुषे । उषसः । मर्त्याय ।

मघोनीः । वीरऽवत् । पत्यमानाः । अवः । धात । विधते । रत्नम् । अद्य ॥३

हे "उषसः "दाशुषे हविषां दात्रे “मर्त्याय “श्रवः कीर्तिं “वाजं बलम् "इषम् अन्नम् “ऊर्जं रसं च "वहन्तीः वहन्त्यो यूयं “मघोनीः धनवत्यः "पत्यमानाः गच्छन्त्यः "अद्य “विधते परिचरते मह्यं "वीरवत् पुत्रपौत्रादिसहितम् "अवः अन्नम् । ‘ सिनम् अवः ' इत्यन्ननामसु पाठात् । "रत्नं धनं च । श्वात्रं रत्नम् ' इति धननामसु पाठात् । "नि “धात नितरां धत्त ॥

इ॒दा हि वो॑ विध॒ते रत्न॒मस्ती॒दा वी॒राय॑ दा॒शुष॑ उषासः ।

इ॒दा विप्रा॑य॒ जर॑ते॒ यदु॒क्था नि ष्म॒ माव॑ते वहथा पु॒रा चि॑त् ॥४

इ॒दा । हि । व॒ः । वि॒ध॒ते । रत्न॑म् । अस्ति॑ । इ॒दा । वी॒राय॑ । दा॒शुषे॑ । उ॒ष॒स॒ः ।

इ॒दा । विप्रा॑य । जर॑ते । यत् । उ॒क्था । नि । स्म॒ । माऽव॑ते । व॒ह॒थ॒ । पु॒रा । चि॒त् ॥४

इदा । हि । वः । विधते । रत्नम् । अस्ति । इदा । वीराय । दाशुषे । उषसः ।

इदा । विप्राय । जरते । यत् । उक्था । नि । स्म । माऽवते । वहथ । पुरा । चित् ॥४

हे "उषसः “इदा "हि इदानीमेव “वः युष्माकं "विधते परिचरते दातुं "रत्नं धनम् "अस्ति । “इदा हि इदानीमेव “वीराय प्रेरयित्रे हविषां "दाशुषे यजमानाय दातुं वो रत्नमस्ति । “इदा हि इदानीमेव "विप्राय प्राज्ञाय "जरते स्तुवते दातुं वो रत्नमस्ति । "यत् यस्मिन् विप्रे “उक्था उक्थनामकानि स्तोत्राणि विद्यन्ते "मावते मत्सदृशाय यजमानाय तद्रत्नं "नि "वहथ । “पुरा “चित् पुरापि रत्नं मह्यं दत्तम् ॥

इ॒दा हि त॑ उषो अद्रिसानो गो॒त्रा गवा॒मङ्गि॑रसो गृ॒णन्ति॑ ।

व्य१॒॑र्केण॑ बिभिदु॒र्ब्रह्म॑णा च स॒त्या नृ॒णाम॑भवद्दे॒वहू॑तिः ॥५

इ॒दा । हि । ते॒ । उ॒षः॒ । अ॒द्रि॒सा॒नो॒ इत्य॑द्रिऽसानो । गो॒त्रा । गवा॑म् । अङ्गि॑रसः । गृ॒णन्ति॑ ।

वि । अ॒र्केण॑ । बि॒भि॒दुः॒ । ब्रह्म॑णा । च॒ । स॒त्या । नृ॒णाम् । अ॒भ॒व॒त् । दे॒वऽहू॑तिः ॥५

इदा । हि । ते । उषः । अद्रिसानो इत्यद्रिऽसानो । गोत्रा । गवाम् । अङ्गिरसः । गृणन्ति ।

वि । अर्केण । बिभिदुः । ब्रह्मणा । च । सत्या । नृणाम् । अभवत् । देवऽहूतिः ॥५

हे "उषो “अद्रिसानो आदृतसानो “ते तव प्रसादात् “इदा “हि सद्यं एव “गवां “गोत्रा संघान् "अङ्गिरसो “गृणन्ति उत्सृजन्ति । तथा च निगमान्तरं - ' गवां गोत्रमुद सृजो यदङ्गिरः । (ऋ. सं. २.२३. १८) इति । "अर्केण अर्चनीयेन “ब्रह्मणा स्तोत्रेण "वि “बिभिदुः तमांसि विदारयन्ति च । "नृणां नेतॄणां तेषामङ्गिरसां "देवहूतिः देवविषया स्तुतिः "सत्या सत्यफला “अभवत् ॥

उ॒च्छा दि॑वो दुहितः प्रत्न॒वन्नो॑ भरद्वाज॒वद्वि॑ध॒ते म॑घोनि ।

सु॒वीरं॑ र॒यिं गृ॑ण॒ते रि॑रीह्युरुगा॒यमधि॑ धेहि॒ श्रवो॑ नः ॥६

उ॒च्छ । दि॒वः॒ । दु॒हि॒त॒रिति॑ । प्र॒त्न॒ऽवत् । नः॒ । भ॒र॒द्वा॒ज॒ऽवत् । वि॒ध॒ते । म॒घो॒नि॒ ।

सु॒ऽवीर॑म् । र॒यिम् । गृ॒ण॒ते । रि॒री॒हि॒ । उ॒रु॒ऽगा॒यम् । अधि॑ । धे॒हि॒ । श्रव॑ः । न॒ः ॥६

उच्छ । दिवः । दुहितरिति । प्रत्नऽवत् । नः । भरद्वाजऽवत् । विधते । मघोनि ।

सुऽवीरम् । रयिम् । गृणते । रिरीहि । उरुऽगायम् । अधि । धेहि । श्रवः । नः ॥६

हे "दिवो "दुहितः उषः “प्रत्नवत् पुरातनेभ्य इव "नः अस्मदर्थम् "उच्छ तमांसि वर्जय । हे "मघोनि “भरद्वाजवत् “विधते परिचरते । भरद्वाजवदिति वचनात् अन्योऽप्यस्ति भरद्वाजः । तथा च ब्राह्मणं -' प्राणो वै भरद्वाजवत्' इति । "गृणते स्तुतिं कुर्वते मह्यं "सुवीरं कल्याणपुत्रपौत्रादियुक्तं "रयिं धनं “रिरीहि देहि । किंच “नः अस्मभ्यम् “उरुगायं बहुभिर्गातव्यं “श्रवः अन्नम् “अधि “धेहि अधिकं प्रयच्छ ॥ ॥ ६ ॥

मण्डल ६

ऋग्वेदः सूक्तं ६.६६

दे. मरुतः। त्रिष्टुप्।

वपुर्नु तच्चिकितुषे चिदस्तु समानं नाम धेनु पत्यमानम् ।
मर्तेष्वन्यद्दोहसे पीपाय सकृच्छुक्रं दुदुहे पृश्निरूधः ॥१॥
ये अग्नयो न शोशुचन्निधाना द्विर्यत्त्रिर्मरुतो वावृधन्त ।
अरेणवो हिरण्ययास एषां साकं नृम्णैः पौंस्येभिश्च भूवन् ॥२॥
रुद्रस्य ये मीळ्हुषः सन्ति पुत्रा याँश्चो नु दाधृविर्भरध्यै ।
विदे हि माता महो मही षा सेत्पृश्निः सुभ्वे गर्भमाधात् ॥३॥
न य ईषन्ते जनुषोऽया न्वन्तः सन्तोऽवद्यानि पुनानाः ।
निर्यद्दुह्रे शुचयोऽनु जोषमनु श्रिया तन्वमुक्षमाणाः ॥४॥
मक्षू न येषु दोहसे चिदया आ नाम धृष्णु मारुतं दधानाः ।
न ये स्तौना अयासो मह्ना नू चित्सुदानुरव यासदुग्रान् ॥५॥

त इदुग्राः शवसा धृष्णुषेणा उभे युजन्त रोदसी सुमेके ।

अध स्मैषु रोदसी स्वशोचिरामवत्सु तस्थौ न रोकः ॥६॥

अनेनो वो मरुतो यामो अस्त्वनश्वश्चिद्यमजत्यरथीः ।

अनवसो अनभीशू रजस्तूर्वि रोदसी पथ्या याति साधन् ॥७॥

नास्य वर्ता न तरुता न्वस्ति मरुतो यमवथ वाजसातौ ।

तोके वा गोषु तनये यमप्सु स व्रजं दर्ता पार्ये अध द्योः ॥८॥

प्र चित्रमर्कं गृणते तुराय मारुताय स्वतवसे भरध्वम् ।

ये सहांसि सहसा सहन्ते रेजते अग्ने पृथिवी मखेभ्यः ॥९॥

त्विषीमन्तो अध्वरस्येव दिद्युत्तृषुच्यवसो जुह्वो नाग्नेः ।

अर्चत्रयो धुनयो न वीरा भ्राजज्जन्मानो मरुतो अधृष्टाः ॥१०॥

तं वृधन्तं मारुतं भ्राजदृष्टिं रुद्रस्य सूनुं हवसा विवासे ।

दिवः शर्धाय शुचयो मनीषा गिरयो नाप उग्रा अस्पृध्रन् ॥११॥

सायणभाष्यम्

वपुर्नु तत् ' इत्येकादशर्चं पञ्चमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभं मारुतम् । तथा चानुक्रम्यते - ' वपुर्न्वेकादश मारुतम् ' इति । व्यूळ्हे दशरात्रे षष्ठेऽहनि अग्निमारुत इदं सूक्तं मारुतनिविद्धानम् । सूत्रितं च - ' हविष्पान्तं वपुर्नु तत् ' (आश्व. श्रौ. ८.८) इति । वैश्वदेवे पर्वणि मारुतसप्तकपालस्य 'प्र चित्रमर्कम् ' इति याज्या । सूत्रितं च –' प्र चित्रमर्कं गृणते तुरायेति नवानुयाजाः' (आश्व. श्रौ. २. १६) इति । एकादशिने मारुते पशौ ' प्र चित्रमर्कम् ' इत्येषैव याज्या । सूत्रितं च - ' प्र चित्रमर्कं गृणते तुरायारा इवेदचरमा अहेव ' (आश्व. श्रौ. ३.७) इति ॥

वपु॒र्नु तच्चि॑कि॒तुषे॑ चिदस्तु समा॒नं नाम॑ धे॒नु पत्य॑मानम् ।

मर्ते॑ष्व॒न्यद्दो॒हसे॑ पी॒पाय॑ स॒कृच्छु॒क्रं दु॑दुहे॒ पृश्नि॒रूध॑ः ॥१

वपुः॑ । नु । तत् । चि॒कि॒तुषे॑ । चि॒त् । अ॒स्तु॒ । स॒मा॒नम् । नाम॑ । धे॒नु । पत्य॑मानम् ।

मर्तेषु । अन्यत् । दोहसे । पीपाय । सकृत् । शुक्रम् । दुदुहे । पृश्निः । ऊधः ॥१

वपुः । नु । तत् । चिकितुषे । चित् । अस्तु । समानम् । नाम । धेनु । पत्यमानम् ।

मर्तेषु । अन्यत् । दोहसे । पीपाय । सकृत् । शुक्रम् । दुदुहे । पृश्निः । ऊधः ॥१

“तत् प्रसिद्धं "समानम् एकरूपम् । मरुतः सर्वदा समानरूपाः । तथा च निगमान्तरम् -- ' अज्येष्ठासो अकनिष्ठास एते ' (ऋ. सं. ५.६०.५) इति । “नाम स्थिराणामपि नामकं “धेनु प्रीणयितृ "पत्यमानं सर्वदा गच्छत् "वपुः मरुतां रूपं "चिकितुषे विदुषे स्तोत्रे “नु क्षिप्रम् "अस्तु प्रादुर्भवतु। “चित् इति पूरकम् । किंच तद्रूपं "मर्तेषु मर्त्यलोके "अन्यत् ओषधिवनस्पत्यादिकं "दोहसे कामान् दोग्धुं "पीपाय आप्याययति । किंच मरुतामेव निर्देशात् "पृश्निः अन्तरिक्षं "सकृत् संवत्सरस्य वर्षासु "शुक्रं शुक्लवर्णम् “ऊधः उदकं "दुदुहे क्षरति ॥

ये अग्नयो न शोशुचन्निधाना द्विर्यत्त्रिर्मरुतो वावृधन्त ।

अरेणवो हिरण्ययास एषां साकं नृम्णैः पौंस्येभिश्च भूवन् ॥२

ये । अग्नयः । न । शोशुचन् । इधानाः । द्विः । यत् । त्रिः । मरुतः । ववृधन्त ।

अरेणवः । हिरण्ययासः । एषाम् । साकम् । नृम्णैः । पौंस्येभिः । च । भूवन् ॥२

ये । अग्नयः । न । शोशुचन् । इधानाः । द्विः । यत् । त्रिः । मरुतः । ववृधन्त ।

अरेणवः । हिरण्ययासः । एषाम् । साकम् । नृम्णैः । पौंस्येभिः । च । भूवन् ॥२

“ये "मरुतः “इधानाः “अग्नयो “न समिध्यमाना अग्नय इव "शोशुचन् दीप्यन्ते । "यत् ये मरुतः "द्विः द्विगुणं "त्रिः त्रिगुणं च “ववृधन्त इच्छानुरूपं वर्धन्ते ॥ संहितायां दीर्घश्छान्दसः ॥ “एषां मरुतां रथाः "अरेणवः रेणुरहिताः "हिरण्ययासः हिरण्मयालंकाराश्च भवन्ति। ते मरुतः "नृम्णैः धनैः "पौंस्येभिः बलैः "च "साकं सार्धं "भूवन् प्रादुर्भवन्ति । तथा च निगमान्तरं - ये पृषतीभिर्ऋष्टिभिः' (ऋ. सं. १. ३७. २) इति ॥

रुद्रस्य ये मीळ्हुषः सन्ति पुत्रा याँश्चो नु दाधृविर्भरध्यै ।

विदे हि माता महो मही षा सेत्पृश्निः सुभ्वे गर्भमाधात् ॥३

रुद्रस्य । ये । मीळ्हुषः । सन्ति । पुत्राः । यान् । चो इति । नु । दाधृविः । भरध्यै ।

विदे । हि । माता । महः । मही । सा । सा । इत् । पृश्निः । सुऽभ्वे । गर्भम् । आ । अधात् ॥३

रुद्रस्य । ये । मीळ्हुषः । सन्ति । पुत्राः । यान् । चो इति । नु । दाधृविः । भरध्यै ।

विदे । हि । माता । महः । मही । सा । सा । इत् । पृश्निः । सुऽभ्वे । गर्भम् । आ । अधात् ॥३

“मीळ्हुषः सेक्तुः "रुद्रस्य "पुत्राः "ये मरुतः "सन्ति "दाधृविः धरित्री पृश्निः अन्तरिक्षं “यांश्चो "नु यांश्च मरुतो नु “भरध्यै भर्तुं क्षमा भवति । "विदे “हि सर्वज्ञाता हि "महः महतामेषां “माता "सा पृश्निः "मही महती। किंच "सा "पृश्निः "सुभ्वे नृणां सम्यक् भवनाय "गर्भम् उदकम् “आधात् आदधाति ॥

न य ईषंन्ते ज॒नुषोऽया॒ न्व१॒॑न्तः सन्तोंऽव॒द्यानिं पुना॒नाः ।

निर्यद्दु॒ह्रे शुच॒योऽनु॒ जोष॒मनुं श्रि॒या त॒न्वंमु॒क्षमांणाः ॥४

न । ये । ईषंन्ते । ज॒नुषः॑ । अयां । नु । अ॒न्तरितिं । सन्तः॑ । अ॒व॒द्यानिं । पु॒ना॒नाः ।

निः । यत् । दु॒ह्रे । शुचंयः । अनुं । जोषंम् । अनुं । श्रि॒या । त॒न्वंम् । उ॒क्षमांणाः ॥४

न । ये । ईषन्ते । जनुषः । अया । नु । अन्तरिति । सन्तः । अवद्यानि । पुनानाः ।

निः । यत् । दुह्रे । शुचयः । अनु । जोषम् । अनु । श्रिया । तन्वम् । उक्षमाणाः ॥४

"ये प्रसिद्धा मरुतः "जनुषः जनान् स्तोतॄन् प्रति "अया अयेन गमनसाधनेन "न “ईषन्ते न गच्छन्ति । किं तेषां रक्षणीयत्वाभावात् गमनाभावो नेत्याह । "अन्तः "सन्तः सर्वेषां हृदि वर्तमाना एव "अवद्यानि पापानि “पुनानाः शोधयन्तः । तथा च निगमान्तरं -- प्राणा वै मरुतः स्वापयः (ऐ. ब्रा. ३.१६) इति । अतः सर्वप्राणिनां हृदि वर्तमानत्वात् तेषां गमनं नास्तीति अध्यात्मं प्राणरूपेणावस्थानं दर्शितं भवति । शीघ्रगामित्वं तु तेषामधिदैवतरूपेणेति द्रष्टव्यम् । "यत् यदा “शुचयः दीप्यमाना मरुतः "जोषमनु स्तोतॄणां काममनु "निः “दुह्रे नितरां दुहन्त्युदकम् । तथा "श्रिया दीप्त्या "अनु अनुगताः “तन्वम् आत्मीयं शरीरं प्रकाशयन्तः "उक्षमाणाः भूमिं सिञ्चन्तो भवन्ति । यद्वा। तन्वं विस्तीर्णं यथा भवति तथा उक्षमाणा भूमिं सिञ्चन्तो भवन्तीत्यर्थः ।।

म॒क्षू न येषुं दो॒हसें चिद॒या आ नामं धृष्णु मारुंत॒ं दधांनाः ।

न ये स्तौ॒ना अ॒यासों म॒ह्ना नू चिंत्सु॒दानु॒रवं यासद॒ुग्रान् ॥५

म॒क्षु । न । येषुं । दो॒हसें । चि॒त् । अ॒याः । आ । नामं । घृष्णु । मारुंतम् । दधांनाः ।

न । ये । स्तौ॒नाः । अ॒यासः॑ । म॒ह्ना । नु । चि॒त् । सु॒ऽदानुः॑ । अवं । या॒स॒त् । उ॒ग्रान् ॥५

मक्षु । न । येषु । दोहसे । चित् । अयाः । आ । नाम । घृष्णु । मारुतम् । दधानाः ।

न । ये । स्तौनाः । अयासः । मह्ना । नु । चित् । सुऽदानुः । अव । यासत् । उग्रान् ॥५

"येषु प्रसिद्धेषु मरुत्सु “धृष्णु धर्षकं "मारुतं "नाम मरुत्संज्ञकं शस्त्रम् “आ “दधानाः उच्चारयन्तः “अयाः उपगच्छन्तः स्तोतारः "मक्षु क्षिप्रं "दोहसे कामान् दोग्धुं क्षमा भवन्ति । "न इति संप्रत्यर्थे । "ये "स्तौनाः स्तेनास्तिरोहित वा स्तोतृधनानामपहर्तारः "अयासः गन्तारो भवन्ति । "मह्ना महत्त्वेन युक्ताश्च भवन्ति “उग्रान् तान् । क्रुद्धान् "सुदानुः शोभनहविर्दानो यजमानः "अव "यासत् अवयजते । अपगतक्रोधान् करोति । "न इति संप्रत्यर्थे ॥ ॥ ७ ॥

त इदुग्राः शवसा धृष्णुषेणा उभे युंजन्त रोदसी सुमेके ।

अध स्मैषु रोदसी स्वशोचिरामवत्सु तस्थौ न रोकः ॥६

ते । इत् । उग्राः । शवसा । धृष्णुऽसेनाः । उभे इति । युजन्त । रोदसी इति । सुमेके इति सुऽमेके ।

अध । स्म । एषु । रोदसी । स्वऽशोचिः । आ । अमवत्ऽसु । तस्थौ । न । रोकः ॥६

ते । इत् । उग्राः । शवसा । धृष्णुऽसेनाः । उभे इति । युजन्त । रोदसी इति । सुमेके इति सुऽमेके ।

अध । स्म । एषु । रोदसी । स्वऽशोचिः । आ । अमवत्ऽसु । तस्थौ । न । रोकः ॥६

“ते मरुतः "उग्राः “शवसा बलेन वेगेन युक्ताः "धृष्णुषेणाः धर्षकसेनाः "सुमेके सुरूपे "उभे “रोदसी द्यावापृथिव्यौ “युजन्त योजयन्ति । वृष्ट्या पृथिवीं तर्पयन्तीत्यभिप्रायः । “अध “स्म अपि च “एषु येषु मरुत्सु "रोदसी रुद्रस्य पत्नी माध्यमिकी वाक् "स्वशोचिः स्वदीप्तिर्वर्तते “अमवत्सु बलवत्सु तेषु "रोकः दीप्तिः बाधको वा "न “आ “तस्थौ न तिष्ठति । न निःसरत्येवेत्यर्थः ॥

अनेनो वो मरुतो यामो अस्त्वनश्वश्चिद्यमजत्यरथीः ।

अनवसो अनभीशू रजस्तूर्वि रोदसी पथ्या याति साधन् ॥७

अनेनः । वः । मरुतः । यामः । अस्तु । अनश्वः । चित् । यम् । अजति । अरथीः ।

अनवसः । अनभीशुः । रजःऽतूः । वि । रोदसी इति । पथ्याः । याति । साधन् ॥७

अनेनः । वः । मरुतः । यामः । अस्तु । अनश्वः । चित् । यम् । अजति । अरथीः ।

अनवसः । अनभीशुः । रजःऽतूः । वि । रोदसी इति । पथ्याः । याति । साधन् ॥७

हे "मरुतः "वः युष्माकं संबन्धी "यामः रथः "अनेनः पापरहितं यथा भवति तथा "अस्तु प्रादुर्भवतु । किंच "यं यामम् “अरथीः । रथिः सारथिः । न रथिररथीः। असारथिरपि स्तोता “अजति प्रेरयति स रथः "अनश्वश्चित् अश्वरहितोऽपि “अनवसः पथ्यदनरहितः "अनभीशुः पाशरहितोऽपि "रजस्तूः उदकस्य प्रेरकः "साधन् स्तोतॄणां कामान् साधयन् "रोदसी द्यावापृथिव्यौ “पथ्याः पथोऽन्तरिक्षमार्गान् "वि "याति विविधं गच्छति ॥

नास्यं व॒र्ता न तं॑रु॒ता न्वं॑स्ति॒ मरुं॑तो॒ यमवं॑थ॒ वाजं॑सातौ ।

तो॒के वा॒ गोषु॒ तनं॑ये॒ यम॒प्सु स व्र॒जं दर्ता॒ पार्ये॒ अध॒ द्योः ॥८

न । अ॒स्य॒ । व॒र्ता । न । त॒रु॒ता । नु । अ॒स्ति॒ । मरुं॑तः । यम् । अवं॑थ । वाजं॑ऽसातौ ।

तो॒के । वा॒ । गोषु॑ । तनं॑ये । यम् । अ॒प्ऽसु । सः । व्र॒जम् । दर्ता॑ । पार्ये॑ । अधं॑ । द्योः ॥८

न । अस्य । वर्ता । न । तरुता । नु । अस्ति । मरुतः । यम् । अवथ । वाजऽसातौ ।

तोके । वा । गोषु । तनये । यम् । अप्ऽसु । सः । व्रजम् । दर्ता । पार्ये । अध । द्योः ॥८

हे "मरुतः “वाजसातौ संग्रामे "यम् "अवथ रक्षथ "अस्य जनस्य “वर्ता प्रेरकः "न "अस्ति । अस्य “तरुता "नु हिंसिता च "न अस्ति । "अध अपि च "तोके पुत्रे “तनये पौत्रे धने वा “गोषु “वा "अप्सु वा निमित्तभूतेषु 'यम् अवथ "सः “पार्ये संग्रामे “द्योः दीप्तस्यापि विजिगीषोर्वा शत्रोः “व्रजं गवां संघं "दर्ता दारयिता भवति ॥

प्र चि॒त्रम॒र्कं गृं॑ण॒ते तु॒राय॒ मारुं॑ताय॒ स्वतं॑वसे भरध्वम् ।

ये सहाँ॑सि॒ सहं॑सा॒ सहं॑न्ते॒ रेजं॑ते अग्ने पृथि॒वी म॒खेभ्यं॑ः ॥९

प्र । चि॒त्रम् । अ॒र्कम् । गृ॒ण॒ते । तु॒रायं॑ । मारुं॑ताय । स्वऽतं॑वसे । भ॒र॒ध्व॒म् ।

ये । सहाँ॑सि । सहं॑सा । सहं॑न्ते । रेजं॑ते । अ॒ग्ने॒ । पृ॒थि॒वी । म॒खेभ्यः॑ ॥९

प्र । चित्रम् । अर्कम् । गृणते । तुराय । मारुताय । स्वऽतवसे । भरध्वम् ।

ये । सहांसि । सहसा । सहन्ते । रेजते । अग्ने । पृथिवी । मखेभ्यः ॥९

हे "अग्ने "गृणते शब्दं कुर्वते स्तूयमानाय वा “तुराय त्वरिताय "स्वतवसे स्वभूतबलाय 'मारुताय मरुतां गणाय “चित्रं दर्शनीयम् "अर्कम् अन्नं हविः । ‘ स्वधा अर्कः ' इत्यन्ननामसु पाठात् । “प्र “भरध्वम् । त्वत्सहायभूताः ऋत्विजस्त्वं च सर्वं यूयं प्रभरत । यथा लोके बहुष्वेककार्यकरेषु मुख्यमेकं संबोध्य यूयमेवं कुरुतेति प्रार्थना तद्वदत्रापि मुख्यमग्निमेकमेव संबोध्य प्रभरध्वमिति

बहुवचनप्रयोगः। “ये मरुतः "सहांसि शत्रूणां बलानि “सहसा बलेन "सहन्ते अभिभवन्ति “मखेभ्यः मंहनीयेभ्यो मरुद्भ्यो भयात् "पृथिवी “रेजते कम्पते ॥ मारुतायेति तद्धितवृत्तावन्तर्भूतानामपि मरुतां बुद्ध्या प्रविभागात् य इति प्रत्यवमर्शः । यथा महाभाष्ये - ' अथ शब्दानुशासनम् । केषां शब्दानाम् ! (पा. म. १. १. १) इति । यथा वा लोके राजपुरुष इत्युक्ते कस्य राज्ञ इति ॥

त्विषीमन्तो अध्वरस्येव दिद्युत्तृषुच्यवसो जुह्वो३ नाग्नेः ।

अर्चत्रयो धुनयो न वीरा भ्राजज्जन्मानो मरुतो अधृष्टाः ॥१०

त्विषिऽमन्तः । अध्वरस्यऽइव । दिद्युत् । तृषुऽच्यवसः । जुह्वः । न । अग्नेः ।

अर्चत्रयः । धुनयः । न । वीराः । भ्राजत्ऽजन्मानः । मरुतः । अधृष्टाः ॥१०

त्विषिऽमन्तः । अध्वरस्यऽइव । दिद्युत् । तृषुऽच्यवसः । जुह्वः । न । अग्नेः ।

अर्चत्रयः । धुनयः । न । वीराः । भ्राजत्ऽजन्मानः । मरुतः । अधृष्टाः ॥१०

“मरुतः "अध्वरस्येव यज्ञस्येव "दिद्युत् द्योतमानाः "तृषुच्यवसः क्षिप्रगमनाः “अग्नेः “जुह्वो "न रश्मय इव “त्विषीमन्तः दीप्तिमन्तः "अर्चत्रयः अर्चनीयाः “धुनयो “न सपत्नान् कम्पयन्त इव “वीराः शूराः "भ्राजज्जन्मानः दीप्तशरीराः "अधृष्टाः परैरनभिभूताश्च भवन्ति ।।

तं वृधन्तं मारुतं भ्राजदृष्टिं रुद्रस्य सूनुं हवसा विवासे ।

दिवः शर्धाय शुचयो मनीषा गिरयो नाप उग्रा अस्पृध्रन् ॥११

तम् । वृधन्तम् । मारुतम् । भ्राजत्ऽऋष्टिम् । रुद्रस्य । सूनुम् । हवसा । आ । विवासे ।

दिवः । शर्धाय । शुचयः । मनीषाः । गिरयः । न । आपः । उग्राः । अस्पृध्रन् ॥११

तम् । वृधन्तम् । मारुतम् । भ्राजत्ऽऋष्टिम् । रुद्रस्य । सूनुम् । हवसा । आ । विवासे ।

दिवः । शर्धाय । शुचयः । मनीषाः । गिरयः । न । आपः । उग्राः । अस्पृध्रन् ॥११

"तं प्रसिद्धं "वृधन्तं वर्धमानं “भ्राजदृष्टिं भ्राजमानऋष्टिं "रुद्रस्य "सूनुं पुत्रं "मारुतं मरुद्गणं "हवसा स्तोत्रेण “आ “विवासे परिचरामि । किंच "दिवः स्तोतुः "शुचयः निर्मलाः “मनीषाः स्तुतयः “उग्राः उद्गूर्णाः “शर्धाय मारुताय बलाय । “तृक्षः शर्धः' इति बलनामसु पाठात् । "आपः आप्नुवन्तः “गिरयो “न मेघा इव । ' गिरिः व्रजः' इति मेघनामसु पाठात् । “अस्पृधन् अस्पर्धन्त ॥ ॥ ८ ॥

मण्डल ६

ऋग्वेदः सूक्तं ६.६७

दे. मित्रावरुणौ। त्रिष्टुप्

विश्वेषां वः सतां ज्येष्ठतमा गीर्भिर्मित्रावरुणा वावृधध्यै ।

सं या रश्मेव यमतुर्यमिष्ठा द्वा जनाँ असमा बाहुभिः स्वैः ॥१॥

इयं मद्वां प्र स्तृणीते मनीषोप प्रिया नमसा बर्हिरच्छ ।

यन्तं नो मित्रावरुणावधृष्टं छर्दिर्यद्वां वरूथ्यं सुदानू ॥२॥

आ यातं मित्रावरुणा सुशस्त्युप प्रिया नमसा हूयमाना ।

सं यावप्नस्थो अपसेव जनाञ्छ्रुधीयतश्चिद्यतथो महित्वा ॥३॥

अश्वा न या वाजिना पूतबन्धू ऋता यद्गर्भमदितिर्भरध्यै ।

प्र या महि महान्ता जायमाना घोरा मर्ताय रिपवे नि दीधः ॥४॥

विश्वे यद्वां मंहना मन्दमानाः क्षत्रं देवासो अदधुः सजोषाः ।

परि यद्भूथो रोदसी चिदुर्वी सन्ति स्पशो अदब्धासो अमूराः ॥५॥

ता हि क्षत्रं धारयेथे अनु द्यून्दृंहेथे सानुमुपमादिव द्योः ।

दृळ्हो नक्षत्र उत विश्वदेवो भूमिमातान्द्यां धासिनायोः ॥६॥

ता विग्रं धैथे जठरं पृणध्या आ यत्सद्म सभृतयः पृणन्ति ।

न मृष्यन्ते युवतयोऽवाता वि यत्पयो विश्वजिन्वा भरन्ते ॥७॥

ता जिह्वया सदमेदं सुमेधा आ यद्वां सत्यो अरतिरृते भूत् ।

तद्वां महित्वं घृतान्नावस्तु युवं दाशुषे वि चयिष्टमंहः ॥८॥

प्र यद्वां मित्रावरुणा स्पूर्धन्प्रिया धाम युवधिता मिनन्ति ।

न ये देवास ओहसा न मर्ता अयज्ञसाचो अप्यो न पुत्राः ॥९॥

वि यद्वाचं कीस्तासो भरन्ते शंसन्ति के चिन्निविदो मनानाः ।

आद्वां ब्रवाम सत्यान्युक्था नकिर्देवेभिर्यतथो महित्वा ॥१०॥

अवोरित्था वां छर्दिषो अभिष्टौ युवोर्मित्रावरुणावस्कृधोयु ।

अनु यद्गाव स्फुरानृजिप्यं धृष्णुं यद्रणे वृषणं युनजन् ॥११॥

सायणभाष्यम्

' विश्वेषां वः 'इत्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभं मैत्रावरुणम् । तथा चानुक्रम्यते -- ' विश्वेषां मैत्रावरुणम्' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । मैत्रावरुणे पशौ ' आ यातं मित्रावरुणा ' इति पशुपुरोडाशस्यानुवाक्या । सूत्रितं च - ' आ यातं मित्रावरुणा सुशस्त्या नो मित्रावरुणा हव्यजुष्टिम् ' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । व्यूळ्हे दशरात्रे सप्तमेऽहनि प्रउगशस्त्रे 'प्र यद्वाम् इति मैत्रावरुणस्तृतीयस्तृचः । तथा च सूत्रितं - ' प्र यद्वां मित्रावरुणा स्पूर्धन्ना गोमता नासत्या रथेन ' (आश्व. श्रौ. ८.९) इति ।।

विश्वे॑षां वः स॒तां ज्येष्ठ॑तमा गी॒र्भिर्मि॒त्रावरु॑णा वावृ॒धध्यै॑ ।

सं या र॒श्मेव॑ य॒मतु॒र्यमि॑ष्ठा॒ द्वा जना॒ँ अस॑मा बा॒हुभि॒ः स्वैः ॥१

विश्वे॑षाम् । व॒ः । स॒ताम् । ज्येष्ठ॑ऽतमा । गी॒ःऽभिः । मि॒त्रावरु॑णा । व॒वृ॒धध्यै॑ ।

सम् । या । र॒श्माऽइ॑व । य॒मतुः॑ । यमि॑ष्ठा । द्वा । जना॑न् । अस॑मा । बा॒हुऽभिः॑ । स्वैः ॥१

विश्वेषाम् । वः । सताम् । ज्येष्ठऽतमा । गीःऽभिः । मित्रावरुणा । ववृधध्यै ।

सम् । या । रश्माऽइव । यमतुः । यमिष्ठा । द्वा । जनान् । असमा । बाहुऽभिः । स्वैः ॥१

“विश्वेषां "सतां मध्ये "ज्येष्ठतमा ज्येष्ठतमौ मित्रावरुणौ "वः वां "गीर्भिः स्तुतिभिः "ववृधध्यै वर्धयितुं प्रवृत्तोऽस्मि । "या यौ “द्वा द्वौ सहितौ “असमा विषमौ । ' त्रिरश्रिं हन्ति चतुरश्रिरुग्रः ' (ऋ. सं. १.१५२.२) इति निगमान्तरेणासाम्यं दर्शितम् । "यमिष्ठा यन्तृतमौ “स्वैः आत्मीयै "बाहुभिः "रश्मेव रश्मिनेवाश्वान् "जनान् "सं "यमतुः संयच्छतः । बाहुभिरिति बहुवचनं पूजार्थम् ॥

इ॒यं मद्वां॒ प्र स्तृ॑णीते मनी॒षोप॑ प्रि॒या नम॑सा ब॒र्हिरच्छ॑ ।

य॒न्तं नो॑ मित्रावरुणा॒वधृ॑ष्टं छ॒र्दिर्यद्वां॑ वरू॒थ्यं॑ सुदानू ॥२

इ॒यम् । मत् । वा॒म् । प्र । स्तृ॒णी॒ते॒ । म॒नी॒षा । उप॑ । प्रि॒या । नम॑सा । ब॒र्हिः । अच्छ॑ ।

य॒न्तम् । नः॒ । मि॒त्रा॒व॒रु॒णौ॒ । अधृ॑ष्टम् । छ॒र्दिः । यत् । वा॒म् । व॒रू॒थ्य॑म् । सु॒दा॒नू॒ इति॑ सुऽदानू ॥२

इयम् । मत् । वाम् । प्र । स्तृणीते । मनीषा । उप । प्रिया । नमसा । बर्हिः । अच्छ ।

यन्तम् । नः । मित्रावरुणौ । अधृष्टम् । छर्दिः । यत् । वाम् । वरूथ्यम् । सुदानू इति सुऽदानू ॥२

हे मित्रावरुणौ "वां युवां "मत् मम “इयं मनीषा स्तुतिः “प्र “स्तृणीते प्रच्छादयति । “प्रिया हे प्रियौ युवां "नमसा अन्नेन हविषा सह "उप गच्छति च । युवयोः "बर्हिः यज्ञमू “अच्छ अभिगच्छति च । हे “मित्रावरुणौ “नः अस्मभ्यम् अधृष्टम् अनभिभूतं “छर्दिः गृहं "यन्तं प्रयच्छतम् । हे "सुदानू शोभनदानौ “वां युवयोः संबन्धि युवाभ्यां देयं "यत् गृहं “वरूथ्यं शीतवातातपानां वारयितृ भवति ।

आ या॑तं मित्रावरुणा सुश॒स्त्युप॑ प्रि॒या नम॑सा हू॒यमा॑ना ।

सं याव॑प्न॒ःस्थो अ॒पसे॑व॒ जना॑ञ्छ्रु॒धीय॒तश्चि॑द्यतथो महि॒त्वा ॥३

आ । या॒त॒म् । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒ । सु॒ऽश॒स्ति । उप॑ । प्रि॒या । नम॑सा । हू॒यमा॑ना ।

सम् । यौ । अ॒प्न॒ःऽस्थः । अ॒पसा॑ऽइव । जना॑न् । श्रु॒धि॒ऽय॒तः । चि॒त् । य॒त॒थ॒ः । म॒हि॒ऽत्वा ॥३

आ । यातम् । मित्रावरुणा । सुऽशस्ति । उप । प्रिया । नमसा । हूयमाना ।

सम् । यौ । अप्नःऽस्थः । अपसाऽइव । जनान् । श्रुधिऽयतः । चित् । यतथः । महिऽत्वा ॥३

हे मित्रावरुणौ "सुशस्ति शोभनशंसनं "नमसा अन्नेन हविषा स्तोत्रेण वा "हूयमाना स्तूयमानौ वा “प्रिया विश्वस्य प्रियौ "उप “आ “यातम् उपागच्छतम् । “यौ महित्वा महत्त्वेन युक्तौ युवां “श्रुधीयतः श्रुधिमन्नं यशो वात्मन इच्छतो "जनान् "अप्नःस्थः कर्मण्यधिकृतः पुरुषः । ‘ अपः अप्नः' इति कर्मनामसु पाठात् । "अपसेव कर्मणेव "सं "यतथः संयच्छथः ॥

अश्वा॒ न या वा॒जिना॑ पू॒तब॑न्धू ऋ॒ता यद्गर्भ॒मदि॑ति॒र्भर॑ध्यै ।

प्र या महि॑ म॒हान्ता॒ जाय॑माना घो॒रा मर्ता॑य रि॒पवे॒ नि दी॑धः ॥४

अश्वा॑ । न । या । वा॒जिना॑ । पू॒तब॑न्धू॒ इति॑ पू॒तऽब॑न्धू । ऋ॒ता । यत् । गर्भ॑म् । अदि॑तिः । भर॑ध्यै ।

प्र । या । महि॑ । म॒हान्ता॑ । जाय॑माना । घो॒रा । मर्ता॑य । रि॒पवे॑ । नि । दी॒धि॒रिति॑ दीधः ॥४

अश्वा । न । या । वाजिना । पूतबन्धू इति पूतऽबन्धू । ऋता । यत् । गर्भम् । अदितिः । भरध्यै ।

प्र । या । महि । महान्ता । जायमाना । घोरा । मर्ताय । रिपवे । नि । दीधरिति दीधः ॥४

“या यौ "अश्वा "न अश्वाविव "वाजिना वाजिनौ बलिनौ “पूतबन्धू पूतस्तोत्रौ “ऋता सत्यौ च । "यत् यौ "गर्भं गर्भभूतौ "अदितिः देवी “भरध्यै बभार । किंच "या यौ “जायमाना जायमानावेव "महि महतः "महान्ता महत्तरौ प्रभूतौ मित्रावरुणौ “मर्ताय मर्त्याय "रिपवे हिंसकाय “घोरा घोरौ घातकौ "नि "दीधः निदधारादितिः स्वोदरे ।

विश्वे॒ यद्वां॑ मं॒हना॒ मन्द॑मानाः क्ष॒त्रं दे॒वासो॒ अद॑धुः स॒जोषा॑ः ।

परि॒ यद्भूथो रोद॑सी चिदु॒र्वी सन्ति॒ स्पशो॒ अद॑ब्धासो॒ अमू॑राः ॥५

विश्वे॑ । यत् । वा॒म् । मं॒हना॑ । मन्द॑मानाः । क्ष॒त्रम् । दे॒वासः॑ । अद॑धुः । स॒ऽजोषाः॑ ।

परि॑ । यत् । भू॒थः । रोद॑सी॒ इति॑ । चि॒त् । उ॒र्वी इति॑ । सन्ति॑ । स्पशः॑ । अद॑ब्धासः । अमू॑राः ॥५

विश्वे । यत् । वाम् । मंहना । मन्दमानाः । क्षत्रम् । देवासः । अदधुः । सऽजोषाः ।

परि । यत् । भूथः । रोदसी इति । चित् । उर्वी इति । सन्ति । स्पशः । अदब्धासः । अमूराः ॥५

“विश्वे सर्वे "देवासः देवाः "सजोषाः परस्परं प्रीतियुक्ताः "यत् यौ “वां युवां "मंहना महत्त्वेन “मन्दमानाः स्तुवन्तः "क्षत्रं बलम् "अदधुः धत्तवन्तः। किंच "यत् यौ युवाम् “उर्वी विस्तीर्णे "रोदसी द्यावापृथिव्यौ “परि “भूथः परिभवथः तयोर्युवयोः "अदब्धास; अहिंसिताः "अमूराः अमूढाः "स्पशः रश्मयश्चरा वा "सन्ति ॥ ॥ ९ ॥

ता हि क्ष॒त्रं धा॒रये॑थे॒ अनु॒ द्यून्दृं॒हेथे॒ सानु॑मुप॒मादि॑व॒ द्योः ।

दृ॒ळ्हो नक्ष॑त्र उ॒त वि॒श्वदे॑वो॒ भूमि॒मातां॒न्द्यां धा॒सिना॒योः ॥६

ता । हि । क्ष॒त्रम् । धा॒रये॑थे॒ इति॑ । अनु॑ । द्यून् । दृं॒हेथे॒ इति॑ । सानु॑म् । उ॒प॒मात्ऽइ॑व । द्योः ।

दृ॒ळ्हः । नक्ष॑त्रः । उ॒त । वि॒श्वऽदे॑वः । भूमि॑म् । आ । अ॒ता॒न् । द्याम् । धा॒सिना॑ । आ॒योः ॥६

ता । हि । क्षत्रम् । धारयेथे इति । अनु । द्यून् । दृंहेथे इति । सानुम् । उपमात्ऽइव । द्योः ।

दृळ्हः । नक्षत्रः । उत । विश्वऽदेवः । भूमिम् । आ । अतान् । द्याम् । धासिना । आयोः ॥६

“ता तौ मित्रावरुणौ युवाम् "अनु "द्यून् दिवसे दिवसे "क्षत्रं बलं “धारयेथे "हि । "द्योः अन्तरिक्षस्य "सानुं समुच्छ्रितप्रदेशं मेघं सूर्यं वा "दृंहेथे दृढीकुरुतम् । "उपमादिव । उपमीयते प्रक्षिप्यते इति उपमात् स्थूणा । सा यथा वत्सं धारयति तद्वदित्यर्थः । "दृळ्हः युवाभ्यां दृढीकृतश्च मेघः "नक्षत्रः अन्तरिक्षं व्याप्नुवानः “उत अपि च विश्वदेवः सूर्यः “भूमिं “द्यां दिवं च "आयोः मनुष्यस्य । द्रुह्यवः आयवः' इति मनुष्यनामसु पाठात् । “धासिना अन्नेन हविषा । ‘क्षुत् धासिः' इत्यन्ननामसु पाठात्। आप्यायितः सन् “आतान् आतनोति युवाभ्यां दृढीकृत एव ।

ता वि॒ग्रं धै॑थे ज॒ठरं॑ पृ॒णध्या॒ आ यत्सद्म॒ सभृं॑तयः पृ॒णन्ति॑ ।

न मृं॑ष्यन्ते युव॒तयोऽवां॑ता॒ वि यत्पयो॑ विश्वजिन्वा॒ भरं॑न्ते ॥७

ता । वि॒ग्रम् । धै॒थे॒ इति॑ । ज॒ठर॑म् । पृ॒णध्यै॑ । आ । यत् । सद्म॑ । सऽभृं॑तयः । पृ॒णन्ति॑ ।

न । मृ॒ष्य॒न्ते॒ । यु॒व॒तयः॑ । अवा॑ताः । वि । यत् । पयः॑ । वि॒श्व॒ऽजि॒न्वा॒ । भर॑न्ते ॥७

ता । विग्रम् । धैथे इति । जठरम् । पृणध्यै । आ । यत् । सद्म । सऽभृतयः । पृणन्ति ।

न । मृष्यन्ते । युवतयः । अवाताः । वि । यत् । पयः । विश्वऽजिन्वा । भरन्ते ॥७

“ता तौ मित्रावरुणौ युवां "विग्रं प्राज्ञं यजमानम् । ‘विप्रः विग्रः' इति मेधाविनामसु पाठात् । “धैथे धारयथः "जठरम् उदरं "पृणध्यै सोमेन पूरयितुम् । "यत् यदा "सभृतयः सह भ्रियमाणा ऋत्विजः “सद्म यज्ञसदनम् “आ “पृणन्ति आपूरयन्ति । "विश्वजिन्वा हे विश्वजिन्वानौ "यत् यदा "पयः जलं भवद्भ्यां प्रहितं तदा "युवतयः नद्यः दिशो वा “न “मृष्यन्ते रजसा नाभिभूयन्ते । "अवाताः अशुष्काश्च "वि “भरन्ते विभूतिं धारयन्ति ।।

ता जि॒ह्वया॒ सद॒मेदं सु॑मे॒धा आ यद्वां॑ स॒त्यो अ॑र॒तिरृ॒ते भूत् ।

तद्वां॑ महि॒त्वं घृ॑तान्नावस्तु यु॒वं दा॒शुषे॒ वि च॑यिष्ट॒मंहः॑ ॥८

ता । जि॒ह्वया॑ । सद॑म् । आ । इ॒दम् । सु॒ऽमे॒धाः । आ । यत् । वा॒म् । स॒त्यः । अ॒र॒तिः । ऋ॒ते । भूत् ।

तत् । वा॒म् । म॒हि॒ऽत्वम् । घृ॒त॒ऽअ॒न्नौ॒ । अ॒स्तु॒ । यु॒वम् । दा॒शुषे॑ । वि । च॒यि॒ष्ट॒म् । अंहः॑ ॥८

ता । जिह्वया । सदम् । आ । इदम् । सुऽमेधाः । आ । यत् । वाम् । सत्यः । अरतिः । ऋते । भूत् ।

तत् । वाम् । महिऽत्वम् । घृतऽअन्नौ । अस्तु । युवम् । दाशुषे । वि । चयिष्टम् । अंहः ॥८

“ता तौ मित्रावरुणौ युवां "सुमेधाः प्राज्ञः "जिह्वया वाचा "सदं सर्वदा “इदं जलम् "आ याचते । आ इत्युपसर्गदर्शनात् योग्यक्रियाध्याहारात याचत इत्यध्याह्नियते । पूर्वस्यामृचि जलस्य प्रकृतत्वात् बुद्धौ विपरिवर्तमानं जलमिदंशब्देन परामृश्यते । "यत् यदा “वां युवयोः "अरतिः अभिगन्ता “ऋते यज्ञे "सत्यः मायारहितः “आ “भूत् आभवति हे "घृतान्नौ “तत् "महित्वम् अपेक्षितप्रदातृत्वलक्षणं “वां युवयोः "अस्तु । किंच "युवं युवां "दाशुषे दाशुषो यजमानस्य ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ “अंहः पापं “वि “चयिष्टं विनाशयतमित्यर्थः ॥

प्र यद्वां॑ मित्रावरुणा स्पू॒र्धन्प्रि॒या धाम॑ यु॒वधि॑ता मि॒नन्ति॑ ।

न ये दे॒वास॒ ओह॑सा॒ न मर्ता॒ अय॑ज्ञसाचो॒ अप्यो॒ न पु॒त्राः ॥९

प्र । यत् । वा॒म् । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒ । स्पू॒र्धन् । प्रि॒या । धाम॑ । यु॒वऽधि॑ता । मि॒नन्ति॑ ।

न । ये । दे॒वासः॑ । ओह॑सा । न । मर्ताः॑ । अय॑ज्ञऽसाचः । अप्यः॑ । न । पु॒त्राः ॥९

प्र । यत् । वाम् । मित्रावरुणा । स्पूर्धन् । प्रिया । धाम । युवऽधिता । मिनन्ति ।

न । ये । देवासः । ओहसा । न । मर्ताः । अयज्ञऽसाचः । अप्यः । न । पुत्राः ॥९

हे मित्रावरुणौ “वां युवयोः "प्रिया प्रियाणि “धाम धामानि कर्माणि "युवधिता युवाभ्यां विहितानि "यत् ये अयजन्तो जनाः "स्पूर्धन् स्पर्धमानाः “प्र “मिनन्ति हिंसन्ति । ये च देवासः देवाः "ओहसा वहनसाधनेन स्तोत्रेण "न युज्यन्ते । “मर्ताः मनुष्याश्च ओहसा “न युज्यन्ते । ये च “अप्यः । पः: कर्म । तद्वन्तः "अयज्ञसाचः न यज्ञयुक्ताः वृथाकर्माणि कुर्वन्त इत्यर्थः । ये च “न “पुत्राः । पृणन्तीति पुत्राः । न पुत्रा अपृणन्त इत्यर्थः । तान् सर्वान् वि चयिष्टमित्यनुषज्यते ॥

वि यद्वाचं कीस्तासो भरन्ते शंसन्ति के चिन्निविदो मनानाः ।

आद्वां ब्रवाम सत्यान्युक्था नकिर्देवेभिर्यतथो महित्वा ॥१०

वि । यत् । वाचम् । कीस्तासः । भरन्ते । शंसन्ति । के । चित् । निऽविदः । मनानाः ।

आत् । वाम् । ब्रवाम । सत्यानि । उक्था । नकिः । देवेभिः । यतथः । महिऽत्वा ॥१०

वि । यत् । वाचम् । कीस्तासः । भरन्ते । शंसन्ति । के । चित् । निऽविदः । मनानाः ।

आत् । वाम् । ब्रवाम । सत्यानि । उक्था । नकिः । देवेभिः । यतथः । महिऽत्वा ॥१०

"यत् यदा "कीस्तासः मेधाविन उद्गातारः। उशिजः कीस्तासः' इति मेधाविनामसु पाठात् । "वाचं स्तुतिं "वि "भरन्ते पृथक् उच्चारयन्ति तदा "के "चित् बह्वृचाः "मनानाः अग्न्यादीन् स्तुवन्तः "निविदः "शंसन्ति । "आत् तथा सति "वां युवाभ्यां "सत्यानि उक्थानि स्तोत्राणि वयं "ब्रवाम । "महित्वा महत्त्वेन "देवेभिः अन्यैर्देवैः सह "नकिः "यतथः न गच्छथः ॥

अवोरित्था वां छर्दिषो अभिष्टौ युवोर्मित्रावरुणावस्कृधोयु ।

अनु यद्गावः स्फुरानृजिप्यं धृष्णुं यद्रणे वृषणं युनजन् ॥११

अवोः । इत्था । वाम् । छर्दिषः । अभिष्टौ । युवोः । मित्रावरुणौ । अस्कृधोयु ।

अनु । यत् । गावः । स्फुरान् । ऋजिप्यम् । धृष्णुम् । यत् । रणे । वृषणम् । युनजन् ॥११

अवोः । इत्था । वाम् । छर्दिषः । अभिष्टौ । युवोः । मित्रावरुणौ । अस्कृधोयु ।

अनु । यत् । गावः । स्फुरान् । ऋजिप्यम् । धृष्णुम् । यत् । रणे । वृषणम् । युनजन् ॥११

हे "मित्रावरुणौ "अवोः अवतोः "वां युवयोः "अभिष्टौ अभिगमने "छर्दिषः गृहाय सुखाथ वा । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । युवामभिगतेषु स्तोतृषु "युवोः युवयोः संबन्धि युवाभ्यां देयं तद्गृहादिकम् "अस्कृधोयु अविच्छिन्नं भवति । तथा च यास्कः- ' अस्कृधोयुरकृध्वायुः । कृध्विति ह्रस्वनाम निकृत्तं भवति ' (निरु. ६. ३) इति । "इत्था सत्यमेव । कदा मित्रावरुणयोरभिगमनमित्यत आह । "यत् यदा "गावः स्तुतयः "अनु "स्फुरान् अनुस्फुरेयुः। यदा च "ऋजिप्यम् ऋजुगामिनं "धृष्णुं शत्रूणां धर्षकं "वृषणं कामानां वर्षितारं सोमं "रणे रमणे यज्ञे "युनजन् यजमाना युञ्ज्युः ॥ ॥ १० ॥

मण्डल ६

ऋग्वेदः सूक्तं ६.६८

ऋग्वेदः - मण्डल ६
← सूक्तं ६.६७ सूक्तं ६.६८ सूक्तं ६.६९ →
बार्हस्पत्यो भरद्वाजः

दे. इन्द्रावरुणौ। त्रिष्टुप्, ९-१० जगती

श्रुष्टी वां यज्ञ उद्यतः सजोषा मनुष्वद्वृक्तबर्हिषो यजध्यै ।
आ य इन्द्रावरुणाविषे अद्य महे सुम्नाय मह आववर्तत् ॥१॥
ता हि श्रेष्ठा देवताता तुजा शूराणां शविष्ठा ता हि भूतम् ।
मघोनां मंहिष्ठा तुविशुष्म ऋतेन वृत्रतुरा सर्वसेना ॥२॥
ता गृणीहि नमस्येभिः शूषैः सुम्नेभिरिन्द्रावरुणा चकाना ।
वज्रेणान्यः शवसा हन्ति वृत्रं सिषक्त्यन्यो वृजनेषु विप्रः ॥३॥
ग्नाश्च यन्नरश्च वावृधन्त विश्वे देवासो नरां स्वगूर्ताः ।
प्रैभ्य इन्द्रावरुणा महित्वा द्यौश्च पृथिवि भूतमुर्वी ॥४॥
स इत्सुदानुः स्ववाँ ऋतावेन्द्रा यो वां वरुण दाशति त्मन् ।
इषा स द्विषस्तरेद्दास्वान्वंसद्रयिं रयिवतश्च जनान् ॥५॥

यं युवं दाश्वध्वराय देवा रयिं धत्थो वसुमन्तं पुरुक्षुम् ।

अस्मे स इन्द्रावरुणावपि ष्यात्प्र यो भनक्ति वनुषामशस्तीः ॥६॥

उत नः सुत्रात्रो देवगोपाः सूरिभ्य इन्द्रावरुणा रयिः ष्यात् ।

येषां शुष्मः पृतनासु साह्वान्प्र सद्यो द्युम्ना तिरते ततुरिः ॥७॥

नू न इन्द्रावरुणा गृणाना पृङ्क्तं रयिं सौश्रवसाय देवा ।

इत्था गृणन्तो महिनस्य शर्धोऽपो न नावा दुरिता तरेम ॥८॥

प्र सम्राजे बृहते मन्म नु प्रियमर्च देवाय वरुणाय सप्रथः ।

अयं य उर्वी महिना महिव्रतः क्रत्वा विभात्यजरो न शोचिषा ॥९॥

इन्द्रावरुणा सुतपाविमं सुतं सोमं पिबतं मद्यं धृतव्रता ।

युवो रथो अध्वरं देववीतये प्रति स्वसरमुप याति पीतये ॥१०॥

इन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्य वृष्णः सोमस्य वृषणा वृषेथाम् ।

इदं वामन्धः परिषिक्तमस्मे आसद्यास्मिन्बर्हिषि मादयेथाम् ॥११॥

सायणभाष्यम्

' श्रुष्टी वाम्' इत्येकादशर्चं सप्तमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रावरुणम् । तथा चानुक्रम्यते - ‘ श्रुष्टी वामैन्द्रावरुणमुपान्त्ये जगत्यौ ' इति । ‘ प्र सम्राजे, इन्द्रावरुणा सुतपौ ' इत्येते जगत्यौ शिष्टास्त्रिष्टुभः । इन्द्रावरुणौ देवता । आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने होत्रकशस्त्रेषु स्तोमवृद्धौ मैत्रावरुणस्येदमावापार्थं सूक्तम् । सूत्रितं च - श्रुष्टी वां यज्ञो युवां नरा ' (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति । तृतीयसवने ‘ इन्द्रावरुणा सुतपाविमं सुतम् ' इति प्रशास्तुः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च - इन्द्रावरुणा सुतपाविमं सुतमिन्द्रश्च सोमं पिबतं बृहस्पते ' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति । उक्थ्ये तृतीयसवने ‘ इन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्य ' इति मैत्रावरुणस्य शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च - ‘ इन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्येति याज्या ' (आश्व. श्रौ. ६. १) इति ।।

श्रु॒ष्टी वां॑ य॒ज्ञ उद्य॑तः स॒जोषा॑ मनु॒ष्वद्वृ॒क्तब॑र्हिषो॒ यज॑ध्यै ।

आ य इन्द्रा॒वरु॑णावि॒षे अ॒द्य म॒हे सु॒म्नाय॑ म॒ह आ॑व॒वर्त॑त् ॥१

श्रु॒ष्टी । वा॒म् । य॒ज्ञः । उत्ऽय॑तः । स॒ऽजोषाः॑ । म॒नु॒ष्वत् । वृ॒क्तऽब॑र्हिषः । यज॑ध्यै ।

आ । यः । इन्द्रा॒वरु॑णौ । इ॒षे । अ॒द्य । म॒हे । सु॒म्नाय॑ । म॒हे । आ॒ऽव॒वर्त॑त् ॥१

श्रुष्टी । वाम् । यज्ञः । उत्ऽयतः । सऽजोषाः । मनुष्वत् । वृक्तऽबर्हिषः । यजध्यै ।

आ । यः । इन्द्रावरुणौ । इषे । अद्य । महे । सुम्नाय । महे । आऽववर्तत् ॥१

“महे मंहनीयौ हे "इन्द्रावरुणौ "वां युवयोरर्थे “श्रुष्टी क्षिप्रः । तथा च यास्कः - श्रुष्टीति क्षिप्रनामाशु अष्टीति ' (निरु. ६. १२)। "यज्ञः सोमः "सजोषाः ऋत्विग्भिः सहितः "अद्य “आ समन्तात् "उद्यतः प्रवृत्तः । "यः सोमः "मनुष्वत् मनोरिव “वृक्तबर्हिषः स्तीर्णबर्हिषः यजमानस्य “इषे अन्नार्थं "महे महते "सुम्नाय सुखाय च "यजध्यै यष्टुं वाम् "आववर्तत आवर्तयति ॥

ता हि श्रेष्ठा॑ दे॒वता॑ता तु॒जा शूरा॑णा॒ं शवि॑ष्ठा॒ ता हि भू॒तम् ।

म॒घोना॒ं मंहि॑ष्ठा तुवि॒शुष्म॑ ऋ॒तेन॑ वृत्र॒तुरा॒ सर्व॑सेना ॥२

ता । हि । श्रेष्ठा॑ । दे॒वऽता॑ता । तु॒जा । शूरा॑णाम् । शवि॑ष्ठा । ता । हि । भू॒तम् ।

म॒घोना॑म् । मंहि॑ष्ठा । तु॒वि॒ऽशुष्मा॑ । ऋ॒तेन॑ । वृ॒त्र॒ऽतुरा॑ । सर्व॑ऽसेना ॥२

ता । हि । श्रेष्ठा । देवऽताता । तुजा । शूराणाम् । शविष्ठा । ता । हि । भूतम् ।

मघोनाम् । मंहिष्ठा । तुविऽशुष्मा । ऋतेन । वृत्रऽतुरा । सर्वऽसेना ॥२

हे इन्द्रावरुणौ “ता तौ प्रसिद्धौ युवां “श्रेष्ठा श्रेष्ठौ "देवताता देवतातौ यज्ञे। ' इष्टिः देवताता ' इति यज्ञनामसु पाठात् । "तुजा धनानां प्रेरकौ “हि "भूतं भवतम् । किंच “ता तौ “हि युवां “शूराणां मध्ये “शविष्ठा अतिशयेन बलवन्तौ भूतम् । किंच “मघोनां दानवतां “मंहिष्ठा दातृतमौ “तुविशुष्मा बहुबलौ “ऋतेन सत्येन "वृत्रतुरा शत्रूणां हिंसकौ "सर्वसेना कृत्स्नसेनौ च भूतमिति ॥

ता गृ॑णीहि नम॒स्ये॑भिः शू॒षैः सु॒म्नेभि॒रिन्द्रा॒वरु॑णा चका॒ना ।

वज्रे॑णा॒न्यः शव॑सा॒ हन्ति॑ वृ॒त्रं सिष॑क्त्य॒न्यो वृ॒जने॑षु॒ विप्र॑ः ॥३

ता । गृ॒णी॒हि॒ । न॒म॒स्ये॑भिः । शू॒षैः । सु॒म्नेभि॑ः । इन्द्रा॒वरु॑णा । च॒का॒ना ।

वज्रे॑ण । अ॒न्यः । शव॑सा । हन्ति॑ । वृ॒त्रम् । सिस॑क्ति । अ॒न्यः । वृ॒जने॑षु । विप्र॑ः ॥३

ता । गृणीहि । नमस्येभिः । शूषैः । सुम्नेभिः । इन्द्रावरुणा । चकाना ।

वज्रेण । अन्यः । शवसा । हन्ति । वृत्रम् । सिसक्ति । अन्यः । वृजनेषु । विप्रः ॥३

हे भरद्वाज "नमस्येभिः स्तुत्यैः “शूषैः बलैः । ' शूषम् ' इति बलनामसु पाठात् । "सुम्नेमिः। सुखैश्च सर्वैः "चकाना स्तुतौ॥ कायतिः शब्दकर्मा । तस्य लिटः कानचि रूपमिदम् ॥ “ता ताविन्द्रावरुणौ "गृणीहि स्तुहि । "अन्यः तयोरन्य इन्द्रः “वृत्रं वृत्रनामकमसुरं "वज्रेण "हन्ति । "अन्यः वरुणः "विप्रः प्राज्ञः "वृजनेषु स्तोतॄणामुपद्रवेषु रक्षितुं "शवसा बलेन "सिषक्ति संगच्छते ॥

ग्नाश्च॒ यन्नर॑श्च वावृ॒धन्त॒ विश्वे॑ दे॒वासो॑ न॒रां स्वगू॑र्ताः ।

प्रैभ्य॑ इन्द्रावरुणा महि॒त्वा द्यौश्च॑ पृथिवि भूतमु॒र्वी ॥४

ग्नाः । च॒ । यत् । नर॑ः । च॒ । व॒वृ॒धन्त॑ । विश्वे॑ । दे॒वास॑ः । न॒राम् । स्वऽगू॑र्ताः ।

प्र । ए॒भ्य॒ः । इ॒न्द्रा॒व॒रु॒णा॒ । म॒हि॒ऽत्वा । द्यौः । च॒ । पृ॒थि॒वि॒ । भू॒त॒म् । उ॒र्वी इति॑ ॥४

ग्नाः । च । यत् । नरः । च । ववृधन्त । विश्वे । देवासः । नराम् । स्वऽगूर्ताः ।

प्र । एभ्यः । इन्द्रावरुणा । महिऽत्वा । द्यौः । च । पृथिवि । भूतम् । उर्वी इति ॥४

"नरां नृणां मनुष्याणां मध्ये "ग्नाश्च स्त्रियश्च । 'मेना ग्ना इति स्त्रीणाम् ' (निरु. ३. २१) इति यास्कवचनात् । "नरश्च पुरुषाश्च "विश्वे सर्वे "देवासः देवाः स्तोतारः ॥ देवासः इत्यत्र ‘ पुमान् स्त्रिया ' इत्येकशेषात् देव्यश्च देवाश्च देवास इति निदेशः पुंवन्निर्देशः ॥ "स्वगूर्ताः स्वयमुद्यताः "यत् यदा “ववृधन्त स्तुतिभिर्वर्धयन्ते तदा हे इन्द्रावरुणौ "महित्वा महत्त्वयुक्तौ “एभ्यः स्तोतृभ्यः "प्र “भूतं प्रभवतम् । हे "द्यौः "पृथिवि “च उभे “उर्वी विस्तीर्णे युवामेभ्यः प्र भूतमित्यनुषङ्गः ॥

स इत्सु॒दानु॒ः स्ववाँ ऋ॒तावेन्द्रा॒ यो वां॑ वरुण॒ दाश॑ति॒ त्मन् ।

इ॒षा स द्वि॒षस्त॑रे॒द्दास्वा॒न्वंस॑द्र॒यिं र॑यि॒वत॑श्च॒ जना॑न् ॥५

सः । इत् । सु॒ऽदानु॑ः । स्वऽवा॑न् । ऋ॒तऽवा॑ । इन्द्रा॑ । यः । वा॒म् । व॒रु॒णा॒ । दाश॑ति । त्मन् ।

इ॒षा । सः । द्वि॒षः । त॒रे॒त् । दास्वा॑न् । वंस॑त् । र॒यिम् । र॒यि॒ऽवत॑ः । च॒ । जना॑न् ॥५

सः । इत् । सुऽदानुः । स्वऽवान् । ऋतऽवा । इन्द्रा । यः । वाम् । वरुणा । दाशति । त्मन् ।

इषा । सः । द्विषः । तरेत् । दास्वान् । वंसत् । रयिम् । रयिऽवतः । च । जनान् ॥५

हे “इन्द्रा इन्द्रौ "वरुणा हे वरुणौ ॥ इतरेतरयोगादुभयत्र द्विवचनप्रयोगः । वरुणेत्यत्र संहितायां ह्रस्वश्छान्दसः ॥ "वां युवाभ्यां "यः यजमानः "त्मन् आत्मनैव "दाशति हवींषि ददाति “स “इत् स एव "सुदानुः शोभनदानो भवति । "स्ववान् धनवांश्च “ऋतावा

यज्ञवांश्च भवति । किंच "सः "दास्वान् दानवान् "द्विषः द्वेष्टुः "इषा अन्नेन जयलब्धेन सह "तरेत् प्राप्येत । अपि च "रयिं धनं "रयिवतः धनवतः "जनान् पुत्रान् "च "वंसत् संभजेत् ॥ ॥ ११ ॥

यं यु॒वं दा॒श्वंध्वराय देवा र॒यिं ध॒त्थो वसु॑मन्तं पुरु॒क्षुम् ।

अ॒स्मे स इं॑न्द्रावरुणा॒वपिं ष्या॒त्प्र यो भ॒नक्ति॑ व॒नुषा॒मशं॑स्तीः ॥६

यम् । यु॒वम् । दा॒शुऽअं॑ध्वराय । दे॒वा॒ । र॒यिम् । ध॒त्थः । वसुं॒ऽमन्तम् । पु॒रु॒ऽक्षुम् ।

अ॒स्मे इतिं । सः । इ॒न्द्रा॒व॒रु॒णौ॒ । अपिं । स्या॒त् । प्र । यः । भ॒नक्ति॑ । व॒नुषां॑म् । अशं॑स्तीः ॥६

यम् । युवम् । दाशुऽअध्वराय । देवा । रयिम् । धत्थः । वसुऽमन्तम् । पुरुऽक्षुम् ।

अस्मे इति । सः । इन्द्रावरुणौ । अपि । स्यात् । प्र । यः । भनक्ति । वनुषाम् । अशस्तीः ॥६

"देवा देवौ स्तूयमानौ हे "इन्द्रावरुणौ "युवं युवां "दाश्वध्वराय दत्तहविष्काय "वसुमन्तं धनानुबन्धिनं "पुरुक्षुं बह्वन्नं पूर्णयशस्कं वा "यं यादृशं "रयिं धनं "धत्थः प्रयच्छथः । "यः "अपि च "वनुषां हिंसकानाम् "अशस्तीः अकीर्तीः। शत्रुकृतान्ययशांसीत्यर्थः। "प्र "भनक्ति प्ररुजति "सः तादृशो रयिः "अस्मे अस्मासु "स्यात् भूयात् ॥

उ॒त नः॑ सु॒त्रा॒त्रो दे॒वगो॑पाः सू॒रिभ्यं॑ इन्द्रावरुणा र॒यिः ष्या॑त् ।

येषा॒ं शुष्मः॒ पृतं॑नासु सा॒ह्वान्प्र स॒द्यो द्यु॒म्ना ति॒रते॒ ततुं॑रिः ॥७

उ॒त । न॒ः । सु॒ऽत्रा॒त्रः । दे॒वऽगो॑पाः । सू॒रिऽभ्यः॑ । इ॒न्द्रा॒व॒रु॒णा॒ । र॒यिः । स्या॒त् ।

येषां॑म् । शुष्मः॑ । पृतं॑नासु । स॒ह्वान् । प्र । स॒द्यः । द्यु॒म्ना । ति॒रतें । ततुं॑रिः ॥७

उत । नः । सुऽत्रात्रः । देवऽगोपाः । सूरिऽभ्यः । इन्द्रावरुणा । रयिः । स्यात् ।

येषाम् । शुष्मः । पृतनासु । सह्वान् । प्र । सद्यः । द्युम्ना । तिरते । ततुरिः ॥७

"उत अपि च "इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ "सूरिभ्यः स्तोतृभ्यः "नः अस्मभ्यं "सुत्रात्रः सुरक्षः "देवगोपाः । देवा गोपा गोप्तारो यस्य स तथाविधः । "रयिः धनं "स्यात् भूयात् । किंच "येषाम् अस्माकं "शुष्मः बलं "पृतनासु युद्धेषु "साह्वान् शत्रूणामभिभविता "ततुरिः हिंसकश्च सन् "द्युम्ना यशांसि "सद्यः एव "प्र "तिरते सम्यक् तिरस्कुर्यात् ॥

नू नं इन्द्रावरुणा गृणा॒ना पृ॒ङ्क्तं र॒यिं सौश्र॑व॒साय॑ देवा ।

इ॒त्था गृ॒णन्तो॑ म॒हिन॑स्य॒ शर्धो॒ऽपो न ना॒वा दु॑रि॒ता त॑रेम ॥८

नु । न॒ः । इ॒न्द्रा॒व॒रु॒णा॒ । गृ॒णा॒ना । पृ॒ङ्क्तम् । र॒यिम् । सौ॒श्र॒व॒साय॑ । दे॒वा॒ ।

इ॒त्था । गृ॒णन्तः॑ । म॒हिन॑स्य । शर्धः॑ । अ॒पः । न । ना॒वा । दुः॒ऽइ॒ता । त॒रे॒म॒ ॥८

नु । नः । इन्द्रावरुणा । गृणाना । पृङ्क्तम् । रयिम् । सौश्रवसाय । देवा ।

इत्था । गृणन्तः । महिनस्य । शर्धः । अपः । न । नावा । दुःऽइता । तरेम ॥८

हे "इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ "गृणाना स्तूयमानौ युवां "नः अस्मभ्यं "सौश्रवसाय । सुश्रवसो भावः सौश्रवसम् । तस्मै सुश्रवस्त्वाय "रयिं धनं "नु क्षिप्रं "पृङ्क्तं प्रयच्छतम् । किंच "देवा हे देवौ "महिनस्य महतोर्युवयोः "शर्धः बलम् "इत्था इत्थं "गृणन्तः स्तुवन्तो वयं "दुरिता दुरितानि "नावा "अपो "न उदकानीव "तरेम ।।

प्र स॒म्राजे॑ बृह॒ते मन्म॒ नु प्रि॒यमर्च॑ दे॒वाय॒ वरु॑णाय स॒प्रथ॑ः ।

अ॒यं य उ॒र्वी म॑हि॒ना महि॑व्रत॒ः क्रत्वा॑ वि॒भात्य॒जरो॒ न शो॒चिषा॑ ॥९

प्र । स॒म्ऽराजे॑ । बृ॒ह॒ते । मन्म॑ । नु । प्रि॒यम् । अर्च॑ । दे॒वाय॑ । वरु॑णाय । स॒ऽप्रथः॑ ।

अ॒यम् । यः । उ॒र्वी इति॑ । म॒हि॒ना । महि॑ऽव्रतः । क्रत्वा॑ । वि॒ऽभाति॑ । अ॒जरः॑ । न । शो॒चिषा॑ ॥९

प्र । सम्ऽराजे । बृहते । मन्म । नु । प्रियम् । अर्च । देवाय । वरुणाय । सऽप्रथः ।

अयम् । यः । उर्वी इति । महिना । महिऽव्रतः । क्रत्वा । विऽभाति । अजरः । न । शोचिषा ॥९

हे स्तोतः "सम्राजे आज्ञया राज्ञां शासकाय "बृहते परिवृढाय "देवाय द्योतमानाय "वरुणाय "प्रियं मनोहरं "सप्रथः सर्वतः पृथु। तथा च यास्कः - ' सप्रथाः सर्वतः पृथुः ' (निरु. ६. ७) इति । "मन्म स्तोत्रं "नु अद्य "प्र "अर्च प्रोच्चारय । "अयं "यः योऽयं वरुणः "महिना महिम्ना युक्तः "महिव्रतः महाकर्मा "क्रत्वा प्रज्ञया च युक्तः "अजरो "न जरारहितश्च "उर्वी विस्तीर्णे द्यावापृथिव्यौ "शोचिषा दीप्त्या "विभाति विभासयति ।।

इन्द्रा॑वरुणा सुतपावि॒मं सु॒तं सोमं॑ पिबत॒ं मद्यं॑ धृतव्रता ।

यु॒वो रथो॑ अध्व॒रं दे॒ववी॑तये॒ प्रति॒ स्वस॑र॒मुप॑ याति पी॒तये॑ ॥१०

इन्द्रा॑वरुणा । सु॒त॒ऽपौ॒ । इ॒मम् । सु॒तम् । सोम॑म् । पि॒ब॒त॒म् । मद्य॑म् । धृ॒त॒ऽव्र॒ता॒ ।

यु॒वोः । रथः॑ । अ॒ध्व॒रम् । दे॒वऽवी॑तये । प्रति॑ । स्वस॑रम् । उप॑ । या॒ति॒ । पी॒तये॑ ॥१०

इन्द्रावरुणा । सुतऽपौ । इमम् । सुतम् । सोमम् । पिबतम् । मद्यम् । धृतऽव्रता ।

युवोः । रथः । अध्वरम् । देवऽवीतये । प्रति । स्वसरम् । उप । याति । पीतये ॥१०

“इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ "सुतपौ सुतस्य सोमस्य पातारौ युवां “मद्यं मदकरं "सुतम् अभिषुतम् “इमं “सोमं “पिबतम् । किंच “धृतव्रता हे धृतकर्माणौ "युवोः युवयोः “रथः “अध्वरम् उद्दिश्य “देववीतये देवानां पानार्थं “पीतये युवयोरपि सोमपानार्थं “स्वसरं मार्गं “प्रति “उप “याति ।।

इन्द्रा॑वरुणा॒ मधु॑मत्तमस्य॒ वृष्ण॒ः सोम॑स्य वृष॒णा वृ॑षेथाम् ।

इ॒दं वा॒मन्ध॒ः परि॑षिक्तम॒स्मे आ॒सद्या॒स्मिन्ब॒र्हिषि॑ मादयेथाम् ॥११

इन्द्रा॑वरुणा । मधु॑मत्ऽतमस्य । वृष्णः॑ । सोम॑स्य । वृ॒ष॒णा॒ । आ । वृ॒षे॒था॒म् ।

इ॒दम् । वा॒म् । अन्धः॑ । परि॑ऽसिक्तम् । अ॒स्मे इति॑ । आ॒ऽसद्य॑ । अ॒स्मिन् । ब॒र्हिषि॑ । मा॒द॒ये॒था॒म् ॥११

इन्द्रावरुणा । मधुमत्ऽतमस्य । वृष्णः । सोमस्य । वृषणा । आ । वृषेथाम् ।

इदम् । वाम् । अन्धः । परिऽसिक्तम् । अस्मे इति । आऽसद्य । अस्मिन् । बर्हिषि । मादयेथाम् ॥११

“इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ “वृषणा कामानां वर्षितारौ युवां “मधुमत्तमस्य अतिशयेन मधुमन्तं रसवन्तं “वृष्णः वर्षितारं “सोमस्य सोमम् “आ “वृषेथाम् अश्नीतम् । तथा च शतपथब्राह्मणं - यथाभागमावृषायध्वमिति यथाभागमश्नीतेत्येवैतदाह ' (श. ब्रा. २. ४. ३. २०) इति । “वां युवयोरर्थे “इदम् “अन्धः सोमरूपमन्नम् “अस्मे अस्माभिः “परिषिक्तं पात्रेषु । अतः “आसद्य उपविश्य “अस्मिन् “बर्हिषि यज्ञे “मादयेथां सोमपानेनेति शेषः ॥ ॥ १२ ॥

मण्डल ६

ऋग्वेदः सूक्तं ६.६९

दे. इन्द्राविष्णू। त्रिष्टुप्

सं वां कर्मणा समिषा हिनोमीन्द्राविष्णू अपसस्पारे अस्य ।

जुषेथां यज्ञं द्रविणं च धत्तमरिष्टैर्नः पथिभिः पारयन्ता ॥१॥

या विश्वासां जनितारा मतीनामिन्द्राविष्णू कलशा सोमधाना ।

प्र वां गिरः शस्यमाना अवन्तु प्र स्तोमासो गीयमानासो अर्कैः ॥२॥

इन्द्राविष्णू मदपती मदानामा सोमं यातं द्रविणो दधाना ।

सं वामञ्जन्त्वक्तुभिर्मतीनां सं स्तोमासः शस्यमानास उक्थैः ॥३॥

आ वामश्वासो अभिमातिषाह इन्द्राविष्णू सधमादो वहन्तु ।

जुषेथां विश्वा हवना मतीनामुप ब्रह्माणि शृणुतं गिरो मे ॥४॥

इन्द्राविष्णू तत्पनयाय्यं वां सोमस्य मद उरु चक्रमाथे ।

अकृणुतमन्तरिक्षं वरीयोऽप्रथतं जीवसे नो रजांसि ॥५॥

इन्द्राविष्णू हविषा वावृधानाग्राद्वाना नमसा रातहव्या ।

घृतासुती द्रविणं धत्तमस्मे समुद्र स्थः कलशः सोमधानः ॥६॥

इन्द्राविष्णू पिबतं मध्वो अस्य सोमस्य दस्रा जठरं पृणेथाम् ।

आ वामन्धांसि मदिराण्यग्मन्नुप ब्रह्माणि शृणुतं हवं मे ॥७॥

उभा जिग्यथुर्न परा जयेथे न परा जिग्ये कतरश्चनैनोः ।

इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथां त्रेधा सहस्रं वि तदैरयेथाम् ॥८॥

सायणभाष्यम्

'सं वां कर्मणा ' इत्यष्टर्चमष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रावैष्णवम् । अनुक्रम्यते च -- ' सं वामष्टावैन्द्रावैष्णवम् ' इति । उक्थ्ये तृतीयसवनेऽच्छावाकशस्त्र एतत् सूक्तम् । सूत्र्यते हि - सं वां कर्मणेन्द्राविष्णू मदपती मदानामिति याज्या ' (आश्व. श्रौ. ६. १) इति । सोमातिरेके प्रातःसवने नैमित्तिके शस्त्रे परिहिते सति गाणगारिमते 'सं वाम् ' इति तस्य शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च -- ' ऐन्द्रावैष्णव्येति गाणगारिदैवतप्रधानत्वात् सं वां कर्मणा समिषा हिनोमि' (आश्व. श्रौ. ६. ७) इति । सोमातिरेके माध्यंदिनसवने ' या विश्वासाम् ' इत्येषा शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च -- 'या विश्वासां जनितारा मतीनामिति याज्या ' (आश्व. श्रौ. ६. ७) इति । उक्थ्ये तृतीयसवनेऽच्छावाकस्य 'इन्द्राविष्णू मदपती ' इति शस्त्रयाज्या । सूत्रं तूदाहृतम् । तृतीयसवनेऽच्छावाकस्य ' इन्द्राविष्णू पिबतम् ' इति प्रस्थितयाज्या। सूत्रितं च - ' इन्द्राविष्णू पिबतं मध्वो अस्येमं स्तोममर्हते जातवेदसे ' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

सं वा॒ं कर्म॑णा॒ समि॒षा हिं॑नो॒मीन्द्रा॑विष्णू॒ अप॑सस्पा॒रे अ॒स्य ।

जु॒षेथाँ य॒ज्ञं द्रवि॑णं च धत्त॒मरि॑ष्टैर्नः प॒थिभि॑ः पा॒रय॑न्ता ॥१

सम् । वा॒म् । कर्म॑णा । सम् । इ॒षा । हि॒नो॒मि॒ । इन्द्रा॑विष्णू॒ इति॑ । अप॑सः । पा॒रे । अ॒स्य ।

जु॒षेथा॑म् । य॒ज्ञम् । द्रवि॑णम् । च॒ । ध॒त्त॒म् । अरि॑ष्टैः । न॒ः । प॒थिऽभि॑ः । पा॒रय॑न्ता ॥१

सम् । वाम् । कर्मणा । सम् । इषा । हिनोमि । इन्द्राविष्णू इति । अपसः । पारे । अस्य ।

जुषेथाम् । यज्ञम् । द्रविणम् । च । धत्तम् । अरिष्टैः । नः । पथिऽभिः । पारयन्ता ॥१

हे "इन्द्राविष्णू "वां युवां "कर्मणा स्तोत्रेण "इषा हविषा च "सं "हिनोमि सम्यक् प्रेरयामि । "अपसः कर्मणः "अस्य उक्थस्य "पारे समाप्तौ "यज्ञं "जुषेथां सेवेथाम् । किंच "अरिष्टैः अनुपद्रवैः "पथिभिः मार्गैः "नः अस्मान् "पारयन्ता पारं नयन्तौ युवां "द्रविणं धनं

“धत्तम् अस्मभ्यं दत्तम् ॥

या विश्वा॑सां जनि॒तारा॑ मती॒नामिन्द्रा॒विष्णू॑ क॒लशा॑ सोम॒धाना॑ ।

प्र वां॒ गिर॑ः श॒स्यमा॑ना अवन्तु॒ प्र स्तोमा॑सो गी॒यमा॑नासो अ॒र्कैः ॥२

या । विश्वा॑साम् । ज॒नि॒तारा॑ । म॒ती॒नाम् । इन्द्रा॒विष्णू॒ इति॑ । क॒लशा॑ । सो॒म॒ऽधाना॑ ।

प्र । वा॒म् । गिरः॑ । श॒स्यमा॑नाः । अ॒व॒न्तु॒ । प्र । स्तोमा॑सः । गी॒यमा॑नासः । अ॒र्कैः ॥२

या । विश्वासाम् । जनितारा । मतीनाम् । इन्द्राविष्णू इति । कलशा । सोमऽधाना ।

प्र । वाम् । गिरः । शस्यमानाः । अवन्तु । प्र । स्तोमासः । गीयमानासः । अर्कैः ॥२

“या यौ प्रसिद्धौ “इन्द्राविष्णू “विश्वासां सर्वासां “मतीनां स्तुतीनां “जनितारा जनितारौ ॥ ‘ जन जनने ' इत्यस्मात् धातोः तृचि इदं रूपम् । यद्वा । ‘ जनी प्रादुर्भावे ' इत्यस्मात् धातोरेव तृचि । जनिता मन्त्रे ' इति निपातनात् णिलोपः ॥ “ कलशा कलशौ “सोमधाना सोमस्य निधानभूतौ च स्याताम् । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे इन्द्राविष्णू “वां युवां “शस्यमानाः उच्चार्यमाणाः शस्त्ररूपाः “गिरः वाचः “प्र “अवन्तु प्राप्नुवन्तु । “अर्कैः स्तोतृभिः “गीयमानासः गीयमानाः “स्तोमासः स्तोमाः स्तोत्राणि च "प्र अवन्तु प्राप्नुवन्तु ॥

इन्द्रा॑विष्णू मदपती मदाना॒मा सोमं॑ यातं॒ द्रवि॑णो॒ दधा॑ना ।

सं वा॑मञ्जन्त्व॒क्तुभि॑र्मती॒नां सं स्तोमा॑सः श॒स्यमा॑नास उ॒क्थैः ॥३

इन्द्रा॑विष्णू॒ इति॑ । म॒द॒प॒ती॒ इति॑ मदऽपती । म॒दा॒ना॒म् । आ । सोम॑म् । या॒त॒म् । द्रवि॑णो॒ इति॑ । दधा॑ना ।

सम् । वा॒म् । अ॒ञ्ज॒न्तु॒ । अ॒क्तुऽभिः॑ । म॒ती॒नाम् । सम् । स्तोमा॑सः । श॒स्यमा॑नासः । उ॒क्थैः ॥३

इन्द्राविष्णू इति । मदपती इति मदऽपती । मदानाम् । आ । सोमम् । यातम् । द्रविणो इति । दधाना ।

सम् । वाम् । अञ्जन्तु । अक्तुऽभिः । मतीनाम् । सम् । स्तोमासः । शस्यमानासः । उक्थैः ॥३

हे “इन्द्राविष्णू “मदानां सोमानां “मदपती स्वामिनौ । मदपती इत्यत्र मदशब्दः अनुवादः । “द्रविणो द्रविणानि धनान्यपि ॥ द्रविणा उ इति पदद्वयमेकीभूय द्रविणो इति निष्पन्नं पदम् ॥ "दधाना ददानौ युवां “सोमम् अभि “आ “यातम् । मतीनां स्तोतॄणां “स्तोमासः स्तोत्राणि “उक्थैः शस्त्रैः सार्धं “शस्यमानासः उच्चार्यमाणाः “वां युवाम् “अक्तुभिः तेजोभिः “सम् “अञ्जन्तु समर्धयन्तु । सं समिति द्विरुक्तिरादार्था ।

आ वा॒मश्वा॑सो अभिमाति॒षाह॒ इन्द्रा॑विष्णू सध॒मादो॑ वहन्तु ।

जु॒षेथां॒ विश्वा॒ हव॑ना मती॒नामुप॒ ब्रह्मा॑णि शृणुतं॒ गिरो॑ मे ॥४

आ । वा॒म् । अश्वा॑सः । अ॒भि॒मा॒ति॒ऽसहः॑ । इन्द्रा॑विष्णू॒ इति॑ । स॒ध॒ऽमादः॑ । व॒ह॒न्तु॒ ।

जु॒षेथा॑म् । विश्वा॑ । हव॑ना । म॒ती॒नाम् । उप॑ । ब्रह्मा॑णि । शृ॒णु॒त॒म् । गिरः॑ । मे॒ ॥४

आ । वाम् । अश्वासः । अभिमातिऽसहः । इन्द्राविष्णू इति । सधऽमादः । वहन्तु ।

जुषेथाम् । विश्वा । हवना । मतीनाम् । उप । ब्रह्माणि । शृणुतम् । गिरः । मे ॥४

हे “इन्द्राविष्णू “वां युवाम् “अभिमातिषाहः अभिमातीनां हिंसकानामभिभवितारः “सधमादः सह माद्यन्तः “अश्वासः अश्वाः “आ “वहन्तु । "मतीनां स्तोतॄणां “विश्वा विश्वानि सर्वाणि “हवना हवनानि स्तोत्राणि "जुषेथां सेवेथाम् । तदर्थं “मे मदीयानि “ब्रह्माणि स्तोत्राणि “गिरः शस्त्ररूपा वाचश्च “उप “शृणुतम् ॥

इन्द्रा॑विष्णू॒ तत्प॑न॒याय्यं॑ वां॒ सोम॑स्य॒ मद॑ उ॒रु च॑क्रमाथे ।

अकृ॑णुतम॒न्तरि॑क्षं॒ वरी॒योऽप्र॑थतं जी॒वसे॑ नो॒ रजां॑सि ॥५

इन्द्रा॑विष्णू॒ इति॑ । तत् । प॒न॒याय्य॑म् । वा॒म् । सोम॑स्य । मदे॑ । उ॒रु । च॒क्र॒मा॒थे॒ इति॑ ।

अकृ॑णुतम् । अ॒न्तरि॑क्षम् । वरी॑यः । अप्र॑थतम् । जी॒वसे॑ । नः॒ । रजां॑सि ॥५

इन्द्राविष्णू इति । तत् । पनयाय्यम् । वाम् । सोमस्य । मदे । उरु । चक्रमाथे इति ।

अकृणुतम् । अन्तरिक्षम् । वरीयः । अप्रथतम् । जीवसे । नः । रजांसि ॥५

हे “इन्द्राविष्णू “वां युवयोः “तत् कर्म “पनयाय्यं स्तुत्यम् । किं तत् कर्मेत्यत आह । “सोमस्य "मदे सति यत् "उरु विस्तीर्णं “चक्रमाथे विचक्रमाथे । यद्यपि विष्णोरेव विक्रमः तथापि एकार्थत्वादुभयोरित्युच्यते । यच्च “अन्तरिक्षं “वरीयः उरुतरम् “अकृणुतम् अकुरुतम् । यदपि च "रजांसि लोकान् सर्वान् । 'लोका रजांस्युच्यन्ते ' इति यास्कः । “नः अस्माकं “जीवसे जीवनाय "अप्रथतम् अप्रथयतम् ॥

इन्द्रा॑विष्णू ह॒विषा॑ वावृधा॒नाग्रा॑द्वाना॒ नम॑सा रातहव्या ।

घृतासुती द्रविणं धत्तमस्मे समुद्रः स्थः कलशः सोमधानः ॥६

इन्द्राविष्णू इति । हविषा । ववृधाना । अग्रऽअद्वाना । नमसा । रातऽहव्या ।

घृतासुती इति घृतऽआसुती । द्रविणम् । धत्तम् । अस्मे इति । समुद्रः । स्थः । कलशः । सोमऽधानः ॥६

इन्द्राविष्णू इति । हविषा । ववृधाना । अग्रऽअद्वाना । नमसा । रातऽहव्या ।

घृतासुती इति घृतऽआसुती । द्रविणम् । धत्तम् । अस्मे इति । समुद्रः । स्थः । कलशः । सोमऽधानः ॥६

“घृतासुती घृतान्नौ “इन्द्राविष्णू युवां “हविषा सोमेन “वावृधाना वर्धमानौ “अग्राद्वाना सोमाग्रस्य शुक्रस्य अत्तारौ “नमसा नमस्कारेण “रातहव्या दत्तहविष्कौ यजमानैः “अस्मे अस्मभ्यं “द्रविणं धनं “धत्तं प्रयच्छतम् । किंच युवां “समुद्रः उदधिरिव “स्थः भवथः । यतः “सोमधानः सोमनिधानः “कलशः भवथः ।।

इन्द्राविष्णू पिबतं मध्वो अस्य सोमस्य दस्रा जठरं पृणेथाम् ।

आ वामन्धांसि मदिराण्यग्मन्नुप ब्रह्माणि शृणुतं हवं मे ॥७

इन्द्राविष्णू इति । पिबतम् । मध्वः । अस्य । सोमस्य । दस्रा । जठरम् । पृणेथाम् ।

आ । वाम् । अन्धांसि । मदिराणि । अग्मन् । उप । ब्रह्माणि । शृणुतम् । हवम् । मे ॥७

इन्द्राविष्णू इति । पिबतम् । मध्वः । अस्य । सोमस्य । दस्रा । जठरम् । पृणेथाम् ।

आ । वाम् । अन्धांसि । मदिराणि । अग्मन् । उप । ब्रह्माणि । शृणुतम् । हवम् । मे ॥७

“दस्रा हे दर्शनीयौ “इन्द्राविष्णू युवां “मध्वो “अस्य मदकरमिमं “सोमस्य सोमं “पिबतम् । किंच "जठरम् उदरं “पृणेथां सोमेन पूरयेथाम् । हे इन्द्राविष्णू “वां युवां “मदिराणि मदकराणि “अन्धांसि सोमात्मकान्यन्नानि “आ “अग्मन् अभिगच्छन्तु । “मे मदीयानि “ब्रह्माणि स्तोत्राणि “हवं मदीयमाह्वानं च “उप “शृणुतम् ॥

उभा जिग्यथुर्न परा जयेथे न परा जिग्ये कतरश्चनैनोः ।

इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथां त्रेधा सहस्रं वि तदैरयेथाम् ॥८

उभा । जिग्यथुः । न । परा । जयेथे इति । न । परा । जिग्ये । कतरः । चन । एनोः ।

इन्द्रः । च । विष्णो इति । यत् । अपस्पृधेथाम् । त्रेधा । सहस्रम् । वि । तत् । ऐरयेथाम् ॥८

उभा । जिग्यथुः । न । परा । जयेथे इति । न । परा । जिग्ये । कतरः । चन । एनोः ।

इन्द्रः । च । विष्णो इति । यत् । अपस्पृधेथाम् । त्रेधा । सहस्रम् । वि । तत् । ऐरयेथाम् ॥८

हे इन्द्राविष्णू "उभा उभौ युवां “जिग्यथुः शत्रूनजैष्टम् । “न "परा "जयेथे न पुनः कदाचन पराजयेथे । “एनोः एनयोर्युवयोर्मध्ये “कतरश्चन एकतरोऽपि न "परा “जिग्ये न पराजैष्ट। हे “विष्णो “इन्द्रश्च त्वं च युवां “यत् यद्वस्तु प्रति “अपस्पृधेथाम् असुरैः सहास्पृधेथां “त्रेधा लोकवेदवागात्मना त्रिधा स्थितं "सहस्रम् अमितं च “वि “तत् “ऐरयेथां व्यक्रमेथामित्यर्थः । तथा च ब्राह्मणम् - ' उभा जिग्यथुरित्यच्छावाकस्योभौ हि तौ जिग्यतुर्न परा जयेथे न परा जिग्य इति न हि तयोः कतरश्चन पराजिग्य इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथां त्रेधा सहस्रं वि तदैरयेथामितीन्द्रश्च ह वै विष्णुश्चासुरैर्युयुधाते तान् ह स्म जित्वोचतुः कल्पामहा इति ते ह तथेत्यसुरा ऊचुः सोऽब्रवीदिन्द्रो यावदेवायं विष्णुस्त्रिर्विक्रमते तावदस्माकमथ युष्माकमितरदिति स इमाँल्लोकान्विचक्रमेऽथो वेदानथो वाचं तदाहुः किं तत्सहस्रमितीमे लोका इमे वेदा अथो वागिति ब्रूयादैरयेथामैरयेथाम् ' (ऐ. ब्रा. ६:१५) इति । यद्वा । तत् सहस्रं गवां सहस्रं त्रेधा व्यैरयेथामित्यर्थः ॥ ॥ १३ ॥

मण्डल ६

ऋग्वेदः सूक्तं ६.७०

ऋग्वेदः - मण्डल ६

← सूक्तं ६.६९ | सूक्तं ६.७० | सूक्तं ६.७१ →

बार्हस्पत्यो भरद्वाजः

दे. द्यावापृथिवी। जगती।

घृतवती भुवनानामभिश्रियोर्वी पृथ्वी मधुदुघे सुपेशसा ।

द्यावापृथिवी वरुणस्य धर्मणा विष्कभिते अजरे भूरिरेतसा ॥१॥

असश्चन्ती भूरिधारे पयस्वती घृतं दुहाते सुकृते शुचिव्रते ।

राजन्ती अस्य भुवनस्य रोदसी अस्मे रेतः सिञ्चतं यन्मनुर्हितम् ॥२॥

यो वामृजवे क्रमणाय रोदसी मर्तो ददाश धिषणे स साधति ।

प्र प्रजाभिर्जायते धर्मणस्परि युवोः सिक्ता विषुरूपाणि सव्रता ॥३॥

घृतेन द्यावापृथिवी अभीवृते घृतश्रिया घृतपृचा घृतावृधा ।

उर्वी पृथ्वी होतृवूर्ये पुरोहिते ते इद्विप्रा ईळते सुम्नमिष्टये ॥४॥

मधु नो द्यावापृथिवी मिमिक्षतां मधुश्चुता मधुदुघे मधुव्रते ।

दधाने यज्ञं द्रविणं च देवता महि श्रवो वाजमस्मे सुवीर्यम् ॥५॥

ऊर्जं नो द्यौश्च पृथिवी च पिन्वतां पिता माता विश्वविदा सुदंससा ।

संरराणे रोदसी विश्वशम्भुवा सनिं वाजं रयिमस्मे समिन्वताम् ॥६॥

सायणभाष्यम्

घृतवती भुवनानाम् ' इति षड्टचं नवमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं जागतं द्यावापृथिवीदेवताकम् । तथा चानुक्रम्यते - ' घृतवती षट् द्यावापृथिवीयं जागतम् ' इति । आभिप्लविके पञ्चमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र आद्यस्तृचो द्यावापृथिव्यनिविद्धानार्थः । सूत्रितं च -- 'घृतवती भुवनानामभिश्रियेन्द्र ऋभुभिर्वाजवद्भिरिति तृचौ ' (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति । बृहस्पतिसवेऽपि वैश्वदेवशस्त्र एष तृचः । सूत्रितं च (आश्व. श्रौ. ९ . ५)। आभिप्लविके तृतीयेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे ' घृतेन द्यावापृथिवी ' इति तिस्रो द्यावापृथिव्यनिविद्धानार्थाः । सूत्रितं च- ' घृतेन द्यावापृथिवी इति तिस्रोऽनश्वो जातः' (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ।

घृ॒तव॑ती॒ भुव॑नानामभि॒श्रियो॒र्वी पृ॒थ्वी म॑धु॒दुघे॑ सु॒पेश॑सा ।

द्यावा॑पृथि॒वी वरु॑णस्य॒ धर्म॑णा॒ विष्क॑भिते अ॒जरे॒ भूरि॑रेतसा ॥१

घृ॒तव॑ती॒ इति॑ घृ॒तऽव॑ती । भुव॑नानाम् । अ॒भि॒ऽश्रिया॑ । उ॒र्वी इति॑ । पृ॒थ्वी इति॑ । म॒धु॒दु॒घे॒ इति॑ म॒धु॒ऽदु॒घे॑ । सु॒ऽपेश॑सा ।

द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । वरु॑णस्य । धर्म॑णा । विस्क॑भिते॒ इति॒ विऽस्क॑भिते । अ॒जरे॒ इति॑ । भूरि॑ऽरेतसा ॥१

घृतवती इति घृतऽवती । भुवनानाम् । अभिऽश्रिया । उर्वी इति । पृथ्वी इति । मधुदुघे इति मधुऽदुघे । सुऽपेशसा ।

द्यावापृथिवी इति । वरुणस्य । धर्मणा । विस्कभिते इति विऽस्कभिते । अजरे इति । भूरिऽरेतसा ॥१

“द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ “घृतवती दीप्तिमत्यौ उदकवत्यौ वा । 'वनं घृतम्' इत्युदकनामसु पाठात् । भवत इति शेषः । “भुवनानां भूतानाम् “अभिश्रिया अभिश्रयणीये भवत इति सर्वत्रानुसंधेयम् । “उर्वी विस्तीर्णे “पृथ्वी बहुकार्यरूपेण प्रथिते च "मधुदुघे मधुन उदकस्य “दोग्ध्र्यौती "सुपेशसा सुरूपे “वरुणस्य सर्वस्य नियामकस्य “धर्मणा धारणेन “विष्कभिते पृथग्धारिते “अजरे नित्ये “भूरिरेतसा बहुरेतस्के बहुकार्ये वा भवतः। अत्र साक्षात् द्यावापृथिव्योः स्तुतिः प्रसङ्गात् वरुणस्येति द्रष्टव्यम् ॥

अस॑श्चन्ती॒ भूरि॑धारे॒ पय॑स्वती घृ॒तं दु॑हाते सु॒कृते॒ शुचि॑व्रते ।

राज॑न्ती अ॒स्य भुव॑नस्य रोदसी अ॒स्मे रेत॑ः सिञ्चतं॒ यन्मनु॑र्हितम् ॥२

अस॑श्चन्ती॒ इति॑ । भूरि॑धारे॒ इति॒ भूरि॑ऽधारे । पय॑स्वती॒ इति॑ । घृ॒तम् । दु॒हा॒ते॒ इति॑ । सु॒ऽकृते॑ । शुचि॑व्रते॒ इति॒ शुचि॑ऽव्रते ।

राजं॑न्ती॒ इति॑ । अ॒स्य । भुव॑नस्य । रो॒द॒सी॒ इति॑ । अ॒स्मे इति॑ । रेतः॑ । सि॒ञ्च॒त॒म् । यत् । मनुः॑ऽहितम् ॥२

असश्चन्ती इति । भूरिधारे इति भूरिऽधारे । पयस्वती इति । घृतम् । दुहाते इति । सुऽकृते । शुचिव्रते इति शुचिऽव्रते ।

राजन्ती इति । अस्य । भुवनस्य । रोदसी इति । अस्मे इति । रेतः । सिञ्चतम् । यत् । मनुःऽहितम् ॥२

“असश्चन्ती असज्यमाने व्युदस्यन्त्यौ वा “भूरिधारे बहुधारे । दिवो वृष्टिधाराः पृथिव्याश्चाहुत्युद्भूतरसधाराः । एवमुभयोरपि बहुधारत्वम्। “पयस्वती उदकवत्यौ । तथा च यास्कः - ‘ असज्यमाने इति वा व्युदस्यन्त्याविति वा बहुधारे उदकवत्यौ ' (निरु. ५.२) इति । “शुचिव्रते शुचिक्रिये द्यावापृथिव्यौ “सुकृते शोभनकारिणे यजमानाय “घृतं सस्यादिसमृद्धिहेतुमुदकं “दुहाते । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः। “रोदसी हे द्यावापृथिव्यौ “अस्य “भुवनस्य भूतजातस्य “राजन्ती ईशाने युवाम् “अस्मे अस्मासु “रेतः प्रजननसमर्थं वीर्यं “सिञ्चतम् । “यत् रेतः “मनुर्हितं मनुष्येभ्यो हितम् ॥

यो वा॑मृ॒जवे॒ क्रम॑णाय रोदसी॒ मर्तो॑ द॒दाश॑ धिषणे॒ स सा॑धति ।

प्र प्र॒जाभि॑र्जायते॒ धर्म॑ण॒स्परि॑ यु॒वोः सि॒क्ता विषु॑रूपाणि॒ सव्र॑ता ॥३

यः । वा॒म् । ऋ॒जवे॑ । क्रम॑णाय । रो॒द॒सी॒ इति॑ । मर्तः॑ । द॒दाश॑ । धि॒ष॒णे॒ इति॑ । सः । सा॒ध॒ति॒ ।

प्र । प्र॒ऽजाभिः॑ । जा॒य॒ते॒ । धर्म॑णः । परि॑ । यु॒वोः । सि॒क्ता । विषु॑ऽरूपाणि । सऽव्र॑ता ॥३

यः । वाम् । ऋजवे । क्रमणाय । रोदसी इति । मर्तः । ददाश । धिषणे इति । सः । साधति ।

प्र । प्रऽजाभिः । जायते । धर्मणः । परि । युवोः । सिक्ता । विषुऽरूपाणि । सऽव्रता ॥३

“धिषणे धृष्टे सर्वस्य भुवनस्य निवासभूते वा हे “रोदसी "वां युवाभ्यां “यः “मर्तः मर्त्यः “ऋजवे “क्रमणाय युवयोः सुखगमनाय “ददाश हवींषि ददाति “सः मर्त्यः “साधति कामान् साधयति । किंच “प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिः “प्र “जायते प्रवृद्धो भवति । “धर्मणः कर्मणः “परि उपरि “युवोः युवयोः “सिक्ता सिक्तानि रेतांसि “विषुरूपाणि नानावर्णानि “सव्रता समानकर्माणि भूतानि जायन्ते॥

घृ॒तेन॒ द्यावा॑पृथि॒वी अ॒भीवृ॑ते घृत॒श्रिया॑ घृत॒पृचा॑ घृता॒वृधा॑ ।

उ॒र्वी पृ॒थ्वी हो॑तृ॒वूर्ये॑ पु॒रोहि॑ते॒ ते इद्विप्रा॑ ईळते सु॒म्नमि॒ष्टये॑ ॥४

घृ॒तेन॑ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । अ॒भीवृ॑ते॒ इत्य॒भिऽवृ॑ते । घृ॒त॒ऽश्रिया॑ । घृ॒त॒ऽपृचा॑ । घृ॒त॒ऽवृधा॑ ।

उ॒र्वी इति॑ । पृ॒थ्वी इति॑ । हो॒तृ॒ऽवूर्ये॑ । पु॒रोहि॑ते॒ इति॑ पु॒रः॑ऽहि॑ते । ते इति॑ । इत् । विप्राः॑ । ई॒ळ॒ते॒ । सु॒म्नम् । इ॒ष्टये॑ ॥४

घृतेन । द्यावापृथिवी इति । अभीवृते इत्यभिऽवृते । घृतऽश्रिया । घृतऽपृचा । घृतऽवृधा ।

उर्वी इति । पृथ्वी इति । होतृऽवूर्ये । पुरोहिते इति पुरःऽहिते । ते इति । इत् । विप्राः । ईळते । सुम्नम् । इष्टये ॥४

"द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ "घृतेन उदकेन "अभिवृते आवृते भवतः। "घृतश्रिया उदकं श्रयन्त्यौ च “घृतपृचा घृतसंपृक्ते च "घृतावृधा घृतं वर्धयन्त्यौ च "उर्वी विस्तीर्णे "पृथ्वी प्रथिते च भवतः । “होतृवूर्ये यज्ञे "पुरोहिते यजमानैः पुरस्कृते च भवतः । "विप्राः प्राज्ञा: स्तोतारः "ते “इत् द्यावापृथिव्यावेव "इष्टये यज्ञाय। ‘होत्रा इष्टिः' इति यज्ञनामसु पाठात् । "सुम्नं सुखम् “ईळते याचन्ते । सुखे सति हि यागाः प्रवर्तन्ते ॥

मधु॑ नो॒ द्यावा॑पृथि॒वी मि॑मिक्षतां मधु॒श्चुता॑ मधु॒दुघे॒ मधु॑व्रते ।

दधा॑ने य॒ज्ञं द्रवि॑णं च दे॒वता॒ महि॒ श्रवो॒ वाज॑म॒स्मे सु॒वीर्य॑म् ॥५

मधु॑ । नः॒ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । मि॒मि॒क्ष॒ता॒म् । म॒धु॒ऽश्चुता॑ । म॒धु॒दु॒घे॒ इति॑ म॒धु॒ऽदु॒घे॑ । मधु॑व्र॒ते॒ इति॒ मधु॑ऽव्रते ।

दधा॑ने॒ इति॑ । य॒ज्ञम् । द्रवि॑णम् । च॒ । दे॒वता॑ । महि॑ । श्रवः॑ । वाज॑म् । अ॒स्मे इति॑ । सु॒ऽवीर्य॑म् ॥५

मधु । नः । द्यावापृथिवी इति । मिमिक्षताम् । मधुऽश्चुता । मधुदुघे इति मधुऽदुघे । मधुव्रते इति मधुऽव्रते ।

दधाने इति । यज्ञम् । द्रविणम् । च । देवता । महि । श्रवः । वाजम् । अस्मे इति । सुऽवीर्यम् ॥५

"मधुश्चुता उदकस्य क्षारयित्र्यौ "मधुदुघे उदकदोग्ध्र्यौ "मधुव्रते उदकार्थकर्माणौ “देवता देवताभूते “अस्मे अस्मासु "यज्ञं “द्रविणं धनं "च "महि महत् "श्रवः यशः “वाजम् अन्नं "सुवीर्यं सुवीरत्वं च “दधाने ददत्यौ "द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ "नः अस्मान् "मधु मधुना ॥ तृतीयैकवचनस्य लुक् ॥ “मिमिक्षतां सिञ्चताम् ॥

ऊर्जं॑ नो॒ द्यौश्च॑ पृथि॒वी च॑ पिन्वतां पि॒ता मा॒ता वि॑श्व॒विदा॑ सु॒दंस॑सा ।

सं॒र॒रा॒णे रोद॑सी वि॒श्वश॑म्भुवा स॒निं वाजं॑ र॒यिम॒स्मे समि॑न्वताम् ॥६

ऊर्ज॑म् । नः॒ । द्यौः । च॒ । पृ॒थि॒वी । च॒ । पि॒न्व॒ता॒म् । पि॒ता । मा॒ता । वि॒श्व॒ऽविदा॑ । सु॒ऽदंस॑सा ।

सं॒र॒रा॒णे इति॑ स॒म्ऽर॒रा॒णे । रोद॑सी॒ इति॑ । वि॒श्व॒ऽश॑म्भुवा । स॒निम् । वाज॑म् । र॒यिम् । अ॒स्मे इति॑ । सम् । इ॒न्व॒ता॒म् ॥६

ऊर्जम् । नः । द्यौः । च । पृथिवी । च । पिन्वताम् । पिता । माता । विश्वऽविदा । सुऽदंससा ।

संरराणे इति सम्ऽरराणे । रोदसी इति । विश्वऽशम्भुवा । सनिम् । वाजम् । रयिम् । अस्मे इति । सम् । इन्वताम् ॥६

“पिता वर्षस्य सेक्तृत्वेन पितृभूता “द्यौश्च "माता धारकत्वेन मातृभूता “पृथिवी “च उभे “नः अस्मभ्यम् “ऊर्जम् अन्नं पिन्वतां यच्छताम् । किंच “विश्वविदा विश्वं जानन्त्यौ विश्वस्य वेदयित्र्यौ वा सुदंससा सुकर्माणौ “संरराणे परस्परोपकार्योपकारकभावेन सह रममाणे "विश्वशंभुवा सर्वस्य भावयित्र्यौ "रोदसी द्यावापृथिव्यौ "अस्मे अस्मासु "सनिं संभजनीयं पुत्रादिकं “वाजं बलं “रयिं धनं च "समिन्वतां संप्रेरयताम् ॥ ॥ १४ ॥

मण्डल ६

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_६.७०&oldid=200458" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं ६.७१

दे. सविता। जगती, ४-६ त्रिष्टुप्।

उदु ष्य देवः सविता हिरण्यया बाहू अयंस्त सवनाय सुक्रतुः ।
घृतेन पाणी अभि प्रुष्णुते मखो युवा सुदक्षो रजसो विधर्मणि ॥१॥
देवस्य वयं सवितुः सवीमनि श्रेष्ठे स्याम वसुनश्च दावने ।
यो विश्वस्य द्विपदो यश्चतुष्पदो निवेशने प्रसवे चासि भूमनः ॥२॥
अदब्धेभिः सवितः पायुभिष्ट्वं शिवेभिरद्य परि पाहि नो गयम् ।
हिरण्यजिह्वः सुविताय नव्यसे रक्षा माकिर्नो अघशंस ईशत ॥३॥
उदु ष्य देवः सविता दमूना हिरण्यपाणिः प्रतिदोषमस्थात् ।
अयोहनुर्यजतो मन्द्रजिह्व आ दाशुषे सुवति भूरि वामम् ॥४॥
उदू अयाँ उपवक्तेव बाहू हिरण्यया सविता सुप्रतीका ।
दिवो रोहांस्यरुहत्पृथिव्या अरीरमत्पतयत्कच्चिदभ्वम् ॥५॥

वाममद्य सवितर्वाममु श्वो दिवेदिवे वाममस्मभ्यं सावीः ।

वामस्य हि क्षयस्य देव भूरेरया धिया वामभाजः स्याम ॥६॥

सायणभाष्यम्

' उदु ष्य देवः' इति षड्टचं दशमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं सवितृदेवताकम् । अद्यास्तिस्रो जगत्यश्चतुर्थ्याद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम् - उदु ष्य सावित्रं त्रित्रिष्टुबन्तम् ' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । चातुर्विंशिकेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे आद्यस्तृचः सावित्रसूक्तस्थान आवपनीयः । सूत्रितं च – 'उदु ष्य देवः सविता हिरण्ययेति तिस्रस्ते हि द्यावापृथिवी ' (आश्व. श्रौ. ७ . ४) इति । बृहस्पतिसवेऽपि वैश्वदेवशस्त्रे सावित्रसूक्तस्थान एष तृचः । सूत्रितं च - उदु ष्य देवः सविता हिरण्ययेत्यनूत्तिष्ठेत् ' (आश्व. श्रौ. ९ . ५) इति । व्यूळ्हे पञ्चमेऽहनि वैश्वदेवशस्रेष् 'उदु ष्य देवः सविता दमूनाः ' इति तृचः सावित्रनिविद्धानार्थः । सूत्रितं च - 'उदु ष्य देवः सविता दमूना इति तिस्रः ' (आश्व. श्रौ. ८ . ८) इति । वैश्वदेवपर्वणि सावित्रद्वादशकपालस्य ' वाममद्य ' इति याज्या । सूत्रितं च – वाममद्य सवितर्वाममु श्वः पूषन्तव व्रते वयम् ' (आश्व. श्रौ. २. १६) इति ॥

उदु॒ ष्य दे॒वः स॑वि॒ता हि॑र॒ण्यया॑ बा॒हू अ॑यंस्त॒ सव॑नाय सु॒क्रतुः॑ ।

घृ॒तेन॑ पा॒णी अ॒भि प्रु॑ष्णुते म॒खो युवा॑ सु॒दक्षो॒ रज॑सो॒ विध॑र्मणि ॥१

उत् । ऊं॒ इति॑ । स्यः । दे॒वः । स॒वि॒ता । हि॒र॒ण्यया॑ । बा॒हू इति॑ । अ॒य॒ंस्त॒ । सव॑नाय । सु॒ऽक्रतुः॑ ।

घृ॒तेन॑ । पा॒णी इति॑ । अ॒भि । प्रु॒ष्णु॒ते॒ । म॒खः । युवा॑ । सु॒ऽदक्षः॑ । रज॑सः । वि॒ऽध॑र्मणि ॥१

उत् । ऊं इति । स्यः । देवः । सविता । हिरण्यया । बाहू इति । अयंस्त । सवनाय । सुऽक्रतुः ।

घृतेन । पाणी इति । अभि । प्रुष्णुते । मखः । युवा । सुऽदक्षः । रजसः । विऽधर्मणि ॥१

"देवः द्योतमानः "सुक्रतुः सुकर्मा "स्यः स प्रसिद्धः "सविता "हिरण्यया हिरण्मयौ आत्मीयौ "बाहू "सवनाय सुवनाय दानाय वा "उत् "अयंस्त उद्यच्छति । किंच "मखः मंहनीयः "युवा नित्यतरुणः "सुदक्षः सुप्रज्ञः "रजसः लोकस्योदकस्य वा "विधर्मणि विधारणे स्थितः "घृतेन उदकेन पूर्णौ स्वौ "पाणी "अभि "प्रुष्णुते अभिप्रेरयति ॥

दे॒वस्य॑ व॒यं स॑वि॒तुः सवी॑मनि॒ श्रेष्ठे॑ स्याम॒ वसु॑नश्च दा॒वने॑ ।

यो विश्व॑स्य द्वि॒पदो॒ यश्चतु॑ष्पदो नि॒वेश॑ने प्रस॒वे चासि॒ भूम॑नः ॥२

दे॒वस्य॑ । व॒यम् । स॒वि॒तुः । सवी॑मनि । श्रेष्ठे॑ । स्या॒म॒ । वसु॑नः । च॒ । दा॒वने॑ ।

यः । विश्व॑स्य । द्वि॒ऽपदः॑ । यः । चतुः॑ऽपदः । नि॒ऽवेश॑ने । प्र॒ऽस॒वे । च॒ । असि॑ । भूम॑नः ॥२

देवस्य । वयम् । सवितुः । सवीमनि । श्रेष्ठे । स्याम । वसुनः । च । दावने ।

यः । विश्वस्य । द्विऽपदः । यः । चतुःऽपदः । निऽवेशने । प्रऽसवे । च । असि । भूमनः ॥२

तस्य "देवस्य "सवितुः प्रेरकस्य "सवीमनि प्रसवेऽनुज्ञाने। तथा च यास्कः - सवीमनि प्रसवे ' (निरु. ६ . ७) इति । "श्रेष्ठे अतिशयेन प्रशस्ते “वसुनः धनस्य “दावने दाने “च “स्याम समर्था भूयास्म । "यः त्वं "विश्वस्य सर्वस्य “द्विपदः “निवेशने स्थितौ "प्रसवे "च स्वतन्त्रः “असि । "यः त्वं “भूमनः भूरेः "चतुष्पदः निवेशने प्रसवे च स्वतन्त्रोऽसि ॥

अद॑ब्धेभिः सवितः पा॒युभि॒ष्ट्वं शि॒वेभि॑र॒द्य परि॑ पाहि नो॒ गय॑म् ।

हिर॑ण्यजिह्वः सुवि॒ताय॒ नव्य॑से॒ रक्षा॒ माकि॑र्नो अ॒घशं॑स ईशत ॥३

अद॑ब्धेभिः । स॒वि॒त॒रिति॑ । पा॒युऽभिः॑ । त्वम् । शि॒वेभिः॑ । अ॒द्य । परि॑ । पा॒हि॒ । नः॒ । गय॑म् ।

हिर॑ण्यऽजिह्वः । सु॒वि॒ताय॑ । नव्य॑से । रक्ष॑ । माकिः॑ । नः॒ । अ॒घऽशं॑सः । ई॒श॒त॒ ॥३

अदब्धेभिः । सवितरिति । पायुऽभिः । त्वम् । शिवेभिः । अद्य । परि । पाहि । नः । गयम् ।

हिरण्यऽजिह्वः । सुविताय । नव्यसे । रक्ष । माकिः । नः । अघऽशंसः । ईशत ॥३

हे "सवितः "अदब्धेभिः अहिंसितैः "पायुभिः तेजोभिः रक्षणसाधनैर्वा “शिवेभिः सुखकरैः "नः अस्माकं "गयं गृहं धनं वा । ‘ गयः कृदरः' इति गृहनामसु ' मीळ्हं गयः' इति धननामसु पाठात् । "अद्य “परि "पाहि रक्ष। "हिरण्यजिह्वः हितरमणीयवाक् "त्वम् । तथा च यास्कः - ‘ हिरण्यं कस्मात् ' इत्युपक्रम्य ' हितरमणं भवतीति वा ' (निरु. २ : १०) इति । “सुविताय सुखाय "नव्यसे नवतराय भव । "रक्ष अम्मान् पालय च । 'नः अस्माकम् "अघशंसः अनर्थमाशंसमानः शत्रुः “माकिः "ईशत मेशत ॥

उदु॒ ष्य दे॒वः स॑वि॒ता दमू॑ना॒ हिर॑ण्यपाणिः प्रतिदो॒षम॑स्थात् ।

अयो॑हनुर्यज॒तो म॒न्द्रजि॑ह्व॒ आ दा॒शुषे॑ सुवति॒ भूरि॑ वा॒मम् ॥४

उत् । ऊं॒ इति॑ । स्यः । दे॒वः । स॒वि॒ता । दमू॑नाः । हिर॑ण्यऽपाणिः । प्र॒ति॒ऽदो॒षम् । अ॒स्था॒त् ।

अयः॑ऽहनुः । य॒ज॒तः । म॒न्द्रऽजि॑ह्वः । आ । दा॒शुषे॑ । सु॒व॒ति॒ । भूरि॑ । वा॒मम् ॥४

उत् । ऊं इति । स्यः । देवः । सविता । दमूनाः । हिरण्यऽपाणिः । प्रतिऽदोषम् । अस्थात् ।

अयःऽहनुः । यजतः । मन्द्रऽजिह्वः । आ । दाशुषे । सुवति । भूरि । वामम् ॥४

“देवः द्योतमानः "दमूना: दममनाः दानमना वा । तथा च यास्कः - ‘ दमूना दममना वा दानमना वा दान्तमना वा ' (निरु. ४. ४ (https://sa.wikisource.org/s/6zj)) इति । "हिरण्यपाणिः हिरण्मयपाणिः “अयोहनुः हिरण्मयहनुः । ‘ रुक्मम् अयः' इति हिरण्यनामसु पाठात् । "यजतः यष्टव्यः "मन्द्रजिह्वः मोदमानवाक् "स्यः सः "सविता "प्रतिदोषं प्रतिरात्रं रात्रेः अवसानेऽवसाने "उत् "अस्थात् उत्तिष्ठतु । यः "दाशुषे यजमानाय मह्यं "भूरि प्रभूतं “वामं वननीयं संभजनीयमन्नम् । वामं वननीयम् ' (निरु. ६ : ३१ (https://sa.wikisource.org/s/6zl)) इति यास्कः । “आ "सुवति प्रेरयति ॥

उदूं अयाँ उपव॒क्तेवं बा॒हू हिरं॒ण्यया॑ सवि॒ता सु॒प्रतीं॑का ।

दि॒वो रोहां॑स्यरुहत्पृथि॒व्या अरीं॑रमत्प॒तय॒त्कच्चि॒दभ्वं॑म् ॥५

उत् । ऊ॒ं इतिं । अ॒या॒न् । उ॒प॒व॒क्ताऽइं॑व । बा॒हू इतिं । हि॒र॒ण्यया॑ । स॒वि॒ता । सु॒ऽप्रतीं॑का ।

दि॒वः । रोहां॑सि । अ॒रु॒ह॒त् । पृ॒थि॒व्याः । अरीं॑रमत् । प॒तयं॑त् । कत् । चि॒त् । अभ्वं॑म् ॥५

उत् । ऊं इति । अयान् । उपवक्ताऽइव । बाहू इति । हिरण्यया । सविता । सुऽप्रतीका ।

दिवः । रोहांसि । अरुहत् । पृथिव्याः । अरीरमत् । पतयत् । कत् । चित् । अभ्वम् ॥५

“सविता “उपवक्तेव अस्माकमधिवक्तेव "हिरण्यया हिरण्मयौ "सुप्रतीका शोभनावयवौ “बाहू “उत् "अयान् उद्यच्छतु । योऽयं "पृथिव्याः पृथिवीपर्यन्तात् “दिवः अन्तरिक्षस्य "रोहांसि उच्छ्रितप्रदेशान् "अरुहत् रोहति । “पतयत् गच्छत् "कच्चित् यत्किंचित् “अभ्वं महत् सर्वं वस्तुजातं तिरोहितम् "अरीरमत् रमयति च ॥

वा॒मम॒द्य सं॑वितर्वा॒ममु॒ श्वो दि॒वेदिं॑वे वा॒मम॒स्मभ्यं॑ सावीः ।

वा॒मस्य॒ हि क्षयं॑स्य देव॒ भूरे॑र॒या धि॒या वा॑म॒भाजः॑ स्याम ॥६

वा॒मम् । अ॒द्य । स॒वि॒त॒रिति॑ । वा॒मम् । ऊ॒ं इतिं । श्वः । दि॒वेऽदिं॑वे । वा॒मम् । अ॒स्मभ्यं॑म् । सा॒वी॒ः ।

वा॒मस्यं॑ । हि । क्षयं॑स्य । दे॒व॒ । भूरेः॑ । अ॒या । धि॒या । वा॒म॒ऽभाजः॑ । स्या॒म॒ ॥६

वामम् । अद्य । सवितः । वामम् । ऊं इति । श्वः । दिवेऽदिवे । वामम् । अस्मभ्यम् । सावीः ।

वामस्य । हि । क्षयस्य । देव । भूरेः । अया । धिया । वामऽभाजः । स्याम ॥६

हे “सवितः “अस्मभ्यं “वामं धनम् “अद्य “सावीः सुव । “श्वः च "वामं धनं प्रसुव । किं बहूक्त्या। "दिवेदिवे प्रतिदिनं “वामं धनं प्रसुव । हे “देव "हि यस्मात् “क्षयस्य निवासभूतस्य “भूरेः प्रभूतस्य “वामस्य दातासि अतो वयम् “अया अनया “धिया स्तुत्या "वामभाजः धनवन्तः “स्याम भूयास्म ॥ ॥ १५ ॥

मण्डल ६

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_६.७१&oldid=312157" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं ६.७२

दे. इन्द्रासोमौ। त्रिष्टुप्।

इन्द्रासोमा महि तद्वां महित्वं युवं महानि प्रथमानि चक्रथुः ।
युवं सूर्यं विविदथुर्युवं स्वर्विश्वा तमांस्यहतं निदश्च ॥१॥
इन्द्रासोमा वासयथ उषासमुत्सूर्यं नयथो ज्योतिषा सह ।
उप द्यां स्कम्भथु स्कम्भनेनाप्रथतं पृथिवीं मातरं वि ॥२॥
इन्द्रासोमावहिमपः परिष्ठां हथो वृत्रमनु वां द्यौरमन्यत ।
प्रार्णांस्यैरयतं नदीनामा समुद्राणि पप्रथुः पुरूणि ॥३॥
इन्द्रासोमा पक्वमामास्वन्तर्नि गवामिद्दधथुर्वक्षणासु ।
जगृभथुरनपिनद्धमासु रुशच्चित्रासु जगतीष्वन्तः ॥४॥
इन्द्रासोमा युवमङ्ग तरुत्रमपत्यसाचं श्रुत्यं रराथे ।
युवं शुष्मं नर्यं चर्षणिभ्यः सं विव्यथुः पृतनाषाहमुग्रा ॥५॥

सायणभाष्यम्

‘ इन्द्रासोमा महि ' इति पञ्चर्चमेकादशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमिन्द्रासोमदेवताकम् । अनुक्रम्यते च - ' इन्द्रासोमा पञ्चैन्द्रासोमम् ' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

इन्द्रा॑सोमा॒ महि॒ तद्वां॑ महि॒त्वं यु॒वं म॒हानि॑ प्रथ॒मानि॑ चक्रथुः ।

यु॒वं सूर्यं॑ विवि॒दथु॑र्यु॒वं स्व१॒॑र्विश्वा॒ तमां॑स्यहतं नि॒दश्च॑ ॥१

इन्द्रा॑सोमा । महि॑ । तत् । वा॒म् । म॒हि॒ऽत्वम् । यु॒वम् । म॒हानि॑ । प्र॒थ॒मानि॑ । च॒क्र॒थुः॒ ।

यु॒वम् । सूर्य॑म् । वि॒वि॒दथुः॑ । यु॒वम् । स्वः॑ । विश्वा॑ । तमां॑सि । अ॒ह॒त॒म् । नि॒दः । च॒ ॥१

इन्द्रासोमा । महि । तत् । वाम् । महिऽत्वम् । युवम् । महानि । प्रथमानि । चक्रथुः ।

युवम् । सूर्यम् । विविदथुः । युवम् । स्वः । विश्वा । तमांसि । अहतम् । निदः । च ॥१

“इन्द्रासोमा हे इन्द्रासोमौ "वां युवयोः “तत् “महित्वं महत्त्वं “महि महत् । किं तदित्यत आह । “युवं युवां "महानि महान्ति “प्रथमानि प्रतमानि मुख्यानि वा भूतानि । ‘ प्रथम इति मुख्यनाम प्रतमो भवति' (निरु. २:२२) इति यास्कः । “चक्रथुः अकार्ष्टम् । किंच “युवं युवां “सूर्यं “विविदथुः अलम्भयतं च जनान् । “युवं युवां “स्वः उदकं च विविदथुः । ‘ हेम स्वः' इत्युदकनामसु पाठात् । अपि च “विश्वा विश्वानि “तमांसि “निदश्च निन्दितॄनसुरांश्च “अहतम् अहिंस्तम् ॥

इन्द्रा॑सोमा वा॒सय॑थ उ॒षास॒मुत्सूर्यं॑ नयथो॒ ज्योति॑षा स॒ह ।

उप॒ द्यां स्क॒म्भथुः॒ स्कम्भ॑ने॒नाप्र॑थतं पृथि॒वीं मा॒तरं॒ वि ॥२

इन्द्रा॑सोमा । वा॒सय॑थः । उ॒षस॑म् । उत् । सूर्य॑म् । न॒य॒थः॒ । ज्योति॑षा । स॒ह ।

उप॑ । द्याम् । स्क॒म्भथुः॑ । स्कम्भ॑नेन । अप्र॑थतम् । पृ॒थि॒वीम् । मा॒तर॑म् । वि ॥२

इन्द्रासोमा । वासयथः । उषसम् । उत् । सूर्यम् । नयथः । ज्योतिषा । सह ।

उप । द्याम् । स्कम्भथुः । स्कम्भनेन । अप्रथतम् । पृथिवीम् । मातरम् । वि ॥२

“इन्द्रासोमा हे इन्द्रासोमौ “उषसं “वासयथः विवासयथः । उषसं व्युच्छन्तीं कारयथ इत्यर्थः । किंच "सूर्यं “ज्योतिषा तेजसा “सह “उत् “नयथः । अपि च “द्यां दिवं “स्कम्भनेन स्तम्भन हेतुनान्तरिक्षेण मध्ये स्थापितेन “उप “स्कम्भथुः अस्तम्भयतम् । “मातरं विश्वस्य मातृभूतां “पृथिवीं “वि "अप्रथतं व्यप्रथयतम् ।।

इन्द्रा॑सोमा॒वहि॑म॒पः प॑रि॒ष्ठां ह॒थो वृ॒त्रमनु॑ वां॒ द्यौर॑मन्यत ।

प्राणां॑स्यैरयतं न॒दीना॒मा स॑मु॒द्राणि॑ पप्रथुः पु॒रूणि॑ ॥३

इन्द्रा॑सोमौ । अहि॑म् । अ॒पः । प॒रि॒ऽस्थाम् । ह॒थः । वृ॒त्रम् । अनु॑ । वा॒म् । द्यौः । अ॒म॒न्य॒त॒ ।

प्र । अर्णां॑सि । ऐ॒र॒य॒त॒म् । न॒दीना॑म् । आ । स॒मु॒द्राणि॑ । प॒प्र॒थु॒ः । पु॒रूणि॑ ॥३

इन्द्रासोमौ । अहिम् । अपः । परिऽस्थाम् । हथः । वृत्रम् । अनु । वाम् । द्यौः । अमन्यत ।

प्र । अर्णांसि । ऐरयतम् । नदीनाम् । आ । समुद्राणि । पप्रथुः । पुरूणि ॥३

हे "इन्द्रासोमौ "अहिं जगत आहन्तारम् “अपः मेघस्थान्युदकानि “परिष्ठां परिवृत्य स्थितं “वृत्रम् असुरं “हथः हतम् । तदानीं “द्यौः “वां युवाम् “अनु “अमन्यत । किंच “नदीनाम् “अर्णांसि उदकानि “प्र “ऐरयतम् । “पुरूणि बहूनि । ‘तुवि पुरु' इति बहुनामसु पाठात् । “समुद्राणि उदकस्थानानि “आ “पप्रथुः उदकैरापूरयतं च । अथवा समुन्दन्तीत्युदकान्येव समुद्राणि । तानि रसेनापूरयतमित्यर्थः । तथा च यास्कः - ‘ समुद्रः कस्मात्समुद्द्रवन्त्यस्मादापः समभिद्रवन्त्येनमापः संमोदन्तेऽस्मिन्भूतानि समुदको भवति समुनत्तीति वा ' (निरु. २.१०) इति ॥

इन्द्रा॑सोमा प॒क्वमा॒मास्व॒न्तर्नि गवा॒मिद्द॑धथु॒र्व॒क्षणा॑सु ।

ज॒गृ॒भथु॒रन॑पिनद्धमासु॒ रुश॑च्चि॒त्रासु॒ जग॑तीष्व॒न्तः ॥४

इन्द्रा॑सोमा । प॒क्वम् । आ॒मासु॑ । अ॒न्तः । नि । गवा॑म् । इत् । द॒ध॒थु॒ः । व॒क्षणा॑सु ।

ज॒गृ॒भथुः॑ । अन॑पिऽनद्धम् । आ॒सु॒ । रुश॑त् । चि॒त्रासु॑ । जग॑तीषु । अ॒न्तरिति॑ ॥४

इन्द्रासोमा । पक्वम् । आमासु । अन्तः । नि । गवाम् । इत् । दधथुः । वक्षणासु ।

जगृभथुः । अनपिऽनद्धम् । आसु । रुशत् । चित्रासु । जगतीषु । अन्तरिति ॥४

“इन्द्रासोमा हे इन्द्रासोमौ “आमासु अपक्वासु “गवां “वक्षणासु ऊधःसु “अन्तः मध्ये “पक्वं पयः “नि “दधथुः । किंच चित्रासु नानावर्णासु “आसु “जगतीषु गोषु । ‘ इळा जगती इति गोनामसु पाठात् । “अन्तः मध्ये “अनपिनद्धं केनाप्याबद्धं “रुशत् शुक्लवर्णं

पयः "जगृभथुः । यथा पृथिव्यां स्वयं न क्षरति तथा धारितवन्तावित्यर्थः । “इत् इति पूरणः ।।

इन्द्रा॑सोमा यु॒वम॒ङ्ग तरु॑त्रमपत्य॒साचं॒ श्रुत्यँ॑ रराथे ।

यु॒वं शुष्मं॒ नर्यँ॑ चर्ष॒णिभ्य॒ः सं वि॑व्यथुः पृतना॒षाह॑मुग्रा ॥५

इन्द्रा॑सोमा । यु॒वम् । अ॒ङ्ग । तरु॑त्रम् । अ॒प॒त्य॒ऽसाच॑म् । श्रुत्य॑म् । र॒रा॒थे॒ इति॑ ।

यु॒वम् । शुष्म॑म् । नर्य॑म् । च॒र्ष॒णिऽभ्यः॑ । सम् । वि॒व्य॒थु॒ः । पृ॒त॒ना॒ऽसह॑म् । उ॒ग्रा॒ ॥५

इन्द्रासोमा । युवम् । अङ्ग । तरुत्रम् । अपत्यऽसाचम् । श्रुत्यम् । रराथे इति ।

युवम् । शुष्मम् । नर्यम् । चर्षणिऽभ्यः । सम् । विव्यथुः । पृतनाऽसहम् । उग्रा ॥५

“इन्द्रासोमा हे इन्द्रासोमौ “युवं युवां “तरुत्रं तारकम् “अपत्यसाचं संतानयुक्तं “श्रुत्यं श्रवणीयं रयिं धनम् “अङ्ग क्षिप्रं "रराथे अस्मभ्यं धत्थः । किंच “उग्रा हे उद्गूर्णाविन्द्रासोमौ “युवं युवां "नर्यं नृभ्यो हितं "पृतनासहं शत्रुसैन्याभिभावुकं “शुष्मं बलं “चर्षणिभ्यः मनुष्येभ्यः । ‘कृष्टयः चर्षणयः' इति मनुष्यनामसु पाठात् । “सं विव्यथुः समतनुतम् । परिवेष्टयथो वा ॥ ॥१६॥

मण्डल ६

ऋग्वेदः सूक्तं ६.७३

ऋग्वेदः - मण्डल ६

← सूक्तं ६.७२ | सूक्तं ६.७३ | सूक्तं ६.७४ →

बार्हस्पत्यो भरद्वाजः

दे. बृहस्पतिः। त्रिष्टुप्।

बृहस्पतिः

यो अद्रिभित्प्रथमजा ऋतावा बृहस्पतिराङ्गिरसो हविष्मान् ।

द्विबर्हज्मा प्राघर्मसत्पिता न आ रोदसी वृषभो रोरवीति ॥१॥

जनाय चिद्य ईवत उ लोकं बृहस्पतिर्देवहूतौ चकार ।

घ्नन्वृत्राणि वि पुरो दर्दरीति जयञ्छत्रूँरमित्रान्पृत्सु साहन् ॥२॥

बृहस्पतिः समजयद्वसूनि महो व्रजान्गोमतो देव एषः ।

अपः सिषासन्स्वरप्रतीतो बृहस्पतिर्हन्त्यमित्रमर्कैः ॥३॥

सायणभाष्यम्

'यो अद्रिभित्' इति तृचं द्वादशं सूक्तं बार्हस्पत्यं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभम् । तथा चानुक्रम्यते -- 'यो अद्रिभित्तृचं बार्हस्पत्यम् ' इति । आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे स्तोमातिशंसनार्थमिदं सूक्तम् । सूत्र्यते हि--- यो अद्रिभिद्यज्ञे दिव इति सूक्ते ' (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति । वाजपेये बार्हस्पत्ये चरौ 'बृहस्पतिः समजयद्वसूनीति --- त्वामीळते अजिरं दूत्याय' (आश्व. श्रौ. ९. ९) इति ।।

यो अ॑द्रि॒भित्प्र॑थम॒जा ऋ॒ताव॒ा बृह॒स्पति॑राङ्गि॒र॒सो ह॒विष्मा॑न् ।

द्वि॒बर्ह॑ज्मा प्राघर्म॒सत्पि॒ता न॒ आ रोद॑सी वृष॒भो रो॑रवीति ॥१

यः । अ॒द्रि॒ऽभित् । प्र॒थ॒म॒ऽजाः । ऋ॒तऽवा॑ । बृह॒स्पतिः॑ । आ॒ङ्गि॒र॒सः । ह॒विष्मा॑न् ।

द्वि॒बर्ह॑ऽज्मा । प्रा॒घ॒र्म॒ऽसत् । पि॒ता । नः॒ । आ । रोद॑सी॒ इति॑ । वृ॒ष॒भः । रो॒र॒वी॒ति॒ ॥१

यः । अद्रिऽभित् । प्रथमऽजाः । ऋतऽवा । बृहस्पतिः । आङ्गिरसः । हविष्मान् ।

द्विबर्हऽज्मा । प्राघर्मऽसत् । पिता । नः । आ । रोदसी इति । वृषभः । रोरवीति ॥१

यः "बृहस्पतिः "अद्रिभित् पणिभिर्विरचितानां शिलोच्चयानां भेत्ता मेघानां विदारको वा । ' अद्रिः ग्रावः' इति मेघनामसु पाठात् । "प्रथमजाः प्रजापतेर्वीर्यात् प्रथमं जातः "ऋतावा सत्यवान् उदकवान् वा "आङ्गिरसः पश्चाज्जातः । तथा च निगमः - ' येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्यदङ्गाराः पुनरवशान्ता उददीप्यन्त तत् बृहस्पतिरभवत् ' (ऐ. ब्रा. ३. ३४) इति । "हविष्मान् यज्ञभागवान् द्विबर्हज्मा द्वयोर्लोकयोर्बृंहितगमनः "प्राघर्मसत् प्रकर्षेण दीप्तस्थाने वर्तमानः "नः अस्माकं "पिता पालयिता भवति स बृहस्पतिः "वृषभः वर्षकः सन् "रोदसी द्यावापृथिव्यौ "आ "रोरवीति अभिगर्जति ॥

जना॑य चि॒द्य ईव॑त उ लो॒कं बृह॒स्पति॑र्दे॒वहू॑तौ च॒कार॑ ।

घ्नन्वृ॒त्राणि॒ वि पुरो॑ दर्दरीति॒ जय॒ञ्छत्रूँ॑र॒मित्रा॑न्पृ॒त्सु साह॑न् ॥२

जनाय । चित् । यः । ईवते । ॐ इति । लोकम् । बृहस्पतिः । देवऽहूतौ । चकार ।

घ्नन् । वृत्राणि । वि । पुरः । दर्दरीति । जयन् । शत्रून् । अमित्रान् । पृत्ऽसु । सहन् ॥२

जनाय । चित् । यः । ईवते । ॐ इति । लोकम् । बृहस्पतिः । देवऽहूतौ । चकार ।

घ्नन् । वृत्राणि । वि । पुरः । दर्दरीति । जयन् । शत्रून् । अमित्रान् । पृत्ऽसु । सहन् ॥२

अपि च “यः “बृहस्पतिः “देवहूतौ यज्ञे वर्तमानाय "ईवते उपगच्छते स्तोत्रे “जनाय “लोकं स्थानं “चकार करोति । “चित् इति पूरणः । सः “वृत्राणि आवरकाणि तमांसि “घ्नन् निवारयन् “पृत्सु युद्धेषु "शत्रून् "जयन् "अमित्रान् “सहन् अभिभवन् "पुरः आसुरीः पुरीः “वि "दर्दरीति भृशं विदारयति ।।

बृहस्पतिः समजयद्वसूनि महो व्रजान्गोमतो देव एषः ।

अपः सिषासन्स्व१रप्रतीतो बृहस्पतिर्हन्त्यमित्रमर्कैः ॥३

बृहस्पतिः । सम् । अजयत् । वसूनि । महः । व्रजान् । गोऽमतः । देवः । एषः ।

अपः । सिसासन् । स्वः । अप्रतिऽइतः । बृहस्पतिः । हन्ति । अमित्रम् । अर्कैः ॥३

बृहस्पतिः । सम् । अजयत् । वसूनि । महः । व्रजान् । गोऽमतः । देवः । एषः ।

अपः । सिसासन् । स्वः । अप्रतिऽइतः । बृहस्पतिः । हन्ति । अमित्रम् । अर्कैः ॥३

"देवः द्योतमानः “एषः प्रसिद्धः "बृहस्पतिः “वसूनि पणीनामसुराणां वलस्य वा धनानि “महः महतः “गोमतः गोसहितान् “व्रजान् च “समजयत् । तथा च निगमौ-- बृहस्पतिर्गोवपुषो वलस्य निर्मज्जानं न पर्वणो जभार ' (ऋ. सं. १०. ६८. ९) इति, ‘ दूरमित पणयो वरीय उद्गावो यन्तु मिनतीर्ऋतेन । बृहस्पतिर्या अविन्दन्निगूळ्हाः सोमो ग्रावाण ऋषयश्च विप्राः ' (ऋ. सं. १०. १०८. ११) इति । किंच “बृहस्पतिः “अप्रतीतः केनाप्यप्रतिगतः “सिषासन् संभक्तुकामः “स्वः स्वर्गस्य “अमित्रम् असुरम् “अर्कैः अर्चनसाधनैर्मन्त्रैः “हन्ति । ‘ अर्को मन्त्रो भवति यदेनेनार्चन्ति' (निरु. ५. ४) इति यास्कः ॥ ॥ १७ ॥

टिप्पणी

बृहस्पति उपरि पौराणिकाः संदर्भाः (http://puranastudy.000space.com/pur_index20/pva29.htm)

बृहस्पति उपरि वैदिकाः संदर्भाः (http://puranastudy.000space.com/pur_index20/brihaspati.htm)

मण्डल ६

ऋग्वेदः सूक्तं ६.७४

दे. सोमारुद्रौ। त्रिष्टुप्।

सोमारुद्रा धारयेथामसुर्यं प्र वामिष्टयोऽरमश्नुवन्तु ।
दमेदमे सप्त रत्ना दधाना शं नो भूतं द्विपदे शं चतुष्पदे ॥१॥
सोमारुद्रा वि वृहतं विषूचीममीवा या नो गयमाविवेश ।
आरे बाधेथां निरृतिं पराचैरस्मे भद्रा सौश्रवसानि सन्तु ॥२॥
सोमारुद्रा युवमेतान्यस्मे विश्वा तनूषु भेषजानि धत्तम् ।
अव स्यतं मुञ्चतं यन्नो अस्ति तनूषु बद्धं कृतमेनो अस्मत् ॥३॥
तिग्मायुधौ तिग्महेती सुशेवौ सोमारुद्राविह सु मृळतं नः ।
प्र नो मुञ्चतं वरुणस्य पाशाद्गोपायतं नः सुमनस्यमाना ॥४॥

सायणभाष्यम्

‘सोमारुद्रा' इति चतुर्ऋचं त्रयोदशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभं सोमारुद्रदेवताकम् । अनुक्रम्यते च - सोमारुद्रा चतुष्कं सोमारौद्रम् ' इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

सोमा॑रुद्रा धा॒रये॑थामसु॒र्यं१॒॑ प्र वा॑मि॒ष्टयोऽर॑मश्नुवन्तु ।

दमे॑दमे स॒प्त रत्ना॒ दधा॑ना॒ शं नो॑ भूतं द्वि॒पदे॒ शं चतु॑ष्पदे ॥१

सोमा॑रुद्रा । धा॒रये॑थाम् । अ॒सु॒र्य॑म् । प्र । वा॒म् । इ॒ष्टयः॑ । अर॑म् । अ॒श्नु॒व॒न्तु॒ ।

दमे॑ऽदमे । स॒प्त । रत्ना॑ । दधा॑ना । शम् । नः॒ । भू॒त॒म् । द्वि॒ऽपदे॑ । शम् । चतुः॑ऽपदे ॥१

सोमारुद्रा । धारयेथाम् । असुर्यम् । प्र । वाम् । इष्टयः । अरम् । अश्नुवन्तु ।

दमेऽदमे । सप्त । रत्ना । दधाना । शम् । नः । भूतम् । द्विऽपदे । शम् । चतुःऽपदे ॥१

“सोमारुद्रा हे सोमारुद्रौ "असुर्यम् असुरसंबन्धि बलमस्मासु “धारयेथाम् । किंच “दमेदमे सर्वेष्वस्मद्गृहेषु “इष्टयः यज्ञाः “वां युवाम् "अरम् अलं पर्याप्तं “प्र “अश्नुवन्तु प्रकर्षेण व्याप्नुवन्तु । अपि च युवां “सप्त “रत्ना रत्नानि “दधाना धारयन्तौ “नः अस्मभ्यं "शं सुखकरौ सुखरूपौ वा “भूतं भवतम् । “द्विपदे अस्मदीयाय पुत्रादये “चतुष्पदे पश्वादये च “शं भूतं भवतम् ॥

सोमा॑रुद्रा॒ वि वृ॑हत॒ं विषू॑ची॒ममी॑वा॒ या नो॒ गय॑मावि॒वेश॑ ।

आ॒रे बा॑धेथा॒ं निर्ऋ॑तिं परा॒चैर॒स्मे भ॒द्रा सौ॑श्रव॒सानि॑ सन्तु ॥२

सोमा॑रुद्रा । वि । वृ॒ह॒त॒म् । विषू॑चीम् । अमी॑वा । या । नः॒ । गय॑म् । आ॒ऽवि॒वेश॑ ।

आ॒रे । बा॒धे॒था॒म् । निःऽऋ॑तिम् । प॒रा॒चैः । अ॒स्मे इति॑ । भ॒द्रा । सौ॒श्र॒व॒सानि॑ । स॒न्तु॒ ॥२

सोमारुद्रा । वि । वृहतम् । विषूचीम् । अमीवा । या । नः । गयम् । आऽविवेश ।

आरे । बाधेथाम् । निःऽऋतिम् । पराचैः । अस्मे इति । भद्रा । सौश्रवसानि । सन्तु ॥२

“सोमारुद्रा हे सोमारुद्रौ “नः अस्माकं “गयं गृहं गृहगतं प्राणिजातं वा "या "अमीवा यो रोगः “आविवेश तां “विषूचीं विष्वक् सर्वतो गच्छन्तीममीवां “वि “वृहतं वियोजयतम् । अपि च “निर्ऋतिम् अलक्ष्मीं “पराचैः पराग्यथा भवति तथा “आरे दूरे “बाधेथां

निवारयतम् । “अस्मे अस्माकं “भद्रा भद्राणि “सौश्रवसानि अन्नानि यशांसि च "सन्तु भवन्तु । सुश्रवसो भावः सौश्रवसम् । श्रवोऽन्नं यशश्च ॥

सोमा॑रुद्रा यु॒वमे॒तान्य॒स्मे विश्वा॑ त॒नूषु॑ भेष॒जानि॑ धत्तम् ।

अव॑ स्यतं मु॒ञ्चत॒ं यन्नो॒ अस्ति॑ त॒नूषु॑ ब॒द्धं कृ॒तमेनो॑ अ॒स्मत् ॥३

सोमा॑रुद्रा । यु॒वम् । ए॒तानि॑ । अ॒स्मे इति॑ । विश्वा॑ । त॒नूषु॑ । भे॒ष॒जानि॑ । ध॒त्त॒म् ।

अव॑ । स्य॒त॒म् । मु॒ञ्चत॑म् । यत् । न॒ः । अस्ति॑ । त॒नूषु॑ । ब॒द्धम् । कृ॒तम् । एन॑ः । अ॒स्मत् ॥३

सोमारुद्रा । युवम् । एतानि । अस्मे इति । विश्वा । तनूषु । भेषजानि । धत्तम् ।

अव । स्यतम् । मुञ्चतम् । यत् । नः । अस्ति । तनूषु । बद्धम् । कृतम् । एनः । अस्मत् ॥३

हे "सोमारुद्रा सोमारुद्रौ “युवं युवाम् “अस्मे अस्माकं “तनूषु अङ्गेषु “एतानि प्रसिद्धानि “विश्वा सर्वाणि "भेषजानि “धत्तं धारयतम् । किंच “नः अस्माकं “तनूषु अङ्गेषु अस्माभिः “कृतं “बद्धं च “यत् “एनः पापम् “अस्ति विद्यते तत् पापम् “अव "स्यतं क्षपयतं श्लथयतम् । शिथिलबन्धं कुरुतमित्यर्थः । “अस्मत् अस्मत्तः “मुञ्चतं च ॥

ति॒ग्मायु॑धौ ति॒ग्महे॑ती सु॒शेवौ॒ सोमा॑रुद्रावि॒ह सु मृ॑ळतं नः ।

प्र नो॑ मुञ्चत॒ं वरु॑णस्य॒ पाशा॑द्गोपा॒यत॑ं नः सुमन॒स्यमा॑ना ॥४

ति॒ग्मऽआ॑युधौ । ति॒ग्महे॑ती॒ इति॑ ति॒ग्मऽहे॑ती । सु॒ऽशेवौ॑ । सोमा॑रुद्रौ । इ॒ह । सु । मृ॒ळ॒त॒म् । न॒ः ।

प्र । न॒ः । मु॒ञ्च॒त॒म् । वरु॑णस्य । पाशा॑त् । गो॒पा॒यत॑म् । न॒ः । सु॒ऽम॒न॒स्यमा॑ना ॥४

तिग्मऽआयुधौ । तिग्महेती इति तिग्मऽहेती । सुऽशेवौ । सोमारुद्रौ । इह । सु । मृळतम् । नः ।

प्र । नः । मुञ्चतम् । वरुणस्य । पाशात् । गोपायतम् । नः । सुऽमनस्यमाना ॥४

हे सोमारुद्रौ “तिग्मायुधौ दीप्तधनुष्को “तिग्महेती तीक्ष्णशरौ “सुशेवौ शोभनसुखप्रदौ “सुमनस्यमाना शोभनं मनः स्तोत्रमिच्छन्तौ सुमनस्यमानौ स्तूयमानौ सुमनसो वा सन्तौ युवाम् “इह लोके “नः अस्मान् “सु अत्यन्तं "मृळतं सुखयतम् । “नः अस्मान् “वरुणस्य “पाशात् “प्र “मुञ्चतम् । “नः अस्मान् “गोपायतम् आपद्भ्यो रक्षतं च ॥ ॥ १८ ॥

मण्डल ६

ऋग्वेदः सूक्तं ६.७५

ऋग्वेदः - मण्डल ६

← सूक्तं ६.७४ | सूक्तं ६.७५ | सूक्तं ७.१ →

पायुर्भारद्वाजः

(संग्रामाशिषः) १ वर्म, २ धनुः, ३ ज्या, ४ आर्त्नी, ५ इषुधिः, ६ (पूर्वार्धः) सारथिः, ६ (उत्तरार्धः) रश्मयः, ७ अश्वाः, ८ रथः,९ रथगोपाः, १० ब्राह्मण-पितृ-सोम-द्यावापृथिवी-पूषाणः, ११-१२, १५-१६ इषवः, १३ प्रतोदः, १४ हस्तघ्नः, १७ युद्धभूमि-कवच-ब्रह्मणस्पत्यादयः, १८ वर्म-सोम-वरुणाः, १९ देवब्रह्माणि। त्रिष्टुप्, ६,१० जगती, १२, १३, १५, १६, १९ अनुष्टुप्, १७ पङ्क्तिः

जीमूतस्येव भवति प्रतीकं यद्वर्मी याति समदामुपस्थे ।
अनाविद्धया तन्वा जय त्वं स त्वा वर्मणो महिमा पिपर्तु ॥१॥
धन्वना गा धन्वनाजिं जयेम धन्वना तीव्राः समदो जयेम ।
धनुः शत्रोरपकामं कृणोति धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेम ॥२॥
वक्ष्यन्तीवेदा गनीगन्ति कर्णं प्रियं सखायं परिषस्वजाना ।
योषेव शिङ्क्ते वितताधि धन्वञ्ज्या इयं समने पारयन्ती ॥३॥
ते आचरन्ती समनेव योषा मातेव पुत्रं बिभृतामुपस्थे ।
अप शत्रून्विध्यतां संविदाने आर्त्नी इमे विष्फुरन्ती अमित्रान् ॥४॥
बह्वीनां पिता बहुरस्य पुत्रश्चिश्चा कृणोति समनावगत्य ।
इषुधिः सङ्काः पृतनाश्च सर्वाः पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूतः ॥५॥
रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरो यत्रयत्र कामयते सुषारथिः ।
अभीशूनां महिमानं पनायत मनः पश्चादनु यच्छन्ति रश्मयः ॥६॥
तीव्रान्घोषान्कृण्वते वृषपाणयोऽश्वा रथेभिः सह वाजयन्तः ।
अवक्रामन्तः प्रपदैरमित्रान्क्षिणन्ति शत्रूँरनपव्ययन्तः ॥७॥
रथवाहनं हविरस्य नाम यत्रायुधं निहितमस्य वर्म ।
तत्रा रथमुप शग्मं सदेम विश्वाहा वयं सुमनस्यमानाः ॥८॥
स्वादुषंसदः पितरो वयोधाः कृच्छ्रेश्रितः शक्तीवन्तो गभीराः ।
चित्रसेना इषुबला अमृध्राः सतोवीरा उरवो व्रातसाहाः ॥९॥
ब्राह्मणासः पितरः सोम्यासः शिवे नो द्यावापृथिवी अनेहसा ।
पूषा नः पातु दुरितादृतावृधो रक्षा माकिर्नो अघशंस ईशत ॥१०॥
सुपर्णं वस्ते मृगो अस्या दन्तो गोभिः संनद्धा पतति प्रसूता ।

यत्रा नरः सं च वि च द्रवन्ति तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म यंसन् ॥११॥

ऋजीते परि वृङ्धि नोऽश्मा भवतु नस्तनूः ।

सोमो अधि ब्रवीतु नोऽदितिः शर्म यच्छतु ॥१२॥

आ जङ्घन्ति सान्वेषां जघनाँ उप जिघ्नते ।

अश्वाजनि प्रचेतसोऽश्वान्समत्सु चोदय ॥१३॥

अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुं ज्याया हेतिं परिबाधमानः ।

हस्तघ्नो विश्वा वयुनानि विद्वान्पुमान्पुमांसं परि पातु विश्वतः ॥१४॥

आलाक्ता या रुरुशीर्ष्ण्यथो यस्या अयो मुखम् ।

इदं पर्जन्यरेतस इष्वै देव्यै बृहन्नमः ॥१५॥

अवसृष्टा परा पत शरव्ये ब्रह्मसंशिते ।

गच्छामित्रान्प्र पद्यस्व मामीषां कं चनोच्छिषः ॥१६॥

यत्र बाणाः सम्पतन्ति कुमारा विशिखा इव ।

तत्रा नो ब्रह्मणस्पतिरदितिः शर्म यच्छतु विश्वाहा शर्म यच्छतु ॥१७॥

मर्माणि ते वर्मणा छादयामि सोमस्त्वा राजामृतेनानु वस्ताम् ।

उरोर्वरीयो वरुणस्ते कृणोतु जयन्तं त्वानु देवा मदन्तु ॥१८॥

यो नः स्वो अरणो यश्च निष्ट्यो जिघांसति ।

देवास्तं सर्वे धूर्वन्तु ब्रह्म वर्म ममान्तरम् ॥१९॥

सायणभाष्यम्

‘जीमूतस्य' इत्येकोनविंशत्यृचं चतुर्दशं सूक्तं भारद्वाजस्य पायोरार्षम् । अनुक्रम्यते च - ‘ जीमूतस्येवैकोना पायुर्भारद्वाजः संग्रामाङ्गान्यृक्शोऽभितुष्टाव वर्म धनुर्ज्यामार्त्नी इषुधिं जगत्यर्धे सारथिमर्धे रश्मीनश्वान् रथं रथगोपान् जगत्यां लिङ्गोकदेवता द्वाभ्यामिषूः प्रतोदं हस्तघ्नं द्वाभ्यामिषुः पराः पङ्क्त्यादयो लिङ्गोक्तदेवताः संग्रामाशिषोऽन्त्यानुष्टुबृजीत आलाक्तेति च द्वे द्वे ' इति । ' रथे तिष्ठन् ' ' ब्राह्मणासः' इति षष्ठीदशम्यौ जगत्यौ अन्त्या : यो नः स्वः इत्येषानुष्टुप् ‘ ऋजीते ' ' आ जङ्घन्ति ' ' आलाक्ता ' '

अवसृष्टा ' ' यो नः स्वः' इति पञ्चानुष्टुभः 'यत्र बाणाः' इति पङ्क्तिः शिष्टास्त्रिष्टुभः । आद्यया वर्म स्तूयते, द्वितीयया धनुः, तृतीयया ज्या, चतुर्थ्या आर्त्नी, पञ्चम्या इषुधिः । अतः पञ्चानां वर्माद्या देवताः । षष्ठ्याः पूर्वार्धन सारथिः स्तूयते । अतः सोऽर्धस्तद्देवताकः। उत्तरार्धेन रश्मयः स्तूयन्ते । सप्तम्या अश्वाः, अष्टम्या रथः, नवम्या रथगोपाः । अतस्तास्तद्देवताकाः । ' ब्राह्मणासः' इत्यस्यां ब्राझणपितृसोम्यद्यावापृथिवीपूषणो लिङ्गोक्तदेवताः । एकादशीद्वादश्यौ इषुस्तुतिरूपत्वात् इषुदेवताके । त्रयोदश्या प्रतोदः । चतुर्दश्या हस्तघ्नः । पञ्चदशीषोडश्यौ इषुदेवताके । सप्तदश्याः युद्धभूमिब्रह्मणस्पत्यदितिरूपा लिङ्गोक्तदेवताः । अष्टादश्याः कवचसोमवरुणा देवताः । अन्त्याया देवा ब्रह्म च देवताः । युद्धे अनेन सूक्तेन राजानं संनाहयेत् । तथा चाश्वलायनः- संग्रामे समुपोळ्हे राजानं संनाहयेदा त्वाहार्षमन्तरेधीति पश्चाद्रथस्यावस्थाय जीमूतस्येव भवति प्रतीकमिति कवचं प्रयच्छेत् उत्तरया धनुरुत्तरां वाचयेत्स्वयं चतुर्थीं जपेत्पञ्चम्येषुधिं प्रयच्छेदभिप्रवर्तमाने षष्ठीं सप्तम्याश्वानष्टमीमिषूनवेक्षमाणं वाचयत्यहिरिव भोगैः पर्येति बाहुमिति तलं नह्यमानम् ' (आश्व. गृ. ३ : १२) इति । तथा च ' अवसृष्टा परा पतेतीषून्विसर्जयेद्यत्र बाणाः संपतन्तीति युध्यमानेषु जपेत् संशिष्याद्वा ' (आश्व. गृ. ३:१२) इति । अध्यायोपाकरणोत्सर्जनयोर्मण्डलान्तहोमे यो नः स्वः' इत्येषा (आश्व. गृ. ३. ५. ७) ॥

जी॒मूत॑स्येव भवति॒ प्रती॑कं॒ यद्व॒र्मी याति॑ स॒मदा॑मु॒पस्थे॑ ।

अना॑विद्धया त॒न्वा॑ जय॒ त्वं स त्वा॒ वर्म॑णो महि॒मा पि॑पर्तु ॥१

जी॒मूत॑स्यऽइव । भ॒व॒ति॒ । प्रती॑कम् । यत् । व॒र्मी । याति॑ । स॒ऽमदा॑म् । उ॒पऽस्थे॑ ।

अना॑विद्धया । त॒न्वा॑ । ज॒य॒ । त्वम् । सः । त्वा॒ । वर्म॑णः । म॒हि॒मा । पि॒प॒र्तु॒ ॥१

जीमूतस्यऽइव । भवति । प्रतीकम् । यत् । वर्मी । याति । सऽमदाम् । उपऽस्थे ।

अनाविद्धया । तन्वा । जय । त्वम् । सः । त्वा । वर्मणः । महिमा । पिपर्तु ॥१

“समदां संग्रामाणाम् “उपस्थे उपस्थाने सति “यत् यदा अयं राजा “वर्मी कवची “याति तदा लोहमयेन वर्मणा संनद्धस्य राज्ञः “प्रतीकं रूपं “जीमूतस्येव मेघस्येव “भवति । मेघस्य यादृशं रूपं तादृशमस्य भवतीत्यर्थः । हे राजन “त्वम् अनाविद्धया शत्रुभिरबाधितया “तन्वा शरीरेण शत्रून् "जय । “वर्मणः “सः तादृशः “महिमा “त्वा त्वां “पिपर्तु पालयतु ।

धन्व॑ना॒ गा धन्व॑ना॒जिं ज॑येम॒ धन्व॑ना ती॒व्राः स॒मदो॑ जयेम ।

धनु॒ः शत्रो॑रपका॒मं कृ॑णोति॒ धन्व॑ना॒ सर्वा॑ः प्र॒दिशो॑ जयेम ॥२

धन्व॑ना । गाः । धन्व॑ना । आ॒जिम् । ज॒ये॒म॒ । धन्व॑ना । ती॒व्राः । स॒ऽमदः॑ । ज॒ये॒म॒ ।

धनुः॑ । शत्रोः॑ । अ॒प॒ऽका॒मम् । कृ॒णो॒ति॒ । धन्व॑ना । सर्वाः॑ । प्र॒ऽदिशः॑ । ज॒ये॒म॒ ॥२

धन्वना । गाः । धन्वना । आजिम् । जयेम । धन्वना । तीव्राः । सऽमदः । जयेम ।

धनुः । शत्रोः । अपऽकामम् । कृणोति । धन्वना । सर्वाः । प्रऽदिशः । जयेम ॥२

“धन्वना चापेन “गाः शत्रूणां जयेम वयं वशीकरवाम । “धन्वना “आजिं संग्रामं च जयेम । “धन्वना “तीव्राः उद्धताः “समदः अत्यन्तं मदवतीः शत्रुसेनाश्च “जयेम । तथा च यास्कः - ‘ समदः समदो वात्तेः संमदो वा मदतेः ' (निरु. ९.१७) इति । “धनुः शत्रोः “अपकामं कामस्यापायं “कृणोति करोतु । किंच “धन्वना वयं “सर्वाः “प्रदिशः सर्वासु दिक्षु वर्तमानान् शत्रून् “जयेम । प्रदिक्शब्दो लक्षणया तत्स्थेषु पुरुषेषु वर्तते मञ्चा: क्रोशन्तीतिवत् । धन्वञ्शब्दस्य जयतेश्चावृत्तिरादरार्था ॥

व॒क्ष्यन्ती॒वेदा गनी॑गन्ति॒ कर्णं॑ प्रि॒यं सखा॑यं परिषस्वजा॒ना ।

योषे॑व शिङ्क्ते॒ वित॒ताधि॒ धन्व॒ञ्ज्या इ॒यं सम॑ने पा॒रयं॑न्ती ॥३

व॒क्ष्यन्ती॑ऽइव । इत् । आ । ग॒नी॒ग॒न्ति॒ । कर्णं॑म् । प्रि॒यम् । सखा॑यम् । प॒रि॒ऽस॒स्व॒जा॒ना ।

योषा॑ऽइव । शि॒ङ्क्ते॒ । विऽत॑ता । अधि॑ । धन्वं॑न् । ज्या । इ॒यम् । सम॑ने । पा॒रयं॑न्ती ॥३

वक्ष्यन्तीऽइव । इत् । आ । गनीगन्ति । कर्णम् । प्रियम् । सखायम् । परिऽसस्वजाना ।

योषाऽइव । शिङ्क्ते । विऽतता । अधि । धन्वन् । ज्या । इयम् । समने । पारयन्ती ॥३

पूर्वत्र ऋग्द्वयेन कवचधनुषी स्तुते । अम्र ज्यास्तुतिः । “इयं “ज्या “समने संग्रामे “धन्वन् धन्वनि । “अधि इति सप्तम्यर्थानुवादः । “वितता विस्तृता “पारयन्ती पारं नयन्ती “प्रियं प्रियकर वाक्यं “वक्ष्यन्तीव “कर्णं धन्विनो राज्ञः कर्णप्रदेशम् “आ “गनीगन्ति आगच्छति । “इत् इति पूरणः। “योषा नारी “सखायं पतिम् “इव "परिषस्वजाना इषुं परिष्वजमाना “शिङ्तेरण शब्दायते च । तथा च यास्कः - ‘ वक्ष्यन्तीवागच्छति कर्णं प्रियमिव सखायमिषुं परिष्वजमाना योषेव शिङ्क्ते शब्दं करोति वितताधि धनुषि ज्येयं समने संग्रामे पारयन्ती पारं नयन्ती ' (निरु. ९.१८) इति ॥

ते आ॒चरं॑न्ती॒ सम॑नेव॒ योषा॑ मा॒तेवं॑ पु॒त्रं बिं॑भृताम॒ुपस्थे॑ ।

अप॒ शत्रूं॑न्विध्यतां संविदा॒ने आर्त्नी॑ इ॒मे विं॑ष्फु॒रन्ती॑ अ॒मित्रा॑न् ॥४

ते इति॑ । आ॒चरं॑न्ती॒ इत्या॒ऽचरं॑न्ती । सम॑नाऽइव । योषा॑ । मा॒ताऽइं॑व । पु॒त्रम् । बि॒भृ॒ता॒म् । उ॒पऽस्थे॑ ।

अप॑ । शत्रू॑न् । वि॒ध्य॒ता॒म् । सं॒वि॒दा॒ने इति॑ स॒म्ऽवि॒दा॒ने । आ॒र्त्नी इति॑ । इ॒मे इति॑ । वि॒स्फु॒रन्ती॒ इति॑ वि॒ऽस्फु॒रन्ती॑ । अ॒मित्रा॑न् ॥४

ते इति । आचरन्ती इत्याऽचरन्ती । समनाऽइव । योषा । माताऽइव । पुत्रम् । बिभृताम् । उपऽस्थे ।

अप । शत्रून् । विध्यताम् । संविदाने इति सम्ऽविदाने । आर्त्नी इति । इमे इति । विस्फुरन्ती इति विऽस्फुरन्ती । अमित्रान् ॥४

अत्र धनुष्कोट्योः स्तुतिः । “ते धनुष्कोट्यौ "समनेव समनस्केव “योषा पतिसमीपं न त्यजति तद्वत् "आचरन्ती अभितश्चरन्त्यौ “उपस्थे उपस्थाने “मातेव “पुत्रं यथा माता पुत्रं धारयति तद्वत् “बिभृतां राजानं धारयेताम् । किं च “इमे धनुष्कोट्यौ “संविदाने संजानाने विसंवादरहिते “आर्त्नी गच्छन्त्यौ ॥ ‘ ऋ गतौ ' इति धातोः ‘चुर्यगिभ्यां निः' इति बाहुलकात् निप्रत्ययो धातोरार्तभावश्च । ततः ‘कृदिकारादक्तिनः ' (पा. सू. ४.१.४५) इति ङीष् । द्विवचनस्य पूर्वसवर्णः ॥ अस्य राज्ञः “अमित्रान् “विष्फुरन्ती विहिंसन्त्यौ “शत्रून् च "अप “विध्यताम् । तथा च यास्कः - ते आचरन्त्यौ समनसाविव योषे मातेव पुत्रं बिभृतामुपस्थ उपस्थानेऽपविध्यतां शत्रून् संविदाने आर्न्यिा विमे विघ्नत्यावमित्रान् ' (निरु. ९.४०) इति ॥

ब॒ह्वीनां पि॒ता ब॒हुर॑स्य पु॒त्रश्चि॒श्चा कृ॑णोति॒ सम॑नाव॒गत्य॑ ।

इ॒षु॒धिः सङ्का॒ः पृत॑नाश्च॒ सर्वा॑ः पृ॒ष्ठे निन॑द्धो जयति॒ प्रसू॑तः ॥५

ब॒ह्वीनाम् । पि॒ता । ब॒हुः । अ॒स्य । पु॒त्रः । चि॒श्चा । कृ॒णो॒ति॒ । सम॑ना । अ॒व॒ऽगत्य॑ ।

इ॒षु॒ऽधिः । सङ्काः॑ । पृत॑नाः । च॒ । सर्वाः॑ । पृ॒ष्ठे । निऽन॑द्धः । ज॒य॒ति॒ । प्रऽसू॑तः ॥५

बह्वीनाम् । पिता । बहुः । अस्य । पुत्रः । चिश्चा । कृणोति । समना । अवऽगत्य ।

इषुऽधिः । सङ्काः । पृतनाः । च । सर्वाः । पृष्ठे । निऽनद्धः । जयति । प्रऽसूतः ॥५

इषुधिरत्र स्तूयते । “इषुधिः “बह्वीनाम् इषूणां “पिता भवति । रक्षणहेतुत्वात् पितेत्युच्यते । इषुशब्दस्योभयलिङ्गत्वात् बह्वीनामिति प्रयोगः। “अस्य इषुधेः “पुत्रः इषुः "बहुः भवति । बहव इषवो हीषुधौ निधीयन्ते ! इषूणां निधानत्वादिषुधिः । तथा च यास्कः - ‘ इषुधिरिषूणां निधानम् ' (निरु. ९. १३) इति । “चिश्चा “कृणोति । चिश्चेति शब्दानुकृतिः । इषुषु उद्ध्रियमाणेषु इषुधिश्चिश्चाशब्दं करोति । किंच इषुधिः “पृष्ठे “निनद्धः धन्विनो राज्ञः पृष्ठभागे बद्धः “समना युद्धानि “अवगत्य प्राप्य “प्रसूतः प्रसुवन् ॥ कर्तरि निष्ठा ॥ इषून् प्रेरयन् “संकाः । सह कायन्ति शब्दयन्त इति संकाः “पृतनाः “सर्वाः सेनाः "जयति ॥ ॥ १९ ॥

रथे॒ तिष्ठ॑न्नयति वा॒जिन॑ः पु॒रो यत्र॑यत्र का॒मय॑ते सुषार॒थिः ।

अ॒भीशू॑नां महि॒मान॑ं पनायत॒ मन॑ः प॒श्चादनु॑ यच्छन्ति र॒श्मय॑ः ॥६

रथे॑ । तिष्ठ॑न् । न॒य॒ति॒ । वा॒जिनः॑ । पु॒रः । यत्र॑ऽयत्र । का॒मय॑ते । सु॒ऽसा॒र॒थिः ।

अ॒भीशू॑नाम् । म॒हि॒मान॑म् । प॒ना॒य॒त॒ । मनः॑ । प॒श्चात् । अनु॑ । य॒च्छ॒न्ति॒ । र॒श्मयः॑ ॥६

रथे । तिष्ठन् । नयति । वाजिनः । पुरः । यत्रऽयत्र । कामयते । सुऽसारथिः ।

अभीशूनाम् । महिमानम् । पनायत । मनः । पश्चात् । अनु । यच्छन्ति । रश्मयः ॥६

अत्र पूर्वार्धे सारथिस्तुतिरुत्तरार्धेऽभीशूनां स्तुतिः । “सुषारथिः शोभनसारथिः “रथे “तिष्ठन् "पुरः पुरस्तात् वर्तमानान् “वाजिनः अश्वान् “यत्रयत्र नेतुं “कामयते तत्र तत्र "नयति । ये रथे “रश्मयः अश्वग्रीवाभ्यां व्याप्य वर्तमानाः पाशाः “पश्चात् रथस्य पृष्ठभागे विद्यमानाः अश्वान् “मनः सारथेर्मनोऽनुकूलम् “अनु “यच्छन्ति नियच्छन्ति । तेषाम् अभीशूनां रश्मीनां “महिमानं महत्त्वं “पनायत हे जनाः स्तुत । तथा च यास्कः- ‘ रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरस्तात्सतो यत्र यत्र कामयते सुषारथिः कल्याणसारथिरभीशूनां महिमानं पूजयत मनः पश्चात्सन्तोऽनुयच्छन्ति रश्मयः ' (निरु. ९.१६) इति ॥

ती॒व्रान्घोषा॑न्कृण्वते॒ वृष॑पाणयोऽश्वा॒ रथे॑भिः स॒ह वा॒जय॑न्तः ।

अ॒व॒क्राम॑न्त॒ः प्रप॑दैर॒मित्रा॑न्क्षि॒णन्ति॒ शत्रूँ॒रन॑पव्ययन्तः ॥७

ती॒व्रान् । घोषा॑न् । कृ॒ण्व॒ते॒ । वृष॑ऽपाणयः । अश्वा॑ः । रथे॑भिः । स॒ह । वा॒जय॑न्तः ।

अ॒व॒ऽक्राम॑न्तः । प्र॒ऽप॑दैः । अ॒मित्रा॑न् । क्षि॒णन्ति॑ । शत्रू॑न् । अन॑पऽव्ययन्तः ॥७

तीव्रान् । घोषान् । कृण्वते । वृषऽपाणयः । अश्वाः । रथेभिः । सह । वाजयन्तः ।

अवऽक्रामन्तः । प्रऽपदैः । अमित्रान् । क्षिणन्ति । शत्रून् । अनपऽव्ययन्तः ॥७

अत्र अश्वस्तुतिः । “अश्वाः “वृषपाणयः पांसूनां वर्षकखुराः “रथेभिः रथैः “सह “वाजयन्तः वेगमाचरन्तः “तीव्रान् उच्चतरान् “घोषान् शब्दान् “कृण्वते कुर्वते । किंच "अनपव्ययन्तः अपलायमानाः "अमित्रान् हिंसकान् "शत्रून् "प्रपदैः पादाग्रैः “अवक्रामन्तः "क्षिणन्ति हिंसन्ति ॥

र॒थ॒वाह॑नं ह॒विर॑स्य॒ नाम॒ यत्रायु॑धं॒ निहि॑तमस्य॒ वर्म॑ ।

तत्रा॒ रथ॒मुप॑ श॒ग्मं स॑देम वि॒श्वाहा॑ व॒यं सु॑मन॒स्यमा॑नाः ॥८

र॒थ॒ऽवाह॑नम् । ह॒विः । अ॒स्य॒ । नाम॑ । यत्र॑ । आयु॑धम् । निऽहि॑तम् । अ॒स्य॒ । वर्म॑ ।

तत्र॑ । रथ॑म् । उप॑ । श॒ग्मम् । स॒दे॒म॒ । वि॒श्वाहा॑ । व॒यम् । सु॒ऽम॒न॒स्यमा॑नाः ॥८

रथऽवाहनम् । हविः । अस्य । नाम । यत्र । आयुधम् । निऽहितम् । अस्य । वर्म ।

तत्र । रथम् । उप । शग्मम् । सदेम । विश्वाहा । वयम् । सुऽमनस्यमानाः ॥८

“अस्य राज्ञः “रथवाहनं शत्रून् जित्वा रथेनोह्यमानं धनं “हविः भवति । अग्नेर्हविरिव वर्धकं भवतीत्यर्थः । “नाम इति संमतिः । “यत्र रथे "अस्य राज्ञः “आयुधं धनुः शरादिकं “वर्म कवचं च “निहितं भवति “तत्र तम् ॥ तत्रेत्यव्ययस्य सार्वविभक्तिकत्वात् ॥ “शग्मं सुखकरं “विश्वाहा सर्वदा "सुमनस्यमानाः सुखमनसो भवन्तः “वयं पायवो भरद्वाजाः “उप "सदेम उपगच्छेम ॥

स्वा॒दु॒षं॒सद॑ः पि॒तरो॑ वयो॒धाः कृ॑च्छ्रे॒श्रित॒ः शक्ती॑वन्तो गभी॒राः ।

चि॒त्रसे॑ना॒ इषु॑बला॒ अमृ॑ध्राः स॒तोवी॑रा उ॒रवो॑ व्रातसा॒हाः ॥९

स्वा॒दु॒ऽस॒ंसदः॑ । पि॒तरः॑ । व॒यः॒ऽधाः । कृ॒च्छ्रे॒ऽश्रितः॑ । शक्ति॑ऽवन्तः । ग॒भी॒राः ।

चि॒त्रऽसे॑नाः । इषु॑ऽबलाः । अमृ॑ध्राः । स॒तःऽवी॑राः । उ॒रवः॑ । व्रा॒त॒ऽस॒हाः ॥९

स्वादुऽसंसदः । पितरः । वयःऽधाः । कृच्छ्रेऽश्रितः । शक्तिऽवन्तः । गभीराः ।

चित्रऽसेनाः । इषुऽबलाः । अमृध्राः । सतःऽवीराः । उरवः । व्रातऽसहाः ॥९

अत्र रथगोपस्तुतिः । "पितरः रथस्य पालयितारः "स्वादुषंसदः शत्रूणां स्वादुनि अन्ने संसीदन्तः शत्रूणामन्नमवसादयन्तो वा “वयोधाः अन्नस्य दातारः कृच्छ्रेश्रितः आपदि श्रयन्तः “शक्तीवन्तः शक्तिरायुधविशेषः तद्वन्तः शक्तीवन्तः । शक्तिहस्ता इति यावत् । यद्वा । शक्तिर्बलम् । तद्वन्तः । “गभीराः अनाधृष्याः “चित्रसेनाः दर्शनीयसेनाः “इषुबलाः । बाणबलाः "अमृध्राः हिंसितुमशक्याः “सतोवीराः प्राप्तवीर्याः । तथा च यास्कः - ‘ तिरः सत इति प्राप्तस्य तिरस्तीर्णं भवति सतः संसृतं भवति ' (निरु. ३. २०) इति । "उरवः महान्तः “व्रातसाहाः' समूहानामभिभवितारो भवन्तीति ॥

ब्राह्म॑णास॒ः पित॑र॒ः सोम्या॑सः शि॒वे नो॒ द्यावा॑पृथि॒वी अ॑ने॒हसा॑ ।

पू॒षा न॑ः पातु दुरि॒ताद॑ृतावृधो॒ रक्षा॒ माकि॑र्नो अ॒घशं॑स ईशत ॥१०

ब्राह्म॑णासः । पित॑रः । सोम्या॑सः । शि॒वे इति॑ । न॒ः । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । अ॒ने॒हसा॑ ।

पू॒षा । न॒ः । पा॒तु॒ । दु॒ःऽइ॒तात् । ऋ॒त॒ऽवृ॒ध॒ः । रक्ष॑ । माकि॑ः । न॒ः । अ॒घऽशं॑सः । ई॒श॒त॒ ॥१०

ब्राह्मणासः । पितरः । सोम्यासः । शिवे इति । नः । द्यावापृथिवी इति । अनेहसा ।

पूषा । नः । पातु । दुःऽइतात् । ऋतऽवृधः । रक्ष । माकिः । नः । अघऽशंसः । ईशत ॥१०

“ब्राह्मणासः हे ब्राह्मणाः “पितरः “ऋतावृधः । सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारः “सोम्यासः सोमार्हाः सोमसंपादिनो वा । तथा च यास्कः - सोम्याः सोमसंपादिनः ' (निरु. ११.१८) इति । नः अस्मान् रक्षत । रक्ष इत्युपरितनमेकवचनान्तं सत्यपि व्यवधाने बहुवचनान्ततया विपरिणतं सदत्र संबध्यतेऽध्याहारस्यातिजघन्यत्वात् । किंच “अनेहसा अपापे “द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ “नः अस्माकं “शिवे सुखकृतौ भवताम् । “पूषा पोषको देवोऽपि “नः अस्मान् “दुरितात् दुष्कृतात् “पातु रक्षतु । "नः अस्माकम् “अघशंसः पापशंसः शत्रुरपि "माकिः "ईशत मा ईशिष्ट ॥ ॥२०॥

सु॒प॒र्णं व॑स्ते मृ॒गो अ॑स्या॒ दन्तो॒ गोभि॒ः संन॑द्धा पतति॒ प्रसू॑ता ।

यत्रा॒ नर॒ः सं च॒ वि च॒ द्रव॑न्ति॒ तत्रा॒स्मभ्य॒मिष॑व॒ः शर्म॑ यंसन् ॥११

सु॒ऽप॒र्णम् । व॒स्ते॒ । मृ॒गः । अ॒स्याः॒ । दन्तः॑ । गोभिः॑ । सम्ऽन॑द्धा । प॒त॒ति॒ । प्रऽसू॑ता ।

यत्र॑ । नरः॑ । सम् । च॒ । वि । च॒ । द्रव॑न्ति । तत्र॑ । अ॒स्मभ्य॑म् । इष॑वः । शर्म॑ । यं॒स॒न् ॥११

सुऽपर्णम् । वस्ते । मृगः । अस्याः । दन्तः । गोभिः । सम्ऽनद्धा । पतति । प्रऽसूता ।

यत्र । नरः । सम् । च । वि । च । द्रवन्ति । तत्र । अस्मभ्यम् । इषवः । शर्म । यंसन् ॥११

अस्यामृचि इषवः स्तूयन्ते । "सुपर्णं शोभनं वाजं “वस्ते । इयमिषुर्धारयति । “अस्याः इषोः "मृगः मृगावयवः शृङ्गं “दन्तः भवति । इषवः काश्चित् दन्तमुखा भवन्ति हि । अथवा अस्या दन्तो मृगः शत्रून् मृगयमाणो भवति । किंच "गोभिः गोविकारैः स्नायुभिः “संनद्धा सम्यक् बद्धा । अथवा गौरिति ज्यानाम । तया संबद्धा । अत्र वचनव्यत्ययः । तथा च निगमः - ‘ वृक्षेवृक्षे नियता मीमयद्गौः ' (ऋ. सं. १०. २७. २२) इति । अस्यायमर्थः । वृक्षेवृक्षे धनुषि धनुषि गौर्ज्या नियता मीमयत् शब्दं करोतीति । तथा च यास्कः – 'वृक्षवृक्षे धनुषि धनुषि । वृक्षो व्रश्चनात् वृत्वा क्षां तिष्ठतीति वा । क्षा क्षियतेर्निवासकर्मणः । नियता मीमयद्गौः शब्दं करोति । मीमयतिः शब्दकर्मा ' (निरु. २.६) इति । “प्रसूता प्रेरिता सती "पतति । "यत्र युद्धे “नरः "सं “च सह च “वि “च पृथक् च “द्रवन्ति चरन्ति “तत्र "अस्मभ्यम् “इषवः शराः "शर्म सुखं "यंसन् प्रयछन्तु। तथा च यास्कः – ‘सुपर्णं वस्त इति वाजानभिप्रेत्य मृगमयोऽस्या दन्तो मृगयतेर्वा गोभिः संनद्धा पतति प्रसूतेति व्याख्यातम् । यत्र नराः संद्रवन्ति च विद्रवन्ति च तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म शरणं प्रयच्छन्तु' (निरु. ९.१९) इति ॥

ऋजी॑ते॒ परि॑ वृङ्धि॒ नोऽश्मा॑ भवतु नस्त॒नूः ।

सोमो॒ अधि॑ ब्रवीतु॒ नोऽदि॑ति॒ः शर्म॑ यच्छतु ॥१२

ऋजी॑ते । परि॑ । वृ॒ङ्धि॒ । न॒ः । अश्मा॑ । भ॒व॒तु॒ । न॒ः । त॒नूः ।

सोमः॑ । अधि॑ । ब्र॒वी॒तु॒ । न॒ः । अदि॑तिः । शर्म॑ । य॒च्छ॒तु॒ ॥१२

ऋजीते । परि । वृङ्धि । नः । अश्मा । भवतु । नः । तनूः ।

सोमः । अधि । ब्रवीतु । नः । अदितिः । शर्म । यच्छतु ॥१२

“ऋजीते । ऋजु गच्छतीति ऋजीतिः इषुः। हे इषो “नः अस्मान् “परि “वृङ्धि परितो वर्धय '। “नः अस्माकं “तनूः शरीरम् “अश्मा “भवतु । अश्मवदभेद्या दृढा भवतु । किंच “नः अस्मभ्यं “सोमो “अधि “ब्रवीतु पक्षपातेन ब्रवीतु । “अदितिः अपि "शर्म सुखं “यच्छतु ॥

आ जं॑ङ्घन्ति॒ सान्वे॑षां ज॒घना॑ँ॒ उप॑ जिघ्नते ।

अश्वा॑जनि॒ प्रचे॑त॒सोऽश्वा॑न्स॒मत्सु॑ चोदय ॥१३

आ । ज॒ङ्घ॒न्ति॒ । सानु॑ । ए॒षा॒म् । ज॒घना॑न् । उप॑ । जि॒घ्न॒ते॒ ।

अश्व॑ऽअजनि । प्रऽचे॑तसः । अश्वा॑न् । स॒मत्ऽसु॑ । चो॒द॒य॒ ॥१३

आ । जङ्घन्ति । सानु । एषाम् । जघनान् । उप । जिघ्नते ।

अश्वऽअजनि । प्रऽचेतसः । अश्वान् । समत्ऽसु । चोदय ॥१३

“अश्वाजनि अश्वानां क्षेप्त्रि कशे यया त्वया “प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानाः सादिनः सारथयो वा “एषाम् अश्वानां “सानु सानूनि सक्थीनि “आ “जङ्घन्ति आघ्नन्ति । “जघनान् जघनानि च “उप “जिघ्नते उपजिघ्नन्ति सा त्वं “समत्सु संग्रामेषु “अश्वान् “चोदय प्रेरय । तथा च यास्कः --‘आघ्नन्ति सानून्येषां सरणानि सक्थीनि । सक्थि सचतेरासक्तोऽस्मिन् कायः । जघनानि चोपघ्नन्ति । जघनं जङ्घन्यतेः । अश्वाजनि प्रचेतसः प्रवृद्धचेतसोऽश्वान् समत्सु समरणेषु संग्रामेषु चोदय ' (निरु. ९.२०) इति ।

अहि॑रिव भो॒गैः पर्ये॑ति बा॒हुं ज्याया॑ हे॒तिं प॑रि॒बाध॑मानः ।

ह॒स्त॒घ्नो विश्वा॑ व॒युना॑नि वि॒द्वान्पुमा॒न्पुमां॑सं॒ परि॑ पातु वि॒श्वत॑ः ॥१४

अहि॑ःऽइव । भो॒गैः । परि॑ । ए॒ति॒ । बा॒हुम् । ज्याया॑ः । हे॒तिम् । प॒रि॒ऽबाध॑मानः ।

ह॒स्त॒ऽघ्नः । विश्वा॑ । व॒युना॑नि । वि॒द्वान् । पुमा॑न् । पुमां॑सम् । परि॑ । पा॒तु॒ । वि॒श्वतः॑ ॥१४

अहिःऽइव । भोगैः । परि । एति । बाहुम् । ज्यायाः । हेतिम् । परिऽबाधमानः ।

हस्तऽघ्नः । विश्वा । वयुनानि । विद्वान् । पुमान् । पुमांसम् । परि । पातु । विश्वतः ॥१४

अत्र धन्विनः प्रकोष्ठे बन्धनीयस्य हस्तघ्नस्य स्तुतिः । “हस्तघ्नः । हस्ते हस्तसमीपे वर्तिनि प्रकोष्ठे स्थितः सन् ज्यया हन्यते इति हस्तघ्नः ॥ ‘ घञर्थे कविधानम् ' इति कः ॥ “ज्यायाः "हेतिं ज्याहेतुकां हिंसां परिबाधमानः निवारयन् “भोगैः शरीरेण ॥ वचनव्यत्ययः ॥ “अहिरिव सर्प इव “बाहुं प्रकोष्ठम् । लक्षणया बाहुशब्दः प्रकोष्ठे वर्तते । “पर्येति परिवेष्टयति । किंच "विश्वा विश्वानि “वयुनानि ज्ञानानि ज्ञातव्यानि । “माया वयुनम् ' इति तन्नामसु पाठात् । “विद्वान् जानन “पुमान् पौरुषोपेतः स्वयं “पुमांसं धन्विनं “विश्वतः सर्वतः “परि “पातु रक्षति । तथा च यास्कः -- ‘ अहिरिव भोगैः परिवेष्टयति बाहुं ज्याया वधात्परित्रायमाणो हस्तघ्नः सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रजानन् पुमान्पुरुमना भवति पुंसतेर्वा ' (निरु. ९. १५) इति ॥

आला॑क्ता॒ या रुरु॑शी॒र्ष्ण्यथो॒ यस्या॒ अयो॒ मुख॑म् ।

इ॒दं प॒र्जन्य॑रेतस॒ इष्वै॑ दे॒व्यै बृ॒हन्नमः॑ ॥१५

आल॑ऽअक्ता । या । रुरु॑ऽशीर्ष्णी । अथो॒ इति॑ । यस्याः॑ । अयः॑ । मुख॑म् ।

इ॒दम् । प॒र्जन्य॑ऽरेतसे । इष्वै॑ । दे॒व्यै । बृ॒हत् । नमः॑ ॥१५

आलऽअक्ता । या । रुरुऽशीर्ष्णी । अथो इति । यस्याः । अयः । मुखम् ।

इदम् । पर्जन्यऽरेतसे । इष्वै । देव्यै । बृहत् । नमः ॥१५

“या इषुः “आलाक्ता आलेन विषेण अक्ता “रुरुशीर्ष्णी हन्तृशिरस्का ॥ अर्तेः हिंसाकर्मणो रुरुशब्दोत्पत्तिः ॥ शृङ्गशीर्ष्णी वा । “अथो किंच “यस्याः इषोः “मुखम् “अयः अयोमयं भवति । “पर्जन्यरेतसे । पर्जन्यो रेतो यस्याः सा पर्जन्यरेताः । तस्यै पर्जन्यकार्यभूतायै । शरकाण्डस्य पर्जन्यजन्यत्वात् । “बृहत् बृहत्यै तस्यै “इष्वै “देव्यै "इदं “नमः क्रियते इति ॥ ॥ २१ ॥

अव॑सृष्टा॒ परा॑ पत॒ शर॑व्ये॒ ब्रह्म॑संशिते ।

गच्छा॒मित्रा॒न्प्र प॑द्यस्व॒ मामीषां॒ कं च॒नोच्छि॑षः ॥१६

अव॑ऽसृष्टा । परा॑ । प॒त॒ । शर॑व्ये । ब्रह्म॑ऽसंशिते ।

गच्छ॑ । अ॒मित्रा॑न् । प्र । प॒द्य॒स्व॒ । मा । अ॒मीषा॑म् । कम् । च॒न । उत् । शि॒ष॒ः ॥१६

अवऽसृष्टा । परा । पत । शरव्ये । ब्रह्मऽसंशिते ।

गच्छ । अमित्रान् । प्र । पद्यस्व । मा । अमीषाम् । कम् । चन । उत् । शिषः ॥१६

“ब्रह्मसंशिते मन्त्रेण तीक्ष्णीकृते “शरव्ये हिंसाकुशले इषो त्वम् “अवसृष्टा क्षिप्ता “परा “पत परागच्छ । इतो देशात् “गच्छ च । “अमित्रान् हिंसकान् “प्र “पद्यस्व प्राप्नुहि च । “अमीषाम् अमित्राणां मध्ये "कं “चन कंचिदपि “मा “उच्छिषः अवशिष्टं मा कुरु ।।

यत्र॑ बा॒णाः स॒म्पत॑न्ति कुमा॒रा वि॑शि॒खा इ॑व ।

तत्रा॑ नो॒ ब्रह्म॑ण॒स्पति॒रदि॑ति॒ः शर्म॑ यच्छतु वि॒श्वाहा॒ शर्म॑ यच्छतु ॥१७

यत्र॑ । बा॒णाः । स॒म्ऽपत॑न्ति । कु॒मा॒राः । वि॒शि॒खाःऽइ॑व ।

तत्र॑ । न॒ः । ब्रह्म॑णः । पति॑ः । अदि॑तिः । शर्म॑ । य॒च्छ॒तु॒ । वि॒श्वाहा॑ । शर्म॑ । य॒च्छ॒तु॒ ॥१७

यत्र । बाणाः । सम्ऽपतन्ति । कुमाराः । विशिखाःऽइव ।

तत्र । नः । ब्रह्मणः । पतिः । अदितिः । शर्म । यच्छतु । विश्वाहा । शर्म । यच्छतु ॥१७

"यत्र युद्धे “कुमारा “विशिखाइव मुण्डिता इव “बाणाः “संपतन्ति “तत्र "नः अस्मभ्यं “ब्रह्मणस्पतिः “शर्म सुखं "विश्वाहा सर्वदा “यच्छतु । “अदितिः च “शर्म “यच्छतु । द्विरुक्तिरादरार्था ॥

मर्मा॑णि ते॒ वर्म॑णा छादयामि॒ सोम॑स्त्वा॒ राजा॒मृते॒नानु॑ वस्ताम् ।

उ॒रोर्वरी॑यो॒ वरु॑णस्ते कृणोतु॒ जय॑न्त॒ं त्वानु॑ दे॒वा म॑दन्तु ॥१८

मर्मा॑णि । ते॒ । वर्म॑णा । छा॒द॒या॒मि॒ । सोम॑ः । त्वा॒ । राजा॑ । अ॒मृते॑न । अनु॑ । व॒स्ता॒म् ।

उ॒रोः । वरी॑यः । वरु॑णः । ते॒ । कृ॒णो॒तु॒ । जय॑न्तम् । त्वा॒ । अनु॑ । दे॒वाः । म॒द॒न्तु॒ ॥१८

मर्माणि । ते । वर्मणा । छादयामि । सोमः । त्वा । राजा । अमृतेन । अनु । वस्ताम् ।

उरोः । वरीयः । वरुणः । ते । कृणोतु । जयन्तम् । त्वा । अनु । देवाः । मदन्तु ॥१८

हे राजन् "ते त्वदीयानि “मर्माणि । येषु स्थानेषु विद्धः सद्यो म्रियते तानि मर्माणि । “वर्मणा कवचेन “छादयामि । “सोमः "राजा “त्वा त्वाम् “अनु मर्मच्छादनानन्तरम् “अमृतेन “वस्ताम् आच्छादयतु । किंच “वरुणः अपि "ते तुभ्यम् "उरोर्वरीयः उरुतरं सुखं “कृणोतु करोतु । “जयन्तं “त्वा त्वां “देवाः सर्वेऽपि “अनु “मदन्तु अनुहृष्यन्तु ॥

यो न॒ः स्वो अर॑णो॒ यश्च॒ निष्ट्यो॒ जिघां॑सति ।

दे॒वास्तं सर्वे॑ धूर्वन्तु॒ ब्रह्म॒ वर्म॒ ममान्त॑रम् ॥१९

यः । न॒ः । स्वः । अर॑णः । यः । च॒ । निष्ट्यः॑ । जिघां॑सति ।

दे॒वाः । तम् । सर्वे॑ । धू॒र्व॒न्तु॒ । ब्रह्म॑ । वर्म॑ । मम॑ । अ॒न्त॑रम् ॥१९

यः । नः । स्वः । अरणः । यः । च । निष्ट्यः । जिघांसति ।

देवाः । तम् । सर्वे । धूर्वन्तु । ब्रह्म । वर्म । मम । अन्तरम् ॥१९

“यः स्वः ज्ञातिः “अरणः अरममाणः “यश्च “निष्ट्यः तिरोभूतो दूरे स्थितः “नः अस्मान् “जिघांसति हन्तुमिच्छति “तं “देवाः “सर्वे देवाः “धूर्वन्तु हिंसन्तु । “ब्रह्म मन्त्रः “मम “अन्तरं शराणां निवारकं “वर्म विद्यते ॥ ॥ २२ ॥

॥ इति सायणाचार्यविरचिते दाशतय्याः षष्ठे मण्डले षष्ठोऽनुवाकः समाप्तं मण्डलं च ॥

टिप्पणी

पायुर्भारद्वाजः ऋषेः संदर्भे वसिष्ठधनुर्वेदसंहिता १.६८ द्रष्टव्या। पायनम् - सेचनम्, पानम्, दृढीकरणम् आदि अर्थेषु प्रयुज्यते।

धनुषोपरि पौराणिकसंदर्भाः (http://puranastudy.000space.com/pur_index15/pva2.htm)

धनुषोपरि टिप्पणी (http://puranastudy.000space.com/pur_index15/dhanu1.htm)

६.७५.१ जीमूतस्येव भवति प्रतीकम् इति

जीमूतोपरि पौराणिकसंदर्भाः (http://vedastudy.myartsonline.com/pur_index12/pva20.htm)

जीमूतवाहनोपरि टिप्पणी (http://vedastudy.myartsonline.com/pur_index12/jeemuuta.htm)

मण्डल ६